

प्रभात गायन.

[लेखक — श्रीयुत 'मायेश' चन्दौसी].
वर्णाश्रम स्वराज्य संधके, रक्षक रमा—रमण भगवान !
जो असुरों के दर्प दलैया
देवन की सब लाज रखैया,
वेदविदित सदमार्ग मुखैया,
जो जगमें बलवान । रक्षक रमा—रमण भगवान !
ऋषि सन्तानों का अति प्यारा,
आर्यवरों का प्राण दुलारा,
वर्ण आश्रम यह संध हमारा,
जिसका गौरव भाव महान । रक्षक रमा—रमण भगवान !
बल स्वदेशी वेश स्वदेशी,
भाव व भाषा ज्ञान स्वदेशी,
शिक्षा सारी होय स्वदेशी,
देशी हो भोजन पान । रक्षक रमा—रमण भगवान !
निर्भय हो हर धर्म के खातिर,
धर्म के प्यारे देश के खातिर,
भारत मा की लाज के खातिर,
उठो वीर हिन्दू सन्तान ! रक्षक रमा—रमण भगवान !
वीरो आओ वीरो आओ,
धर्म निभाकर देश बचाओ,
निज पुरखों की शान रखाओ,
होगा तब कल्याण । रक्षक रमा—रमण भगवान !
वर्णाश्रम स्वराज्य संध के, रक्षक रमा—रमण भगवान ॥

सनातनीयोंके सुप्रसिद्ध गेय काव्य.

(“ ब्राह्मण महासम्मेलन ” मेंसे शत्रुघ्न-समेत उद्धृत).

झंडा गायन.

वर्णाश्रमो विश्वका प्यारा ।

धार्मिक झण्डा उठे हमारा ॥

१ । धार्मिक धाक जमाने वाला ।

दुष्टों को दहलाने वाला ॥

चल दे विजय दिखाने वाला ।

मातृभूमि का अटल सहारा ॥ धार्मिक०

जन्मभूमि की जान इसी में ।

भारतका अभिमान इसी में ॥

मूर्तिमान भगवान इसी में ।

धर्मप्राण भारत का प्यारा ॥ धार्मिक०

इसके लिये प्रेमसे कर में ।

निर्मय बढ़ते चले समर में ॥

निश्चय ले स्वराज्य दम भरमें ।

मागे रणसे शत्रु विचारा ॥ धार्मिक०

आओ बीगो हूँ बढ़ायें ।

इस पर जीवन भी बलि जायें ॥

धर्म कर्म का पाठ पढायें ।

चमका दे फिर भाग्य सितारा ॥ धार्मिक०

શ્રી. નગીનદાસ સંઘવી સ્મારક ગ્રંથ

કે. વા. ધર્મપ્રાણુ શ્રી. નગીનદાસ પુ. સંઘવી

જન્મ :

સંવત, ૧૯૨૦ ના ચૈત્ર વદ, ૧૩.

દેહોત્સર્ગ :

સંવત, ૧૯૯૯ના માગસર સુદ, ૧૦

જુદા જુદા રાતના મનાતને ધર્મના અગ્રગણ્ય સનાતની નેતા તરીકે સધરીજીનો આવો સ્મરણાળનિ સ્મારક ગ્રન્થ આપણા મુગધ ધ્યાનમાં આ પહેલવહેલો જ બહાર પડે છે એટલે એમાં ઘણી ત્રુટિઓ રહી જાય એ સ્વાભાવિક છે એ ત્રુટિઓનો ખ્યાન અમેને બરાબર છે તો ખજ આવા પ્રકારના આપણા પહેલા પ્રયાસ તરીકે ઉત્તર વાયક વર્ષે તેને નિભાવી લેશે એવી અમે આશા રાખિયે છિયે કવિ શ્રી ખજરદારની જ્યુમિની પ્રસંગનો સ્મારક ગ્રન્થ જોવાના સફળ પ્રયાસો જાણીતા છે આવા પ્રયાસો વડે જ અનેક હેતુઓ સાધી શકાય છે અને તે વડે સ્વર્ગસ્થનુ સ્મરણુ નિશિષ્ટ અક્ષર પ્રિભૂતિ રૂપે ચિરંજીવ થાય છે

આ સ્મરણાળનિ સ્મારક ગ્રન્થનું કાર્ણ હાથમાં લેતા નિનંતિ કયો પ્રમાણે કેનાકે સધરીજી સાથેના સસ્મરણો લખી મોકલ્યા છે કેનાકે સધરીજીના લેખો અને કાવ્યો તથા સિદ્ધાંતો જ તેમના સ્મારક રૂપ છે એમ જણાવ્યું છે તો કેનાકે સક્ષેપમાં જીવનચરિત્ર આપવાનું પણ જણાવ્યું છે તેથી સસ્મરણોરૂપ સ્મરણાળનિ સાથે તેમના સુદર સદ્દેશો લેખો કાવ્યો અને સદ્વિચારો આપવામાં આવ્યા છે તક ઉપરાંત તેમનું સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર તેમને ધર્મ સંસ્થાઓ તરફથી મળેલી પત્રોઓ અને અભિનંદન પત્રો પત્રકારો જાહેર સભાઓ અને સંસ્થાઓ તથા સસ્મરણાળનિ સ્મારક ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવાનું જણાવતાં સ્મારક ગ્રન્થના સંપાદક ઉપર મહામહોદય ૧૦૮ સ્વામી શ્રી મહેશ્વર નંદજી દી જ સાક્ષર થી કૃષ્ણનાન મોહનનાથ જવેરી તથા પૂજ્ય શ્રી ચરણુ તીર્થજી ચિગેરે તરફથી અજબી આપતા આવેલા પત્રો તેમજ સધરીજીએ પોતાના જીવન દરમ્યાન લખેલા પત્રો અને તેમના ઉપર આવેલા કેનાક પત્રો તથા તેમણે પોતાના જીવન દરમ્યાન ધર્મોચારો અને પંડિતો ચિગેરેના તેમની દ્વારા ચાલતી સભાઓ તરફથી અપાવેલા કેનાક લાક્ષણી નોંધ તથા તેમણે રચેલા ગ્રન્થોની નોંધ પરિશિષ્ટ તરીકે વાચકોની જાણ માટે ઉપયોગી હોવાથી આપવામાં આવ્યા છે આ સ્મરણાળનિ સ્મારક ગ્રન્થ સધરીજીના અવસાન સમયે જો પ્રસિદ્ધ કરાયો હોત તો તે પ્રસિદ્ધ કરવાને જનતાની લાગણી જોતા જરૂર

સારી રકમ મળી હોત પરન્તુ કેટલાયે વર્ષ પછી તેમના દુસ્તીઓએ પ્રસિદ્ધ કરવાનું રાખવાથી દરેક દુસ્તમાંથી ખર્ચ કરી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેને જનના જરૂર મત્કારશે.

આ રમારક ગ્રન્થમાં પ્રસિદ્ધ કરવાને જે અનેક ધર્માચાર્યો મહામંડેશ્વરો, મહાનુભાવો, પંડિતો, વિદ્વાનો અને અનેક સંભાવિત સંજ્ઞનોએ પોતાના લેખો અને કાવ્યો લખી મોકલ્યા છે તે બધાનો અમે ખરા અંતઃકરણથી આભાર માનીએ છીએ. તેમની આશર વિમૂલિત વિના આ રમરણાંજલિ રમારક ગ્રન્થનું અસ્તિત્વ અને ગોલા થઈ શક્યા ન જ હોત. એમની સદ્ગુણભૂત કે એમનો પરિશ્રમ કે એમનો ધર્મપ્રેમ આ બધામાં કઈ આજતની વ્યારે પ્રસાદ કરી એ કહેવું ખરેખર મુશ્કેલ છે. તેથી અમે બધાનો જ આભાર માનીએ છીએ. ગ્રન્થનું કદ ધારવા કરતાં મોટું થવાથી અમે વધુ સંરમરણો દાખલ કરી શક્યા નથી તે માટે દિલ્લગીર છીએ.

આ રમારક ગ્રન્થમાં સંઘનીજના, તેમના ધર્મપત્ની અ સૌ. મંગલાગૌરીની સાથેના તેમજ જુદા જુદા સમયે સેવાયેલા તેમના ફાટાનો ખ્લોકો, તેમજ તેમના માતા પિતા અને ધર્મપત્નીના તથા મહારાજ શ્રી મન્દુસિંહાચાર્યજીના અને શકરાચાર્ય શ્રી રાજરાજેશ્વરાચરમના ખ્લોકો અમે ખાસ બનાવરાની મૂક્યા છે અખિલ ભારતવર્ષીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘની વિ સં. ૧૯૮૭ની કાર્ય કારિણી સમિતિનો જલગાંધમા સેવાયેલા ફાટાનો ખ્લોક બનાવરાવીને પ્રો. શ્રી દૂરકાળના સૌજન્યથી છાપી શક્યા છીએ. તેમજ ટેઅલ આગળ બેઠેલા સંઘનીજનો ફાટો ખ્લોક બનાવવાને શ્રીયુત તનસુખલાલ હીરાલાલ નાણાવડી તરફથી મળ્યો તે માટે તેમનો તેમજ શ્રી દેવનાથકાચાર્યજી કાશી તરફથી જે ત્રણ હીન્દી કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવાને પરવાનગી આપી છે તે માટે તેમનો તથા આ રમારક ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવાના કાર્યમાં પંડિત શ્રી શંકરપ્રસાદ મિશ્ર, શાસ્ત્રી શ્રી રેવાશંકર મેઘજી દેવવાડાકર, શ્રી લક્ષ્મીભાઈ જીવજીરામ ભટ્ટ, ભાઈ હરિવદન રતિલાલ પટેલ, શાસ્ત્રી હરિશંકર અંબારામ પંડ્યા, શ્રી લક્ષ્મીપ્રસાદ જ આચાર્ય વિગેરે તથા જેઓએ પ્રત્યક્ષ કે અંત્યક્ષરૂપે મદદ કરી છે તે તમામનો આભાર માનીએ છીએ. તદઉપરાંત ખાસ કરીને

આમુખ

મૂલકરોતિ યાચાલં પદ્મું લઘુચયતં ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં યન્દે પરમાનન્દમાધયમ્ ॥ ૧ ॥

અપણ ભારત વર્ષની પવિત્ર શ્રુતિની સનાતન ધર્માનુયાયી પ્રજાના માનનીય અને વિદ્વત્પ્રિય ધર્મપ્રાણ નેના સનાતન ધર્મશાસ્ત્ર થી. નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજીનો પરસોક્તવાસ સંવત ૧૯૯૬ ના માગસર સુતી ૧૦ તા. ૧૭-૧૨-૧૯૪૨ ગુરવારના રોજ થયો હતો. તેની અખિલ ભારતવર્ષીય કર્ણાત્રમ સ્વરાન્ય સંઘના મંત્રી અને પત્ની પ્રમુખ શ્રીયુત સદાશિવ માધવરાવ પરાન્ડે રીટાવર્ડ રીસ્ટ્રીક્ટેડ જજ નાગપુર દ્વારા સનાતન ધર્માનુયાયી ધાર્મિક આદોષનેાને ઝીલનાર અને જાણનાર વિવિધ પ્રાન્તના સમાજમાં અને નેતાઓમાં ખખર પડતાં ઘણી દીક્ષગીરી ફેલાઈ. એકે મોટી વિગ્ગીના આંચકા જેવું ધાર્મિક સમાજ અને નેતાઓને લાગ્યું. સ્વર્ગસ્થને અંજલિ આપવાને અમદાવાદમાં શેઠ હરિદાસ અચરતલાલના અખ્યક્ષપદે પ્રેમાભાઈ હોદ્દામાં નાગરિજોની સભા અને પંડિત શંકરપ્રસાદ મિશ્રના અખ્યક્ષપદે રામજીવી હોદ્દામાં વિદ્વાનોની સભા મળી, તેમાં સંઘવીજીએ તન, મન અને ધનને લેઈને કરેલી અનેકવિધ સેવાઓને લઈને લવ્ય અંજલિ આપી. અને તે પ્રમાણે મુંબઈ, નાસિક, રાજકોટ, ડાહોર, વર્ધા, કાશી આદિ સ્થળોએ પણ લવ્ય અંજલિ અપાઈ, શોક પ્રદર્શક હરવો થયા. તેમાં સંઘવીજીની ન પૂરાય તેવી ખોટ પડ્યાના તથા તેમના રમારક સંબંધી હરવો થયા. તેમજ સંઘવીજીના દરેકના દરેકોએ જ્યારે મંઘવીજીનું રમારક કરે તેમા મદદગાર થવા સંબંધી ઘણુ વિચારવામાં આવ્યુ હતું. મંઘવીજીના દરેક તરફથી સંઘવી રમારક અન્ય પ્રસિદ્ધ કરવાનું દરાન્યું. અને સંઘવીજીના નજીબમાંથી કેટલેક અંશે મુક્ત થવાની લાવના અને કરજને લઈને સંઘવી રમારક અન્ય પ્રસિદ્ધ કરવાનું હાથમાં લીધું. સમસ્ત દેશના માનનીય ધર્મોચાર્યો, મહામંડેશ્વરો, પ્રખર પંડિતો, સાક્ષરો અને સદ્ગૃહસ્થોને ખોતાના સંઘવીજી સાથેના સંસ્મરણો લખી મોકલવાને નિમંત્રિ કરાઈ અને તેનો મુંદર જવાબ મળ્યો છે.

૧. (અ) એ આચાર્યકૃપે અગર તેના અંગની શાળામાં પરિચીત વિદ્યાર્થીઓને રાખતા કે દાખલ કરતા નહિ.

૨. (એચ) એ આચાર્ય કૃત અગર તેના અંગની શાળામાં શ્રેષ્ઠ શિક્ષણની યોગ્યતા કે પ્રથા કેળવણી સંબંધોમાં દાખલ કરતી નહિ.

આજે સ્કૂલ કેલેન્ડરમાં સદશિક્ષણના આદ્ય કૃત મર્યાદા દેખાય છે કેળવણીકારો અને સંસ્કારી આગેવાનો હેઠલે ઠાકરીઓની શિવ સંસ્થાઓ જુદી હોવાનું માનતા લાગ્યા છે. સંઘનીજ હાલની પાયાત શિક્ષણ પદ્ધતિ અને સદશિક્ષણના ધણ વર્ગો પહેલાથી જ ખામ નિરીતી હતા અને દારૂ અને દેવનાને બેગા કરવાથી જે કૃત આવે તેનું કૃત આમાં માનતા. તેમના શિક્ષકમાં જણાવેલા નિયમોમાં આચાર્ય કૃત શિક્ષકોનીઓને વૈદિક શિક્ષણ આદિ આપવા હવેરાંત શરીર બળ મારી જરૂરી અને કસરતી તાલીમ ફરજિયાત આપવાને જણાવ્યું છે. અને આચાર્યકૃપ અગર તેના અંગની શાળામાં સદશિક્ષણની યોગ્યતા કે પ્રથા કેળવણી સંબંધોમાં દાખલ નહિ કરવાનું સખત ફરમાવ છે.

શુક્રકૃપ પદ્ધતિથી આપણું વૈદિક શિક્ષણ અને તે આદર્શને બાંધમાં રાખીને અપણું શિક્ષણ એ ભારતીય શિક્ષણનો આદર્શ છે. તેનાથી તૈયાર થયેલા ધર્મોપદેશો આચાર્યસંપન્ન બની ભારતીય પ્રજાને આચાર્ય સંપત્ત કરે છે અને ભારતીય પ્રજાનો ઉદ્ધાર કરે છે. સંઘનીજ એ સર્વોન્નત આદર્શ માટે જીવ્યા અને જીવના સુધી પ્રચાર કર્યો અને તેમની હવાની બાદ તે કરવાને તેમની લગભગ તમામ સ્થાવર જંગમ મિલકત સંપત્તિ સંપત્તિ સેનાન આચાર્ય કૃતને ઉપરના કિતુ મર્યાદાને ફરજ કરી અર્પણ કરી છે. તેમના આદર્શો અને સંકલ્પોને મૂલ્ય કરવામાં તેમના પ્રયત્નો અને યુગેન્દ્રો પૈય પોતાનું કર્તવ્ય બાંધે એવી પ્રેરણા પરમાત્મા આપે.

આ રમારિક મંચનું કાર્ય હાથમાં લીધા ત્યારે ખબર નહોતી કે પ્રમંથના જોશો લાગનું મુશ્કેલ થવા પડે ભારા ધર્મપત્તિ આદર્શો સર્વિતાગૌરીમાં લગભગી હુકો ૧૫૫૫ બસની ખીમરી અને સંવત ૨૦૧૦ ના માસર સુદી ૧ મે સોમવારના શબ્દના મરજુમાં

સમય દરમ્યાન અને પગીથી મારે આ ગ્રન્થનું કાર્ય પૂર્ણ કરવું પડશે. આ ગ્રન્થનું કાર્ય અનેક મુશ્કેલીઓ સાથે પિતાતુલ્ય સંધર્મી પ્રત્યેના પિતૃભાવના અનન્ય પ્રેમને લેખીને તેમજ મારા ધર્મપત્નીના મરણને લઈને મારા અશ્રુમિદુઓ સાથે પણ પૂર્ણ સિદ્ધ થઈ શક્યું છે તેને માટે પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવાનો છે. કેમકે જે મહા સંયમી મહા પુરુષનો આ સમરણાંગવિ સમારક ગ્રન્થ છે તે ત્યાગ મૂર્તિનો પ્રભાવ કહો કે દ્યેવત્રી ઉન્નૃષ્ટતા કહો કે સમગ્ર દેશની સનાતન ધર્માનુયાયી જનતાની ધર્મ પ્રિયતા કહો ગમે તે મરચમાં આવે તે કહો પણ આ ગ્રન્થ પ્રકાશનની સ્ફુરણાની શરૂઆતથી તેના પ્રકાશન ક્ષુધી ત્યારે ત્યારે મુઠ્ઠાથ આવી ત્યારે ત્યારે પરમાત્માએ પોતાની અકબિત રીતે જ અમારો માર્ગ સરળ અને ઉત્સાહિત કરી દીરો છે. તે માટે પરમાત્માનો આભાર માનીએ છીએ.

વિ. સં. ૨૦૧૦
રામનવમી
તા. ૧૧-૪ ૧૯૫૪
રતિલાલ

સંયોગક
સંધર્મી નગીનદાસ પુષ્પોત્તમદાસ દ્રશ્ટ વતી
રતિલાલ નં મનસુખરામ પટેલ

हिन्दी-हिन्दू-हिन्दुस्तान.

(लेखक—श्री रामचंद्रजी शर्मा, फाजी

कर्मवीर भारत सन्तान,

जपो निरन्तर एक जवान ।

धर्म सनातन जीवन-प्राण,

हिन्दी हिन्दू हिन्दुस्तान ॥

मुनियों का अनुभव अनुमान,

मुनो ध्यान दे कर मतिमान ।

प्रवृत्ति देवि का रम्याधान,

हिन्दो हिन्दू हिन्दुस्तान ॥

देश धर्म का जिसे न ध्यान,

वह नर जग में पशु समान ।

धर्मप्राणता का यह स्थान,

हिन्दी हिन्दू हिन्दुस्तान ॥

तत्त्व-सत्त्वमय साज निधान,

नेम-प्रेम का कर आधान ।

मधुर स्वरो में गाओ गान,

हिन्दी हिन्दू हिन्दुस्तान ॥

चार वेद दश-आठ पुरान,

पद-शास्त्रोंका इसमें ज्ञान ।

‘रामचन्द्र’ यह मन्त्र महान,

हिन्दी हिन्दू हिन्दुस्तान ॥

પ્રસ્તાવનાં

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ યા સ્તુયન્તુ ।

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ યા યથેષ્ટમ ॥

અથૈવ યા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે યા ।

ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદ્મિન ધીરાઃ ॥

(મહંદરિ)

આપણી ભારતવર્ષની પવિત્ર ભૂમિ જ્યાં સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ
પરમાત્મા, રામ અને કૃષ્ણાદિ રૂપે ગો બ્રહ્મણ્ય અને સાધુ સંતો
અદ્વાતમાઓનું રક્ષણ કરવાને માટે અવતાર લે છે. જ્યાં ઉચ્ચ કોટિના
દેવો પણ મોક્ષ મેળવવાને માટે ભારત ભૂમિમાં જન્મ લેવાને ઇચ્છે છે
અને જ્યાં ગંગા, યમુના, અલકનંદા, મંદાકિની અને સરસ્વતી આદિ
પવિત્ર નદીઓ મહાન્ પાપી જીવોનો હિદ્માર કરે છે, તેવા ધર્મભૂમિ
ભારતવર્ષની અંદર જ્યાં દેવ, સુર સંઘામમાં સાગરમતીના પવિત્ર કીનારે
મહર્ષિ દ્વિચીએ પોતાના હાડકા મદદમા આપ્યા. તેવા ગુજરાતના
પાટનગર અમદાવાદમાં, જેના રોમે રોમમાંથી ભગવાનનું સ્વરૂપ ગણ્યતા
સનાતન ધર્મના પ્રચાર અને રક્ષાના સંગ્રહમાં રાતદિવસ ચોરીએ કલાક
ધવનિ નિકળતો હતો; ધર્મ ઉપર આક્રમણ થતાં જે એક સિંહની માફક
ગર્જી ઉઠી રક્ષણ કરતા અને કરાવતા હતા એવા લોખંડી હૃદયના નરહીર
કેસરી ધર્મપ્રાણ સનાતન ધર્મભૂણ, ધર્મવીર શ્રીયુગ નગીનદાસ
પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીનો જન્મ વૈષ્ણવ ધર્મપરાયણ ગૌડ શ્રી પુરુષોત્તમદાસ
અતુરદાસ સંઘવીને ત્યાં વીરત્વની ભાવનાવાળી ૫ મી પત્ની શ્રી મહાકોર
બાઈને પેટે ઇ. સ. ૧૮૬૪ સંવત ૧૯૨૦ના અષ્ટતર વી ૧૩ ને રવિવારે,
એક સિદ્ધ મહાત્મા શ્રી હીરાપુરીજીના આશીર્વાદથી થયો હતો. સંઘવીજીના
જન્મના એક દસકા પહેલાં જ દેશમાં પેશવાઓ અને મુસ્લીમોની રાજ્ય
સત્તા ગાજતી હતી. અંગ્રેજોએ હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ફ્રેંચોએ
પોન્ડીચરી, ચન્દનગર વગેરેમાં અને પોર્ટુગીઝોએ હિન્દના પૂર્વ કીનારે
કુદ્દીવ, દમણ, ગોવા આદિ સ્થળોએ પોતાના થાણા નાંખ્યા હતા. સુરત

અને અમદાવાદમાં 'વૈદ્યોદયો' પોતાની કોઠીએ 'વૈદ્યો' પહેલાં નાંખી હતી, અંગ્રેજો મોતીલાલ રાજ્ય સત્તા દેખમાં જમારી રહ્યા હતા. આથી દેશની જુની જુની કોમો અને રાજ્ય સત્તાઓ, પોતાની સત્તાનો નાશ પામવાથી, પરદેશી રાજ્ય મત્તાની જમાવટ થવાના ભયે, ખૂબ અસંતુષ્ટ બની હતી. નાના ફગ્ગુડીસ, તાત્વાટોળે, ઝાંસીની શૂરીર રાણી લક્ષ્મીબાઈ, ગાયકવાડ અને સિંધિયા, સુરકારે વિગેરેએ મળીને અંગ્રેજ કંપની સરકારની જામતી રાજ્યસત્તા નિષ્ક્રમ કરવાને, કારતુઓમાં ગાયત્રી ચરબીનો ઉપયોગ થતો હોવાથી ધર્મરક્ષાનું કારણ આગળ ધરીને સ્વતંત્રતા મેળવવાને અસંતુષ્ટ થયેલા સૈનિકો પામે ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં બળવો કરાવ્યો હતો. પરંતુ તેમાં પુરતી એક્સપેક્ષોનો અભાવ અને વખતસર મળી રહેવાની મદદ ન મળી શકવાથી નિષ્ફળતા મળી હતી. પણ ભારતની સ્વતંત્રતાનાં આ સમયે બીજા રોપાયાં હતાં. અને જે સમયે અંગ્રેજ નવા વિચારના સુધારક પંથી આર્યસમાજ, બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના થવા પામી હતી તેના થોડા જ સમયમાં સંધીજીનો જન્મ થયો હતો.

સંઘનીજના પિતા જુના વિચારના હવા છોકરો શિક્ષણ લે તો વડી વટથી જાય તેથી અંગ્રેજ સ્કૂલોની કેળવણી લે તેમ ઈચ્છતા નહિ હોવાથી ભણવાને પૈસા આપના નહિ. તેઓ તેમની લેહ્યા યાત્રિના તેમના મિત્ર ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ નારણદાસની જુની ચોપડેઓથી રાતના ભણતા અને દિવસે પિતાની રેશમની દુકાનમાં બેસતા બાળકોની પ્રાર્થના દયામાં છુદ્ધિની મંદનાને લીધે ભણી શકતા નહિ પણ ધંટાકરણના મંત્રની સાધના, નીચ સગરનીની ઉપાસના અને તેમના સદ્ગુરુ શ્રીમન્દ સિંહાચાર્યજીનું ગિરિધર સીકારી ક્રમ વીચ પછી તેમની સંપૂર્ણ કૃપા અને અનુગ્રહને લઈને તેઓ ગુજરાતી, હિંદી, અંગ્રેજી, ફારસી, બંગાળી અને સંસ્કૃતનું સાદું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા; વળી નેમણે આર્ય સમાજ, બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજ તેમ વિવિધ સપ્રદાયોના સિદ્ધાન્તો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને એક સમર્થ વિદ્વાન તરીકે તેમની યશસ્વીર્તિની સુવાચ જહદ્દ ગુજરાતમાં જ નહિ પણ આખા ભારતવર્ષના વિદ્વાનોમાં ફેલાઈ, અને એક સનાતન ધર્મના મહાન

પ્રચારક અને સંરક્ષક તરીકે, તેમજ સનાતન, ધર્મના એક મહાત્મા
 નેતા તરીકે તેમની પ્રસિદ્ધિ થઈ. તેમણે રચેલાં સદ્ગુરુ પ્રતિ ભક્તિના
 ઉદ્દગારના એક ભજનમાં સદ્ગુરુનું સામર્થ્ય બતાવતા લખે છે કે—

દેખાં દેખા દેખા હે નરસિંહ મુખ્યંદ્ર દેખા હે,

સદ્ગુરુ પદ પંથ દેખા હે, નરસિંહં મુખ્યં

આર તો પુસ્તક હમ ન પડે હે, ગુરુપદપોથી પેખા હે.

જમનેં દર્શન ભયે સદ્ગુરુકે તમનેં જમન વૃથ લેખા હેં નરં
 આરકે આગે હમ નહિ થાયે, નગીન નૃસિંહ પૈ ભેખા નરં

સદ્ગુરુ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીનું શરણ લીધા પછી સતત તેમનું જ
 ધ્યાન ધરતા. સ્મરણ કરતા અને તે એટલે સુધી કે મોઝ પથ લેખ,
 કાવ્ય, નિબંધ કે પુસ્તક લખતાં તેના પ્રારંભમાં અગર તો છેવટના
 ભાગમાં પણ ગોતાના ગુરુને નમન અગર સ્મરણ કરતાં. નાની મોટી
 સભાઓમાં પણ પ્રારંભમાં ગુરુદેવની સ્તુતિ કરવા કદી ચૂકતા નહિ.

સંધરીજી શ્રીમંતના પુત્ર અને લાઝમાં ઉઠેલા તેથી તેમના માતા
 પિતાએ ત્રણ વર્ષની વયે લગ્ન કરાવી ૧૩ વર્ષની વયે સંસાર મંડળી
 છાવો લીધો હતો. યુવાવસ્થામાં આવતા પહેલા જ ૧૪ વર્ષની ઉંમરે
 “નીતિવર્ધક સભા”ના પ્રમુખ થયા હતા. ૧૭ વર્ષની ઉંમરે ઉદ્યોગથી
 થતા લાભ તથા આગસથી થતી હાનિ એ વિષે નિબંધ “ગુજ-
 રાત વર્તાકમુખર સોસાઈટીને લખી આપ્યો હતો. તેમની સાથે ખીજા
 પાંચ ઉમેદવારોના લખેલા નિબંધ હતા. તે સૌમાંથી સંધરીજીનો નિબંધ
 પરીક્ષકોએ પસાર કર્યો હતો અને કચ્છ ગિન્સ મેમોરિયલ ફંડનું રૂ.
 ૧૦૦૦) નું ઇનામ તેમને મળેલું. તે ઉપરાંત પ્રથમાવૃત્તિ ઇતવાનો તેમને
 હક્ક મળેલો. આ તેમની પ્રથમ કૃતિ તેમણે સંવત ૧૯૪૨ સને ૧૮૮૬
 માં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. સંધરીજીએ યુવાવસ્થામાં ધર્મ ભાગમાં કરેલો
 તેમાં આશરે ૩ સદ્દ હજારનું મોટું નુકસાન જાણી પિતા સાથે કંદેશ
 ગયેલો તેથી સાશ્વર શ્રી મનમુખરામ સૂર્યરામ ત્રીપાડીની ભક્તાનયથી
 ઇંડર રોબટમાં મહારાજ સર શ્રી કેમરીસિંહજી મહારાજને ત્યાં માણ-
 રોટ્ટની નોકરીએ રહેલા અને જરૂર પડતા મહારાજશ્રીના આગ્રહથી

ચાહરૂટે, પોંચીસ કમીસર અને રેવન્યુ કમીસર તરીકે ત્રણે હમ્ય જોખા સાથે ભોગરી રાજ્યની પ્રતિજ્ઞામાં વધારો કરેલો. અને તેઓ રાજ્ય અને પ્રજાના પ્રિય યર્ષ પડ્યા હતા. આને અંગે એમને ફાગ્દારી કાપવાનું અને મહેસુલી કાપવાનું મારું યાન પ્રાપ્ત થયેલું.

સંઘરીજીએ પોતાના જીવનમાં સ્વદેશી ખાંડની મીઠા કાઢી અને ધંધા કરીને એક વહેપારી તરીકેનું જીવન પણ માદિત્ય મેવા કરવા સાથે ગાળ્યું હતું. દરમિયાન પોતાના સદ્ગુરુના પુત્ર શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યજીની શિક્ષા સંઘથી ધ્યાન આપ્યું હતું. અને તેમના પાટિસવ પ્રમંડે અગ્રેસર ભાગ લીધો હતો.

પુવાવસ્થામાં સંઘરીજી સ્વદેશી ભક્તિમાં મગ્ન બન્યા હતા. સન ૧૯૦૪ થી ૧૯૦૮ સુધી આખા ગુજરાતમાં બંગલગતી ચળવળ વખતે સ્વદેશીની ચળવળમાં જનના જોષમે ભાગ લેતા હતા અને મકાના હાથીની પેડે ધુમના હતા. તેઓ રાજનૈતિક આગનમાં લોકમાન્ય નિવક મહારાજના વિચારને અનુસરતા, તેથી જહાઝ પહોંચા ગયાના સુરતની કેન્દ્રિય તોડવામાં દાદાસાહેબ ખાખડે અને લોકમાન્ય નિવક સાથે રહી તેમણે કાર્ય કર્યું હતું. તેઓ તે વખતે ગુજરાતના તિવક અને કાનિવાગી પહોંચા પણ ગયાના હતા. સરકાર તેમના ઉપર કરડી નજર રાખતી હતી આ સમય પડેના તેમણે “વિદ્યાર્થી જીવન” નામનું રાજનૈતિક માસિક કાઢ્યું હતું જેમાં રાજદને પ્રેરણા આપનારા કાવ્યો લખેલા છે. જેમાં

“હું જિવિનો દેશનો મને કોઈ ન સતાવો;

હોય જે મારા સમા મારી કને આવો.”

“મન સ્વદેશ ભક્તિ ન જામી તો મહેશ ભક્તિ નકામી” (૨૬૭)

“ભણિયરે તેમાં શું ઊગડિયું જો પહેલાં ચણિયા,

રણિયા રહે, નિજ દેશ તણા તો જાળની સિદ્ધ જણિયા” (૨૬૮)

“શ્રીમારતનું જલ્લ મહીને, જે વીરોએ અપ્પાં પ્રાણ,

આજ લગી તે શૂરા આપ્યો હજી નથી પામ્યા નિર્વાણ.”

“સ્વદેશ પર શ્રદ્ધા અમ વધજો પ્રજા પ્રકટજો વીર મુકાર;

બચન ધન ભારતના છુટો, યર્ષ જગ આર્થ તણો જયકાર.” (૨૭૪)

માયા હિન્દુ મન્તાનનો સકલ્ય તો ધર્મ માટે જન્મ મરણ હોવા સંબંધીની સનાતનીની દૃઢ ભાવના ખતાવે છે અને “શ્રી ઇષ્ટ પ્રતિ મુકાર”નું કાવ્ય [પાનુ ૨૭૭] તો હાલની દેશની પરિસ્થિતિનું આગેરુનું વર્ણન લવિષ્ય ઉપે ભાખેલું છે

આ સ્મારક ગ્રંથમાં સંઘરીત્તના રચેના કાવ્યોમાં શ્રી મહાદેવી માતૃશ્રી ભારત વસુધરાની આરતી, ભારત વર્તિના મહાન ગદિમા ખતાવે છે, અને પ્રેમોન્મત્ત, ખરી લક્ષિત, માયુ ભણતર તો સ્વદેશની સાગશ્રી જ શ્રી ગિરિરાજ ન્યની મહોત્સવ, અને વીર શ્રાવના રાષ્ટ્રિય કાવ્યો જે જનતાને રાષ્ટ્રના ઉચ્ચાનમાં પ્રેરણા આપનાર અને ગૌર્વ ઉત્પન્ન કરનાર જે તેના કાવ્યો લાગ્યે જ સ્વદેશ ભક્તિના કાવ્યો રચનાર કોઈ ખીજના ગાયોમાં જેના મગે તેમ છે આના એક સમર્થ મરણ્યનીના અને સદ્ગુરુના કૃપાપાત્ર સંઘરીત્તના અને-રિષ્ઠ કાવ્યો પ્રતિ પશુ નીતિ વિચારના અને પ્રગતિનાગ કનિઓ અને સાહિત્યકારો જે તેમના ગદ્યપદ સાહિત્ય સમઘી ઉપેક્ષા રાખે છે અને અન્યાય કરે જાય છે, જો દેશનું દુર્ભાગ્ય છે સંઘરીત્ત જેવા ગુજરાતી અને મરુત એમ ઉભય ભાષાગ્ન, સમર્થ લેખક, સારા સાહિત્યકાર, વિવેચક, શીર્ષકનીશ્વર અને અમર્થ વક્તા જે સુધારકો અને પ્રગતિનાગોમાં થયા હોત તો તેઓએ તેમને આરગાનમાં થયના હોન-અને તેમની ન્યન્તી મનારી આજે ગુણગાન કરતા હોત ।

રણગણના યદો તો શત્રો અને એટલે ખોટામથી ખેપાય છે તેમ સંઘરીત્ત પ્રગતિનાદી સુધારકો અને આર્થ સમાજોમાં માથે કનમ અને વાણીથી ખેત્યા જાહેર સભાઓ અને મગેનનોમાં સુરત, મુગજ, ભાવનગર, અમદાવાદ, આણંદ આદિ સ્થળોએ સુધારકોની કનમ સામે કનમથી અને વાણી સામે વાણીથી ખેત્યા સાદાર શ્રી રમણભાઈ મહીપનરામે “ભદ્ર”ભદ્ર” લખીને જુના વિચારનાઓની મરકરી કરી ત્યારે તેનો જગ્યાતોડ જવાગ “ભ્રમણ ચંદ્ર અથવા આંધળાનો ગાળીખાર” ચક્ર શક્તિ વ્યાજ સાથે વખી વખાતીને વાગવામાં આવ્યો આ અમથે મામત્યામી વિચારોના ખાજો પતોની રણમુખિ ઉપ

અમણ્યદ સધરીછએ લખ્યુ છે એમ મનાયુ. અમણ્યદના લખનાર સામે કાપદેસર પાના લેવા દોઢદોડી થઈ પણ તેમા કંઈ નહિ વજે અને ફરીપાદ થતા કેડીમાથી કાદવ નિકળવાનુ જણાવાયુ. સધરીછને અમણ્યદ સમઘી વાત કરતા તેઓ કહેતા કે હવે અમણ્યદોનો શવ ફાંસો ફાંસો છે અને હવે તો અમણ્યદની ભરતી લખવા એવો સમય પાડી ગયો કે અને ખરેખર આજે તેમજ દેખાય છે.

સધરીછ હમેશ કહેતા કે ધર્મે વલ્લુ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત એ ધર્મનુ રક્ષણ કરે છે તેનુ ધર્મ રક્ષકુ કરે છે અને એ ધર્મનો નાશ કરે છે તેનો ધર્મ નાશ કરે છે વળી જોતા કે અપૂજ્યા વજ્ર પૂજ્યન્તે પૂજ્યપૂજામ્યતિક્રમ. । વીંગિ સજ્જ મલિવ્યન્તિ કુર્મિક્ષે મરણ મયમ્ ॥ અર્થાત્ જ્યા અપૂજ્યોની પૂજા થાય છે અને પૂજ્યોની પૂજા થતી નથી અને એવો ઉતરો ક્રમ આવે છે ત્યાં હમેશા દુઃખગ લખ અને મરણ થતા રહે છે અને ખરેખર ભારતવર્ષની પરિસ્થિતિ વર્ણવતી તેની ચતી જોતા સધરીછની બનિબ્ધતાથી સાચી જણાય છે.

સધરીછએ ઉલોગથી થતા લાભ તથા આનંદથી થતી હાનિ “ટેનિમેકમ્,” “ગિગાપાન મ મનં અથવા (કિમિશી હરણ) નાટક,” શ્રી “સરનમદ્મોધ” “આનુચિત્વ” “ચિન્તામણિ” “ધર્મ”, શ્રી “સનાતન હિંદુ ધર્મપ્રામાણ્ય પ્રથમ મણ્ડલ,” “શ્રી મણ્ડલ રહસ્ય” માં ‘ધર્મ સંકેત’ “સામ્રાજ શાળા શિક્ષણ” “નરરાતના ગરમા,” ‘શ્રી સદ્ગુરોર્મહિમ સ્તોત્ર,’ ‘પદ સધ,’ ‘સ્કર્વારતી ઓનરેનય શી શ્રી મોરારજી મોકુનજીસ સી આઈ ઇ નુ હનનચરિત્ર” વિગેરે મંત્રો લખેના છે, વળી તેમણે ‘મહાકાવ’ “નિવાર્ણ હવન” ‘મહાત્મ્યોત્તિ’ ‘ધર્મ મગના’ આદિ પંચોમા સત્રીત ભગવદ્ગીતા, ગાલિમગ્ન મીમામા વર્ણુ સ્થિતિ વિવેક, ધર્મસલા અને રાજસલા, શ્રી શ્રેય મર્ચિઅ અથવા શ્રીમન્ત્રસિંહાચાર્ય ચરિત્રામૃત, મુશ્વરા શતશાઈ વિનારશીન સનાતનીઓનુ નર્વિય સનાતન હિંદુધર્મ, યોગજીવિત નરરાત્રિ રહસ્ય, બહુલાવે એ જોવા, શ્રી ગુરુચંદ્ર નિર્ણય, મુડી અને મગરી,

શ્રી : સદ્વિચાર સ્ફુરણું સંઘ, કથા કથપણ, પરોપકારના પ્રતિભા, દિવ્યાંશરા, (શ્રી જ્ઞાણભટ્ટની કાદંબરીનું ગુજરાતી ભાષામાં અનુકરણ રૂપ એક કથા) સંઘધી વિવેચો અને વાર્તાઓ તથા સંસ્કૃતમાં સ્તુતિરૂપે કાવ્યો ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામાં શ્રી સદ્ગુરુ મહિમ્નઃ સ્તોત્રમ્, યોગ સંઘ, અને મૃત્યુંજય મહામંત્રના મૂલ ઉપર ભાષ્ય કરવા માંડેલ જે અધ્યૂત છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતી, શુદ્ધિપ્રકાશ સનાતન ધર્મ કેસરી, ગુજરાતી પંચ, ગુજરાત ગેઝેટ, રૈક્ટ રમણ આદિપત્રોમાં એટલું બહુ મહત્ત્વ સાક્ષિય લખેલું છે કે જે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો તેના વાંચકોના વાંચકો થાય.

સંઘરીજીની સને ૧૯૧૬ ના અરસામાં સ્વ. ભાઈદાસ નાના ભાઈએ શ્રી અમદાવાદ સંસ્કૃત પાઠ્યાગામાં મંત્રી તરીકે નીમણુંક કરાવી હતી. અને આજ સાક્ષમાં સંઘરીજીએ શ્રી સનાતન સમસ્ત હિન્દુધર્મ સભા નામની એક સનાતન ધર્મના પ્રચાર અને રક્ષા સાથે જાણીતા નાગરિકો અને પંડિતોને સમ્યે બનાવી પ્રભાવશાળી સભાની સ્થાપના કરાવી હતી, જેના તેઓ અન્ય મંત્રીઓ સાથે મંત્રી બન્યા હતા. આ સમાધારા તેમણે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી કરાના પુરોહિતને કાયદો, બલદત્ત પ્રતિપદક કાયદો, અને પોતાની હકુમતમાં દારિકા હોવાથી શારદાપીઠનો કોઈ શંકરાચાર્ય ઉત્તરાધિકારી નીમ્યા સિવાય બહીષ્કૃત થાય તો શંકરાચાર્ય નીમવાનો પોતાને અધિકાર હોવાનું જણાવેલું તેની સામે આખા ગુજરાતમાંથી તેમણે સ્માર્ત અગ્રેસરોનો સાથ મેળવી આદોક્ષ્ય કરાવેલું. અને શ્રી રાજરાજેશ્વરાત્રમ મહારાજને ગાદીએ બેસાડવામાં અગ્રેસર ભાગ લીધો હતો. શ્રી શં. માધવનીર્યજી પછી તેઓ આખર સુધી શ્રીરાજરાજેશ્વરાત્રમ શંકરાચાર્યના પક્ષે રહ્યા હતા. દારિકા શારદાપીઠના શંકરાચાર્યની નીમણુંક સંઘધીની કાયદેસરની શ્રી રાજરાજેશ્વરાત્રમ મહારાજની લગ્નમાં શંકરાચાર્યની નીમણુંક સંઘધી જે હક દારિકા મહારાજને મળ્યો છે તેમાં સંઘરીજીએ તનમન અને ધનની મદદ કરી હતી.

સને ૧૯૧૭માં મુજર્મ ગોસ્વામીશ્રી વજ્રલલાવજી મહારાજના અધ્યક્ષપદે સનાતનધર્મ મહાસંમેલન બરાલું તેની સારી સફળતા માટે

ગુજરાતમાંથી પ્રતિનિધિઓ મોડવાને તેમણે ૫ ક્ષિત્રી શ્રી સકરપ્રમાદ મિથ સાથે ફરીને ઘરો પ્રવાર કર્યો હતો, ગાયકવાડ સરકારે કરેલા અને કરવા ધારેના-પુરોહિત આદિ ધર્મ વિરોધી કાયદા સામે મહાર અને સમેનના પ્રેરુ વિરોધનું મોટું આદેશન જગાડ્યું હતું પતિરાજ શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી દારિડે કાશીમાં મેળવેના “બ્રાહ્મણ મહાસમેન”ની સફળતા માટેના પ્રવાર કાર્યમાં સહીતીએ વચ્ચે મં કરી હતી અને ગુજરાતમાંથી માગી મળ્યામાં પ્રતિનિધિઓ સાથે લઈ ગયા હતા.

હી ધારાસભામાં નામનાર વિજયારં પટેલે વર્ણનાર લગ્નનો ખરડો આપ્યો ત્યારે મહાજનોનિ અને “ગુજરાતી” પત્રમાં લેખો લખીને પ્રચારનું આદેશન જગાવેલ અને તે પાછું ખેતી લેણાવામાં તેમણે ઘરો પ્રચાર કર્યો હતો. સહીતી મામાજી અને ધાર્મિક મેળવણી આદેશન “ગુજરાતી” પત્રકારા પા વખતે વખત વરતા હતા અને તેથી “ગુજરાતીના” આઘ તત્રી અમાગ પિતા શ્રીનુત મંજારામ સુરરામ દેસાઈ અને અમાગી સાથે પણ તેમનો નિર્ણયો મળ્યું વળેલો હતો.

સહીતી ભૂત્રિમ સ્વરાજ્ય સંઘના સ્થાપકો પૈના એક અગ્રેસર નેના હતા દેશભક્ષા વિધિ અગ્રે ભરાતા સમેનનામાં ઉચ્ચાદુર્લેક ભાગ લેતા તન મન અને ધનથી મદદ કરતા દરેક અધિરેશનમાં વણ ખર્ચ રૂ ૧૦૦૦) સહીતી પ્રચાર મર્મમાં આપના દક્ષિણ ભારતના કેચીન રાજ્યમાં આવેના ગુડવાયૂરના મલિરમાં હરિજન પ્રવેશનો પ્રશ્ન, ઉપચિત થયો અને તેથી સમસ્ત દેશના મલિરમાં હરિજન પ્રવેશ પ્રારાના ભય ઉભો થયો ત્યારે તેઓ મુનમાં શ્રી દોનાયમચાર્ય સાથે ગોસ્વામી શ્રી ગાડનાથજી મહારાજને મુનમાં મળ્યા અને ગુડવાયૂરમાં તેમના અધ્યયપદે સમેન ભરાના હતાનું હતાનું હતું સમેનના ખર્ચનો મુખ્ય પ્રશ્ન ઉભો થતા મહારાજથી પામે આતાપન કદારી સદગુરુઓ નિમંત્રે પામ ભિખાપાન લેખને આચરે રૂ ૧૧૦૦૦) ભરાવા ગુડવાયૂર પ્રચાર ગા જતા મોટર દ્વારા નિર્ણય યાત્રા મંદી હતી કાલીપટના રાજા કામોડીને મળી ગુડવાયૂરનું પદનામ અમગવાનનું પ્રસિદ્ધ મલિર હરિજનો માટે ખાન મુડવા અને દરેક

તરીકે સ્વધર્મનું પાલન કરવા સમજાવ્યું હતું, અને હરિજનો માટે મંદિર પ્રવેશ નહિ મુકવા સંઘની પ્રચાર કમીટી કરાવેલો હતો. પરિણામે હરિજન મંદિર પ્રવેશ અટક્યો હતો. આ પછી ગાંધીજીએ શ્રી. રંગા આપર પાસે વડી ધારાસભામાં હરિજન મંદિર પ્રવેશ બીજા અણાવ્યું તેનો પથ દેશભરમાંથી સખ્ત વિરોધ થતાં સદર બીજા પાછું ખેંચી લેવાયું હતું. આ ઐતિહાસિક લઙ્ગમાં સંઘવીજીની તનમન અને ધનની જાનની પરવા ક્યાં જમરની મદદ હતી. ગુરુવાયુરની લઙ્ગની યોજનામાં સંઘવીજી પ્રથમ બહાર પડ્યા હતા અને તેમણે રૂ. ૧૦૦૦) મદદના આપી સહિય ભાગ લીધો હતો.

મુંબાઈમાં ભરાયેલા વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના ૬૬૧ અધિવેશન સમયે સર મનમોહનદાસ રામજી અને શ્રીદેવનાયકાચાર્યજીએ ૭મું અધિવેશન અમદાવાદ ભરવા સંઘવીજીને આમંત્રણ આપવા જણાવ્યા પ્રમાણે આમંત્રણ આપ્યું. અમદાવાદમાં અ. ભા. વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘનું ૭ મું અધિવેશન સને ૧૯૩૩માં શ્રી ૧૦૮ ગોસ્વામી શ્રી ગોકુલનાથજી મહા: રાજના અમ્યક્ષપદે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અમૂલ્ય ભરાયું. દેશ ભરના આગેવાનો સંખ્યાબંધ પંડિતો પ્રતિનિધિઓ મોટી સંખ્યામાં પધાર્યા. પ્રચંડ સરખસ નીકળ્યું, સમેતનને ધણી સફળતા મળી. તેમાં અનેક કાર્યકર્તાઓ સાથે સંઘવીજી રાત દિવસ તનનોડ મહેનત સફળતા માટે પ્રચાર કાર્યમાં કરતા હતા. તેમાં તેમણે ધણી ટીકીટો ખપાવવા ઉપરાંત રૂ. ૧૦૦૭૭ સંધને પ્રચારકાર્યના ફંડમાં સહઈ આપ્યા હતા.

સંઘવીજી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીનું અગર પ્રાન્તીય કે વડી ધારાસભાનું જ્યારે ઇલેક્શન આવે ત્યારે હંમેશાં તન, મન અને ધનથી કાર્ય કરતા હતા. સને ૧૯૨૬માં રા. જ. હરીદાસ દેસાઈ ભાઈ દેસાઈએ મુંબઈની ધારાસભા માટે ઉમેદવારી બહાર પાડી અને તેમની લાગવગ અને શરમને લઈને કોંગ્રેસે તેમની સામે ઉમેદવાર ઉભો ન કર્યો ત્યારે તેમની સામે એક સ્વદેશ ભક્ત તરીકેની સંઘવીજીની ભક્તિ અને કારકીર્દીને લેઈને જુદાવરથામાં એક વધુ વાર દેશપેવા સારૂ ઓ. સ્વામિનારાયણ વિગેરેએ આવડ કરી

સંઘરીજી પામે ઉમેદવારી જકાર પડતી. આ સમયે સંઘરીજીના સાથી-દારો અને અનેક સંસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓએ પેશ્વેદા અને સમાજો ભરી. તેમણે ભારે પ્રચાર કર્યો હતો. તેમણે ગામી ઘોડા કે મોટરનું સાધન નહિ રાખતા છતાં હજારો મનો મત્તા હતા. તેમણે પોતાના મનદારો જોગ નિવેદનમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે, મારે આ સરકારના રાજ્યમાં નોકરી લેતી નથી. ઉચ્ચ હોદ્દે જતું નથી. રા. જ. બહાદુર, રા. સાહેબ કે ખાનમહાદુર થતું નથી. ડાકું, મંદકાજ લેતો નથી. મને જે આપ પસંદ કરીને મોકલશે તો પ્રજાલિનાં પ્રશ્નોમાં રાજદિવસ અખંડ જાગતો રહી દેખી સેવા કરીશ. તમે ના પડશો ત્યારે હું રાજીનામું આપી બહાર આવી આપની સેવામાં હાજર થઈશ. મારામાં તેમજ મારા પૂર્વજોમાં મરકારનું અન્ન નથી. તેથી હું આપને વશદાર રહીશ. મારા હરીફને મોકલશે તો તે તેમ કરી શકશે નહિ. મારામાં વિશ્વાસ રાખશો, અને આપને પગાડું ના પડે તેમ કરશો. સંઘરીજીના આ નિવેદન મંજૂર થી કેમિસચાનના અને અન્ય જોડોએ સક્ષ આપ્યું નહિ તેઓને સમય જતાં પસ્તાવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. આરડોખી પ્રકરણ મમયે પ્રજાએ અને કેમિસે વિરોધપૂર્વે રા. જ. હરિયાપભાઈને રાજીનામું આપી ધારાસભામાંથી બહાર આવવાને ધાર્જ સમજાવ્યું, પત્રોએ ધાર્જ સમજ્યું, પ્રજાએ વિરોધમાં પ્રયત્ન સરપસ કારીને વિરોધનો દરજ કરીને રાજીનામું મોકલ્યું આપતા રા. જ. હરિયાપભાઈને જણાવ્યું છતાં તેઓએ રાજીનામું ન આપ્યું અને સંઘરીજીએ તેમના મંજૂરમાં આપેલી ચેતણી સાચી પડી.

સંઘરીજીએ શ્રીમનાન સમસ્ત દિંદુર્ભસમાના મંત્રી, સ્થાનિક અને મુંગ્ધ પ્રાન્તીય વર્ગોત્તમ સ્વાસ્થ્ય મંત્રી, શ્રી અમદાવાદ સંસ્કૃત પાઠશાળાના મંત્રી, શ્રી શ્રેયસાધક અધિકારી વર્ગ, શ્રી અ. બા. વ. સ્વ. સંઘ અને જા. બા. મદામ મેક્કના એક અગ્રિમર સમાસદ તરીકે ધાર્મિક જનતાની મદદન સેવા તન મન અને ધનથી કરી છે. શ્રીમદ્-જગદગુરુ, શારદાપીણીબર શંકરાચાર્ય શ્રી રાજદાનજીવરાજ સાર્થે જવ દેખા વિવિધ બાજોમાં ધર્મપ્રચાર માટે ર્હ્યાં છે. નાનો મોટો મમાજો-

સંમેલનોમાં અગ્રેસર મહાન નેના અને સદિષ કાર્યકર્તા તરીકે કરાંચી
લાહોરથી માંડી કાલીકટ અને કલકત્તાથી સૌરાષ્ટ્રના વિશાળ પ્રદેશમાં ધર્મ
અને દેશની સેના માટે જનની પશુ પરવા રાખ્યા સિવાય ખૂબ ધુમ્પા છે.
તેમને દેશના વિવિધ સંપ્રદાયના ધર્મચાર્યો, મહામંડળેશ્વરો,
વર્ણાશ્રમ સ્વ. સંઘ જેવી ધર્મ સંસ્થાઓના ધર્મગ્રંથ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી
દ્વાવિઠ, જેવા ધુરંધર પંડિતો, સર મનમોહનદાસ અને સર જગમોહનદાસ,
નાથપ્રદી શ્રીયુત હીરાલાલ ગાલાખાઈ મોહીસીટર, ગુજરાતીના આદ્ય
તંત્રી શ્રીયુત પ્રજારામ સૂર્યરામ દેસાઈ, સાક્ષર શ્રી, મનસુખરામ
સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, સાક્ષર શ્રી. રત્નગોળાઈ ઉદયરામ. શેઠ મંગળદાસ
ગિરધરદાસ, શ્રી આપુજી જગન્નાથ, શેઠ શંભુપ્રસદ બહેચરદાસ લક્ષ્મી,
શ્રી. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સોહીસીટર જેવા કેટલાય સદગુણરથી અને
દેશની સંખ્યાબંધ ધાર્મિક અને દ્વાપ્રચારિણી જેવી ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને
તેના કાર્યકર્તાઓ સાથે ધર્મપ્રચાર અને ધર્મરચનાના કાર્યને સેઝને નિકટનો
સંબંધ હતો., ધાર્મિક સંસ્થાઓ રાજકીય અને ધાર્મિક દેશ નેનાઓ
અને ધર્મચાર્યો પણ તેમની સપાડ લેતા હતા. તેમનો કંઈ ધાર્મિક
સ્વસ્થા અગર ક્યા ધાર્મિક નેના સાથે સંબંધ નહોતો એ કહેવું મુશ્કેલ છે,

સંઘવીજ ગીતાજીમાં કહ્યા પ્રમાણે પૂર્વજન્મના યોગ બ્રહ્મ તપસ્વી
અને તેમના યુરુના અનન્ય ભક્ત હતા. મર્યાદા પુરોષોત્તમ ભગવાન
રામચંદ્રજી વેદ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું યથાર્થ પાલન કરતા હતા. માતા-
પિતા અને ગુરુ વડીલોની આમન્યા માનતા અને સેવા કરવા હંમેશાં
તત્પર રહેતા હતા. તે પ્રમાણે સંઘવીજ પણ ભગવાન રામચંદ્રજીની
ચેડેજ માતા પિતા ગુરુ આંત્યાયો અને વડીલજનોની સેવા સપ્રેમ
કરવા હંમેશાં તત્પર રહેતા. ભણે કેઈ સ્વાર્થ સાધુ તેમને શ્રીમન્દસિંહા-
ચાર્યજીના દીક્ષિત શિષ્ય ના કહે પણ તેમણે યુરુની પામ્યેથી કમ અને
દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ યુરુના અનન્ય ભક્ત અને અભોક્ષ શિષ્ય હતા.
તેમના જેવો શ્રી એવઃ સાધક મંડળનો રમેવાળ કેઈ જોવામાં નથી. તેઓ
જ્ઞાનનં. ધર્મ, સાધુસંપાજ બો અને આજ્ઞાન્યા સેવક હતા. પોતાને
આજ્ઞાલોના સીપાઈ કહેવડાવતા. સુનાનધર્મને અગાધનું સ્વરૂપ સમજીને

એ જ નામનું નવીન નાટક રચ્યું છે. રા. રણજોડલાઈ અને રા. મણિ-
લાલનાં હાલની શૈલીનાં નાટકની રીતે આ નાટક લખવામાં આવવા
છતાં તેમાં નાટ્ય શાસ્ત્રના નિયમોની ઉપેક્ષા કરી જણાતી નથી. પીજને
મથા પ્રસંગ જિલ્લાવામાં તેમણે જહુ સ્થળ પ્રવાસ કર્યો છે. પદ્ય છંદમાં
નહિ પણ હાલનાં નાટકશાળાઓમાં ગવાતા ગાયનોના રાગમાં રાખ્યાં
છે. ભાષામાં ગદ્યમાં ગાંધ્યા સુંદર નાટકોમાંનું આ એક છે. ”
(પૃષ્ઠ ૧૦૯).

“ શ્રેયસાધક અધિકારી મંડળના રા. છોટલાલ માસ્તર રા,
નગીનદાસ પુ. સંઘવી અને કૌશિકરામ વિહારરામ વગેરે ગુજરાતી
સાહિત્યમાં દાખલ થએલી નવીનતાથી યત્નસર આધા ને આધા રહીને
હિંદુ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન અને ધર્મ બોધ કર્યો જાય છે.
તેમની શૈલી તેમની વિચાર શ્રેણી અને તેમની વિચારશક્તિ કળા દલપત-
સાઈ જ છે. ” (પૃષ્ઠ ૧૩૭)

“ અમદાવાદનો જીવન-વિકાસમાં તંત્રી શ્રીયુત સંકરરાય અમૃત-
રાયે સંઘવીજી સંઘવી જણાવ્યું છે કે-જો કે સનાતન હિન્દુ ધર્મ
સંરક્ષણ એ શ્રી નગીનદાસનું મુખ્ય જીવન કાર્ય છે, છતાં નાનપણથીજ
તેમને સાહિત્ય ઉપર પણ શોખ છે. વિદ્યાર્થીતેમજ નોકરીની અવસ્થામાં
તેમણે થોડાંક કાવ્યો તથા નિબંધો લખ્યા હતા. સુધારકોએ સંરક્ષક
મતવાદીઓના કરેલા ઉપહાસના જાદુનામાં ચક્રવર્તિ બ્યાજ સાથે સુધા-
રકોની ટેકડી કરવામાં તે પાછા પડ્યા નહોતા. તેમને સંસ્કૃત સાહિત્ય
શાસ્ત્રનું પણ સારું જ્ઞાન હોવાથી થોડાંક સંસ્કૃત શ્લોકો તથા શ્રી પુણ્ય-
દંતાચાર્યના શિવમહિમ્નઃસ્તોત્રની જોડી ૩૫ શ્રીગુરોર્મહિમ્નઃ સ્તોત્રમ્
એ વૃત્તમદ્ધ કાવ્ય રચ્યું છે. તેમના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાં (૧) વર્ષો વર્ણન
(૨) પદ્ય સંધ; (૩) મનહર મંજરી અને (૪) શૃંગારસ્તક એ બે
ખંડ કાવ્યો; (૫) શિશુપાલ મદમર્દનનાટક (૬) ટેલી મેક્સનું ભાષાન્તર
(૭) મોરારજી મોક્ષદાસ જીવનચરિત્ર ઇત્યાદિ છે.

રા. રા. મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ બી. એ. શ્રી. સવાળ
સાહિત્યમાળાં પુણ્ય ૨૯૪ માં સદગુરુ શ્રી. મન્દસિંહાચાર્યજીના જીવન

ચરિત્રમાં પાને ૩૨૬ માં સંઘવીજના જીવન અને સાહિત્ય મેવા મંબંધી લખ્યું છે કે—

દોઢેક વર્ષ પહેલાં અવસાન પામેલા વ્યાખ્યાન માર્તિંડ શ્રી. નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીને એકલા સાધકો, સાહિત્યકારો કે સનાતની સમાજ જ સારી પેઠે જાણે છે એમ નથી. પરંતુ રાષ્ટ્રિય સંસ્થાઓની શરૂઆતના ઇતિહાસમાં ય શ્રી. સંઘવીજનું સ્મરણ અવશ્ય સ્થાન માગી લે છે. ઇમાળતા અને કઠોરતાનો પોતાનામાં વિવશજી સમન્વય દાખવતા, શ્રી. શ્રદ્ધામૂર્તિ અને આદર્શ શિષ્યના ચરિત્રનું જાન કરાવનાર સિદ્ધ કવિ સંઘવી જેવા ‘સ્કોલર’ આજે મળવા મુશ્કેલ છે. જન્મદેહે પાટીદાર છતાં ગુરુ પરંપરા-ગૌરવ અને શાસ્ત્ર શિષ્ટાચારમાં એકનિષ્ઠ શ્રદ્ધાથી, તેઓ બ્રાહ્મણ જીવન જીવી ગયા, તેમનાં પ્રવચનોમાં, શાસ્ત્રીય ભોમોમાં (મૃત્યુજય વિદ્યા-જેવા પ્રાયોગિક વિધોમાં પણ) મનોહર રૂપોથી ભાવ અને વિચાર તાદરશ ખડા કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કવિ શ્રી. નાનાલાલની કે પ્રો. હાકોરની વિશિષ્ટતા જેમ સર્વથી જૂદી તરી આવે છે, તેમ શાસ્ત્રસંપન્ન શ્રી. સંઘવીજની અતિધર્મમંદી વિશિષ્ટ પ્રતિભા, વર્ગ બહાર સર્વસાધક-સર્જન સાહિત્ય કારણે તેમના તત્ત્વ ધ્યાન જેવી રાખતા તેમનું પિંગળદાન ચોક્કસ અને સપ્રયોગ હતું. ‘પદ્મયાત્રા’ માં ગૂજરાતી કાવ્ય રચના કરવાની શક્તિ પ્રદર્શિત થતી હોવા છતાં, તેમની સંસ્કૃત કવિતા જ તેમને સિદ્ધ સાચા કવિનું સ્થાન અપાવે છે. અનેકવિધ અલંકારોના એકધર્મથી અનુપમ તેઓનું લગભગ ૧૨૦ શ્લોકોનું ‘ત્રીસદગુરમહિમ્નઃ સ્તોત્ર’ વાંચીને ધણી સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓએ મ્હોંમાં આંગળી ધાતી જણાવ્યું છે કે, ‘આ તો સંસ્કૃત યુગની લેખિનીનું મામરું છે !’ આ સિવાય, અનેક શાસ્ત્રીય વિધો. પરત્વે, જાડી દીર્ઘ લાખ શેલીમાં, તેમના પ્રખર પાંડિત્યનો પ્રકાશ, ‘મહાકાવ્ય’ આદિ માસિકોમાં વેરાયેલો પડ્યો છે; તે અચર્ય થવાની ખાસ જરૂર છે. અત્રે સહજ જણાવીએ તો અપૂરત નદિ જ ગણાય કે શ્રી. સંઘવીજએ વિવમાં પોતાની મિલકતનો મોટો ભાગ દિન્દુ ધર્મ, નીતિ અને આર્થ મંરુતિના વિશુદ્ધ-વિસ્તારના, સ્વત્વ કાર્ય માટે પરીપક્ષમાં આપ્યો છે.

વૈષ્ણવ કવિરત્ન દયારામભાઈની પ્રસૂતિયિ સને ૧૯૦૪ માં સંધવીજીના પ્રમુખપદે પ્રેમાભાઈ હોલમા બહેર મેળાવડો કરી લગ્ન રીતે ઉજવવામાં આવી હતી ત્યારે તેમણે જણાવેલું કે કવિ દયારામના કાવ્યોમા શૃંગાર છે અને તેમના લખાણોમાં શુદ્ધ લક્ષિતનું પ્રાપ્ત્ય હોવાથી શૃંગાર સુચર્ણ રૂપે ગ્રંથ ગણ છે દયારામની કવિતા અતીતિને માર્ગે દોરનારી છે, એવું ભણ લખખગી કેળવણી લીધેલાઓએ અગાઉ કહ્યું છે પણ હવે જેમ કેળવણીનો પ્રચાર અને ધર્મજ્ઞાન વધે છે, તેમ તે વિચાર દૂર થાય છે દયારામનું પદ લાક્ષિત્ય, વાત્મ્ય રસ, શૃંગાર રસ, વર્ણન શક્તિ, લક્ષિત, વૈરાગ્ય અને નિર્લોભતાના ઉત્તમ વિચાર, ભાષા ઉપરનો કાણુ, સ્વિગેરે તેમને કવિ તરીકે પ્રથમ સ્થાને મૂકે છે આવા એક નરની યાદગીરી જાગવી તે આપણી ફરજ છે.

કવિ ખચરદાર કન્કેત્મવ અભિનંદનપ્રથમા લેખ લખી મોકલવાને સાક્ષર શ્રી ચંદ્રશંકર પડ્યાએ મધવીજીને ઇ સ ૧૯૩૧માં, તેના સપાદક તરીકે આમત્રણ આપેલું તેમાં મધવીજીએ જણાવ્યું છે કે—“આનું જમાનામા કવિતાની અને કાન્તાની એક સરખી દશા થઈ રહી છે, અને પોતાનું અસલ પોત ગુમાવતી ગય છે, એમ એક પક્ષ કહે છે, ત્યારે બીજો પક્ષ વિદેશીય આવેશમાં ખાલો ચઢતી કહે છે કે કવિતા અને કાન્તા બનેની ઉત્પત્તિ થતી ગય છે અને પ્રગતિશીલ થઈ છે, અને અને આઝાદીના ગ્રયશનમા ચમન ઉઠતી રહ્યા છે પુરાતન કવિ સમ્રાટપનો એ સુનિષ્પત્ત મિદ્ધાન્ત છે, કે કવિતાનું સાર્વક્ય આનંદ આપવાની માથે સદુપદેશ આપવો તેમાંજ રહેલું છે બીજી તરફ નૂતન કવિદૃષ્ટિનો એ દાવો છે, કે સાહિત્ય અથવા કવિતાનો વલ્લભમિદુ માત્ર આનંદ આપવાનો છે, અત્યારે કાન્તા સબધી પણ આવા બે મતો પરકીય સરકારની અસરથી પ્રચલિત છે એક તો એ મત છે કે—કાન્તા એ જન-જનિઓની પરપરા નિભાવવાને જગજગનની તરીકે માનનીય છે બ્યારે બીજો નવો મત એ છે કે—બીજું જનનીપદ (અર્થાત્— Child producing machine તરીકે) અત્યંત અનિષ્ટ છે, પણ તેણીનું મર્વોચ્ચ પદ તો વિશ્વ રમણી તરીકે જ છે આનંદજનિને વારસામા મજેલા વિવેચને ૧૦૦

નિર્જય કરીશું, તો આપણને તરત અમળશે કે—આને માટે જગદ્રમણી કરતાં જગજ્જનનીનું પદ વધારે ગૌરવવાળું અને પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ છે. આવી આનંદ એ ખોટી ખુશામદ જેવો હોય છે, અને તેનો જેને શોખ લાગે છે, તે મનુષ્ય વસ્તુજ્ઞાન શૂન્ય અને આખરે શ્રેયઃ પ્રેમથી વંચિત થાય છે. જગજ્જનની પદની ઉપયુક્તતા અને મહિમા કાંઈ જુદાંજ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય ધરાવે છે. ત્યારે મનનાં ક્ષણિક મગ્નિ મનોવિકારોનેજ પૂછીને આપણે નિર્જય ઉપર આવીએ છીએ, અને વિવેકને વેગળા મૂકીએ છીએ, ત્યારે જ આપણે સ્ત્રી જનિને જગદ્રમણી પદ આપવાને પ્રેરાઈએ છીએ, આ પ્રેરણામાં ક્ષુભક પશુખાવનું પ્રાધાન્ય છે. પણ જગન્નેષ્ટાના પરમ દિવ્ય સંકેતની ઝગકનો મોંઘામાં મોંઘા માનવ ભાવ જગજ્જનની પદની પ્રેરણામાં સૂધી કરે છે. પ્રાચીન કવિ પરંપરા અથવા સંપ્રદાયની આ વાસના નૂતન કવિ દૃઢતા વળ્લ્યા વિજ્ઞાસદૃતિની વાસનાની સ્પષ્ટિપ વિશ્વરમણી પદમાં રહેલી ભાવના કરતાં વધારે સંગીન અને સફળ છે. જગન્નિર્વાદને માટે અનિવાર્ય છે. તે જ પ્રમાણે કવિતા પણ એકસો આનંદ આપવાને માટે જ નિર્માણ થયેલી છે, એવો મન ગમે તેવા આપાતના રમણીય ઉપવક્ત્રિયા દષ્ટિને જણાય તો પણ તે પરિણામ-સંદેશી નિવારની કોમટીએ પ્રાણ ધમ્મ શકે તેમ નથી. જે વસ્તુ ઉપયોગિતાવાળી નથી હોતી તે ગમે તેવી રસોત્પાદક આનંદજનક યાને રુચિકર હોય તો પણ તે પુરાતન કવિસંપ્રદાયને નિષ્ફળ હોવાથી અભિમત નથી, અને તે કંઈક વધારે સંગીન મત છે. આ અનિમિત્ત વિવેકને ઉદ્દેશીને જ અગ્નિ પુરાણમાં કહેવું છે :-

નરત્યં દુર્લભં લોકે વિષા તત્ર સુદુર્લભા ।

કવિત્યં દુર્લભં તત્ર શક્તિસ્તત્ર સુદુર્લભા ॥

વ્યુત્પત્તિર્દુર્લભા તત્ર વિવેકસ્તત્ર દુર્લભઃ ॥૧૫॥

ભાવાર્થ :- આ લોકમાં મનુષ્ય જન્મ દુર્લભ છે. તેમાં પણ તિથા જન્મ દુર્લભ છે, તેમાં પણ કવિત્વ દુર્લભ છે, તેમાં પણ શક્તિ જન્મ દુર્લભ છે. તેમાં પણ વ્યુત્પત્તિ જન્મ દુર્લભ છે, અને તેમાં પણ વિવેક દુર્લભ છે.

આથી ઉપદેશરૂપ ફળ હીન અથવા દુષ્ટ ઉપદેશનાગી એટલે ફળ દૂષિત કવિતા એક તરફ અને ખીજી તરફ પુરાતન કવિ સપ્રદાયના નાવક શ્રી મમ્મટાચાર્યના—

કાવ્ય યશસેઽર્જ્યકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સત્યઃ પરનિર્વૃત્તયે કાન્તસંમિતતથોપદેશયુજે ॥

—ભાવાર્થ —કાવ્ય એ વક્ત્રને માટે, અર્થને માટે, વ્યવહારની માહિતી માટે, અશુભના નિવારણ માટે અને સત્ત્વર પરમ નિર્વૃત્તિ (આનંદ) માટે અને પ્રિયનામાએ આપેના ઉપદેશ જેવા મૃદુ અને મધુર ઉપદેશ માટે તે એ મન પ્રમાણે ફળ મપાવના કવિતાનો વિવેક એ સર્વથી દુર્બલ છે, એ વાત સુનિશ્ચયના યાવ છે

કવિતાનો આત્મા તો રસ જ છે, એ વાત સર્વમાન્ય હોવા છતાં પણ સદુપદેશ ફળ વડે જ કવિતાનું સાદૃશ્ય છે; આ મિદાન્ત પણ પુરાતન કવિમપ્રદાયનો નિર્વિવાદ છે સધરીજીએ કવિતા અને કાન્તા સમઘી જે વિચારો જણાવ્યા છે તે ધ્યાનમાં રાખ્યા જેના છે

શ્રી હરિહરરાયજીના કંઠમાં રચત.આરોપાયેસો હાર

સવરીજી સવન ૧૯૭૬ મા કાશીજી તરફ ગયા હતા ત્યાંથી ધી ઝેર ઇન્દીયન સ્કુલર મેન્ટુ વપની રિમિટેડ માટે ગોળની ખરીદ કરવા, તેમની પછી નવા નીમાયેલા એજન્ટો તરફથી ગયા હતા ત્યાં પણ તેમણે પોતાની ધાર્મિક દિન્યાવનો પ્રયાસ ચાતુ રાખ્યો હતો. સેવાત કસગામા સ્થાપેની શ્રી સનાતનધર્મ સમાના સ્થાપક અને ચાલક વિદ્વર્ધ પંડિતજી શ્રી વિન્ધ્યેશ્વરીપ્રસાદના આમત્રણથી તેમણે કસ્ટમે સેવાતમા ત્યાંની મનાતનધર્મ સમા તરફથી હિન્દીમા પાત્ર વાખ્યાનો સનાતન હિન્દુધર્મ વિષે આપ્યા હતા તથા હિદી નાગરી પ્રચારિણી સમાના ડેપ્યુટેશને મેળવેની મગામા પ્રમુખ શ્રીમાન આખીજીના કહેવાથી હિન્દીના પ્રચાર મનધે એ મુગ અને સચોટ વાખ્યાન આપ્યું હતું આથી ચિએસોદીની અને આર્ય સમાજની પ્રતિષ્ઠા અસંતોષ પામેના સનાતની હિદુઓને વિચાર અને આનંદ આપ્યો થયો હતો.

એકદા શ્રી મંધવીજીનો મુકામ મેરવેા હતો તે દરમ્યાન તેમને શોણપુર રેશને રેલ્વે વેગેના મેળવવાની ગોઠવણ કરવા રેલ્વેના અધિકારી પાસે જવું પડ્યું હતું. તે કાગ સિદ્ધ કર્યા પછી મોલ્લપુરની નજીક જે માર્ગ પર શ્રીહરિદર ક્ષેત્ર છે. તે તીર્થક્ષેત્રની ચાના કરવા શ્રીસંધવીજી ગયા હતા. ત્યાં ગંગાજી, ગંધા ગંગા અને શોણ એ ત્રણનો સંગમ છે, ત્યાં યમી ગજેન્દ્રમેદા તીર્થ છે. ત્યાં સ્નાન કરી પુષ્પદાર લેધને શ્રીસંધવીજી શ્રીહરિદર મૂર્તિના દેવાલયમાં દર્શન કરવા ગયા. અધા ઉચ્ચવર્ણના લોક ત્યાં દેવને અડધીને પૂજન કરે છે પણ તેવો સ્વામ આપણા ગ્રન્થરામમા ન હોવાથી શ્રીમંધવીજીને એ પ્રમાણે દેવને અડકતાં સકાય થયો. તેથી શ્રીહરિદરરાયજીની મૂર્તિના ચરણાવિંદમા પોતે આણેલા કુશના દારનો લોચો કરીને ફેંક્યો; પણ તે લોચો સ્વતઃ ઉડી જઈ દાર મીચો જઈ શ્રીહરિદરરાયજીના કંઠમાં જ આરાપાઈ ગયો. મૂર્તિ એવી રીતે છે કે ખાસ ગોડવીને તેના કંઠમાં દાર ચડાવે છે, તોજ ખૂબ પ્રયત્ને દાર કંઠમાં રહે છે, નિકર સદળમાં દાર નીચે પડી જાય છે. તેથી શ્રીસંધવીજીને એવી પ્રતીતિ થઈ જે પ્રભુશ્રીએ સ્વતઃ તેમની દુષ્ટ બેઠને શ્રીહસ્તે અંગીકાર કરી. ભક્તિના આનંદમાં શ્રી સંધવીજીએ એક સ્તુતિનું પદ તે અમથે કવિતા કરીને ગાયુ હતુ આ સાચી ઘટના સંધવીજીના વહેપારી જીવનના સમયમાં જાણી છે જે મહાજયોતિના મયન ૧૬૭૬ ના કાળજી-ચેતના અકમા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે

આ પ્રસંગ, આપણને વિ. સ. ૧૫૧૨ના માગસર સુદ ૭ ને દિવસે જુનાગઢમા રામ માડલિકના દરબારમાં શ્રી. દામોદરરાયજીના સ્વરૂપે નરસિંહ મહેતાની પ્રાર્થનાથી પ્રભન્ન થઈને હાજરો લોકોની મેદની વચ્ચે નરસિંહ મહેતાને પ્રત્યક્ષ હાજર થઈ કુલની માલા કંઠમાં આરાપી હતી તેની યાદ આપે છે સ્વ. નગીનદાસજીના હૃદયનું ભક્તિજન્ય મેલું હતુ હતું એનો આ એક પુરાવો છે.

આ યોડીક લાંબી પણ અગત્યની પ્રતાવના લખવા માટે સ્નેહીભાઈ રતિલાલે જે કેટલીક સૂચનાઓ અને અન્ય હકીકતો પુરી પાડી છે તે

માટે તેમનો ઉપકાર અત્રે, જુલાય તેમ નથી. તેમજ પૂ. શાસ્ત્રીજી રેવાશંકર ભાઈએ પણ જે સહાય આપી છે, તેની અત્રે નોંધ લીધા વગર ચાલે તેમ નથી. એક સાહિત્ય પ્રિય, ગુજરાતી ભાષાના પ્રખર વક્તા, સનાતન આર્ય ધર્મ માટે પ્રાણાર્પણ આપવાને સદા તત્પર એવા નરવીરના સંસ્મરણોનો સંગ્રહ કરી છપાવવામાં અને પ્રકટ કરવામાં ભાઈ રનિલાલે તન, મન અને ધનનો જે ભોગ આપ્યો છે, તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે; જો કે તેઓ નિરભિમાનપણે કહે છે કે તેમણે તો માત્ર તેમના પૂજ્ય વડીલ કાકાશ્રી પ્રત્યેનો નિરપેક્ષ ધર્મ બળવ્યો છે. આ અંથ ગુજરાતી આર્યધર્મી સનાતની પ્રજાને માર્ગદર્શક અને પ્રેરક નિવડે એવી ઈશ્વર પ્રત્યે અને ગુરુદેવ શ્રીમન્દ્રસિંહાચાર્ય પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી વિરમું છું.

મુખ્ય વિ. સ. ૨૦૧૦ શાગણ્ય } નરવરલાલ ધરજીરામ દેશાઈ.
શુક્લ પછી તા. ૨૦-૩-૧૯૫૪

अनुक्रमणिका

संस्कृतविभागः

अ. नं.	विषय	लेखक	पृष्ठ
१	श्री संघवीजी-महोदयस्य समुज्ज्वलजीवनालोकः पंडितराज श्रीराजेश्वरदासो ब्राह्मिड.भ्यासचार्य साङ्गवेदविद्यालयः काशी		१
२	संघवीजी-स्मरणाकलिः महामहाध्यापक श्री सतीन्द्रचन्द्र भट्टाचार्यः		११
३	धर्मवीर संघवीश्रीनगीनदासयशोवर्णनम् पचोलो हीरालाल प्रधानाध्यापक जी. टी. संस्कृत कॉलेज, रम्बई		१८

हिन्दी विभाग

४	श्री संघवी स्मरण आचार्य अनन्तलाल गोस्वामी वृन्दावन		२३
५	धर्मवीर संघवीजी १०८ श्री कृष्णानन्दजी महाराज महामण्डलेश्वर अमदावाद		२७
६	कीर्तियस्य स जीवति १०८ श्री भागवतानन्दजी महाराज महामण्डलेश्वर अमदावाद		२८
७	सनातन धर्मसंस्थाओंके प्राण १०८ श्री सर्वानन्दजी महाराज महामण्डलेश्वर अमदावाद		३२
८	संघवीजीका स्मरण महामहोपाध्याय गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी-जयपुर		३३
९	वीर संघवी श्री देवनायकचार्य, काशी प्रधानमंत्री, अ. भा. व. स्व. तथ		३५
१०	स्वर्गीय शेठ नगोनदास पुरुषोत्तमदास संघवीजीका स्मरण पण्डित दुर्गनाथ झा, प्रधानाध्यापक स्वामिनारायण संस्कृत महाविद्यालय, अमदावाद		३६

अ. नं.	विषय	लेखक	पृष्ठ
११	स्वर्गीय नगीनदास सघवीजी का सक्षिप्त सस्मरण श्री गोपालशास्त्री दर्शनकैसरी अध्यक्ष काशी पण्डित सभा, बनारस ६.		४३
१२	धर्मप्राण-सघवीजी श्री केदारनाथ शर्मा सारस्वत सुप्रभात-संपादक काशी, प्रधान- मन्त्री-काशीविद्वन्मण्डल, मन्त्री भारतीय संस्कृति सम्मेलन		४६
१३	धार्मिक योद्धा सघवीजी केदारनाथ ओझा, न्यायव्याकरणवेदान्ताचार्य दर्शनालङ्कार ध्यानरूप वेदान्तप्रन्याध्यापक महाराजा संस्कृत पालेज जयपुर		५३
१४	ब्राह्मणसेवा और गुरुसेवा रावबहादुर श्री एस. एम. पराण्डे रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट जज, नागपुर		५७
१५	वैदिक धर्मरक्षक श्रीधर अण्णा शास्त्री वारे, नासिक		६०
१६	सच्चे सैनिक की भांति धर्मसेवामें रत पं. रघुनन्दन शर्मा महोपदेशक अ. भा. वर्णाश्रम स्वराज्य सचिवार्थ		६२
१७	धर्मरक्षक सघवीजी महामहोपदेशक कल्पनाथ शर्मा अ. भा. वर्णाश्रम स्वराज्य सच गोसाइ गज, जिला-फैजाबाद		६३
मराठी विभाग			
१८	सघवीजींच्या आठवणी धर्मवीर विश्वासराव डावरे पुणे अध्यक्ष महाराष्ट्र, प्रांतिक वर्णाश्रम स्वराज्य संघ		६८
१९	रामराज्य		७२
२०	भारत सावित्री		७२
गुजराती विभाग			
२१	धर्मवीर सघवीजीની વારે ઢાંકેલ પૂન્ય મહારાજ શ્રી મજરતનાનજની આજ્ઞાથી શાસ્ત્રી ગીમનલાલ દરિશક		૭૧

અ. નં.	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૨૨	સનાતન ધર્મશૂલ્ય શ્રી સંઘવીજના સંસ્મરણે ધર્મવીર શ્રીમુતનારણ્ય પુરુષોત્તમ સાંગાણી		૩
૨૩	ભારત ભાર્તિ સનાતન ધર્મકેસરી ૨૮. નમોનદાસ પ. સંઘવીને સ્મરણાંજલિ શાસ્ત્રી રેવાઈકર મેધજી દેલવાડાકર મહોપાધ્યાય, ધર્મ- શાસ્ત્રાચાર્ય, પંડિત ભાર્તિ વિદ્યાવાગીસ. ધ. મુંગઈ		૮
૨૪	શ્રી સંઘવીજના ડેટલાંક સંસ્મરણે શ્રીમુત લક્ષ્મીભાઈ જીવણરામ બદ્દ બી. એ. એલ. એલ. બી. અધિવક્તા શ્રી મુનીતિ બારકર		૧૫
૨૫	૨૮. નમોનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીના કંઈક સંસ્મરણે રા. રા. મનુભાઈ અંદ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા એમ. એ. સોલી- સીટર મુંબઈ		૨૨
૨૬	સંઘવીજ વિશે ડેટલાંક જાણવા લાયક બ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ પંડિત શ્રી ઈશ્વરપ્રસાદ મિશ્ર		૨૬
૨૭	કેવલાદિતવાદી નમોનભાઈ પરમહંસ પરિભ્રાજકાચાર્ય સ્વામી પ્રેમપુરીજી-કંપીકેસ		૩૩
૨૮	સનાતન ધર્મના ધુરંધર રક્ષક બડવીર સંઘવીજ શ્રીમુત વિનાયકરાવ શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી બી. એ.		૩૪
૨૯	શ્રી સંઘવીજના દિવ્ય સદ્ગુણે શાસ્ત્રી શ્રી વસંતરામ હરિકૃષ્ણ		૩૫
૩૦	સનાતન વૈદિક ધર્મગ્રાણ્ય શ્રી સંઘવીજને સ્નેહાંજલિ સન્માન શ્રી સદ્ગર્ભ બારકર વિદ્યાવાસિધિ રા. રા. મુનાબરાય કલ્યાણરામ હાથી રાજકોટ		૩૮
૩૧	સદ્ધર્મશૂલ્ય નમોનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજ શાસ્ત્રી જ્યેષ્ઠારામ હરજીવન જ્ઞેસી શુદ્ધાદિતમૂલ્ય પેટલાદ		૪૬
૩૨	૨૮. રા. રા. શ્રી નમોનદાસ સંઘવીજનો સંક્ષિપ્ત પરિચય શાસ્ત્રી અનુપરામ સદાશિવ દસોનકેસરી વિદ્યાવાચસ્પતિ		૪૮

અ. નં.	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૩૩	ગુજરાનમાં સંઘવીજનો ધર્મપ્રચાર શ્રી મનસુખરામ શાસ્ત્રી શ્રી બાલકૃષ્ણ ગીર્વાણ વિદ્યાલય સુરત		૫૫
૩૪	સંઘવીજ સંઘના બીજા પિતામહ હીરાલાલ પંચોલો, પ્રધાનાધ્યાપક જી. ટી. કોલેજ, મુંબઈ		૫૬
૩૫	કૈલાસવાસી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી પ્રો. જેઠાલાલ ગો. શાહ એમ. એ.		૬૧
૩૬	શીઘ્રકવિ નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજ ધર્મધૂરંધર ધર્મશુર શ્રી હરેરામ શર્મા બ્રહ્મર્ષિ મહારાજ		૬૪
૩૭	વેદાગ્રાના પાલનથી ભારતવર્ષનો ઉદાર અમ્મિડોત્રી શ્રી બાલાચંકર બટ્ટેજ મહારાજ પાવાનદ		૬૫
૩૮	સ્વ. સદ્ધર્મપરાયણ શ્રી સંઘવીજનો પરિચય પ્રો. નાગરદાસ કા. ખાંભણિયા એમ. એ. એલ.એલ. બી.		૭૦
૩૯	સાક્ષર શ્રીમાન નગીનદાસ સંઘવીનાં સંસ્મરણો શીઘ્રકવિ નર્મદાચંકર ગણપતરામ દાકર		૭૨
૪૦	સદ્ગત ધર્મવીર નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી પ્રો. સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ		૭૭
૪૧	શ્રીમાન નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી પંડિતજી જગન્નાથ તંત્રીઃ પ્રાતઃકાળ આત્મોદ્ધાર કરનાળી		૭૯
૪૨	સદ્ગુરુ ભક્ત સંઘવીજ શ્રીયુત યશોધર નર્મદાચંકર મહેતા બાર-એટ-લો		૮૬
૪૩	ધર્મવીર સ્વ. શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી શ્રી વિમલચંકર શાસ્ત્રી સાહિત્યાચાર્ય વિચારદ-મુંબઈ		૮૭
૪૪	ગુજરાનના ધર્મસાહિત્યકાર શ્રી સંઘવીજ સાક્ષર શ્રી ધનચંકર હીરાચંકર ત્રિપાઠી		૮૯
૪૫	શ્રી સંઘવીજની ધર્મવીરતા શાસ્ત્રી જયરામચંકર કાનજી બટ્ટે રાજકોટ		૯૧

અ. નં.	વિષય	લેખકે	પૃષ્ઠ
૪૬	સ્વર્ગસ્થ સીધકવિવર સાધકજી સાધક શિરોમણિ નગીનદાસ સંઘવીજીના સંસ્મરણે શ્રીમાન્ મોહનલાલ દરિયાંકર દેવે લોમડી		૯૩
૪૭	સનાતન ધર્મના વીર સૈનિક શ્રી મણિસંકર મહારાજકર વ્યાખ્યાન વાયરપતિ ભાવનગર		૯૮
૪૮	સનાતન ધર્મરક્ષાવતી સૈનિક સંઘવીજી દાસનિક શિરોમણિ જ્યદત સાચી સિદ્ધપુર		૧૦૦
૪૯	સાધક શિરોમણિ શ્રીમાન્ સંઘવીજી શ્રીયુત ગોવર્ધનભાઈ ધ્રુવરભાઈ પટેલ શ્રી. એ.		૧૦૧
૫૦	ધર્મવીર સંઘવીના સંસ્મરણે શ્રી બાલકૃષ્ણ શર્મા ડાકેર		૧૦૫
૫૧	શ્રી સંઘવીજી સંબંધી વૃત્તાન્ત સંસ્મરણ કુસુમે શ્રી ત્રિજીવનચંકર લક્ષ્મીભાઈ દારા સંગૃહીત કરનાર શ્રીયુત વાસુદેવપ્રસાદ ત્રિજીવનચંકર સાચી ડાકેર		૧૦૯
૫૨	સાક્ષરવર્ધ શ્રી નગીનદાસ પુ. સંઘવીના જીવનનું સંસ્મરણ શ્રી પ્રજલાલ ત્રિજીવનદાસ કામદાર ધર્મરત્ન-કાનપુર		૧૧૧
૫૩	શ્રી ગોકુલેશ જ્યન્તી નિમિત્તે સંઘવીજીનું ભાષણ પંડિતજી જમનાય ગોપાળજી સિદ્ધપુર		૧૧૭
૫૪	ભારતવર્ષમાં સંઘવીજીનો પુનર્જન્મ વૈષ્ણવ ભારતરભાઈ મલભાઈ રાજમોદ		૧૨૧
૫૫	સ્મારકમય મઠે સનાતન વૈદિક ધર્મની સમીક્ષા કવિ લાલજી વીરશ્વર જ્ઞાની જસદણ		૧૨૩
૫૬	સ્વદેશ અને ધર્મસેવક સંઘવીજી શ્રી દરિદાસ અચરતલાલ		૧૨૫
૫૭	ધર્મમહી સંઘવીજી ધર્મધુરંધર શ્રી રમણલાલ લક્ષ્મીભાઈ		૧૨૬
૫૮	સનાતન ધર્મપ્રેમી સંઘવીજી શ્રી બાતાભાઈ ત્રિધરભાઈ		૧૨૯

અ. નં.	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ:
૫૯	નગીનદાસ-સંઘવીના જીવન ઉપર દષ્ટિપાત શ્રીમાન ડાહ્યાભાઈ આદરભાઈ પટેલ		૧૩૦.
૬૦	સંઘવીજીનું સ્વદેશાભિમાન શેઠ નરસિંહલાલ લક્ષ્મીભાઈ		૧૩૧.
૬૧	ધર્મોત્તમ સંઘવીજી શ્રી કાશીરામ ભાઈચંકર ઝોઝા (પ્રેમી.)		૧૩૨
૬૨	જીવનજ્યોતિ શ્રી કાશીરામ ભાઈચંકર ઝોઝા (પ્રેમી)		૧૩૪
૬૩	શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી શ્રી ગૌરીશંકર ગોતીરામ બટ્ટ ઝિંડવોડેટ		૧૩૫.
૬૪	સાદુ જીવન અને ઉચ્ચ મનના ઉપાસક રા. બ. ત્રિભુવનરાય દુલેરાય રાધુ રાજકોટ		૧૩૬-
૬૫	ભાવનગરમાં સનાતનોઝોની જીતમાં સંઘવીજીનો ફાળો પંડિત ગૌરીશંકર નરયુરામ, નાસિક		૧૪૦
૬૬	સંઘવી નગીનદાસ સંમરણાંજલિ કાવ્યો કવિ કાલીદાસ ભગવાનદાસ પાટણ		૧૪૧
૬૭	હિન્દુ ધર્મવીર પુણ્યમૂર્તિ નગીનદાસ સંઘવીજીનું સંમરણ શ્રીયુત કૃપાશંકર બહેચરલાલ પંડિત		૧૪૪
૬૮	સંઘવીજીના સંમરણરૂપ પ્રસંગો શ્રીયુત ગૌરીશંકર બીમજી પુરોહિત મુંમણ		૧૪૮
૬૯	૨૨. સંઘવીજી પ્રત્યે મને માન દષ્ટિ કષ્ટ કષ્ટ રીતે શ્રીરતિલાલ ભાઈચંદભાઈ મુની માજી અધિપતિ 'સર્વપ્રકાશ'		૧૪૯.
૭૦	૨૩. સંઘવીજી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસની જીવન ઝરમર શ્રીમંત રાજકુમાર સાહેબ શ્રી સ્નેહચંદ્રજી કાદોલ		૧૫૧
૭૧	સંઘવીજી યુગરાતના લોકમાન્ય તિલક શ્રી હતાત્રેય બાલકૃષ્ણ માહુલીકર મંત્રીશ્રી: રામરાત્નમ પસિદ		૧૫૫.

અ. નં.	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૭૨	ધર્મસેવક સંધરીજી		
૭૩	શ્રી કાળીદાસ રામચંદ્ર બદ્ ગી. એ. એલ. એન. બી. ડાકેર	૧૫૯	
૭૪	શ્રી સંધરીજી એક પ્રખર સિદ્ધાંતવાદી		
	શ્રીયુત માધવપ્રસાદ શુકરપ્રસાદ પંડિત વાલ્મીકિ પ્રિન્સિપાલ, સર લક્ષ્મીભાઈ શાહ હોં કોલેજ—અમદાવાદ	૧૬૨	
૭૫	સંધરીજીનાં સંસ્મરણો		
	શ્રી માર્કેડરાય યુનીયાન રાવળ, શ્રી સનાતન ધર્મભૂષણ	૧૬૪	
૭૬	સાક્ષરોત્તમ ચોધ્ર કવીશ્વર સંધરીજી		
	શ્રીયુત મણિવાન યુનીયાન બદ્	૧૭૧	
૭૭	શ્રી સદ્ગુરુદેવ બક્ષા શ્રી સંધરીજી		
	શ્રીયુત ગોવિંદલાલ કેશવલાલ અમીન	૧૮૧	
૭૮	કર્મચીર સંધરીજી		
	પં. કૃષ્ણચંદ્ર દલસુખરામ શાસ્ત્રી, વેદાન્તાચાર્ય નડોવાદ	૧૮૩	
૭૯	ધર્મચીર સંધરીજી		
	શાસ્ત્રીજી રમણલાલ નયેશ્વરરામ શુદ્ધદિનરત્ન, માનદ અધ્યાપક, ગીતા પાઠશાળા, કાંદીવલી	૧૮૫	
૮૦	ધર્મપ્રાણ સંધરીજી		
	શ્રી લક્ષ્મીપ્રસાદ જ. આચાર્ય	૧૮૬	
૮૧	સ્વ. શ્રી નમોનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંધરીજીને અર્ધાંગતિ		
	માસ્તર પરમાનંદ મ. અધ્વર્યુ	૧૮૨	
૮૨	શ્રી રત્નમણિરાવ બીમરાવ બી. એ.	૧૮૩	
૮૩	કદરતામાં પણ સદિષ્ટતા		
	શ્રી મોહનલાલ મગનલાલ બદ્ મંત્રી રાષ્ટ્રનાથ પ્રચારસમિતિ વધી	૧૮૯	
૮૪	સંધરીજી એક પ્રખર વિદ્વાન		
૮૫	શ્રી આપાલાલ મજાબલાલ દલાલ એમ. એ.	૨૦૧	

અ. નં.	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૮૪	સંઘવીજી વિષે મારી હૃદયમાવના રૂપે બે બોલ કવિ હરિલાલ ગિરભશંકર ભટ્ટ-ભાવનગર		૨૦૭
૮૫	સંઘવીજી વિષે આનર ઉર્મિ કવિ હરિલાલ ગિરભશંકર ભટ્ટ		૨૦૬
૮૬	કર્મવીર શ્રીમાન નગોનદાસ સંઘવીજી શ્રીસુત બાલચંદ્ર બળવંત જોશી		૨૦૭
૮૭	સંઘવીજી અને સદાચાર શ્રીસુત વા. મ. દાપરે ડાઈમ માસ્ટર		૨૧૧
૮૮	પૂજ્ય શ્રી સંઘવીજીના સંસ્મરણો શ્રી ભાઈશંકર નાગેશ્વર રામો પચાલોના ધર્મશુભ		૨૧૩
૮૯	સાક્ષર શ્રી નગીનદાસ સંઘવીજી ઉમેદભાઈ પુરુષોત્તમ મણિયાર બી. એ. એલ. એક્. બી.		૨૧૪
૯૦	સદા આદરણીય સંઘવીજી પ્રધાનાધ્યાપક : દિવેદી મુંદરેવ સાકળેશ્વર યાચિકમાર્તડ		૨૧૪
૯૧	એકલોટી રામાયણ, ભારત, ભાગવત		૨૧૫
સંઘવીજીનું સાહિત્ય			
૯૨	શ્રી સનાતન હિન્દુ ધર્મ		૨૧૭
૯૩	શ્રી સદ્ગુરુ ચરણારવિંદાનુસંધાન		૨૨૫
૯૪	શ્રી ગુરુ-સ્થાન નિર્ણય		૨૨૬
૯૫	બંધુભાવે બે બોલ		૨૩૪
૯૬	સદ્વિચાર સ્તુરણ સંઘ		૨૪૭
૯૭	જો હિન્દુમતિની હયાતી રાખવી હોય તો		૨૬૦
૯૮	ધર્મમંજતાનો આદર કરનારનો આભાર અને નિવેદન		૨૬૨
૯૯	શ્રી મહાદેવી શ્રી માતૃભૂમિ ભારતવત્સંધરાની આરતી		૨૬૫
૧૦૦	પ્રેમોન્મત્ત		૨૬૭
૧૦૧	ખરી ભક્તિ		૨૬૮
૧૦૨	સાચું બલુનર તો સદંતની લાગણી જ		૨૬૯

અ. નં.	વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧૦૩	શ્રી સિવરામ જયન્તી મહોત્સવ		૨૭૦
૧૦૪	દશા વિચાર		૨૭૧
૧૦૫	હિન્દુ સમાજને સંદેશો		૨૭૨
૧૦૬	વીર શ્રાદ્ધ		૨૭૪
૧૦૭	સાચા હિંદુ સંતાનનો સંકલ્પ		૨૭૫
૧૦૮	શ્રી ઇષ્ટપ્રતિ પ્રકાર		૨૭૭
૧૦૯	નવરાત્રનો મરમો		૨૮૦
૧૧૦	શ્રી સનાતન ભારત ગીતમ્		૨૮૨
૧૧૧	નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર		૨૮૬
	સ્વધર્મધુરંધર શ્રીમાન રતિદાસ મનસુખરામ પટેલ		૨૮૬
	પરિશિષ્ટ ક : અભિનંદન પત્રો		૩૧૫
	પરિશિષ્ટ ખ : સ પાઠકશ્રી રતિદાસ હિપર આવેલા પત્રો		૩૨૩
	(રાવજીભાઈ દેશાઈભાઈ પટેલ, હજીર ઠાકરી, આચાર્ય મહારાજ, શ્રી દેવેન્દ્રભક્ષાદજી સ્વામિનારાયણ મંદિર સંસ્થાન, શ્રી ૧૦૦૮ સ્વામી શ્રી મહેશ્વરનાનંદજી મહામંડળેશ્વર, ડી. બી. શ્રી કૃષ્ણલાલ, મોહનલાલ, અવેરી, શ્રી ચરણીતીર્થજી, સ્વામી શ્રી અનિરૂદ્ધતીર્થજી, સિદ્ધપુર વિગેરે)		
	પરિશિષ્ટ ગ : પત્રકારોની અંજલિ		૩૨૮
	પરિશિષ્ટ ઘ :		
	બહેર સભાઓ અને સંસ્થાઓની અંજલિ		૩૩૭
	પરિશિષ્ટ ઙ : સંઘચીજીએ લખેલા પત્રો		૩૪૮
	પરિશિષ્ટ ચ : સંઘચીજી હિપર આવેલા પત્રો		૩૫૪
	પરિશિષ્ટ છ :		
	સંઘચીજીએ આપેલા અને અપાવેલા કેટલાક ભાષણો		૩૬૨
	પરિશિષ્ટ જ : નગીનદાસ સંઘચીના પ્રસિદ્ધ વધેલા પુસ્તકો		૩૬૮

श्री सङ्खवीजी-महोदयस्य समुज्ज्वलजीवनालोकः

(पण्डितराजः श्रीराजेश्वरशास्त्री द्राविड. न्यायाचार्यः

साङ्ख्यवेदविद्यालयः काशी)

सनातनधर्मधुरन्धराणां कैलासवासिश्रीनगीनदास पुरुषोत्तमदास संघवीमहोदयानां परिचयः प्रथमं मम कीर्तिरूपेण यस्मिन्प्रसङ्गे समभूत् सः पूजनोपास्मात्पितृचरणः सह वार्तालापाय समुपस्थितानां कैलासवासि पं. प्र. पद्मनाभशास्त्रिणां संवादः एव । सनातनधर्म-सभाद्वारा कैलासवासिश्रीमदनमोहनमालवीयप्रभृतिभिः पण्डिताननादृत्य सनातनधर्मविरोधिनि कार्ये प्रस्तूयमाने इतः परं पण्डितपक्षस्य समर्थकः को वा भविष्यति धुरन्धरः इति चर्चायां प्रस्तुतायां संघवीमहोदय एव एकस्तादृशः पण्डितानां पक्षपुरस्कृतां सनातनधर्मनेता निर्भयः सन् पण्डितपक्षं पुरस्करोतीति पद्मनाभ-शास्त्रिमिरुच्यमान अस्मत्पितृचरणैरपि तत्तथैवेति सहर्षमनुमोदितं दृष्टवतो मम संघवीमहोदयविषये श्रद्धारूपेण कश्चन विलक्षणः पश्चिचयः समजनि प्रथमः । पूज्यपादानां मुखात् गीयमानयशसोऽस्य महाभागस्य दर्शनकौतुकं ह्यभूत् । तस्य परिपूर्तिः कास्यां सम्पन्ने ऐतिहासिके ब्राह्मणमहासम्मेलने समभवद् । विचारसभायां तत्र समुपस्थाय मरसतया अनुमोदनं विदधत् सहवीमहोदयः दृष्टि-पथमागतः सहर्षं मया अवालोक्यत । दरमहानरेशस्य सम्मेलन-समापतेः कार्याराजस्य स्वागताध्यक्षस्य अन्येषाञ्च समुपस्थितानां आदरणीयानां धर्माचार्याणां विद्वद्बाराणां धार्मिकाणाञ्चापेक्षया को वा विशेषः संघवीमहोदयस्येति तु तद्रापि न स्फुटमासीत् । पण्डितपक्ष-पातितायास्तत्र समम् उपलभ्यमानत्वात् । इतः परमेव दिल्लीनगरे

महामहोपाध्याय-पं. गिरिधरशर्ममहोदयैः 'समाहूते' सनातनधर्म-
 सम्मेलने वर्णाश्रमस्वरान्यसङ्घस्य, स्थापनमभूत् । तस्मिन् नवसरेपि
 सम्मिलितानां संघवीमहोदयानां पूज्यपादात्मपितृचरणैः सह त्रि-
 मानस्य सौहार्दातिशयस्य परिचयावसरो मया लब्धः । तस्मिन्कार्ये
 अवसिते सति एकान्ते श्रीमान् संघवीमहोदयः पू. अस्मपितृचरणानां
 दर्शनाय समागतः पूज्यचरणाः कातरभावेन सङ्घवीमहोदयं
 पृच्छन्ति स्म । नूतनस्थास्य वर्णाश्रमस्वरान्यसङ्घसंघटनस्य कीदृशं
 साफल्यं परिणामे भविष्यतीति । तदुत्तरे संघवीमहोदयः अकथयत् ।
 “ अभी बच्चा है लडखटाता है चलते चलते खड़ा हो जायगा । ”
 अस्मिन्प्रसङ्गे संघवीमहोदयस्य गौरवपूर्णं महत्त्वं मया बुद्धम् । इतः परं
 वर्णाश्रमस्वरान्यसङ्घप्रसङ्गेन सर्वत्र संघवीमहोदयस्य मूर्तिः कार्यं
 कुर्वन् दृश्यते स्म मया । जलगांवनगरेः संवृत्ते वर्णाश्रमस्वरान्य-
 सङ्घाधिवेशने सयहुमानमाहृतः संघवीमहोदयः साङ्गानीमहोदयेन
 सह अधिवेशनकार्यसाहाय्याय प्रथममेव समागतः सनातनधर्म-
 विद्वेषिषु तीव्रतमः उग्रभावः एतेषां तदा मया दृष्टः । ह. भ. प.
 सन्तोषीमहाराजप्रभृतयः शान्तमूर्तयः अधिवेशनकार्यकर्तारः साम्ना
 गान्धीमहोदयाद्यनुयायिभिः सह कथञ्चित् मण्डपादिव्यवस्थायां
 व्यापृताः गान्धीमहोदयचिह्नानां केषाञ्चित् तत्र स्थापनमन्वमन्यन्त ।
 मंघवी-महोदयस्तु न चक्षमे । यत्र २ तच्चिह्नानि स्थापितानि सर्वेषाम-
 पसारणाय संघवीमहोदयेनान्दोलनं प्रारब्धम् । चिह्नपक्षपातिभिः
 सह विवादप्रसङ्गे शस्त्रमाकृष्य सन्नद्धा संघवीमहोदयस्य मूर्तिः मया
 न्मर्यते । संस्मरणीयोर्यं प्रसङ्गः । असहयोगान्दोलनम् अत्यन्तं तीव्रत-
 त्तदानां प्रसक्तमासीत्तत्र अधिवेशनादव्यवहितपूर्वमेव तत्र राजकीय-

भवनस्य कस्यचिद् द्वारं पिधाय राजकीयैः दत्तस्य बन्धनस्य स्फुटं भङ्गं
विधायान्तः प्रविष्टाः आन्दोलनकारिणो जनाः एवंविधः असहयोगा-
न्दोलनस्योपभावः तदानीमासीत् । तस्मिन्निरोधिवातावरणे अधिवेश-
नार्थं समागता अन्ये सर्वेपि प्रतिनिधयः साम्नेव वार्ता कुर्वाणा दृष्टाः
संघवीमहोदयान्तु शस्त्रप्राहिणो दृष्टा अयं महान्विशेषः अस्माभिर्ह-
पालक्ष्यत । फलरुक्ताधिवेशनानन्तरं मुम्बई अधिवेष्टनाय मुम्बईनगरे
समागतायां कार्यकारिण्यां सभायां तद्विचारे प्रस्तुते गुरुवायूरमन्दिर-
कार्यकरणाय आवश्यकवनसंप्रदं कर्तुं सर्वेषु अक्षमेषु जातेषु
धीमान् संघवी-महोदयः इदं प्रथमतया भिक्षापात्रं गृहीत्वा धनयाचनाय
समुपतस्थौ स्वयं च धनं ददौ । ततः परं गुरुवायूरनगरे मोटरद्वारा
प्रस्थाने सर्वत्र संघवीमहोदयैः सह अस्माकं सहयात्रा सम्पन्ना ।
प्रतिक्षणं कापि कविता नृतन सरसा क्रियते स्म । अत्र कारणोभूतायाः
प्रतिभाया लाभः कथं जात इति साध्वर्यं पृष्टेन संघवी-महोदयेन
आत्मचरितमेवमुक्तम् । आचार्यकुले अन्यैः प्रसन्नचारिभिः सह अव-
स्थानकाले प्रथमतः स्वस्य जाड्यादिवर्णनं कृतम् । तत्र गुरुचरणैः
पठता छात्राणां बहुदिनपरिचर्यानन्तरं किमपि रहस्यमुपदिश्यते स्म ।
संघवीमहोदयस्तु स्वकीयजाड्यातिशयेन खिन्नः कथं ज्ञानलाभो
भविष्यतीतिचिन्तापरो तुङ्गो तस्थौ । अस्थ विनयातिशयेन प्रसन्ना तु
गुरुमाता गुरो, परोक्षं एनमवोधयत् किमर्थं खिद्यसे गृहाणेमानी-
ज्योतिष्मतीबीजानि, एतान्येवोपयुज्य त्वदीयो गुरुः परिचर्यान्ते विद्यार्थिनां
वाग्मितां सम्पादयति इत्युक्त्वा तानि बीजानि ददौ । यथाविधि तदु-
पयोगानन्तरमेव संघवीमहोदयस्यैवंविधा प्रतिभा स्फुरितैव । संघवी-
महोदयस्य गुरुभक्तिं फलिता वाग्मितारूपेण इति विज्ञाय तद्विषये

मम कोपि बहुमानः समभूत् । गुरुवायूरनगरे प्राइवेट-सेक्रेटरीरूपेण
 देवनायकाचार्यस्य कार्याणि सर्वाण्यपि लेखनादीनि त्रुणैर्म्योपि अति-
 शयितेनोसाहेन सम्पादितानि इति स्पष्टं मया^{१११}वलोकितम् । वर्णाश्रम-
 स्वराज्यसद्धान्दोलनेपि सर्वत्र मम विवाचार्थमेवाभिहविः अधिका
 आसीत् अतः कर्मानुष्ठानं एतावत्कालपर्यन्तं मया न कृतमेवासीत् ।
 महतोत्साहेन सर्वैः धार्मिकैः क्रियमाणं सद्गकार्यं मयैव क्रियते इति
 अभिमन्यमाने सति कुपितः सन् संपत्ती महोदयः त्वया कार्यं किमपि
 न क्रियत इति मां तर्जयन्नपि मया दृष्टः । येन सपथेव ममाभिमानो
 न्यगलत् । अयमपि संस्मरणीय एव प्रसङ्गः समभूत् । कदाचित्
 केनचिप्रसङ्गेन काशीमागतस्य संधवीमहोदयस्याभिनन्दनं गीर्वाण-
 वाग्वर्धिन्या समया कृतम् । साङ्गवेदविद्यालयवैदिकपरोक्षोत्तीर्णैर्म्यो
 वर्णांगनदानाय जायमानाया अपेक्षायाः कृते देवनायकाचार्यद्वारा
 विज्ञापितम् संधवीमहोदयो मामकथयत् मया स्वमृत्युपत्रे एकसहस्र-
 रुप्यकान्मकं धनं अवश्यं स्थापयिष्यते एतद्वचनमुपाकर्ण्य वैदिकेषु
 अस्य महाभागस्य पक्षपातो वर्तत इति बुध्वा मम महान् हर्षः
 समभूत् । संधवीमहोदयस्येहलोकलीलासंवरणे सम्पन्ने खिन्नेन
 चेतसा तदीयदृष्टाधिकारी श्रीमान् रतिलाल मनसुखराम महोदयः
 संधवीमहोदयस्य दानविषये विज्ञापितः किमपि तेन लिखितं नवेति,
 तदुत्तरं रतिलाल मनसुखराम महोदयेन दत्तम् यत् न्यायशास्त्रे सर्वोत्त-
 माय साङ्गवेदविद्यालयविद्यार्थिने पारितोषिकं दातुं संधवीमहोदयेन
 सहस्ररुप्यकाणि प्रदातुं मृत्युपत्रे लिखितमस्ति, यथासमर्थं प्रदत्तानि
 च तानि रतिलालमहोदयेन । अस्मिन्नेव प्रसङ्गे संधवी महोदयस्य
 हार्दं मयोपलब्धम् । धर्मरक्षणाय वेदरक्षणमेव प्रधानमिति मतं सर्वेषां

धार्मिकाणां यत्राभूत् तत्र धर्मरक्षणाय न्यायशास्त्ररक्षणमेव सर्वोच्चतमं
कार्यमिति मतं कार्यरूपेण प्रदर्शितमेतेन महोदयेन । भारतीयराज-
नीतिशास्त्रेपि मनुप्रभृतीनां यत्र धर्मरक्षणाय वेदरक्षणमेवादस्यक
मिति मतं तत्र आचार्यकौटिल्यः “धर्माधर्मौ ग्रथ्याम् अर्थानर्थौ वार्तायां
दण्डनीया नयानयौ बलाबले चैतासां हेतुभिरन्वीक्षमाणा लोकात्योप-
करोति व्यसने अम्युदये च बुद्धिमवस्थापयति प्रजावाक्यक्रिया-
वैगारद्यं च करोति प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥” इति कथयन् आन्वी-
क्षिक्या एव प्राधान्यं दर्शयन्नास्ते । एवंविधं मतं संघर्षमहोदय-
स्यातिगूढं हृद्गतं कार्यरूपेण अस्मि पुरतः समागतम् । इति आन्वी-
क्षिकीरक्षणे पूर्वमेव स्थिता मदीया रुचिः कौटिल्यतुल्यस्यास्य
क्रियारूपेणानेन साहाय्येन पुनर्दोहकृता समभूत् । इति हेतोः एतदीयं
माहात्म्यं मयैव वर्णयितुं योग्यं नान्येन आन्वीक्षिकीरुचिहीनेन
तत्पक्षपातिनापि । तदीयचरित्रगतानि इमानि सस्मरणानि सस्मरन्
पुनः पुनं सुखी भवामि । कीर्तिमात्रगरीरस्यास्य महाभागस्य इदमेव
दर्शनं अस्मच्चक्षुषो पुरतः सदा तिष्ठति इत्यलम् ।

अनुवाद

संघर्षी महोदयस्य उन्नतवर्ण एवमदर्शित-

मनानन धर्मं धुरधरं देवामरासी सधरी नशीनदाम पुरोत्तम-
दाम महोदयस्य परिचय पडेना तो मने ऐमनी इति उपे प्राप्त
ययो हतो. ऐ परिचय न्ने प्रमंजनो प्राप्न ययो ते प्रसंग
ऐवो हतो ३ ऐक दिवस अपारा पूज्य पित्तानी साथे वार्तावाप
हरवाने आवेवा देनासरासी पणित पञ्चमम शास्त्रीना संवाद उप

હતો. સનાતન ધર્મ સમા દ્વારા દૈવામવાસી શ્રી મદન મોહન માલ-
વીય વગેરેએ સનાતન ધર્મ વિરોધી કાર્ય જે વખતે આરંભ્યુ તે
વખતે હવેથી આ પરિસ્થિતિમાં પંડિત પદ્મનું સમર્થન કરનાર ઠાણ
ધુરંધર થઇ શકશે તે ચર્ચા ચાલી. તે વખતે મંધરી મહોદય જ
એકલા તેવા પ્રકારના પંડિતોના પક્ષને આગળ કરનારા છે. મનાન
ધર્મના નેતા છે અને નિર્ભય થઈને પંડિત પદ્મને આગળ મૂકે છે.
એ પ્રમાણે પદ્મનાથ શાસ્ત્રીથી કહેવામાં આવેલું, અને અમારા પૂજ્ય
પિતાએ આ વાત જરાજર છે એમ સહર્ષ અનુમોદન કરવામાં
આવેલું જેનારા મને સંઘરી મહોદયના વિવચમાં અદ્વારપે ઠાણએક
વિલક્ષણ પ્રથમ પરિચય થયો.

ઉપરોક્ત બંને વડીલોના મુખથી જેમની કીર્તિ ગાવામાં આવે
છે એ મહાપુરુષના દર્શનને માટે કુતૂહલ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયું, અને
એ કુતૂહલની પરિપૂર્તિ કાશીમાં જરાયેના ઐતિહાસિક જગ્યા મહા
મંમેનન વખતે મને થઇ. વિચાર સમામાં ત્યાં પોતે ઉપસ્થિત થઈને
સરસ રીતે અનુમોદન કરનાર સંઘરી મહોદય મારી દૃષ્ટિ ગોચર
થયા, અને સહર્ષ મેં તેમનું અવલોકન કર્યું. દરમંગા નરેશ સંમે-
લન સમાપત્તિ અને સ્વાગતાધ્યક્ષ કાશીરાજ અને તે સિવાયના ળીજ
ઉપસ્થિત થયેલા ધર્મીયો, વિદ્વાનો અને ધાર્મિક સજ્જનો એ
બધાનીય અપેક્ષાએ સંઘરી મહોદયની શી વિશિષ્ટતા છે, તે તે
વખતે રૂપરૂ જણાઈું નહોતું, કારણ કે પંડિતો તરફ પદ્મપાતિપણું
બધાનું એક સરખું હતું.

આ પંચી દીઠ્ઠીમાં મહામહોપાધ્યાય પંડિત ગિરિધર શર્મા
મહોદયે બોનાવેલા સનાતન ધર્મ સમેલનમાં વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય
સંઘની સ્થાપના થઈ. તે વખતે પણ મજેલા સંઘરી મહોદયના
પૂજ્યપાદ અમારા પિતાની સાથે એમને ઘણો રનેહ હતો તે પરિ-
ચયનો અવસર મને પ્રાપ્ત થયો. જ્યારે બહુ કાર્ય સમાપ્ત થયું
ત્યારે શ્રીમાન સંઘરી મહોદય પૂજ્યપાદ અમારા પિતાના દર્શન કરવા
આવ્યા, ત્યારે અમારા પિતાએ બપોળી રીતે મંધરી મહોદયને પૂજ્યું

કે, વર્ણાશ્રમ સ્વરાન્ય સંધનું નવું સંગઠન કરવામાં આવ્યું છે તેની પરિણામમાં સફળતા કેવી થશે? . . .

તેના ઉત્તરમાં સંધત્રીજીએ કહ્યું- જામિ વચ્ચા હે હડલટતા હે ચલતે ચલતે રૂઢાં હો જાયગાં-હજી બાળક છે. પડે છે, ઉછું થાય છે. ચાલતા ચાલતાં સ્થિર થઈ જશે. આ પ્રસંગમાં મંત્રી મહોદયનું ગૌરવપૂર્ણ મહત્વ મારા નજીવામાં આવ્યું.

ત્યાર પછી તો વર્ણાશ્રમ સ્વરાન્ય સંધના દરેક પ્રસંગે સંધત્રી મહોદયની મૂર્તિ કાર્ય કરતી મારા જોવામાં આવતી હતી. જલગાંવ નગરમાં બસાયેલા વર્ણાશ્રમ સ્વરાન્ય સંધના અધિવેશનમાં ધણા માન સાથે બોધાવવામાં આવેલા સંધત્રીજી મહોદય સાંભાણી મહોદયની સાથે અધિવેશનના કાર્યની સહાય માટે પ્રથમથી જ આવી પહોંચ્યા હતા. તે વખતે સનાતન ધર્મના દ્રેષીઓ ઉપર અત્યંત તીવ્ર એમનો ઉઘ્ર બાવ મારા જોવામાં આવ્યો હતો. હ. બ. પ. સન્તોજી મહારાજ વિગેરે માન્ય મૂર્તિઓ અધિવેશનનું કાર્ય કરનારી હતી, અને શાન્તિથી માધો મહોદયના અનુઆયીઓની સાથે પરાણે મંડપ વગેરેની વ્યવસ્થા કરવામાં શેકાયેલા હતા, તેમજ ગાંધી મહોદયના કેટલાક ચિન્હોને આ મંડપમાં સ્થાપન કરવાને સંમત થયા હતા, પરંતુ તે બાળક સંધત્રી મહોદય સહન ન કરી શક્યા, અને જે જે જગ્યાએ એ ચિન્હો સ્થાપન કરવામાં આવેલા તેમજ ચિન્હોને દૂર કરવાને મટે સંધત્રી મહોદયે આંદોલન આરંભ્યું હતું. ચિન્હના પક્ષપાત કરનારાની સાથે વિવાદના પ્રસંગમાં શસ્ત્ર એવીને તૈયાર થયેલી સંધત્રીજીની મૂર્તિ અને યાદ આવે છે. આ પ્રસંગ ગદ્ય યાદ કરવા જેવો છે. અસહકારનું આંદોલન તે વખતે અત્યંત તીવ્ર ચાલતું હતું. તેમા અધિવેશન ત્યાં પહેલાં તરતજ ત્યાં રાજકીય કોઈ એક મકાનના દારને બંધ કરીને રાજકીય પુરોજીએ કરેલા બંધનનો સ્પષ્ટ ભંગ કરીને આંદોલન કરનારા માણુઓ પેસી ગયા હતા. આવા પ્રકારના અસહકારના આંદોલનનો ઉમબાવ તે વખતે હતો. તેના તિરોધી વાનાવરણમાં અધિવેશન માટે આવેલા શ્રીજી બધા પ્રતિનિ-

ધિઓ માનિથી જ પાન કરનારા જોવામાં આવતા હતા. અને મંધરી મહોદય તો સત્ર મહાશય કરનારા જોવામાં આવતા હતા. આ એક મોટી વિશેષતા અમારા જોવામાં આવી હતી.

કવકતા અધિવેશન થઈ ગયા પછી મુગમુગમાં અધિવેશનને માટે મુગમુગમાં આવેલો કાર્યકારિણી સભામાં તે વિચાર સર થયો તે વખતે ગુરુવાપર મંદિરનું કાર્ય કરવાને માટે આવશ્યક થતો. મંદિર કરવામાં બધા અસમર્થ થયા; પણ સંઘરી મહોદય તો પ્રથમ બિજાપાત લઈને ધનની ચાચના માટે ઉપસ્થિત થયા અને પોતે પણ ધન આપ્યું. ત્યાર પછી ગુરુવાપર નગર તરફ મોટર દ્વારા પ્રયાન કરવામાં આવ્યું; ત્યાં ફરેક જગ્યાએ સંઘરી મહોદયની સાથે જ અમારી યાત્રા થઈ. પ્રતિદેશે ઠાઠ નવી સરસ કવિતા કરતા હતા, આવી કવિતા બનાવવામાં કારણજૂત પ્રતિભાનો લાભ કેવી રીતે થયો તેમ આશ્ચર્ય સાથે અમે પૂછ્યું ત્યારે સંઘરી મહોદયે પોતાનું ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યું હતું:

કે આચાર્ય કુળમાં બીજા બ્રાહ્મણીઓની સાથે નિવાસ કરતો વખતે પડેલા તો પોતાની જગ્યા વિગેરેનું વર્ણન કર્યું, ત્યાં ગુરુજી બધાં બાળનારા વિદ્યાર્થીઓને ઘણા હિતસની સેવા પછી કંઈક રહ્યો અને ઉપદેશ કરવામાં આવતો હતો, સંઘરી મહોદય તો પોતાની અત્યંત જડનને લોલે ખિન્ન થયેલા. જ્ઞાનનો લાભ કેવી રીતે થશે તેની ચિંતામાં ધોન ધારણ કરતા હતા. એમના અત્યંત વિનયને લોલે પ્રસન્ન થયેલા ગુરુ માતાએ ગુરુની ગેરહાજરીમાં તેમને મમળાવ્યું કે બેઠા શા માટે કરો છો? અને તેમની બીજા લોક. આ બીજોનો ઉપયોગ કરીને તમારા ગુરુ-સેવા કર્યો પછી વિદ્યાર્થીઓને બોલવામાં દોષિતજન બનાવે છે. (સુકિતમુક્ત બોલનાર વાક્યપદ) એમ કહીને પોતાં બીજા આપ્યાં હતાં. વિધિ પ્રમાણે તે બીજોનો ઉપયોગ કર્યો પછી જ સંઘરી મહોદયની આવા પ્રકારની પ્રતિમા સ્તુતિ પામી હતી. સંઘરી મહોદયની ગુરુમંદિર વક્તા રૂપે દર્શનમૂલ-અર્થ થઈ છે તે બાળીને તે વિષયમાં મને તેમના તરફ ધ્યાન જમાન ઉદય-ન થયું. ગુરુવાપર નગરમાં પ્રાગ્વેદ સેક્રેટરી રો રેવનાવકાચાચના

અધા લેખ ત્રિગેરે કાર્યો જીવાનો કરતાં પણ અધિક ઉત્સાહથી તેમણે સંપાદન કર્યો હતો. તે બધું મેં ૧૫૭૮ જોયું. વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના આંદોલનમાં પણ મને વિદ્યાભ્યાસમાં ઘણી જ અભિરુચિ રહેતી હતી. તે હેતુથી આટલા બધાં સમય સુધી મેં કંઈ પણ કાર્ય કર્યું નહોતું.

મોટા ઉત્સાહથી સર્વ ધાર્મિક સંજ્ઞાઓએ કરેલું કાર્ય મારા-થી જ કરાય છે એવું જવારે મને અભિમાન થતું ત્યારે ઠોપાપમાન શૂંધેલા સંઘની મહોદયે તમારાથી કંઈ પણ કરી શકાતું નથી એમ મને તરછોકતા મેં તેમને જોયા હતા; કે જેથી તરતજ માઈ અભિ-માન ગળી ગયું હતું. આ પ્રસંગ પણ સ્મરણ કરવા જેવો હતો.

ઠોઠક વખતે ઠોઠક પ્રસંગને લેઈને કાશીમાં આવેના સંઘની મહોદયનું અભિનંદન ગિર્વાણ વાગ્વર્ધિની સભાએ કર્યું હતું. સાંગ-વેદ વિદ્યાત્મક સંઘની વૈદિક પરીક્ષાઓમાં ઉત્તીર્ણ થયેલાઓને વર્ણ-શન આપવા માટે ઉત્પન્ન થયેલી અપેક્ષાને લીધે દેવનાયકાચાર્યદ્વારા સંઘની મહોદયને વિજ્ઞાપન કરવામાં આવ્યું હતું. તેના ઉત્તરમાં મને કહ્યું કે મારા વીલમાં એક હજારની રકમ અવરૂપ મુકવામાં આવશે. આ વચન સાંભળીને વૈદિકોમાં આ મહાપુરુષનો પક્ષપાત જો તે જાણીને મને ઘણો જ હર્ષ થયો હતો. સંઘની મહોદયના સ્વર્ગ-વાસ થયા પછી ખિન્ન અંતઃકરણથી તેમના દુરંટના અધિકારી શ્રીમાન્ રતિલાલ મનસુખરામ મહોદયને સંઘની મહોદયના દાન વિષ-યમાં વિજ્ઞાપન કરવામાં આવ્યું હતું કે તેમણે કાંઈ વીલમાં લખ્યું છે કે નહિ? તેને ઉત્તર થી. રતિલાલ મનસુખરામ મહોદયે આપ્યો હતો, કે ન્યાયશાસ્ત્રમાં સર્વથી ઉત્તમ સાંગવેદ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીને વારિતાધિક આપવાને માટે સંઘની મહોદયે રૂ. ૧૦૦૦) આપવાને માટે વીલમાં લખ્યું છે, અને સમય ઉપર શ્રી. રતિલાલ મહોદયે તે આપ્યા પણ છે.* આજ પ્રસંગમાં સંઘની મહોદયના હૃદયનો બાવ

* શ્રી રાજેશ્વર શાસ્ત્રીએ જણાવેલા રૂ. ૧૦૦૦) કાશીના સાંગવેદ વિદ્યાલયમાં ન્યાયનો સારો અભ્યાસ કરનારો સંઘવીજીએ તેમના સ્વર્ગસ્થ પતિ

મારા સમજવામાં આવ્યો, ધર્મ રક્ષણ કરવા માટે વેદન રક્ષણ કરવું એજ સુખ્ય છે. એવો સર્વ ધાર્મિકોનો મત છે. તેમાં ધર્મશાસ્ત્રમાં ન્યાયશાસ્ત્રનું રક્ષણ કરવું એજ ઉચ્ચતમ કાર્ય માનવામાં આવેલું છે. તે વાત આ મહાપુરુષે કાર્કરે દેખાડી આપેલી છે. ભારતીય રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં પણ મનુ વિગેરેના ન્યાય ધર્મ રક્ષણને માટે વેદશાસ્ત્ર આશ્રયક છે એવો મત છે, તેમાં આચાર્ય કોટિદય-(ચાણક્ય) કહે છે, કે વેદચર્ચામાં ધર્મઅવર્મ જતાવ્યો. ■ અને વાનીમા (કૃતિહામ પુરાણ) અર્થ અને અર્થ જતાવવામાં આવ્યો છે, અને હંડ નીતિમાં નીતિ અને અનીતિ જતાવવામાં આવી છે, આ બધાનું બસાબસ હેતુપૂર્વક જોવામાં આવે તો મણુમેને કુરુપ વખતે અને અગ્રયુદ્ધ વખતે ભુદ્ધિને સ્થિર કરી શકે છે. એટલે ભુદ્ધિ, વાણી અને ક્રિયામાં વિચારદ જતાવે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર સર્વે વિદ્યાઓને માટે પ્રતીપ જેવું પ્રકાશ કરનાર છે. સર્વે ક્રમોના ઉપાય રૂપે છે. અને મર્વે ધર્મના આશ્રય રૂપે છે. એ પ્રમાણે કહેના કોટિદય ન્યાય શાસ્ત્રનું જ પ્રાધાન્ય જણાવનાર ચર્ચ મળ્યા છે. સંધર્મી મહોદયનો પણ હૃદયમાં રહેલો શુભ મત. તેમના કાર્ય રૂપે અમારી આમળ પ્રાપ્ત થયો છે.

આ પ્રમાણે ન્યાય શાસ્ત્રના રક્ષણમાં મારી પડેલેથી જ કચિ હતી તે ચાણક્ય જેવા સંધર્મી મહોદયની કિશરેપે કરવામાં આવેલી સંહાપથી ધણી દંડ થઈ. અને એ હેતુથી તેમનું માઠા મર મારે જ વર્ણન કરવું એજ ચોખ્ખું છે. તે સિવાય ન્યાય શાસ્ત્રમાં જેને રચિ ન હોય તેના તેમના પક્ષપાતિથી પણ ચોખ્ખું નથી. તેમના ચરિત્રમાં રહેલા આ બધા મંરમરલો વારંવાર સંભારનાર કું સુખી થકે હું. કૌતિ રૂપી સરીર જેમનું કલ્પમ છે એવા મહાપુરુષનું આ દર્શન આમારા નેજ આમળ હમેશાં રહ્યા કરે છે.

✽

દરિમ મના દીરામંદ મંજારામની દીરીલા રમરક ફંડમાથી આપવાનું કહેવું. આ દરિમલ તેમના દરરીઓ નબળા દોષાથી તેમના રમરકફંડમાથી તેમના દરરીઓ વાકીથી બાઈ કૃતિલાયે આપ્યા છે.

“ સહુવી-સ્મરણાંજલિ : ”

મદામદાધ્યાપકઃ શ્રીસતીન્દ્રચન્દ્ર મદાચાર્ય-વ્યાયાચાર્યઃ-

ગાંધેરરાજનગરાદથ લક્ષ્મીસ્યા-

દ્વિત્યાત્તગજનગરે વરનાગરાઙ્ગે ।

જાતો યદ્વાઙ્ગ ગમનાઙ્ગસરો મદીયઃ

“પદ્માનનો”ઽવદદિદં સ હિ “તર્કરત્નઃ” ॥૧॥

યઃ સર્વજ્ઞાત્વજલધેઃ પરપાગ્ગામી

વિદ્વદ્રેણ્ય-નિગમાગમતત્ત્વરામો

વિદ્યાતપોધન-સનાતનધર્મમૂર્તિ-

વિશ્વપ્રસારકરમૃતિસુગૌરવીત્તિઃ ॥૨॥

દીર્ઘાંશુરઙ્ગ ણુ મે પ્રિયવસ વાળા

નાનાગુણપ્રસ્થરેગુર્જરાવધાનીન્ ।

ગચ્છાનુકૂલમસ્થિલં તવ તત્ર ભાવિ,

કથિન્ પ્રિયઃ પરિચિતોઽસ્તિ મમ પ્રભાવી ॥૩॥

વિજ્ઞાનમાનધનદાનવય પ્રવૃદ્ધઃ

શ્રદ્ધાલુ-સંકૃતિ-દયાલુ-વિચારશુદ્ધઃ ।

કન્યાણકારક્સનાતનધર્મદાસઃ

યઃ સહુવીતિ વિદિતઃ સ “નગીનદાસઃ” ॥૪॥

ધાત્હેઃ પ્રાન્તના પાટનગર લક્ષ્મીમાથી શ્રેષ્ઠ નાગરિકા જેમાં વસે છે એવા રાજનગરમાં મને જ્યારે જવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો તે વખતે પંચાનન તર્કરત્ને અને કલ્પે હવું.

જે પંચાનન તર્કરત્ન સર્વજ્ઞાત્વરૂપી સમુદ્રના પારંગત વિદ્વા-નેમાં શ્રેષ્ઠ નિગમ અને આગમના તત્ત્વોમાં રમી રહેલા વિદ્વા અને.

તપશ્ચો એ નેમનું ધન છે એવા સનાતન ધર્મનું મૂલ્યવરૂપ અને
આખા વિશ્વમાં ફેલાયેલી અત્યંત ઉચ્ચત્ર નેમની કીર્તિ છે એવા
વયોવૃદ્ધ હતા તેમણે કહ્યું કે હે પ્રિય વત્સ તું મારી વાણી સાંભળ,
અને અનેક શુભેલાગી શુભરાતની રાજધાનીમાં તું જા. ત્યાં તને જર્ધી
અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થશે, ત્યાં મને જેના ઉપર પ્રેમ છે એવા પ્રભાવ-
શાળી વિદ્વાન્ માન ધન દાન અને વયમાં વૃદ્ધ શ્રદ્ધાવાળા સારા કાપે
દેરનાર દયાળુ, શુદ્ધ વિચારવાળા કલ્યાણકારક સનાતન ધર્મના દાસ
અને સંધર્મી એવા નામથી જે પ્રસિદ્ધ છે એવા નગીનદાસ ત્યાં મારા
પરિચિત છે.

(૧-૨-૩-૪)

દ્વાયં વૃત્તે મગ હિતે કતિમિર્વિચારે,
શ્રોત્રલ્લચારિ-સમિતિસ્થ-સદસ્થ-મુદ્ધર્ય-.

સંપ્રેષિતે ચ મમ તત્ર નિયોગપત્રેઽ
પ્યત્રાગમે મિયતિ મે જનિતે વિલમ્બે ॥૫॥

યો વાપુદેવતનુજો મનુજપ્રધાન-

“આનન્દગદ્ગર” સમાલ્યકવૃદ્ધવિદ્વાન્
આચાર્યવર્ય-વિવિતાતિયદ્વા ધ્રુવોપ-
નામાત્ર ગુર્જર-મહામણિરેક આસીત્ ॥૬॥

તસ્યાઽદરાઽઽદરમરાકરણોત્થ રાગ-

શ્ચશ્ચુન્નવઃશરવમુક્ષણદેશગાકે ।

આપાદકૃષ્ણમુનિમાનતિથાવિતોઽહં

શ્રોત્રલ્લચારિસમિતેર્નવપાઠશાલામ્ ॥૭॥

આગયસાધુજનતાનનતોઽપ્રતથ

શ્રીમંજર્ગોનવહુમાનરુથા યતૈવ ।

પશ્ચાન્નનાન્નત્તથાકથિતા સ્મૃતા ચાઽ

નિર્વાચ્ય નૂતનતમે મુસમાતનોત્રઃ ॥૮॥

બ્રહ્મચારી વાડીના કેટલાક મુખ્ય સદસ્યોએ મને બોલાવવાનો વિચાર કર્યો અને આજ્ઞાપત્ર મોકલ્યું, પણ મને અહીં આવવામાં વિલંબ થયો હતો. પરંતુ જે આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ, જેમની કીર્તિ પ્રસિદ્ધ છે. જે ગુજરાતમાં મુખ્ય પુરુષ અને મશ્હુર હતા તેમના અત્યંત આદર-ભરેલા આમંત્રણથી મને અહીં આવવાનો પ્રેમ થયો અને રોકે ૧૮૫૮ ના અસાડ વટી છ ના દિવસે બ્રહ્મચારી સમિતિની નવો પાકતાગામાં આવીને ઉત્તમ માણસોના કહેણથી અને પહેણથી જ નગીનદાસ સંઘવીના બહુમાનવાળા વાર્તાઓ સાંભળી હતી અને પંડિત રત્ન પંચાનન દર્કરને કહેણી વાત પણ મને યાદ આવી અને મને અત્યંત હૃદયમાં પ્રેમ થઈ આવ્યો.

(૫-૬-૭-૮)

દ્વારાવતીસ્થિતજગદ્ગુરુશક્ત્રીય—

પીઠાધિપત્યરચનોચિત્તવિપ્રહસ્ય ।

શ્રીરાજરાજસુયતેઃ પુરતઃ પુરો મે

રમ્યોઽમુના પરિચયોઽજ્ઞાનિ કામનાથે ॥૧॥

પ્રાયશ્ચતુર્દશ સમાઃ સમતોત્કલ્પાઃ

શ્રીહંસરાજપરિષદ્-ભવનંઽત્તિગુર્વા,

જાતા સુધીવનસનાતનધર્મચર્ચા

તત્રાઽમુના પરિચયો જનિતો દ્વિતીયઃ ॥૨૦॥

દ્વારિકામાં આવેલી જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યના પીઠના અધિકારી સંજીવી જેનો કેસ ચાલતો હતો એવા શ્રી રાજરાજેશ્વર રવામીની સન્નિધિમાં કામનાથ મહાદેવમાં મારો પ્રથમ પરિચય થયો—ત્યારબાદ ચૌદેક વર્ષ બાદ હંસરાજ આગળ હોલમાં પંડિતોની સભા થઈ અને સનાતન ધર્મની ચર્ચા વખતે બીજી વખતે સંઘવીજી સાથે મારો પરિચય થયો.

(૯-૧૦)

વક્તૃપ્રવીણ--ન--નવીન--નગીનનામ્નઃ

સદ્માપણં શ્રુતવતાં શ્રુતિરમ્યમુચં

સંમુદત્તકસ્તાલરવ સ્મૃતથે--

ઘચાપિ નો નર इव प्रतिमाति नूनम् ॥૧૧॥

વક્તાઓમાં પ્રવીણ એવા પ્રમિદ નગીનદાસ સંધગીજીવું તુલે
અસરકારક ભાષણ સાંભળનારાઓને તે વખતનો એક સામટો દરવાખા
આવેલો તાળાઓનો ગડગડાટ તે આજે પણ મળે તાજે થતો હોય
તેમ મને યાદ આવે છે. (૧૧)

इत्थं दृढे परिचये जानिते मिथो न

સંમેલને સતિ ઢરાદપિ સપ્રસન્નાત્ ।

घणांशमोचितशुभाचरणावनार्थ

किं किं विधेयमधुनेति निचरणासीत् ॥૧૨॥

થોડી વખતના સારા પ્રમંથથી આ પ્રમાણે અમારો સંમેલન
મા જ દૃઢ પરિચય થયો. અને તે વખતે વર્ણાધમને થોડા દોષ
-સાથ આચરણ અને તેનું રક્ષણ કે ની રીતે કરવું તે સમધી વિચાર
થયો હતો. (૧૨)

सर्वस्वमेव क्लृप्तस्तृप्तशालशिक्षा-

रक्षार्थमाशु निनियुज्य च कार्पकूर्पून् ।

तेनातिमानितसनातनधર્मनिष्ठा

व्यक्तीकृता गतिमता महताञ्जतत्त्व ॥૧૩॥

છેવટે તેમણે સનાતન ધર્મની નિષ્ઠા જાળવે મા-ન હતી એવા
સધવીજીએ પોતાનો અનિષાધ દર્શાવે કે સર્વુત શાસ્ત્રના અજ્ઞાત-
અનુ રક્ષણ કરવાને માટે કાર્પ કર્પાઓને કામે લગાડવા જોઈએ; એ
પ્રમાણે સનાતન ધર્મ પ્રત્યેની એમની નિષ્ઠા એમણે પ્રશિત્ત કરી.
(-) (૧૩)

पेतुः (आसन्) स्वर्गगते तस्मिन्
बृहत्या शोकसंसदि । . . .

‘ दुःखामिश्रशुक्रशिष्टारते
चाष्टौ शोकाश्रुविन्दवः ॥१४॥

श्रामन्तगीनपुरुषोत्तमदासधोर !

त्वद्योग्यवाम समगा वत्त संघवीर

ब्रह्मेश-विष्णुजगदोश्वरशक्तितस्ते

स्यात् सदगतिश्च सुहृदां प्रति सान्त्वना च ॥१५॥

तेजो न्यारे कैलासवासो यथा त्वारे दुःप्राप्ता अग्नियी सुकृष्ट
ज्यता पाप्मा रक्षेता शोकधी यथेता अश्रुना आढेक निंदुजो मोरी शोक
सभा वपते भग्ना हता, ते संघवीर धीर जे नगीनदास पुरोत्तम-
दास संघवीर तमे योग्य भावभां न यथा छे, ब्रह्मा, विष्णु,
‘ भद्रेश्वर ज्ञाने जगदीश्वरनी शक्तिधी तमारी सहगति याव, अने
तमारा स्नेहीजनाने आत्मासन प्राप्त याजो. (१४-१५)

रक्षोनिर्काय-निजधर्मविनाशकानां

विद्रावकस्य बहुवादविवादकर्तुः ।

तस्य स्फुरदगवि नवीनरहस्यवक्ष्य-

मासिन्न कस्य रसिकस्य सहास्यमास्यम् ॥१६॥

राक्षसो जेवा पोताना धर्मनो नाय करनाराने नसीदी भूधनार
अने धरो वादविवाद करनारे जेवा संघवीरतुं जायत्य सांभजनार
क्या रसिक भाषुसने नवीन रहस्य ज्ञानवाने नहोतुं भणतुं
अने ज्ञाने हार्य नहोतुं ततुं ? अर्थो न भर्तुं समजनार जधा
श्रुश यना अने नतुं ज्ञानवानुं भेजयता. (१६)

शठ्यं शठे पटुकटुप्रतिवादवेगा-

दापाव यद्यपि कट्टक्तिपरः स आसीत् ।

નિર્માક્યોભયવિદુષો નયવર્મવેત્તુઃ

સ્થાને યથાર્થવચનં કિલ મૂષણાય ॥૧૭॥

શકેને વિષે શાક્ય કરતું એ પ્રમાણે બહુ સુકિતથી કડવેકે પ્રાતવાદ કરીને બે કે એ કડવા વચનો કહેનારા હતા, તે પછી એવા નિર્માય નીતિશાસ્ત્ર બાણનારા યોગ્ય વિદ્વાનને માટે એવા યોગ્ય વચનો શ્રુતશુ રૂપજી હતા. (૧૭)

સદ્ધર્મમજ્જલચલાદલમાર્યકાર્ય

પ્રાચુર્યતો વત્ત યત્તો નિત્તરાં પ્રચાર્ય ।

નિઃસાર્ય સન્નયચચૈસ્તદનાર્યકાર્ય

ફિં કાર્યમાર્યમહિતં ન કૃત્તં ત્વયાર્ય ! ॥૧૮॥

હે આર્ય સંઘવૃંદ ! તમે ધર્મમંજરા પેપર દ્વારા અત્યંત લાંબા વિસ્તારથી આર્યોના કર્મવ્યવસ્થા કરીને અને નીતિથી અનાયના કાર્યને દૂર કરીને આર્યોમાં પ્રશંસાપાત્ર એવું શું કાર્ય કયું નથી? અર્થાત્ બધા કાર્ય ક્યાં છે. (૧૮)

ધર્મપ્રિય પ્રિયકૃતે ભ્રિયમાણપુણ્ય—

માન્યાપ્રગણ્ય વિગણ્ય ન ચ પ્રયાસમ્ ।

દાર્માર્થમેવ જગતાં પ્રતિધર્મકર્મ

તિષ્ઠન્ મવાદ્યપરઃ ક ઇહેક્ષ્યતેઽહ્ન । ॥૧૯॥

હે ધર્મપ્રિય ! હિતમ કાર્ય કરનાર પુણ્યને સંપાદન કરનાર માન્ય પુરોમાં અગ્રગણ્ય એવા હે સંઘવૃંદ તમે અમને ગણકાર્યા સિવાય જગત્પત્ની સુખ શાંતિ માટે ધર્મકાર્યમાં ઉભા રહેનાર તમારા જોવા પીએ આ જગત્પત્ની કેણુ જણાય છે ? (૧૯)

પુરપોત્તમતાં પિતુઃ પરાં

જગન્નિ ત્યાપયિતું યથાર્થતઃ

પુરુષોત્તમસત્તમાજ્ઞુ—

શ્ચલતસ્ત્વં સકલં વ્યકાશય: ॥૨૦॥

પિતા કરતાં ઉત્કૃષ્ટ પુરુષોત્તમપણાને યથાર્થ રૂપે જગતમાં પ્રસિધ્ધ કરવાને માટે પુરુષોત્તમ નામના પિતાથી જન્મ લેવાને બહાને તમે અધું પ્રકાશિત કર્યું છે. (૨૦)

ધર્મવ્રતો વત્ત સનાતનધર્મરક્ષા—

દક્ષ: સુશિક્ષિત્ત્વં સ્ત: સમુપસ્થિત: સન્ ।

સંનિક્ષિપેદિહ ચિરાય વિપક્ષપક્ષં

વર્ણાશ્રમોચિત્તવિચારપર: પર: ક: ॥૨૧॥

ધર્મ એજ જન્મનું મન હવું અને સનાતન ધર્મની રક્ષા કરવામાં ધણાજ ચતુર અને સાક્ષર એવા સંઘવોજ આ લોકમાંથી ચાલ્યા ગયા, હવે ધણા લાંબા સમય સુધી વિરોધ પક્ષનો સામનો કાણુ કરી શકશે? અને વણીશ્રમના યોગ્ય વિચાર કરનાર પણુ હવે કાણુ જોવામાં આવે છે? (૨૧)

ધર્મોવ્યસ્ત: સુધોસ્ત્રસ્ત:

સસ્ત: સદ્ધાર્મિકાન્મણિ: ।

ધ્વસ્તો વર્ણાશ્રમસ્તન્મ:

સ નગીનો યતો ગત: ॥૨૨॥

મહા સુદિમાન નગીનદાસ સંઘવોજ ચાલ્યા ગયા છે જેથી એમ લાગે છે કે ધર્મ વ્યસ્ત થઈ ગયો છે. સારા ધાર્મિક સમાજમાંથી જાણે મણિ જતો રહ્યો તેવું થયું છે, અને વણીશ્રમનો જાણે સ્તંભ ઉખડી ગયો હોય તેમ લાગે છે. (૨૨)

धर्मवीरसंघवीश्रीनगीनदासयशोवर्णनम्

प्रबन्धकः पंचोली होरालालः प्रधानाध्यापकः

जी. टी. संस्कृत कॉलेज, बम्बई.

सघवीश्रीनगिन्दासो गुणैर्ब्राह्मणदेशीय ॥

सघंवेत्तीतिव्युत्पत्त्या "सघवी"पदधारक ॥१॥

आसीत्प्रियो धर्मवीरो धर्मप्राणस्य शालिण ॥

वर्णाश्रमस्वरायस्य सघायादान्महाबलम् ॥२॥

तदोचुस्तच्च सङ्घस्य सम्या भीष्मपितामहम् ॥

एव समेऽन जानन्तु तस्य धर्मिक्ता वराम् ॥३॥

व्यवहारे सदाचारे सन्देहग्रन्थिभेदकम् ॥

शिष्टानुसार्यवर्तिष्ठ नैपुण्य तस्य धीमत ॥४॥

मन्त्रोत्साहशक्तिवर्मसन्नद्धो धर्मरक्षणम् ॥

नास्ति कौश्व पराभाव्य हृद्यनाकुलोऽकरोत्सौ ॥५॥

भगवच्छांकराचार्य-मिद्धान्तादिष्टवर्त्मनि ॥

यावदायुर्दृढ स्थिवा लोफुद्वय जिगाय त ॥६॥

खेदाप्रान्तस्थिते स्वच्छे चरुलासीशिवाश्रमे ॥

सम्पर्कस्तत्र चान्यत्र जात सघवीवर्मण ॥७॥

दृष्ट धैर्य पाटवञ्च व्याख्याने स्पष्टवक्तृता ॥

युक्तियुक्कर्मैः शब्दैः प्रत्याख्यान्नास्तिकं मतम् ॥८॥

पारागस्यां यद्वाञ्छुर्वा पूज्यलक्षणगङ्गाभिः ॥

भूमित्वा भारतं सर्वं गौरवाय व्यधायि सा ॥९॥

प्रादणसम्मोदनाद्या समा गंधवी तामयान् ॥

गौर्जरं गौरवं तत्र ददर्श चिदुषां पुरः ॥१०॥

बृहद्गुर्जरदेवस्य तन्वा यात्रा धनेन च ॥

येते नियममिच्छन्त्ये तन्नाऽमौ धन्यतां ययौ ॥११॥

इयं वृद्धनगिन्द्रागो यन्नो विस्तार्य भूतले

यगःशरीरं संरक्ष्य केन्द्रासं प्रस्थितो मुदा ॥१२॥

हिन्दी विभाग

श्रीसङ्ख्यसंस्मरण

आचार्य अनन्तलाल गोस्वामी, वृन्दावन.

वैदिक धर्मके सिद्धान्तोंमें तत्त्वज्ञानका वह विशुद्ध रूप है, जिसने समय समय पर अपने प्रवर्तक ऋषि महर्षि, आचार्यों द्वारा आवश्यकतानुसार, सन्मार्गका सुसंस्कृत सन्देश संसारको दिया है। धर्म और संस्कृतिकी समस्त विशेषताओंके मूलमें वेदान्ततत्त्व ओत-प्रोत है। आध्यात्मिक क्षेत्रमें बहुत्ववाद और एकत्ववादका समन्वय एवं अद्वैत द्वैतवादका सामञ्जस्य धार्मिकसिद्धान्तका शिष्ट रूप है।

“ सर्वभूतस्थमात्मानं ”

सर्वभूतानि चात्मानि ”

वर्तमानमें प्राचीन समयकेसे आचार्य और जिज्ञासु तो हैं नहीं। अतः भौतिकवाद प्रधानकालमें मानव सुखकी इच्छामें इतना व्यस्त है कि अन्वेषणके लिये उसे अवकाश का अभावही बना रहता है। और यह भी मानना होगा कि, ? परिस्थितिके परिवर्तनमें साधन और विधिमें भी परिवर्तन होही जाता है।

आज के समय में संस्कृति के प्रचारका तो पूर्ण प्रयत्न हो रहा है। समाज और देश की समुन्नति के लिये होना भी चाहिये। परन्तु मूलकी उपेक्षामें शाखाके फलने फूलनेकी बात में जैसे की समझमें तो नहीं आ रही है।

सम्यकरणं संस्कृतिः

संस्कृति, सम्यता, शिष्टता के लिये सद्बुद्धि, परमावश्यक है। और सदिच्छा, सदाचार, शुभकामना संस्कृति के प्रचार, प्रसार में

भी परमावश्यक हैं। किन्तु शिक्षित, सदाचारी, सात्विक कार्य कर्ता-
ओका अभाव, व्याज धार्मिक, नैतिक, सामाजिक, क्षेत्रोंमें समस्याके
रूपमें सामने है। और अनुशासन हीनताने इसे अधिक जटिल बना
दिया है। इसका कारण है वैदिक (सनातन) धर्म के सिद्धान्त,
नियम उपनियमोंकी उपेक्षा।

वेद. सृष्टिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षात् धर्मस्य लक्षणम् ॥

आजसे ५०-६० वर्ष पूर्व हमारे भारत वर्षमें कुछ ऐसेभी
विशिष्ट व्यक्ति थे जिनका हम आदरपूर्वक स्मरण कर अपनेमें
आनन्द और गर्वका अनुभव करते हैं। वे भविष्यद्रष्टा थे। अपनी
लेखनीसे भविष्य दशाका चित्रण कर गये। और उससे सावधान
रहनेकी चेतावनीके साथही कुछ साधन भी बता गये।

उन्हीं इने गिने विशिष्ट व्यक्तियोंमें हमारे माननीय श्री संघवी
नगीनदास पुरुषोत्तमदासजी महोदय भी थे।

जिनके सम्बंधमें कुछ लिखनेकी प्रेरणा “संघवी नगीनदास
पुरुषोत्तमदास दृष्ट” अमदावादकी ओर से हमें मिली है।

वास्तविकमें तो ऐसे महापुरुषों के ‘संस्मरण’ किसी व्यक्ति
विशेष से नहीं स्वयं उनके चरित्र, आचरण, कार्यसे अपने आप
ज्ञात हो जाते है।

एतद्देशप्रभूतस्य सकाशादप्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

स्वर्गाय विद्महे श्री संघवीजीने पुण्य श्रीमद् भगवद्गीता
गमायण आदि सर्वमान्य शास्त्रोंको अपनी अन्वेषणपूर्ण व्युत्पत्ति, चर्चा,

अनुवाद और टिप्पणी सहित प्रकाशितकर जितना प्रचार प्रसार किया, वह सर्व साधारण के लिये परमोपयोगी एवं साहित्य और जनताकी स्थायी सेवा है विशेषकर गुजरातकी जनताके प्रति सेवा-भावी संघवीजीका स्मरणीय उपकार है। और मानने योग्य है।

संघवीजीका सिद्धान्त था कि पुराण और इतिहास के द्वाराही वेदार्थका स्पष्टीकरण होता है। पाश्चात्य शिक्षासे प्रभावित ऐसेभी विद्वान व्यक्ति है जिनका यह मानना है कि पुराणोंने वेदार्थको विकृत बना दिया है। संघवीजीका विरोध इसी विपक्षमें था। और उन्होंने अपने पक्ष समर्थनमें सप्रमाण युक्तियुक्त उस साहित्यका प्रचार किया जो आज भी बड़े कामकी वस्तु है।

उपरोक्त व्यक्तियों से तो वेद भी मयभीत रहते हैं।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।

विमेत्यप्यश्रुताद्देवो मामयं प्रहरिष्यति ॥

सनातन धर्म के, आधुनिक प्रचलित प्रश्न शंका, विश्वास को वैज्ञानिक ढंगसे समर्थन कर संघवीजीने एक महत् कार्य किया था। विद्वत्समाजमें श्रद्धास्पद तो थे ही परंतु नवशिक्षित समाजमें भी आदरणीय थे।

प्रत्येक सभामें सम्मिलित होना आप अपना कर्तव्य मानते। तबही प्रसिद्ध संस्थाओसे घनिष्ठ सम्बंध था। संघवीजीकी सूझबूझ भी बड़ी विचित्र थी। आपने गुजराती भाषामें एक पुस्तक लिखी "मखुं केवी रोते" यह एक नवीन कृति मनन करने योग्य है।

संघवीजी को कामकी लगन थी नामकी नहीं। यदि वह अपने कार्योंका रोजनामचा लिखते तो वह भी आज एक ऐतिहासिक कृति होती।

आजसे लगभग ३० वर्ष पूर्व संघवीजीने अहमदाबादमें एक सभाका आयोजन किया। सभामें अहमदाबाद के शिक्षित विद्वान् व्यक्ति उपस्थित थे। हमें भी सभामें सम्मिलित होनेका सुयोग मिला। प्रवचनका विषय था “ धर्म की आवश्यकता ” ४-५ प्रवचन प्रभावशाली हुए। अन्तमें कुछ नवयुवकोंने सघवीजीसे प्रश्न किये उन्होने शान्तिसे सप्रमाण उत्तर जिस भाति दिये वह उनकी विद्वत्ता और निष्पक्षताकी समा पर एक छाप थी।

उनके व्यक्तिगत जीवनकी विशेष बातें ज्ञात न होने पर भी उनकी उदारता विद्वत्ता शिष्टताकी स्मृति हमारे हृदयमें अमिट रूपमें है। बह खाडिया भट्टिर अमदाबादमें जब आजाते ३-४ घंटे किसी निपय में उनकी सारगर्भित आलोचना अद्भुत होती। अनुभव में आता सघवीजी का अभ्यवसाय।

संस्वर्ती पुत्रको लक्ष्मीना अरुणा भाजन बननाही पड़ता है परंतु सघवीजीका साहस अटिग था उन्हें दृष्टानुसार कार्यकर्ता न मिलनेका फल भी था।

वे कहते, हमारा प्रथम कार्य धर्मक्षेत्रमें संगठन करना है। समाजमें सत्साहित्यक प्रचार से भटकरते हुए भाइयोंको उनके अपनेही आदर्श, मदाचार, उपदेश, और सिद्धान्तोंका बोध करना है। मेरे जीवन में यह सङ्कल्प पूर्ण न भी हो तो हमें दुःख नहीं हम तो निमित्त मात्र हैं। सबकुछ करनेवाले तो श्रीरूप ही हैं। उनके विचार और वाणीमें अन्तर न था जो कुछ कहते स्पष्ट और हृदयसे।

विस्तार भयसे अधिक न लिखकर हम अन्त में श्रीमधवीजी की परमपति आमा को वह स्मृतिपुष्प अर्पण करते हैं।

धर्मेवीर संघवीजी

१०८ श्रीस्वामी कृष्णानन्दजी महाराज महामण्डलेश्वर

श्री संघवीजी एक धार्मिक पुरुष थे। धर्म पर उनको अटुट श्रद्धा थी, धार्मिक कार्योंमें वह उत्साह और निर्भयतासे काम करते थे। यद्यपि उन्होंने अपने जीवनमें कितने ही धार्मिक काम किये होंगे परन्तु मेरे को जिन जिन बातों का अनुभव है उन्हों को कहता हूँ। धार्मिक सभाओं में मेरा उनका मिलाप कई बार हुआ है। मैंने देखा है कि विरोधीयाँ का दल बैठा हुआ है परन्तु वह अपने सिद्धान्त से रत्ती मात्र नहीं हटते थे। खुले शब्दों में धर्मविरोधीओं का सामना करते थे। जान की भी परवाह नहीं करते थे। उनको प्राचीन महर्षियों के सिद्धान्त मान्य थे उसी पर चलते थे। उसी सिद्धान्त के लिये सर्वस्व त्यागने को तैयार हो जाते थे। आखिर उन्होंने अपनी बहुतसी संपत्ति धार्मिक कार्य के लिये अर्पण कर दिया ऐसा सुना है। आज उनका पांच भौतिक शरीर नहीं है फिर भी धार्मिक पुरुषों के मन में उनकी स्मृति बनी हुई है। ऐसे धर्मेवीर संसार में विरले ही होते हैं। परमात्मा उनकी कीर्ति अमर रखे और ऐसे ही धर्मवीरों को फिर पैदा करें।

‘कीर्तियस्य स जीवति’

१०८ श्री स्वामी भागवतानन्दजी महाराज महामण्डलेश्वर

इस विरञ्चि रचित विचित्र प्रपञ्च-रङ्गस्थल में अनेक प्राणी अपने जीवन-नाटक का अभिनय कर मृत्यु-मुख में चले जाते हैं। परन्तु जिन धर्म-प्रेमी सज्जनों ने शुभ कर्मकलाप के अनुष्ठान से शरत्कालिक पूर्णिमा के चंद्र-सदृश अपनी विमलकीर्ति-पताका जगती-तलमें फहराई-है वे भौतिक शरीरसे मृत होने पर भी यशः-शरीर से सदा जीवित ही हैं, जैसे राजा हरिश्चन्द्र आदि। ऐसे नर-रत्न विरल ही होते हैं।

ऐसे हमारे चरित्र-नायक श्रीमान् “नगोनदास पुरुषोत्तमदास संघवी” हो गये हैं।

आप के साथ हमारा बहुतवार वार्तालाप, ससङ्ग और विचार-विनिमय हुआ है।

आप सनातन धर्म के उच्चकोटि के नेता और संरक्षक थे। आप निर्भीक और सन्यस्त थे। एवम् उच्च कोटि के सिद्धहस्त-लेखक थे। जिन महानुभावों ने आप (संघवीजी) के सम्पादकत्वमें प्रकाशित होने वाली ‘धर्ममङ्गल’ नामकी पत्रिका पढ़ी होगी वे जानते हैं कि आप कैसे स्पष्ट समालोचक थे, और सत्यसनातनधर्म के गूढ़ तत्वों को किस प्रामादिक रीतिसे स्पष्ट करने की निपुणता रखते थे।

जो धर्म-मर्यादा का भङ्ग करता था, वह चाहे कितना बड़ा प्रतिष्ठित भी क्यों न हो, हमारे संघवीजी उसका स्पष्ट शब्दों में विरोध समालोचना, परीक्षा, समीक्षा और खण्डन कर देते थे।

क्यों कि—आप

“धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतो बधीत् ॥”

इस महर्षि मनु के सिद्धान्त के दृढ समर्थक और अनुमोदक थे ।

आप नितान्त विद्याप्रेमी थे, जैसे आप विद्वान् थे वैसे ही उत्तम यत्ता भी थे और श्रेष्ठ लेखक भी थे । आपने बहुत ग्रन्थों की रचना की है वे सबही ग्रन्थ मननीय तथा विचारणीय एवम् विद्वज्जनों द्वारा आदरणीय हैं ।

आपका ‘गणेशरहस्यार्णव धर्मसङ्केत’ नामक ग्रन्थ तो विचक्षण ग्रन्थ है, इसमें गणेशतत्त्व आदि के रहस्य अत्युत्तम रीतिसे वर्णित किये गये हैं, जो कि विद्वानों को भी मनोयोगसे द्रष्टव्य हैं ।

आपकी ‘सार्धवैदिक सन्ध्या’ नाम ग्रन्थ भी उत्तम है ।

आप संस्कृत के उत्तम शीघ्र कवि थे, इसका उदाहरण सुन्दर संस्कृत श्लोकोंमें आपका रचित ‘श्रीसद्गुरोर्महिम्नः स्तोत्रम्’ ग्रन्थ है ।

इस ग्रन्थमें सुन्दर कविता है, सहृदय हृदयावर्जक सुन्दर भाव हैं, अनेक अलङ्कार, गुण, रस, ध्वनि आदि सद्गुणोंसे भूषित है । इससे लेखक के तल्लक्ष्मी साहित्यिक पण्डित का स्पष्ट बोध होता है ।

आप हिन्दी और गुजराती भाषा के भी शीघ्र कवि थे, आपका ‘पद्मसंघ’ नामक ग्रन्थ इसका द्योतक है । इस ग्रन्थ में आपने राग-रागिनियों, छन्दा, मञ्जरी आदि की रचना की है ।

इसमें प्रसङ्गवश सबही आवश्यक ज्ञातव्य विषयों पर हृदयङ्गम ललितरीति से पूर्ण प्रकाश डाल गया है। वह भी सरस कान्त को-मलपद्मावली के रूपमें रचित होने के कारण अत्याकर्षक है। यह चालक, वालिका, नरनारी युवा वह सरक्त, विरक्त, व्यवहारी आदि-सर्व श्रेणी के व्यक्तियों के उपयोगी है। इसमें अनेक सनातनधर्म के रहस्य बतलाये गये हैं।

हमारे संघवीजी धनी भी थे और विद्वान् भी थे। कनि-कुल शिरोमणि कवि कालिदासने लक्ष्मी और सरस्वती को 'निमर्ग-भिन्नास्पद' (दोनों का एक साथ न रहना) बतलाया है, परंतु आप इस के अपवाद थे, आप लक्ष्मी और विद्या दोनों से समलङ्घित थे।

आपको यदि भारत का तिलक कहा जाय तो असुक्ति न होगी किन्तु सयोक्ति हा होगी।

जैसी की नीति की सूक्ति है—

“दानाय लक्ष्मी मुकृताय विद्या चिन्ता परब्रह्मविचारणाय।

परोपकाराय वचासि यस्य धन्यस्त्रिलोकीतिलक स एव” ॥१॥

अर्थ — जिसकी लक्ष्मी दानके लिये हो, विद्या धर्मानुष्ठान के लिये हो, चिन्तन ब्रह्म-विचार के लिये हो, वचन परोपकार [सद्-शिक्षण देने] के लिये हो वह तीन लोकोंका तिलक [भूषण] है।

हमारे संघवीजी में ये गुणगण विद्यमान थे।

आप कहा करते थे “स्वार्थेषु को मसर” [याचस्पति मित्र-रचित ‘मामर्ता’ ग्रन्थ का अन्तिम श्लोक] हे मुमुक्षु मनुष्या! अपने पन्थाण कर्म करने में क्यों द्वेष करते हो।

हमारे संघवीजी “भद्रं नो अपि वातय मनः” [ऋग्वेद १०-२०-१, सामवेद ४-८-४]

हे प्रभो ! हमारे मन को सत्कर्मों के प्रति प्रेरित करो] इस वैदिक उपदेश का सदा उच्चारण करते थे । संघवीजी ने अपने मनको सत्कर्ममें प्रेरित करते हुए साथ साथ भारतीय जनताके मनो को भी अपने लेख, भाषण, ग्रन्थ प्रकाशनद्वारा सत्कर्मों में प्रेरित करनेका भगीरथप्रयत्न आवजीधन चाट्टी रक्खा ।

यद्यपि संघवीजीका भौतिक शरीर इस धराधाम में अब वर्तमान नहीं है परन्तु उनका विमलशशःकलेवर अभी विद्यमान है अतः वे जीवित ही हैं ।

अपने निधन के अनन्तर भी अपनी सम्पत्ति का सदा सदुपयोग होता रहे इस विचार से एक ट्रस्ट बना गये हैं । उससे अभी भी उत्तम रीतिसे विद्याभिवृद्धि के निमित्त छात्रवृत्तियां, सद्ग्रन्थों का प्रकाशन आदि सत्कार्य हो रहे हैं । योग्य ट्रस्टीगण इस कार्य को बड़ी तत्परतासे कर रहे हैं ।

यदि देश के धनी लोक भी हमारे संघवीजीका अनुकरण करें तो देश का बड़ा हितसाधन हो और धार्मिक उत्तेजन मित्र ।

अन्तमें हम संघवीजी के ट्रस्टीगणमहोदयों से सप्रेम आग्रह करते हैं कि संघवीजी रचित सब ग्रन्थोंका पुनः प्रकाशन चाह रहना चाहिये ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

सनातन धर्मसंस्थाओके प्राण

१०८ श्री स्वामी सर्वानन्दजी महाराज महामण्डलेश्वर.

स्व. नगीनदास संघवीजी एक गुजरात प्रान्तमें सनातन धर्मके प्राण थे । सारा जीवन उन्होंने सनातन धर्म सेवाओ के लिए अर्पण किया था । उन के दिवंगत होने के बाद सनातन धर्मसंस्थाओं में फोड़ जीवन ही नहीं रहा निःसंदेह वह एक महान व्यक्ति थे । एक दिन वर्णाश्रम स्यराज्यसंघ की मीटिंगों में मेरे से उनका परिचय हुआ था । वह अपने निचारों के कट्टर थे । सनातन धर्म के प्रत्येक सिद्धान्त को विश्वासपूर्वक मानते थे । मूर्तिपूजा अवतार बाद श्राद्ध, वर्णाश्रम व्यवस्था इन सिद्धान्तों में उनको पूर्ण श्रद्धा थी । आज भी यदि संघवीजी होते तो हिन्दु कोड निल, गोबध विरोधि आंदोलन के मुख्य कार्यकर्ता होते । ऐसे वीरोकी भारत माता को आवश्यकता है ।

संघवीजीका संस्मरण

लेखक महामहोपाध्याय गिरिधर शर्मा, चतुर्वेदी-जयपुर

योंतो मैं अपने मित्र सनातनधर्म के कार्यकर्ताओंसे श्रीसंघवीजी की धर्मनिष्ठा की बात समय समय पर सुनता रहता था, किन्तु मुझे श्री स्व. नगीनदास पुरुषोत्तमदास संघवीजीका साक्षात् परिचय वि. संवत् १९७४ में मुम्बई के सनातनधर्म संमेलनमें प्राप्त हुआ। यह संमेलन गोस्वामी श्रीवल्लभलालजी महाराजकी अध्यक्षतामें महामहोपदेशक श्रीनन्दकिशोरजी वाणीभूषण के विशेष प्रयत्नसे हुआ था, मुम्बई के भाटिया बग का इसमें पूर्ण धन व्यय हुआ था, और प्रान्त भरके प्रायः सबही धर्मनिष्ठ पुरुष इसमें सोसाह संमिलित हुए थे। इस अवसर पर ही मैंने प्रथमवार श्रीसंघवीजी की धर्मकी लगन, दृढ़ता और कर्तव्यपरायणता का ठोस ज्ञान प्राप्त किया, और मेरे हृदय पर उनके उत्तम गुणोंकी छाप बैठ गई। उनका बहुत बड़ा गुण 'निर्मिकता' मैंने देखा, वे बहुमतके वा किसी बहुत बड़े पुरुष के भयसे अपने कर्तव्य वा वक्तव्यमें बिचलित नहीं होते थे—यह बात इस युगमें बहुत अन्य पुरुषोंमें देखी जाती है। ऐसे गुणोंकी छाप हृदय पर बैठ जानेके कारण ही सनातन धर्म संबन्धी विविध आयोजनोंमें उनका स्मरण सदा ही होता रहता था, और समय समय पर साक्षात्कार भी हो जाता था, क्योंकि भारतभरमें सनातन धर्म संबन्धी किसी विविध आयोजनमें बुलाये जाने पर वे उस अवसरको प्रायः छोड़ते न थे। विशेष कर जब वि. संवत् १९८६ में भारत गवर्नमेंण्टने विवाह कानून [गारदा एक्ट] पास कर दिया—और मेरे ही एक उत्तेजनापूर्ण पत्र पर वर्णाश्रम स्वराज्यसंघ की प्रतिष्ठा करनेको सनातन धर्मके भारतभरके नेताओंका जमाव देहलीमें हुआ था, उस समय मैंने श्री संघवीजीका भी साग्रह और सादर निमन्त्रित किये थे मेरी सूचना पर वे बड़े उसाहसे

पधारे, और वर्गाश्रम स्वराज्यसषको स्थापनामें उनमें उसाहपूर्ण भाग लिया। फिर जहां जहां उक्त संघ के वार्षिक वा त्रिंशप अधिवेशन हुए, वहां वे नियत रूपसे उपस्थित होते रहे, और संघके प्रचारमें सदा सक्रिय भाग लेते रहे। संघके सन्न्धसे उनके साथ मेरी धनिष्ठता अधिकाधिक बढ़ती रही, और उनके धर्मानुगम और दृढताका परिचय बढ़ता ही गया। वे प्राचीन मर्गादाओंके एक कहर पक्षपाती थे, और नवीन सुधारकोंके धर्मविप्लवसे उनके हृदयमें एक स्वाभाविक चिड थी। वे निर्माकृतासे उस विप्लवको रोकनेमें सदा सन्नद्ध रहते थे। उनकी वक्तृताए बहुत ही जोशदार होती थी, धर्ममर्यादाकी रक्षामें प्राणपणसे जुट जाने वाले पुरुषों में वे एक प्रकार अप्रगण्य थे। इस धर्मविप्लवके युगमें संघवीजी जैसे दृढ पुरुषोंकी बहुत बड़ी आवश्यकता है। मिघाताके अमिट निधानसे ऊर्ध्व अपनी चिरस्थायिनी कीर्ति छोड़ कर इस लोकसे प्रयाण करना पड़ा। दुःख है कि ऐसी व्यक्तियोंकी स्थानपूर्ति इस युगमें नहीं हो रही है। हमें विश्वास है कि संघवीजी जैसे पुरुष जब तक अपने उद्देश्य की पूर्ति न देख ले, तब तक मुक्ति भी नहीं चाहते, अतः धर्ममर्यादा की रक्षार्थ वे पुनः इस पवित्र भूमिमें प्रभावशाली रूपसे आवेंगे—और अपने उद्देश्यकी पूर्ति में सफल हो कर फिर मोक्षरत्नी अनन्त शान्ति का सुख भोगेंगे।

‘यं यं चापि स्मरन् भाव त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥

‘मा शुच संपदं देवीमभिजातोऽसि पाण्डव !’

इत्यादि भगवद्गीता के वचनों पर हमारा दृढ विश्वास है, इससे हम उन्हें अपनेसे विमुक्त नहीं मानते।

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद् धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः ।

वीर संघवी

श्रीदेवनायक आचार्य, काशी

अनन्त काल प्रवाह में कभी कभी ऐसे दीर सत्पुरुष प्रकट होते हैं जिनका चरित्र आदर्श और भावो पीढ़ी के लिये चेतनाप्रद हुआ करता है, उन्हीं में से श्री नगीनदास पुरुषोत्तमदास संघवी सहोदयको समझना चाहिये ।

आपका सारा जीवन एक रूपसे ऊपर कहे गये “ न जातु कामान्न भयान्न लोभाद् धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः ” उपदेश के अनुसार अविचल धर्मभावसे ओतप्रोत व्यतीत हुआ है । श्री संघवीजी का अपना परिचय जहाँसे आरम्भ हुआ है वहाँ अपने लिये एक परम उत्साहप्रद और वीरवृत्ति की ऐतिहासिक पुनरावृत्ति के अनुभव का काल था । अखिल भारतीय वर्णाश्रम स्वराज्यसंघ की स्थापना सन् १९२९ के दिसंबर मास में भारत की ऐतिहासिक नगरी देहली में हुई, उसी अवसर पर आपका प्रथम परिचय प्राप्त हुआ, तबसे लगभग १५ वर्ष तक धार्मिक आन्दोलन के जंग में संघवीजी का इतना घनिष्ठ संपर्क रहा है कि उनके हार्दिक भावों को पूर्ण रूपसे समझने का अवसर मिला ।

यह मानना होगा कि वर्तमान समय धार्मिक संग्राम के लिये बहुत ही कठिन जा रहा है । विश्व की व्यापक परिस्थिति आज अज्ञानवश विपरीत दिशा में तीव्र गतिसे जनता को लि जा रही है, ऐसे

समय में धर्मरक्षार्थे प्रयत्न करना साधारण साहस का काम नहीं है। इस को आवाज उठाना भादपद की बढी जलधारा के विपरीत तैरने के प्रयत्न की भाँति है, यही कारण है कि प्रथम तो किसी को धर्मरक्षा कार्य में प्रवृत्त होने का साहस ही नहीं होता, कितनो की प्रवृत्ति होने पर भी भ्रमवश विपरीत गति हो जाती है, कितने निराश हो कर विरत हो जाते हैं।

ऐसे विरले हो वीर पुरुष होते हैं जो “निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु लक्ष्मीः समाविशतु गच्छन्तु वा यथेष्टं, अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा न्याय्यात्यथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः” इस उक्ति के अनुसार धीर पुरुष धर्मपथका अटल रहते हैं। श्री संघवीजी इसके सच्चे उदाहरण थे, उन्हें किसी भी परिस्थिति में सिद्धान्त से रंचक मात्र भी डिगते हुये हमने नहीं पाया।

वर्णाश्रम स्वराज्यसंघ के मन्त्रिन्वकाल में जैसी कि सार्वजनिक संस्थाओं विशेषतः मुद्रा सिद्धान्तवादी संस्थाओं के प्रधान मन्त्रों-ओंके दायित्व-एवं कठिनाइयाँ हुआ करती है, उन पर भी थी। किन्तु उन परिस्थितियों में हर प्रकार के सहयोग का अदम्य उत्साह-वर्धक मुक्तद्वार श्रीसंघवीजी के भाव में प्राप्त होने से उनकी धार्मिकता और वीरवृत्ति की जो अमिट छाप अपने अन्तःकरण पर पड़ी हुई है वह आज भी ज्यों की त्यों विद्यमान है।

वह भी एक समय था जब कि गुरुबायूर मन्दिर के प्रश्न को लेकर सारे भारत में ही नहीं विदेशों में भी एक उत्सुकतापूर्ण चर्चा इस लिये चल पड़ी थी कि उस घटना के साथ श्री गान्धीजी

के आमरणान्त अनशन का सम्बन्ध जूड़ गया था। कहना न होगा वह प्रसंग अपने ढंग का एक ही था, उस समय गुरुवायूर मन्दिरकी अनादि सनातन मर्यादा के रक्षा की बात उठाना—अग्निपरीक्षा थी। वर्णाश्रम स्वराज्यसंघने उस अवसर पर यथार्थतः अपने कर्त्तव्य का पालन करने में भगवत्कृपासे सफलता प्राप्त की। उस धर्म संप्राममें आरम्भ से अन्त तक जिन महापुरुषोंने भाग लिया है—उनमें श्री संघवीजी का प्रधान स्थान है। चम्बई से गोलोकवासी गोस्वामिकुलतिळक महाराजश्री श्रीगोकुलनाथजी के नेतृत्व में दिग्विजय यात्रा के नाम से जो एक दल गुरुवायूर की ओर प्रस्थान किया था, उसकी घटना और संचालन के हरएक कार्य में श्री संघवीजी का भाग था। मैं तो यहाँ तक कहना अतिशयोक्ति नहीं समझता कि उन्हीं की उत्साहशक्ति का वह परिणाम था जिस से वर्णाश्रम स्वराज्यसंघ उस समय अग्रसर हो सका।

इस प्रकार वर्णाश्रम स्वराज्य संघ के प्रत्येक कार्य में प्रत्येक अवसर पर उनका सहयोग मिलता रहा है। श्री संघवीजी में स्पष्टवादिता, निर्भीकता, विद्वत्ता, कवित्व, वदान्यता, सरलता, वीरता, आदि गुणोंका इस प्रकार समन्वय था कि उनके निकटतम संपर्क में आने वालों को उनमें उत्तरोत्तर श्रद्धा ही बढ़ती थी।

श्रीसंघवीजी के द्वारा होने वाले पुनीत धर्म कार्यों का इतिहास के रूप में एक क्रमिक वर्णन होना बहुत उपयोगी साहित्य होगा। ऐसी उपयुक्त जीवनी का लिखना उन सहृदय व्यक्तियों का कार्य है जिन्होंने श्री संघवीजी के प्रारम्भिक जीवनकाल से अन्त तक की

घटनाओं का सम्यक् अनुभव और अध्ययन किया है। मैंने तो उनके विस्तृत जीवनकाल के स्वल्पभाग का ही अनुभव प्राप्त किया है। इस लिये मैं उसके आधार पर उनकी उदात्त भावनाओं का ही यथामति संक्षिप्त उल्लेख कर सका हूँ। पर उनकी पुनीत पूर्ण जीवनी पढ़ने के लिये हार्दिक उमुकता रखता हूँ जिसकी पूर्ति निश्वास है अन्य सहृदय सहयोगियों की लेखनी से अवश्य होगी।

उनके ससंस्कृत्य के द्वारा प्रारम्भ किये हुये सत्कार्यों एवं सहयोगियों के सन्तोष तथा सान्त्वना के अवलम्ब सप्रति श्री रतिलाल मनसुखरामजी है। भगवान् सर्वेश्वर इन्हें श्री संघवीजी की कीर्ति संवर्धन के लिये उत्तरोत्तर शक्तिप्रदान करें। १

इन्हीं शब्दों के साथ मैं अपने लेख को पूर्ण करता हुआ श्री संघवीजी के स्मृति ग्रन्थ में भाग लेने का हर्ष अनुभव कर रहा हूँ।

स्वर्गीय शेठ नगीनदास पुरुषोत्तमदास संघवीजी का संस्मरण

पण्डित दुर्गानोथ झा. प्रधानाध्यापक,

स्वामिनारायण संस्कृत पाठशाला.

आज मुझे एक ऐसे महान् व्यक्ति के संस्मरणार्थ लेखनी उठाने अथवा अधिक हर्ष हो रहा है जो कि धर्मपरायण जीवों में एक अप्रगण्य पुरुष थे, भारतीय धर्मानुरागी व्यक्तियों में ऐसे कम लोग होंगे जिनके कर्णकुहर तक जिनका शुभ नाम नहीं पहुँच सका हो. वे सदागत शेठ नगीनदास पुरुषोत्तमजी संघवी, महाराज मनु भगवान के सिद्धान्त पर नियत रूपसे प्रगति करनेवालों में से एक थे. महाराज मनु—“कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्यकामता । काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥” ऐसा लिख कर मनुष्य जीवन में निःश्रेयसकर मार्ग वैदिक कर्मयोग को ही सिद्ध किये हैं, कारण कि अनादि अविद्या वासना जनित जीवोंकी प्रवृत्ति विशेष रूप से काम की तरफ ही स्वभावतः होती है इसी हेतुसे प्रशस्त न होने पर भी कामना का सर्वथा परित्याग नहीं हो सकता. तब वैदिक तत्त्वज्ञान और वैदिक कर्मयोग की ही कामना रखना श्रेयस्कर है. वैदिक कर्मयोग का अर्थ है वेद प्रतिपादित धर्म, “वेदाद् धर्मो हि निर्बभौ” ऐसा लिख कर इस में साक्षी भी देते हैं. अथेपर तथा कामपर जीवों के अमिलपित अर्थ, काम दानों ही धर्मसे बन सकते हैं इतनाही नहीं अनासक्ति पूर्वक किये जाने पर वैदिक कर्मयोग मुमुक्षु जीवों के अमिलपित मुक्तिका भी साधन

वन जाता है, अतएव मनु महाराज इस तरफ जोर दिये है।
 “ ऊर्ध्वबाहुर्विरोम्येष न च कश्चित् शृणोति मे । धर्मादर्थश्च कामश्च
 स किमर्थेन सेव्यते ” ऐसा उद्घोष कर के भगवान् वेदव्यासने
 महाराज मनु के सकेत को स्पष्ट कर दिया है। इसी कारण से
 संघवीजीने अपने जीवनका प्रधान कर्तव्य वैदिक धर्म परिपालन
 तथा उसके प्रचारणको ही बना रखा था। इस रहस्य का परिचय
 मुझे संघवीजी के जीवन के अन्तिम दश वर्षों के परिचय से प्राप्त
 हो सका। इनके प्रगाढ़ वक्तृव्यक्ति का सदुपयोग धर्मप्रचार में ही
 हुआ करता था। धार्मिक प्रसंगों में उपस्थित नियत रूप से रहना
 तथा उचित विचार जनता के समक्ष रखना, उन का निश्चित अंग
 था। इन की विद्वत्ता भी वक्तृतासे कुछ कम नहीं थी। वहाँ
 विद्वत्ता देखनेमें आती है तो वक्तृत्वशक्ति नहीं, कीसी में वक्तृत्वशक्ति
 होती है तो विद्वत्ता नहीं—परन्तु संघवीजी में वक्तृता विद्वत्ता दोनों
 का मेल गंगा यमुना संगम जैसा शोभित होता था।

धार्मिकता का योग तो इन में त्रिवेणी संगम का ध्वज उपस्थित
 करता। इस लिये संघवीजी को त्रिवेणी योग की पुण्यभूमि जंगम
 प्रयाग कहा जाय तो अत्युक्ति नहीं कहा जा सकती। इन धार्मिक
 कार्यकौशल से ही अहमदाबाद के—“ ब्रह्मचारी बाडो ” संस्था की
 संचालन क्रिया की इन्हीं की देखरेख होने का प्राथमिक अवसर
 मिला था। उस समय उक्त संस्था से कुछ अप्रगण्य ब्रह्मचारीजन
 उच्च अध्यासाय हमारे पास आया करते थे। उन लोगों के
 वेद भूषा का प्रबन्ध आपने सचमुच पूर्वकालीन ऋषिगुल्लासी

प्रह्लाचारिजों के जैसा रखा था. जिन्हें देख कर प्राचीन ऋषि-
चालकोंकी स्मृति हो आती थी. वर्णाश्रम स्वराज्यसंघ के ११ म
अधिवेशन जो स्थानीय श्रीस्वामिनारायणमन्दिर के विशाल सभा-
मंडप में सम्पन्न हुआ था उस समय की आप की तन मन धन की
धर्मसेवा आज भी काशी पण्डितमण्डली की दृष्टि में नाच सी रहो
है. इस प्रशंसनीय कार्य से प्रसन्न हो कर काशी पण्डित सभाने
आपको “ सद्धर्म भास्कर ” उपाधि से अलंकृत किया था. “ मणि
ना बलयं धलयेन मणिः ” इस रीति से उपाधि भी आपसे अलंकृत
हुई थी-ऐसा कहना भी अधिक न होगा.

स्वामिनारायणसम्प्रदाय से भी आपका गाढ़ सम्बन्ध बना था,
हर धार्मिक प्रसंग में आचार्यश्री १००८ बासुदेवप्रसादजी महाराज
आपको बुलाया करते थे. आपके प्रसङ्गोचित विवेचन का मान उस
सम्प्रदाय के अनुयायी वर्गमें पूर्ण रूप से था. “ धर्ममंगला ”
नामक धार्मिक पत्र का प्रकाशन द्वारा भी आप ने बहुत दिनों तक
धर्म सेवा सुचारु रूप से की थी. धर्मविषयक शंकास्पद विषयोंका
स्पष्टीकरण प्राञ्जल वाक्योक्ति कर के इस पत्र द्वारा धार्मिक जगत का
महान् उपकार किया करते थे ।

आपने लाखों रुपये का फंड संस्कृत विद्याविभाग में दे कर
अपनी उदारता का प्रतीक धार्मिक बगत् के लिये अपने अभाव में
ही धर्मसेवा के लिये ही छोड़ रखा है जिस से संस्कृत विद्या के
अभ्यासी छात्रों के समय समय पर सहायता मिला करती है और

वे लोग विद्यार्थी जीवन की दृष्टियों में कुछ आश्वासन पा कर आपकी सद्गत आत्मा को धन्यवाद देते हैं-

आप के धार्मिक सुविचारों का प्रभाव आप के कुटुम्ब वर्ग में पूर्ण रूप से पड़ा हुआ माध्यम पड़ता है जिस के फलस्वरूप आप के श्रातुपुत्र रा. रा. रतिलाल मनमुत्तराम संघवीजी "महाजनो येन गतः स पन्थाः" इस सिद्धान्तानुसार आप के परिसेवित मार्गाद्वय हो कर धार्मिक क्रियाओं में पूर्णरूप से उत्तेजन दे रहे हैं जिस से आप के स्वर्गीय होने पर भी आपसे किये जाने वाले कार्यों में धार्मिक प्रजा को कुछ आश्वासन मिल रहा है।

आप के इन सद्गुणों का संस्मरण इस बात को सिद्ध कर रहा है कि आप के वियोगसे धार्मिक जगत् महा त्रुटि को अनुभव कर रहा है परम कृपालु भगवान् से हार्दिक प्रार्थना है कि आपके जैसे भव्य पुरुष को प्रदान कर इस जगत् का कल्याण करते रहें और आप की आत्मा को शाश्वत सुख प्रदान करें. आप के सद्गुणों का अनुराग से प्रेरित हो कर मुझे इस श्रद्धाञ्जलि देने का वाध्य होना पड़ा है ऐसा कह कर विराम लेता हूं।
शुभमस्तु सर्वजगतः।

स्वर्गीय नगीनदास संघवी का संक्षिप्त संस्मरण]

श्री गोपालशास्त्रा दर्शन केशरी, अध्यक्ष काशी पण्डित सभा,
डी. ५९-३१, गार्डनकालनी, धनारस ६.

“याजन्म वैफल्यमसद्व्यशयं गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत् ।”

(श्री हर्ष) स्वर्गीय नगीनदास संघवीजी से मेरा प्रथम समागम काशीजीमें श्री आरदापीठाधीश्वर शङ्कराचार्य श्री स्वामी राजराजेश्वरा-श्रमजो महागज की सभा में हुआ. वह सभा काशी की अति प्राचीन संस्था श्री काशी पण्डित सभाकी ओर से श्री शङ्कराचार्य महाराज के स्वागत के लिये बुलायी गयी थी। संवत्—सन् मुझे ठीक स्मरण नहीं है। पर करीब ३५ पैंतीस वर्ष की यह बात है। उस सभामें जब संघवीजी बोलने के लिये उठ खड़े हुए। तो उनका वह सनातन धर्म के गूढ़ रहस्यों का विवेचन, वह सिंह के समान गजेन, वेद से हो कर उपनिषद्, दर्शन, पुराण, धर्मशास्त्र प्रभृति सनातन धर्म के प्रामाणिक ग्रन्थोंके प्रासङ्गिक उद्धरणोंका दिग्दर्शन देना तथा काशी के बड़े बड़े दिग्गज विद्वानों के सामने उन उद्धरणोंका स्पष्ट अर्थ कर कर समझाना देख कर मैं तो स्तब्ध रह गया। मैं समझ गया कि जब तक भारत में ऐसे ऐसे क्षत्रिय वीर सनातन धर्मी विद्यमान रहेंगे; तब तक इस धर्म की रक्षा सुदृढ़ रहेगी। विधर्मी विदेशी—राज्य इस सनातन धर्म का कुछ भी बिगाड़ नहीं सकेगा। उसी सभामें संघवीजी की विद्वत्ता, सनातन धर्म के प्रति अटूट प्रेम, अगाढ़ भक्ति, अप्रतिम श्रद्धाका मुझे पता चला। मैं तभी से उनका अत्यन्त सन्निकटका मित्र बन गया। उसके बाद

उनके आप्रह और प्रेमपूर्वक निमन्त्रण पर वह भी निमन्त्रण इस लिये के गुजरातमें आप लोगोका अर्थात् काशी के विद्वानोका सनातन धर्म के प्रचार के लिये भ्रमण होना चाहिये । वह विद्वान् ब्राह्मणों के बड़े भक्त थे । वह चाहते थे कि, संस्कृत पढ़ने वाले विद्वान् जो काशीमें बैठ कर केवल छात्रों को पढ़ाया करते हैं । वे लोग बीच बीचमें देशों में घूम कर सनातन धर्म के गूढ़ रहस्यों का प्रचार भी करें । सनातन धर्म का प्रचार निकुल रूढ़ गया है । यह मैं आज ३५ पैंतीस वर्ष की सधवीजी की कही बातका अनुवाद कर रहा हूँ । आज गुजरात में सनातन धर्म की कैसी स्थिति है । यह तो वहां के विद्वान् ही जानते होंगे ।

अस्तु उनके निमन्त्रण पर हम लोगोंने गुजरात के लिये प्रस्थान किया । पहले उनके वहां अहमदाबाद पहुंचे । वहां जाने पर जो उनकी दिनचर्या मैंने देखी । उससे तो मुझे उन पर इतनी आस्था हुई कि उसका वर्णन मैं लेखनीसे नहीं कर सकता । वह प्रातःकाल उठ कर स्नानोत्तर सन्ध्या, हवन, बलि वैश्वदेव, पितृतर्पण, प्रभृति जो भी सनातन धर्म के आह्विक कृत्य ब्राह्मणों में लिखे हैं । उसका अक्षरशः पालन करते थे । यह देख कर मैं इतना प्रभावित हुआ कि, पूज्यपाद पद्मदर्शनाचार्य प. पद्मनाभ शास्त्रीजी (तात्कालिक काशी पण्डित सभासञ्चालक) से परामर्श कर काशी पण्डित सभाद्वारा उनकी सनातन धर्मवीरकी उपाधि के साथ सम्मानपत्र प्रदान किया । ऐसे सनातन धर्मके सेवक तथा ब्राह्मण्य सनातन धर्मवीर सधवी (नगीनदास पुरुषोत्तमदास, सधवी) जीके

संस्मरणमें मुझे दो शब्द लिखनेका जो आप लोगोंने अवसर दिया है । उसके लिये आपलोगोंको भी धन्यवाद है । अन्तमें मेरा एक सुझाव है कि आपलोग उनकी स्मृतिमें गुजरात अहमदावादकी संस्कृत पाठशालाओंमें, उर्दूछात्रोंको जो, सालमें बराबर सन्ध्या, हवन, आदि सनातनधर्मके आचारोंको नियमनितः किया करते हैं । कुछ पुरस्कार प्रदान किया करें । वह पुरस्कार किस रूपमें हो कैसा हो यह तो उनके ट्रस्ट के उत्तराधिकारियोंका कार्य है । यह मैं नहीं कह सकता । मैं तो इतनाही चाहता हूँ कि उस सनातन धर्मवीर की, जो अटूट श्रद्धा सनातनधर्म, ब्राह्मण विद्वान्, वेदशास्त्र, वर्णाश्रमधर्म, संस्कृताध्ययन, सतीत्वसंरक्षण जातिसुधार इत्यादि विषयों पर थी उसका जागरूक उदाहरण रहे । वस मैं संघवीजी के संस्मरणमें इस समय शीघ्रतामें इतनाही लिख भेजता हूँ । पुनः कभी अवसर आने पर मैं उनकी सेवाके लिये सदा प्रस्तुत रहूँगा । जैसे सनातनधर्मके अटल उपासक अब कहां दीख पड़ते हैं ? इस लिये थोड़ेसे इन संघवीजीका संस्मरणकर उपर्युक्त श्री हर्षके श्लोक का हिन्दी अनुवाद कर मैं अपना वक्तव्य समाप्त करता हूँ । " किसी अदभुत गुणवाले व्यक्तिके विषयमें कुछ नहीं कहा सुना जाय (लिखा पढ़ा जाय) तो वह वागिन्द्रिय, वह कर्णेन्द्रिय (वह विद्वत्ता) सब व्यर्थ है । जो असत्य अन्यके सदृश न कहने सुनने वालोंके लिये कष्ट कर होता है ।)

धर्मप्राण-संघवीजी

श्री केशरनाथ शर्मा सारस्वत सुप्रभात-सम्पादक काशी
प्रधानमन्त्री-काशी-विद्वन्मण्डल, मन्त्री,
भारतीय संस्कृति संमेलन.

उपरि करवालपाराकाराः करा मुजङ्गम-पुङ्गवाः ।

अन्तः साक्षाद् द्राक्षा-दीक्षा गुरवो जयान्त केऽपि जनाः ॥१॥

—पण्डितराज.

किसी भी आन्दोलन या संस्थाका संचालन और उसकी सफलताका मुख्य आधार उसके आदर्श नेतृत्व पर अवलम्बित होता है । संसारमें जितनी भी सफल संस्थाएँ आज दीखती हैं उनके मूलमें उसके सञ्चालक नेताओंका रक्त-सिञ्चन हुआ है उसीसे वे प्राप्त सकी है और फली फूली हैं । यह नियम नवीन नहीं अनादि-कालसे चला आता है । हमारे सनातनधर्म पर सहस्रों वर्षों से न जाने कितने भयङ्कर आक्रमण होते रहे किन्तु उसके नेताओंके आश्चर्यजनक महान् त्याग और अदम्य बलिदानसे आजभी उसका अस्तित्व अक्षुण्ण रूप में विद्यमान है । हमारा इतिहास उन बलिदानों और न्यायोंका ही इतिहास है ।

भारतमें अंग्रेजी राज्यके प्रारम्भके साथसाथ उनकी शिक्षा और उसके द्वारा संस्कृतिका प्रवेश होने पर धार्मिक परम्पराको गम्भीर धक्का लगा । इस अवसर पर देशके भिन्न भिन्न प्रान्तोंमें धर्मनेताओंने अपना कार्य आरम्भ किया । इस कार्यसे पिछले ५०-६० वर्षोंमें कितनी सफलता मिली यह विवेचन करना हमारा

उद्देश्य नहीं है। हमारा तात्पर्य यही है कि इस आन्दोलनकी सफलताका भार उसके नेताओंके आदर्श पर रहा। इन दशकोंमें धार्मिक क्षेत्रमें जिनलोगोंने सच्चाईके साथ सद्भावनासे प्रेरित होकर जिनकुछ इने-गिने व्यक्तियोंने कार्य किया उनमें अहमदाबाद के स्वर्गीय नगीनदास पुरुषोत्तमदास संघवीका स्थान आदर्श और प्रशंसनीय रहा। कारण यह कि ! कोईभी कार्यकर्ता या नेतृत्वाभिलाषी व्यक्ति जब प्रथमवार कार्यक्षेत्रमें अवतीर्ण होता है उस समय भावना अवश्य शुद्ध और उच्च रहती है, परन्तु कुछ दिनों बाद उसमें धीरेधीरे स्वार्थ भावना प्रविष्ट होने लगती है और अप्रात्यक्ष रूपेण उसका पतनतो होता है साथ-साथ उसके द्वारा सञ्चालित आन्दोलन और संस्थाका भी पतन होने लगता है। गत दशकोंमें ऐसे अनेक उदाहरण हमारे सामने हैं। फिर आन्दोलनोंके चढ़े-चढ़े प्रवाहमें अनेक स्वार्थी व्यक्ति घुसकर-अपना स्वार्थ-साधन करने लगते हैं जिससे जनताका आकर्षण कम हो जाता है। मैंने इन सब दोषोंसे दूर और आदिसे अन्त तक एकरस एक भावना और एक आदर्श पर दृढ़ताके साथ डटकर कार्य करनेवाले सनातनी नेताओंसे धर्मप्राण संघवीजीके प्रति मेरी भावना सदा श्रद्धामय रही। वेही एक ऐसे व्यक्ति थे, जिन्हें किसी प्रलोभन, स्वार्थ, भय या दबाव ने अपने पथसे विचलित होते हुए नहीं देखा गया।

प्रायः सभी जानते हैं कि संघवीजी अत्यन्त निर्भीक और स्पष्टवादी व्यक्ति थे। उनके पीछे लोग प्रायः उनके इस स्वभाव का आलोचना करते थे। मैंने तो दो बार उनसे कहा भी था। किन्तु उनकी

यह प्रकृति समयानुकूल आदरणीय और आवश्यक थी। कारण हम पहले कह आये हैं कि प्रायः स्वार्थी व्यक्ति आन्दोलनों और संस्थाओंका पतन का कारण बनते हैं। ऐसे व्यक्तियों के लिये संघवीजी का स्वभावही परम उपयोगी औषध स्वरूप था। दूसरी बात यह कि सच्ची व्यक्ति प्रायः क्रोधो और कटुभाषी होते ही हैं और ऐसे ही व्यक्ति सच्चे समाजशोधक और नेता होने चाहिये, अन्यथा व्यवस्था का सन्तुलन ठीक नहीं रह सकता। उनके इस स्पष्ट स्वभाव के कारण ऐसे-वैसे व्यक्ति सदा सतर्क रहा करते थे। और उन्हें गड़-बड़ी करनेका अवसर नहीं मिलता था। इस दृष्टि से मैं तो संघवीजी को अधिक प्रेम करता था यद्यपि मेरा उनका अनेकवार सिद्धान्त भेद होता था।

सन् १८ में मैंने बंबई के माधवबाग में एक विशाल धार्मिक आयोजनके समय उनका प्रथम भाषण और प्रथम दर्शन किया था उस समय उनके भाषण में जो ओज और सच्ची भावना थी वह आज बत्तीस वर्षोंके बाद भी मेरे हृदय पर अङ्कित है। यह आयोजन मेरे पूज्य पिताश्री सर्वतन्त्र स्वतन्त्र पण्डित पद्मनाभ शास्त्रीजी के 'पङ्दर्शनाचार्य' की उपाधि देने के लिये माधवबाग के अधिपति सेठ त्रिकुम त्रिभुवनदासजी की और से की गयी थी। उन्ही समयसे मेरे पिताश्री के साथ श्री संघवीजी का हार्दिक मैत्री सम्बन्ध स्थापित हुआ और अन्त तक उत्तरोत्तर घनिष्ठ होता रहा। इसका प्रधान कारण दोनों का प्रकृति का साम्य भी था।

इसके कुछ ही समयबाद श्री संघवाजी मेरे पितार्थीके निमन्त्रण पर काजो पधारे । यहाँ आपके ३ व्याख्यान हुए और काशी पण्डितसभाके विशेष अधिवेशनमें आपको धर्मवीरकी उपाधि दी गयी तथा विशिष्ट सन्मान किया गया । आपके यह प्रथम भाषण काशीमें प्रभावशाली रहे । उस समय वर्णाश्रम स्वराज्य संघ आदि संस्थाओंका जन्म नहीं हुआ था ।

इसके अनन्तर ब्राह्मण महासम्मेलन तथा वर्णाश्रम स्वराज्य-संघके अधिवेशनमें संघवीजी अनेकवार काजी पधारे और आपको अभिनन्दन पत्र आदि दिये गये । मेरा उनका साक्षात्कार तो प्रयाग, हरद्वार आदिकुम्भोंके अवसरों पर तथा परमपूज्य श्री १०८ शङ्कराचार्य राजराजेश्वराश्रमजीके साथ अनेक अवसरों पर होता रहा । मैं प्रारम्भसे ही उन्हें 'काका' कहा करता था और वे भी चात्मन्य स्नेहसे मुझे समय समय पर उपदेश दिया करते थे जो आज भी मेरे लिये पाथेय का लाभ दिया करते हैं ।

मैं उनके साप्ताहिक पत्र धर्म मंगलाका पाठ कइ वर्षों तक निरन्तर पढ़ते रहनेके कारण मुझे गुजराती भाषाका अभ्यास इतना अधिक हो गया कि मैं गुजराती भाषाकी पुस्तकों और लेखोंके अनुवादमें सफल हो सका । उनके विचारोंके पढ़ते पढ़ते निर्भीकता और स्पष्टवादिताकी जड़ जमती रही ।

संघवीजीने अपने सुदृढ धर्म भावनाके कारण बीसों वर्षों तक द्वारका शङ्कराचार्यके मामलेमें तन, मन, धन, लगाकर प्रबल कार्य

क्रिया । वे परम आचार्य भक्त थे । सनातन धर्मके क्षेत्रमें ऐसे सच्चे सिद्धान्तवादी, निर्माक, स्पष्ट नेताओंके अभावसे ही सफलता प्राप्त न हो सकी । फिरभी सधवीजीने आपके जीवनमें एक सत्य धर्मका अवलम्बन करके बहुत ऊँचा आदर्श रखा है । मतभेद भले ही हों किन्तु उनके आदर्श चरित्र और कर्ममय व्यक्तिको आदर तो सबके लिये अनिवार्य है ।

वे मेरे पिताजीके अभिन्न हृदय बन्धु थे । इस कारणभी मैं उनके प्रति परम सन्मान और आदर प्रकट करते हुए सविनय श्रद्धाञ्जलि समर्पण करता हूँ । धर्मप्राण तो बहुत बनते हैं किन्तु मैंने उन्हें सच्चे अर्थोंमें धर्मप्राण देखा और समझा ।

धार्मिक योद्धा संघवीजी

लेखकः—केदारनाथ ओझा,

न्यायव्याकरण वेदान्ताचार्य दर्शनालङ्कार व्याकरणवेदान्त-
ग्रन्थाध्यापक महाराजा संस्कृत कॉलेज-जयपुर

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ।

अर्थ—भगवान् अर्जुनसे कहते हैं कि अपने धर्मको भी विचार कर तुमको डरना नहीं चाहिये क्योंकि क्षत्रिय के लिये धार्मिक युद्धसे अतिरिक्त कल्याण वस्तु नहीं है ।

इसके अनुसार संघवीजीका पक्ष विश्वास था कि क्षत्रियको आवश्यकताके अनुसार युद्ध के लिये तैयार रहना चाहिये । इसके अनुसार वे हमेशा तैयार रहते थे तथा करते रहते थे । एक सच्चे क्षत्रियके लिये जैसाकि उचित है उनका केवल ईश्वरोपदेशरूपी धर्म-शास्त्रोसे भय था कि कभी इसका उल्लंघन न हो । इसके अतिरिक्त मनु-ध्योंको कौन कहे ईश्वरसेभी भय नहीं था । यद्यपि २० वीं शताब्दीमें धनुर्बाण या बन्दूक की जरूरत नहीं थी तौभी धार्मिक संग्रामके लिए विधर्मी समाए युद्धस्थल थी धार्मिक विश्वास उनका अश्व था । नीति-ओंका पालन कवचका काम दिया । समाका मण्डप तथा अपनी स्वयं प्रचारित पत्रिकाएँ घनुष बनती थी । लेख तथा भाषण बाणोंके उड़ान को करते थे । धार्मिक आलस्य तथा नास्तिकता लक्ष्य होते थे । वे पूरे सच्चे क्षत्रियवीर थे ।

यह तो क्षत्रिय होने के वजहसे उचितही था किन्तु कर्मसे उनके त्यागवीर तथा धर्मवीरभी कह सकने हैं। जैसेकि नीचे लिखित युधिष्ठिरका उक्ति रूप यथं उनमें भी समन्वित हो जाता है।

सपदि विलयमेतु राज्यलक्ष्मीरुपरि पतन्त्वथवा कृष्णधाराः ॥

अपहरतुतरां शिरः कृतान्तो मम तु मर्तिर्न मनागपैति घमात् ॥

॥ रसगङ्गाधर ।

अर्थ—तुरत राज्यलक्ष्मी विनष्ट हो जाय, उपर तलवार धारा गिरे; यमराज शिरको लेले, मेरी बुद्धि थोड़ी भी धर्मसे नहीं हटती।

इसी तरह स्वर्गीय संघवोजीकी बुद्धि कभी भी धर्मसे नहीं अलग होती थी। धर्मसेवा के लिए इतर राज्यकी नोकरी छोड़े। ब्रह्मचारी-बाढ़ो ट्रस्टके सुधारके लिये बर्षों तक पैसा लगाकर न्यायालयमें लड़ते थे। द्वारिकास्थ शङ्कराचार्य गद्दीके विषयमें बड़ोदा गवर्नमेंटके साथ मोर्चा बाधे थे। फइ सभाओंका चलाना गरीबोंका दान देना ब्रह्मचर्याश्रम चलाना, स्वयं अपने स्वर्चसे धार्मिक गुजराती पत्रिका वितरण करना इत्यादि कई धार्मिक त्याग आजीवन उनका चल्ता रहा। यहां तक कि शरीर विसर्जनके बाद भी मेरी सम्पत्ति का सनातनधर्ममें सदुपयोग हो इस लिये बची हुई कुछ सम्पत्तिओंका ट्रस्ट कर गये हैं।

सत्यवीर

सत्यता के बड़े पक्षपाती थे। उनको यह सर्वथा पसन्द नहीं था के कहीं कुछ कहो दूसरी जगह दूसरी बात करो। उनका

एक सिद्धान्त था। उसका विरोध केवल करे उससे लड़ना उनका व्रत था। इसी लिये कतिपय सनातन धर्मन्यायाता उनसे डरते थे जिनका नागोन्मुख करना मैं अच्छा नहीं समझता।

स्फुटवचन

जो कहना सों साफ कहना जिसके फिर व्याख्यानको आवश्यकता न हो ऐसा प्रायः उनका प्रवृत्ति सिद्ध था। राजनगर-मेंही एक समयका प्रसङ्ग याद आ रहा है कि पातिव्रयका उपदेश चल रहा था। उसमें कोई उठकर ऐसा कहा—आपलोग विधवा विवाहको रोकते हैं इस लिये विधवार्यें अपनी जातिओंमें स्थान न पाकर—यवनधर्मको स्वीकार करती हैं जिससे यवनों की सखा बढ़ती है और हिन्दुओंकी घटती जाती है। उस पर उनका उत्तर मूनीये—भाई पातिव्रय अच्छी चिज है इसके प्रचारके लिये कोशिश करो। ये सनातन धर्मी नहा कहते कि जो विधवार्यें पातिव्रयका पालन करना नहीं चाहतीं, अववा नहीं कर सकती उनको यवनको देदो। उनके लिये जो अच्छा समझो उसको करो। अच्छी चिजे परिश्रमसे होती हैं। लेकिन यह कहते हैं कि पातिव्रय धर्मका लोप मत करो। जो पातिव्रयका पालन करना चाहती हैं या कर सकती हैं उनको उत्साह तथा सहाय प्रदान करो। जो विधवा आजीवन ब्रह्मचर्य रखती है और दूसरो प्रतिवर्ष नया परिणय करती है इन दोनोंका एक रूपमें गिनना कैसे अच्छा है जरा सोचो। धर्म लक्ष्य होने पर तो यही हालत होगी। इत्यादि।

पाण्डित्य

इङ्गलिश, हिन्दी, गुजराती भाषाओं तथा साहित्योंका अवलोकन और व्याख्यान शक्तितो अच्छीथी ही। किन्तु संस्कृत साहित्यका अच्छा पाण्डित्य रखते थे। कनिष्क धर्मशास्त्रों के सन्दर्भ उनको मुखस्थ थे। पुराणोंका अच्छा अवलोकन था। तथा व्याख्यानोमें अच्छा उनका उपयोग करते थे। संस्कृत भाषामें बातचीत करना तो साधारण बात है सभाओंमें संस्कृत भाषणभी उनका अच्छा होता था। एक समयकी बात है कि वर्णाश्रम स्वराज्य संघ के प्रचारार्थ प. म. म. गिरिधर शर्मा चतुर्वेदाजी और पं. देवनायकाचार्यजी अहमदाबादमें पधारें थे। एक पण्डित परिषद् शास्त्री गिरिजाशङ्कर जाशीजी के गृह पर सम्पन्न हुई। उसका आयोजन जोशीजीकी आज्ञासे मुझे ही करना पड़ा था। उसका कार्यक्रम संस्कृतमय था। उसमें संघवीरजीका संस्कृत भाषण उत्साह वर्धक था।

परमहंस परिव्राजकाचार्य ब्रह्मनिष्ठ ब्रह्मीभूत स्वामी जपेन्द्र-पुरीजी महाराज महामण्डलेश्वरकी असीम कृपासे सन्यासाश्रम काशी वि. स. महाविद्यालयकी प्रधानाध्यापक तरीके सेवा में ५ साल तक रहा। उस समय संघवीरजीसे बहुत अधिक सम्पर्कथा। क्योंकि उक्त महामण्डलेश्वरजी एक सच्चे सनातनधर्मी नेता थे। अहमदाबादमें उनकी उपस्थिति के समय सनातन धर्मकी जो कोई कार्यवाही होती थी उसका साभापय स्वामीजीही करते थे।

उस समय के अनुभवी लोग इसको अयुक्ति नहीं मानेंगे कि संघवीरजी धर्मवीर अथवा सत्यवीर युधिष्ठिर थे तो महामण्डलेश्वरजी व्यास या भीष्मपितामहका कार्य करते थे। काशीस्थ स्वर्गीय श्री

पद्मनाभ शास्त्रीजी भीम अर्जुन के ऐसे थे। उस समय संघवीजी की एक अच्छी सनातनी विद्वन्मण्डली थी। जिसके सीटी हाइस्कूल के हेडमास्टर श्री अक्षरप्रसादजी मिश्र तथा दर्शन केसरी पं. अनूपरामजी आखी प्रभृति सदस्यता करते थे।

संघवीजीका जो मेरे साथ सौहार्द था उसका उत्तर तो वचन मात्र से हो नहीं सकता तौभी पर पुष्पं न्याय से उनके स्मरणार्थ कुछ पद्य लिखकर अपने हृदय को सन्तोंपी बना रहा हूँ।

श्री मज्जयेन्द्रयतिनक्षसुखावभास ।

विपद्मनाभवचसा दलितावभास० ॥

ओजस्विळेखवचनैः सुयशोविलास ।

अद्यापि जीयति कुलीननगीनदासः ॥१॥

अर्थ—श्रीमान् जयेन्द्रपुरीजी महाराजसे ग्रन्थसुखका अवभास जिसको है, विद्वान् पण्डित पद्मनाभ शास्त्रीजी के वचनों से पापवाम टना दिया गया है जिसका ओजस्वी लेख तथा भाषणोंसे सुन्दर यश का विलास जिसका है ऐसे कुलीन नगीनदास पुरुषोत्तमदास संघवी आज भी जीते हैं।

भीतेः पलायनमभूद् वचसो यदीयाद्

आयातु नास्तिककुलं शरणं भयस्य ॥

यस्य श्रुतो वचनबाणरवोऽबुनापि

नापैति नित्तनिलयाच्छ्रवणं निनापि ॥२॥

अर्थ—जिसके वचन से भय भग गया, नास्तिक कुल भय के शरणमें आया। जिसकी सुनी हुई वचन रूपी बाणकी घनि आज न सुनाने पर भी चित्त स्थान से नहीं निकलती।

धर्म्यो रणो विजयते यशसे परस्मै
लोकाय चेति नरपालकुलस्य चन्द्रः ॥

तन्द्रां विहाय नयपालनवारवाणं
वाणं वचश्च दधदत्र चिरं व्यजेष्ट ॥३॥

अर्थ—धार्मिक समाम यश तथा परलोक के लिये अच्छा है इस लिये क्षत्रियवंशमें चन्द्रस्वरूप संघवीजी आलस्यको छोड़कर नीति पालन कयच और वचनवानको धारण करते हुए यहाँ बहुत काल तक विजय पाये ।

धर्म्यन्तु सत्यवचनं कटु वा यदि स्यात्
स्यात्तेन किं नहि भवाम्यसतो ग्रहीता ॥

एवं वतं निरवहत् खलु सत्यवीरः
धीरो जिगाय यशमा वचसा गभीरः ॥४॥

अर्थ—धार्मिक सत्य वचन कटु होता हो तो हँ, उस से क्या ? मैं असत् का पक्षपाती नहीं होता । इस व्रत को सत्यवीर, वचन से गंभीर और धीर संघवीजी निभाये तथा यश से विजय पाये ।

पाश्चात्यवाचि पटुना वटुनाऽन्यधीना
गीता जर्नः सुरगवी कुलकामधेनुः ।

तेनुर्यद्रीयवचनानि सुसंस्तुतानि

तानीह मोदमतुलं सदमि श्रुतानि ॥५॥

अर्थ—अंग्रेजी भाषामें प्रवीण संघवीजी से मनुष्या में प्रशंसित और आर्यकुलका कामधेनु मंगलन वागी वाग्यावस्थासे ही पशु हुए थी । उनमें वे ममामें सुने गये संस्तुत वचन अतुल सुख को करते थे ।

ब्राह्मण सेवा और गुरु सेवा.

लेखक—रावबहादुर श्री. एस. एम. पराण्डे,
रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट जज, नागपुर

संघवीजोंने वर्णाश्रम स्वराज्य संघके सब कार्यों में हम को प्रधानमंत्रोका कार्य करनेमें और अनेक कार्यकर्ताओंको अपने अपने कार्यों में सदैव तन मन धनसे बहुत सहायता दी; स कारण सब ही सनातन धर्मों और विरोधतः मैं उनके निषय में बहुत आदर बुद्धि और कृतज्ञ वृत्ति रखते आया हूँ, हम उनके श्रुणी हैं.

स्वयं उनके जीवनके संबधमें उन्होंने मुझे कई बातें कहीं ॥ पर अब मेरी उमर लगभग ७९ बरस की होजाने के कारण मुझे उन सब बातों का स्मरण नहीं आता—कुछ बातों का स्मरण है वे नीचे लिखता हूँ:—

(१) उन्होंने मुझसे कहाथा कि उनका विवाह बहुत ही कम उमर में हुआथा—उस समय बधूकी उमर ३ वर्षकी ही थी बहुत कम उमर में ब्रह्मचर्यका भंग होने से उन्हें बहुत क्षीणता आयी और क्षय रोगके लक्षण लगभग १९-२० वर्षकी अवस्थामें दिखने लगे पर हठयोग की क्रियाओंसे और आगे जीवनक्रम नियमित रखनेसे उनका स्वास्थ्य ठीक हो गया. उनका यह निश्चित मत था कि कन्याकी ८-१० वर्षकी अवस्थामें १५-१६ वर्षकी अवस्थाके लड़के का विवाहकरनेसे कोई दुष्परिणाम नहीं होता—यदि जीवनक्रम नियमित रहे. वे स्वयं आरम्भमें अनियमित रहनेकी भूल करने पर भी

दीर्घायुपी हो सके यह प्रत्यक्ष प्रमाण है- शारदा कानून के वे विरुद्ध थे.

(२) ब्राह्मण सेवा और विशेषतः गुरुकी सेवा करना अत्यंत कल्याणकारक होता है ऐसा उनके पिताका दृढ़ विश्वास था. इस कारण उन्होंने उनके गुरुको कह रक्खा था कि वे उनसे खूब सेवा लें और हलके से हलके दर्जेके काम उनसे कराया करें. पिताकी आज्ञाके अनुसार गुरु के घरमें उनमें सब प्रकार की सेवा बड़े प्रेम और आदर बुद्धिसे की और उनका विश्वास था कि उससे उनका बहुत कल्याण हुआ.

(३) श्री. संघवीजी घोड़े पर अच्छा बैठना जानते थे हथ-चारोंका उपयोग करने में अभ्यस्त थे और निशाना बहुत अच्छा मारते थे.

(४) ईडर राज्य में उन्होंने पोलिसमुहकमें में बड़े मुस्तैदीसे और निडरवृत्ति और निःपक्षपात बुद्धिसे काम किया. एक प्रकरणमें राजाके संबंधीने ही एक आदमीसे कर्जा बमूल करने के लिये उसके अंडकोप को भारी बजन लटका कर दीर्घ काल तक रक्खा. वह राजाका संबंधी होने से उसके विरुद्ध कार्य चलानेकी किसी पुलिस ऑफिसर को हिम्मत नहीं होती थी; पर श्री संघवीजीने उसके घरमें घुस कर उसे गिरफ्तार किया और उसे राजा सावके सामने पेश किया.

(५) समाजमें वे निरङ्कुश सरकार के विरुद्ध भी भाषण निरङ्कुश हो कर करते थे.

(६) अ. भा. व. स्वराज्य संघ के ४ विद्वानों का शिष्ट मंडल जिसमें श्री. पं. राजेश्वर शास्त्री, पं. म. म. गिरिधर त्रिपाठी; देव-नायकचरणजी और प्रो. देशपाण्डेजी थे. दिन्ही जाकर-राष्ट्रपति, कानून मंत्री और शिक्षणमंत्रालय मिले; और राष्ट्रकन्याणके लिये संस्कृतभाषाको और प्राचीन विद्याओंको उत्तेजन देना राष्ट्र के लिये केसा कन्याणकारक है यह बात उन्हें समझाई-उन्होंने पंडितों का कहना बहुत कुछ मान्य किया. इतिषम्

वैदिक धर्मरक्षक

लेखक :- श्रीधर यण्णा शास्त्री वारे-श्रीक्षेत्र नासिक

सनातन धर्म भूषण स्वर्गीय श्री. नगीनदास पुरुषोत्तमदास संघवी महोदयजी से मेरा संबंध वर्णाश्रम स्वराज्य संघके कार्य निमित्त से हुआ था. सन १९२९ से वे वर्णाश्रम स्वराज्य संघके मध्यवर्ति अ. भा. कार्यकारिणी के सदस्य तथा एक प्रमुख आधार स्तंभ थे. वे सनातन धर्म के परम श्रद्धालु एवं कटिबद्धता के साथ एकनिष्ठ अनुयायी थे. उन के राजकीय विचार स्व. नाम धन्य लोकमान्य तिलक आदि कतिपय महानुभावों के विचारानुकूल थे. उनके प्रति वे अतुल कृतज्ञता व्यक्त करते थे. जबसे, स्व. म. म. पूज्य लक्ष्मण शास्त्री द्रवीड, काशी. महाशय ने व. स्व. संघकी स्थापना की तबसे आमरणांत संघवीजीने व. स्व. संघका कार्य तन मन धनसे अनन्य निष्ठापूर्वक किया यह लिखने में मुझे परम हर्ष होता है. एतदर्थ उन्होंने अमित द्रव्य व्यय करके स्वतंत्र रूप से अपनी जिम्मेदारी पर 'धर्ममंगला' नामक साप्ताहिक पत्रिका भी चलायी थी. उसके द्वारा बहुत ही व. स्व. संघका तथा उनके कार्यका प्रचार हुआ था. वृद्धावस्था अन्यधिक होने पर भी वे अपने कार्य से हटे नहीं. इतनी उच्च श्रेणीका उनका कार्यवस्तुत्व था. 'राजाजा से धर्माजा श्रेष्ठ है.' स्वराज्य हमें चाहिये. परंच वह वर्णाश्रम धर्मानु-कूल संरक्षक स्वरूप हो. और बड़ी स्थापित करेंगे ऐसा उनका सुदृढ़ विश्वास था.

तात्पर्य—आपने सनातन वैदिक धर्म तथा तदनुकूल स्वराज्य, प्राप्ति के लिये अपनी सारी आयु, तन, मन, धनादि सर्वस्व, समर्पित कर दिया।

संघर्षजी जैसे धर्मभक्त, देशभक्त थे वैसे एकनिष्ठ ईश्वरभक्त भी थे। उनका आचार इतना शुद्ध था की उसका प्रभाव दूसरों पर होता था, ईश्वराराधन नियम था और शुद्ध भाव से पूर्ण था।

वे नीति, शील, धृष्टा, औदार्य, विद्वत्ता, आदि गुणों से पूर्ण थे। अनेकवार उनके गुणोंको प्रतीति मुझे हुई थी।

उन के साथ वर्णाश्रम स्वराज्यसभ के अ. भा. कार्यकारिणी के सदस्य के नाते मुझे भी सनातन धर्म की सेवा तथा राष्ट्रसेवा करनेका लाभ हुआ और उनका आदर्श तथा मार्गदर्शन प्राप्त हुआ तदर्थ मैं अपनेको कृतार्थ मानता हूँ। उनको स्वर्गस्थ हुवे बहुत समय हुआ तो भी उनका धवल यशोम्बज आज भी फड़कता है। यही उनके जीवन चरित्र की विशेषता है। इतना लिखकर मैं उनके प्रति मेरी हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त कर के विराम करता हूँ।

सच्चे सैनिककी भांति धर्मसेवामें रत

पं. रघुनन्दन शर्मा महोपदेशक

अ. भा. वर्णाश्रम स्वराज्यसंघ वर्धा

संघवीजी से मेरा सर्वे प्रथम परिचय वर्णाश्रम स्वराज्य संघ के गुरुवापूर अधिवेशन के अवसर पर हुआ था। तत्पश्चात् जिन जिन (भद्रास, कलकत्ता, नागपुर आदि) अधिवेशनों में जाने का अवसर मिला, मैंने उन्हें उपस्थित ही पाया।

भारत की धार्मिक परिस्थिति के विषय में जब जब उन से चर्चा होती, तब तब अधार्मिक तत्वों की ओर लोगों की बढ़ती हुई रुचि पर उनके हृदय का दुःख सागर उमड़ पड़ता।

वे एक सच्चे सैनिक की भांति आजीवन धर्म सेवा में रत रहे। उनकी इस धर्मपरायणता की सक्रियता का सब से बड़ा उदाहरण तो यह था कि सेवा निवृत्त होने पर अपना धनका अधिकांश उन्होंने संघ की प्रवृत्तियों में ही लगाया।

मेरी ऐसी धारणा है कि ट्रस्ट यदि उन जैसे कुछ सैनिक तैयार कर सका तो संघवीजी के उद्देश्यों की उसने एक बहुत बड़े अंश में पूर्ति कर दी और उनका सच्चा स्मारक बनाने में वह सफल हुआ ऐसा मानने में कोई आपत्ति न होगी।

यह जानकर प्रसन्नता हुई कि श्री संघवीजी की संपत्ति के ट्रस्टियोंने उनका स्मारक ग्रंथ प्रकाशित करने का निश्चय किया है। संघवीजी जैसे दृढ़ निश्चयी, कर्तव्यनिष्ठ एवं कर्मपरायण की स्मृति के अनुगम ही यह ग्रंथ सिद्ध हो मेरी कामना है।

धर्मरक्षक संघवीजी.

लेखकः—महामहोपदेशक कल्पनाथ शर्मा, व्याख्यान केलरी,
गोसांइगंज, जिला फैजाबाद [उत्तर प्रदेश].

विश्व की ऐतिहासिक घटना बताती है कि सत्य सनातन धर्म पर अधर्म का आक्रमण होने लगाता है, उसी अवसर पर सर्वज्ञ विश्वेश्वर की एक विशेष विभूति देहधारी आत्मा में प्रविष्ट हो कर अधर्म का विनाश करती है।

गीता के (४-७) श्लोक ' यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानि-
र्भवति भारत ' इत्यादि । स्व० महामान्य नगीनदास पुरुषोत्तमदास संघवीजी उन विभूतियों में से एक महान् विभूति थे । मैंने अपने जीवनकाल में यदि कोई आदर्शवादी सत्य धर्मवीर दृढ़ मत महान् विभूति का दर्शन किया हो तो स्व० महामान्य नगीनदास पुरुषो-
त्तमदासजी का ही किया. आज भी उनके स्मरण में हृदयमंदिर में दीपकवत् जगमगा रहे हैं । आज भी आपका स्मरण करते ही मेरा हृदय पुलकित हो कर गद गद हो जाता है । प्रेम वन हाथ से छेड़नी नहीं चलती है । वह सौभाग्य का दिन कब आवेगा जो आपके दर्शित आदर्श पथ पर चलने का मुझे अवसर मिले ।

यद्यपि आपका भौतिक शरीर इस लोक में नहीं है तो भी आपका दिव्यात्मा मेरे हृदय मंदिर में विराजित है । वही धर्म के लिये सर्वस्व बलिदान करने का आदेश दिया करता है । आपकी का 'प्रथम परिचय मुझे बम्बई में सन् १९२९ ई० में वर्णाश्रम स्वराज्य संघ के मुख्य मंत्री द्वारा हुआ । जिनका नाम हीरालाल

सोलीसीटर था। श्री मुत्स्य मन्त्रीजी ने आपकी बड़े सुन्दर शब्दा से भव्य प्रशंसा की थी। आपके प्रथम मिलन से ही मैं अधिक प्रभावित हुआ। वह आपका स्वभाविक नेतृत्व गुण था। जिसने मुझे आपकी तरफ आकर्षित किया। आप गुजरात काठियावाड़ के सनातन धर्म के सच्चे त्यागी धर्मवीर नेता थे। आपका धर्म पर वैसा ही विश्वास था जैसा भक्त प्रह्लाद का। आप अपने धर्म से यकिश्चित् भी नहीं हटे। श्री हनुमानजी के समान आपकी राम राज्य की स्थापना में बड़ी कर्तव्यनिष्ठा थी। आपका धर्मरक्षार्थ सर्वस्व परित्याग भुलाने से भूल नहीं जा सकता।

आप कुशल धर्मज्ञ होते हुए भी राजनीतिज्ञ भी थे। आपका दृढ़ विश्वास था यदि स्थायी सुचारु सुशान्ति जगत में स्थापित करनी है तो धर्म व्यवस्था द्वारा ही हो सकती है। आपका महात्माजी के साथ सैद्धान्तिक मतभेद रहा। आपमें गांधीजी के समान देशप्रेम रहा। वह आपके कार्यों से विदित होता है। देशप्रेम वह नहीं जो सुन्दर व्यवस्था को मिटाकर उसके स्थान में नवीन असम्भव केवल बात की योजना बनाकर लोगों के सामने रख कर अज्ञानी प्रजा को भड़काकर अपना नेतृत्व सिद्ध करना और जगत् में सम्मान प्राप्त करना।

आप समानता उसी रूप में चाहते थे जिस रूप में शरीर के सभी अवयव अपनी योग्यतानुसार कार्य किया करते हैं। यदि कोई कहे आँख का कार्य कान से लेंगे उस की योजना कथमपि सम्भव नहीं हो सकती है। आपके विचारों से जाति की व्यवस्था माने

बिना कोई भी कार्य चल नहीं सकता जहां पर भी इस प्रकार की
 वर्णव्यवस्था हो है। वहां भिन्न रूप से वर्णव्यवस्था होती है।
 व्यवस्था उन्नति के लिये होती है न कि विनाश या अवनति के
 लिये। धार्मिक भावना संस्कार द्वारा होती है संस्कार हीन पुरुष के
 संसर्ग से उच्च संस्कार चिन्तित होते हैं। इसी कारण से धर्मशास्त्रों में
 संस्कृत द्विजातीय पुरुषों को ही मन्दिरादि प्रवेश अधिकार दिया है।
 उसके विरुद्ध कार्य करना शास्त्र विरुद्ध कार्य करना है। शास्त्रानुकूल
 तर्क होता है। यदि राजशासन के नियमों के प्रतिकूल कार्य
 अपराध माना जाता है तो धर्मशास्त्र प्रतिकूल आचरण अपराध क्यों
 न माना जाय। आप यह भी जानते थे कि गांधीजी की व्यवस्था
 देखने में सुन्दर आकर्षक होती है जैसे विपियों को गोगने में प्रारम्भिक
 सुख के समान, परिणाम बुरा ही होता है। इसी लिये पहिले से ही
 उस मत का घोर विरोध किया, आज हम वही दशा देखते हैं।
 जिन मन्दिरोंसे अछूतों का प्रवेश हुआ उन मूर्तियों में देवत्व नहीं
 रहा, उन मूर्तियों के सामने कोई अपनी कामना रखता है वह सिद्ध
 नहीं होती है। यही उसका प्रत्यक्ष फल निकला। संस्कार निर्माण
 करना शास्त्रों का आदेश रहा उसको छोड़ कर विपरीत मार्ग ग्रहण
 किया जो देश में परस्पर प्रेम रहा सो नहीं रहा सभी राजा और
 ब्राह्मण बन गये। आज जो सुखमारी आदि बनी है उसी नीति का
 परिणाम है। शासन हीनता आई झूठे प्रलोभन में पड़ी प्रजा निकट
 भविष्य में उनकी मांग पूरी न होने पर उन्ही पर आक्रमण करेगी।
 इस विनाशकारी लीला को महामान्य संप्रजीजी पूर्व से जान चुके
 थे। इसी कारण प्राण की बाजी लगा कर देशकी रक्षा के लिये

धर्म की रक्षा की। आपने ऐसे कार्य किये जिनको साधारण आदमी कथमपि कर नहीं सकता। प्रारम्भ में आपने धर्म प्रचार के लिये 'धर्ममङ्गला' पत्रिका प्रकाशन किया जिसके द्वारा धार्मिक सिद्धान्तों का प्रचार कर के सुधारवाद का खण्डन किया। जब दक्षिण के गुरुवायुर में हरिजन मंदिर प्रवेश कराने का आन्दोलन गांधीने कराया था तब संघवीजी बहुत ही दुःखी हुए, शीघ्र ही बम्बई जा कर श्री महामान्य गोकुलनाथजी महाराज तथा श्री राजेश्वर शास्त्री आदि विद्वानों को मिल कर वहां प्रस्थान किया। तब संघवीजी से न रहा गया स्वयं आंगे हो कर कहने लगे कि केसरिया बाना पहिन कर धर्म के नाम पर प्राण अर्पण करो। यों कह कर आगे बढ़े आप के साथ में ओर राधेस्यामजी शास्त्री तैयार हुए। हमारा संघर्ष गांधीवादियों से हुआ, गांधीवादियों ने हिंसा का प्रयोग किया हम दोनों को मार कर धान के खेत में फेंक दिया गया तदनन्तर हमें मोटर में ले जा कर अस्पताल में रख दिया गया। उस समय हमलोगों के सत्प्रयत्नों से गुरुवायुर मंदिर प्रवेश निष्फल हुआ। उस वीर जैसा महान नेता अहमदाबाद में उस समय संघवीजी को छोड़ कर धीर धर्मनिष्ठ अचल पुरुष दूसरा नहीं था। प्रायः अवसर वादी बहुत होते हैं। किन्तु सच्ची लगनवाला कोई विरला हो हुआ करता है। उस समय के विपरीत वातावरण में भी धर्म प्रचार चाट्ट रखा। महात्मा गांधी के सामने विरोध करने वालों में आपही एक धीर साहसी पुरुष थे। आप बड़े पवित्र हृदय के थे। आपने प्रत्येक नगर, उपनगर तथा ग्राम में स्वयं जा कर धर्मप्रचार किया साथही

अनेक विद्वानों को प्रोत्साहन देकर अनेक नगरों में धर्म प्रचार के लिये भेजा । श्री संघवीजी वर्णाश्रम स्वराज्य संघ के एक महान नेता थे । उन्होंने ' गुजरात वर्णाश्रम स्वराज्य संघ ' की शाखा की स्थापना के लिये मेरी नियुक्ति की थी तथा सनातन धर्म प्रचार के लिये संघवीजीने उसकी अनेक शाखा-प्रशाखाओं की स्थापना मेरे द्वारा करवाई थी । आप साधु सन्यासी ब्राह्मणों के परम भक्त थे आपके कार्यों में साधुजीने पूरा सहयोग दिया ।

श्री राजराजेश्वर रघुवीरदासजी महाराज चित्रकूटीजीने कुछ धर्मवीर स्वयंसेवक धर्म पर मर मिटने को दिये । इस तरह एक बड़ा सनातन धर्म का संगठन तैयार किया जिसके परिणाम से गांधीजी को असफलता मिली ।

आप संस्कृत के बड़े प्रेमी रहे, आपने ब्रह्मचारी बाड़ी संस्कृत विद्यालय का सुचारु रूपेण प्रबन्ध किया और धन कोष को काफी बढ़ाया ऐसे कार्यकुशल कर्मनिष्ठ पुरुषों को आज भी आवश्यकता है ।

मैं स्वर्गस्थ महामान्य संघवीजी को उनके स्मरण में इस भावान्वित शब्द कुपुमाञ्जलि को सादर समर्पण करता हूँ । इति ।

संघवीजींच्या आठवणी.

लेखक—धर्मवीर विश्वासराव डावरे, पुणे.

सशस्त्र क्रांतिवादी, टिळकानुयायी सनातनी कार्यकर्ता.
(भूतपूर्व अध्यक्ष, महाराष्ट्र प्रांतिक वर्णाश्रम स्वराज्य संघ).

(१) स्वर्गस्थ सनातनी पुण्य पुरुष श्री नगीनदास संघवीजी यांचा व माझा फार निकटचा संबंध असे. संघवीजी लोकमान्य टिळक यांचे फट्टे अनुयायी होते. व भगवान श्रीकृष्णाच्या "ये यथा माम् प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम्" या उक्ती प्रमाणे निर्भयपणाने आचरण करीत असत. सन १९०७ साली व त्याच्याही अगोदर इंग्रज सरकारने जे दडपशाही चें सत्र सुरू केलें होते, त्याचा कडक निषेध करण्या चें तर दूर च राहिले, पण उलट "परंतु मूपा चिडवूं नकोर" या लांगूल चालन वृत्तीने त्यावेळीं काँग्रेस मधील मॉडरेट पक्ष वागत होता. मॉडरेट पक्षा चें हे धोरण देशविघातक व परकी सरकारच्या दुष्कृत्याचे समर्थन करणारे व त्या दुष्कृत्यास पुष्टि देणारे असे. स्वर्गस्थ संघवीजींना हि तसेंच वाटे व म्हणून सुरत येथे मरणान्या काँग्रेसचा जो मेळावा भरला होता त्यांत ते टिळक पक्षांत उघड सामील झाले. गुजराथ मधील लोकमत टिळक पक्षास अनुकूल व्हावे म्हणून नगीनदासनी उमरावतीचे प्रसिद्ध पुढारी स्वर्गरथ श्रीमंत दादासाहेब खापर्डे यांना सर्वतोपरी सहाय्य केले. सुरत काँग्रेसमध्ये टिळक पक्ष विजयी झाला व मॉडरेट पक्षानें लोकमता विरुद्ध नियोजित केलेले अध्यक्ष राशबिहारी घोष यांच्या मुद्द्यां सर्व मॉडरेट्सना काँग्रेस पॅडॉल सोडून जाणें भाग

पडले याचे श्रेय इतरां बरोबरे स्वर्गस्थ नगीनदासजी संघवी याचे कडे हो आहे.

(२) सन १९०८ मध्ये व त्या सुमाराम वंगाल महाराष्ट्र गुजराथ वगैरे ठिकाणी ज्या अनेक सशस्त्र क्रांतिकारक घटना घडल्या त्याच्याशी स्वर्गस्थ नगीनदासजींचा निकटचा संबंध असला पाहिजे असे त्याचे व माझे जे बोलणे होत असे त्या बरून सिद्ध होते. अमदावाद येथे बॉम्बचा स्फोट झाला तेव्हा अपराध्याचा शोध लावून देणाऱ्यास ५००० रुपयाचे बक्षीस देण्याचे इंग्रज सरकारने जाहीर केले होते पण शेवट पर्यंत तो बाँब कोणी टाकला या बद्दल शोध लागला नव्हता. बॅरिस्टर सावरकर याचे धाकटे बंधू डॉक्टर नारायण दामोदर सावरकर याना संशयावरून पकडले होते पण पुरावा नसल्याने त्यांना सोडून देणे अधिकाऱ्यांना भाग पडले. पुणे येथील बॉम्ब व अमदावाद येथील बॉम्ब एकाच प्रकारचे व भयंकर स्वरूपाचे होते असे केमिस्ट्रल अनलायझरचा अभिप्राय पडला होता. या बाबतचा सर्व इतिहास यथावकाश प्रसिद्ध होईल व तथापि आज इतके लिहिण्यास प्रत्ययाय नाही की स्वर्गस्थ संघवीजी हे सशस्त्र क्रांतिवादी होते व त्याचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहाय्य इतर क्रांतिकारकांना मिळत असे.

(३) लोकमान्य टिळकाच्या मृत्युनंतर राजकारणाचा धूरा गांधीजींनी उचलला “एकच वर्षात स्वराज्य मिळवून देतो अशी घोषणा गांधींनी केली. व एक कोट रूपये गोळा करण्याचा उपक्रम त्यांनी सुरू केला व तो यशस्वी होईल. या एक कोट रूपयाचा

विनियोग स्वराज्य प्राप्ती कडे होण्या ऐवजी, सनातन धर्मावर आघात करण्यांत, टिळके पक्ष, सशस्त्र क्रांतिवादी पक्ष मारण्याच्या कामी आणि आपठे हस्तक पोसण्याच्या कामी खर्च केला गेला. ही गोष्ट नगीनदास संघवींना लागून राहिली व त्यांनी आपल्या धर्ममंगला नांवाच्या साप्ताहिकांत निर्मिदपणे मांडली. सदर एका कोटी पेक्षा अधिक रूपयां पैकी सुमारे ३४ लक्ष रूपयांची गळत झाली. त्या रूपयाचा हिशेबचनावही असे त्या वेळीं जाहीर ही करण्यांत आले होते. सारांश गांधींनी सनातनी पक्षावर, सनातन धर्मावर आघात करण्यांत शक्ति सर्वस्व खर्च केले; त्या विरुद्ध स्वर्गस्थ संघवीजींनी तीव्र शब्दांत नापसंती व्यक्त केली व सनातन धर्मरक्षणाचे कार्य आमरण केले.

गुरुवायूर

(४) गांधीजींनी मंदिर भ्रष्ट करण्याचा कार्यक्रम हाती घेऊन गुरुवायूर येथे राजा क्षामोरिन यांजवर अनड्यु इन्फ्ल्यूअन्स (Influence) आणि त्यावेळीं वर्णाश्रम स्वराज्य संघा तर्फे पंडित देवनायकाचार्य, पं. राजेश्वर शास्त्री द्रवीड, श्री शंकराचार्य मठ मंकेधर करवीर, स्वर्गस्थ गोकृष्णनाथ महाराज प्रभृतींनी प्रत्यक्ष गुरुवायूर येथे जाऊन धर्म रक्षणार्थ कार्य केले. त्या इतिहास प्रसिद्ध दौऱ्यांत अगदी आरंभापासून संघवीजींनी प्रत्यक्षपणे आर्थिक शोच सोमून भाग घेतला. गुरुवायूर येथील देवळाचे दुरुटो राजा क्षामोरिन यांस समक्ष भेटून गांधींचा प्रयत्न कसा अयोग्य, धर्मविध्वंसक व विरोधक कसा बेकायदेशीर आहे ते पटवून दिले. कायदेशीरपणा चा विचार करतां

गांधीचे म्हणणे मान्य केव्हास, टूस्टी या नात्याच्या कर्तव्यापासून राजा
झामोरोन च्युत होईल च त्या बदल जबाबदारी गांधी वर न पडतां
झामोरीनवर पडेल हो गोष्ट राजा झामोरोन यांस पटवून देण्यांत
संघवीजींनी यश मिळविले. राजा झामोरीन यांनी गांधींना स्पष्ट
शब्दात नकार दिला. गांधींचा या ठिकाणी पूर्ण पराभव झाला. या
पराभवामुळे चिडून गांधींनी आपण ब्राह्मणजातीचा व्याही श्री
राजगोपालाचार्य यांच्या कडून रंगा अय्यर यांस सांगवून मंदिर
प्रवेशाचे बिल लेजिस्लेटिव असेम्ब्लित मांडविले । हराम ठरविलेल्या
कौन्सिल मध्ये गांधींना शेवटी इन डायरेक्ट मंदिर प्रवेशा बाबत बिल
गांडाबे लागले यांत गांधी चा मोठा अध.पात झाला; तर नगोनदास
संघवी प्रभृति सनातनीयांचा मोठा नैतिक विजय झाला. पुढे
१९३७ सालांत गांधीवाद्यांनी कौन्सिले केपचर करून काँग्रेस
मार्फत च उपट उपड धर्मावर आघात केले ही गोष्ट सर्वांना ठाऊक च
आहे. धर्ममंगला या पत्राने संघवींनी केलेले कार्य फार मोठे आहे.

रामराज्य

राम राज बैठे त्रैलोक्या, हरषित भये गये सब सोका
 बयरु नकर काहुसन कोई, रामप्रतारं विषमता खोई
 बरनाश्रम निज निज धरम, निरत वेद पथ लोग
 चलहि सदा पावहि सुख हि, नहि भय सोक न रोग
 दैहिक दैविक भौतिक तापा, राम राज नहि काहु हि व्यापा
 सब नर कर हि परस्पर रीति, चलहो स्वधर्म निरत श्रुति नीति
 चारीउ चरन धर्म जगमांही, पूरी रहा सपनेउ अघ नाहि
 राम भक्ति रत नर अरु नारी, सकल परम गती के अधिकारी
 अन्य मृत्यु नहि कवनी उपोरा, सब सुंदर सब बीरुज सरीरा
 नहि दरीद्र कोउ दुःखी न दीना, नहि कोउ अबुध न लच्छ हीना
 सब नीर्दम धर्मरत पुनी, नर अरु नारी चतुर सब गुनी
 सब गुनग्य पंडित सब ग्यानो, सब कृतग्य नहि कपट स्यानी

भारत सावित्री

मातापितृसहस्राणि, पुत्रदारशतानि च
 संसारेष्वनु भूतानि, यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥१॥
 हृषेस्थानसहस्राणि, भयस्थानशतानि च
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पंडितम् ॥२॥
 दृष्ट्वैवाहुर्विरोध्येष न च कश्चिच्छृणोति मे
 धर्मादर्थश्च कामश्च, स किमर्थं न सेव्यते ॥३॥
 न जातु कामान्न भयान्न लोभात्, धर्मं त्यजेत्, जीवितस्यापि द्वेतो ॥
 धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनिये जीवो नित्यो, हेतुरस्य त्वनित्यः ॥४॥
 इमां भारतसावित्रीं, प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
 स भारतफलं प्राप्य, परं ब्रह्माधिगच्छति ॥५॥

શ્રી. નગીનદાસ મંઘરી આચાર્ય અન્ય

શ્રીમતી મંગળાગોરી

શાક દ્વીપાચાર્ય ગંગાસામની દીકરી અને
નગીનદાસ પુકવેરામદાસના ધર્મપત્નિ

શ્રીમાન સંધવીજી અને તેમના ધર્મપત્ની જી મો મગજાગોરી

ધર્મવીર સંઘવીજની વીર હાકલ

પૂજ્ય મહારાજ શ્રી વૃજરત્નલાલની આજ્ઞાથી શાસ્ત્રી ચીમનલાલ

શ્રી સંઘવીજને નરવીર કે ધર્મવીરની ઉપમા આપી શકાય. સનાતન ધર્મના તેજો સ્તબરૂપ હતા વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના અધિવેશનો વખતે અમારા પરિચયમા આવતા સનાતન ધર્મના વિરોધી તત્ત્વોને હિન્દુલન કરવામા આ વીરની વાણી અને લેખિની ઉભય સદા તેજસ્વી રહેતા એક વખતે સિદ્ધપુરમા ગો શ્રી પૂ પા. આચાર્યવર્મા શ્રી પ્રજ્ઞરાત્નતાનજી મહારાજશ્રીના અધ્યક્ષત્વે અમારા તરફથી શ્રીમદ્ ભાગવત જ્ઞાનધામ સાત દિવસમા જુગે જુદો કાર્યક્રમ રાખેલો, નગરકીર્તન તેમજ મુદ્રાસિદ્ધ પડિત નદકીશોર વાણીશ્રૂણુ અને પડિત શ્રીવદ્નુકા જૂવણુજી વિગેરે આવેના આ સમારોહમા સિદ્ધપુરના વિદ્વાન બ્રાહ્મણ સમાજ સહિત યોગીશી શાંતિના બ્રાહ્મણે તેમજ વૈષ્ણવ સમાજ ઉભયનો સમન્વય સધાયો હતો. શ્રીત-સ્માર્તના પ્રેમભર્યા આ જ્ઞાનસત્રમા આ વીરને પણ આમત્રણ આપેલું તેજો સાતે દિન સભામા હાજર રહી શ્રીત-સ્માર્ત સમાજની એકવાક્યતા જોઈ સંઘવીજ ધણાજ પ્રસન્ન થયા પરંતુ એક શાસ્ત્રીને અસહિષ્ણુતા થતા તે કંઈ અદ્વાતદ્વા સભામા બોલ્યા. સંઘવીજથી આ અયોગ્ય વર્તન ન સહન થવાથી લાહિરપીઠર આગળ રવય આવી હોવા આખી નિપુલસભામા મજાના સાથે પોતાનું વક્તવ્ય શરૂ કર્યું, અને સેકડો વર્ષથી જે નયી થઈ રહ્યું એવું શ્રીત સ્માર્તનું સ્નેહમય સમેલનનું રહસ્ય સમજાવી, ને પછી તેજ વ્યક્તિને હિંદોને જે સાર વાકયો કહ્યા તે વાકયો આજે પણ અમારા સરમરજીમા આવે છે તમારે માથે ધોળી ટોપો છે તમોજી ઉપવસ્ત્ર રાખ્યો નથી બ્રાહ્મણને શોભે એવો પોતી-ઉપરજો વિગેરે

વેશબૂધાથી તમે દૂર ખસી મયા છો એ વિચારો. ચારે વર્ણમાં બ્રાહ્મણે આદર્શરૂપે જીવન જીવી દાખલો બેસાડવો જોઈએ. આ આદર્શના તમે સમાજના નેતા છો. આચાર્યશ્રી વ્રજરત્નલાલજી મહારાજશ્રીએ સિદ્ધપુરમાં અપૂર્વ સિદ્ધિ મેળવી છે. આ એકતા સિદ્ધિ નિભાવે. હવે એકતા, સગઈન જળથો આપણે સરકારના ધર્મવિરોધી બીલો, સામે તેમજ નારિતક કે જે પોતાને સુધારક માને છે એવાનો આપણે મામનો કરી સનાતન ધર્મનો વિજય ફરકાવવો છે."

આવા વાર પુરે એ આપણા ધાર્મિક સમાજમાં ધણા ઓછા છે. મુસ્લિમો તેમના ધણાં બધાખાનો સાંભળવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. અસ્પૃશ્યતા, લખન, વિચ્છેદ, ગોવધ, અને એના સરકારમાં આવેના ધર્મવિરોધી કામદાનો તેઓ ધોર વિરોધ કરતા. તેઓ કહેતા કે અમારે ત્યાંના અન્યજનેનો અમારા કુટુંબના સમાજો સાથે તેમજ અમારા કુટુંબોનો તેમના ઉપર એક ભાતુભાવ કરતાં વધારે રહેવો હોય. અમે તેમનો અંગસ્પર્શ ન કરીએ-પણ તેમના સુખ દુઃખમાં ભાગ લઈએ છીએ. આ રહેવો આ રાવણી સરકારે કાયદા કરી તોડાવી અંત્યજનેને કંઈકી રિયલિટીમાં મુક્યા છે.

આપણા આ વીરનો એક મહાન ગુણ હતો. એ આચાર્ય-ગણ તરફ હંમેશા પૂજ્યભાવ રાખતા. જ્યાં જ્યાં સનાતન ધર્મનું કાર્ય થાય ત્યાં સ્વયં આત્મભોગ આપીને ખંતથી કામ ઉપાડી લે. એવા વિરતા વીરના આત્માને અમર યાંત્રિ આપો.

સનાતન ધર્મશૂપણ શ્રી સંઘવીજીના સંસ્મરણે

(ધર્મવીર શ્રીયુત નારણજી પુરષોત્તમ સાંગાણી)

ભારતભૂમિ, સનાતન ધર્મશૂપણ સાક્ષર વર્ષ

૨૧. શ્રીમાન્ નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ સંઘવીજી સાથે મારે ગાઢ મિત્રતા હતી. અમે બન્નેએ પ્રાયઃ ત્રીસ વર્ષ પર્વત એક સાથે સનાતન ધર્મના ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિ કરેલી. મુંબઈ, અમદાવાદ, ભાવનગર, ભીમનાથ, જલગામ, કાશી, ગવાજી, કલકત્તા, નાગપુર. દિલ્હી પ્રયાગ, કરમસદ, પાટના આદિ અસંખ્ય સ્થળોએ સાથે રહેવાનું તથા દિવસો સુધી કાર્ય કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું.

બંન્નેના વિચારો સરખા હોય છે ત્યારે જ સખ્ય થાય છે એ ઉક્તિ અનુસાર શ્રીસંઘવીજી નર્મસિખ કદર પ્રાચીન સનાતન વર્ણશ્રમ ધર્મના આમહી હતા. ઉમ વિચારના રૂપરૂટ વક્તા હતા. ૨૧. બાલગંગાધર તિલકની રાજનીતિ અનુસાર દેશાધારતું કાર્ય કરનારા હતા. આધુનિક સ્વેચ્છત્યાર સુધારો વર્ણસંકર પાન-પાન છૂનાછૂત તથા સગ્ન વ્યવહારના તીવ્ર વિરોધી હતા અને ધૃત્વરશ્વરૂપ વેદશાસ્ત્રો તથા પ્રાચીન ઋષિમુની પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતો કે જાતિ વર્ણવ્યવસ્થાની પ્રથા પ્રથાસિમા લેશમાત્ર પરિવર્તન ન થયું જોઈએ એવું થીસુત સંઘવીજીતું હૃદય મતવ્ય હતું તેવું જ અમારું મતવ્ય હોવાથી અમારી મિત્રતા અત્યંત ગાઢ હતી અને સનાતન ધર્મ હિતરક્ષાની પ્રવૃત્તિ કરવામા તથા સનાતન ધર્મ, હિંદુ સંસ્કૃતિ, હિંદુ જાતિ અને હિંદુત્વને ઉન્મૂલન કરવા જીવંતોડ પ્રયાસો કરનારા કેએસવાદીઓ ગાધીપંથીઓ તથા નાસ્તિકોનો સામનો કરવામાં અમે એક બીજાને સર્વપ્રકારે સહાયક સમર્થક હોવાથી લોકો “ સંઘત્રી સાંગાણીની કાંડ ” કહી અમને સંબોધતા હતા. એવા સ્થિતપ્રજ્ઞ ધર્મશ્રાણુ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી દ્રવિડ તથા મહારથી સંઘવીજી સ્વર્ગવાસી થવાથી ખરેખર તેઓની ખોટ પદે પદે મને જણાય છે.

શ્રીયુગ સંઘવીજ જેમ ઊંચ્ય ઠોટિના ચારિત્રવાન ધર્માત્મા હતા તેમ ર્શનશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, ઉપનિષદો, પુરાણો, મહાભારત તથા રામાયણના ઉંડા અભ્યાસી તત્ત્વજ્ઞાની તથા સાહિત્યકાર પશુ હતા. તેઓ સ્વભાવે સરળ તથા બોળા હતા પરંતુ સ્પષ્ટવક્તા હતા. ગમે તેવા નામધારી નેતા, સત્તાધિકારી કે ધનવાન હોય છતાં તે જો સનાતન ધર્મ વિરદ ઉદ્ધાર કરે તો સંઘવીજ જરાપણ સાંખી ચકતા નહિ અને તડ અને દડ તેને ઊતર આપી દેતા. તેઓ અત્યંત નિરપૂદ્ધ હતા. કદી પણ ઠોળના લોભ લાલચ બધ પ્રલોભન કે પ્રવાપ પ્રતારણાને આધીન થતા નહિ.

નાની અવરણાથી તે આચરે એથી વધુ પવિત્રની વૃદ્ધાવસ્થા પર્વત તેમણે સનાતન ધર્મદિનરક્ષાનું એકધારું કાર્ય જ કર્યું છે. કદી પણ તેમણે આરામ જાહેરો કે માન ચાલ્યું નથી. તેમના અંતઃ કરણમાં અદ્ભુત, ઉત્સાહ, પ્રજુપત્યે અદ્ભૂત શક્તિ, નિર્ભયતા તથા શુદ્ધ આચાર વિચારદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી યોગનિષ્ઠા હતી. તેથી તેમને રાજર્ષિ કહેવામાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. તેમણે પોતાના નિષ્કર્ષક ચારિત્રથી તથા હેમ્તા શ્વાસ સુધી એક નિષ્કપણે કરેલી સનાતન ધર્મની અનુષ્ઠા સેવાથી નિઃસંસય તેઓ રાજર્ષિ જ હતા.

આવા મહાનુભાવરાજર્ષિસંઘવીજ સાથે સનાતન હિંદુસંસ્કૃતિ હિંદુજન તથા હિંદુસ્થાનના યુવજ્ઞાર માટે અને અનેકવાર જાહેરમાં તથા એકાંતમાં મંત્રણા-વિચાર કરેલો પરંતુ તે ધારણા પરમાત્મા પાર પાડે તે પહેલાં તેઓ આ લોક છોડી આશ્વા ગયા છે.

રાજર્ષિ સંઘવીજ ગર્ભગ્રીમંત હતા. તેઓ પાછળ સંતાન નહિ હોવાથી પોતાની મિલકતનું દ્રષ્ટ કરતા ગયા છે. દ્રષ્ટી બંધુઓ સ્વર્ગાર્થના આશય પ્રમાણે તેમની મિલકતનો અવસ્ય સદ્વ્યય કરશે અને તેમના જીવનના અસંખ્ય ધર્મ તથા દેશોપયોગી મહત્વના પ્રસંગોનું આલેખન સાચોખોંચ કરી જીવન ચરિત્ર પણ પ્રકાશિત કરશે જ; પરંતુ ભારતની પાંત્રીય કચોડ સનાતન ધર્મમાં સતવા-વાળા સાત લાખ ગામનો હિંદુ જનતા પોતાનું ત્રાણ કેમ કરી

શકે! એ સમયે અમે અહીં સંશ્લેષમાં તેઓશ્રીનો સંદેશ સંભળાવીશું.

૧. રાજર્ષિ સંઘવીજ્ઞની દૃઢ માન્યતા હતા કે ભારત દેશ એક અને અખંડિત રહેવો જોઈએ. કાસ્મીરથી કન્યાકુમારી અને કટકથી અટક સુધીનો પ્રદેશ જે હિંદુસ્થાન કહેવાય છે તે જોની ત્રણ બાજુ સમુદ્ર તથા ઉત્તરમાં હિમાલય આવેલો છે તેના દુકડા કદાપિ નહિ થવા જોઈએ. જેમ ઈંગ્લેન્ડ અંગ્રેજોનું છે, ફ્રાન્સ ફ્રેન્ચોનું છે તે ચીન ચીનાઓનું છે તેમ હિંદુસ્થાન આપણું જ હિંદુઓનું છે. તેના પર થીરામચંદ્રજી, યુધિષ્ઠિર કે સિવાજી જેવા ધર્માત્મા પ્રતાપો હિંદુ રાજાનું રાજ્ય હોવું જોઈએ અને લોકોને પોતાના બાપદાદાનો ધર્મ યથેચ્છ પાળવા દેઈ, હુન્નર ઉદ્યોગ વેપાર વધાના વિકાસથી સ્વર્ગીય સુખ આપવું જોઈએ.

૨. એણે સ્વર્ગીય સુખ વર્ણાશ્રમ ધર્મના વિધિવત્ પાલનથી તથા યજ્ઞ યોગ બલિત જ્ઞાન અનુષ્ઠાન આરાધા। જપ તપ તથા મંત્ર તત્ત્વો જ ઉપવશ્ય થવું શક્ય છે. લોકોને નષ્ટ શ્રષ્ટ કરનારા વર્ણાન્તર લભ, છૂટાછેડા, અત્યજ મંદિર પ્રવેશ તથા મર્્યાદારહિત ખાનપાન એકદમ બંધ કરી રાજા પ્રતાપની જેમ હિંદુઓ સ્વધર્મમાં અડગ રહી સૌમંવીર્ય દાખવી પુરુષાર્થ કરશે ત્યારે જ હિંદુગ્રન્થ આતતાયીઓના ૫ જામાથી મુકન સહ ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ સાધી શકશે.

૩. રાજર્ષિ સંઘવીજ્ઞ હિંદુ જાતિ તથા હિંદુ સનાતનધર્મને સર્વશ્રેષ્ઠ માનતા હતા. યુરોપ અમેરિકાના રાષ્ટ્રો આજે સાયન્સ તથા ઉદ્યોગમાં જે ઉન્નતિ સાધી શક્યા છે તે આપણા ભારતના ગ્રંથોમાથી અન્વેષણ કરીને તત્ત્વજ્ઞાન કિંવા અધ્વાત્મવાદમાં હિંડા ન ઉતરતા જડવાદમાં પ્રગતિ કરી ગયા છે, પરંતુ તે જડવાદ ઈશ્વર અને ધર્મરહિત હોવાથી અતે તો તેઓનો વિનાશ જ કરશે, માટે ભારતના લોકોએ વાશ્વત્વ સંસ્કૃતિનું અર્થ અનુકરણ નહિ કરતા આપણા સનાતન ધર્મમાં જીવન ઉદારનું સમગ્ર તત્ત્વ છે તે શ્રદ્ધા બલિતથી અભ્યાસ કરી પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

૪. સંસ્કૃતિ તથા ધર્મના ઉચ્ચતમ રહસ્યનું જ્ઞાન જ્ઞાન કરાવનાર જગત્ પર એકમાત્ર સંસ્કૃત ભાષા છે. સુષ્ટિની તમામ ભાષાઓનો ઉદ્ભવ તેમાંથી જ થયેલો છે. આજે દુનિયા અને દેશના લોકો દુઃખ અને પાપના પંકજથી ખરડાઈ ને અધોગતિ ભોગતી રહ્યા છે તેઓ જ્યારે સંસ્કૃત ભાષાને માત્ર રાષ્ટ્રભાષા જ નહિ કિંતુ આંતર રાષ્ટ્રીય ભાષા બનાવી ગીતા મહાભારત રામાયણ ઉપનિષદો તથા આર્ય ઔદ વિદ્યાને અપનાવી ધનુર્વેદ, આયુર્વેદ, ગંધર્વવેદ, શિશ્વવેદ તથા ચોસદ કળા શીખશે ત્યારે જ પૃથ્વી પર વારતવિક્રમ મુખ શાંતિ પ્રવર્તશે. એને માટે આધુનિક હાર્ડસ્કુલ કોલેજ જેવા લાક્ષામ્હો હટાવી સત્વર ઋષિકુળ પ્રણયધર્મો-વિદ્યાસયો સ્થાપન કરવા જોઈએ.

દેશ પર અત્યારે મહાન્ સંકટ આવેલું છે ને તમામ વર્ગના લોકો ઉદ્ધિગ્ન બની હાહાકાર કરી રહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે દેવ-મંદિરોમાં બળાતકારે અંત્યજને દાખલ કરી દેવતાને કાપાલેલા છે. તેમજ જ્યાં અપૂજ્યનું પૂજન અને પૂજ્ય પુરો-ધર્મોત્તમાઓનો તિરસ્કાર થાય ત્યાં દુષ્કાળ બધ અને મૃત્યુ જ થાય, એમ જે રાજર્ષિ સંઘવીજી વારંવાર સભાઓમાં તથા વાતચિત્તના પ્રસંગોમાં કહેતા હતા તે તદ્દન સત્ય સિદ્ધ થયું છે. કોંગ્રેસવાદીઓએ ગાયોના રક્ષાધુનો કાપડો ન કરતાં તેમજ કોન્ટ્રોલ હાવી મુક્ત વ્યાપાર ન કરવા દેતાં બળાતકારે ઝોડીનન્સ કાઢી દેવમંદિરો બખટ કપાં તેથી આજે દેશભરમાં દુષ્કાળ, અસહ્ય મોંઘવારી, બેકારી, જૂખમરો, ચોરી, ધાડ, લૂટ, રોગ હત્યાદિ સંકટો આવી પડેલા છે. પાકીસ્તાન થવાથી અને કાશ્મીર જમ્મુના હિંદુઓની અકચરીય કુદંશા સાંભળવાથી ભારતી કેટલું બચંકર આપતિજનક બનવા સંભવ છે તેનો ખ્યાલ સહેજ આવી શકે છે. માટે દેશની તમામ હિંદુત્વ ચાહક પ્રજાએ અને સંસ્થાઓએ સંગઠિત થઈ, મંચુકા મેરચો રચી કોંગ્રેસવાદી જેવા ધર્મહીન નાસ્તિકોને સત્તા પરથી હટાડી તેને સ્થાને ધર્મોપદેશી હિંદુઓ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તિય, જૈન, બૌદ્ધ, સિખ, પારસી, આદિ આવી જાય તો સત્તા પરથી હટાડી તેને

લોકોએ કરવો જોઈએ. કરોના અસહ્ય બોખથી અન્યાયથી, અધર્મથી ઉગરવાને માટે સંઘવીજી ભારપૂર્વક વર્ષો થયા અમારી સાથે મોટા મોટા સમેનનોમા લોકોને ચેતાવી રહ્યા હતા કે તમારા મત-વોટ કે પેસા તમે કદી કોઈ અધર્મી નારિતક કોંગ્રેસવાદી ઉમેદવારને ન જ આપશો પણ ચૂસ્ત હિંદુ અતિ ધર્મ અભિમાની ગાયો તથા લોકોના હિતાર્થે ડસરીઆ જરી ખરનાર લાયક ધર્મોત્તમા હિંદુ ઉમેદવારોને જ મત-વોટ તથા સર્વ પ્રકારની સહાયતા આપજો. એ વાત મોહમા ફસેલા લોકોએ કાને ન ધરી એનું જ આ દુષ્પરિણામ આવ્યું છે અને કાઠિયાવાડના વહેપારીઓ તથા તમામ લોકોએ ૬૬ હાથક દિવસ સુધી ઇતિહાસમા નહિ પડેલી હડતાલ પાડી. અનેક પ્રકારના સરકારી દમન અત્યાચારો સહ્યા. હજુ પણ લોકો જાદી ચેતી સાવધ થઈ કોંગ્રેસવાદીઓને નહિ હટાવે તો તેઓ ૫૨ વર્ષીય વિકાસ મેળનાને નામે હિંદુસ્તાન, અમેરિકા, તથા ઈંગ્લંડને ત્યાગીરો મુકી પૂરેપૂરો વિનાશ નોતરનાર કાવતર કરશે જ અને લોકોને નરકથી વિશેષ જુસ્મી કરશે, કાયદાઓ તથા દમન સહેવાનો સમય આવશે, માટે રાજર્ષિ સંઘવીજીના ઉપદેશને યાદ કરી અપૂર્ણપણે પૂજન આદર વચ્ચે બધ કરી પૂજ્ય આદરણીય ધર્મોત્તમાઓને અત્કારી સત્વર સત્તાશટ કરો. હિંદુઓએ એ પણ ખૂબ ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે “ બંકર કાઢતા કમાક બેટ ન પેસી જાય ” અર્થાત્ સમાજવાદી તથા સામ્યવાદીઓ ને કોંગ્રેસવાદીઓથી પણ વધારે બખાતક નારિતક ■ ને નેઓ રશિયના સ્ટેલીનનું અત્યુકગ્ણ કરો સત્તાપર આવવા અહર્નિશ કોસિય કરે છે તેઓ શવો ન જાય તે પણ લક્ષ રાખવાનું છે.

ચાલજી વચન છે કે જ્યાં ધર્મ ત્યાં જ જય તેમજ સત્કર્મ કે ધર્મ આચરનારનું કદી અકદનાણું થતું જ નથી તદનુમાર ધર્મનું હિંદુઓ ઉપરોક્ત શ્રી સંઘવીજીના આદેશાનુમાર પ્રયાસ આદરી કૃતકૃત્ય યશે એવો અનુરોધ છે.

ભારતભાર્તિંડ, સનાતન ધર્મકેસરી સ્વ. નગીનદાસ પુ. સંઘવીજીને સ્મરણાંજલિ

શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી પુરોહિત દેલવાડાકર
 ("મહોપાધ્યાય," "સનાતનધર્મભાર્તિંડ," "ધર્મશાસ્ત્રાચાર્ય,"
 "પંડિત ભાર્તિંડ," "વિદ્યાવાગીય," ૪)

કીર્તિચંદ્ર સંજીવિતિ

સનાતન ધર્મભાર્તિંડ સઘવીજી શ્રી નગીનદાસ પુરોહિતમહાસ
 ભારત પ્રસિદ્ધ સિદ્ધહસ્તક લેખક, વક્તા અને પ્રાસાદિક વિદ્વાન
 કેવિ હતા તેમણે યુવાવસ્થા સ્વદેશ સેવામાં અને યાકીન આખું
 જીવન સનાતન ધર્મની સેવામાં પૂર્ણ કર્યું હતું લેખક તરીકે તેમણે
 જનતાને ધર્મ, સમાજ, અને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કરનાર તેમજ જનતાને
 પ્રેરણા આપનાર ધણું સાહિત્ય વિવિધ જાહેર પત્રોમાં અને ગ્રંથોમાં
 આપી જનતા જનાઈની ધણી સેવા કરી છે તે સિવાય પોતાની
 દૈવી અપતિનો સનાતન ધર્મ અને દેશની સેવામાં મહુપયોગ કરી
 સ્વરૂપાવરધાન પામ્યા છે તેમના ચિરસ્મરણીય સ્મારક તરીકે
 નિવાપાજનિયે તેમની વિવિધ એવાએનો સ્મરણાંજલિ સ્મારક અથ
 પ્રસિદ્ધ કરના શ્રી નગીનદાસ સઘવીના દ્રશ્યી એ તરફથી જે પ્રવૃત્તિ આરંભી
 છે તે આદરણીય હોઈ હું પણ શ્રી સઘવીજીને આ સ્મરણાંજલિ આપી
 કૃતાર્થતા અનુનવુ છું મારા ઉપર શ્રી સઘવીજી મારી નિત્યાર્થ
 વિવિધ સેવાને અંગે ઘણો પૂજ્યભાર રાખતા, તેમના "ધર્મ
 મગવા" દિમા મારે એકાદ લેખ તો હોય જ, મુંઝવેમાં જ્યારે
 આવે ત્યારે મારે ત્યા ધણું ખર્ચ એક બે કરાક આવી શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને
 લાભ અમારા છાત્રો અને મિત્રોને આપતા અર્ધદંધ આસ્તીકો
 અને મિત્રડાવાદીઓને મારે ત્યા ખાસ તેડી શાસ્ત્રાર્થ કરાવી
 આસ્તીક બનાવવા તેમજ તેમની દરેક ચક્ષ અને દલીલોનું સમાધાન
 કરવાનું તેમની પ્રતિભા અને શાસ્ત્રીય પાકિત્ય પાસે નાસ્તીકોને

પોતાની હાર કબૂલ કરવી પડતી અને તેના મનનું સમાધાન પણ તેઓ કરતા હતા.

તેમની સ્મરણશક્તિ, શાસ્ત્રીય દક્ષીણ અને વકૃત્વ શક્તિ, ચમત્કૃતિ બરેલાં હતાં. તેમનાં વૈદુષ્ય માટે સનાતની આચાર્યો, દેશનેતાઓ અને વિદ્વાનોને ઘણું માન હતું. તે છતાં પોતે એવા નિરર્થિમાની હતા કે પોતાને બ્રાહ્મણોના સીપાહી તરીકે ઓળખાવવામાં ગૌરવ લેતા. તેમના જેવા સદાચાર સંપન્ન ચારિત્ર્યશીલ, પ્રભાવ-શાળી, શુદ્ધ સનાતની વિચારના પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન આજે વિરલ કે દુર્લભ છે. શારદાપીઠના પ્રબંધમાન્ય અને સાચા સંકરાચાર્ય શ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમ મહારાજ સામે લખનારને સપ્રમાણ સચોટ પ્રત્યુત્તર આપી ગાયકવાડી અને પ્રજાસતી પરંપરાના નામધારી શકરાચાર્યોના અનુયાયીઓને પ્રત્યુત્તર આપી મુખરચંબન કરતા અને તેમના લખાણ સામે કોષપણ પાખંડીઓ કલમ ઉઠાવવાનું સાહસ કરી શકતા નહિ. તેઓ કેવલ ધાર્મિક વિદ્વાનજ નહતા કિન્તુ રાજનીતિ કુસલ વિદ્વાન પણ હતા. આજે દુરાચારી છતાં સામાન્ય કોટિના કેટલાંએક લેખક, કવિ, ધનવાન અને નેતાનાં જીવનચરિત્રો લાગવળે અને પૈસાના જોરે પ્રગટ કરાવાય છે ત્યારે શાસ્ત્રનું તત્ત્વરસપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા શ્રી સંઘવીજી જેવા વિદ્વાનનું જીવન-ચરિત્ર લખાય તો હપાય તેમાં લોકોને ઘણું બળવાનું મળે છે. શ્રી સંઘવીજીનું આખું જ જીવન સંઘર્ષની અને દેશની સેવામાં જ વીત્યું છે. તેઓ વાણી, વર્તન અને વિચારમાં એક રૂપ સાચા મહાત્મા પુરષ હતા. તેઓ અભીષેકાવા અભીષેક જેવા તેમજ આત્મસ્લાધી કે ખુશામત પ્રિય નહતા. તેમજ ગમે તેવા ધનવાન વિદ્વાન, દેશનેતા, રાજા કે તેના અમલદારોની શેઠમાં દબાય તેવા નહતા, વખત આવે તડ ને ફડ મોઢે કે લેખો દ્વારા તેમની ખમર લેવા ચૂકતા નહી, મોઢામોઢા રાજદારી નેતાઓના અન્યાયી અને અધર્મી વર્તન, બાપણ કે લખાણ સામે તેમજ તેમના દિમુખી વિચારની કડક સમાલોચના કરવામાં જરા પણ અચક્રતા નહિ અને તેમની સામે લખવામાં કે બોલવામાં કોઈની હિંમત થતી નહતી.

તેમના ચાલિય સામે તેમના વિરોધી પણ આગળા ચીધી શકે તેમ નથી

તેમના સ્વૈર કથા લાપોમા પણ જ્ઞાન અને સાહીય ચર્ચા જ હોય, તેમણે પોતાની લેખિનીને દુરાચારીઓના ગુણગાન કરી કદિએ કલકિન કરી ન હતી. વાદવિવાદમાં તેઓ અજ્ઞેય હતા. તેઓ વેશધારી સાધુ ન હતા છતાં હૃદયના સાધુપુરુષ હતા. પરંતુ કાર્યાણિ સમ્પન્નોતિ इति સાધુ એ વ્યુત્પત્તિએ પરોપકારી વૃત્તિના હતા. આજ્ઞાનના જેવા સ્વાર્થ સાધુ કે તક સાધુ ન હતા. વેશધારી સાધુઓ અને ગજના તથા મિનાડાની વૃત્તિવાળા ઢોંગી સાધુઓને લેખો અને ભાષણો દ્વારા સખત ચળોમાં ઝાટકણી કાઢી ખુસ્તા પાડવા ચૂકતા નહિ. લોભી, પ્રપચી અને હંભીઓના તેઓ કદરે વિરોધી હતા. “આનાઓએ જ સનાતન ધર્મનું સત્પાનાશ વાળ્યું છે” તેમ તેઓ મનના હતા.

સ્નાય માટે ગમે તે રથળે ખમે ત્રણ ત્રણવાર અભિષેક કરાવનારા મૂલ મામણુ અને પ્રભાસપાટણુદિની બનાવની શારદાપીડના તેમજ ધોગકા વગેરેની મનાવની પીડના નામે ચરી ખાતા વેશધારી સકરાચાર્યો અને તેમના માટે હાજી હા કરનારાઓને ખુના પાડવામાં સિદ્ધ હન હતા એમ “ધર્મ મગવાદિ” માં છપાએલા લેખોથી જણાય છે.

તેઓથી “સકરાચાર્યની નિમણૂક માટે કેવળ દારકાની પ્રજા કે માયકવાડાદિ રાજ્યને બીલકુન હકકે નથી પણ તે તે પ્રદેશની સમસ્ત ચાતુર્વર્ણ્ય હિન્દુ પ્રજાને હકકે છે” એમ માનનારા હતા અને એ માટે “પ્રજામાન્ય થી રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સકરાચાર્ય જ શારદાપીડના ખરા સકરાચાર્ય છે” એમ માનનારા દોષ છેવટ સુધી તેમણે લગત ચાલુ રાખી હતી. તેમના સચોટ સાહીય અને રાજકીય લેખોનો દુ પ્રસસક ખુ અને સમાદક ખુ. તેમના ધર્મ મગવાદિની હાથલ મારાં પાસે અખડ આજે પણ મોજુદ છે. તેમના લેખો બીજાઓના લેખો જેવા કચસની ટોચલીમા નાખવા

જેવા નહીં પણ શાસ્ત્રીય અને લાકિક સચોટ દલીલો, દ્રષ્ટાંતો અને-
પ્રમાણોથી બરપૂર શિલાલેખો જેવા અકાટ્ય હોય છે.

તેઓ પોતાના પુસ્તકો, માસિકો અને સાપ્તાહિકાદિમાં ગણ-
પચાત્મક લેખોથી કીર્તિરૂપી શરીર મૂકી જઈ અનર અને અમર
બની ગયા છે. અર્તુહરિએ કીક જ કહ્યું છે કેજયન્તિ તે સ્ફુર્તિનો,
રસલિહ્વાઃ કલોશ્વરાઃ । નાસ્તિ યેવાં યશઃ કાયે લરામરણર્જ-
મયમ્ ॥ આવા રસસિદ્ધ કલોશ્વરોના કીર્તિરૂપી શરીરને જરા કે
મરણનો જરાય બચ હોતો નથી. કેમકે કીક જ કહ્યું છે કે
કીર્તિર્ચક્રસ્ય સ જીવતિ જેમની જન્મતમાં કીર્તિ છે તે જીવતો જ છે.

તેઓ કલિયુગમાં જન્મેલા પણ ખરા પણ કા કીડા જેવા કલિ-
યુગી બહુરૂપ ધારી યુગ પુરૂષ ન હતા પણ હેવટ સુધી શુદ્ધ સના-
તની જ રહ્યા હતા. અને તેથી જ તેઓ પાપ્પડીઓ અને તેમનાં
પાપ્પડોને ખુલ્લો પાડવામાં મોટા ચમર બંધીની પણ પરવા કરે
તેવા ન હતા, સમય આવે મિત્રાપુરી લોટા જેવા દિમુખી સના-
તનીઓને પણ તેના સાચા સ્વરૂપમાં બહાર કરવામાં અચકાતા નહિ
તેવા નિસ્વાથી નિહર લેખક હતા. આવા સ્પષ્ટ વક્તાપણાના
અને સ્પષ્ટ નિહર લેખોરૂપી શુભો અને નિષ્કલંક ચારિત્ર્યને લીધે
વિરોધીઓ પણ તેમની પ્રશંસા કરતા હતા.

આજકાલ ધણા લોકો- કો જ યાતિ વર્ણ લોકે મુલે પિંડેન
પ્રરિતઃ । મૃદંગો મુખલેપેન કરોતિ મધુર વ્યનિમ્ ॥

જેમ મૃદંગ-ઢોલકાદિ વાજિંમના મોઢામાં લોટને પીડો
ચોપડતા તે મીઠું વગાડે છે તેમ દુરાચારીઓ પોતાના દુષ્કર્મો પૈસાના
જોરે છૂપાવવા સ્વાર્થ સાધુ પંડિતોને પૈસા આપી પોતાની વાહવાહ
કહેવરાવતા લેખો અને “કર્ણ” જેવા દાતા કહેવડાવવા અને
નિષ્કલંક પુણ્યચાળી હોવાના જીવનચરિત્રનાં પુસ્તકો છપાવે છે કિન્તુ
શ્રી સંઘવીજી તેવા લાલસુ પીડતો અને યાપાતમા ધનવાનોના કદર
વિરોધી અને સમાલોચક હતા.

તેઓ આ રીતે પોતાના લેખોમાં કદે આલોચન કરનારા
હોવાથી બહારથી આપણને નાવીયેતા જેવા કંઠસુ જણાતા, હટ્ટ

હિન્દુ હૃદયથી નાલીયેરની અન્દરના બામ જેવા મીઠા, પરોપકારી અને દયાળુ હતા, બોર જેવા બદારથી ઢપાળા વેપકારી અને અન્દરથી ઠંડા પાણીથી હૃદયી તેઓ નહતા. અર્થાત્ તેઓ જે કંઈ સખતા યા કહેતા તે સચોટ માણુમ કે જે કુમારો જતો હોય તેને અટકાવી સન્મારો દેરવા માટે ઉપદેશ રૂપે સખતા અને તેમ છતાં તેમ ન વર્તતા શ્વપુત્ર જેવા પાંકો રીતે વર્તનારાને લોકોની સમક્ષ તેના સાચા સ્વરૂપમાં બનાવવા જરાપણ ખંચાતા કે ડરતા નહિ. તેના અનેક પ્રમાણો દષ્ટ સકાય તેમ છે. તેઓ સમય આવે રામાય સ્વાહા અને રાવણાય સ્વાહા જેવી નીતિના સ્વાર્થ માધુવેપકારી દ્વિયુષી મર્ષ જેવા બધંકર સનાતની નામ ધારીઓને પણ મહેર કરતાં અયકાતા નહિ, તેઓ સંસ્કૃત, ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, અંગ્રેજી, ગંગાની વગેરે ઘણી બાપાઓના બલુકાર હતા. પોતે સંસ્કૃત બાપામાં અરખસિત બાપણુ આપના હતા. સંસ્કૃતમાં સુંદર કાવ્યો સખતા હતા. તેમની કવિતા અને લેખોમાં પ્રાસાદિક ઝડઝમક અને મીઠાશ તેમજ તિખાશ છતાં મોઢરૂપે સખતા, ગુપ્તપ્રયાગતીર્થ (દિલવાડા-મૌરોષ્ટ્ર)માં અમોઝે શ્રી રાજરાજેશ્વરાત્રમ શંકરાચાર્યને પધરાતી મંવત ૧૯૯૧ના વૈશાખમાં “મહારૂપયાગ કરેલો તે વખતે શ્રી સંઘવીજી તથા શ્રી. શારદાપીટના કારભારી શ્રી. કેરાવતાલ મગનલાલ ત્રિવેદી પણ સ્વારામાં સાથે પધારેલા અને એ વખતે થી સંઘવીજીએ અમો માટે લખેલું ‘સંસ્કૃત બાપામાં’ મ્નોકમદ માનપત્ર અને શ્રી શંકરાચાર્ય માટે લખેલું ‘લોકગદ્ય પ્રાર્થના પત્ર’ કે જે તે પછીના અષોધ્યાથી પ્રકટ થતા “સંસ્કૃતમ્” સાપ્તાહિકના એ અંકોમાં છપાયાં છે. આવા તો અનેક છે. તેમની વિદ્વતાનો મને પરિચય થયો છે. તેની જ રીતે ઘણા દેવાના સ્તોત્રો પણ સન્મૂર્તમાં લખ્યાં છે, ગુજરાતીમાં તેમનો પદ્માત્મક “પદ્મમધ” નામે તેમજે કવિતા સંગ્રહ પણ છપાયો છે, એના તો તેમનાં ઘણાંજે પુસ્તકો છપાયાં છે, સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દીમાં તેમના હજારો લેખો છપાયા છે, તે જ સક્ષીરૂપ છે. પોતે ધનવાન અને વિદ્વાન છતાં

નિરભિમાની હતા. તેમણે પોતાની વાણી કે ધનનો હંમેશાં સદુ-
પયોગ જ કર્યો હતો. સનાતનીઓની સંપત્તિને સુધારકો (?) લઈ જતાં
તેની સામે લડીને પણ ધાર્મિક કાર્યમાં વપરાવતા, પોતાની
વડિલોપાર્જિત ધન મંપત્તિનો લગભગ તમામ ભાગ વીતદ્વારા
ધર્મોદાર કરતા ગયા છે. તેઓ છેવટ સુધી ધર્મ માટે લડ્યા અને
જીવ્યા હતા; અને પોતાનું સર્વેર સનાતન ધર્મની સેવામાં અર્પણ
કરી અમર થયા છે. આવા મહાન પુરોષો પરાંપકાર માટે જ જીવે
છે. અને ધર્માય યશસેઽર્થાય કામાય સ્વજનાય ચ । પંચમા
ધિમજ્જન્ વિત્તં દદ્ધામુત્તરં ચ મોદતે ॥ દેવી મંપત્તિનો ઉપરનાં
સત્કાર્યોમાં વ્યય થાય છે. ન્યારે કાળા જન્મરૂ મંપત્તિ .....

૨૪. નગીનદાસ પુરોહિતમ સંઘવીજી સાચા ક્ષત્રિય વીરરત્ન
હોય પોતાને સ્વધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોના સીપાણી તરીકે માનતા હતા.
પોતે શાનવૃદ્ધ, અનુભવ વૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ અને જલુશ્રુત વિદ્વાન-જનાં
સરલ હૃદયના નિરભિમાની મહાપુરુષ હતા. વર્ણાશ્રમ ધર્મ મર્પોદારની
રક્ષા માટે સમય આવે તન, મન અને ધનની સેવા દેનાર હતા.
ગુરુવાયરના મંદિરમાં મ. ગાંધીની અનુલ્લેખ પ્રવેશની ધર્મ વિધાનક
ઐતિહાસિક પ્રવૃત્તિના સમયે પોતે રાજ્ય છતાં ઠેકઠેકાણે કરી દ્રવ્ય
બેથ કરી બેઠો અને બાપણો દ્વારા અથાગ પરિશ્રમ કરી ધર્મ-
આર્થોની સહાયથી ધર્મધાતોને પરાસ્ત કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

પોતે પૌરુષ અને પાશ્વ્યાત્મ સંસ્કૃતિના અભ્યાસી છતાં શ્રીત
સ્માર્ત સનાતન ધર્મના દક્ષમહી હતા અને ધર્મહાનિના સમયમાં
પાશ્વ્યાત્મ કેળવણીના નાદે ચડી વિમાર્ગે ચડેલા સુવાનોને તેમજ
ધર્મહીન અર્ધદૃઢ મનુષ્યોને ધાર્મિક દષ્ટાન્તો અને પ્રમાણોગી
સ-માર્ગે દોરવા કટિગદ્ધ રહેતા હતા.

સનાતન ધર્મરક્ષણની જાંબીએ પ્રવૃત્તિમાં ગમે તે સ્થળે જઈ
તન, મન અને ધનના ભોગે અથાગ પરિશ્રમ કરી સનાતન ધર્મની
વિજય પતાકાને સંકટ સમયે પણ ફરકતી રાખી હતી.

તેમનાં સપ્તમાણ્ય જોગસ્વી બાપણની સુધારકોમાં પણ ઉદી
છાપ પડતી હતી.

તેમની માથે શાસ્ત્રાર્થમાં બનભવા સુધારકો (૧) અને નારિકો પશુ હામ બીડી ચક્રતા નહિ. તેમના સુક્તિ સુક્તિ લેખો અને ભાષણોનું ખડન કરવામાં પ્રતિપક્ષીઓ, કુદ્ધિત થઈ જતા કેવળ ગાળો દબને કે તેમની નિન્દા કરીને મૌન થઈ જતા

તેમના ઉપદેશમાં લોકકલ્યાણની ભાવના હતી, વર્તનમાં શ્રાદ્ધ અને નમ્રતા હતા તેમની મર્યાદા પરોપકારાય સત્તા વિમુક્તય । અથવા દૈવીસંપત્તિમોક્ષાય ન્યાયે

યજ્ઞે તીર્થે દ્વિજે દેવે સત્કાર્યે ત્રહમગોજને ।

પિતૃયથે ચ ગવામથે ઘન ગચ્છતિ ધર્મિણામ્ ॥

આ શ્લોકમાં કહ્યા મુજબના સત્કાર્યમાં જ વપરાઈ છે અને આજે પણ વપરાય છે, આવી અનેકવિધ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી સંતુષ્ટ થઈ અનેક મર્યાદાઓ અને ધર્માચાર્યો તરફથી “સાક્ષરોત્તમ,” “ભારતભૂષણ,” “સદ્ધર્મ ભારતર,” “મનાતન ધર્મ કેસરી,” “શીઝકવીશ્વર,” “શ્રી સનાતનધર્મવિભૂષણ,” “બ્રાહ્મણ માતૃકા,” વગેરે ઉપાધિઓ મળી હતી, ધણીય સન્માનપત્રો અને અભિનન્દન પત્રો મળ્યા હતા હતા પોને એકેય પત્રી પોતાના હાથે લખતા નહિ

તેઓશ્રી શ્રીમન્મુસિદાસાર્થના શિષ્યોમાં ઉચ્ચ કોટિના ગુરુ-ભક્ત શિષ્ય હતા

વાતુત્વ પ્રિયવત્સૃત્વ કવિત્વ ઉચ્ચિત્સત્તા ।

અમ્યાસેન ન લમ્યન્તે ચત્વાર સહજા ગુણા ॥

આ ગુણો અભ્યામયી મળતા નથી પણ ગુરુ કૃપાથી જ મળે છે, શીઘ્ર કવિત્વશક્તિ પણ ઈશ્વર કૃપાથી જ તેમને મળી હતી તેમની કવિતા પણ સચોટ અસર કરનારી, ભાવ વાહિની, હૃદયગમ અને લોકપ્રિય છે

જયાન્ત તે સુકૃતિનો રસસિદ્ધા કૃવીશ્વરા : ।

નાસ્તિ યેવાં યશ કાચે જરામરણજં મયમ્ ॥

શ્રી સંઘવીજના કેટલાંક સંસ્મરણો

લેખક: શ્રીયુત લક્ષ્મીભાઈ જીવજીરામ ભટ્ટ, બી.એ. એલ.એલ. બી.
અધિકૃતતા—શ્રી મુનીતિ ભાસ્કર

સદ્ગત નગીનદાસ સંઘવીજને અમારા કુટુંબ સાથે ધણું કરીને સને ૧૯૧૦ થી ઘાડ મંબંધ હતો. અને હું સને ૧૯૧૪ની સાલથી તેમના સંપર્કમાં આવ્યો હતો. તેમનું સંસ્કૃત બાપા અને ધર્મશાસ્ત્રીનું જ્ઞાન અગાધ હતું, અને તેમની રહેણીકરણી આચાર્યિંગારને લોધે તેમના અંગત પરિચયમાં નહિ આવેલા ધણા તેમને બ્રાહ્મજન માનતા હતા. તે એટલે સુધી કે શ્રી સારદાપીપ્પા પૂર્વાચાર્ય સ્વામી શ્રીમાન માધવતીર્થ મહારાજ બ્રહ્મજન થયા પછી વડોદરા રાજ્યે જ્યારે નવા શંકરાચાર્યની નિમણૂંક કરવા માટે જાહેરખગર બહાર પાડી મુખ્યોચ્ચ વ્યક્તિઓના નામ સૂચવવા સનાતનધર્માનુયાયી પ્રજાને જણાવેલું ત્યારે કોઈ એક સ્થળેથી સદ્ગત સંઘવીજને મંન્યાસ આપીને ગાદીએ બેસાડવાનું સૂચન કરવામાં આવેલું એમ મને ચોક્કસ યાદ છે. હુંકામાં જન્મજાતિનો બેઠો બાળુએ રાખીએ તો, તેઓ સર્વથા શુદ્ધદને માટે તો જરૂર સંપૂર્ણ ચોખ્ખતા ધરાવતા હતા.

આતુર્વર્ણ્ય પ્રજાનાં પ્રત્યેક વ્યવહારમાં તેઓ ધર્મશાસ્ત્રના વિધિ-નિર્દેશને સમજણપૂર્વક ગ્રહણ કરીને ધર્મમર્માદા સાચવવાનો આગ્રહ રાખતા હતા. અને પોતાના આગ્રજનોને પ્રસંગવશાત બોલું લાગે તોપણ તેની દરકાર કર્યા વિના સાચો માર્ગ દર્શાવતા હતા. સને ૧૯૧૭-૧૮ થી શ્રી વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈના સમાગમમાં આવ્યા પછી હું તથા બીજા કેટલાક તે વખતના ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ દરેરાજ સાંજે ગાંધીજીના આશ્રમમાં પ્રાર્થના અને પ્રવચન સમયે જતા હતા તે હકીકત તેમના જાણવામાં આવતાં તેઓથીએ મૂકેને ચેતવણી આપી હતી કે જ્ઞાસાવૃત્તિથી જ્ઞાન ગેળવવા ખાતર જતાં જતાં ફક્ત ધર્મભાવનાના મૂળમાં સુધારાના ઝેરી વાતાવરણની અસર ન થાય તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું. મને

ખાત્રી છે કે તે સબધમાં તેઓથીએ આગળ ધરેલી સચોટ
હલીલોને પરિણામે જ હુ ચેતતા રહેતો. અને એ શ્વેતામરી બાઇ
ઓની પદ્ધતિના સેવાના રંગમાં અટવાઇ જતા બચી ગયેલો છુ

જે કે તેઓ લોકમાન્ય દિળકના પક્ષપાતી અને રહેશીના
ચુરત દિમાયતી હોવા છતા ગાવીજીના અસહકારના પ્રવાહમાં
તણાયા ન હતા ધણું કરીને તા ૧લી ઓગસ્ટ ૧૯૨૦ ના દિવસે
લગભગ સવારમાં જ તેઓ અને મળ્યા, ત્યારે તેમની આખમાં આસુ
આવતા જોઇને મહેને આશ્ચર્ય થયુ કે આવા ગાનિ પુરુષના મહેરા
ઉપર આ શું મે તત્કાળ કારણ પૂછ્યું. અને સાથે સાથે પૂછ્યુ
કે જોયે માતૃભૂમિની ઉત્તમ પ્રકારની સેવા કરી સ્વરાજ્યની અમર
જ્યોતિ પ્રગટાવી તેના માટે શોક કરવાનું શુ કારણ ? ત્યારે ઉત્તર
આપ્યો કે તેમના મૃત્યુથી સાચો સ્વરાજ્યસિદ્ધિને માટે માર્ગદર્શક
નેતા બીજો કોઈ રહ્યો નથી. અને કોંગ્રેસનુ સુકાન ગાધીજીના
હાથમાં આવવાથી માનવધર્મશાસ્ત્રની પ્રત્યેક મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન કરી
ધર્મશાસ્ત્રોના મર્મ અને રહસ્યોથી પ્રભાવિમુખ બનતી જશે.

જહેરમાં અને નિરોધપક્ષની સમામાં પણ લોક કન્યાશુને
ખાતર નિઃશરતાથી દાખલા હલીલપૂર્વક પોતાનો અભિપ્રાય
રજી કરવામાં તેઓ પાછી પાતી કરતા નહિ. અસહકારની શરૂઆતના
જીવાળ વખતે અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીના તે વખતના ચીફ ઓફી
સર શ્રીયુત ભગતના સહકારથી સરદાર વલ્લભભાઈ ત્રિગેરેએ તે
વખતના સરકારી કેળવણી ખાતાના મ્યુનીસીપલ શાળાની
તપાસણીના હકકોનો નિરાદર કર્યો ત્યારે અમદાવાદમાં રાયપુર ચક્ર
લામાં એક જહેરસભા બોલાવવામાં આવેની તે વખતે રજી થયેલા
કરાવ વિરુદ્ધ કેમળે કાંઈ કહેવાનું છે એમ પૂછવામાં આવતા સદગત
સંઘવીજી તુરત જ બોલવા ઉભા થયેલા અને સચોટ રીતે પોતાના
મતબ્બો રજી કર્યા તે ઉપરથી એ લતાના કેટલાક નવજીવાનો
તેમની ઉપર બહુ જ મુસો થઇ ગયા હતા અને સભા પુરી થયા
બાદ રાત્રે લગભગ સાડાઅમીઆર વાગે તેમના ઘેર જવાના માર્ગમાં

તેમની પાછળ પડ્યા હતા. શ્રી ચક્રેશ્વર મહારેવ પાસે તેમણે એ પુવકોને દેશસેવાની ધમકાવાળાને કરવા જેવા બીજા ધર્મા લોક કલ્યાણના કાર્યો છે એમ સમજાવી શાંત પાડ્યા હતા.

તેઓએ સને-૧૮૬૩ ના અરસામાં પાંચ મંધરીની કુ. શરૂ કરી જાપાન માથે વેપાર કરવાનો પ્રયાસ કરેલો; તેમજ આશુભા સ્વદેશી ખાડનુ કાનખાનું પણ ધણુ કરીને કરેલું, તેને લગતા તથા બ્રહ્મચારીની વાડીને લગતા દિવાનો પ્રકરણોમાં તેમના કાલગના સિદ્ધાંતોનો ચોક્કસ અને ઉંડા ગૂંથનો મને ખાસ ખ્યાન આવેલો તે એટલે સુધી કે હાઇકોર્ટની પોતાની એક અપીલના પ્રકરણ વખતે પુરાવાના કાલગની કલમનો તેઓ એક રીતે અર્થ ઘટાવતા હતા, ન્યારે અમારા તે કામના ધારાશાસ્ત્રો તેવો અર્થ થતો હોવાનું માનના નહતા, તેથી તેથી દલીલ હાઇકોર્ટમાં અપીલની સુનાવણી વખતે ધારાશાસ્ત્રીએ રજુ કરવાની ના કહી તે સળધમાં ચાલુ કોર્ટમાં તેમણે કહ્યું કે સદરજુ કનમનો એપેલેન્ટ અમુક અર્થ કરે છે એમ બોલેના. અને તેમ કહ્યા પછી તે વિસ્તારપૂર્વક તેમના ધારાશાસ્ત્રીએ સમજાવતા જ નામદાર હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશોએ પક્ષકારોને સમાધાન થઇ શકવું હોય તો કરવાનું આડકતરું સૂચન કરતા ઉવટે સમાધાન થઇ ગયેનું.

શ્રી બ્રહ્મચારીની વાડીના દિવાની પ્રકરણમાં પણ તેઓ પોતાના ચુસ્ત સનાતની તરીકેના વિચારને વળગી રહીને રકીમમાં જરૂરી ફેરફાર કરાવી શક્યા હતા. તે અરસામાં સ્પર્શોસ્પર્શના પ્રશ્ન ઉપર પ્રજામાં ઠીક ઠીક ઉઠાપોહ થતો હતો. અને સ્વ. નર્મદાશ કર દેવ-શ કર મહેતા કે જેઓ તે અરસામાં ખખાતના દિવાનના દરજ્જે હતા, તેમની જુગાની એ મુદ્દા ઉપર લેવાનો પ્રસંગ બનેલો. સ્વ. નર્મદાશ કરભાઇ સદ્ગત સઘવીજ્ઞા ધર્મવત્ની હરિમંજાના વીક્ષના દ્રસ્ટી હતા અને તેમને ચુસ્ત સનાતની માનીને જ દ્રસ્ટી દરજ્જે લીધેના. તેઓ અને સઘવીજ્ઞ વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી પણ હતી છતાં ન્યારે શ્રી નર્મદાશ કરભાઇએ નસીહ મહેતાનો દાખલો દઇ પ્રત્યક્ષ

પરંપરે ૨૫૨ ન ચાલે તો હરિજન સાથે એકપાંકનમા બેમી બોજન લેવામા ધર્મશાસ્ત્રની દ્રષ્ટીએ બાધ નથી એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો, એટલે જુની મૈત્રી વિજેરના આમોદમા નહીં પડતાં ચોખ્ખે ચોખ્ખા સખદોમા કહી દીધેલું કે તેઓ હરિમંગળાના દ્રુતી તરીકે ચાલુ રહેવાને લાયક રહ્યા નથી. ત્યાર-પછી દ્વરત થી નમંદાસકરભાઈએ તે દ્રુતમાથી રાજીનામું આપેલું.

૬. જાણવારીની વાડીને લગતા એકખીજ દિવાની પ્રકરણમા પણ પોતાના પરમ સ્નેહી અને મુરખી શેઠ મોતીલાલ દીરાભાઈ વિજેરે સાથે વાધો પડેલો તે વખતે ફક્ત જાણવારીની વાડીના હિતની દ્રષ્ટીએ જ તેઓએ ન્યાય મેળવવામા પાછી પાની કરી નહતી.

શ્રી. શારદાપીઠના પ્રકરણમા તેઓએ અને ૧૯૧૭ થી જીવન પર્થત જે સેવા આપી હતી તે સુપ્રસિદ્ધ છે. દુકામા તેઓએ તન અને મનથી તો સનાતન ધર્મ અને “બ્રાહ્મણના સેવક” તરીકે જ અવિરત સહકાર આપેલો હતો, તે એટલે સુધી કે સામાન્ય જનના કેટલીક વખત સ્વામીશ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમ મહારાજને “સંઘવીજીના શકરાચાર્ય” તરીકે વધુ સફેદાઈથી ઓળખાઈ શકતી હતી. સદ્ગત સંઘવીજીએ શારદાપીઠની પરંપરા અને ધર્મમયોદા તેમજ પ્રતિષ્ઠા સાચવવામા કરેલા કાર્યનું નિરૂપણ કરવા બેસુ તો વિરાટ ગ્રંથ લખવો પડે. એટલે એ વરતુ બાજુએ રાખીને પણ સદ્ગત સંઘવીજીની ધર્મમયોદા સાચવવાનો આગ્રહ અને તેને અમતમા ચુકનાની તત્પરતા એ પ્રકરણમાથી એક ખાસ પ્રસંગ વાદ આવે છે એ તથા તેને લગતા વિરાટ દિવાની વાદ-નવાદના કાર્યમા પ્રાયેકપક્ષ તરફથી અનેક સાઓ-પડોતોની જુબાનીઓ થયેલી અને તેમા પ્રતિપક્ષી તેવા સાક્ષીઓની હિન્ટ તપાસમા સાક્ષીના જ્ઞાનની પરીક્ષા કરવા વિચિત્ર પ્રશ્નો પણ પુછવાની તક ચુકના નહતા એક પક્ષના સાક્ષી (એક કોલેજના વિદ્વાન પ્રોફેસર)ને સર તપાસમા પોતાને સરકૃતના પ્રખર અભ્યાસી (Scholar) તરીકે પોતાની જાનને ઓળખવાનું દુરસ્ત લાગ્યું ત્યારે શાકરભાઈમા અમુક સ્થળે “ચ” સખદ સમુચ્ચયાર્થે કે વિકલ્પે વપરાયેલો છે તે, પુસ્તક હાથમા

આપ્યા છતાં, કહી શક્યા નહતા અને પરિણામે તેમને કબૂલ કરવું પડેલું કે પોતે સંસ્કૃતના માત્ર અભ્યારી (Student) છે, તેમજ બીજા એક વિદ્વાન સાક્ષી શારદાપીટનો વેદ કયો છે, તે પણ તુરંત કે યાદ કરીને કહી શક્યા નહતા. આ બે પ્રસંગે બન્યા પછી એક વખત સદ્ગત સંઘવીજ્ઞની નડીવાદ કોર્ટમાં જુમાનો લેવામાં આવી તે વખતે (કદાચ ઉપરના બે પ્રસંગોને યાદ લાવીને) શ્રી સંઘવીજ્ઞના ધર્મજ્ઞાન સમઘી પ્રતિપક્ષીના વકીલ શ્રી. વામનરાવ ઘોળાકીયાએ તેમને પુછ્યું કે વેદનો અભ્યાસ કયો છે, ત્યારે જવાબમાં શ્રી સંઘવીજ્ઞએ હા કહી એટલે શારદાપીટનું વેદવાક્ય કહો એમ પૂછ્યું ત્યારે પોતે જખામમાં કહ્યું કે પોતે તે જાણતા હોવા છતાં પોતે "શુદ્ધ" હોવાથી તે જોડવાનો તેમને અધિકાર નથી. છતાં પ્રતિપક્ષ જાણવા મામના હોય તો પોતે લખીને આપવાને તૈયાર છે. તે ઉપરથી ખરૂં વાક્ય લખીને આપેલું હતું. તેઓએ વેદનો અભ્યાસ કરેલો તે વાત ખરી છે, પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને શુરશ્રુએ નહીં જ. એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના સ્વશ્રુએ બીજા સાબળે તેવી રીતે અગર જાહેરમાં કહી વેદવાક્યનો અત્યક્ષ ખનિ, સ્વર કે ઉદ્ગાર તેમજ કાઢ્યા હોવાનું જાણવામાં નથી.

તેઓ ચોક્કસપણે માનતા હતા કે માનવ ધર્મશાસ્ત્ર અને વેદાદિના ખરા અર્થ સમજીને તે પ્રમાણે વ્યવહારમાં વર્તન થઈ શકે તોજ કલ્યાણકારી છે. એટલે કે જ્ઞાન પ્રમાણે વર્તન ન રાખી શકાય તો તેના વિદ્વાનને મિથ્યાચારી સિવાય બીજું કંઈ વિશેષજ્ઞ આપી શકાય જ નહિ. વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ સામાન્ય પણ ધર્મશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ અગત્યના યજ્ઞોપવીત જેવા એક પ્રસંગ અમારા કુટુંબમાં સહોદરને સમાન સંસ્કાર આપવાની તૈયારી થતી હતી ત્યારે તેમજ પોતાના ખામ મિત્ર મ્હારા કે. પિતાશ્રીને સ્મૃતિ વાક્ય યાદ દેવડાવીને તેના વિશ્વ નિર્દોષ વ્યવહાર પણ ન કરવો જોઈએ એવી વગર માગી સનાહ આપી હતી, અને અકસ્માત દૈવયોગે તેવો પ્રસંગ મુનત્વી રાખ્યા બાદ બનેલ ઘટનામાં અમેએ તેવી પરિસ્થિતિની પુનરાવૃત્તિ થવા દીધી નહિ તેથી તેઓ ઘણાજ રાજી થયા હતા.

જે વખતે તેમણે મનાહ આપેની તે વખતે તે સનાહ માતરામા અમેને બારે રકમનુ વધારાનુ ખર્ચ વેશુ પડે તેમ હતુ (અને પાછળથી વેશુ પણ પડેયુ) છતાં તેમણે એ તરફ અમારૂં ધ્યાન ખેંચવા બદલ અમારા કુટુંબીઓએ તેમનો ખાસ આભાર માન્યો હતો.

તેવાજ બીજો એક દાખવો સામાન્ય વ્યવહારમા પણ બનેલો સદ્ગત સ્વધરીજીને પોતાને કાંઈજ વ્યસન નહતુ, છતાં તેઓ વ્યસનાં મનુષ્યો પ્રત્યે તિરસ્કારના ચબ્દો નહિ પણ મીઠાશના ચબ્દો ઉચ્ચારી સુધારવા પ્રયત્ન કરતા હતા અને તમાકુ ખાવાનુ વ્યસન હતુ (અને હતુ પણ થોડુ ઘણુ જ ખર્ચ) તે તેઓ જાણતા હતા, છતાં કોર્ટમા હુ કોઈ દિવસ તે સાથે રાખતો નહતો કે લેતો ન હતો તે પણ તેઓ જાણતા હતા અને-૧૯૩૮ ની સાવમા એક વખત હું તથા તેઓ અને અમદાવાદના અમારા બીજા એક મિત્ર (સ્વ કૃષ્ણાચાર્ય) અમદાવાદથી નહીયાદ જતા હતા રસ્તામા રેલ્વે ટ્રેનમા મહે મારા ખીસામાથી સુન-તમાકુનુ ચાદીનુ ગોળરૂ કાઢી તેમાથી તમાકુ કાઢી કે ઘૂરત પણ શાત સ્વરમા તેમણે કહ્યું કે “આ તમે સાથે રાખો છો?” મેં કહ્યું કે તમે કહેતા હો તો ચાલતી ગાડીએ બહાર ફેંકી દે અને પછી કોઈ વખત સાથે નહીં રાખુ. તેમણે તેટલીજ મીઠાશપૂર્વક કહ્યું કે ફેંકી દેવુ યોગ્ય નથી પણ સાથે રાખરા જેટલી હદ સુધીના વ્યસનના શુભામ બનવુ બાજબી નથી તેવામા શ્રી કૃષ્ણાચાર્યની માગણીયા તે ગોળરૂ મેં તેમને આપી દીધુ ત્યારપછી આજ સુધી મુસા ફરીમા કે ખીસામા તમાકુ સાથે રાખવાનુ મેં છોડી દીધુ.

કેળવણીના ક્ષેત્રમા તેમનુ ખાસ મન્તવ્ય હતુ કે પ્રાચીન પદ્ધતિ મુજબ શહેરના ઝેરી વાતાવરણથી દૂર બ્રહ્મચર્યાશ્રમ માને શુરેકુળ જેવો સરઘામાથી જ સ્વતંત્ર ભારતના બારિ નાગરીકો આર્યસંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા જાળવી શકશે અને તોજ જગતમા યોગ્ય સમયે ભારત “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” ના સિદ્ધાંતને અપનાવી દેશકાળના બેદ વગર જન્મતા કલ્યાણના માર્ગે બિવિધના ઇતિહાસમા ચિરમરણીય અઘર્યાન મેળવી શકશે તેઓ સહચિદ્ધાંતની પદ્ધતિના ખાસ પિરોધી હતા તે સુવિદિતજ છે

સદ્ગત સધરીજીએ પોતાની લગભગ બધી જ સપતિ (હજારો નહિ પણ કેટલાક લાખ રૂપિયાની કીમતની) સનાનન ધર્મની

સેવામાં અર્પણ કરી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તેમના યત્ન ધર્મ-પત્નિ હરિમગ્નાની હજારો ડીવાની મોઢકનું પણ દ્રશ્ય કરવામાં આવેલું છે, અને તેની આવકમાયી દરવરસે સુયોગ્ય ઉત્પર્ગ વિદ્યાદાનાદિકમાં કરવામાં આવે છે.

દુકામાં તેમની માથેના મ્હારા ગાદ પરિચય અને સંપર્કથી તેમની પાસેથી ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનું ત્રીણવટભર્યું વિવિધપ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાની મ્હને અનેક તક મળી હતી અને તેવા પ્રત્યેક પ્રસંગે મ્હને તેમને વિચારશક્તિ વિવેકશુદ્ધિ અને મનુષ્યસ્વભાવની પરીક્ષાના બેડા અભ્યાસના અનેક પદાર્થપાક લીખવાનો લાભ મળેલો હતો.

છેલ્લે તેમને મ્હારા પ્રત્યે કેટલોક પક્ષપાત પણ હતો એમ મ્હારા વિષે તેમનો જ અભિપ્રાય હતો તેના માટે હું લાયક નહીં હોવા છતાં તેમની અતિમપ્રજ્ઞાએ (અવસાન પહેલાં માત્ર ૧૫-૨૦ દિવસ પહેલાં) તેમણે મને એમ કહેવું કે “સનાતન ધર્મને તમારા હાથમાં સોંપી નહીં છું” એ શબ્દોને હું યોગ્ય નહિ હોવા છતાં એ શબ્દોનો ધ્વનિ હું હરહમેશ પ્રતિપણ સાબળતો જ રહું છું એવો મ્હને મતત આભાસ થયા કરે છે. મ્હારી અનેકવિધ વ્યવહાર વિદ્યમગ્નિઓમાં હું તેમણે સોંપેલું કાર્ય પ્રત્યક્ષ રીતે પુર કરી ચક્ર્યો નથી, છતાં તેમની ઇચ્છાને...અનુરૂપ સનાતન ધર્મની સેવાના ક્ષેત્રમાં “શ્રી મધગી સનાતન આચાર્યકૃત”ની સ્થાપના કરવાના અમારા પ્રયત્નમાં હાલની અમલ મોઢવારા અને જાડા નિયમનના કાયદાથી બોક્ષો પડ્યો છે, તે ખટક્યા કરે છે, પણ ઘલિયસી કેવલમિશ્વરેન્દ્રના એ સૂત્રને શાદ રાખી ધોરજ રાખી બનવું કરવામાં આવે છે અને નીચેના સુનાકવનુ પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરતા રહેવું પડે છે.

ये नाम केचिदिह न प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपितान् प्रति नैषयन् ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा ।
काला ह्य निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

इति शिवम्

સ્વ. શ્રી. નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીના કંઈક સંસ્મરણો

(લેખક : રા. રા. મનુસાર્થ ચંદ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા,
એમ. એ; બી. એસ. સી; એલ. એલ. બી; સોલોસીટર)

સનાતની પ્રજાના માનવર અમણી રા. રા. શ્રીમાન નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજી સાથે મારા પૂજ્ય વડિલ પિતાશ્રી રા. બ. ચંદ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા તથા મારા ધારાશાસ્ત્રી શ્રી સ્વ. શ્રી હીરાલાલ ડાબાભાઈ નાણાવટી સોલીસીટરદ્વારા, લગભગ અડધા સૈકા પૂર્વે, મારે સુયોગ તથા સંબંધ થયાનું મને સૌમાન્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. દારણ કે તે બધું મહાશયો શ્રી શ્રેયસ્સાધક અધિકારો વર્ગના સ્થાપક શ્રી. મનુસિંહાચાર્યના અનન્ન બક્ત હતા. શ્રી. સંઘવીજી ઝોજરતી તથા ક્ષાત્ર તેજથી દેહીધ્મમાન હતા. તેથી સનાતન ધર્મ સામે જો ઠોષ અયોગ્ય ટીકા કરે તો તેનો તેઓ વગરો સચોટ જવાબ આપ્યા વગર ન રહે. શ્રી. રમણભાઈના 'બદંબદ'માં જ્યારે સનાતન ધર્મોઓની હાત્યારખદ રીતે ઢેકરી કરરામાં આરી હતી ત્યારે સંઘવીજીએ તેનો તેવી જ રીતે 'બમણચંદ્ર'માં માર્મિક રીતે જવાબ વાળ્યો હતો. શ્રી. સંઘવીજીને સનાતનધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનનું જી.કે. જ્ઞાન હતું એટલું જ નહીં પણ તેઓએ સનાતન હિંદુધર્મ તથા સનાતની પ્રજાની સેવામાં તન, મન, ને ધનથી પોતાનું સમસ્ત જીવન ગાળ્યું હતું. તેઓ ધર્મ, નીતિ તથા સદાચારમાં ઉચ્ચ ધમશ ધરાવતા હતા. તેમજ વળી તેઓ રાષ્ટ્રપ્રેમી તથા કટ્ટર સ્વદેશાભિમાની પણ હતા. તેઓ અંગ્રેજ સરકારના સાહીવાદ તથા આપખુદપણાનો મજબુત વિરોધ કરતા હતા; ને ધર્મસંહિત સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની લડાઈમાં તેઓએ એક વીર સેનાપતિની જેમ સક્રિય ફાળો આપ્યો હતો. તેમજ વળી તેઓ શ્રી શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગમાં અત્યંત લોકપ્રિય માસિંગે જેવાં કે મહાકાળ, પ્રાતઃકાળ વગેરે. તેમજ 'યુગરાત્રી' મહાનયોગિ: 'ધર્મમંડળ' જેવાં વર્તમાનપત્રોમાં ધર્મવિષયક અનેક

લોકોપયોગી તથા રમપ્રદ લેખો પોતાની પ્રતિભાશાળી શૈલીમા લખતા હતા તેઓ માત્ર સનાતન ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોમા નિષ્ણાત હતા એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત તેઓ સમાજશાસ્ત્ર તથા રાજનૈતિકશાસ્ત્ર (Politics)ના પણ જ્ઞાણી અભ્યાસી હતા. તેઓ ' ધર્મમંથન 'ના મપાદક હતા ને તેમા તેઓ કસાયેલી કનમયો નારિંગ તથા જોતિકવાળી લોકોના ધર્મવિરોધી ગદા પ્રચારનો જડમાતોડ રીતિથી ખસ કરવાનું ચૂકતા ન હતા, અને તેમ કરી તેઓ સનાતન ધર્મના અર્થ ને અવિચળ મિદ્ધાંતોના સારો પ્રચાર કરતા હતા. અંગ્રેજી રાજ્યના અમલમા જ્યારે જ્યારે કાયદાઓ દ્વારા હિન્દુ ધર્મ પર હસ્તક્ષેપ કરવાનો પ્રયામ કરવામા આવતો ત્યારે ત્યારે સઘવીજી હિન્દુ ધર્મ વિરોધી કાળા કાયદાની માથે પ્રમળ ચગવળ ઉપાડતા અને કટિબદ્ધ થઈ હિન્દુધર્મના રક્ષણાર્થે લોકમત તૈયાર કરતા હતા. ચારદા ખીતના સખધમા તેઓએ સેકડો વિરાટ સભાઓમા જોગજરી પ્રવચનો કરી તે ખીનતો સખત વીરોધ કર્યો હતો તેમજ વળી સન ૧૯૩૩મા જ્યારે સૌથી પહેલું શ્રીમુત રંગાએ વડી ધારાસભામા મંદિર પ્રવેશ બીલ દાખલ કર્યું હતું ત્યારે તેના વિરોધમા એક મજબુત ચળવળ ઉપાડી હતી તે વખતે કાલોકટમા આવેલા શ્રી ગુરુવાયુરના પવિત્ર મંદિર પાસે, ૫ પા ગો રવા વસ્ત્રબકુળ કોસ્તુભ માનનીય શ્રી ૧૦૦૮ ગોઠ્ઠાનાથજી મહારાજની અધ્યક્ષતામા વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘનું એક વિશેષ અધિવેશન ભરવામા આવ્યું હતું તેમા આ લેખકને મુખ્યમંત્રી એક પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી સોનીસીટર તરફથી નિયુક્ત કરવામા આવ્યા હતા તે અધિવેશનના શ્રી સઘવીજી સયોગજ હતા અને તેનો તમામ વહીવટ તેમને સોંપવામા આવ્યો હતો તેના મસ્મરણો હજી મને પ્રેરણા આપી રહ્યા છે શ્રી સઘવીજીએ સદ્દુર્ અધિવેશનનું તમામ કાર્ય ઘણી કાર્યદક્ષતા તથા કુશળતાથી કર્યું હતું. તેમા તેમણે યશ તથા વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેઓએ અધિવેશનની ખુની સભામા કરેના ભાષણનો મિહ ગર્જનાથી સદ્દુર્ કાળા મોલની તરફદારી કરનારા સુધારકમન્યુઓનું સુખમર્દન કર્યું હતું ને એવું વાતા

વરણ ઉત્પન્ન કર્યું કે સદ્દુર્ જીનના સયોજક થી રગાને મદદુર્ જીન પાછુ ખેચી લેવાની દરજ પડી હતી

ન્યારે ન્યારે સુધારકમ્મન્યુઓ ધારાસભામાં અવર નવર નવા નવાધર્મવિરોધિ ખીલ્યા લાવી સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંતોને છિન્નમિત્ર કરવાને કાશીસ કરતા હતા ત્યારે સઘવીજી તેનો મખ્ત વિરોધ કરતા હતા ને તેને માટે દેશના જુા જુદા જેવા કે સુબક, મદ્રાસ, ગયા કાશી વગેરે સ્થળોએ બરસામાં આવેતા વણાત્રમ સ્વરાજન સઘના અધિવેશનોમાં ઘણો આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો ને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એક જીવાનને ધરમાલે એવી રીતે તન મન ને ધનથી સનાતન ધર્મની સતત સેવા કરી હતી તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે ને તે સેવા મદત સનાતનો પ્રજા તેમની સદા રૂણી છે જે ભારતવાસીઓ આજે પણ મઘવીજીએ દર્શાવેના સ્વધર્મ પાલનના સહેલા ઉપાયોને પોતાના જીવનમાં ઉતારી અમન કરે તો કેંગ્રેસ સરકારના આજના ધર્મવિદ્ધોણા તથા અસપ્રત્યક્ષ રાજ્યમાં જે અધાધુની વ્યાપી ગર્હ છે તથા સમાજમાં જે સડો પેસી મયો છે તે જલદી દૂર થઈ જાય ને રાકડી પ્રજા વધારે નિર્મળ જીવન ગાળે ને સુખને શાન્તિ ભોગવી શકે

મદ્દગન સઘવીજીએ સનાતન ધર્મની જે ખોજ અનેરી સેવાઓ કરી છે તેમાં તેઓએ થી ૧૦૦૮ આઘ જગદ્ગુરુ પરમ હસ પરિનાજક થી રાગ્યાચાર્યને વરદ હરતે સ્થાપિત પશ્ચિમ આઘનાય થી દારકાના પોહાનીશ્વરના નિયુકિત સ મધમાં નામદાર ગાયકવાડ સરકાર તરફથી જે રૂખનગીરી કરામાં આપે હતી તેનો સામનો કરી સદ્દુર્ પોહની પત્રિતતા તથા તે પોહનો ધમાનુબાધી સમરન રમાર્ન પ્રજાના પવિત્ર હક્કના રક્ષણાર્થે જે સેવા કરી હતી તે અમરયાન ધરાવે છે હેદના બ્રહ્મીજૂત જગદ્ગુરુ ચક્રારાચાર્ય થી રાજરાજેશ્વરાત્રમ તથા તેમના ગુરુવર્ચ બ્રહ્મીજૂત થી માધવતીર્થ મહારાજ જેઓ પશ્ચિમ આઘનાય દારકાપોહના અધીશ્વર હતા તથા જેમણે સારી લોકપ્રિયતા સપાદન કરી હતી તેમના સઘવીજી અનન્ય ભક્ત હતા તપોમુર્તિ થી રાજરાજેશ્વરાત્રમ થી માધવતીર્થ કે જેઓ બ્રહ્મીજૂત થયા તેમના ઉચ્ચ કોગીના પદસિધ્ધ હતા

તેઓશ્રી સદરહુ પીઠની આવીના શંકરાચાર્ય તરીકે અધીશ્વર થવાને અધિકારી હતા છતાં તેનો હજુ ઉઠાનો દષ્ટ નામદાર ગાયકવાડ સરકારે બીજાનો તે પીઠ પર નિયુક્ત કરી. પશ્ચિમાખ્યાય શ્રી શારદાપીઠની હકુમતમાં દ્વારકા ઉપરાંત કાઠીયાવાડ, કચ્છ, ગુજરાત, મધ્યદિંદ, રાજસ્થાન, બનારસ વિ. હીંદુ દેશી રાજ્યોમાં નિવાસ કરતી તમામ રમાર્ત પ્રજાને મદદ પીઠની ગાદી પર શ્રી શંકરાચાર્ય નિયુક્ત કરવાનો હક હતો તેની અવગણના કરી નામદાર ગાયકવાડ સરકારે તે પીઠ પર સરકારે નામેલા અધીને પાળવાની સરતે બીજાનો તે ગાદીએ નિયુક્ત કરો હતો. તેથી પ્રજાના તથા પીઠના હકોના રક્ષણાર્થે સંઘવીજીએ શ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમને તેમનો સામે નડીયાદ કોરટમાં જો દાવો નામદાર ગાયકવાડ સરકારે નિયુક્ત કરેલા શંકરાચાર્યે માંડ્યો હતો તેમાં સારી મદદ કરી હતી. તેમજ સદરહુ પીઠની તથા સનાતની પ્રજાની ઉવટ ચુર્ધી સારી સેવા કરી હતી. ઉપલા દાવાના સંબંધમાં આ લેખક તરફથી “શ્રી શારદાપીઠના શંકરાચાર્ય તથા નામદાર શ્રી ગાય- કવાડ સરકાર” એ નામનું એક નાનું પુસ્તક સન ૧૯૨૮ માં રચ- વામાં આવ્યું હતું તેના પ્રકાશન કાર્યમાં સંઘવીજીએ સારી મદદ કરી હતી. તે પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં ગાયકવાડ સરકાર ને અગ્રેજ સરકારની વચ્ચે થયેલી સંઘી; સનદો તથા બીજા અનેક અગત્યના દસ્તાવેજો છાપવામાં આવ્યા છે તેની સંખ્યા ૫૫ પચાસનો થાય છે. તે તમામ દસ્તાવેજો મેળવી તેની નકલો કરાવી તથા છપાવી ઉપલા પુસ્તકના પ્રકાશન કાર્યમાં સંઘવીજીએ ઘણી કીમતી મદદ કરી હતી તે બદલ હું તેમનો શુભી છું. સદગતનો મારા પ્રાર્થે એક આત્મીય જોટલો ગ્રેમ હતો. તે બદલ નમ્રમાત્રે તેઓશ્રીના અમર આત્માને હું શ્રદ્ધાજ્વલિ અર્પું છું અને ઉવટમાં પ્રભુને પ્રાર્થું છું કે મદગતે જો પોતાના જીવનમાં સનાતન ધર્મની કીમતી સેવા કરી છે તેથી દિન્દુબાઈઓને ગ્રેરણા મળે અને તેઓ તેને પોતાના જીવનમાં ઉતારે ને તેમ કરો રાષ્ટ્રનો તથા ધર્મની ઉજ્જ્વળ સેવા કરે इतिशम्

સંઘવીજી વિષે કેટલુંક જાણવા લાયક (વ્યાખ્યાન વાચ્યરૂપિતિ પાંડિત શ્રી શંકરપ્રભાકર મિશ્ર પ્રાપ્તાર્થર : સીટી હાઇસ્કૂલ)

સને ૧૯૧૬ની સાલમા મારો અને સઘવીજીનો સબધ થયો હતું અમદાવામા નેટીવ સ્કૂનમા સરકૂતનો અધ્યાપક થયો તે વખતે હોમરન ચળવળનો સમય હતો. ખ્રીસીસ બીજેન્ટ અને લોકમાન્ય તિનક આ બન્ને નેતાઓએ હોમરનની ચળવળ ઉપાડી તે વખતે રાજકીય બાપણો આપવાનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થયો હતો. કેટલોક સમા-ઓમા હું અને સઘવીજી મળતા હતા. અને રાજકીય વિચારોની આપ લે કરતા હતા. તે વખતે એમના વિચારો જાણવાના મને તક મળી અને મારા વિચારો જાણવાની તેમને તક મળી રાજકીય વ્યાખ્યાનો આપના મારા બાપણોમા મારી ધાર્મિકતા એમને કઈક દેખાઈ તેથી એમણે મને કહ્યું કે હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય મળવું ધાર્મિક જરૂરી જ છે અને તેને માટે નિસ્ખીમ પ્રયત્નનો જરૂર છે. પણ કેટલાક લોકો એમ માને છે કે પહેલા આપણે દેશને સ્વતંત્ર કરી લેવો અને પછી ધાર્મિક ચર્ચા કરવી જોઈએ એ બાબતમા સઘવી-જીનો મન એવો હતો કે રાજકીય સ્વતંત્રતાની જોડે ધાર્મિક સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ કારણ કે ધર્મ વગર રાજકીય સ્વતંત્રતા કામની નથી. કેટલાક દેશો સ્વતંત્ર છે પણ તે દેશોમા ધર્મ બાવના ન હોવાથી એમની રાજકીય સ્વતંત્રતા કામની નથી. કારણ કે જો પ્રજા પોતાની મસ્કૂતિ, ધર્મ અને નીતિ અને સદાચારને બૂલી જરી તો પશુના જેવું જીવન ગાગશે અને ધર્મ વગર અરાજકતા પણ થશે માટે રાજકીય અને ધાર્મિક આદોલન જોડે જોડે દોવું જોઈએ. એ બાબતમા એમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. ઉપરાંત મારી જીની બાબતનો મે વિચાર કર્યો અને મને વિચાર કરનાં લાગ્યું કે રાજકીય આદોલન અને ધાર્મિક આદોલન બન્નેનો નિત્ય સબધ છે. એકને બીજાની ધણી જરૂર છે. ધર્મ અને નીતિ વગર

૨૦૨૧ના પગુ છે માટે આપણે જ-ને આંદોલનો ચલાવવા જોઈએ. તે વખતે શહેરમાં રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓની મધ્યા અધિક હતી પણ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં કામ કરનારો વ્યક્તિઓના અભાવ જેવું હતું વૈદિક ધર્મ સુદૃઢ મને અને સનાતન ધર્મના સિદ્ધાન્તો સર્વવ્યાપી મને તેને માટે ખાસ એક ખેટફેર્મની જરૂર હતી સંઘવીછને મેં કહ્યું કે તમારા વિચારો ધણા સારા ॥ પણ જનતાને સાચ આપણને મળતો નથી તેથી કદાચ આપણે ન હારીએ પણ એમણે તો એમના ક્ષત્રિય સ્વભાવ પ્રમાણે મને કહ્યું કે તમે પડિત છો અને ભગવદ્ ગીતાનો મ્તોક તમે ભૂલી ગયા છો. “વલૈય મા સ્મ ગમ પાર્થ નૈતત્વશ્યુપપદ્યતે । ક્ષુદ્ર દ્વવપદૌર્વશ્ય ત્વકૃત્વો સ્તિષ્ઠ પરત્તપ” ॥ આ ભગવદ્ વચન સંઘવીછના મ્હોડેથી સાબળીને મને લાગ્યું કે સકળતા મળતી ન મળતી એ મુશ્કરાધીન છે પણ મારે તો મારો બ્રાહ્મણ ધર્મ જાળવવો જોઈએ અને એક વીર ક્ષત્રિયની જોડે બ્રાહ્મણ વૃત્તિથી કામ કરવું એમાં મારી શોખા છે. સનાતન ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે અમે ૨૧ જેઠાલાલ મજબાણને ત્યાં મળ્યા અને તે વખતના બાપુજી કાકા, શેઠ જાનાબાઈ દામોદરદાસ અને શેઠ ગિરધર ભારતર સાથે મત્રણા કરી અને શ્રી મનાતન સમસ્ત હિંદુ ધર્મની સ્થાપના કરી

મહર્ષી સજાએ ગુજરાતમાં અને ખામ કરીને અમદાવાદ શહેરમાં વ્યાખ્યાનો અને લેખો દ્વારા ધર્મની સારી સેવા બજાવી સ્વ વિકૃતભાષ પઠેવ વહી ધારાસભામાં વર્ણાન્તર ખીન લાન્યા હતા એ ખીનનો વિરોધ કરવાને માટે અમે ગુજરાત બરમાં ર્શ્યા અને એ મિનના વિરોધમાં ઘણી મજાઓ કરી આ જિલ્લો દેશમાં સર્વ વ્યાપી વિરોધ હતો એટલે મિત્ર પસાર થઈ ચક્રસુ નહોતું

એક વખતે આણ્ણદમાં આર્વસમાજની કેન્દ્ર-સ બરાઈ હતી આણ્ણદના કેટલાક વૈજ્ઞવો અમદાવાદ આવી સંઘવીછને મળ્યા અને કહ્યું કે આણ્ણદમાં મૂર્તિ પૂજા વિરૂદ્ધ વર્ણાશ્રમ ધર્મ ।વરૂદ્ધ કેન્દ્ર-સ દ્વારા ઘણા પ્રચાર ચાલી રહ્યો છે અને લોકોની વૃત્તિ

ફેરવાઈ જાય તેમ લાગે છે. તેમજ કૃમળી વયના બાળકો ઉપર ધણી ખરાબ અસર થાય એમ દેખાય છે માટે આર્યસમાજીઓની કોન્ડેન્સના મમયમાં આપણે એક કોન્ડેન્સ ભરીએ અમર મારા વિદ્વાનોને બોલાવીને એક વ્યાખ્યાનમાળા ગોઠવીએ તો આર્યસમાજની કોન્ડેન્સના ધર્મ વિરોધી પ્રચારનો શોભ્ય ઉત્તર આપી શકીએ. આશુદંના ધાર્મિક વૈષ્ણવોની આ સૂચના ધણી સારી લાગી. હુંક સમયમાં બીજી કોન્ડેન્સ કરવાનું મુશ્કેલ હતું. પણ કોન્ડેન્સના સમયમાં જ વિદ્વાનોને બોલાવીને સનાતન ધર્મના વ્યાખ્યાનો ગોઠવવાનું સહેલું હોવાથી આશુદંમાં સનાતન ધર્મના વ્યાખ્યાનો ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. મુંબઈથી શ્રી તેજીરાજા તેમજ બાઈ સાંકળીઆને વૈષ્ણવો તરફથી બોલાવવામાં આવ્યા. અમદાવાદથી હું અને સંઘવીજી બન્ને જણા ત્યાં ગયા હતા. વૈષ્ણવોની બેઠકમાં સભા ગોઠવવામાં આવી અને જાણીતા સનાતની વિદ્વાનોના વ્યાખ્યાનો થવા મંબઈ છુટથી હેન્ડપીસો વહેંચવામાં આવ્યા હતા. સભામાં મોટી સંખ્યામાં લોકોએ હાજરી આપી હતી. સંઘવીજીએ મને કહ્યું કે તમેજ સરઆન કરો ત્યારે મેં મારા વ્યાખ્યાન સાર કહ્યું અને કહ્યું કે સનાતન ધર્મના સિદ્ધાન્તો વિશ્વ કોઈને પણ શાસ્ત્રાર્થ કરવાની મરજી હોય તો આ સભામાં આવે તેમને શોભ્ય શાસ્ત્રીય ઉત્તરો આપવામાં આવશે. ઐત્તજામાં એક બગવા વસ્ત્રધારી સન્માની ઉભા થયા અને તેમણે શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું કહ્યું. કહ્યું. ત્યારે મેં પૂછ્યું કે તમે કયા પ્રમાણે માને છો અને કઈ વસ્તુને તમે પ્રમેય માને છો. કેવળ શુદ્ધિવાદથી જ શાસ્ત્રાર્થ કરવા માગો છો કે તમારી પામે શાસ્ત્રના પ્રમાણે. પણ છે? માટે જે પ્રયોગે પ્રમાણે તમે માનતા હોય તેનું પહેલાં નિગમણ કરો; ત્યાર બાદ જ શાસ્ત્રાર્થ આગળ ચાલી શકે. એ જાતનમાં ટેટલીક ચર્ચો થયા બાદ પેલા સન્માસીજી ઉભા થયા અને પોતાના પ્રમણે નિશ્વયપૂર્વક કહી શક્યા નહીં અને સભામાં હસાહસ થતાં બેની ચલા. ત્યારબાદ સંઘવીજીએ પોતાનું બાપણુ સાર કહ્યું અને બે કલાક સુધી વણી-

બરાબર સમજી લે. ત્યારબાદ આપણે પ્રેમાભાષ હોલમાં એક વ્યાખ્યાન ગોઠવીએ અને વેદ અપૌરુષેય છે એ ને સિદ્ધાન્ત પૂર્વે મીમાંસા અને વેદાન્ત શાસ્ત્રનો છે તેનું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરીએ. માઈ વ્યાખ્યાન પ્રેમાભાષ હોલમાં રાખવામાં આવ્યું અને એ સંઘથી મેં તેમજ અન્ય વિદ્વાનોએ તે સંઘથી સ્પષ્ટતાથી ચર્ચા કરી. આવી રીતે સનાતન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તોને પ્રતિપાદન કરનારાં ઘણા વ્યાખ્યાનો ગોઠવવામાં આવ્યા હતા અને સનાતન ધર્મની જાગૃતિ કરવામાં આવી હતી.

એક વખતે મુંબાઈના માધવશાગમાં મનાતન ધર્મનું મંમેલન ગોરવામી શ્રી વસ્ત્રભવાલજી મહારાજના અધ્યક્ષપદે થયું હતું. વિષય વિચારણી સભામાં અમે ભાગ લીધો, અને કેટલાક ત્રિરોધી વિચારોવાળાનું ખંડન કરી સનાતન ધર્મને અનુકૂળ થાય તેવાજ દરાવો ઘડાયા. મંમેલનમાં અમદાવાદ તરફથી કેણુ બોલે એ પ્રશ્ન જારી આગળ આવ્યો ત્યારે સંઘવીજીએ કહ્યું કે અમદાવાદ તરફથી હું મારા પંડિત સંકરપ્રસાદનું નામ રજુ કરું છું. મુંબઈવાળાની વૃત્તિ સંઘવીજીને સાંભળવાની હતી. અને મને આગળ લાવવાને માટે તેઓએ તેમનું બોલવાનું સ્વીકાર્યું નહિ, અને મોટા સમેલનમાં મને પહેલીજ વાર બોલવાનો અવસર આવ્યો. આ સંઘવીજીની ઉદારતાનો એક દાખલો છે.

સંઘવીજી પોતે સ્માર્ત હતા પણ વૈષ્ણવો માથે તેમને ઘણો સારો મંથ થ હતો. શુદ્ધાદિત, વિશિષ્ટાદિત તેમજ સ્વામીનારાયણના સંપ્રદાયવાળાઓ જોડે સારા સંબંધો રાખતા હતા, તેમના તરફથી તેમને બાળણુ આપવાને નિમંત્રણ મળતા. તે સમાજોમાં શુદ્ધ શુદ્ધિથી હાજર થતા હતા અને પોતાના સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ ન આવે તેવી રીતે વૈષ્ણવો શ્રાસનાતન ધર્મનું એક અંગ છે એમ પ્રતિપાદન કરતા હતા.

સંઘવીજીના રાજકીય વિચારો

શ્રી. સંઘવીજી કેંગ્રેસના એક જુના સભ્ય હતા, અને લોક-માન્ય તિલકના વિચારના દૃઢ અનુયાયી હતા. જંગમંગની ચળવળને

અંગે તેઓ મોખરે હતા અને વિદ્યાર્થીઓ તેમજ સામાન્ય જનતા તેમને સાંભળવાને એ વખતે બહુ આતુર રહેતી હતી. એમની વાણીનો ધારાપ્રવાહ અસ્ખલિત હતો અને એ વખતે એમના જવા પોઠ વક્તા ભાગ્યે જ એ ત્રણ હશે. લોકમાન્યની ગમગીય સરણી તેઓ અનુસરતા હતા અને Responsive cooperation રીસ્પોન્સીવ કોપરેશનના સિદ્ધાન્તને તેઓ માનતા હતા. સરકારની જોડે રહીને જો દેશનું બહું યતું હોય તો તે બાબતનો તેઓ સ્વીકારતા હતા. સરકારનો વિરોધ કરવાનું બધાં લાગતું હોય ત્યાં તેઓ જરૂર વિરોધ પણ કરતા હતા. જો સરકાર જોડે અસહકારની જરૂર પડે તો તેઓ અસહકાર પણ કરતા હતા.

ધારાસભામાં જઈ સરકારની ખરાબ નીતિને ઉઘાડી પાડી અળવળ કરવામાં માનના હતા. બ્યારે માંધીજી ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરવા માંગતા હતા ત્યારે તે ધારાસભામાં જઈ સરકારનો વિરોધ કરવાના પક્ષના હતા. એક વખતે વિનીત પક્ષના નેતા રા. સા. હરિલાલ દેસાઈબાઈ ધારાસભા માટે ઉભા થયા તે વખતે સંઘવીજી પણ તેમની સામે ઉભા થયા હતા. હરિલાલ બાઈને મીસોવાળા શેઠીયાઓ તરફથી કહેવાતા કેંગ્રેસીઓ તરફથી તેમજ ખીજ કેટલાક બ્રિટિશ સરકારના બહતો તરફથી ખુબ મદદ મળી અને શહેરમાં ખુબ ગરમ વાતાવરણ હોયું થયું તે સમયે અમે મીલ વીસ્તારથી માંડીને આખા શહેરમાં આશરે ૧૦૦-૧૨૫ બાપણો આપ્યા હતા અને બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટની રાજકીય નીતિને વખોડી કાઢી હતી. આ રીતે સંઘવીજી હાર કે જીતનો વિચાર ન કરતા સિદ્ધાન્તની બાબતમાં લડવાને હમેશા તૈયાર રહેતા અને પોતાના વિચારો જનતામાં પ્રચાર પામે એ સંબંધી પુરતો ખ્યાલ સંઘવીજી રાખતા હતા, હારવા જીતવાનો પ્રશ્ન તો એમને માટે ધણે તુચ્છ હતો.

અમદાવાદમાં વણીશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘનું અધિવેશન બરાણું હતું તે વખતે આનાકાની કયાં વખરે રા. ૧૦૦૦) ફંડમાં બધી હતા અને ખીજની પાસે બરાવતા હતા, એમ દરેક અધિવેશનમાં જતા

ત્યાં રૂ. ૧૦૦૦) ધણુંખર્ચ આપતા હતા. સંઘનીજ ધનનો વ્યય નિરર્થક કરતા નહોતા, અને ઘણા જ બદ્ધમુદ્રિ હતા, પરંતુ પોતાના ધાર્મિક અને રાજકીય વિચારોની સિદ્ધિને માટે છુટથી પૈસા ખર્ચતા હતા. પ્રચારકોને, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને, આચાર્યકુળની સ્થાપનાને માટે તેઓ પૈસા ભેગા કરતા હતા. તેઓ જન્મે ક્ષત્રીય હોવા છતાં બ્રાહ્મણ હતા, અને બ્રાહ્મણોની જ્યાં નિંદા થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોનો પક્ષ લઈને વિરોધ કરતા હતા. બ્રાહ્મણોથી દેશનો ઉદ્ધાર થશે તે બાબતને તેઓ મહત્ત્વપૂર્ણ માનતા હતા. મને એમના ઘણા સંસ્મરણો માઠ છે પણ એ બાબતનો અહીં સમાવેશ કરી લેવાથી ચર્ચા કરવાનો મારો આશય નથી. સંસ્કરાચાર્યની બાબતમાં તેઓની જદા માન્યતા હતી કે આ સમયમાં જે વ્યક્તિ સુધારકોની સામે લડીને સનાતન ધર્મની મહત્તા વધારે તે જ વ્યક્તિ તે પદને લાયક છે. પણ ગમે તેવો વિદ્વાન હોય અને સુધારકોની હા મા હા મેળવે તેવી ગમે તેવી વ્યક્તિ હોય તેનો સ્પર્શ કરવાને તેઓ માગતા નહોતા.

એક નિડર લેખક તરીકે તેઓએ ઘણી જ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. જ્યારે શ્રી રમણભાઈએ જર્જનર લખીને સનાતનીઓની ઘણી મરુકરી કરી ઉતારી પાડ્યા ત્યારે તેમણે ભ્રમણચંદ્ર લખીને સુધારકોના દાંત ખાટા કર્યા હતા. અને પુસ્તક હજારો માથુસોએ વાંચવાથી પ્રાચીન વિચારોનો પ્રચાર થયો હતો.

બાહ્ય વક્તા તરીકે શ્રી મુનશીએ પણ તેમના વખાણ કરેલા. મંઘવી જેના પુત્રો જગતમાં ઝોલા જન્મે છે. અને તેઓ જન્મીને દેશ, ધર્મ અને જગતનું કલ્યાણ કરે છે આવા પુરુષા-ત્માઓ ગુર્જર પ્રદેશમાં વધુ ને વધુ જન્મે એવી જગતપંતઃ પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

કેવલાદ્વૈતવાદી નગીનભાઈ

પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય સ્વામી ત્રેમપુરીજી-હૃષીકેપ

અન્તરિન્દ્રિય તેમજ બાહ્યેન્દ્રિય દ્વારા પરિગ્રાયમાન આ વિશ્વ-
પ્રપંચના મૂલતત્ત્વનું સ્વરૂપ કેવું હશે? આ વસ્તુને જાણવાની
અભિલાષા ચિન્તનથીજ માનવો માટે સ્વાભાવિક છે. આ જીજ્ઞાસાના
ફલરૂપે દાર્શનિક વિચારોનો આભિર્ભાવ થયેલો છે. મૌલિક તત્ત્વનું
નીરૂપણ શુદ્ધિને આધીન છે. શુદ્ધિ કર્માનુસારિણી છે. કર્મ સૌનાં
સરખાં હોઈ શકે નહિ. કર્મભેદમાંથી શુદ્ધિભેદ થવો અનિવાર્ય છે.
શુદ્ધિભેદ, રૂચિભેદ અથવા દૃષ્ટિભેદ દ્વારા પોતપોતાનાં મન્તવ્ય
સિદ્ધાન્તોમાં પણ ભેદ ધુસી ગયો છે. ભારતીય દર્શન શાસ્ત્રોમાં
જે જે સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન થયું છે તે સર્વનો સમાવેશ બ્રહ્મત્વવાદ,
દ્વૈતવાદ કે અદ્વૈતવાદ આ ત્રણમાં થઈ શકે છે. અદ્વૈતમાં પણ વિશિષ્ટા-
દ્વૈત તથા કેવલાદ્વૈત નામથી પ્રસિદ્ધ બે વાદો મુખ્ય છે. આ બંનેમાંથી
કેવલાદ્વૈત સત્ય સનાતન હોવાને અંગે અધિક પ્રસરિત એવું આદરણીય
છે. સદ્ગત શ્રીયુત ત્રિવિભાજી નગીનદાસ સંઘવી મારા પરિચયમાં
સારી રીતે આવેલા હતા એટલે પરિચયના આધારે હું કહી શકું
હું કે સદ્ગત નગીનદાસભાઈ કદર સનાતન ધર્માવલંબી હતા-અર્થાત્
સત્ય સનાતન કેવલાદ્વૈતવાદી હતા. ૐ સત્:

સનાતન ધર્મના ધુરંધર રક્ષક ભડવીર સંઘવીજી

શ્રીયુત વિનાયકરાય શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

ગ્રોગ્રાયટર ટ્યુટોરિયલ હાઇસ્કૂલ

ભગવાન શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય વડોદરાના શ્રેય માધક અધિકારી વર્ગના સ્થાપક અને સદ્ગુરુની પરમકૃપાના પાત્ર મની પ્રાત રમરણીય શ્રી નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ સંઘવીજી એક પરમ ભક્ત પ્રખર વક્તા અને વિદ્વાન્ અને સનાતન ધર્મના ધુરંધર રક્ષક થયા. શ્રેય માનક અધિકારી વર્ગમાં જે અનેક વિભૂતિઓ હતી તેમાં શ્રી મધવીજી એક તેજસ્વી વિભૂતિ હતા. શ્રેય સાધક અધિકારી વર્ગે સનાતન ધર્મ અને ગુજરાતી સાહિત્યની જે અમૂલ્ય સેવા કરી છે તેમાં શ્રી સંઘવીજીનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. ભક્ત કુરુજીને જેમ ભગવત્કૃપાથી વેદો અને વાણી રહ્યાં તેમ શ્રી સંઘવીજીને સદ્ગુરુ કૃપાથી વેદો અને વાણી રહ્યાં જ્યારે જ્યારે તેઓશ્રી સિદ્ધમર્જનાથી પ્રવચન કરે ત્યારે તેમાં ગ્રેરણા અને જળ અને સાર્વિક જુરસો હોય જ અને વાણીનો પ્રગ્ઠ ધોધમધ અને અરખનિત હોય, સનાતન ધર્મના ધુરંધર રક્ષક અને પ્રમગ પ્રચારક તરીકે તેમનું વ્યક્તિત્વ અનેક હર્ષ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રયત્ન આક્રમણ સામે સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર ભડવીરોમાં તેઓશ્રી અગ્રમણ્ય હતા. તેમના સમયમાં ધર્મની રક્ષાની અત્યંત જરૂર હતી અને પ્રણુકૃપાથી તેમની સેવાઓ-સનાતન ધર્મને ચરણે ચોગ્ય નખતે મળી એક સમર્થ વ્યક્તિ તરીકે શ્રી સંઘવીજી અમર રહેશે. પરમકૃપાળુ પરમાત્મા આવી વિભૂતિઓ ઐહિક અને આકસ્મિક કલ્યાણ માટે જનતાને આપતા રહે એવી વિનમ્ર પ્રાર્થના આપણે સૌ કરીએ.

શ્રી. સંઘવીજીના દિવ્ય સદ્ગુણો.

શાસ્ત્રી શ્રી વસંતરામ હરિકૃષ્ણ

બાવન વર્ષ પહેલા હું ન્યારે અહીંની અમદાવાદ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં અધ્યયન કરતો હતો, ત્યારે શ્રી સંઘવીજીનો એક પરીક્ષક તરીકે પહેનરહેનો આ પર્ક સાધવાનો મને તાબ મળ્યો. કાવ્ય સાહિત્ય તથા વેદાનુ તેમજ જ્ઞાન વિજ્ઞાન હંતુ ધર્મશ્રવણ તો તેઓ મર્મજ હતા અને સનાતનધર્મીય આદર્શોને નિજ જીવનમાં, તેઓએ છેક છેલ્લે સુધી જળકતા રાખ્યા હતા વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા ન્યારે તેઓ લેતા ત્યારે રઘુવંશના એકાદ રથોડાં વિષે પણ બહુ પૂછતા રહેતા. હા, સમાજ સુધિ આદિ વ્યાકરણ અને અનકાર આદિ બહુ ગ્રીણવટથી પૂછતા હતા. એમની પરીક્ષામાં ઉત્તમ ગુણોનો પ્રાપ્ત કરીને ઉત્તીર્ણ થયું એ ગૌરવરૂપ ગણાતું હતું એવા એ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉત્તમ ઠાટિના વિદ્વાન હતા સંસ્કૃત જાણમાં બહુ જ છટાથી પ્રવચન કરતા, વાર્તાનાપ કરતા.

બગબગના સમયથી રવેશી ચમનગ ચાની, ત્યારે ગોરી સરકારની ખદગી વહોરી લઈને પણ થી. સંઘવીજીએ આગમાં ઝંપતાવ્યું હતું અને લોકમાન્ય તિલકના જ્ઞાન પક્ષને અપાનનારા તેઓ એક વીર પુરુષ હતા. આ વખતે તેમની ક્ષત્રિયતા મૂલક નિર્ભયતા ખૂબ પ્રકાશી રહી હતી મારાથ ગુજરાતમાં રાજકારણમાં ઉદ્ઘામ વિચારોના એ એક નિહર પ્રચારક હતા લેખો, કવિતાઓ અને હૃદયવેધક વક્તૃત્વથી તેમણે ગુજરાતમાં લોકમાન્યના વિચારોને વ્યાપક પ્રચાર કર્યો હતો. તેમને ગાંધીવાદમાં જરાય શ્રદ્ધા ન હતી ગાંધીજીના અસ્તિત્વમાં પણ ગાંધીવાદ સામે પોતાના વિચારોને પ્રવાહ વહેતો રાખ્યો હતો. પ્રમુખ દલીલોથી તેમણે ગાંધીવાદનું ખડન કર્યું હતું એમનું એ ખડન-સાહિત્ય વિજ્ઞાન છે અને નિષ્પક્ષ વાચકને સત્યદર્શન કરાવવાને એક સમર્થ વાક્યમયની ગરજ સારી થાકે છે.

૧૯૧૬-૧૭ થી તો તેઓને રાજકીય નેતાઓ સામે મોરચો માંડવો પડ્યો હતો. આંતરગતીય લઘુમતીથી માંડીને અત્યાર સુધીના દિંદુ સંસ્કૃતિ ધાતક કાનૂનો સામે છેલ્લા શ્વાસ સુધી તેઓ લડ્યા હતા. તેઓ અહિંસાને માનતા ન હતા. 'ચાં પ્રતિ ચાણ્ય' એ નીતિને અનુસરતા હતા. વળી તેઓ એક ક્રાંતિકાર હતા. ગાય-કવાડ સરકારે નીમેલા મુઘારક શંકરાચાર્યનો સામનો કરીને, તેમણે એક પવિત્ર, ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાળા, ધર્મ માટે પ્રાણપાંથ્ય કરનારા એક તપસ્વી સંન્યાસીને દ્વારકાચારદાપીઠના શંકરાચાર્ય તરીકે પશ્ચિમાખ્યાયની સનાતની પ્રજાના પ્રચંડ બહુમત પાસે સ્વીકારાવ્યા હતા. બે હજાર વર્ષમાં આ એક અબોડ ક્રાંતિકારી પગલું હતું. જહીબૂત શ્રીચારદા-પીઠાધીશ્વર શંકરાચાર્ય શ્રીરાજરાજેશ્વરાશ્રમસ્વામીજી પણ એક અદ્વિતીય ધર્માચાર્ય તરીકે જીવન જીવી ગયા અને ધર્મ પ્રતિપક્ષીઓના આક્રમણનો સામનો કરતાં કરતાં સમાધિસ્થ થયા. એ ચિરંમરણીય બની ગયા; શ્રી. સંઘવીજીની ધાર્મિક યજ્ઞભાવનાને જળદળતી રાખી ગયા.

શ્રી. સંઘવીજી આદર્શ ગુરુભક્ત હતા. જહીબૂત આચાર્ય શ્રી. નૃસિંહાચાર્યજીના એઓ કહૈર અનુયાયી હતા. ગુરુચરણમાં એમનો શ્રદ્ધા અદ્વિતીય હતી. ઇતર ધર્માચાર્યો તરફ તેમની પૂજ્ય ભાવના કાંઈ ઘેડી ન હતી, પણ તેઓ સદ્ગુણપૂર્ણ હતા. મોઢ પણ ધર્માચાર્ય કે ધર્મનેતા જો ધર્મનો ઓછો સુકી ભય, ચારિત્ર્યને અવગણે તો શ્રી. સંઘવીજી તેને નર ગજના નમસ્કાર કરીને તેનો બહિષ્કાર કરવા કહેતા હતા. સુરુભક્તનો આ ભવ્ય આદર્શ સંઘવીજીમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતો.

તેઓ મુકરયાશ્રમી છતાં સંન્યાસી જેવા ત્યાગી હતા. ધર્મ ઉપરનું આક્રમણ તેમને અસહ્ય લાગતું. ધર્મના મોઢપણ અંગને હિનારી પાડનાર ઉપર તેમનો પ્રચંડ પુણ્યપ્રકોપ દાવાનળની જેમ ફળી વળતો. ગમે તેવી પ્રસિદ્ધ કે પૂજ્ય ગણાતી વ્યક્તિ જો તે સનાતન ધર્મને લગતું ઘસાણું બોલે કે લખે તો તેને જડખાતોડ

જવાબ શ્રી. સંઘવીજી આપી દેતા. જરાય શરમ રાખતા નહિ. તેઓ જ્યારે પ્રાતઃકાલમાં વૈદિક વિધિનું પાલન કરતા ત્યારે બાલ-જોગિત વચરેષ તેમની ચોમેર દેખાતું. તેઓ જન્મે કૃત્રિય હતા, પણ ગુણકર્મો મુખ્યત્વે બાલજીવનમાં દર્શન કરાવતાં હતાં. વર્ણાશ્રમના મહાન આગ્રહી પાલક તરીકે તેઓ ચિરસ્મરણીય છે.

એમના ખસોડા પ્રવાણ પછી એ સ્થાન ખાલી છે. નાનામાં નાના આચારવિચારો. સંસ્કૃતિની પ્રણાલિકાઓ. ધાર્મિક આદર્શો વગેરેની પાછળ રહેલું વિજ્ઞાન અને શ્રેય સચોટ ભાષામાં કહેનાર અને લખનાર, ગુજરાતના એક શીઘ્ર કવીશ્વર, ગુજરાતી ભાષા પર અદ્ભૂત પ્રભુતા દર્શાવનારા એક સાક્ષર, એક એજન્ડા રાષ્ટ્રભક્ત, સુરસરસ્વતીના પરમ ઉપાસક, ધર્મવીર સંઘવીજી ભક્તે ચર્મચક્ષુથી ઓઝડત યથા હોય, પણ તેઓ અમર છે અને અમર રહેશે.

શ્રી પટેલ કુલદિવાકર, વૈષ્ણુવાલંકાર, સદ્ધર્મભૂષણ
 શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રસૂત, સદા એકરૂપ, સનાતન
 વૈદિક ધર્મપ્રાણ શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ
 સંઘવીજીને સ્નેહાંજલિ સન્માન.

લેખક-શ્રી સદ્ધર્મ ભાસ્કર વિધાવારિધિ

રા. રા. ગુલાબરાય કલ્યાણરાય હાથી, રાજ્યશાસ્ત્રી .

ॐ તસ્ય શ્રી મહાપુરુષાયનમઃ

અનૃતજડચિરોધિરૂપમન્તવ્ય-

મલદુઃખતા વિરુદ્ધમ્ ।

જાતિનિકટમધિક્રિયં મુપારેઃ

પરમપદં પ્રણયાદભિષ્ટવોમિ ॥ ૧ ॥

પ્રત્યક્ષપ્રમાણકમસત્ય-પરાક્ષ્મેદં

પ્રક્ષીણકારણવિકાર વિકારમેકમ્

ચેતન્યમાપરમાર્થ-નિજસ્વરૂપં ।

પ્રત્યક્ષપ્રચ્યુતમહ પ્રણતોઽસ્મિ નિત્યમ્ ॥ ૨ ॥

વાગ્વિસ્તરા યસ્ય વૃહત્તરંગા

વેલાઠટં વસ્તુનિ તત્ત્વ-બોધ ।

રત્નાનિ તર્કપ્રસરપ્રકારા .

પુનાત્વસૌ ધ્યાસપયોનિધિર્ન ॥ ૩ ॥

“ જનની જશુ તો હરિજન કો દાતા કો ધર ”-એ શ્રી.

ભારતી અમ્માએ આજુની સામિધ્ય આવેન અમદાવાદમાં સ્વ
 પ્રસન્નનાથી સ્વીકાર કરેલી પ્રત્યક્ષ પ્રાર્થનાના ફળ રૂપ જાકિત, દાન,
 અને સૌયની મૂર્તિનું દર્શન શ્રી નગીનદાસજીના જન્મ પ્રાગટ્યનું
 માની શકાય છે કારણ માતૃપિતૃના વૈષ્ણવી હિમ્મ ભાવનમાં શ્રી
 રણછોડરાયજીના દર્શન માટે ડોકોર સ્વજનોને લઈ જઈ સધવી
 અવટકપદ પસળેને પ્રાપ્ત જરાવી અભોદારનો પાયો રોપાયો.

શ્રી. નગીનદાસજીને વેદોક્ત વિધિથી યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થયા. એટલે વેદ ત્રયીમાતા માયત્રીના ઉપાસક હોય છે સુધી રહ્યા. અને ત્રિકાલ સંધ્યા તથા પડ્કર્મ વિધિસર કરતા રહ્યા. તેથી પોતે ક્ષાત્ર તેજઃ પ્રભાવ છે એ જ દૃઢ માન્યતાથી પોતે વ્યવહાર કરતા રહ્યા. **यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभयं भवत्योदनं** એ દિવ્ય પ્રકાશને પ્રકટાવતા **पुनस्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः** એ માન્યતાથી **ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः** એ ભાવના દર્શાવતા થયા. સૌ. શ્રી. મંગલાભિધાના પદ પામી દામ્પત્ય યોગે **यतो घर्मस्ततो जयः** ની ભાવનામાં નિયમ વ્રતે વ્યવહાર કરતા થયા અને **यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः** એ વિધિથી સંયમી જીવન ગાળતા થયા. માતૃદેવો મય, પિતૃદેવો મયઃ એ વેદાનું શાસનના વિસ્તારમાં **आचार्यदेवोमवतुंशुरुषु** જાગતાં સ્વરાશીસમ શ્રી નૃસિંહાચાર્યને શરૂપદ અર્પી શ્રેયઃ સાધકાધિકાર મેળવી શ્રી વૈષ્ણવી શક્તિ જમના, શ્રી શાંકરી શક્તિ જ્ઞાનગંગામાં શ્રી સદશુર શક્તિ સરસ્વતીના મેળ સાધી **हव्यं तीर्त्वा परान् तारयति**ના લક્ષ્યથી, મહાકાલ, મહાલ્યોતિઃ આદિ પત્રો પ્રકાશતા થયા. “**भद्रं भद्रं नो भेद**” એ તેમની રાક્ષસો આહુતરી સંપત્તિના વિનાશાત્મક સાધુ ધ્યાનજોની રક્ષાનું સુદ્ધિનું નિર્ભય સત્યમય પ્રકાશન પ્રસન્નું. શ્રી સંઘવીજીની સાક્ષરતા સર્વોંશે શ્રી કાર્તિક સ્વામિની પરા ઉપાસનાનું ફળ દર્શાવતી હતી. યુગરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી ગણપદમાં તેમની મેધા શક્તિ અદ્ભુત કૃતિમય ઝળકતી અને શિશ્વ કવીશ્વરની કૃતિ તેમને વરી હતી. તે તેઓશ્રીએ પ્રગટ કરેલાં પુસ્તકો તથા માસિકો વિગેરેના લેખો પુરાવા રૂપે છે.

શ્રી સંઘવીજી શ્રીમાત્ર છતાં આત્યાર વિચાર અને રોસાકમાં નિર્માન મોહરૂપ હતા અને મનસા વાચા કર્મજ્ઞાની એક તાપોને રમુજ ભાવે પોતામા ફેરવતી. એમ પુરવાર કરવા કહેતા કે પોતાનું નામ જ એવું પડેલું છે કે સવળે અવળે એક રૂપ જ રહેવા સૂચવે. એટલે જ “**नगीनदास**”નું સદા નગીન છે. શા માટે કર અન્ય કલ્પના; નિજ સ્વરૂપે મગ્ન રહી તું ટાળે સહુનો ભ્રમણા” “**એ**

દેખિતા નિર્ધન પક્ષની પરા સહાયતા અર્પવા સર્વ પ્રકારે તન મન ધન અર્પી દીધા હતા.

ધર્મયુગ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત એ શાસ્ત્રીય વચન તેમના ઊવનમા અસ્ખલિતરૂપે ક્રિયાત્મક હતું. તેથી તેઓ મેધાવી કાર્યદક્ષને સર્વ હિતેન્ધુ છતાં રાષ્ટ્રીય અગવળમા ન્યારે દિન્દુ ધર્મનો મુખ્ય પાયો સ્પર્શસ્પર્શ વિવેકને ન્યારે હોબેડી નાખવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ત્યારે તેનો દીર્ઘદષ્ટિએ તેના હૃદયમાં સર્વપ્રકારે વર્ણસંકરનાની અનર્થતા દેખાઈ તેથી અસ્પૃશ્ય હેતોર્થહુ હાતુમિચ્છન્ એ મૂર્ખ ચિન્હ જોઈ મહાવિરોધ શરૂ કર્યો. સ્વધર્મે નિર્ધન શ્રેયઃ ને યથાર્થ માન્યું. ભારતીય અનાદિમિદ્ આદર્શ ધાર્મિક નૈતિક તથા સામાજિક સદા વિશ્વ કલ્યાણ કર પદ્ધતિનો વિદ્વંસજીયો તેથી સુસ્ત કટકટર સનાતન ધર્મ રક્ષાના કાર્યમા પૂરાગળથી ઝપવાબુ અને મોટા બચમાથી શુદ્ધ રમાર્ત ધર્માનુયાયી પ્રગળે દૃષ્ટાન્ત રૂપ હિતભોધક થયા. સત્યમેવ વ્રતે યસ્ય દયા ભૂતેષુ સર્વદાના નિયમે માધુતા દર્શાવી પરશુરામવત્ ગર્વિષ્ટ રાજ્ય તત્ત્વના સંહારમા પરાક્રમ આદર્શ અને તે અંગે આન્દોલનો પત્રો દ્વારા, સભા દ્વારા ચનાબ્યા તેને અંગેની સૂચવશ અને ચક્રનચના રાજકીય તત્ત્વમા ધર્મહાસે બળ કરી ભારતના અષ્ટદેવાંગ નૃપતિઓ જન સેવક તરીકે રાજપાટ ખોઈ દાસ બની ગયા એ આજ સ્પષ્ટ પરિણામ જોવાય છે. શ્રી. પૂજ્યપાદ જગદગુરુશ્રી કરાચાર્ય રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સ્વામિ મહારાજના વિશ્વ કલ્યાણ પ્રદ મહાતપોમળને અગિવૃદ્ધિ આપવા તનમનધનથી વિના મકાલ્ય પશ્ચિમાખ્યાય શારદાપીઠની ત્યાગુર્વશ્ય પ્રગળના અગ્રેસર થઈ એટલે તો વધ્યા કે વિરોધિપક્ષે પૂ. શ્રી. રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સ્વામિજીને “સ ધર્મીના શ કરાચાર્ય” તરીકે લેખાબ્યા શ્રી નમીન દાસજી આગ્ય વિદ્યાના ડીગ્રીધર ન હતા, કાપદાના સ્ત્રીક નહતા છતાં ૨૧. શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ દ્રુવ, શ્રી રમણભાઈ નીનકંઠે જોવા મહાપ્રમગ વિદ્વાનોના તેજમા પોતે ન અગ્નતા પણ તેમના દોષો પ્રગટ કરવામા જરા પણ લજ્જા કે બચ ન માન્યા. શ્રી. ધર્મ-

મંગના સાપ્તાહિક પત્ર પોતે માસિક દોઢસોના ખર્ચે ચૌદ વર્ષ એક ધારાએ ચલાવી જાણણુ ધર્મને સંસ્કૃતિ વિરોધીને હંકાર્યા તે મોટું કાર્ય તેમણે કર્યું.

તેમાં “ હિરણ્યમયેનપાત્રેણ સત્ય સ્થાપિહિતં મુખં તત્ત્વ પૂષન્ અપાત્રણુ સત્ય ધર્માવ દૃષ્ટ્યે.” એ ઇશાવાસ્યનું વાક્ય તેમને બહુ રચ્યું અને તે દ્વારા સત્ય, ધર્મ જ્ઞાન અને ન્યાયનાં સ્વરૂપને પ્રકાશતા ના ગાયકવાડ સરખાં મહામણિષ્ઠ રાજકીય કાનુની તત્ત્વોની ખટપટને પોતાના સચોટ સત્યદર્શક લેખોમાં જરાપણુ કાવવા દીધી નહીં એ તેમની ન્યાય ભુદ્ધિ અને નિષ્પક્ષતાત ચથાર્ય કૃતિ દક્ષતાને બતાવતા હતા. શ્રી. ગુરુચાલુરની ધાર્મિક રક્ષા માટેની શાસ્ત્રીય કાનુની લડતમાં પોતે અગ્રેસર થઇ શ્રી. જોડુળનાથજી ગોસ્વામિ કુળતિલક આચાર્યને પૂરા સહાયક બન્યા હતા. વિદ્યા જ્ઞાનાય, ધનદાનાય, અને શક્તિઃ રક્ષણાય એ સાધુ લક્ષણો તેમના હતા તેથી બ્રહ્મચર્ય, પાદશાળા અને પત્રિકાના પ્રચાર અર્થે સુદૃઢ નિયમાનુસાર કાર્યપ્રણાલિ હતા. માતૃબ્ય વરંજનમ વશવિભવ દીર્ઘાધુરાશયતા, સત્યાગ્રહોદ્ધારક: ઇન્દ્રિય, સૌખ્ય, આર્જવ, જ્ઞાન, સ્વજનહિનભુદ્ધિ અને નારાયણની અનન્યભાવે બક્ષિતમા મમ જીવનનાં ફુલંબ લક્ષણો તેમના જીવનમા શોભતા હતા. તેમણે રચેલા પુસ્તકો ઘણી જ માર્મિક કાવ્ય શક્તિ અને શાસ્ત્રીય પ્રભેદ દર્શક સર્વમાન્ય થયા છે. પોતે પુષ્ટિમાર્ગના પરપરાના હતા તેથી શ્રી ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાની રાહ “ વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ ” એ ભજનમા દર્શાવેના લક્ષણો, “ વાચકાચ્છ મન નિશ્ચય રાખે, પરધન નવ ઝાલે હાય રે સમદર્શીને તૂણા ત્યાગી, પર જી જીને માત રે.” આદિને પોપો કુન દીપક માતૃકુખને શોભાવનાર નર રત્ન રૂપે શ્રી કૃષ્ણના જગદ્ગુરુ પદના મહિમાને વધારી સ્વજીવન સકલ માનના હતા. શ્રી સધવીજીની સંગત સજ્જનતારૂપે મનાતી તેથી તેના મિત્રો રને હીએ તેમજ અન્ય પ્રસસકો તેમને બહુમાનથી જોતા. આધ્યાત્મિક આસ્તિક તથા નાસ્તિક સર્વ દર્શનના પોતે જ્ઞાના હતા, તેથી કોઈ

વચન રનેહોને સંભળાવના. શ્રી સંઘવીજીનો ઉછેર, ડેંગવણી અને સામાજિક સંગતિ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની હોવાથી તેમાં પરમપદ પામવાનાં લક્ષણો ધડાધાં હતાં જે માટે કવિ હોટમતાં વચને છે કે “એ પરમ પદના અધિકારી, જેની મધળી રીતિ મારી, add જ ૧ શુભ ઈચ્છાએ સધળે વર્તે મન હન્દિય ને કાયા here

નીતિ નિપુણ સજ્જન એવા, ધન્યજનની એ જાયા;
 દુષ્કરની આગાથી ઉત્તરાં, કર્મ નથી આચરતા;
 મહેરને જે માહું લાગે, તેથી રહે કરતા;
 મર્વે શુભોથી સુધરેલા, સજ્જન કેરે સંગે;
 વર્તે જમમાં આનંદ અંગ ઉમંગે;
 નિન્દિત કર્મ ગમે તેને નહીં દેખાં પાછા નામે;
 દુષ્ટ દુર્જન પાતકી પાપી ન રહે પાસે;
 વિદ્યા વિનય વિવેક વિચારે, અનુભવ અર્ક પ્રકાશે;
 અન્તરનો એક એર અવિદ્યા તે તરત નારો.

એવા આચરણથી એ પોતે પરમ પદના અધિકારો રહી ધર્મ રક્ષા, સજ્જન સેવા અને બ્રાહ્મણ પૂજા કરતા. દ્વાવ ભાવમાં બ્રહ્મ ભાવની ગતિ તેમાં હતી તેથી અમત્ય કે અનાચારથી તે એટલા બધા ડાપાતા; બ્રાહ્મણના સ્વભાવ પ્રમાણે વાગૂ ઘજસ્ય મ્માહ્યણસ્ય એ રીતે વાણીમાં કંકંશતા દાખવતા. પણ અપેક્ષન્તે ન ચ સ્નેહં ન પાર્શ્વ ન દશાન્તરમ્ । સદાલોકહિતે સવતા રત્નદીપા શ્ચોત્તમાઃ ॥ રત્નદીપવત્ જીવન પરહિત પરામણુ સખતા. કાશીમાં તેમને મુચ્ચવવામાં આવ્યું કે “સંઘવીજી આ પવિત્ર તીર્થમાં ઉદારતા સખો મક્કીચૂમ ન બનો” ત્યારે તેમણે જણાવ્યું મેં લાખખોડું લગમગ તમામ ધન સનાતન ધર્મ રક્ષાના કાર્ય માટે આપી દીધું હોવાથી શું શક શકે ?” આવી તેમની ઉદારતા ધર્મ માટે હોવાની હતી. અને તેથી જ એ ધનનો ઉપયોગ સદ્ભાવે તેના દ્રસ્ટીઓ કરી રહ્યા છે. સંઘવીજી પ્રખર વકતા, હિંદા ધાર્મિકત્વવિગ્રાની હતા. તેને એક દાખલો ઈ. સ. ૧૬૨૬માં કાશીમાં અખિત્ર ભારતીય

આદાણુ મહા સમેનન મળવા વખતે એક પ્રશ્ન એવો આવ્યો કે માત્ર સાત વર્ષની કન્યાને પરણ્યા પછી તરત વૈધ ય આખું અક્ષત યોનિ એવી બાળાના લગ્ન યોગ્ય ન ગણાવા જોઈએ કેટલાક મહામહો-પાધ્યાયોના અનુમોદન દ્વારા બાવે સામાજિક ધોરણ બાવે ગળ્યા ત્યારે સંઘવીજીએ નિવેદન કર્યું કે “સકૃત્ત્વ કન્યા પ્રતીયતે વાગ્દાન પશુ કોક ન થાય એ નિર્દેશ છે તેનું શું કરશો? માતા પિતા એ જ્ઞાન આપ્યા પછી પૂર્વ જન્મ સંસ્કારની શિક્ષા તે બોગવી છૂટે એ નિષ્કૃંપ થતા પ્રશ્ન આગળ આવ્યો જ નહિ. ■ સંઘવીજીના જીવનમાં અનેક મહાવિકટ પ્રસંગો આવ્યા. શહેરીઓમાં અગ્રેઅર તરીકે યોતે નાગરાના મહવાસમાં હોવાથી નાગરત્વ સમજતા તેથી જ્યારે જ્યારે પશ્ચિમાત્મ કેળવણીના ધર્મ વિશ્વ સાક્ષરોના કાર્યોનું પ્રદર્શન થાય ત્યારે ત્યારે યોતે સપ્રમાણુ વેદ વિહિત માર્ગ પર રહેવા આકરી ટીકા કરતા જરા પણ સંકેચાતા નહી.

ધર્મે તત્પરતા મુખે મધુરતા દાને સમુત્સાહિતા,
મિત્રેડયંચક્તા ગુરો વિનયિતા ચિત્તેડતિગમ્भीરતા ।
આચારે શુચિતા શુણે રસિકતા શાસ્ત્રેડતિવિજ્ઞાનિતા,
રૂપે સુન્દરતા હરો મજનિતા સત્સ્વેવસદ્દશ્યતે ॥

એ મત્પુરુષોના લક્ષણુ તેમના જીવનમાં સદા અનુભવાતા અસક્ત-શુદ્ધિઃસર્વત્ર જિતાત્મા વિગતરૂપ્હ । નૈવકર્મસિદ્ધિ પરા સન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥

એ દશા યોતે સેવતા હોવાથી આસક્તાળ આદર્શજીવન ગાળતા શ્રી દ્વારકા સારદાપીઠના પ્રકરણમાં તેમણે ધર્મ નીતિ ન્યાય અને અત્યનો પક્ષ સ્વીકારી સર્વસ્વ અર્પી મહાઆત્મ ભોગે અહર્નિશ પરમ પુરુષાર્થ પરાયણ હતા તે માટે શ્રી ના ગાયકવાડ સરકારને ક્ષાત્ર ધર્મ પરિપાવનને સન્માણે અને આચાર્ય ધર્મમાં ઉખન કરે તે માટે કટી બદ્ધ થયા હતા અને અકિચન, સ્વાગ્રથી, ગુરૂ પરપરા હક્કની કસોટીમાં વિચરતા પ્રજાને સાવધાન રાખતા.

પણ માર્મિક ધાર્મિક ધુવને તે ઉઠેની માર્ગદર્શક રહેતા જ્યારે જ્યારે ધર્મ રક્ષા માટે તેમની જરૂર પડતી ત્યારે ત્યારે જરા પણ આજસ, પ્રમાણ કે સક્રિય કે પ્રતિબંધ કે આજ્ઞા વિના ગમે તેવી સુશકેની હોય તો પણ સત્તર તે તકે હાજર રહી મોટી સેવા અર્પતા કાશી, કબકા, જગદીશાદિ મહાયાત્રાઓના પ્રસંગેમા મહાવિદ્વાન બ્રાહ્મણ પડિતો શાસ્ત્રીઓમા તેમનો સહવાસ અદ્ભુત સહાયક મનાતો. શ્રી સધવીજી બ્રાહ્મણ પંના પરમ ઉપાસક હતા તેથી કનૈ સાક્ષરો રાક્ષસાનો યોગ પણ તેઓ વિસરી ગયા અને તે અંગે શ્રી શારદાપીઠના અધિકાર પ્રકરણમા જતિ સર્વત્ર યજ્ઞયેવ એ કથન ન સ્મરતા વિપક્ષ વાસિત વ્યક્તિના હાથે સત્ય સિદ્ધાન્તની અવહેનના હતારા થવાનો પ્રસંગ જાન્યો અને સમઘટિત હિતને વ્યક્તિગત હિત તરીકે ન્યાયરૂપ મનાતા ધર્મ અધર્મ જાન્યો. એથી સ્મરત પશ્ચિમાખ્યાય સ્માર્ત પ્રજાના હક્કને કેવળ દાગકાની પ્રજામા સક્રિય યોગ જાન્યો. એથી બ્યાસે પુકાર્યું છે કે,

ऊर्ध्वयाहुर्विरोधह न मा कश्चित् क्षुणोति भो ।

धर्मद्विषश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

એથી હતાશા શારદાપીઠની ગતિ તેમજ ભારતીય રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ અનુભવાથી તેથી કાલગુ સાસ્ત્ર-મદયુગમરવો તપશ્ચા વ્રતયુગધર્માનુસારિણ કિમિતિ લિનો ફલિના પીઠ્યન્તે સાધનો જગતિ ॥ એ ન્યાયે કહ્યું ધાર્મિક પ્રજાને સ્વરાજ્ય યોગમા આ ધુ

न देवे देवत्व वपटपटवहापसजना ।

जनो मिथ्यावादी चिरलतनुवृष्टिजलधर ।

प्रसंगे नीचानामवनिपतयो दुष्टमनस ।

जना नष्टा मृष्टा अहह कलिकाल प्रभवति ॥

એ મહાનુભાવ વગ્ધનોનું નાશ નજર હાન પણ અનુભવે છે સર્વ મનુષ્યોના સરખા હક્કો હોવાની યેવજાર્ગ આત્મ હનનનો

પરમ વિષમ યોગ પ્રસરી છે એ જોવા કરતા ઘન્યા નરા જે ગતા એ
ભાવિનિર્મોહનુ વિધાન રચવા પોતે આ જગતભાષી સીધાન્યા
અને ધન્ય બની ગયા.

વળી સન્તો ન સન્તિ સન્તિ યદિવા દુ સ્થેન જીવન્તિ તે ॥
તથા સીદન્તિ સન્ત વિલસન્ત્યસન્તઃ ઇત્યાદિ વચનો કલિમાવિશેષ
અનુભવાય એસ્વાભાવિક છે. પણ નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિત્ દુર્ગતિ
સાત ગચ્છતિ ॥ એ આશ્વાસનાદિબ્ધ વચન સર્વને સદ્ભાવના આદેશ
આપે છે. એ ન્યાયે શ્રી સંઘવીજીના મહા પ્રભાકીય શુભદ કાર્યોના
દ્વયો ભાવી પ્રજના સતાનો જરૂર અનુભવશે. એમ સુકૃતના બળને
વધારતા ગયા.

આ રીતે ગર્ભશ્રીમાન સદ્વિદ્યાસપત્ર, સદાચારી, સદાલોક
હિતરક્ત, રંગેરંગમા સનાતન ધર્મને નિજ સ્વરૂપમા દર્શાવનાર સર્વ
કર્મ સ્વતંત્ર યોગ્યાનમમ શ્રી નગીનદાસભાર્ગના પરિપૂર્ણ પ્રુષ્ઠોત્તમનાં
સ્વરૂપની મહા વિભૂતિ મૂર્તિ સદા સરમરણીય રહે એવી શુભેચ્છા-
દર્શાવી યદસ્વમપિ તત્ત્વં વહુ માની મધુરતા પૂર્વક સમાપ્તિના યોગે—

વિષ્ણુર્વા ત્રિપુરાન્તકોપિ અથવા દ્રઢાસુરેન્દ્રોડપિવા
માનુર્વા શશલક્ષ્ણોપિ અથવા હુદોડપિ સિદ્ધોડપિ વા ।
રાગદ્વેષધિપાતિમોહરહિતઃ સત્ત્વાનુકમ્પોત્થિત
યસ્તર્ધૈરલ કૃતો ગુણગણૈર્દેવાય તસ્મૈનમઃ ॥
સ્વસ્તિ સર્વેભ્ય ઝ્ઞ શાન્તિ શાન્તિઃ શાન્તિ

સંઘર્મભૂષણ નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજી

- શ્રી સનાતન વૈદિક ધર્મપરાયણ જનતામાં સંઘવીજીનું નામ - સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રી સંઘવીજી શ્રેયઃ સાધક અધિકારી વર્ગના અનુયાયી (શિષ્ય) હતા, અને શ્રેયઃ સાધક અધિકારી વર્ગ તરફથી પ્રકટ થતા “મહાકાલ” માસિક પત્રના તંત્રી હતા, તેમજ “ધર્મ મંગલા” નામે સાપ્તાહિક પત્ર પણ પોતે પ્રકટ કરતા હતા. આ બંને ધાર્મિક પત્રો તેમણે ઘણા વર્ષો સુધી પ્રકટ કરી ભારતીય સનાતન વૈદિક ધર્મોનુયાયી પ્રજાની અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે. તે ભારતીય જનતાથી ભૂલી શકાય તેમ નથી. તેમના પત્રોમાં ધર્મોન્નતિ કરનારા લેખોને ખાસ અગ્રગણ્ય સ્થાન મળતું હતું. ઉપરોક્ત બંને પત્રોમાં સંઘવીજીના ધર્મ પ્રચારાર્થે અનેક મનનીય લેખો પ્રકટ થયેલા છે, એટલું જ નહીં પરંતુ તેઓશ્રી ઉત્તમ વક્તા હતા અને તેમનાં વ્યાખ્યાનો ધાર્મિક જનતાને ઘણાં જ લાભકારક હતાં. તેઓશ્રી ધર્મ પ્રચારાર્થે ઘણો જ પરિશ્રમ ઉઠાવતા હતા, તેમના લેખો-પત્રો વ્યાખ્યાનો વગેરે મેં વાંચેલા છે એટલું જ નહિં પણ તેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ મને અનેક પ્રસંગે થયેલો છે. તેઓશ્રીએ સવત ૧૯૯૫ના ચૈત્ર સુદ ૪ થી ૧૧ સુધી શ્રી સનાતન રામબલી હોલ-અમદાવાદમાં શ્રી ઔદીચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણ યાત્રિ દિતવર્ધક સભા (દરિયાપુર શાહપુર વૉડ) અમદાવાદ તરફથી અનેક આચાર્યો, વિદ્વાનો અને સ્વધર્મનિષ્ઠ જનતાનો સહકાર મેળવી શ્રીસનાતન ધર્મવ્યાખ્યાન સંસ્થાહતી યોજના કરી વ્યાખ્યાનમાળા યોજી હતી. એ પ્રસંગનો લાભ મને પણ મળ્યો હતો, અને “સનાતન ધર્મ અને સ્વરાજ્ય” તથા “ત્રિમલક્ષણા ભક્તિ અને મોક્ષ” એ બે વિષયો પર મારાં પણ વ્યાખ્યાન-રામાનુજ સમ્પ્રદાયના વિદ્વાન આચાર્ય શ્રી લાગવતાચાર્યજી મહારાજ તથા વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના ઉપપ્રમુખ સનાતન ધર્મ ભૂષણ શ્રી નારાયણજી પુરુષોત્તમ સાંગાણીજી પ્રમુખરયાને જિરાન્યા હતા. આ બંને વ્યાખ્યાનો સંઘવીજીએ “મહાકાલ”

પત્રના પુસ્તક ડપના અંક ૪ થી ૭માં સંપૂર્ણ પ્રકટ કરેલાં છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ તરફથી 'સનાતન ધર્મ' ઉપર આક્ષેપ ચલે તો સંઘવીજી તરતજ તેનો પરિહાર પોતાના પત્રમાં કરતા અથવા કોઈ પણ વિદ્વાન વ્યક્તિ તરફથી ધર્મ ઉપર ચલા આક્ષેપોનું ખંડન લખવામાં આવતું તો તરત જ સંઘવીજી તે લેખોને પોતાના પત્રમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન આપતા હતા.

ધર્મપ્રાણ ભારતવર્ષમાં મનુષ્યજન્મ ધારણ કરેલી વ્યક્તિ પોતાનું શ્રેય શી રીતે સાધી ભગવતપ્રાપ્તિ કરી શકે? એજ લક્ષ્યમાં રાખી સંઘવીજી 'કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ' વિષયક લેખોને મુખ્ય સ્થાન આપતા હતા. સંઘવીજીના લેખો અને પુસ્તકો ખરેખર મનનીય છે. આ ધર્મપ્રાણ ભારતવર્ષ, ધર્મપ્રિય સ્વધર્મનિષ્ઠ સંઘવીજીને ઠેઠાપિ ભૂલે તેમ નથી. સંઘવીજીના સ્મારકમાં ખરેખર યાદગાર કોઈ ગ્રન્થ પ્રકટ કરી તેમનું નામ અમર જનાવવાની જરૂર છે. સ્વધર્મે નિષ્ઠાનં શ્રેયઃ પરધર્મે ભયાવહઃ (સ્વધર્મમાં મરણ થાય એ કદ્યાણુકારક છે પરંતુ પરધર્મ ભયને પ્રાપ્ત કરનાર છે.) એ સંઘવીજીનું ખ્યેય હવું. શ્રીહરિ સદા સર્વદા તેમના અમર આત્માને સ્વચરણારવિન્દમાં નિવાસ કરાવે એજ અન્તિમ પ્રાર્થનાપૂર્વક વિરમું છું.

સંઘવીજીનો સદાનો શુભચિંતક—

શાસ્ત્રી જયેશ્વરભાઈ હરિજીવન બેરી બ્રિમરેક નિવાસી.

મહામહોપદેશક—શુદ્ધાદિત્યજી—સત્સિદ્ધાન્તવિચારક દૈવમણિજી—
સંસ્કૃતમણિ. લાડવાડા-પેટલાદ

સ્વ. રા. રા. શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજનો સંક્ષિપ્ત પરિચય.

શાસ્ત્રી અનુપરામ સદાશિવ

દૈવજ્ઞમાર્ત્તક દર્શનકેસરી વિદ્યાવાચસ્પતિ

સ્વ. સાક્ષરવર્ચ શ્રીમાન સંઘવીજનો પરિચય આપવો-એ સૂર્યનારાયણનું દીપકથી દર્શન કરાવવા જેવું છે. કારણ કે-સંઘવીજના નામને અગર તેમને મળેલી ધાર્મિક ઉપાધિઓ (ટાઇટલો) ને તો ઘણા ખરા લોકો નહિ જાણતા હોય, પરંતુ ભારત અને ભારતેતર વર્ષની આબાસવૃદ્ધ જનતા અમદાવાદના સંઘવીજને તેમની દેવ સેવા અને ધર્મ સેવાથી જાણીતી જ છે. ધર્મવીરોની ગણના વખતે અમદાવાદના સંઘવી અને સંઘવીના અમદાવાદનું પ્રથમ જ સ્મરણ સાંભળવામાં આવતું અને આજે પણ આવે છે. સ જાતો યેન જાતેન યાસિ ઘંશઃ સમુન્નતિમ્ એમાં વંશની જગાએ દેશ શબ્દ મૂક્યો હોય તો અગર બન્ને શબ્દોનો અર્થ સંઘવીજના જીવનમાં જેવામાં આરતો હતો નહિ તો: પરિવર્તિનિ સંસારે મૃતઃ કો વા ન જાયતે પરિવર્તનશીલ આ સંસારમાં કેટલાય જનમ અને અરણ્ય પામ્યા તેનું નામ નિશાન પણ કેાઈ જાણતું નથી.

સદ્ધર્મ ભારતકર અને ધર્મવીર

જ્યારે જ્યારે ધર્મરક્ષા અને તે દ્વારા દેશરક્ષાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો. ત્યારે ત્યારે સૂર્યની માફક શ્રી સંઘવીજ પ્રકાશી ઉડતા હતા. અને ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગોમાં વિશ્વ વાતાવરણમાં કે પ્રતિ-પક્ષીઓના અમુદાયમાં પણ નીડરતાથી મહાવીર હનુમાનજીનો માફક ફૂદી પડતા હતા. અને હનુમાનજીએ જેમ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે ન સામ રક્ષઃસુફલાય કલ્પતે ન દાનમર્થોપચિતેષુ યુજ્યતે। ન ભેદસાધ્યા બલવર્પિતા જનાઃ પરાક્રમસ્ત્વેય મમેહ રોચતે ॥ પરાક્રમ કરી બતાવતા હતા. પણ ધર્મભાસથી ઠગાના નહિ. જેથી

તેમની પદવીમાં ધર્મની સાથે સત્શબ્દ જોડવામાં આવ્યો હતો. તે થોડા જ છે. વિદુરજીએ ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે કહ્યું હતું કે:

इन्द्राध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा धृणा ।

અલોભ ઇતિ માર્ગોડયં ધર્મસ્વાયુષિધ. સ્મૃતઃ
તત્ર પૂર્વશ્ચતુર્વર્ગો વૃમાર્થમપિ સેવ્યતે ।

उत्तरश्च चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ॥

પગાદિ ક્રિયાઓ વેદાધ્યયન દાન અને તપ તથા સત્ય, ક્ષમા, ધૃષ્ટિ અને અલોભ (નિર્લોભપણું) આ પ્રમાણે ધર્મ પશુ આઠ પ્રકારનો છે. તેમાં ચતુરો તપ સુધીના ચાર પ્રકારો દંભ અને પાખંડને માટે પશુ એવવામાં આવે છે, પશુ બાકીના સત્ય, ક્ષમા (દાનિત) ધૃષ્ટિ (દયા) અને નિર્લોભપણું એ ચાર પ્રકારો દંભી અગર પાખંડીમાં રહી શકતા જ નથી.

બ્યાખ્યાન માર્તંડ

સંઘવીજીના જીવનમાં દંભ અગર પાખંડ પ્રવેશ પશુ કરી શક્યો ન હતો. જેથી તેવા માણસો તરફ તેમને સ્વાભાવિક અનાદર થતો હતો. અને તેવાઓને જગતમાં હિરાડા પાડવા માટે નગ્ન સત્ય શબ્દોમા જડેર કરતા હતા. તેથી કેટલાક લોકો તો કહેતા કે સંઘવીજી ઘણા જ ઉમ્ર બાપામાં બોલે છે. પણ તેણે કહેનાગ આપજનો સાથે તો મ્હારે પણ વિવાદ થતો અને હું કહેતો કે સંઘવીજી જોએને માટે તીવ્ર શબ્દો વાપરે છે, તમે પણ તેમાંના જ જણાઓ છે. સંઘવીજીની વક્તવ્યશક્તિ ધણી જ અજોડ હતી. તેમના ગયા બાદ ગુજરાતી બાપામાં તેમના જેવો વક્તા મ્હારી નજરે કશું સુધી કોઈ જણાયો નથી. અને ભવિષ્યને માટે તો કશું કહી શકાય નહિ. કારણ કે ફાલો હ્યંનિરવધિર્વિપુલાચ પૃથ્વી સંઘવીજીગુજરાતી બાપામાં જ બાવણુ આપી શકતા હતા એટલું જ નથી. પણ સંસ્કૃત બાપો અને અંગ્રેજી બાપામાં પણ માતૃભાષાની માફક બાવણુ કરી શકતા હતા. તેથી તેમને આપવામાં આવેલી બ્યાખ્યાન માર્તંડની પદવી યથાર્થ જ હતી. અત્યારે આવી યથાર્થ પદવી ધરાવનારા ઓછા જ

પ્રમાણુમા નજરે પડે છે. આ ઉપરાંત સઘવીજના વ્યાખ્યાનો સામાન્ય જનતામા જોટવા અસરકારક હતા તેટલા જ સાક્ષરામા પણ હતા.

ધર્મરક્ષાનું અજોડ કાર્ય

જ્યારે ગાયકવાડ સરકારે પુરોહિતનો કાવદો કરવાને જાહેરાત કરી ત્યારે અને વડી ધારાસભામા ચારઢા એકટ આપ્યો ત્યારે સ્વ. સઘવીજએજ પ્રથમ સામનો કર્યો. કાશીમા જન્મ ધુર ધર વિદ્વાનોને ગાઢ નિદ્રામાથી જાગૃત કરી ધ્યાનશુ મહાસભેનન અને વર્ણાશ્રમ સ્વગમ્ય સઘની સ્થાપના કરવાને ઉદ્બોધન કર્યું. ગુરુવાયુર મદિરની રક્ષા વખતે ઢેટલાક વિદ્વાનો અને ધર્મીઓને સાથે લઈને એટલો તો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો અને અનેક વખત દિલ્હી અને સીમના જઈ વાયસરોય વિગેરે અધિકારી ગણને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી જાગૃત કર્યો જેથી તાત્કાલિક તો મદિર પ્રવેશનો કાવદો હાસ્તારપદ બની ગયો, પરંતુ બ્રીટીશ સરકારે ધાર્મિક વિષયમા તટસ્થતાની નીતિનો ભંગ કર્યો અને કામાક્ષીના મદિરમા અસ્પૃશ્ય પ્રવેશની છૂટ થઈ ત્યારે હવે આ સરકાર થોડા જ સમયમા નાશ પામશે એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ સંજ્ઞામા બાવિની ઘોષણા પણ કરી દીધી હતી અને અત્યારે ભારત વર્ષાધી બ્રીટીશ હકુમતનું નામ નિશાન પણ સ્વ નથી તેથી પ્રતીત થાય છે. ૩ રાજો રાષ્ટ્રસ્ય વિપ્રાણા નાશકાનિ ચિશેષત । કર્તારાધકયોર્નાશ્ચ રિતિ જ્ઞાતાતપોમ્રવીશ્ ॥ પાખડીઓ પ્રતિલોભ જાતિ અત્યજ જાતિ અને બીજી અસ્પૃશ્ય બાકતઓથી દેવમદિરમા પ્રવેશ કરવાથી અગર પૂજના સાધનો પુષ્પાદિકને અગર મૂર્તિને સ્પર્શ કરવાથી તે દેશના રાજનો રાષ્ટ્રનો વિદ્વાન વિપ્રોનો મદિર કર્તાનો અને પૂજા આરાધન કરનારાઓનો એ બધાનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે નિર્બીક અને નિશ્ચક રીતે શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તની ઘોષણા કરનાર ધર્મવીર સઘવીજ એક જ હતા. આ ઉપરાંત ધર્મના નામે ચાલતા શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ સત્રો અને અશાસ્ત્રીય મૂર્તિઓના વિરોધમા પણ પ્રમુખ આંદોનનો ઉઠાવેલા છે.

જે જમતમા પ્રસિદ્ધ હોવાથી આ જગ્યાએ ઉત્સવેષ કરવાની જરૂર જણાતી નથી -

સંઘવીજીની ઉદારતા

ધણી લોકો કહેતા કે સંઘવીજી ઉદારતાથી દ્રવ્ય વાપરતા નથી પણ મહારા અનુભવ પ્રમાણે જ્યારે મદિર પ્રવેશના પ્રથમ આન્દોનન પખતે અમોએ એક ધર્મ સભાની સ્થાપના કરી, અને તેમા જે જે વખતે જે જે ખર્ચ કરવાના પ્રસંગો આઘ્યા તે તે વખતે સંઘવીજીએ જ દ્રવ્યની સહાય કરી હતી વળી શ્રમના પ્રત્યેક અધિવેશનમા એક સહજાયો અધિક રકમનુ દાન આપતા હતા અને અમદાવાદમા વર્ણશ્રમ સ્વરાજ્ય મંદળુ અધિવેશન સફળ બનાવવા જુદાવસ્થાએ પહોચેના સંઘવીજી ધુવકને પણ શરમાવે તેટલુ કાર્ય કરતા હતા એક દિવસ તો મહે પૂછ્યુ કે પ્રાત કાલમા પૂજન અર્ચનયો હું વહેલો નિવૃત્ત થઈ શકતો નથી અને પ્રતિદિન ખટકર્મનુ તમોને વ્યસન હોના છતા કેવી રીતે નિવૃત્ત થઈ શકો છે તેના જવાબમા તેમણે કહ્યું કે આવા ધર્મરક્ષા દ્વારા દેશના હિતના કાર્યમા સમયનો ઉપયોગ કરવો તેમા તમામ ધાર્મિક કાર્યોનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને આવા કાર્યોને જ હું જીવનનુ પરમ પવિત્ર કર્તવ્ય માનુ છું. મારી રૂઝણાવસ્થા વખતે તો સમભગ આખા દિવસમા ૧૦ થી ૧૨ કલાક સુધી સભાજી રાખતા હતા અને ઔપધી પ્રયોગો પણ પોતાના જ ખર્ચે કરતા હતા. ગુજરાતમા ધર્મશાસ્ત્રીય નિષ્ણયો આપના માટે મૂકેને આગ્રહ કરી કેનાસવાસી વડ્ડરનાચાર્ય પૂ શ્રી પદ્મનાભશાસ્ત્રીજી દ્વારા પડિત સભાની સ્થાપના કરાવી પોતે તેના સરક્ષક સભ્ય બન્યા હતા અને દરેક પ્રસંગોમા પડિત સભાને આર્થિક સહાય આપ્યા કરતા હતા. આ ઉપરથી લોકો સમજી શકે છે કે સંઘવીજીને ધર્મશાસ્ત્રનુ ધણુ જ તત્તરપર્યોચાન હતુ. ધર્મ શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે ચેત્સ્વધર્માદિ પેતેમ્ય પ્રયત્નચત્ત્વલ્પલુદ્ધય । શતં વર્ષાણિ તે પ્રેત્ય

પુરીયં શુદ્ધતે જના : ॥ લબ્ધાનામપિ વિત્તાનાં ઘોદ્ધયૌ દ્વાવતિ-
ક્રમૌ । અપાત્રે પ્રતિપત્તિષ્ઠ પાત્રે ચાપ્રતિપોદનમ્ ॥

જે અદ્યપ્તુદ્ધિવાળા મનુષ્યો સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થયેલાઓને દાન
આપે છે તેમનો સેંકડો વર્ષો સુધી નરકમાં વાસ થાય છે. પ્રાપ્ત
થયેલા દ્રવ્યનો બે રીતે ગેર ઉપયોગ થાય છે એક તો અપાત્રને
દાન અપાય તે અને બીજો પાત્રને ન આપી શકાય તે.

પત્રકારિત્વ અને કવિત્વ શક્તિ

૨૪. સાક્ષરવર્ગ સંઘવીજનું પત્રકારિત્વ પણ સર્વાંતિશયી હતું.
ધર્મ મંગલા નામનું સાપ્તાહિક પોતાની ધર્મપત્નીના સ્મરણાર્થે
ગાડી ઘોડાને બદલે તેઓએ શરૂ કરેલું; ધર્મમંગલામાં ધાર્મિક વિષ-
યોની જ ચર્ચા આવતી હતી એટલું જ નહિ પરંતુ ધર્મના નામે
ધૂતંતા કરનારા પાખંડીઓની તો સખ્ત ઝાટકણી કહાડવામાં
આવતી હતી. ધર્મમંગલાના ધર્મપ્રેમી માહકો કરતાં તેના વિરોધી
પક્ષ તો તેની રાહ જ ભ્રેષ્ઠા કરતો હતો. પ્રાસંગિક વિષયનું સમ-
ર્થન કરવામાં નૂતન શબ્દ રચના એ સંઘવીજના લેખોની વિશિષ્ટતા
હતી. અત્યારની ભેજસેજીયા નીતિ માટે તેમણે સખગોલંકાર શબ્દ
વાપરેલો જે વાંચી વાચકવર્ગ મુગ્ધ થયો હતો. તે જ પ્રમાણે
મહાકાલમાં સંઘવીજના લેખો દાર્શનિક પંડિતોને પણ વિચારમગ્ન
કરે તેવા ઉચ્ચ કોટીની શાસ્ત્રીય સૈધીવાળા આવતા હતા. કોઈકે
પંડિતમન્ય પ્રેરેસરે કરેલા વેદના અપૌરુષેયત્વ વિરૂદ્ધ બાવળુનો
છિનર આપવા મારો પાસે ઉત્તર પક્ષનો શાસ્ત્રીય લેખ લખાવી ધર્મ-
મંગલામાં પ્રકાશિત કર્યો અને શ્રાદ્ધની આવશ્યકતાનો શાસ્ત્રીય
સિદ્ધાન્ત મહાકાલમાં પ્રકાશિત કર્યો તે દિવસથી આરંભી તેમનો
મહારા તરફ અનન્ય પ્રેમ અને શ્રદ્ધા વધતી ગઈ હતી તે ઉપરથી
તેમનું શૃણૈક પક્ષપાતિત્વ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવતું હતું. જ્યારે તેમણે
સન ૧૯૪૧ ના ડીસેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે પદસંઘ નામનો મંથ
મૂકે બેટ આપ્યો તે વાંચતાં જ સંઘવીજની અપૂર્વ કવિત્વ શક્તિને!

મ્હને પરિચય થયો. આ અંચમાં પ્રત્યેક પદે પ્રાસ ઉપરાંત રસ-અલં-કાર સાથે કાવ્યના તમામ ગુણો ભરપુર છે. એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ભક્તિને માટે આવો અમૂલ્ય અંચ ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજો કોઈ જગ્યાએ જોવામાં જ આવતો નથી.

અપૂર્વ પાણ્ડિત્ય

સંઘવીજીને શાંકરવેદાન્તનું ધણું જ વિશાળ જ્ઞાન હતું. તેનો અતુલ્ય મ્હને એક વખત મ્હારી પાસે કોલેજનો વિદ્યાર્થી બધુવા આવતો તેને હૈક્તેનાં શબ્દમ્ એ સૂત્ર સમજાવતી વખતે થયો હતો તે ઉપરાંત મન્વાદિ ધર્મશાસ્ત્રો અને ચાણક્ય વિદુર અને શુક્રાદિએ રચેલા નીતિ શાસ્ત્રોનો પણ ધણો જ જીંડો અભ્યાસ હતો. તે બિન્ન બિન્ન પ્રસંગોમાં તેમણે આપેલા પ્રમાણુથી જણાઈ આવતું હતું. અને તેઓ ધણી વખત કહેતા કે હવે દિવસે દિવસે લોકો પ્રગતિના નામે અધોગતિ તરફ જઈ રહ્યા છે અને પરિણામ એ આવશે કે-અપૂજ્યા યત્ર પૂજ્યન્તે પૂજ્યપુજાઘ્યતિક્રમઃ। ત્રીણિ તત્ર ભવિષ્યન્તિ કુમિદ્ધં મરણં મયમ્ ॥ આ શ્લોક ધર્મ મંગલામાં ધણી વખત તેઓએ લખેલો અને અત્યારે તેમાં કલા પ્રમાણે દેશની પરિસ્થિતિ જોતાં તે ભવિષ્ય કથન તદ્દન સત્ય થયેલું જણાય છે. સંઘવીજી જાતે પાટીદાર હોવા છતાં તેમના જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યથી મુગ્ધ થયેલા પંડિતો તેમને ધણું જ માન આપતા એટલું જ નહિ પરંતુ વિદ્યાલયોમાં પરીક્ષક તરીકે પણ તેઓને બોલાવતા હતા. છતાં સંઘવીજીમાં એ વિનય હતો કે તેઓ જે સભામાં વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણની ઉપસ્થિતિ હોય તેમાં કોઈ દિવસ અધ્યક્ષ સ્થાને બેઠા જ નથી.

મહાન આત્મલોભ

લોકમાન્ય તિલક મહારાજની માથે સ્વરાજ્યની ચળવળમાં સંઘવીજીએ જે કાર્ય કરી જતાવ્યું હતું. તેવું કાર્ય ત્યાર પછી શાઈએ કર્યું હોય એમ જણાતું નથી. પણ જ્યારથી તે મહાસભામાં ધાર્મિક વિષયોમાં હસ્તક્ષેપ થવા લાગ્યો કે તરત જ ધર્મવીર સંઘ-

વીજીએ તેનો ત્યાગ કર્યો ને તેમાં વળગી રહ્યા હોત તો અત્યારે તેમની મૂર્તિ જનાવી મંદિરમાં સ્થાપના કરાવવામાં આવી હોત પણ ધર્મ પ્રાણ સંઘવીજીએ એ લોકેષણનો ત્યાગ કરી ધર્મ રક્ષા માટે પોતાના જીવનનું ગણિદાન આપ્યું. અત્યારે ધર્મપ્રેમી સનાતની જનતા પ્રતિક્ષણ સંઘવીજીને હજી પણ યાદ કરે છે. અને મ્હારી પ્રવૃત્તિઓ તો સંઘવીજીના ગયા બાદ ખરેખર શિથિલજ થઈ ગઈ છે. સંઘવીજી ધર્મ કાર્ય કરનારાઓને પોતાના જ માની લેતા હતા. એમને વ્યક્તિ પરત્વે રાગ દ્વેષ નહોતો પણ ગુણાનુસંગિત્વ અને ધર્મક પક્ષપાતિત્વ એ બંને યુક્તો તો વિશેષ પ્રકારે જોવામાં આવતા હતા.

ઉપસંહાર

સંઘવીજીનું રમારક અત્યારે એક પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થાય છે. એ પણ બારનવર્ષનું સૌભાગ્ય છે. અને સંઘવીજીનું કૃતિરૂપી રમારક તો ચિરકાલ સુધી રહેવાનું છે. વસ્તુતઃ ભૌતિક શરીરથી સંઘવીજી અત્યારે અદમ્ય છે. પણ તેમના કાર્યજન્ય યશશરીરથી તો સંબંધીજનો અને ધર્મ પ્રેમી જનતાના હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ જ છે. સંઘવીજી મંબધે કંઈકે લખી મોકલવાને મૂકેને સૂચન કર્યું ત્યારે મ્હારા હૃદયમાં પૂર્વના બધા પ્રસંગો યાદ આગ્યા પરંતુ ન છૂટકે બધા પ્રસંગો લખી શકાયા નથી. કારણ કે જેમ જેમ યાદ કરવામાં આવે છે એમ એમ ઘણાજ પ્રમગ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. અને સમયનો તથા સ્થળનો ઘણો જ સંકોચ છે.

વાંચકોને નિવેદન

અંતમાં નિવેદન કરવાનું એટલું જ છે કે સંઘવીજીના જીવનમાંથી જગતને અનુકરણ કરવા યોગ્ય ઘણાજ પ્રસંગો છે. તેમાંથી લોકો યોગ્ય ઘણા પ્રમગ્નો અનુસરણ કરશે તો પણ સંઘવીજીનો અમર આત્મા પ્રમજ થશે અને અનુકરણ કરનારનું જીવન ધન્ય જનશે. પરમાત્મા તેઓના આત્માને શાશ્વત શાન્તિ અર્પો એવી પ્રાર્થના છે.

ગુજરાતમાં સંઘવીજનો ધર્મ પ્રચાર

શ્રી મનસુખરામ શાસ્ત્રી, શ્રી બાલકૃષ્ણ ગીર્વાણ વિદ્યાલય સુરત
સુરતમાં વ્યાખ્યાનો

ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદના વતની શ્રીમાન નગીનદાસ સંઘવી એક પીઠ ધર્મરક્ષક હતા. આવા ધાર્મિક પુરુષનું રમરણ કોઈ પણ પ્રકારે થવું જ નોંધાયે. તેઓએ પોતાના જીવન સુધી ધર્મ મંગલા નામનું સાપ્તાહિક પત્ર પોતાની કસાયત્રી લેખીની દ્વારા લખીને સુંદર મનનીય લેખો દ્વારા લોકોની જ્ઞાનક્ષુધા નિવૃત્ત કરતા; આવા પ્રસિદ્ધ પુરુષ લોકોને અનુકરણીય હતા. તેઓ પાઠીદાર હતા પરંતુ તેઓની પોતાની ઉત્પત્તિ રામચંદ્રજીના વંશમાંથી થઈ છે. માટે અમે ક્ષાત્રય છીએ અને અમારી કેમ-કૃષિપ્રધાન કર્મ કરનારી હોવાને લીધે અમારામાંથી સંસ્કારની પ્રથા હુપ્ત થઈ છે તેથી તેઓએ વિદ્યાનુ શાહજોની આગ્રા લઈ પ્રાત્યસ્તોમ પ્રાયશ્ચિત કરી ઉપનયન ધારણ કર્યું હતું અને ત્યારબાદ તેઓ સધ્યાદિ નિત્યકર્મ નિરંતર સમય પ્રમાણે આચરતા હતા તેથી જુમિમાં પડેલા હીરાને ઘસવાથી જેમ તેજસ્વી બનાવવામાં આવે છે તેમ તેઓ મહાનુ તેજસ્વી દેખાતા હતા. તેઓ ભાષાના તેમજ અંગ્રેજીના વિદ્યાનુ હોવા છતાં સંસ્કૃતના પણ તેઓ આગળ પડતા વિદ્યાનુ હતા. જ્યારે સુરતમાં આયસમાજીઓની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા સનાતન વૈદિકધર્મ સભા તરફથી શ્રી ૧૦૮ સ્વામીશ્રી આત્મસ્વરૂપજી મહારાજ-વ્યાખ્યાન વાયરપતિજીને બોલાવવામાં આવ્યા તે સમયે સંઘવીજી નગીનદાસભાઈને પણ બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને તેમણે સુરત-ગાંધીદક્ષીઆમાં બરાયત્રી એક સભામાં સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યાન કીધું હતું. તેથી શ્રી તૃતીય પક્ષ તેમની બોલવાની છટાથી આશ્ચર્યચકિત થયો હતો. સનાતન વૈદિક ધર્મ સભા તરફથી શ્રી બાલકૃષ્ણ ગીર્વાણ મહારાજામંથી આવેલા શાસ્ત્રાર્થ મહારથી પડિત જવાલાપ્રસાદ અને સંઘવીજી વિગેરે પંડિતોના તેમજ સાથ વક્તાઓના ભાષણો થયા

હતા. અને એ વખતે આર્થસમાજોને નિમંત્રણ આપ્યા છતાં તેઓ આવ્યા જ નહતા. આ વાત ચાનીસેક વર્ષ પહેલાની છે. સુરતમાં પહેલા બ્રાહ્મણોની એક બ્રાહ્મણોદય સમાજ ચાલતી હતી. જેના મંત્રી દીનમણીશ કર વેણીશ કર શાસ્ત્રી હતા. આ સમાજે એક વાર્ષિક મહોત્સવ આશરે ૧૯૬૪ ના વૈશાખ માસમાં શ્રી બાનાજીના મંદિરમાં થયો હતો. તે વખતે પ્રમુખસ્થાન સાથે શ્રીમાન મધવીજીને નિમંત્રણ આપ્યું હતું, નિમંત્રણને આધીન થઈ તેઓ સુરત મુકામે પધાર્યા હતા. સાંજના પાંચ વાગે તેમણે ઘણી મોની માનવમેદની મમક્ષુ મુંદર અને પોતાની સાક્ષાત્તિક બાપામાં એક મનનીય વ્યાખ્યાન ધર્મશાસ્ત્રોના પ્રમાણે માથે આપ્યું હતું. તેમના વ્યાખ્યાનનો ઉદ્દેશ બ્રાહ્મણજીવન કાષ્ઠ કેવળ પૈસા મેળવી વિવાસો બોગવી પુત્ર કરવાનું નથી, પણ વર્મ સંરક્ષણાર્થ છે. બ્રાહ્મણ છે તો ધર્મ છે અને ધર્મ છે તો બ્રાહ્મણ છે. ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત. જે બ્રાહ્મણ થઈને ધર્મનું રક્ષણ નહિ કરે તો ધર્મ પણ તેનું રક્ષણ નહિ કરે સંસારના ક્ષુદ્ર કાર્યો કરવાને બ્રાહ્મણ શરીર નથી. એ તો તપશ્ચર્યા કરી જગતનું રક્ષણ કરવા માટે છે. પ્રાચીન ઋષિ મુનીઓએ કળશરો વર્ષની તપશ્ચર્યા કરી જનકલ્યાણના સાધનો રચ્યા તેને ક્રિયામાં મૂક્યા તેને ગ્રંથો લખી મદાર પાડ્યા કે જે હજુ સુધી પણ મનાય છે. એટલું જ નહિ પણ નારિંગો પણ કેટલે અંગે તો એ ઋષિ વાક્યોને જરૂર સ્વીકારે છે.

આરવળો પરસ્પર સહાયક

અત્યારે જેટલે અમે બ્રાહ્મણજીનું ધર્મ વિષયમાં શિથિલ થયો છે તેટલા આઘાતો આપણા ઉપર પડવા માડ્યા છે. મધવીજી તો તે દિવસે દાસ્યમાં એવા સજ્જો બોલ્યા હતા કે આ બ્રાહ્મણો કે જેઓ ધર્મ મરેશક છે તેઓ જનતાને ધર્મ વિમુખ ન થાય તેટલા મોટા રસ્તે રોકેલો ઉપર પણ બ્રાહ્મણોઆ પાણી પાઈને લોકોની તૃપ્ત થતા કરે છે, એમાં તમા શાત કરતી એ જ કેવળ ઉદ્દેશ નથી પરંતુ ગમે તેવું પાણી પીને નેના ખગલ પરમાણુઓ શરીરમાં ન પ્રમરે માટે પરિત્ર માગેલું જરૂરીના હાથનું પાણી જરૂર સુચુદ્ધિ કાવ્ય

રાખે એવા હેતુથી પણ બ્રાહ્મણો પાણી ધર્મ મરદાણાઈ આપે છે. ભોજન માટે બ્રાહ્મણના હાથનું પવિત્ર અન્ન ભોજનમાં મળે એવી ભાવનાથી ભોજનાનયો કાઢી લોકોને મને તેના હાથના અન્ન ખાતા પણ અટકાવે છે. આવી રીતે ધર્મ સરક્ષણ કરી બ્રાહ્મણોએ એ ધર્મ માચ્યો છે. જરૂર બ્રાહ્મણો ધર્મ સરક્ષક છે. ભાઈઓ તમે પણ તેજ માર્ગને અનુસરી ધર્મ જાળવવાને દડ કરો અને તેમાં સહાયક તરીકે અમને પણ સાથે રાખજો કારણ કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય અને શુદ્ર ચારે વર્ણો પરસ્પર એક બીજાને સહાય કરનાર છે જો પરસ્પર એકબીજાને સહાય કરી અને રહે તો કોઈ પણ તેમના ઉપર આધાત કરી શકે તેમ નથી આ સિવાય જ્યારે ટીનક મહારાજે સ્વદેશી હીલચાલ શરૂ કરી હતી તેમાં પણ સંઘવીજને પોતે ભાગ લીધો હતો પણ તે સળધીના સ્મરણે અને આજે યાદ નથી

પ્રાન્તિય સંઘના મંત્રી

વળી એક સમયે આપણી ગરનમેન્ટે એવા નિયમ પસાર કર્યો હતો કે હોટેલો તથા નિસાણોમાં અસ્પૃશ્ય જાતીના બાળકોને સાથે ખેસાડના અને આ સમયમાં જે કોઈ વાલો લેશે તેને સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં નહિ આવે, હોટેલોના માલિકો જે આ સમયમાં વાલો લેશે તો તેમને દડ કરવામાં આવશે. આ સમયે કાશ ના મહામહોપાધ્યાય પડિત શિરોમણી શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી પ્રવિડ સ્થાપિત અખિલ ભારતવર્ષીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય મંચ નામની એક મોટી ધર્મ સંસ્થા ચાલતી હતી તેણે એક અધિવેશન અમદાવાદમાં પણ બરાણું હતું અને તે સંઘની ગુજરાત પ્રાંતીય સમિતી હતી તેણે મુખ્ય કેન્દ્ર સુરત અને અમદાવાદ હતું. આ સંસ્થાની મુખ્ય સમિતિમાં તેજજી પ્રાંતીય સમિતિમાં મધવીજ મંત્રી અને સભ્ય હતા જ્યાં જ્યાં અધિવેશન બરાણું હતું ત્યાં ત્યાં પોતે પધારતા હતા. ગુજરાત પ્રાંતીય સમિતિના પ્રમુખ માનનીય શ્રી ગેસ્વામીકુનજી શ્રી મંગલનાનજી મહારાજ હતા તેમણે અસ્પૃશ્ય જાતીની માથે

સહશિક્ષણ તેમજ સહપાનનો હરાવ થયો તેનો વિરોધ કરવા સુરતમાં એક સમિતિ મળી અને તેવે પ્રસંગે પણ સંઘવીજીએ સમાર્થ અગ્રગણ્ય ભાગ લઈ હતો. માણસોની સહી સાથેનો એક પત્ર ગવર્નમેન્ટના મુખ્ય ઓફિસરો ના. વાઇસરોય ને લેા મેમ્બર વિગેરે ઉપર મોકલવામાં પોતાની સંમતિ દર્શાવી હતી અને તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હતું. એક વખતે શુ. પ્રા. વ. સ્વરાજ્ય સંઘની સમિતિ ઉપર શ્રી જયશંકર કુમેરભાઈ ઠાકર મંત્રી ઔદ્યોગ્ય બ્રહ્મ સમાજ કાંઝ તાલુકે વીરમગામનો તા. ૨૦-૧-૩૬ નો પત્ર આવ્યો હતો તેની તપાસ માટે સમિતિ તરફથી રા. રા. સંઘવીજીને નીમવામાં આવ્યા હતા અને સંઘવીજી ને તે સંબંધી સુચન કરે તે પ્રમાણે અગાડી બેવરવા કરવી.

ધાર્મિક સંસ્થાઓને ઉપયોગી સંઘવીજી

આ પ્રમાણે ગુજરાત પ્રાન્તમાં ચાલતી ધાર્મિક સંસ્થાઓને અતિ ઉપયોગી ધાર્મિક પુસ્તક સંઘવીજી હતા. સંઘવીજી સ્વાત્મબોધે પણ ધર્મ સંરક્ષણ કરવા તૈયાર હતા. તેઓ પોતાના પેરમાં ધર્મ વિધાતક કાયદાઓ મવનમેન્ટ બ્યારે પસાર કરતી ત્યારે તેના વિરોધમાં અરખલિત રીતે નીડરતાથી વધાર્થ રીતે તેઓ લખતા. આવા અગ્રગણ્ય પુસ્તકના સંબંધમાં મારે તો શું લખવાનું હોય. પરંતુ તા. ૧૭-૧૨-૧૯૪૨ ને દિને તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે શુ. પ્રા. વ. સ્વ. સંઘની એક મગિતિ તા. ૧૧-૧-૧૯૪૩ને દિવસે મળી હતી અને તે દિવસે ગોસ્વામી શ્રી વ્રજરત્નનાથજી મહા-રાજગીના પ્રમુખપણા હેડળ શેડ દંધરલાલ કીનખાનવાણાએ શ્રીમાન સંઘવીજીના અવસાન નિમિત્તે દીવગીરીનો હરાવ મૂક્યો હતો. હરાવમાં સંઘવીજીની ધણી પ્રદક્ષા કરવામાં આવી હતી. મરનાર એક યુક્ત સનાતની હતા અને તેમના જવાબી ગુજરાત પ્રા. સમિતિને એક મહાન પુસ્તકની ખોટ પડી છે. પ્રશ્ન તેમના આત્માને શાંતી આપે એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું.

સંઘવીજી સંઘના લીખ્મ પિતામહ

(પંચોક્તી હીરાલાલ શાસ્ત્રી, પ્રધાનાધ્યાપક
જી. ટી. સ સ્કૂલ કોલેજ.)

અનેક તીર્થ વિશ્રુતિત ધનધાન્ય સમૃદ્ધ શ્રી જૂહુ ગુજરાતના મુખ્ય નગર અમદાવાદના વનની સ્વનામધન્ય વિવિધવિદ્યાવદાત મુખકમય સઘવી શ્રી નગીનદામભાઈના પરિચયમા ભારતભરનો શિષ્ટ સમાજ તેઓના જી. જુહુ કાર્યક્ષેત્રને લઈને આવેનો છે

વિદ્વાનોએ તથા ધનાઢ્યોએ સઘવીજીને સમાન્યા છે વીર સઘવીજીનો સમાગમ મને ધાર્મિક અનેક કાષોમા થયો હતો ઘણા વર્ષો પહેલા મુખ્ય પ્રાન્તીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સઘતુ અધિવેશન નડીઆદમા બરાણ હતુ, ત્યારે સઘવીજીનો સારો પરિચય થયો હતો અને તે વખતે ધાર્મિક તથા વ્યવહારિક પ્રસંગોને લઈને વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરતા હતા તેમ પોતે જુજુમાહો દોવાથી મુક્તિ મુક્ત શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તોને માન આપતા હતા.

શરદાપીઠના શકરાચાર્ય શ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમજીના ચક્રનાસી આશ્રમમા સઘવીજી અમય સમયે આવતા હતા, અને ત્યાં વિદ્વાનો માથે તેમનુ પશુ પ્રસંગોચિત વ્યાખ્યાન થતુ હતુ

સઘવીજીના જ્યા ત્યાં વિદ્વાપૂર્ણ અને ઓજસ્વિની ભાષામા થયેના વ્યાખ્યાનો અત્યારે પણ કાનમા ગુજી હો છે

સઘવીજી કદર સનાતની હતા તેથી તેઓ ધર્મના નામે થતા આડ મરોને, સખત સજ્જોમા વખોડીને ખડન કરતા. અને પ્રાચીન આદર્શ મત્તવાય તે સારુ શુદ્ધ સન્મતન ધર્મના રક્ષણ કાળે તેઓએ એક બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અમદાવાદ ખાતે બ્રહ્મચારીની વાડીમા શરૂ કર્યું હતુ (જે અત્યારે તિરોહિત દશામા છે) જેમાથી વૈદિક માર્ગને અનુસરી ઉચ્ચ કક્ષાનો અભ્યાસ કરી, દિગ્ગજતાનો પુન ભારતની આર્થિકબાને પ્રકાશિત કરે, એવી તેઓની અભિનાયા હતી

પૂજ્ય લક્ષમણ શાસ્ત્રી દ્રવિડજીએ શરૂ કરેના વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સઘને અગાડી ધપાવવામા, સઘવીજીએ અનેક રીતે મદદ કરી હતી.

માટે હિંદુ ધર્મના જુદા જુદા સંપ્રદાયોને એક થઈને તેમના યુદ્ધમાં સહકાર આપવાને માટે જાહેરમાં આહવાહન કરતા. સનાતન ધર્મ એજ હિંદુઓનો સાચો ધર્મ છે એવી એમની અખંડ શ્રદ્ધા હતી અને તે શ્રદ્ધા એમણે જીવનપર્યંત ટકાવી હતી. તે સમયે જે સુધારકોના હુમલા સામે ગુજરાતના સનાતન ધર્મરૂપી દુર્ગને જે ઠાઠાએ મુરશીત રાખ્યો હોય તો તે સંઘવીજી છે. અજ્ઞાત તેમના વ્યાખ્યાનો હિંમત હતા. અને તાતી નસવાર કરતાં પણ તેમનાં વાણીના પ્રહારો વધારે કાતીલ હતા, છતાં એમના હૃદયમાં માત્ર સ્વધર્મનો પ્રેમ એજ તેમને પ્રેરણા આપનારો હતો. તે જમાનાના તે એકલા જ ખરેખર સનાતન ધર્મના અજોડ મડવીર હતા. કેટલાક સુધારકો તેમના બાપ-જોની કહુના અને એમાં ભમકના કોધાગ્નિથી જળના અક્ષય તેમના બાપજોમાં કોધ હતો પણ એ કોધ સાસ્ત્રિક હતો. અંગ્રેજીમાં જેને Righteous indignation કહે છે તેવા પ્રકારનો હતો. આથી એ કોધ પણ ધર્મકાર્યમાં જૂપણુ રૂપ હોય છે. આમ સનાતન ધર્મના પ્રત્યે તેમનો અત્યંત પ્રેમ હોવા છતાં તેમનામાં દેશદાઝ ઓછી ન હતી. રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધમાં પણ તેઓ ભાગ લેના હતા. પણ ધર્મના ભોગે એ રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યને આહવા ન હતા. મારી જાણ મુજબ લોકમાન્ય તીલકની Home-rule ની ચળવળને તેમણે સત્કારી હતી. પણ ગાંધીજીની ચળવળની સાથે તેઓ સંમત ન હતા. વર્ણશ્રમ વગરનું સ્વરાજ્ય એ સાચું સ્વરાજ્ય નથી એવી એમની માન્યતા હોવાથી ‘વર્ણશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘની’ સ્થાપનામાં અને તેની ચળવળમાં તેમણે ભાગ લીધેલો હતો. દુ’ પોતે રાજકીય ચળવળથી અવગ રહેનારો છતાં સંઘવીજીના કેટલોક સભામાં આ વિષયને લગતાં વ્યાખ્યાનો મેં સાંભળેલા હતા. મારે ને એમની વચ્ચે કેટલોક બાજતોમાં મતભેદ દરો છતાં દુ’ તેમને મુરખી તરીકે માનતો. જ્યારે જ્યારે દુ’ તેમને ધેર જાડું અગર રસ્તામાં મને તેમનો ભેટા થાય ત્યારે તેઓ ખુબ પ્રેમથી મારી માથે પાતો દરના તેઓ વચોવટ હતા અને દુ’ જીવાન છતાં પોતાના કહુના માણમની તરફ

જેવી રીતે પ્રેમથી વર્તે તેવી રીતે તે મારો તરફ વર્તતા હતા. જો કે એક પ્રસંગે મેં આંધીજીના અમુક વિચારોને અનુમોદન આપનારો એક લેખ જાહેર વર્તમાન પત્રોમાં લખેલો. તેના જવાબમાં તેમણે ઠીક ઠીક અને તેમના ધર્મ મંડળોમાં ઉધળો લીધેલો; છતાં જ્યારે ફરીથી અકસ્માત રીતે અમારે બંનેને મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેમનામાં બીલકુલ કટુતા ન હતી. ઉલ્ટી એમના નેત્રોમાંથી શ્નિગ્ધતા અને વાણીમાંથી મૃદુતા ઝરતી જેને લીધે મારા હૃદયને પણ તેમણે હળવું બનાવ્યું. દયારામ બાઈનો જ્યાંતિના વ્યાખ્યાનો જ્યારે જ્યારે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભા તરફથી યોજાતાં ત્યારે સંઘવીજી તે સભામાં એક વક્તા તરીકે તો હોય જ. એમના વ્યાખ્યાનો સાબળવા એ પણ એક દલાવો ગણાય. હાથરસથી હલકાર્તા અને છતાં વચ્ચે વચ્ચે મરચાં જેવાં તીખા વેધક વચ્ચોને પણ ફેલાવતા. એમના બાધણો એ એમનો વિચિષ્ટતા હતી.

શ્રોતાને પોતાની દલીલ તરફ આકર્ષવાની સારી આવડત તેમનામાં હતી. એમના જીવનનું પ્રેરક ગળ એમના શૌર્ય, એમના ઉત્સાહ એ બધાનું મૂળ એમની ધર્મપ્રેમ હતું. સંસ્કૃત બાધાના પ્રેમી હતા. એટલું જ નહિ પણ સારા ગાતા હતા. ગુજરાતી બાધામાં જેમ સિદ્ધ કવિતા રચી શકતા તેમ સંસ્કૃતમાં પણ રચી શકતા. મારી દૃષ્ટિએ તો એ ગાતે બાહ્ય હતા, જો કે, તેઓ જન્મે ક્ષત્રિય હતા. તેમનામાં ધર્મનું જીવન દેખાતું હતું. તેમના જવાથી ગુજરાતને એક સાચા સનાતન ધર્મપ્રેમી અને બહોરની ઓટ પડી છે.

માટે હિંદુ ધર્મના જુદા જુદા સંપ્રદાયોને એક થઈને તેમના યુદ્ધમાં - સહકાર આપવાને માટે જાહેરમાં આહ્વાહન કરતા. સનાતન ધર્મ એજ હિંદુઓનો સાચો ધર્મ છે એવી એમની અખડ શ્રદ્ધા હતી અને તે શ્રદ્ધા એમણે જીવનપર્યંત ટકાવી હતી. તે સમયે જો સુધારકોના હુમલા સામે યુજ્જનાના સનાતન ધર્મરૂપી કુર્મને જો ડેઈએ - સુરક્ષીત રાખ્યો હોય તો તે સહચીજ છે. અનન્ય તેમના વ્યાખ્યાનો ઉપર હતા અને વાતી તનનાર ક્રૂતા પણ તેમના વાણીના પ્રહારો વધારે કાતીન હતા, છતાં એમના હૃદયમાં માન સ્વધર્મનો પ્રેમ એજ તેમને પ્રેરણા આપનારો હતો. તે જમાનાના તે એકના જ ખરેખર સનાતન ધર્મના અભેદ બડવીર હતા કેટલાક સુધારકો તેમના ભાર જોના કહેતા અને એમાં બચકના કોષાગ્નિથી નળતા અનન્ય તેમના બાપજોમાં કોષ હતો પણ એ કોષ સાર્વિક હતો અગ્રેજીમાં જોને Righteous indignation કહે છે તેવા પ્રકારનો હતો આયો એ કોષ પણ ધર્મકાર્યમાં જૂથણ રૂપ હોય છે. આમ સનાતન ધર્મના પ્રત્યે તેમનો અત્યંત પ્રેમ હોવા છતાં તેમનામાં દેશદાત્ર એાડી ન હતી રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધમાં પણ તેઓ ભાગ લેતા હતા પણ ધર્મના ભેગે એ રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાને ચાહતા ન હતા ચારી મહંત મુજબ લોકમાન્ય તીનકની Home-rule ની ચળવળને તેમણે સતકારી હતી પણ ગાંધીજીનો ચળવળનો સાથે તેઓ સમત ન હતા વખોઈમ વમરનું સ્વરાજ્ય એ સાચું સ્વરાજ્ય નથી એવો એમનો માન્યના હોવાથી 'વખોઈમ સ્વરાજ્ય સધની' સ્થાપનામાં અને તેની ચળવળમાં તેમણે ખામ લોધ્યો હતો કે પાતે સમકીય ચળવળથી અન્ય રહેનારો છતાં મધવોજીના કેટલીક મતમાં આ વિષયને લગતા વ્યાખ્યાનો જે સાબલેલા હતા. ચારે ને એમની વચ્ચે કેટલોક બાજતોમાં ચળવળ હતી જ્યાં કે તેમને મુરની તરીકે માનતો. ન્યારે ન્યારે હું તેમને મો લડ અમર રસતામાં અને તેમનો બેટા દામ ત્યારે તેઓ ખુબ પ્રમથો ચારી માથે વાતો કરના. તેઓ વયોવૃદ્ધ હતા અને હું જુવાનના પોતાના કેડ જતા માણમનો તરફ

દૈલાસવાસી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી

(પ્રા. જોદાલાલ ગા. શાહ. એમ. એ. અમદાવાદ)

સદ્ધર્મજારકર, વ્યાખ્યાનમાતંડ, કૈલાસવાસી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી જેના અંગત પરિચયમાં તો હું લગભગ ૩૦ વર્ષ પહેલાં જ્યારે હું અમદાવાદમાં ગારી નોકરીના અંગે સ્થિર થયો ત્યારે જ આવ્યો. પણ તે પહેલાં એટલે મારો વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં લગભગ ૪૦ વર્ષ પહેલાં જ્યારે હું મેટ્રીકમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે તેમની કીર્તિ વિષે મેં ઠીક ઠીક સાંભળેલું. એકાદ જાહેર સભામાં એમના વ્યાખ્યાનના શ્રવણનો લાભ મળેલો. પણ જે કંઈ થોડો ઘણો ખાસ પરિચય એમની સાથે થયો તે ૧૯૨૩ ની સાલ પછોનો અમદાવાદની પુષ્ટિમાર્ગીય વૈજ્ઞાનિક મહાસભાના હું મંત્રી પદે હતો તે વખતે અમારો સંસ્થા તરફથી યોજાયેલી જાહેર સભા-ઓમાં સંઘવીજીને વ્યાખ્યાન આપવા માટે તેમ હાજરી આપવાને માટે કહેવાને હું તેમના નિવાસ સ્થાને જતો. સંઘવીજીએ તેમના જીવન દરમિયાન જે કંઈ કાર્ય કર્યું છે તે કેટલું મુશ્કેલ અને બગીરથ કાર્ય હતું તે તો તે જમાનાની ધાર્મિક સ્થિતિ જાણતો હોય તેજ ખરાબર કહી શકે. સંઘવીજીના જીવન દરમિયાન જે જનજનસ્ત હિંસ્યાલોભારતવર્ષમાં અને શુભરાત્રીમાં વ્યાપતિ હતી. એક સુધારા સમાજની હિંસ્યાલ અને બીજી રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા માટેની હિંસ્યાલ. આ બંને હિંસ્યાલોનો સાથે સંઘવીજી એક કે બીજી રીતે સંકળાયેલા હતા. પોતે કદર સનાતન ધર્મના પ્રેમી હતા, અને સુધારકોની હિંસ્યાલ તેમને સનાતન ધર્મ અને આર્ય સંસ્કૃતિની વિદ્વાતક જણાત. તેની અસરને લીધે નવયુવક અને યુવતીઓ સ્વધર્મમાંથી અ્યુત થતા હતા આથી તેમનું લોહી બહુ ઉકળી આવતું. તેમનો ધર્મ પ્રેમ એટલો બધો બળવાન હતો કે તેમને સાથ ન મળે તો પણ એકલા હાથે સુધારક મોરચાનો સામનો કરવાને માટે કટિબદ્ધ થયા હતા. તેમણે સનાતન ધર્મનું કાંઈ પણ ભોગે રક્ષણ કરવાને

અને સઘવીજીને સઘના બીજાપિતામહ તરીકે મો ઝોળખતા હતા. પોતે મઘને સારી રકમનું દાન કરતા તેમ બીજાઓ પાસેથી અપાવતા હતા.

ખ્રિસ્તીય ગવર્નમેન્ટના સાસન કાનમા ઘોષિત થયેના યારદા એકદ જેવા અધાર્મિક કાવદાઓ સામે સામનો કરવામા સઘવીજીનો યુગ્મરત ભરમા ઉતસાહ પૂર્ણ પ્રચાર થયો હતો, ત્યારમાદ અરપૂસ્મતા નિવારણ, વિધવાવિવાહ, મહિર પ્રવેશ, વર્ણાન્તર વગ્ન વિગેરે ધારાઓ સામે, પોતે સારા કાવદાના બળુકાર હાવાથી અનેક રીતે યુક્તિઓ સાથે પ્રચાર વિરોધ પણ જગાવ્યો હતો.

સઘવીજીમા એક આદર્શ યુજી એ હતો કે, તેઓ યુજીના પૂર્ણ પક્ષપાતી હતા અને કર્મનિષ્ઠ વિદ્વાનોને પણ માનથી નિકાળતા હતા. તેમ વિદ્વાનોના સંઘર્ષમા ધણો હર્ષ માનતા હતા. વિદ્વાનેષુ વિજાનાતિ વિઠ્ઠલજનપરિશ્રમમ્॥

સઘવીજીનું મમત્વ બૃહદ્ યુગ્મરત સાથે સંકળાયેલું હતું સ્વદેશો ભુવનનયમ્, જનની જન્મભૂમિષ્ચ સર્ગારૂપિ મરીચસી । ઉદ્ધારણરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ॥ આ પ્રભાવોના ઉચ્ચ આદર્શ વિદ્વાનોનાં કરોડોથી કમાવણુ જીવન પોતે ગાળતા હતા. પોતે અમ લાદતા પાળીબર વર્ષમા ઉચ્ચકુલમા જન્મેલા હતા અને તેઓના વડીલોના આપેલા મંરકસિંધી અને આદર્શ વિદ્વાન પ્રકળુ ગુરુઓ પાસેથી ઉચ્ચ સરકાર પ્રાપ્ત થવાથી અને પોતાની ઉન્નતિની ખતથી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને આદર્શ પુરુષોમા ગણાઈ ગયા.

આ પ્રકારના આદર્શ પુરુષના સ્મરણમા આત્મારે તેઓના વડીલોથી ઉપાદ્યત કરેનો પત્તોની સ્મરણ કરવા નિમાયેલી દ્રષ્ટિઓની કમિનીએ અત્રયર્થાથમ માયા સ્વરૂપે ચતારણુ યોગ્ય છે અને યોગ્ય વિદ્વાનોને સમાનપુર મર રાખો આશ્રમમા સારી વિદ્યા બજાવવા તે જીવન લેખ છે

વિદ્યાધન મર્ગદત્તપ્રધાનમ્

વેદાજ્ઞાના પાલનથી ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર

અગ્નિહોત્રી શ્રી. ખાલાશંકર ભટ્ટજી મહારાજ. પાવાગઢ

માનનીય ધર્મવીર શ્રી. સંઘવીજીના સ્મરણાંગલિ સ્મૃતિ ગ્રંથની જે પ્રવૃત્તિ તેમના દ્રષ્ટની કરજી રૂપે સ્વીકારી છે, તે એક ખાસ આવશ્યક અને અગત્યની ઋણપ્રકરણ પ્રક્રિયા ગણવા યોગ્ય છે. એથી અનેક પુરુષો જેઓ તેમના સંસર્ગમાં આવ્યા છે, તેમની સાથે, ભીન્ન ભીન્ન ભુમીકાઓ—જે સદ્ગતે પોતાના જીવન પ્રસંગે બજવેલી તે જાણુવાની તક, ભારી પ્રળને મળી શકશે; અને તે વડે તેમની પ્રકૃતિનું એક સાચું અને અક્ષરમય સ્મારક તૈયાર થઈ શકશે, અને તેવું સ્મારક ધાર્મિક બાવનાવાળા, વિચારક વર્ગમાં અન્ય સ્મારકોના મુકાબલે—વધુ ચિરસ્થાયી અને માર્ગદર્શક નીવડી શકશે.

મારા અભ્યાસકાલમાં, “વિદ્યાર્થી જીવન” મારીકના સચોટ અને આર્થ સરકૃતીના આદોષન પ્રેરક, સદ્ગતના લેખોના વાચન દ્વારા મને તેમનો વાંડમય પરિચય રૂઝ થયેલો.

ત્યાર બાદ શ્રેયઃસાધક વર્ગ દ્વારા પ્રકાશીત થયેલ સદ્ઉપદેશ શ્રેણીઓમાં તેમના સૌમ્યવિદ્યા સંબંધના લેખોના વાંચન અને મનનથી તેમનો વ્યક્તિગત પરિચય સાધવા, પત્રવ્યવહાર રૂઝ થયેલો. તેમના જે જે પત્રો આવેલા તે, અભ્યાસ—અને માહિતીપ્રદ જણાયા છે.

તેમની સાથેના—અગત પરિચયના વિકાસ રૂપે—સૌમ્યવિદ્યા ઉપરાંત “મહામૃત્યુંજય વિદ્યા”ના વિષયમાં હમારે અર્થો ઉપસ્થિત થયેલી. તેઓ શ્રેષ્ઠ પ્રમાણથી દર્શાવતા હતા કે—અભ્યવપ્રાપ્તિ અર્થે પાવાગઢમાં નિવાસ કરી શ્રી ભગવતીની ઉપાસના કરનાર મહર્ષિ શ્રી વિશ્વામિત્રના ભાગીનેય અગ્નિચેરથ મુનિ પ્રણીત આ મહા-મૃત્યુંજય વિદ્યા છે. અને તે વિદ્યા આચાર્ય પ્રવર શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્યજીને પાવાગઢમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ—ગ્રંથરૂપે છે. સદ્ગત ધર્મી મારીજીને તે ગ્રંથ ગુરુ પ્રસાદ રૂપે પ્રાપ્ત થયો છે. અને યોગ્ય પાત્રને તે ગ્રંથ થી સંઘવીએ પુરેપુરી વીગત અને ટીકાટીપ્પણી સાથે અર્પણ કરી દેવા.

શીઘ્ર કવિ નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ સંઘવીજી બ્રહ્મર્ષિ મહારાજનો અનુભવ

લેખક:—ધર્મશુરધર મહામહોપદેશક સદ્ગુરુદેવ
વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ ઓત્રિય બ્રહ્મવિદ્ વરિષ્ઠ સનાતન
ધર્મગુરુ શ્રી હરેરામ બ્રહ્મર્ષિ મહારાજ.

સ્વર્ગસ્થ નગીનદાસ સંઘવીએ સનાતન વેદ ધર્મ પાલન
કરીને પોતાના કુળને પવિત્ર કર્યું છે. પોતાની જન્મભૂમિને અને પોતાની
ગાતિને દીપાવી છે. સનાતન પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ મહાદેવ શિવશંકરનું
સદા હૃદયમાં ધ્યાન ધરી પોતાના જન્મનું સાર્થક કર્યું છે.

સ્વ. નગીનદાસ સંઘવી મહાયુજરાતના પાટનગર અમદાવાદના
ગાંધી ર્મિક્ષત્રિય લેઉના પાટીદાર હતા અને તેમના સદ્ગુરુ વડોદરાના
વીસનગરા નાગર શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્ય મહારાજ હતા. તેમના સંસર્ગમાં
આવતા તેમણે વેદ વિધિ પ્રમાણે યજોપવિત ધારણ કરી ઉત્તમ પ્રકારે
સંસ્કારો અને સદાચારો મેળવ્યા હતા.

ગુરુ ભક્તિથી ધર્મશાસ્ત્ર, વેદાંત શાસ્ત્ર, યોગ શાસ્ત્ર, અને સ્વર
વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોનું સુંદર જ્ઞાન જાણતા હતા, હિંદિ, ગુજરાતી, સંસ્કૃત
કાવ્ય સાહિત્યના શીઘ્ર કવિ હતા. ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગમાં ઉત્તમ
સાક્ષર અને ઇડર રાજ્યમાં મેજિસ્ટ્રેટ હતા. “ધર્મ મંગલા” નામનું
સાપ્તાહિક વર્તમાન પત્ર પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. હાલના આગ્રેજી ડીપલોમા
પામેલા સુધારકો સામે જાહેરમાં અનેક લેખો લખી સનાતન વૈદિક
ધર્મની સારી સેવા કરતા હતા.

શારદાપીઠના દારકા અને ડાકોરના જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય
શ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સ્વામી મહારાજ આદે મહાન સેવા કરતા હતા.
અને પૃથ્વીના દેવ વિદ્યાન બ્રહ્મણીની ભક્તિ સેવા પૂર્ણ સન્માન સતકાર
કરતા હતા. સનાતન વેદ ધર્મ પ્રમાણે નિત્ય નૈમિત્તિક વેદમંત્રાથી
સન્ધ્યા દેવર્ષિ પિતૃતપંચ અને પંચમહાયજ વેદ્યદેવ કરી ઝોન્કાર
અને ગાયત્રી બ્રહ્મમંત્રો જપ કરી આતિથિનો મતકાર કરી વિધિ
પ્રમાણે ભોજન કરતા બ્રહ્મર્ષિ મહારાજ અનેકવાર શ્રી નગીનદાસ
સંઘવીને જોયા હતા.

સોજન્ય ધન્ય, ધર્મજ્ઞાનભક્તિવંત, પરોપકારપરાયણ, સનાતન
ધર્મવીર, શીઘ્ર કાવ્ય નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ સંઘવી મહા કીર્તીગ્રંથ
ચરીરે જીવિત જ છે.

વેદાજ્ઞાના પાલનથી ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર

અગ્નિહોત્રી શ્રી. ખાલાશંકર ભટ્ટજી મહારાજ. પાવાગઢ

માનનીય ધર્મધોર શ્રી સધવીજીના સ્મરણાન્નલિ સ્મૃતિ પ્રયત્નની જે પ્રવૃત્તિ તેમના દ્રષ્ટની કરજ રૂપે સ્વીકારી છે, તે એક ખાસ આવશ્યક અને અગત્યની સજ્જાપ્રકરણ પ્રક્રિયા ગણવા યોગ્ય છે. એથી અનેક પુરૂષો જેઓ તેમના સસર્ગમાં આગ્યા છે, તેમની સાથે, ભીન્ન ભીન્ન જુમીકાઓ—જે સદ્ગતે પોતાના જીવન પ્રસંગે ભજવેલી તે જાણવાની તક, ભારી પ્રભને મળી શકશે, અને તે વડે તેમની પ્રવૃત્તિનું એક સાચું અને અક્ષરમય સ્મારક તૈયાર થઈ શકશે, અને તેવું સ્મારક ધાર્મિક ભાવનાવાળા, વિચારક વર્ગમાં અન્ય સ્મારકોના મુકામને—વધુ ચિરસ્થાયી અને માર્ગદર્શક નીવડી શકશે.

મારા અભ્યાસકાનમાં, “વિદ્યાર્થી જીવન” માસીકના સંચોદ અને આર્થ મસ્તૂતીના આદેશન પ્રેરક, સદ્ગતના લેખોના વાચન દ્વારા મને તેમનો વાડમ પરિચય શરૂ થયેલો.

ત્યાર બાદ શ્રેય સાધક વર્ગ દ્વારા પ્રકાશીત થયેલ સહઉપદેશ શ્રેણીમાં તેમના સૌભવિદ્યા સમધના લેખોના વાચન અને મનનથી તેમનો વ્યક્તિગત પરિચય સાધના, ખતવ્યવહાર શરૂ થયેલો. તેમના જે જે પત્રો આવેના તે, અભ્યાસ—અને માહિતીપ્રદ જણાયા છે.

તેમની સાથેના—અગત પરિચયના વિકાસ રૂપે—સૌભવિદ્યા ઉદારત “મહામૃત્યુ જય વિદ્યા”ના વિષયમાં હમારે ચર્ચા ઉપસ્થિત થયેલી તેઓ ચોક્કસ પ્રમાણથી દર્શાવતા હતા કે—અક્ષત્વપ્રાપ્તિ અર્થે પાવાગઢમાં નિવાસ કરી શ્રી ભગવતીની ઉપાસના કરનાર મહર્ષિ શ્રી વિશ્વામિત્રના ભાગીનેય અગ્નિનેશ્વ મુનિ પ્રણીત આ મહા-મૃત્યુજય વિદ્યા છે અને તે વિદ્યા આચાર્ય પ્રસન્ન શ્રીમાન્ નૃસીંહાચાર્યજીને પાવાગઢમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ—અર્થે છે. સદ્ગત શ્રી સધવીજીને તે અથ ગુરુ પ્રસાદ રૂપે પ્રાપ્ત થયો છે અને યોગ્ય પાત્રને તે યથા શ્રી સધવીએ પુરેપુરી વીગત અને ટીકાટીપ્પણી સાથે અર્પણ કરી દેવા.

એવો શીમાન નૃસીંહાચાર્યજીનો તેમને (શ્રી સઘવીજીને) આદેશ છે એમ તેઓ પોતાના શબ્દોથી મને વારવાર જણાવતા હતા.

પાવાગદથી મારા પુત્ર્ય ગુરુને પ્રાપ્ત થયેલ વિદ્યા પાવાગદના જ શ્રી શક્તિપીઠાધીશને અને અગ્નિદ્વોત્ર ધર્મપરાવશ્ય સુલ્લક્ષિતને અર્પવાથી મારી દરજ્જામાં હું સુકત યર્ષય-એમ તેઓ વારવાર જાતે વાત ચીતમા અને પત્રો દ્વારા પણ મને જણાવતા હતા.

શ્રી સુરરાયના આચાર્ય પદે અભિષિક્ત થયા પછી સદ્ગતે મહાકાળનો પુનરુદ્ધાર કર્યો તેમા આ વિષય તેમણે માત્ર પુરૂ નામ આપ્યા સીવાય-અગ્નિદ્વોત્રીજીને આપવાની આ વિદ્યા છે એવું સૂચન આ વિદ્યાના લેખના પ્રારંભમા કરેલ છે.

તેમનું-મને એવું જણાવવું થયેલું કે “ત્રણપા વાળી આ વિદ્યાનો બીજો ચક્રો તેટલો ખુલાસો મહાકાળમા લેખ દ્વારા કરીને છેવટે એ મૂળ ત્રય-મારી કરેલી રહસ્યમય ટીકા ટીપ્પણી સાથે હું તમને પુરેપુરી વીગતથી અર્પણ કરીશ” મારૂ તેમના પાસે સ્તોમ વિદ્યા તથા શ્રી મહામૃત્યુંજય વિદ્યા એ ઉભય વિદ્યા તથા તેના અંગે આપશ્યક જે જે રહસ્યમય વિદ્યાઓ જે તેમને ગુરુદ્વારા અને અનુભવથી પ્રાપ્ત થયેલી હોય તે તમામ મારે માગણ્ય હવું અગાઉ જેમ ધ્વજવિદ્યા ઋષિઓએ જનકાદિરાજર્ષિયો દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી તે પ્રકારે-અને તે તેમણે માન્ય રાખી મારૂ ઋણ સ્વોકાશુ હવું.

અન્ય કેટલીએક રહસ્યમય વિદ્યાઓનો સમઢ નેમની પાસે હતો તેમ પણ તેમણે પોતે જણાવેલું અને તે ક્રમસઃ દર્શાવવા અને આપવા વચન આપેલું પણ એ મધુ દેવાડીન નિવડ્યું છે.

ધર્મમર્યાદા સંરક્ષક

હવે તેમના ચાગ્રિનો જે અનુભવ તેમની માથેના અગન પરિચય તથા લેખ પરિચયથી થયેલો તેનો નિર્દેશ કરવાનો તક લઉં છું.

સનાતન વેદધર્મ પ્રતિપાદિત વર્ણાશ્રમ ધર્મના પરિપાતનના તેઓ ખાસ આગ્રહો હતા અને એક સરકાર સંપત્તિ દિગ્ગતીરીકે

પોતાની પરિપક્વ મેધા થઈ ત્યારથી આ જીવન તેમણે તે ધર્મના આચારને પોતાના નિત્ય ક્રમમાં આગ્રહ યુક્ત બળથી રાખ્યો હતો. શાસ્ત્ર મર્યાદા અને વેદાદ્યાં, જે આર્ય પ્રજાના જીવનનું સુકાન છે એમ પોતે દૃઢતાથી માનતા અને આપણા આ ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર અને ઉત્કર્ષ, વેદાજ્ઞાના અવિરત પાલન દ્વારા જ શક્ય છે. તેથી તેમના જીવનની બળવતી ભાવના હતી.

અને તેથી વિશ્વ વર્તન જ્યાં જ્યાં જોવામાં કે બાંધવામાં આવે ત્યાં તેમનો સંમળ પ્રકાર, એક વીર કેસરી તરીકે અવિરતપણે તૈયાર જ રહેતો, ધર્મના સિદ્ધાંતોના પાલન અને સંરક્ષણ વિશ્વ વર્તનનાર વ્યક્તિ પ્રતિબા સંપન્ન હોય, મહાત્મા નામે પ્રજામાં ઓળખાતી હોય, કે વિદ્વાન્ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂકેલી હોય, કે સન્માન પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલી હોય પરંતુ તેના ધર્મ રખસન પ્રસંગે ધર્મવીર શ્રી સંઘવીજનો પ્રકાર તેને મોહાત્મા અને સ્વધર્મચ્યુત સિદ્ધ કરવા તૈયાર જ હોય તે બાબત લેણ માન સંકેત્ય કે પક્ષપાત કે શરમ શેઠ હોઈ શકે જ નહીં. આ બાબત સિદ્ધ કરવા અને પ્રજામાં ધર્મના સંસ્કારો ટકાવી રાખવા સારા લવાજમની પથ્થુ દરકાર રાખ્યા વીના ધરનાં વિપુલ નાણાંનો ભોગ આપીને પથ્થુ માસીકો અને સમાહિકો ચાલુ રાખી પોતાની ધાર્મિક દરજ બળ-વેધી પ્રજાને સુવિદિત છે. તન મન ધનથી હરેક પ્રકારનો ભોગ આપીને પથ્થુ પોતે સ્વધર્મના સંરક્ષણને શક્ય તમામ પ્રકારથી એક વીર સાધક તરીકે સંરક્ષણ કરવા પ્રયત્નશીલ રહ્યાની તેમની કલંબ નિષ્ઠા છેવટ સુધી તેમણે બળબળાનું સુપ્રસિદ્ધ છે. અને ધર્મરક્ષિત ચાલુ દેશકાળમાં તેમની હાજરી અને આગેવાની બરી યુગેશની એક મોટામાં મોટી ખોટ આજે બજાઈ આવે છે.

પોતાના સમર્થ સદ્ગુરુ દ્વારા તેમણે પોતાની પ્રાપ્તતા દૂર કરી દિગ્વિજયના સંસ્કારો લોધા હતા. અને આજના જમાનાના પ્રાણીઓ પથ્થુ પોતાના નિત્યનાં આવશ્યક કાર્યો કરી શકતા નથી, તે સંખ્યાવંદનથી આરંભીને વૈશ્વદેવાદિના પડકારો અરખતીત રીતે

યોગ્ય વિધિપૂર્વક અને પૂર્ણ શ્રદ્ધાયુક્ત કરતા, તેમના નિવાસ સ્થળે મે તેમને અનેક વખત જોયા છે. ઉપરાત અમિનારાયણને વૈશ્વદેવનો આહુતી આપીને શ્રી સુકતનો હોમ પચ્ચબ્દ મંત્રનો હોમ તથા બીજા કેટલા આવશ્યક કામ્ય પ્રયોગો પણ નિત્ય કરતા રહી પોતાનું દ્વિજત્વ સભાગી રહ્યા હતા. મંત્રોચ્ચાર સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ અને અભ્યાસ પૂર્વક કરતા મે સામળ્યા છે અને જન્માતરના કારણવશાત કે આત્મ-દોષવશાત પાટીદારની કામુખા જન્મ લેવા છતા અગાઉ ચોક્કસ બાહ્ય હશે અને હવે જન્મ લીધો હશે તો કોઈ સરકારી અને ધર્મકર્મપરાયણ બાહ્ય કુટુંબમાં જ જન્મ લીધો હશે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું પડશે સમય તેમને બ્રહ્મદેવ પ્રત્યે તેટલું માન અને પૂજ્ય ભાવ હતો.

સવિદ્યો યા અવિદ્યો યા ગ્રાહ્યો મામકી તત્તુ . ॥

એ બગવદ્ વાક્ય પર તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો. વડોદરામાં મારે ત્યા શ્રી વગ્દ નારાયણના દર્શનાથે સાવાન્ય અમિડોત્ર હોમ પ્રસંગે પધાર્યા હતા તે સમયે તેમનો ધર્મ સરકાર મૂર્તિમત્ત થયેલો જોવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો.

શ્રી મહાશ્વર અને તેમના પતિન અને તેમની પ્રજા પ્રત્યે તેમને સપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી તેમની પ્રિતી સપાદન કરવા હમેશા ઉત્સાહ ધરાવતા હોના છતા શ્રીમાન સુરેશ્વરાચાર્યજીના બાળોના ઉપનયન પ્રમંગે ફોનોમાર વાગતું આભંગાને તેમનાથી બોનામ જવાયુ હતુ કે “આચાર્ય” સ્થાનમાં અને મારા ગુરુને ત્યા આ પાશ્વિમાત્ય વિદ્યાનનુ પ્રચારક વાલ ન વાગવુ જોઈએ અહીં તો ધનપાત્રી બાહ્યનો દારા થયેલા વે મંત્રોનો ઘોષ વ્યાપી રહેવો જોઈએ.” આ બાવનાના સમ્પદો મત્રા સ્થાનમાં મારો હાજરીમાં જ તેઓ પ્રકટપત્રે બોલ્યા હતા. એ સારી રીતે મને યાદ છે. અને ત્યારબાદ શ્રી સુગ્રામજીના અભિષેક પ્રમંગે ચારે વેદના મંત્રર્થ વિદ્વાનોને મન્માન પૂર્વક આમંત્રણ આપવાની યોજના મારા દારા જ તેમણે કરાવેલી. ધર્મ

અને વિદ્યા સંપાદન કરવા અવિરત પ્રયત્નશીલ તેઓ રહેતા હતા. ધર્મ મર્યાદાનું સંરક્ષણ કરવું એ તેમના જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. તીવ્ર બુદ્ધિ અને શીઘ્ર કવિત્વશક્તિના ગુણો તેમનામાં પ્રગટપણે વિકાસ પામેલા હતા એ સર્વ માન્ય છે. કુતુહલ પ્રિયતા હોવાથી વિપ્રંદના પ્રસંગે કેટલો સમય તટસ્થ રહી તમાસો જોવાની ટેવ હતી, પણ ક્રોધને દુઃખ કે પીડા થતી જોવા સહ્ય રહેતા નહી. તેવા પ્રસંગે વિનયથી બાજી સમેટતા અને સત્યની શોધ પાછળ ચિત્ત-વૃત્તિને યોગતા. ઉતાવળા સ્વભાવને લીધે પ્રસંગે સત્ય અભિપ્રાય જણાવનાં-અપ્રિય થવાના સંવેગોમાં મુકાતા પણ હૃદયના ઉંડાણમાં નિખાલસતાને ધારણ કરી શકતા. તેમની સાથેના પત્ર વ્યવહારની શાષ્ટલ જળવાઈ શકી હોત તો તેમના પોતાના શબ્દોમાં, આપી ઘણું જણાવી શકાત. કેટલાક પ્રસંગોની પણ ચર્ચા થઈ શકત; પણ હવે તો આટલો દુઃકો પરિચય જણાવી સંતોષ માત્રું છું.

પ્રસિદ્ધ યતા સ્મરણાંજલિ સ્મરક ગ્રંથની આ શુભ પ્રવૃત્તિમાં મહામાયા ભગવતી શ્રી આલયશક્તિ સરળતા અને યથા સંપાદન કરેા એવી શુભેચ્છા ધરાવું છું.

૨૧. સંઘર્ષપરાયણ શ્રી સંઘવીજ સાથેનો પરિચય

શ્રી નાગરહાસ કા. બ્રાહ્મણિયા એમ. એ એલ. એલ ખી.

હું પૂનામાં એમ એ નો અભ્યાસ કરતો હતો તે અરસામાં દક્ષિણમાં યુરુવાયુરુ પવિત્ર ધામ એને બ્રહ્મ કરવા અંગેની પ્રવૃત્તિ વિધર્મીઓ તરફથી યુરુ થઈ હતી તે પ્રસંગે શ્રુતગ્રંથના મોટા મંદિરવાળા નિ. લી. જી. શ્રી ગોકુતનાથજી મહારાજ તેનો વિરોધ કરવા પધારેલા માર્ગમાં પૂનામાં શુક્રામ થયેન તે વખતે એક સનાતનીઓની મોતી સભા થયેલી. તેમાં અનેક સનાતની આચાર્યો, વિદ્વાનો, તેમ ૨૧ સંઘવીજ જેવા હિંસાહી કાર્યકરોના વ્યાખ્યાનો થયેલા તે વખતે મેં તેમનું જીવસ્તાબધુ વ્યાખ્યાન પૂનામાં સાંભળ્યું. તે મારે તેમની સાથે પ્રથમ પ્રત્યક્ષ પરિચય. ત્યાર બાદ પરોક્ષમાં એમનું નામ અને એમનું કામ તે કાને આવ્યા કરતા હું એમ એ. નો અભ્યાસ પૂરો કરી અમદાવાદ આવ્યો. ત્યાં થોડાક વર્ષ બાદ મારી શ્રી બ્રહ્મચારી વાડી સંસ્કૃત પાઠશાળામાં પ્રધાનાધ્યાપક તરીકે નિમણૂક થઈ. ૨૨ સંઘવીજ એ શ્રી બ્રહ્મચારી વાડીના જૂતપૂર્વ ટ્રસ્ટી આ વાડીના પૂજારી બમ મહાદેવ અને ૨૩ સંઘવીજ વચ્ચે કાંઈ મનમે ઉભો થતા વાત કેટલું ગઈ. પરિણામ એ આપુ કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હાલ-ગુજરાત વિદ્યાસભા) દ્વારા નિયુક્ત સમિતિને વહીવટ સોંપાયો. આ નવી સમિતિના સભ્યો પ્રાય બધા નવા વિચારના એટલે તેમની પ્રવૃત્તિ ૨૪ સંઘવીજ જેવા સુસ્ત સનાતનીને ન રુએ એ સ્વાભાવિક છતાં એ—અને મારે આજ વાત પર ધ્યાન દોરવાનું છે કે—એઓ સુસ્ત હોતા છતાં એ અધ ન હતા એમના હૃદયમાં સાચો ધર્મપ્રેમ હતો અમારી સમિતિના સભ્યો પ્રત્યે તેઓને તેમનો યાદે તે પ્રકારનો બાવ હોય છતાં અમારા પ્રત્યે તેઓને અત્યંત આદર હતો અમે બ્રાહ્મજો, અમે પડિતો, અને અમારો એક પજુ પ્રવૃત્તિ સનાતન ધર્મ વિરુદ્ધ નહીં એ કારણે તેઓ અમારા ઉપર બહુ રાજ રહેતા, અને કહેતા કે તમારા જેવાના હાથમાં પાટલાળા પડી છે એટલે મને

જરાય તે અંગેનો બધ નથી. મારો સ્વભાવ જરા નિવૃત્તિ પર વિશેષ એટલે વિશેષ સમ્પર્કમાં ઓછો આવું છું. છતાંયે ૨૧. સંઘવીજી સાથેના ઓછા પરિચયે પણ તેમના પ્રત્યે મારા અનંતાકરુણમાં અલંત માનની લાગણી ઊભી કરી છે, તેઓ સદ્ગર્ભપરાયણ હતા, તેઓ હિતસાહી હતા, તેઓ નીડર હતા, અને સૌથી સુંદર વાત તો એ છે કે તેઓ સર્વથા નિષ્કપટ હતા. તેમના મનમાં પાપનો લેશ નહીં. તેવું મનમાં એવું મ્હોમાં હપરકી અચ્છી લગે મોર મીતરકો રામજી જાને—આવું એમનામાં જરાયે ન મળે.

ઉપરાંત, દયારામભાઈ કવિયે ગાયુ છે કે—

ગુજ સંગે કાઠ વૈષ્ણવ થાયે તો તું વૈષ્ણવ સાથો
તારા સંગનો રંગ ન લાગે ત્યાંહાં લગી તું કાથો.

આ ઉક્તિ અનુમાર સમ્યો સનાતની એ કે નો ખીજનાં હૃદયમાં સનાતન ધર્મનો રંગ લગાડે. ૨૧. સંઘવીજી આ અર્થમાંયે સાચા સનાતની હતા. એક વિપ્ર યુવક માર્કેડરાય મુનીલાલ રાવસનાં હૃદયમાં સનાતન ધર્મ પ્રત્યેનો રંગ ૨૧. સંઘવીજીયે લગાડેલો. આજે પોતે બ્રાહ્મણ હોવા છતાંયે ૨૧. સંઘવીજીને પોતાના યુરુ તરીકે માને છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ બ્રાહ્મણ બાલકો કેમ સન્ધ્યાવન્દનાદિ કરતાં થાય તેને મોટે પોતે એકલે હાથે તન, મન, અને ધનનો ભોગ આપી અશ્વમ પરિચય ઉઠાવી રહેલ છે. મારા હૃદયમાં ૨૧. સંઘવીજી પ્રત્યે લણાં જ માનના લાગણી જળે છે. પ્રશુ તેમના આત્માને શાંતિ આપે અને તેની મુક્તિને પાર પાડે.

સાક્ષરશ્રી શ્રીમાન નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ સંઘવીનાં સંસ્મરણે।

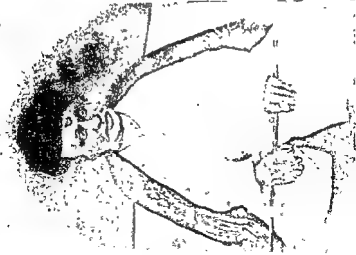
શીધરુવિ નર્મદાશંકર ગણપતરામ ઠાકર

મને ૧૯૦૮ એટલે આજથી આશરે પીંતાલીશેક વર્ષથી સદ્ગત સાક્ષરશ્રી શ્રીમાન નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ સંઘવીજીને હું પરોક્ષભાવે પીછાનતો ચયો. મને ૧૯૦૮માં જૂનાગઢમાં જહાદ્દરખાનજી હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિક કલાસમાં સદ્ગત સાક્ષરોત્તમ શ્રી હોશિકરામ વિદનહરરામ મહેતા, હાઈસ્કૂલના મુખ્ય અધ્યાપકના હાથ નીચે હું વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે અમારી હાઈસ્કૂલની સાયબેરીમાં "મહાકાળ," "પ્રાતઃકાળ," "ધર્મધ્વજ" અને "યમઃડ" એ ચાર માસિકો આવતાં અને તેમાં ચમકતા લેખોમા સદ્ગત મંધવીજીના પશુ જ્ઞાનસાધન આધ્યાત્મિક રસમરપૂર લેખો આવતા અને તે વખતથી તેમના તરફ સ્વાભાવિક મહાભાવ જન્મેલો.

સદ્ગત છોટાલાન ભારતરે, શ્રીમાન હજિયાજી, મદ્ગત મંધવીજી સદ્ગત શ્રી. હોશિકરામજી વગેરે શ્રી શ્રેયસ્માધક અધિકારી" વર્ગના સાધકોની સંસ્કારી કલમથી તે જમાનામા યુગરંગીગ વિમૂર્ષિત થએલી હતી અને સંસ્કારી આત્માઓના સુમસ્કારોને પોષણ આપી પ્રકૃષ્ણ કરતી હતી. આ રીતે અક્ષર દેહે તે વખતથી થી સંઘવીજીને મેં પીજાન્યા, મહાયુગરાજ ક્ષેત્રે તે જમાનામા એ સતો આધ્યાત્મિક રચ્યો સમાન નીપતા દત્તા. જહાજી અને આત્મોન્નતિ ઉપામકો તે જન્મેનો સગ્જ્ઞામતિ સ્વીકારો વ્યન્કરે પરમાર્થને ઉજાગી રચ્યા હતા. મદ્ગુરુ નામને ધન્ય કરતા એ ગુરુપો ગુર્જર દેશ આત્મજ્ઞાનની અમર મંજીવિનોર્તુ સેવન કરાવી રચ્યા હતા.

આ દત્તા મિરિ મિરનારનો તથેડીમાં આવેલ પરમાર્થનાં ધામસુમા" આનંદાશ્રમ-મિનખા"માં નિરાજના મારા પરમપૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રોમજીયુરાય સમીજી, અને ત્રીજા દત્તા જૂનડીને પ્રાપ્તે" શ્રી શ્રેયસ્માધક આત્મમર્મા નિરાજતા વડોદરાવાસી પરમપૂજ્ય મદ્ગુરુ

નગીનદાસ સંઘવી સ્મારક ગ્રંથ.

સંઘવીજના પિતા પુરવોત્તમદાસ

સંઘવીજનાં માતૃથી મળકોરખા.

મનુષ્યો પણ મોટા કવિમન્યો કરતાં સુંદર અને વધારે સારા કવિતા કાવ્ય પણ લખી શકવા છે. અને આજે પણ લખી શકે છે.

સંઘવીજી કેવા શીઘ્ર કવિ હતા. તેનો એક જ દર્શાવત આપું છું. જેમ એક પ્રસંગે કોઈએ તેમને આમુક વિષય ઉપર કવિતા લખવાનું કહ્યું. તો તેમણે કહ્યું કે તમારે સંસ્કૃત, ગુજરાતી હોંડી, માગંધી કે અંગ્રેજી કઈ ભાષામાં જોઈએ છે. તે તથા શાદ્દલ વિક્રિડિત, શિખરિણી, વર્ણત તિલકા કે કયા વૃત્તમાં જોઈએ છીએ તે કહો અને કામળ પેનસીલ લઈને લખવા માંડો. તેમણે તરતજ તેજ વખતે પેલા ભાષની ઇચ્છા પ્રમાણેના વિષય ઉપર સુંદર કવિતા લખાવી હતી. અને તે અપૂર્વ ભાવ તથા અપૂર્વ કાવ્યચમત્કૃતિવાળી હતી. આવી તો તેમની શીઘ્ર કાવ્ય કરવાની અદ્ભૂત શક્તિ હતી.

સંઘવીજીનું ગુરુ મહિમ્ન:

પોતાનો સંસ્કૃત ભાષા ઉપર ફેટલો કાશુ હતો અને પોતે સંસ્કૃત ભાષાના ફેટલા અસાધારણ વિદ્વાન હતા. તેમણે રચેલા ગુરુ મહિમ્ન નામના સંસ્કૃત પુસ્તક ઉપરથી સહજ જણાઈ આવે છે. આ ગુરુ મહિમ્નના એકે એક શ્લોક કાવ્યચમત્કૃતિવાળા, અને અપૂર્વ વિદ્વાત્તાબધી તથા અપૂર્વ મહાભક્તિયુક્ત હતાં તે અત્યંત સ્પષ્ટ છે. આ પુસ્તક વડે તેમની કીર્તી ધણી દીર્ઘકાળ આ ભૂમિ ઉપર રહેશે. એ નિઃસંશય છે. કોઈ પણ ગુરુ ભક્તિવાળને આ મહિમ્ન પરમ આનંદ આપનાર છે. સમર્થ-વિદ્વાન હતાં કોઈ ખાસજ પણ ન લખી શકે તેવું પોતે પાટીદાર હતાં સંસ્કૃતમાં તેમણે આ ગુરુ મહિમ્ન લખ્યું છે. તે તેમની ફેટલી મહાન ચોખ્ખા હતી તે સ્પષ્ટ કહે છે. પોતાના ગુરુ વિશે પોતાનો કેવા અપૂર્વ ભાવ હતો તે આ પુસ્તક સ્પષ્ટ કહે છે.

સંઘવીજીનો શુદ્ધસ્થાવ્રમ

ભગવાન નૃસિંહાચાર્યજીના જે જે અનુયાયી થયા છે, તે સર્વનો શુદ્ધસ્થાવ્રમ આદર્શ હતો. ક્ષેત્ર જેવું તેમના જીવનમાં

જોવામાં આવ્યું નથી. માતા પિતા પ્રતિ પૂજ્યભાવ રાખી તે તેમની સેવા કરતા હતા. તે પોતાનો ધર્મ જાહેર રીતે જાળવતા અને તેમનું ચરિત્ર ધણું ઉચ્ચ તથા અનુકરણીય હતું. શ્રીમાન્ ભાસ્તર સાહેબ, શ્રીમાન્ નર્મદાશંકરભાઈ, શ્રીમાન્ કણિયાજી, શ્રીમાન્ કૌશિક-રામભાઈ, શ્રીમાન્ હરિદત્ત શાસ્ત્રી, શ્રીમાન્ ઇશ્વરભાઈ, શ્રીમાન્ નગીનભાઈ મહેતા, શ્રીમાન્ નારણભાઈ સાહેબ, વગેરે વગેરે અનેક પુરુષો થઈ ગયા છે. જેમનાં જીવન પૂર્ણ આદર્શ અને અત્યંત ઉચ્ચ કોટિનાં હતાં, તેવા જીવનચાળા પુરુષો બીજા સંસ્થામાં મળવા દુર્લભ છે. સંઘવીજીનો શૃંગારાત્મક પૂર્ણ સુખમય હતો અને હમેશાં એ કંપતી આનંદમાં રહેતાં.

સંઘવીજીની ક્ષત્રિયતા

પોતે પોતાને ક્ષત્રિય માનતા, અને તેમના જીવનમાં પણ ક્ષત્રિયપણું દેખાતું હતું. એકલા બોલવાનો જ નહિ પણ પ્રસંગે પ્રાણ અર્પણ કરવા પડે તો તે શરવીરતાથી અર્પણ કરવાને તત્પર હતા. એવા તે સાચા ક્ષત્રિય વીર હતા. તેમણે ઈડર રેલ્વેમાં પોલીસ કમીશ્નર તરીકે કામ કર્યું હતું. અને તે જાહેર ધરાશી ગીતે કર્યું હતું.

સંઘવીજીનો સનાતન ધર્મપ્રતિ અસાધારણ પ્રેમ

સનાતન ધર્મ પ્રતિ તેમના જેવો પ્રેમ હતો તેવો પ્રેમ કોઈનામાં જોવામાં આવ્યો નથી. તે સનાતન ધર્મની રક્ષા માટે પોતાનાથી બનતું સર્વ કરતા તેમણે ધર્મને માટે જટલો ભોગ આપ્યો છે, તેટલો ભાગ્યે બીજા કોઈએ આપ્યો હશે. તે બાપણ કરવા ઉમા માય ત્યારે સુધારાવાળા ગમે તેટલા વ્યવહારમાં ખોટા મનાતા હોય પણ તેમની તે દરકાર જરા પણ ન રાખતા. ૨૫૪૮ બોલતા. લખવામાં પણ આગ જ હતું. તે કોઈની પણ આ બાબત શરમ ન રાખતા કે કોઈથી તે અંજવાતા નહિ. સુધારાવાળા તેમનાથી ખુબ ડરતા; અને જ્યાં સુધી તે જીવ્યા ત્યાં સુધી તેમને તેમનો બધ રહ્યો

હતો એટલા તો સારા વિદ્વાન હતા. તેમની સાથે ડાઈ વાદવિવાદ કરતા ત્યારે તેમની વિદ્વતા ઠેકલી છે તે સમજાતું. તેમની વિદ્વતા ઝાંઝેટીય નહતી પણ સર્વદેશીય હતી, અર્થાત્ પૂર્ણ વિદ્વાન હતા. તેમણે ઠેકનાક પુસ્તકો લખેલાં છે. જે ઉપરથી તથા તેમણે મહાકાલ તથા ધર્મમંડલામાં ધણા વિદ્વાનનાં લેખો લખ્યા છે, જે ઉપરથી તેમની વિદ્વતા ઠેકલી વિશેષ હતી તે સ્પષ્ટ થાય છે.

સંઘવીજીની ગુરુભક્તિ

વડોદરામાં થયેલા ભગવાન શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તેમના શુરે હતા. આ મહા સમર્થ ગુરુ તેમને મળવાથી શોનું અને સુગંધ મળવા જેવું થયું હતું. તેમની જેવી ગુરુભક્તિ હતી, તેમ તેવી ગુરુભક્તિ શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવો નથી. યસ્ય દેવે પરાભક્તિ યથા દેવે તથા ગુરોઃ સસ્યૈસે કથિતા હ્યર્થા. પ્રકાશંતે મહાત્મન. જેની જેવી ભક્તિ ધર્મમાં હોય છે. તેની ભક્તિ ગુરુમાં હોય છે તો તેને વેદશાસ્ત્રમાં રહેલા અર્થોનો તથાવત્ પ્રકાશ થાય છે. તે મમાથે તેમની ગુરુભક્તિ અપૂર્વ હોવાથી તેમને વેદશાસ્ત્રોના મર્મો સહજ સ્પષ્ટ થતા. ભગવાન સામકૃષ્ણ પરમહંસ કહે છે કે જેની ગુરુ વિષે જોટી બ્રહ્મા ભક્તિ હોય છે તેટલો તેને લાભ થાય છે. તેમની માથેની વાતચિતમાં તેમની પોતાના ગુરુ વિષે ઠેકલી અપૂર્વ ભક્તિ છે, તે સમગર્ભ જનું. પૂજ્ય શ્રીમાન આસ્તર સાહેબની ગુરુભક્તિ ઝોઠો ન હતી. પરંતુ તેમનો અમેરીકાના ડી. ડી. આયન્ટ વિષે ગુરુ ભુદ્ધિ જોઈને તેમની સાથેના તથા વર્ગ માથેના સંબંધ છોટી દેવાં તેમને પ્રકાશ થયો ન હતો. પોતાના ગુરુ સુસમર્થ હોવાથી તેમનો ભક્તિથી સિધ્ધને જે જોઈએ તે મળી શકે તેમ છે તો અમેરીકાના ડાઈ યુરુષ વિષે ગુરુભુદ્ધિ કરવાની શી જરૂર છે. એમ કહીને વર્ગમાં થોડો સમય દૂર રહ્યા હતા. આ અમેરીકાના ડી. ડી. આયન્ટથી નથી તો આસ્તર સાહેબને કંઈ લાભ થયો, કે નથી તો વર્ગને કંઈ લાભ થયો. પરંતુ ઇલડું વર્ગના ખાંચ સાત લાખ

રખિયાનું પાણી થઈ વર્ગની અપ્રતીક્ષા થઈ હતી, અને સંઘવીજીનું કહેવું યોગ્ય હતું.

પોતે જ્યારે જ્યારે બાપણ કરતા ઉમા થતા ત્યારે ત્યારે મંગલાચરણમાં ગુરુ સ્તુતિના નવા નવા શ્લોક જ જે તે વખતે તરત જ બનાવીને બોલતાં એ તેમનો પોતાના ગુરુ વિશે કેવો બાવ છે, તથા પોતે કેના શોધ કવિ છે, તે દર્શાવી આપતું.

સંઘવીજી એક ઉત્તમ શીષકનિ

આજે ઘણા મનુષ્યો કવિ અને કવિયોમાં ઉત્તમ અને કવિ સમ્રાટ ગણાય છે, પણ શૈશ્યનીય છે કે તેમને શી ગળતું પણ બાન હોતું નથી. ને એક કવિના આખો દિવસ મહેનત કરીને લાભે છે. અને પોતે જ પોતાની કવિના ગાઈ મંગલાવોને પોતાનો સ્તુતિ પોતે જ કરે છે. ઘણા તો જેને અંગ્રેજીમાં પ્રોમાઇઝ પૌરસ ગલા-ત્મક પણ કહે છે તેમ નહિ પણ કે નહિ ગઈ તેથી કવિતા સખીને પોતાને કવિ કહેવડાવે છે. જે મોટા કવિઓમાં ગણાઈ ગયા છે. તેમની જેવાર જાણુનો એક ટેળા હતી, અને એકશ્રીમ્મની કવિતાના વખાણ કરી બીજે શ્રીમ્મની કવિતાના વખાણ કરી અને એમ પરસ્પર એકશ્રીમ્મની સ્તુતિ કરીને કવિમાં ગણાયા છે. આવા કવિ મિત્રોને નથી તો સંસ્કૃતનું જ્ઞાન, કે નથી તો કાવ્યનું જ્ઞાન. જતાં તેમની મોટા કવિમાં ગણતી થઈ છે એ સાક્ષાત આશ્ચર્ય નથી !

શ્રીમાન્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી જે ભગવાન નૃસિંહાચાર્યજીના ભવેષ પુત્ર થતા હતા તેમણે વિવિધ પ્રકારનાં કાવ્યો અને પદો એટલા તો સુંદર રચ્યાં છે કે તેનો કોઈ સ્ફુટ દષ્ટિથી અભ્યાસ કરનાર હોય તો તે ખીજા ગુજરાતના ટાંગેર ગણાય ! પણ તેમનાં જાણુમાં કુંકનાર કોઈ નહિ તેથી અને તેમના સમયના કવિઓએ પોતાની જ કૃતિને આગળ કરી આ વર્ગના સાહિત્યની જાણી ભેદને ઉપેક્ષા કરેલી છે; કે જાણે આ વર્ગનું સાહિત્ય કંઈ જ નથી ! પરંતુ તે અને ગીતનું જાણુતા નથી. કે વર્ગના મુખ્ય પુરુષો તો શું, પણ ઘણા ખીજા

જે પોતે જમે તો હિંદુ વિદ્વાન હોય પણ ધર્મ પર શ્રદ્ધા વિનાનો અથવા તો ધર્મ વિરુદ્ધ વર્તન કરનાર હોય તો તેને માટે તેમને લેણ પણ આદર નહોતો.

સન ૧૯૦૦માં ભદ્રંબરનો અંચ ન્યારે સર રમણભાઈએ બહાર પાડ્યો ત્યારે હિંદુ ધર્મનો અને હિંદુ ધર્મની રીતો અને રિવાજોની તેમાં જે રીતે ઠેકઠી કરવામાં આવી હતી અને તેને હાસ્યારપદ સ્વરૂપમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો તેથી તેની લાગણી અતિશય દુખાપ્ર હતી અને તે પુસ્તકના જવાબમાં ભદ્રંબરનો ભોમિયો નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું.

હિંદુ મંદિર પ્રવેશ બીલ થયું ત્યારે પણ તેમણે સખા વિરોધ કર્યો હતો અને શ્રી ૧૦૮ શ્રી ગોપુલનાથજી મહારાજ મુજર્જવાગાને સારો સાથ આપ્યો હતો.

મહાત્મા ગાંધી જેવા પણ ન્યારે આપણા હિંદુ ધર્મની વિરુદ્ધની વાતો કરતા અને હિંદુધર્મવાળાઓની લાગણી ઠેકઠી દુખાપ્ર છે તેનો ખ્યાલ નહોતો કરતા ત્યારે આપ તેમની વિરુદ્ધ પણ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતા.

પુણિમાગીર્થ વૈષ્ણવ સભા તરફથી છોકરાઓ અને છોકરીઓને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા સાર જાહેરસ્ત થયો હતો. તેનો વાર્ષિક મેળાવડો થયો હતો. તેમાં પોતે હાજરી આપી હતી અને તેમના ધાર્મિક શિક્ષણથી પોતે આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો અને એટલી સૂચના આપી હતી કે સંસ્થાએ પોતાને મળતા દમ્બનો પ્રામાણિકપણે વ્યવ કરવો અને હીસાબ રાખવો અને તે હિસાબ પ્રગટ કરવો.

પોતે પકકા હિંદુ સનાતન ધર્મને માનનારા હતા એટલે કેઈ પણ હિંદુ સંપ્રદાયની સભા હોય તેમાં હાજરી આપના અને આપણા સનાતન હિંદુ ધર્મનું કેવી રીતે સ્પષ્ટ થાય તેનો અહર્નિશ વિચાર કરતા. હિંદુધર્મવાળાનો સહેલો કરણી ઉદ્ધમ છે તેનું એ પોતે હદ રીતે માનતા. હિંદુધર્મ એ હિંદુ સમાજનો પ્રાણ છે. માટે તેનો સ્થા દરેક હિંદુએ કરવી જોઈએ એમ પણ કહેતા હતા.

શ્રીમાન્ નળીનદાસ પુરપોતમદાસ સંઘવી

સેખક: પંડિતજી જગન્નાથ તંત્રી: પ્રાતઃકાલ તથા આત્મોદ્ધાર
બ્રાહ્મણોને શરમાવે એવું સંઘવીજીનું જીવન

પોતે પાટીદાર છતાં યજ્ઞોપવિત ધારણ કરતા અને નિત્ય
આમહથી ત્રિકાલ સંધ્યા કરતા. તેમના જીવનમાં સંધ્યા ઠાઠ પણ
દિવસ પછી હોય તેમ જોવામાં આવતું નથી. તેમના આચાર વિચાર
ધર્મા જ પવિત્ર હતા. તેમણે સંધ્યાનું એક નાનું સરખું પુસ્તક પણ
લખ્યું છે એમ જાણવામાં છે. તેમને સંધ્યા કરતા જુવે! તે
બ્રાહ્મણ જ છે એમ લાગે, પરંતુ તે પાટીદાર છે એમ અનુભવ
માણસને કદાચ પણ ન આવે. ગુરુદ્વારે કે પોતાને ઘેર જ વળે તે
બજેવને દિવસે યજ્ઞોપવિત ત્રિધીપૂર્વક બદલતા. આચાર વિચારમાં
તે એક પવિત્ર બ્રાહ્મણ જેવા હતા છતાં તેમણે ઠાઠ દિવસ પોતે
બ્રાહ્મણ છે અથવા બ્રાહ્મણથી અધિક છે એમ કશું નથી. પણ
હંમેશાં પોતે બ્રાહ્મણના દાસ છે એમ કહેતા, અને બ્રાહ્મણ પ્રતિ
પોતે ધણી માનણુદિધી જોતા. પોતે ગુણમાં યથાર્થ બ્રાહ્મણ જેવા હતા
છતાં ઠાઠ પણ દિવસ તેમણે બ્રાહ્મણોની સાથે જમવાની ઇચ્છા, કે
જીતિ કદી કરી નથી. પણ પોતે પોતાને ક્ષત્રિય માનતા અને વર્ણાશ્રમનું
પાલન યથા વિધિ કરતા તથા તેનું પાલન સર્વત્ર આ દેશમાં ધાય
એમ તે ઇચ્છતા. વર્ણાશ્રમને માટે તેમનો ધણે આગ્રહ હતો.

સંઘવીજીની વિદ્વત્તા

તે માત્ર શીઘ્ર કવિ ન હતા પણ ધણા ઉદાર વિદ્વાન હતા.
ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંત, યોગ વગેરેનું તેમને ધણું સારું યાન હતું.
તેમની શુદ્ધિ અત્યંત તેજસ્વી હતી. તે ગુરુપાથી મહનમાં મહન
શાસ્ત્રોના વિધ્યને સહજમાં સમજી શકતા. તે બાપણ કરવા ઉમા યાય
ત્યારે તેમની વિદ્વત્તા કટલી છે તે જોઈને સમજાતિ. એક પ્રસંગે
તે કાશી ગયા હતા. ત્યાં તેમણે સંસ્કૃતમાં ત્યાંના વિદ્વાનેા સમક્ષ
બાપણ આપ્યું હતું જેથી પ્રસન્ન થઈને તેમણે તેમને ઇલકામ આપ્યો.

સાથે જાય છે" તેમ તેમની જામતમાં પણ અન્યું તો પણ "કકડી વાણી પણ સત્યને ખાતર જ છે" તે વાત જાણુનરા જાણતા હતા.

કેટલાંક વિદ્યાર્હનનાં તેમજ ધાર્મિક દ્રષ્ટો તેમના હાયમાં હતાં. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ, સાધુ સતો, વિદ્વાનો ભક્તો અને સ્વદેશ સેવકોને પોતે યથાશક્તિ તન, મન, ધનથી યુક્ત તેમજ જાહેર મજ્જ કરતા. હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સંસ્કૃતિના તો તેઓ એકલા જ અમદાવાદમાં આધાર રચેલ હતા. એક વખત એવો પણ હતો કે જ્યાં જ્યાં સંઘવીજી-ત્યાં ત્યાં જનતા.

"ઘણીપણી કેવલમીશ્વરેજી" "છધરની ઈચ્છા જ કેવન બચવાન છે." એ -વાયે સંઘવીજીએ પરમહંપાણુ પરમાત્માએ તેમની મારફત કરાવવા ધારેલું કામ તે જમાનાને અનુરૂપ પૂર્ણ પ્રેમથી કર્યું છે. આ રીતે મહાજીજરાતની વિધવિધ સેવાઓમાં તેમનો ફાળો અમૂલ્ય અને અપૂર્વ છે.

"Men may come and men may go But ever green is the good they sow."

"માણુમે આવે છે ને જાય છે પરંતુ તેઓ જે જે મારું કરે જાય ■ તે તે હમેશાં તાજુું જ રહે છે.

મહાજીજરાતના આવા એક લાડલા સ્વદેશ સેવક, નિઃસ્વીર, તેજઃવીરસાહસ, લેખક અને કવિ તન મન ધનથી દેશની અને સંસ્કૃતિની મદ્દિય સેવા કરનાર, સુવદ સ્વામી અને અનહાન ધર્મના પરમ ઉપાસક આપણા વચ્ચેથી ગાળે વળીયો અદ્વિતીય થયા છે જ્યાં તેમનાં સત્કાર્યોથી તેઓને જ્યારે મંજારો ત્યારે મૂર્તિમત ગની આપણને સ્વકર્મનો સદેશ આપ્યા જ કરે છે.

ધન્ય તે નામ ! ધન્ય તે કામ ! ધન્ય તે મેરામય જીવન !!!

સદગત ધર્મવીર નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી

ગ્રા. સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ

આ હિંદુ ધર્મધોરને હું નાનપણથી જોજાખતો, કારણ કે જ્યાં જ્યાં હિંદુ ધર્મ પર ઠોઠ પણ વ્યાખ્યાન હોય તો તેમની કામગીરી હોય જ. હું જ્યારે અભ્યાસ કરતો હતો અને જ્યારે હું વ્યાખ્યાનો આજાગવા જતો ત્યારે પોતે વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને ખાસ કહેતા કે તમે અગ્રેષ્ઠ વિદ્યા બાંધજો, પણ હિંદુ ધર્મ પાળવામાં મિથિન યશો નહીં, તમારી ધાર્મિક વૃત્તિઓ છોડી દેશો નહીં. તમારા વિશ્વવંશ હિંદુ ધર્મને તમે આજ્ઞ આપજો. તમારા ધર્મ શુરુઓતે, આચાર્યોને, મન્યાસીઓને જોઓ હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરે છે, હિંદુ ધર્મનું જ્ઞાન આપે છે અને તેનો પ્રચાર કરે છે તેમના પ્રતિ તમારી અડગ શ્રદ્ધા રાખજો. વિધર્મીઓના હિંદુ ધર્મ વિરોધી પ્રચારથી ભ્રમિત થશો નહીં અને તેમના મિથ્યા મંઠવાદથી અને પ્રયોજનોથી રક્ષાશો નહિ.

એક વખત એમના સહાધ્યાયી જોઓ ગોળી પહોંને પાખ્યા હતા અને પ્રખર સરકૂતના વિદ્યાન હતા તે કહેતા કે અમારા સમયમાં સરકૂતમાં શ્લોકો રચનાના પણ પ્રશ્નો પૂછાતા અને નગી નદાસખાઈ સરકૂતના શ્લોકો રચીને પ્રમત્તા ઉત્તર આપતા.

તેઓ પોતે શીઘ્ર કવિ હતા તેનો એક કાખસો માતા અતુ બવતો કહુ છું અમારો યાત્રિની કુળદેવી મહાત્મ્ય માતા ॥ અને બાદપદ વદ ૮ ને દિવસે અમારો ગેગાનડો યાજ છે તેને મહાત્મ્ય માતાના ગરબા તૈયાર કરાવવા મારા બાઈ તેમની પાસે ગયા અને કહ્યું કે બે ત્રણ દિવસ પછી અમે આપવા આવીશું આમ અમને બે ત્રણ ગરબા તૈયાર કરી આપશો તેમણે તો કહ્યું કે “તમે એસો અને હું તમને હમણા જ લખાવું છું” પોતે તરત જ મારા બાઈને ત્રણ ગરબા રચી આપ્યા અને મારા બાઈએ લખી લીધા.

એટલું બહુ જ પરાધિનતાનું પોષક છે તે મહાસત્યનો તેમણે પચ્યામ વર્ષ પહેલાં ઉચ્ચારેલું; એટલું જ નહીં પણ તે સત્યના પરમ ઉપાસક તરીકે અને સ્વદેશ, સ્વદેશી અને સ્વસંસ્કૃતિના સાચા પક્ષપાતી તરીકે મહા ગુજરાતની મહત્ત્વ સેવા બજાવી ગયા છે.

પ્રાતઃસ્મરણીય તીલક મહારાજ અને ગોખલેજીના જમાનાના મહાગુજરાતના સ્વદેશ સેવકોમાંના એક અગ્રણી તરીકે સંઘવીજી ગણાતા. સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશની ભાવનાથી તેમનું જીવન છંમો છંમ ભરેલું હતું. અને જીવનનો મુખ્યધર્મ તે ભાવનાને પોષણ આપવાનો સ્ત્રીકાર્યો હતો.

તે જમાનાનો સ્વદેશી, સ્વરાજ્ય સંસ્કૃતિ કે સ્વધર્મ માટેની કોઈ પણ સભામાં મદ્દગત સંઘવીજી બોખરેજી હોય. પોતાની તેમજ સ્ત્રી વાણીથી ધણીખરા પોતે મહાજીનનું નિરંજન મેળવી જતા. કોઈ પણ સભામાં સંઘવીજી બોસવા હિમા વવાની સાથે જ તેમને તાળીઓના મડગડાટથી વધારી દેવામાં આવતા. આ તેમના બહાર જીવનમાં તેમના તરફના પ્રજાના પૂજ્યમારણ ન જુનાય તેવું સત્ય છે.

સરકાર, અમલદાર કે કોઈ પણ મોટા અમરનંધીનો પણ પરવા કંઈ વગર કડવું પણ નમ સત્ય બરસમામાં ઉચ્ચારતા તે કસતા નહીં. નિઃકરતાથી વિરોધીઓની પણ બર સભામાં પોતાના વાણીથી બાણીથી હાજરી લઈ નાખતા; પરંતુ “કોણ બગતની એ કડવી વાણી” કવીનાઇનની કડવી બોણી સમાન હતી. સ્વદેશી સાસનને પપાળનાર અને સ્વદેશીના મોહમાં પોતે પડી બીજને પાડનાર આગેવાનો તેમના તરફ મો મયકોડતા એટલું જ નહીં પણ ધણીવાર ખુલ્લી દુરમનાવટ દાખવતા; છતાં પણ સંઘવીજી તો તેવાને તેવા જ કડક, અણનમ અને નિઃકર લેવટ સુધી રસા.

મને ૧૯૧૦ ની સાનથી અમલદાર આન્હો ત્યારથી અપરાધ રીતે મધવોજીને હું ઝાળખતો થયો. તેમની સ્વદેશ ભાવના, તેમની સાંસ્કૃતિક ઉપામના અને તેમની સ્વધર્મનિષ્ઠાએ મારા મન પર મુંઢર અસર કરી છે. અને ૧૯૧૪-૧૫માં સાંકડીધીરીમાં આઠાપુરી

માતા મામે શ્રી હઝરતના મેડા ઉપર હું મારો “નામદસ્કન” ચનાવતો તે વખતે એક રાતના નવ વાગે સઘવીજી મારી સાગમા અચાનક આવી ચડ્યા મેડા ઉપર સાગા હતી. ઉપર ચડતા જ તેઓ મે દાથ જોડી નમન કરવા લાગ્યા હું દોડીને તેમને મેટવા જતા તેમણે મને આપમા લઈ લીધો અને બોલ્યા “તમારા જેવા બ્રાહ્મણથી જ આ દેશ શોભે છે. તમે રાતના વખતે પણ આટલું સુનમ વિદ્વાન આપો છો તે જોઈ તમને ધન્યવાદ આપુ છું. સાચા બ્રાહ્મણના જોડા હું તો મારે માથે મુકી દર એવું મન થઈ જાય છે.” આ સખ્દો બરોબર તેમના મને અત્યારે પણ યાદ છે આ હતી તેમની બ્રાહ્મણ તરફના આદર અને ઉચ્ચ કોટિની ધર્મ ભાવના.

લેઉઆ પાટીદાર કામમા જન્મ્યા છતાં સદૃશક ધીમન્દુસિકા-ચાર્પણના આશ્રયથી એક સાચાબ્રાહ્મણને પણ રરમાવેતેવું પવિત્ર અને વૈદિક સનાતની તેમનું જીવન હતું. ત્રિકાલસખ્યા, વૈશ્વદેવ, દેવાર્ચન, જપ, તપ, પૂજન, રાખ્યાય, ખ્યાન, ભજન વગેરે અનેક સુસરકારમય જીવન સમારથી તેમનું આખું જીવન નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મથી ભરપૂર ભરેલું હતું, અને તે વખતના સિષ્ટ પ્રજામા પ્રાણુ પૂરેલું.

સ્વદેશીની ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાને જે જમાનામા લાખો ટન ખાડ પરદેશથી આવતી તે જમાનામા પોતે એક સાહસ કરીને આણુમા સ્વદેશી ખાડલું એક કારખાણું નુકસાન વેરીને પણ કરેલું અને પ્રાય ગુજરાતમા એ પહેલું જ સ્વદેશી ખાડલું કારખાણું હતું.

સ્વરાજ્ય, સરકૃતિ, સ્વદેશી અને સ્વધર્મના પોતાના વિચારોના પ્રતિજ્ઞા રૂપે પોતે અનેક સહમન્યોની રચના કરી છપાવેના છે મલ અને પછ ઉચ્ચમા તેમની તેજસ્વીની કલમથી લખાયેલા તે મન્યો માફરોની અમર અન્ધાવલીમા દીપી રહ્યા છે હૃદયના નિખાલમ છતાં રાજસ પ્રકૃતિ પૂર્ણ જરા તીખી વાણી નહોત તો સઘવીજી તે વખતના ધણુએ વિદ્વાનોથી વિખૂટા પડત નહી. “પ્રાણુને પ્રકૃતિ

—Auffio yash huihhuai

—Auffio yash huihhuai

શ્રીમન્સિંહાચાર્યજી. ગુણવંતી ગુજરાતને રચનામ ધન્ય જન્મવનાર આ જન્મે સદ્ગુરુરૂપ પોતાનો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પોષક સૈંતોમાં અનેક ભેદ ઉપદેશામૃત પૂર્ણ વ્યાખ્યાનો અને વિવિધ પ્રકારના પ્રકાશનો દ્વારા વિશેષતઃ શિષ્ય મમુદનું અને સામાન્યતઃ સમગ્ર ગુજરાતની મનનું પરમ કલ્યાણ આપી રહ્યા હતા.

તે જમાનાના પીરસાધક, પરમ વિદ્વાન અને મનાતન ધર્મના ચૂંત એવક તે સદ્ગત શ્રીમાન નગીનદાસ પુરોહિતમદાસ મધવી

દેવપાક વરમ દરબારી નોકરી કરી છતાં ખાસી સમયમ અડધી સેરી ઉપરાત મદાગુજરાતની બિલ બિલ રૂપે સેવા જનવનાર તે જમાતની વિરલ વ્યક્તિઓ પૈકીના શ્રી. સંઘવીજીને આત્મે માઝ એ મદાગુજરાત મારી રીતે પીછાને છે. ધંધાએ વિદ્વાનો અરવ પામી જુનાઈ ગયા-ધણાએ સેવકો હિંગી વ્યાધમી મથા, ધણાએ વકતાઓનાં મારણો જુમાઈ ગયાં પરન્તુ શ્રી. સંઘવીજીનું વ્યક્તિત્વ મનાતન ધર્મોત્તમમાં પ્રભ અને સુસંસ્કાર વાચ્છુ જનમમુદાવના દિવમાં હજુ સુધી તાણું જ છે.

અંગ્રેજી ટાપટીપની મેળબામાં તમામ પ્રકારે પરદેશી રીત-રીવાજોનું આધિયું અનુકરણ કરી અધ બનતી જતી સંધારાના ચરકાવાળી પ્રજા આમે રવદેશી વસ્ત્રો અને રવદેશી શીસ્ત, રવદેશી રહેણી કહેણી અને રવદેશી સંસ્કૃતિની મશાજ સળગાવી એ ભંરકારને દૂર કરવાર ગુજરાતના ગૌરવવતા પ્રથમ મશાજગી શ્રી. સંઘવીજી હતા.

સનાતન સંસ્કૃતિ અને પરદેશી ફેશન એ બે વિભાજમા પ્રજા પહેંચાતી જતી તે નખને સંઘવીજીએ અનેક લેખો, અનેક વ્યાખ્યાનો અને અનેક પ્રકારની કલ્યાણકારી દિલચાલોથી મહા ગુજરાતનો રચનાવનો જુરસો, રવદેશી બાવના અને સાંસ્કૃતિક ધર્મજાવનાને જાગૃત રાખવાનું પરમ પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. રવદેશને પ્રતિકૂળ જાગૃત રાખવાનું પરમ પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. પાતાવરણમાં પડતાં વ્યથાવવાને તેઓ ધણું ધણું કરી મથા છે. આપણું અસલ તેજ કલ્યાણકારી અને સાચુ છે, અને પરદેશો

મનુષ્યો પણ મોટા કવિમન્યો કરતાં સુંદર અને વધારે સારા કવિતા કાવ્ય પદ લખી શક્યા છે. અને આજે પણ લખી શકે છે.

સંઘવીજી કેવા શીઘ્ર કવિ હતા. તેનો એક જ દષ્ટાંત આપું છું. જેમ એક પ્રસંગે કોઇએ તેમને અગ્રુક વિષય ઉપર કવિતા લખવાનું કહ્યું. તો તેમણે કહ્યું કે તમારે સંસ્કૃત, ગુજરાતી હોંદી, માગધી કે અંગ્રેજી કઈ ભાષામાં જોઇએ છે. તે તથા શાદ્દલ વિક્રિડિત, શિખરિણી, વસંત તિલકા કે કયા વૃત્તમાં જોઇએ છીએ તે કહો અને કાગળ પેનસીલ લઇને લખવા આંડો. તેમણે તરતજ તેજ વખતે પેલા બાઇની ઇચ્છા પ્રમાણેના વિષય ઉપર સુંદર કવિતા લખાવી હતી. અને તે અપૂર્વ આવ તથા અપૂર્વ કાવ્યચમત્કૃતિવાળી હતી. આવી તો તેમની સીધ કાવ્ય કરવાની અદ્વિભૂત શક્તિ હતી.

સંઘવીજીનું ગુરુ મહિમ્ન:

પોતાનો સંસ્કૃત ભાષા ઉપર ડેટલો કાચુ હતો અને પોતે સંસ્કૃત ભાષાના ડેટલા અસાધારણ વિદ્વાન હતા. તેમણે રચેલા ગુરુ મહિમ્ન નામના સંસ્કૃત પુસ્તક ઉપરથી સદજ જણાઈ આવે છે. આ ગુરુ મહિમ્નના એકે એક શ્લોક કાવ્ય ચમત્કૃતિવાળા, અને અપૂર્વ વિદ્વાતાભવો તથા અપૂર્વ મહાભક્તિમુક્ત હતાં તે આત્મંત સરળ છે. આ પુસ્તક વડે તેમની કીર્તિ લજો દીર્ઘકાળ આ જુમિ ઉપર રહેશે. એ નિઃસંશય છે. કોઇ પણ ગુરુ ભક્તિવાળને આ મહિમ્ન પરમ આનંદ આપનાર છે. સમર્થ-વિદ્વાન હતાં કોઈ બાદજુ પણ ન લખી શકે તેડું પોતે પાટીકાર હતાં સંસ્કૃતમાં તેમણે આ ગુરુ-આદમ્ન લખ્યું છે. તે તેમની ડેટલો મહાન યોગ્યતા હતી તે રપટ કહે છે. પોતાના ગુરુ વિશે પોતાનો કેવો અપૂર્વ જાન હતો તે આ પુસ્તક રપટ કહે છે.

સંઘવીજીનો શુદ્ધરથાશ્રમ

ભગવાન શ્રીસિંહાચાર્યજીના જે જે અગ્રવાળી થયા છે, તે સર્વના શુદ્ધરથાશ્રમ આદર્શ હતો. કયેશ જેડું તેમના જીવનમાં

જોવામાં આવ્યું નથી. માતા પિતા પ્રતિ પૂજ્યભાવ રાખી તે તેમની સેવા કરતા હતા. તે પોતાનો ધર્મ જલ્દી જ રીતે જાળવતા અને તેમનું ચરિત્ર ધણું ઉચ્ચ તથા અનુકરણીય હતું. શ્રીમાન્ માસ્તર સાહેબ, શ્રીમાન્ નર્મદાશંકરભાઈ, શ્રીમાન્ કણીયાજી, શ્રીમાન્ કૌશિક-ગમભાઈ, શ્રીમાન્ હરિદત્ત શાસ્ત્રી, શ્રીમાન્ હથ્થરભાઈ, શ્રીમાન્ નગીનભાઈ મહેતા, શ્રીમાન્ નારણભાઈ સાહેબ, વગેરે વગેરે અનેક પુરુષો ઘણું ગયા છે. જેમનાં જીવન પૂર્ણ આદર્શ અને અત્યંત ઉચ્ચ કોટિનાં હતાં, તેવા જીવનરાજા પુરુષો જીજી સંસ્થામાં મળવા દુર્લભ છે. સંઘવીજીનો શૃદ્ધસાગ્રમ પૂર્ણ સુખમય હતો અને હમેશા એ દંપતી આનંદમાં રહેતાં.

સંઘવીજીની ક્ષત્રિયતા

પોતે પોતાને ક્ષત્રિય માનતા, અને તેમના જીવનમાં પણ ક્ષત્રિયપણ દેખાતું હતું. એકવા બોલવાનો જ નહિ પણ પ્રસંગે પ્રાણ અર્પણ કરવા પડે તો તે ધરવીરતાથી અર્પણ કરવાને તત્પર હતા. એવા તે સાચા ક્ષત્રિય વીર હતા. તેમણે ઈડર સ્ટેશનમાં પોલીસ કમીશર તરીકે કામ કર્યું હતું અને તે જલ્દી ધરાસ્વી ગીતે કર્યું હતું.

સંઘવીજીનો સુનાતન ધર્મપ્રતિ અસાધારણ પ્રેમ

સુનાતન ધર્મ પ્રતિ તેમના જેવો પ્રેમ હતો તેવો પ્રેમ કોઈનામાં જોવામાં આવ્યો નથી. તે સુનાતન ધર્મની રક્ષા માટે પોતાનાથી ખતરું સર્વ કરતા તેમણે ધર્મને માટે જીવલેલો ભોગ આપ્યો છે, તેટલો ભાગ્યે જીવન કાષ્ટજે આપ્યો હતો. તે બાપજી કરવા ઉભા થાય ત્યારે સુધારાવાળા બંને તેટલા બ્યવહારમાં મોટા મનાતા હોય પણ તેમની તે દરકાર જરા પણ ન રાખતા. સ્પષ્ટ બોલતા, લખવામાં પણ આમ જ હતું. તે કોઈની પણ આ બાબત શરમ ન રાખતા કે કોઈથી તે અજવાતા નહિ. સુધારાવાળા તેમનાથી ખુબ ડરતા; અને જ્યાં સુધી તે જીવ્યા ત્યાં સુધી તેમને તેમનો બચ રહ્યો

હતો. છેવટે તેમનું કંઈ જ ન ચાલે ત્યારે તે તેમને સંઘવીજી તો ગાળો દે છે, એવું કહીને તેમને વગોવતા. પણ તેમના જેવા ચારિત્ર્યવાળો ખીજો એક તો સુધારાવાળામાંથી કેમ મનુષ્ય સુધારાવાળા બતાવી શકશે? એક પ્રસંગે રમણભાઈ મહીપતરામે બદ્રંબદ્ર નામનું પુસ્તક લખીને સનાતન ધર્મની—જુના વિચારવાળાની ઘણી હાંસી તથા નિંદા દીકા કરી હતી. તે પુસ્તક તેમના વાંચવામાં આવતા તેના ઉત્તરરૂપે ભ્રમચૂચંદ્ર નામનું પુસ્તક તરત જ લખીને છપાવીને તેમણે બહાર પાડ્યું હતું. અને આ હોઠાનું મુખ બંધ કરી દીધું હતું. બસે આજે સુધારાવાળા પોતાનો વિજય થયેલો માને. પણ વસ્તુતઃ સંઘવીજીનો જ વિજય થયો છે. કૌરવ પાંડવના યુદ્ધ પ્રસંગે દ્રોણ અને બિષ્મનો પરાજય થયો છે પણ વસ્તુતઃ આ તેમનો પરાજય નથી. પણ જય જ છે. ભગવાનને કલયુગ પ્રવર્તાવવો છે. તેમની સત્તાથી બસે કલયુગનો પ્રચાર થાય. પરંતુ તેથી કરીને ધર્મની રક્ષા કરવાને પ્રયત્ન કરનાર પુરુષોમાં કેમનો પણ પરાજય થયો નથી અને આજે પણ થતો નથી. કાળગળ આ સુધારાવાળાના પક્ષમાં હોવાથી તેમનો વિજય થતો જાય છે. પણ તેથી તેમણે રાજી થવાનું નથી. કારણ તે સુધારાના પંથે વહીને અધોગતિના જ માર્ગમાં વહી રહ્યા છે અને તેમાં તેમનો વિનાશ જ છે. જે આપણે આજે પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યા છીએ અને દેવે પછી પણ જોઈશું. શુદ્ધ સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ જેણે જાણ્યું હોય તેણે ધર્મ મંગલામાં તથા તેમણે ખીજો લખેલા લેખો જેવા જોઈએ. સંઘવીજીએ શુદ્ધ સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ જેવું સમજાવ્યું છે તેવું ખીજા કોઈએ સમજાવ્યું નથી. આ તેમના ધર્મની સેવા સામાન્ય નથી.

સંઘવીજીનું મંત્ર સંબંધી જ્ઞાન

શ્રીમાન સંઘવીજીનું મંત્ર સંબંધી જ્ઞાન પણ અપૂર્વ હતું. તે મંત્રશાસ્ત્રની ઘણી ઘણી બાજતો જાણતા હતા. તથા તેમાંથી કેમ કેમ તો તેમણે સાધના સાધીને સિદ્ધ પણ કરેલ હતા. જેમણે તેમની

સાથે આ બાબતમાં વાતો કરી છે તેમની ખાત્રી થઈ છે કે તેઓ મંત્ર સંબંધી ઘણું જાણે છે. ગુરુકૃપાનું આ એક ફળ જ હતું.

શ્રીમાન્ સંઘવીજી તથા ઉપર જણાવેલા મહાપુરુષો મનુષ્ય ક્રાંતિના ન હતા પણ તે સર્વ દેવ ક્રાંતિના હતા અને તે આ લોકનું પોતાનું કર્તવ્ય કરીને આલોક છાડીને ચાલ્યા ગયા છે.

તેમના વિશે ઘણું લખી શકાય તેમ છે. પણ આ લેખકની પ્રકૃતિ ઠીક નથી, તેથી તથા આ લેખ લખવામાં ઘણું વિશંબ થયો છે. જેથી સ્વસ્થમાં તેમના પ્રતિના લેખકના સ્નેહને લીધે આટલી સ્વસ્થ સ્નેહાન્વિત એમને અર્પીને લેખક પોતે કૃતાર્થ સમજે છે.

સદ્ગુરુલક્ષ્મી સંઘવીજી

શ્રીયુત યશોધર નર્મદાશંકર મહેતા, બાર-એટ-લો.

૨૧. શ્રી. સંઘવીજી અને મારા ૨૧ પિતા એક જ સદ્ગુરુના શિષ્યો. બંને વચ્ચે સંબંધ ઘણો મીઠો.

મારો પોતાનો શ્રી. ન. પુ. સંઘવીજી સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ તો તેઓ મારા પિતાને મળવા આવતા અગર / ૨૧. શ્રી. હાથરભાઈ પટેલને ત્યાં બધા મળતા એટલે જ. એમની વાણી જોજસવાળી અને કડક. નીકરતા પણ ઘણી જ. એવા કટ્ટર અને ચારિત્ર્યશીલ માણસો તો હવે જોવા પણ મળતા નથી.

શ્રી. નૃસિંહાચાર્યજીના ત્રણ ચાર પ્રભાવશાળી તથા આગળ પડતા શિષ્યોમાંના શ્રી. સંઘવીજી એક. તેમની ગુણમયિત્વ અનુપમ હતી. અને એમનું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ધણું સારું હતું. તેઓ શીઘ્ર કવિ હતા અને કવિ દલપતરામની પ્રશ્નાલિકાના હતા. આ બધું તેમના સંબંધમાં પિતા તરફથી મેં વારંવાર સાંભળેલું. એમ પણ સાંભળેલું કે બામિનીભૂપણ્ડમાં નૃસિંહાચાર્યજીએ કેટલાક શિષ્યોમાં એમનું પણ વર્ણન કરેલું છે.

તેમની વાણી જેટલી કડક હતી તેટલું જ તેમનું અંતઃકરણ કેમલ હતું. મારા પિતાના મંદવાક વખતે નગીનભાઈ વારંવાર જોવા આવતા અને આંખોમાં ધાણી બરાતાં. બેઉ જણા પોતાના સમર્થ ગુરુની છબીને ભક્તિભાવથી જોઈ રહેતા. મારા પિતાના ઝારડામાં શ્રી. નૃસિંહાચાર્યજીની છબી ટંબાએલી રહેતી.

શ્રી. નગીનભાઈને મારા પિતાના અવસાન બાદ હું એક બે વાર મળેલો. મારા વિચારો નવા જમાનાના (તે વખતના નવા જમાનાના) છતાં તેઓ મારી સાથે ખુશ જ હસીને તથા ચાંતિથી વાતો કરતા. તેઓનું એક વાક્ય મને યાદ છે.

“નવાનો મોહ અનુભવથી આપોઆપ ઉતરી જશે.”

હું માનું છું કે સંઘવીજીનાં કેટલાંક મંતવ્યો અનુભવથી સાર્યા દરે તેમ છે.

એમના જેવા ચારિત્ર્યશીલ સત્પુરુષનું જીવનચરિત્ર લખાય છે તે ખદક હું સંતોષ અનુભવું છું. નવા જમાનાને તેમાંથી ધણું બહુવાનું મળશે.

ધર્મવીર સ્વ. શ્રી. નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી

શ્રી. ચિમલશંકર શાસ્ત્રી સાહિત્યાચાર્ય વિશારદ.

સ્વર્ગીય સંઘવીજી સાથેના મારા સંબંધ લગભગ દસ વરસનો ગણાય. જે કે એમાય પ્રત્યક્ષ પરિચય તો બે વરસનો જ કહી શકાય. અને તે શારદાપીઠાધીશ્વર જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય શ્રી. રાગરાજેશ્વરાશ્રમ મહારાજ દ્વારા જ થયો અને રહ્યો હતો.

સંઘવીજીનું ધર્મપાલન અથવા ધર્મસંરક્ષણની ધગશ માત્ર બહારનો દંભ નહોતો એનું મેં વારંવાર ચીવટપૂર્વક ચિંતન કર્યું છે.

મનસા, વાચા અને કર્મણા એમણે ધાર્મિક જીવન જીવી બતાવ્યું છે. એમના અંગત નુકસાનથી અથવા અંગત આધિ-આધિથી તેઓ જેટલા નહોતા અકળાતા, નહોતા ચીડાતા એટલા અધાર્મિક આદોષનથી અને અધાર્મિક દલીલોથી અકળાતા અને ચીડાતા.

એમનામા વૃદ્ધાવસ્થા જન્મી જ નહોતી. યુવાનને હકાવે એટલું કામ કરતા મેં જોયા છે. એમનું વક્તૃત્વ અને એમની કલમ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલતી. ધણી નેતાઓમા બાપણ કરવાની આવડત હોય છે લખવામા નમળા હોય છે ને ધણીની કલમ ચાનતી હોય છે પરંતુ બોલવામા નમળા હોય છે.

શ્રી. સંઘવીજીમા બન્ને વસ્તુઓ હતી. કિપરાંન ધગશ અને વિક્રતા પણ હતા જ. એમનો વાદવિવાદ ક્યારેય જડ નહોતો બનતો. શાસ્ત્રીય પ્રમાણો, સુબાષિતો અને અનુભવોથી એમની ચર્ચામા ચેતનતા બિજરાતી.

“દેવાયત્તં કુલે જન્મ મદાયત્ત તુ પૌરુષમ્” જ્યારે ક્યુને ક્ષત્રિયેતર કુળમા જન્મ્યા બદલ ઉપાવબ દેવામા આવ્યો, તિરસ્કાર બતાવવામા આવ્યો ત્યારે તે ઉપરોક્ત વચન બોલ્યો હતો કે :—

‘ કયા કુળમાં જન્મ લેવો એ તો દૈવાધીન છે પણ પુરુષાર્થ મારે અધીન છે ’ એટલે કે મારા જાતિ ગોત્રની વાત દૂર રાખો પણ મારી શક્તિનો પગિચા કરી જુઓ તો ખમર પડે હું મોણ હું

ખરેખર સધવીજીમાં આ વસ્તુ હતી તેઓ જન્મે બને બ્રાહ્મણ નહોતા પરંતુ તેઓ આચાર, વિચાર, વિકૃતા વાદવિવાદથી ઉપરાંત ધર્મપરામણતાથી અને બ્રાહ્મણ કરતા આગળ વધી ગયેના જણાતા હતા.

સધવીજીમાં ધર્મપાનનમાં અને સરક્ષણમાં આશિષ ત્યાગ ભોગ પણ અનેશ હતા એમણે ઉપેક્ષા પડેલા આચરવાની કળા જાણી હતી આચરણમાં કદરપણું પણ તેટલું જ હતું.

એમના જીવન ચરિત્ર પરથી આપ જાણી શકશો કે એમનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કેટલું એજગરની હતું, તેઓ કાશીની વિકાસમાને પણ શાંત ચિત્તે ને નિઃસંકેપ સંબોધતા.

એમણે “ ધર્મ મગના ” દારા ધણું કહ્યું એમણે સમગ્ર જીવન ધર્માર્થ દોઝી મશની કે માનની અભિનાયાના કસાયે દર્શન નહોતા વિનાસ અને આનંદ પ્રાપ્તિ માટે એમની પાસે મમય નહોતો અને એટલું કુદ મન પણ નહોતું.

ગુજરાતે દાનવીરો ધણા જોયા છે મુઢીરી પણ ખૂન જોયા છે પણ આવા ધર્મવીરો જન્મનેજ ગુજરાતને જોળી જન્મે છે આના વીરના ધર્મવીરો ચોગીને ગુજરાતની જ નહીં ભારતની ધાર્મિક જનતા જુગ જુગ ચાલુ કરશે નતમસ્તકે એવું સન્માન કરશે.

ગુજરાતના ધર્મ સાહિત્યકાર શ્રી સંઘવીજી

સાક્ષરશ્રી ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી

શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના સ્થાપક શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી જે સમયે વિદ્યમાન હતા અને તેમના વિચારોનો પ્રવાહ ગુજરાતી-ઓમાં જે સમયે ધોધમધ વહી રહ્યો હતો તે સમયે વિદ્યાર્થી વયમાં તેમનાં. શ્રી છોટાલાલનાં અને શ્રી. નગીનદાસ સંઘવીજીનાં સખાઓ વાંચતાં આ લેખકને ખૂબ મોહો મળેલો. ધર્મ તત્ત્વ-જ્ઞાન અને આર્થ સંસ્કૃતિની છાપ તે વખતે મનમાં ખૂબ પડેલી. તે સમયે ખ્યાલ પણ નહતો કે, શ્રી સંઘવીજીનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ અને સંસર્ગ અનુભવવાનો સમય આવશે.

૧૯૧૭ની સાલમાં જ્યારે હું મુબાઈના પ્રસિદ્ધ ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિકમાંથી અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ ‘ગુજરાતી પંચ’માં ઉપતંત્રીપદે આવ્યો ત્યારે રવ. સોમાલાલ મંગળદાસ ચાહ પાસે અનેક વિદ્વાનો આવતા, જેમાં રવ. શ્રી સંઘવીજી પણ હતા. ‘ગુજરાતી પંચ’ની ખ્યાતિ અને પત્રનીતિ ધર્મનાતિ સંરક્ષણની હતી. પરિણામે શ્રી. સંઘવીજીના અનેક લેખો ‘ગુજરાતી પંચ’ માટે મેળવવાનો મોહો મળ્યો હતો.

એમનું જ્ઞાન બેશક વિશાળ હતું. એમનો ઉત્સાહ અજળ હતો. ધર્મવિલોપનનું કાર્ય કરનારાઓ પ્રત્યે એમને જે ચીડ ચડતી તે મોતાના લેખો અને વ્યાખ્યાનોમાં વાણીના અને કલમનાં સુચોટ પ્રહારથી વ્યક્ત કરતા. ભાષા પરનો એમનો કાચુ અદ્ભુત હતો. ઝડઝમકવાળી વેધક શૈલીમાં તેઓશ્રી ઘણીવાર સુંદર વિચારો અર્પી દેતા,

સંઘવીજી માત્ર વાણી વિચારમાં જ નહીં જલ્દે આચારમાં ધાર્મિક હતા. એમને ત્યાં એમનો પાસે લેખો લેવા અંગે અથવા મોઢું રૂબામાંના તેમના બાપજીની વિચાર સંકલના અંગે મારે જવાનું

થતું ત્યારે તેઓ પ્રાતઃકાલમાં પૂજપાઠમાં બેઠેલા માણુમ પડતા. અર્થાત્ જેવા વાણી વિચાર તેવા જ તેમના અણિશુદ્ધ આચાર હતા.

એમના સમયમાં સનાતન ધર્મત્રિમૂર્તિઓમાં એક જાતનો ઓર ઉત્સાહ અને ઝંઝક રહેતાં. વાક્યુદ્ધમાં અથવા લેખન યુદ્ધમાં પોતે કેહી કેાઈની શેઠશરમ રાખતા નહીં અને પોતાના જ સિદ્ધાંતોવડે પ્રતિસ્પર્ધી પર પ્રભાવ પાડતા.

જુના યુગના સાક્ષરો જેવા કે સ્વ. શ્રી. નરસિંહરાવ દિવેદિયા સ્વ. શ્રી. બ. ક. ઠાકોર આદિમાં પોતાના વિચારોને સુસ્તપણે વળગી રહેવાની જે મક્કમતા હતી તેજ સ્વ. શ્રી. નગીનદાસ સંઘવીમાં હતી અને જેમ એ સાક્ષરોને એક યુગ હતો તેમ સ્વ. શ્રી સંઘવીજીને પણ એક યુગ હતો, જેનું સંરંભરણ ગુજરાતી સાહિત્યના ધર્મ વિભાગમાં સદાકાળ રહેશે.

શ્રી. સંઘવીજીની 'ધર્મવીરતા

શાસ્ત્રી જલશંકર કાનજી ભટ્ટ

બ્યાખ્યાનવાચરપતિ બ્યાખ્યાનાનકાર શુદ્ધાદૈતજીવજી પડિત માર્તંડ

ધર્મનિહ નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસનો મને પ્રથમ પરિચય સન ૧૯૧૧ ના માર્ચ માસમા અમદાવાદમા થયો. હું ત્યારે ઝડપિકેય બ્રહ્મચર્યાશ્રમ (શાહીયાગ) નો આધ્યાપક હતો. પ. પ્રસિદ્ધ નારાયણ મિશ્રજીની સાથે સંઘવીજીનો મને પહેલો પરિચય થયો..તેઓ સનાતન ધર્મની રક્ષા અને સંસ્કૃતિની સર્વોત્તમતાના પૂર્ણ હિમાયતી હતા તે સમયમા આર્યસમાજ વિદ્વાનો તરફથી સનાતનની પ્રજા ઉપર કે સનાતનની પડિતો ઉપર અણુછાજતા પ્રહારો કરવામા આવતા.. તેવે પ્રસંગે...શ્રી સંઘવીજી મોખરે હોય..અને તે પશુ-નુકિત અને પ્રમાણુપુર મર વિજય જ પ્રાપ્ત કરે !

પ્રત્યુત્પન્નમતિ

સંઘવીજીનો હાજર જવામીનો શુભ જન્મ્બર હતો..૪ સન ૧૯૨૨ મા આશરે એક વખત મુળધર્મા મોઢુ ધર્મસંમેનન માધવ બાગમા હતું...ભારતવર્ષન' લગભગ ગણુમાન્ય વિદ્વાનો હાજર હતા, આર્યસમાજ પડિતો કેટનાક નિરીક્ષણાર્થ આવ્યા હતા. હંધકે ધરાદો તેઓનો છેડતી કરી વિનંતાવાદ કરવાનો જણાયો...આર્ય પડિતોમા મારા મન્મિત્ર શ્રી માનકૃષ્ણજી પણ હતા. મે તેમની સાથે સંસ્કૃતમા વાર્તાનાપ શરૂ કર્યો પ્રસંગોપાત. “સામ્પ્રતં મોહમય્યાં પ્રાચીના કાર્યવિદ્વાંસ કતિસદ્વ્યાકા વિચિન્તે ?” આ વાક્ય હુ બોલ્યો. સંઘવીજી મારી સાથેજ હતા આર્ય પડિતજી મને પ્રત્યુત્તર આપે તે પહેલા સંઘવીજીએ કહ્યું કે...શાસ્ત્રીજી આર્યસમાજમા જેમ જેમ વિદ્વાન થતા જાય છે તેમ તેમ સમાજમાથી છૂટા થઈને સનાતનની રક્ષા જાય છે કારણ કે વિદ્વાન થયા પછી સમાજની અપ્રિયતા થાય છે. એટલે વિદ્વાન ન થયો હોય ત્યા સુધી જ સમાજમા રહી શકે છે.

મારા રનેહી આર્થ પડિતજી પણ હસી પડ્યા...આમ આ સંઘવીજનો હાસ્ય સાથેનો સુકિતવાદ પણ અસાધારણ હતો.....

સનાતન ધર્મ માટે સર્વસ્વપાપું.

સંઘવીજનું પોતાનું લગભગ આખું જીવન સનાતન ધર્મની રક્ષા, પ્રચાર અને વિરોધીઓને સુકિતપૂર્વક સમજાવીને, સનાતની બનાવવા માટે જ હતું. જેવા પોતે યોગ્ય હતા તેવા જ તેમને ધર્મપાત્રી પણ સાંપડ્યાં હતાં. તેમના સ્મારકમાં પોને ધર્મ મંગળા નામનું કંદેર સામાહિક પ્રકટ ક્યું હતું...મહાત્મા ગાંધીજી પણ સંઘવી સાંગાણીની જોડી તરીકે સંબોધતા હતા. મને તેવી પરિસ્થિતિમાં સંઘવીજીએ સનાતન ધર્મ માટેની પોતાની ઉત્સુકતા સારી રીતે પાળી બતાવી હતી.....

વિક્ષતિપ્રવચન

સંઘવીજીની વિદ્વાનો હિપર અસાધારણ આંતરિક પ્રીતિ હતી. અને તે પણ...યથાર્થ પાલન કરી બતાવી હતી...એક વખત પદના સાહિત્ય સંમેલનથી દૂર પડતા પડિતો મુંઝવે જઈ રહ્યા હતા. હું પણ સાથે હતો. મેં સંઘવીજીને જ્યપુરથી અમને અમદાવાદ સ્ટેશને અજવા માટે તાર કર્યો...પોતે બરાબર રાત્રે હા સાડાનવ વાગે અમદાવાદ સ્ટેશને અમને મળ્યા...અને અસાધારણ સદાગ્રહ કરીને અમને ૪ પડિતોને અમદાવાદ ઉતારી લીધા. સંપૂર્ણ લોકાર કરી ખીજે દિવસે અમને જ્યાં દીધા. આવા તો અનેક સદ્ગુણો સંઘવીજીના હતા. મારા પૂર્ણ આંતરિક સન્મિત હતા..કાશી, કલકત્તા, પ્રયાગ, હાલ્દી વગેરે મહાસંમેલનમાં પૂર્ણ તેઓથી સહાયક અને માર્ગદર્શક હતા. તેઓ મહા યુગરાતના એક મહાન સનાતની સાક્ષર યર્મ ગણા

સ્વર્ગસ્થ શીઘ્રકવિવર સાધકબંધુ સાવકશિરોમણિ
શ્રીમાન્ નગીનદાસ સંઘવીજના સંસ્મરણો.

શ્રીમાન્ મોહનલાલ હરિશંકર દ્વે

મત્રોશ્રી સનાતન વૈદિક ધર્મોદ્ધારિણી સભા મુખ્ય, શ્રી અખ્યા
ત્મજ્ઞ પોષક મહત્ત્વ લીખડી

શિથં શુદ્ધં શુદ્ધં પરમરમણીયં સુલભિર્ધિ
ચિદાનન્દ યંદે નિશ્ચિલસુરવૃન્દાશ્ચિત્તપદમ્
પદં માયાતીત સ્મૃતિનિગમગીતં શુદ્ધવરં
નૃતિદં મે નાય શરણમુપયામિ સુદિગ્ધિરમ્

સુખપદ પુષ્પ નૃહરિના પાપ, નિગમ યશ જોનો નિશ્ચિત ગાય.
જાણ્યે અજાણ્યે પણ જોનો સ્પર્શ કદી થઈ જાય.

મોહલોહપણ જાય, સુવર્ણ પ્રભાસ સમાધિ-સુહાસ. સુખપદ.

પ્રણમામ્યુપેન્દ્રગુરુ સદા નરસિંહમીશમદં મુદા ।

તિલકે ચ ચત્પદસન્મુદા, પ્રમથેન્મૃતિર્ક્ષતિકૃત્ સુધા ॥

સઘવાહ.

પરમમાનનીય વદનીય સાધક શિરોમણિ સ્વર્ગસ્થ શ્રીમાન્
નગીનદાસ પુરોહિતમ મધવીજના સંસ્મરણોનો લેખ લખતા પ્રારબ્ધ
પરમ પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુવર્ય શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના ચરણ કમળમા
શિર સાદાગ દડવત કરતા દડવત પ્રણામ કરે છું થામદ્ ઉપેન્દ્ર
ભગવાન ગુરુવર્ય પણ અનેક પ્રણતિનહી નમન, વદન કરતા દડવત
પ્રણામ કરે છું. પરમ પૂજ્ય સુરેશ્વરાચાર્ય ભગવાનને પણ વદન
કરી પ્રસ્તુત લેખ લખવાનો પ્રારબ્ધ કરે છું.

શ્રીમાન્ સઘવીજના સુદર્શનનો અલભ્ય લાભ અમદાવાદમા
જ્યારે હું વિદ્યાર્થીયસ કરવા આર્થન હાર્લેન્ડમા ઈ. સ. ૧૮૯૯મા
આપ્યો ત્યારે નૃસિંહાચાર્યજીના મદિરમા યથો હતા. તે સમયે
સઘવીજ ઇડર રોડમા પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડન્ટના હોદ્દા પર જ્યારે
નોકરીમા હતા ત્યારે તેઓશ્રી અમદાવાદમા રજા પર આવેલા ત્યારે
તેમના દર્શન થયા હતા.

પ્રથમ જ્યારે તેઓશ્રીના દર્શન થયા ત્યારે તેઓશ્રીનો કાંતિ બાવ મુખારવિદ્દ શરીર જોઈ મને ખરેખર આનંદ થયો. રનિવારનો દિવસ હતો તેથી સર્વે શ્રેય સાધકો શ્રીમાન ઝવેરભાઈ નારાયણભાઈ, ડૉક્ટર મોતીલાલભાઈ, ડૉ. કેશવનાથભાઈ, ડૉ. પુળવાતભાઈ વગેરે હતા બજન ગવાતા હતા. સઘવીજીએ એક બજન એવા સુમધુર સ્વરે—રાજે ગાયુ ત્યારે મને મારા મન ઉપર તેમના દિવ્ય ઓગસની છાપ પડી બજનો ગવાયા પછી તેઓશ્રીએ ખ્યાન, સયમ અને સાધકોએ પોતાના સાધન ક્રમમાં કેવી રીતે પ્રગતિ કરવી, આગળ વધવું તે સમજાવતા હતા. દિવાન બહાદુર નર્મદાશંકર દેવચંદર મહેતા પણ તે દરમિયાન પંચાયો હતા અને તેમણે પોતાની શાત મુદ્રાથી ખ્યાનની કળા સાધકોને જતાવતા હતા.

ઈ સ ૧૮૯૯ મા તે વખતે “બદ બદ્ર” નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયેલું. તે વિષે અમદાવાદમાં ઝાઈ ઉઠાવોલક થતો હતો, પરંતુ હું અભ્યાસ કરતો હતો તેથી તે પ્રતિ કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ.

સ્વરૂપસ્થ શ્રીમં નંગીનભાઈ સઘવીજીની સેવાઓ શ્રીશ્રેય સાધક વર્ગમાં પણ ધણી જ છે. તેઓશ્રી પરમ પૂજ્ય શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્યજીના કૃપાપાત્ર શિષ્ય કોટીમાં અગ્રગણ્ય પ્રખર શિષ્ય હતા બાપજીશ્રી પ્રતિ તેમનો તથા તેમના પત્નિનો અગાધ પૂજ્યમાન પ્રેમ હતો. સઘવીજી એક વખત પોતાના પૂજનના રમમાં ખ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં હતા ત્યારે બાપજીશ્રીએ તેઓશ્રીને દર્શન દીધા હતા બારણું ઉઘડી મધુ હલ્લુ બાપજીશ્રી પ્રતિ અને પૂજ્ય ઉપેન્દ્ર ભગવાન, માજીશ્રી, દેવીમહેન, સૂરરાય ભગવાન પ્રતિ અગાધ પૂજ્યભાવ હતો મહાકાલમાં લેખો લખતા અને મહાકાવલું નવું કર્યું શરૂ થાય ત્યારે મહાકાનમાં મહેશ્વરની સ્તુતિ સંસ્કૃત શ્લોકોમાં તેઓ લખતા હતા સદુપદેશ શ્રેણીઓમાં તેમના અલ્પમહ ઉપામના ખ્યાનની કળા વર્ણુવ્યવસ્થા સાધકોનું કર્તવ્ય વગેરે ઘણા લેખો આવતા હતા.

શ્રી શ્રેય સાધક અધિકારી વર્ગના સઘવીજી મહા સમર્થ સાધક હતા એટલું જ નહિ પણ બાપજીશ્રી તેમને વર્ગના હાથી કહેતા હતા. સઘવીજી પ્રખર વિદ્વાન અને બ્યાખ્યાન વાચકપતિ હતા.

ત્રેયસ્સાધક વર્ગનાં પ્રત્યેક ઉત્સવોમાં તેઓશ્રીનાં હૃદયંગમ પ્રવચનો થતાં હતાં. એકવાર વર્ગનો સાધન સમારંભ સુરત પાસે ઉતરાણુ આગળ બરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે સંઘવીજીનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાને હજારો માણસો આસપાસના ગામડામાંથી આવ્યા હતા. વળી સંઘવીજીનાં પ્રવચનો શ્રવણ કરી પૂર્ણ સંતોષ પામ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં વર્ગનો આઠમો સાધન સમારંભ મહેતસવ મુખ્યમાં મહાલક્ષ્મી મંદિર આગળ શેઠ શ્રીમાન્ સર વિહલદાસ દામોદર ઠાકરસીનાં બગલામાં થયો હતો. ત્યારે પણ સંઘવીજીના પ્રવચનો શ્રવણ કરવા હજારો બંદે લાખો માણસો આવતાં હતાં. અને દક્ષિણી બંધુ શ્રીમાન્ શેઠ પટવર્ધન સોલીસીટરે તેઓશ્રીનાં વ્યાખ્યાનની તારીફ કીધી હતી. સંઘવીજીએ પોતાના સદ્ગુણને સંબોધીને મહિમ્નઃસ્તોત્ર બનાવ્યું છે. શ્રીમદ્ ઇપેન્દ્ર ભગવાનના સ્વરૂપસ્થાન પછી સૂરેશ્વરાચાર્યને પદ્માભિષેક કરવા અર્થાત્ ગાદીએ બેસાડવામાં તેમનો મુખ્ય ફાળો હતો. તેઓશ્રીમાં મુખ્ય પ્રભા એ હતી કે જ્યાં જ્યાં જે જે વિવિધ સમાજોમાં જાય ત્યાં પોતાના વ્યાખ્યાનની શરૂઆતમાં નૃસિંહગુરુને સંબોધીને સ્તુતિ કીધા પછી જ પોતે પોતાનું પ્રવચન શરૂ કરતાં હતાં. વર્ગનાં અગ્રણીય સાધકો શ્રીમાન્ જેકીરામદાસ જેઠાભાઈ કણીયા, નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, કૌશિકરામ વિંધનરરામ મહેતા, નગીનદાસ જોકળદાસ મહેતા, હરિલાલભાઈ વકીલ અમદાવાદવાળા, ફુર્જેશ્વર નટવરજી વગેરે અખર મહા વિદ્વાન્ સાધકો સંઘવીજીને ઘણું માન આપતા હતા. તેમની પ્રભા અલૌકિક હતી. ઇશ્વરભાઈ જીવાભાઈ તો તેમને ઘણું આહતાં હતાં. શ્રીમાન્ માસ્ટર સાહેબ છોટાલાલ જીવજીલાલ પર સંઘવીજીનો પૂર્ણ પૂજ્યભાવ હતો. શ્રીમાન્ માસ્ટર સાહેબ વિશ્વવંદના સ્વરૂપસ્થાન પછી થોડા વર્ષ મહાકાલ પૂજ્ય ઇપેન્દ્ર ભગવાને ચલાવ્યું અને તેમનાં દેહોત્સર્ગ પછી મહાકાલ કેટલાક વર્ષ સંઘવીજીએ ચલાવી ત્રેયસ્સાધક વર્ગની ઘણી સારી સેવા બનાવી છે તેમાં જરા પણ સંશય નથી. ત્રેયસ્સાધક વર્ગ વિષે આટલું લખ્યા પછી સંઘવીજીની શ્રી સનાતન ધર્મનો વિધવિધ દિશામાં સેવા થયેલી તેનું દિવ્યર્ચન કરવા વૃત્તિ ત્રેણ્ય છે. શ્રીયુત્ દીરાલાલ

ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી સોલીસીટર સાથે પરમહંસ પરિવાજકાર્યાર્થી શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય રાજરાજેશ્વરાશ્રમસ્વામીની સેવા ૩૦ વર્ષ સુધી કરી કૃતાર્થ થયાં છે. શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સ્વામી મહારાજ શંકરાચાર્ય-ને અમદાવાદમાં આમંત્રણ આપી વિશાળ સભા બોલાવી તેઓશ્રીને સત્કાર ધણા મહામહયો કીધો હતો. તે સમયે કવિ સમ્રાટ શ્રીમાન્ નાનાલાલભાઈ દલપતરામ પણ હાજર હતા. અને ગુજરાતી પત્રના બીજા મંત્રી શ્રીયુતર્થણલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈને તે વખતે પત્રકારિત્વનો ઈલકાજ ઉપાધી શંકરાચાર્યના હસ્તે અપાવી હતી. શ્રીમાન્ સંઘવીજી સનાતન ધર્મના નેતા હતા. સ્વંભરપ હતા. તેઓશ્રી યાતે પાટીદાર હતા પણ તેઓશ્રીનું જીવન બ્રાહ્મણ જેવું હતું, તેમના દેખાવ-ચહેરો ત્યાં પહેરવેશથી કોઈ નહિ કહી શકે કે સંઘવીજી પાટીદાર હતા. તેમના બાતમાં હમેશાં ત્રિપુંડ હોય જ. સંખા બ્યાન, જપ કયાં વિના બાગ્યે જ ભોજન લેતા હતા. ગુજરાત પ્રાન્તિય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘ અને અખિલ ભારતવર્ષીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના વિવિધ શ્વેજોએ સમાજોમાં, સંમેલનમાં પોતાની હાજરી મોખરે હોય જ. તેઓ સંઘની તન મન ધનથી સેવા બળથી કૃતાર્થ થતાં હતાં.

, અખિલ ભારતવર્ષીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના સંમેલનોમાં કાશી, કલકત્તા, નાસિક, અમદાવાદ, જલમ્ભામ, ગયા, નાગપુર, પંડરપુર, ગુરુવાપુર, મદ્રાસ, મુંબઈ. વિરમગામ, હજવદ વગેરે ભેખકને તેમાંની કેટલીક સભામાં જવાનો અવકાશ મળતાં સંઘવીજીમાં સત્સમાગમનો લાભ મળતો હતો. કાશીમાં વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના સંમેલનમાં સંઘવીજીને ઘણું સારું માન મળેલું અને કાશીના વિદ્વાનોની પંડિત સભા તરફથી ઉપાધી પણ પ્રાપ્ત થયેલી હતી. કલકત્તામાં પણ તેવું જ ઘણું મોટા પાયા પર અખિલ ભારતવર્ષીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘનું સંમેલન શ્રીમદ્ ગોકુલનાથજી મહારાજના અધ્યક્ષ પદે બરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારે પણ તેઓશ્રીને ત્યાંના જંગલી મહાશયો તરફથી સારું માન મળ્યું હતું.

સત્ શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત, સમયસૂચકતા તેમનામાં ધણી જ તિવ્ર હતી. જ્યારે જોઈએ ત્યારે કવિત્વ બનાવી દે. બ્રાહ્મણો પર તેઓશ્રીનો અગાધ પ્રેમ હતો. તેઓશ્રીનો સ્વભાવ હસમુખો, માયાળુ અને દયાથી ભરપૂર હતો.

સંઘવીજી હિંમત કાટીના મહાન પુરુષ હતા.

દુષ્ટોનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગમ્મણેમિજાયતે આ તેમના મહાન ગુણ—આદર્શ જીવન. સંઘવીજી નિહર સેવાભાવી, સત્યવક્તા પ્રખર વિદ્વાન્ અને નિરાભિમાની હતા. ધર્મ પ્રાણુ હતા. તેમના અંતઃકરણમાં સનાતન ધર્મના રક્ષિત ફિરજો તરવરતા હતાં, ધર્મે રક્ષાત રક્ષિતઃ તે તેઓશ્રીનું પ્રધાનમુખ હતું. આચાર વિચાર બ્રાહ્મણો જેવા જ હતા. તેના માટે તે મમર રહેતા.

માનનીય, વંદનીય, સાધકવર્ગ શ્રીમાન સંઘવીજી. વિશે જોટલું લખાય તેટલું ઝાઝું જ છે. તેમના પ્રખર ધાર્મિક સ્વભાવ પ્રમાણે કદાચ કાંઈને સત્યના ખાતર કડવું વચન કહેવું પડતું તો પણ તેઓ કહેતાં જરાપણ અચકાતા નહિ. તેમજ ધર્મના માટે લડવા મેખરે ઉભા રહેવામા જરાપણ પાછો પાનો કરતાં નહિ, મહાત્માઓ પ્રતિ ભારતવર્ષના નેતાઓ પ્રતિ પોતે સન્માનનીય હૃદય રાખતાં હતાં. પરંતુ ધર્મના સિદ્ધાંતમાં પોતે કદર ધર્માભિમાની, કડક સનાતનો સર્વ શાસ્ત્રસિદ્ધાંતોમા જાણકાર ક્ષેત્રાધી તેમનાં વિચારો-માંથી જુદા પડતા તે દેખીતું છે. સંઘવીજી પોતાના આવા વ્યવહારથી પૂર્ણ સતોષ રાખતા હતાં. પોતે ધનાઢ્ય સપત્તિવાન, સમૃદ્ધ હતા, છતાં નિરાભિમાની હતા. તેમના એકના એક બાહ્ય પુત્રના મૃત્યુના, અવસાનના વખતે પોતાની પત્નિ સાથે પોતાના ગુરુનું સ્મરણ કરતાં હતા, આ સમયે તેમનામા જરાપણ ક્ષોભ દેખાતો ન હતો. તેઓશ્રીનાં પત્નિ પૂર્ણ ધર્મનો મૂર્તિ હતા. શ્રીમાન્ નૃસિંહાચાર્યજી મદ્યુર પર પૂર્ણ પૂજ્યમાન હતા. તેમના માતૃથી પણ તે જ બાવનાવાળા હતાં. પોતાની લગભગ સર્વ મિલકતનું દ્રષ્ટ બનાવી પોતાના આત્મભક્તિજન રતિલાલ ભાષ્ટ વગેરેને સોંપી પોતાના શ્રી ઈશ્વર નૃસિંહ સ્વયં જન્યા. ઇતિ ચિત્રમ.

સનાતન ધર્મના વીર સૈનિક

ધર્મપ્રાણુ શાસી મહિશાંકર મહારાંકર વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ

૨૧. શ્રી સંઘવીજીની સાથેનો મારો પરિચય ધણા સમયનો છે. તેમના પ્રસિદ્ધ સદ્ગુણો તે શક્તિ તેમજ ધર્માભિમાન માટે તેઓશ્રી સુવિખ્યાત હતા.

વિદ્યા તે ધણાને વરેલી હોય ■ પણ તેઓ અપ્રગલ્ભ હોય છે. એટલે પોતાની વિદ્યાનો જ્ઞાતાનાં હિતાર્થે સદુપયોગ કરી સાથે બતાવી શકતા નથી પરંતુ સ્વર્ગસ્થે તે સંસ્કૃત ભાષાના સારા પંડિત-શીલ્પકવિ-અને ઉત્તમ ક્રાંતિના સાક્ષર હોવા છતાં પોતાની વિદ્યા કે શક્તિનો ઉપયોગ લૌકિક-ધનાદિક પદાર્થો કે વૈભવ-વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માછળ ન કરતાં જન-જનાર્દનસેવા દેશસેવા ધર્મ સંસ્કૃતિના રક્ષણાર્થે આ જીવન પોતાની સમગ્ર શક્તિનો સદુપયોગ કરી વિદ્યાને શોભાવી જીવન સાધ્ય બનાવ્યું હતું.

શ્રી સનાતન ધર્મના એક વીર સૈનિક તરીકે તેઓશ્રી પ્રસન્ન આવે એક પ્રખર અને નીડર વક્રા તરીકે વાગ્યુદમાં કે શાઆર્થમાં હિતરી વિજયને વધો છે અને જનનાને પોતાની અદ્વિતીય શક્તિ, વિદ્યાનો પરિચય કરાવી લોકોમાં સારી છાપ પાડી છે.

મહાંમ શ્રી પ્રભાશંકર પદ્મણીના સમયમાં ભાવનગરમાં ગાંધીજી આવેલ તે સમયે વર્ણોત્તર ધર્મ નાખુદ કરવાનો પ્રચાર પૂરજોશમાં આલેલ તે સમયે ભાવનગરમાં ૨૮ શ્રી સંઘવીજીએ એક વીરને જાળે તેવી રીતે સનાતન ધર્મના ઝંડા નીચે ચારે વર્ણને એકત્રિત કરી વર્ણોત્તર ધર્મ અનાદિકાળથી છે તે સંબંધો ઠેર ઠેર ભાષણો આપીને પોતપોતાના વર્ણોત્તરના ધર્મો પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ તેવા આદેશો આપેલ તે રામવાડીમાં પ્રળને ભેગી કરી. ૨૮. શ્રી પદ્મણી સાથે પોતાને ઘટ સંબંધ હોવા છતાં ધર્મવિરુદ્ધ પ્રચાર હોયને તે વખતે

એક વીરને છાજે તેવો પ્રયત્ન વિશેષ કરેલ. તે જતાવી આપે છે ,તેમનો સનાતન ધર્મ પ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ.

તેમની ઉદારતા વિષે તો શું કહેવું. ધર્મગ્રાણુ લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રાવિડ સ્વરાજ સંઘની સ્થાપના કરી હતી તે વખતે મુખ્ય ભાગ શ્રી સંઘવીજીએ લીધેલ અને પોતાના ઉદાર હાથે તે સંસ્થાને વિના સંઘાયે પોતાનાં તરફથી હજારો રૂપિયા આપીને સંસ્થાની સેવા કરેલ છે.

સુધારકો તરફથી થતા ઉપહાસ-કટાક્ષ લેખો કે બાષણોનો તેઓ એક વીરની જેમ સામનો કરી નિર્ભય પણે જડખાતોડ ઉત્તર આપી પ્રતિ પક્ષોએને નિરતર કરી પરાજય આપતા હતા.

શક્તિ અને વિદ્યાનો આવી રીતે સદુપયોગ કરનાર વિરલ વિભુતિઓ જન્મે છે. પરંતુ ધર્મરક્ષણ માટે એક નિઃસ્વાર્થી લડનાર આવા ધર્મરક્ષક અને ગ્રાણુથી અમુક્ક રત્ન હુસ થતા ગુજરાતને ન હુલામ શકે એવી ખોટ પડી છે.

સનાતન ધર્મરક્ષાપ્રતી સૈનિક સંઘવીજી

દાર્શનિક શિરોમણિ જયદત્ત શાસ્ત્રી

પ્રાચીન ધર્મમયોદાને અશુરણુ જનાવી રાખવામાં ઉત્કટ પ્રયત્નશીલ અને વૈદિક માર્ગનું ચુસ્ત અભિમાન ધરાવનાર તે સમયના મુખ્ય પુરુષો પૈકીના એક શ્રીયુત નગીનદાસ પુ. સંઘવીજી હતા. તેમણે પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ વેદમાર્ગ અને શંકરપીઠની સેવા અર્થેજ ખર્ચેલો. સામાજિક દરજ્જામાં ચઢીયાતો ગણાતો હોય કે અનુયાયિ વર્ગના મોટા પીઠજલને લઈ સગલ ગણાતો હોય તેવા અસાધારણ પુરુષની પણ શેઠમાં અંજલયા વગર પોતાને સત્ય લાગતું હોય તે સામાને કહ્યુંકહું લાગતું હોય છતાં બેધડક કહી દેવાનો તેમનો સ્વભાવ હોવાથી કેટલાકને શ્રી સંઘવીજી અગ્રિય યદ્ય પડતા, અને આથી સામા પક્ષ તરફથી કેટલીકવાર દુર્બ્યવહારના ભોગ તેમને યવું પડતું, છતાં તેઓ એટલા જ અડગ અને ઉત્સાહી રહી કાર્ય કરતા. તેમના નિકટના પરિચયમાં આવનારને તેઓ દેવરહિત સ્પષ્ટવક્તા છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નહીં. દારકાથી પુરી સુધી ભારતવર્ષના સ્વસમ કાલીન ચામર અભવિદાનોનો સંપર્ક શ્રી સંઘવીજી ધરાવતા અને પોતે વિદ્વાનોને યથાશક્તિ સેવા-સત્કાર કરી પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માનતા હતા. એટલું જ નહીં પરંતુ તત્કાલીન સનાતન ધર્મની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં રસ ધરાવી તેઓ ધર્મસૈનિક તરીકે મોખરે રહેતા. તેમના દેહવિવશથી સનાતન ધર્મ રક્ષાત્રી એક માથા મૈનિકની આજ ખોટ પડી છે.

સાધક શીરોમણિ શ્રીમાન સંઘવીજી

શ્રીયુત ગોવર્ધનભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ બી. એ.

શ્રી નગીનદાસ પુસ્તોત્તમદામ મધવી જીએના આચાર વિચાર નિત્યકર્મકાંડ શુદ્ધ આલણના કરતા પણ સવિશેષ નિયમિત અને આદર્શરૂપ હતા તેઓ પાટીદાર જાતિના હોવા છતાં ઉપવિત તથા સ્નાન સખ્યા વિગેરે નિત્યકર્મમાં પૂર્ણઅદાથી સનાતન ધર્મને પાળતા હતા. શ્રીમાન્ સંઘવીજી સાધક શીરોમણિ હતા તેમના સહવાસમાં અનેક વખત માધ્યાવસ્થાથી ઘણા વર્ષ સુધી આવવાનો મને પ્રસંગ આવ્યો હતો. વીરમગામમાં માધન સમારંભમાં ઉત્સવમાં ઘણી જાતની ચર્ચા થઈ હતી, શ્રી હિમચાચકરબાઈની વાડીમાં સમારંભ થયેલો, કદાચ સવત ૧૯૫૬ ના અરસામાં હશે અષ્ટાવધાન મતાવધાન સળધો ચર્ચા થયેલી તે પછી તેમણે પોતે તેનો સફળ પ્રયોગ કરી બતાવવા પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો. મુનસરી દરવાજા તરફના રસ્તાની એક વાડીમાં સજ્જનોના આમત્રણને માન આપી તેમણે પ્રયોગ કરી બતાવ્યો હતો. માધકો તથા અન્ય આમત્રિત મૃદસ્થોની મડળીઓમાં તેમણે ઘણા અવધાન કરી મનાવ્યા હતા. ઘટના ટકોરા વાગ્યા કરતા હતા અંગ્રેજી, ઉર્દૂ, ગુજરાતી, સંસ્કૃત કવિતાઓ પાદ પૂર્તિઓ જુદા જુદા મૃદસ્થ તરફથી અપાયેલી તેની એક લીટી લખાવે, વચમાં કોઈ ઘટના કેટલા ટકોરા વાગ્યા એમ પુછે તેને સખ્યા ગણાવે, એમ એકી સાથે દરેક જુદા જુદા કાર્યમાં મનને સાવધ રાખી રમરણ શક્તિનો અદ્ભૂત અનુભવ બતાવ્યો હતો. મને યાદ રહેતી થોડી હકીકત હાલ આ સ્થાને જણાવવી યોગ્ય લાગે છે. એક સજ્જને છેત્તી લીટી કહી કે “ પુત્ર વર્ષ પાચતો ને બાપ માસ ખારતો-” એની પાદપૂર્તિ કરે જુદા જુદા સજ્જનોને એક લીટી જુગી જુગી બાપામાં તખ્તાવતા જાય અને એક લીટી આ પાદપૂર્તિની પણ લખાવતા હતાં છેવટે બધું સકનનાપૂર્વક ગોઠવાઈ ગયા પછી દરેકે પોતપોતાની જવિના મપૂર્ણ વાચી બતાવી. આ પાદપૂર્તિની ઉઘી કહી મને હજી રમણમાં છે

“અઢી” હાથતણું હોઠકું સાગરને સોંપી
 સદેહો ચઢાવે વિધા એકના સુમારનો
 સંધની સુણાવે સુણો કાલિદાસ એજ રીતે
 પુત્ર વર્ષ પાંચનો ને બાપ માસ બારનો.”

એક ગઝલની પણ શીઘ્ર કવીરૂપે તેમણે તેજ વખતે રચના કરેલી જેમાં “અલાવા પે મુહસ્સાહી કદર કાસમ વના વિન્દા” એ લીટી આબ્યા કરેલી.

તેમના આ પ્રયોગથી ઓતાએ સુખ બન્યા હતા, અને ગમે તે વિષય હિપર તેમની શીઘ્ર કવિતા રચવાની શક્તિને અનેકને અનુભવ કરાવ્યો હતો.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના પદ્ધતિઓમાં “સાક્ષરોત્તમ શીઘ્ર કવિ”નું બિરુદ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સદ્યુરુની આરતી તથા છંદો જે સંસ્કૃતમાં દિવ્ય અર્થ તથા ભાષાની અને શબ્દોની સંકલનાથી તેમણે રચી હતી તેનો ઘેલ હાલ પણ વડોદરાના શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના મંદીરમાં ચાલ્યા કરે છે.

જોને અંગ્રેજીમાં “Ready wit and humour” કહે છે એ શક્તિ તેમનામાં ધણી જ લીધે રચનામાં હતી. ગમે તેવા રનેહી અતિથિજન અથવા અતિસ્પર્ધિને તરત અલંકારિક ભાષામાં હાસ્ય-રસથી આનંદિત કરતા હતા. તેમના બાખ્યાનોમાં શાસ્ત્રીય વિદ્યા-લંકારોથી, સામાન્ય ઓતા અને બાળકો વગેરે સર્વને સમજવાનું અને હસવાનું બળે. તેથી વિવિધ પ્રકારની બામતોનું વર્ણન આવડું હતું. વળી જ્યારે “ચાર મુગનું જટકમજ” તેમની અપૂર્વ કાવ્ય-ભાવમય દૈહિ અને હાસ્યરસની ભાષામાં કહે ત્યારે સર્વ ઓતાએને અદ્વદાસમાં ડૂબાવી દેતા.

સને ૧૯૦૩માં હું મેટ્રીકની પરીક્ષા આપવા બીરમગામથી અમદાવાદ આવેલો ત્યારે તેમને ઘેર જ રહેલો વડોદરાથી અમદાવાદ આવવું થાય ત્યારે તેમને ત્યાં જ રહેવાનો પ્રસ્તાવ આવતો. હું તેમના દિવાનખાનામાં કાચમાં જોઈ ઠીક ઠીક માથું ઝોગતો હતો. ખીમેથી પાછળથી આવી ધીમી ટપલી લગાવી હસનાં હસનાં કહેતા ધાગ્યાં-જોડાકરીની ખેંડે માથું ઝોળે છે.” વડોદરાના મંદીરમાં સાંપડે

સોજન સુમારંબમાં હતા ત્યારે અનેક રસોઈની વસ્તુઓનું રસપ્રદ વર્ણન કરી આનંદ આપતા. એક વખત જમતાં જમતાં ચર્ચા ચાલી અને નાક અને શાકના વર્ણન થતા લાગ્યા. મારા સામું બેઠું બોલ્યા “શાકમાં શાક બીડાનું શાક—નાકમાં નાક ગોવર્ધનનું નાક.”

તેમના પ્રતિરૂપધર્મિઓ સાથે વાદવિવાદમાં તેમનું ઉમ્મર સ્વરૂપ પ્રતીત થતું હતું. હનુમાનજીની પેઠે ગદાપ્રહાર તેમની વાણીના ધોધ-માંથી આવતો સાંભળતાં આશ્ચર્ય થતા નિના રહેતું નહિ. એક વખત કાદંબરી અને બાજુબદની ચર્ચા થઈ અને તેમણે “મહાકાલ”માં “દિવ્યાંગરા” લખી, વળી હસવામાં તે કહેતા. બાણે તે કાદંબરી (એક અર્થ દાકનું પીકું) લખી પણ આપણે તે “દિવ્યાંગરા” જ લખવાનું હોય. “દિવ્યાંગરા” અને “કાદંબરી” અને મેં કાલેજના અભ્યાસ વખતે વાંચેલાં, ત્યારે મને જાતેમાં રહેલી કાવ્ય ચમત્કૃતિઓની ઝાંખી થયેલી. તેમનો કોઈ ઉમ્મર કુર્વાસા જેવો હતો. જ્યારે વાદવિવાદ કે ચર્ચામાં તેમનું હૃદયસ્વરૂપ પ્રગટ થતું ત્યારે જ્યેનાર સાંભળનાર ચકિત થાય એવી ઉમ્મતાથી પ્રકારો કરતા અને વાણીને ધોધ તે અસ્ખલિત ચાલુ રહેતો. જનાં થોડી જ મીનીટ પછી થાંત સ્વરૂપે વાતચિત્ત કરી તેમની મન ઉપગ્ના કાથુની પ્રતિતિ કરાવતા. “સાક્ષર-ત્તમ શીશકવી” એ નિરુદ્ધ એમને જે આપેલું તે તેમના લેખો, કાવ્યો, બ્યાખ્યાનો, ચર્ચા, વિવહો અને આનંદવાતાંથી પરિચયમાં આવનાર દરેકને પ્રત્યક્ષ થયેલું હતું.

શ્રીમાન ઉપેન્દ્ર ભગવાનના તિરોધાન પછી કેટલોક વ્યક્તિઓએ સમેલનમાં થયેલ દરાવોની વિશ્લેષણી રીતે પોતાના જ કાથુમાં રહે તેવું કારેલી બાગ દૃષ્ટ વડોદરામાં કરી વર્ગની સંસ્થામાં વિખ-વાદ ઉપજાવી છેવટે કાવદેસર કેટલાં મુકદ્દમો લઈ જવાનો ફરજ પાડેલી ત્યારે મારા તરફથી નડોવાદથી પત્રિકાઓ બહાર પાડવામાં આવી હતી. સંઘવીજી નડોવાદ પણ આવી ગયા હતા. મારી પત્રિકાઓ જે ૧૯૪૧માં બહાર પાડવામાં આવેલી તે વાંચ્યા પછી તેઓઓએ મને નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું :—

“મારો અભિપ્રાય તો આપ લખો છો તેવો પણ કડોર છે. કેમકે મારા વિચાર પ્રમાણે તો પ્રથમથી જ ગુરુચાવના ગૌરવને

હાનિ પહોંચાડનાર સાધકો નહિ પણ અપરાધકો જ એ કામમાં સામેલ છે; અને તેઓ પોતાના પાપના ત્રેમાં જ એ પાપ્પટ-ટ્રેડે ખડું કરવામાં સાહસિક બન્યા છે, તેમાંના દરેક પાત્રને વ્યાપજીશ્રીની સમર્થ સાસક સત્તા જગન્નહેર હિદાયસ્થાપ શિક્ષા કરી વિના રહેવાની નથી. એ બામતની મને સોએ સો ટકા ખાતરી છે—જે કોઈ શરૂ થયાનો મહિમા ગોણું પડે એવી કોઈ પણ કૃતિ કરશે અથવા પોષશે તેને જરૂર બંધકર શિક્ષા થશે જ. તમારો પ્રયાસ તો ધર્મ સંમત છે, તેમાં અન્ય કોઈએ સંમત થવું જ પડશે. + + + આપના પર આક્રમણ કરનારાઓને બીજા કોઈ પણ સાધક તરફથી તેમનું જડણું તોડી નાખે એવો જવાબ શ્રી ઇષ્ટપ્રેરણાથી મળશે જ, એવી મને શ્રી ઇષ્ટસત્તાથી શ્રદ્ધા છે, શ્રી ઇષ્ટનો અને શ્રી ઇષ્ટપીઠનો તથા શ્રી ઇષ્ટવંશનો ખરો પ્રભાવ નહિ બલ્કુ તારા ડેલેટાક સાધકે અપરાધકોની બધી દલીલો કુદા પકડવાની કરોળીયા જાળ કરે છે તેવી છે. તેમાં કોઈ ગરુડ જેવો સાધક તો ફસાય તેમ નથી. મગ-તરા અને કુદા ફસાય સંખ્યાથી ડરવાનું નથી. સાચા મણિ થોડા હોય છે. કાચ મણિ ઘણા હોય છે. સાધક વર્ગ બધો અંતરંગ પ્રતિ-હાસ બળ્યોતો નથી. તેથી તો આપણા વર્ગમાં જ ખંડન મંડનની પત્રિકાઓથી સાચી હકીકત જણાવતો પડશે. તેથી જ આપને પત્રિકાથી વર્ગને ચેતવવાની ફરજ પડી છે. તે હવે પુરી બળવળે વ્યાપજીશ્રી આપની સાથે જ છે.” (શ્રીમાન નમીનદાસ સંઘવી તા. ૧૦-૬-૪૧+૬-૭-૪૧.

સંઘવીજીનો તુલનાચક્રિત, અડમ શ્રદ્ધા, બાવિતો દડ વિધામ, અને રખેટ વકતુર હિપ્સમાં તેમના લખાણમાં સ્પષ્ટ થાય છે.

તેમનું સ્મરણ અત્યુક પ્રસંગોએ ખાસ થયા કરે છે અને એવા પુરવાા જાણવું સ્મરણ દરેકને હિતસાહ પ્રેરનાર છે.

તેમનો પ્રવચનમાં સદ્ગુરુ સાનિધ્યમાં જ દિવ્ય સ્વરૂપો તિરાળે છે અને તેમનું સ્મરણ કરનાર દરેકને તેની ગ્રાંખી કરાવે છે.

॥ ॐ श्रीः ॥

॥ शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥

ધર્મવીર સંઘવીના સંસ્મરણે।

શ્રી બાલકૃષ્ણ રામાં

સંસ્થાપક :—શ્રીબાલકૃષ્ણચર્યાગ્રમ—ડોક્ટર

ધર્મવીર નગીનદાસ સંઘવીજી એટલે સનાતન ધર્મના આદર્શોત્તુ સાચું જીવન ને જ્વલંત પ્રતીક, વૈદિક સનાતનમતાનુ-
બીઓની પ્રતિષ્ઠા, આર્યધર્મ રક્ષક, આર્યસંસ્કૃતિ પ્રશંસક. આર્યત્વ
ભાવના પોષક, પ્રાચીન-અર્ચાચીન અને પૂર્વ-પશ્ચિમ સંસ્કૃતિની દ્રુતા,
સંસ્કારમૂર્તિ, ગુજરાતનો મહાન જ્યોતિર્ધર, સેવાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ
અને માં ભારતીનો લાડીસો સપૂત.

દૃષ્ટિએ પડતાં જ માન અને પ્રેમ ઊત્પન્ન થાય એવી
બંધિતઓ સંસારમાં ઘણી ઓછી હોય છે. મહંમ સંઘવીજીનો
મેળાપ ઘણા વર્ષ પર પ્રથમ અમને સુરતમાં થયો હતો. તે વખતે જ
તેમણે આમારું અંતઃકરણ જીતી લીધું હતું. અમને યાદ આવે છે
તે એ કે જ્યારે તેઓ રાજ્યકીય ક્ષેત્રમાં હતા ત્યારે સુરતની કોંગ્રેસ
સમયે સ્વાતંત્ર્ય પર જોરદાર બાષણ કરતા હતા. તે સભામાં લોક-
માન્ય તીવ્રક મહારાજ હાજર હતા તેમણે પણ તેમની વાગધારાની
પ્રશંસા કરી હતી. તે સમયનો તેમનો મિલનસાર સ્વભાષ, નમ્રતા,
નિઃખિમાનતા, શરીરનો સુદઃ ગાંધો અને ચાંચલ્ય સૌ કોઈનાં ધ્યાન
એંચતાં હતાં.

‘વલુધૈવ કુટુમ્બકમ્’-ની ભાવના પર જીવનદોર અને
વિધમાં સાચી શાન્તિ આણવા પ્રવૃત્ત કરે અને વૈદિકધર્મની રક્ષા
થાય એવા હેતુથી તેઓથી રાજ્યકીય ક્ષેત્રમાં જોડાયા હતા. તેમની
રાજ્યકીય નીર્ણિત લોકમાન્ય તીવ્રકની વિચારશ્રેણીને અનુરૂપ હતી.
પોતે નિરપૂઢ અને નીડર કાર્યકર હોવા છતાં નમતાનો નમુનો
ખાત્તજોના ખરબ બક્ત, ગૌ આદિણ પોષક અને સંરક્ષક, તેમજ
જનસેવા કરવા સદાયે તત્પર રહેનાર કર્મવીર હતા.

ભારતીય ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનમાંથી જોડલા અનામત સિદ્ધાંતો તેમને સત્ય લાગ્યા તે તેમણે પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યાં. એ રીતે એક મહામૂલ્યવાન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. ધર્મ પ્રચાર માટે અવિરત કામ એજ રહેલની ચાત્રી છે એવા સુદૃઢ વિચારોથી તેમણે ધર્મ મંગલા પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું; અને તેમાં પડતી આર્થિક મુશ્કેલી-તુકસાની પોતે સહન કરીને પણ વર્ષો સુધી પ્રકાશન ચાલુ રાખ્યો, ભારતીય મંદિરોની વાહનમય સેવા કરી, અનેક સુવિચારોનો પ્રચાર કર્યો છે.

તેઓ શ્રી શિવ વિષ્ણુમાં અભિન્નભાવ રાખતા હતા. અને અધ્યાત્મવિદ્યાના અભ્યાસી હોઈ એક વખત ધીમાન્ નૃસિંહાચાર્ય-જના અનુયાયી અને તેમના સિદ્ધાંતોના પક્ષ પ્રચારક હતા.

આપણી સંસ્કૃતિ અને ચંદ્રકૂન બાજુ પર તેમને જુદું માન હતું તેથી તેના પોષણ અને સંવર્ધન માટે જ્ઞાન રાખતા અને આવી ટેલેલોક ગીર્વોજી સંસ્થાઓમાં બનતી સહાય આપતા.

આશરે અને ૧૯૧૭-૧૮ ની સાલમાં મહંમ પટેલ વિહંગ બાઇએ વડી ધારાસભામાં વર્ણો-૧૨ લખેલું બીન વળૂ કરેલું. તે સમયે સુરતમાં સનાતન ધર્મ રિપવ ત્રિવેદ પ્રચાર સામેની પ્રીગેટ કમિટી હતી. તે કમિટીના એક સંચાલક તરીકે અને સુરત સનાતન ધર્મ મંચાના માનદ મહામંત્રી તરીકે અમારે તે આવેલા બીન સામે વિરોધ ઉઠાવવાનો હતો. તેના પ્રચાર માટે એક પ્રચર વક્તાની આવ સ્મૃતતા હતી. આ સમયે મુનશિમાં બ્રહ્મજીવી શ્રીમદ્ શંખરાજેશ્વરાચાર્ય ઘડવાચાર્ય મહારાજ મહંમ સંઘવીજીના મહાયોગથી પડેન બીજ સામે વિરોધનો પ્રચાર કરતા હતા તે વર્ણન મુનશિના મુખરાત્રી પત્રમાં વાચકોથી અમારે જ્ઞાન તેમના તરફ આકર્ષાયું અને અમેએ સુરત તેમજ સુરત જીનામાં પડેન બીન ત્રિવેદ પ્રચાર માટે તેઓ-જીને નિમત્રણ મોકલ્યું તે તરતજ સ્વીકારીને શ્રી ઘડવાચાર્ય મહારાજ તથા શ્રી સંઘવીજી, અન્ય વિદ્વાન્ વક્તાઓને સાથે લઈને સુરત પધાર્યા અને માનત્રીજીની વાડીમાં અને જાનાજીના મંદિરના વિશાળ ચોકમાં તે સમયે સંઘવીજીએ જે હૃદયપરી બાવણો આપ્યા હતા,

તે હજુએ અમારા કણ્ઠ પર ગુંગરવ કરી રહ્યાં છે. તે વખતના સંઘવીજ્ઞના અસરકારક પ્રચારના પરિણામે તે ગીલને તે સમયે પડતું મૂકવામાં આવ્યું હતું.

તેમના પિતાપિતામહ અને પ્રપિતામહ ડાકેરનાથ શ્રીરણકોડાવાના પરમ ભક્ત હતા. તેમના પિતામહ અમદાવાદથી સંઘ લઘ ડાકેર આવના હતા. તે પરથી તેમની અટક સંઘવી તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામી છે. પૂર્વગામી સંઘવીએ પોતાને ઉતરવા માટે ડાકેરમાં મકાન શોધેલું હતું. તે મકાન રવ. નગીનદાસ સંઘવીજ્ઞએ પોતાનાં સ્વગૃથ ખતિ હરિમંગળાબહેનની ધ્રુષ્ટા પ્રમાણે તેમના સ્મરણાર્થે ડાકેરના ધર્મનિષ્ઠ શ્રીસુવ ઠાળીદાસ રામચંદ્ર બટ્ટ બી. એ. એલ. એલ. બી. વકીલને ઘણાપુરી દાન તરીકે એટલે રાચરચીલું અન્ન પાત્રાદિ સહિત ભરીને ઘણાપુરી કરેલ છે. એટલું જ નહિ પણ શ્રી. ઠાળીદાસભાઈના અગ્નિચાસ સમયમાં પોતાનાથી બની શકે તેટલી સહાય તેમને આપેલી છે. તેમજ બીજા ઘણા વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપી ઉત્તેજન આપ્યું છે. જે ઉદાર દીક્ષના દાતાઓને અનુકરણીય છે.

પરમેશ્વરસાહી શ્રી. રતિલાલભાઈ મનસુખરામ પટેલે અમારા,

ઐકાતિક જીવનમાં પણ અંગેને શોધી કાઢ્યા અને લખવાને પ્રેરણા કરી છે તે પરથી વિચાર આવે છે કે :—

પુણ્ય ક્ષેત્રે કૃતં પુણ્યં યેન કાવ્યતિદુષ્કરમ્ ।

તસ્ય પુત્રો ભવેદ્વદ્ય. સમૃદ્ધો ધાર્મિકઃ સુધીઃ ॥

જેણે પુણ્ય ક્ષેત્રમાં દુષ્કર તપ કર્યું હોય. તેનો જ પુત્ર સમૃદ્ધિવાન, ધર્મિષ્ઠ, પિત્રાજ્ઞાપાત્રક અને સુશુદ્ધિમાન થાય છે તે પ્રમાણે શ્રી. રતિલાલભાઈ સંઘવીજ્ઞના ભત્રિજ થાય છે અને તેમના દ્રેષ્ટના એક દ્રેષ્ટી છે. તેમના વંશના પુણ્યથી તેમનામાં સુસંસ્કારો ઉતરી આવેલા છે. તેમના અતઃકરણમાં જન્મેલી પવિત્ર ભાવનાઓ જગતના કલ્યાણાર્થે પ્રકટ કરવા માટે તે ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે. અને સદ્ગત સંઘવીજ્ઞની ભાવનાઓને પોષવા સતત પ્રયત્નશીલ છે. તેઓ પણ અમદાવાદ રાવપુર પાઠશાળાના મહાચંત્રી છે અને આ પ્રમાણે અન્ય સ્કૂલો કરવા મહાંમ સંઘવીજ્ઞના પમલે ચાલી. તેઓ પોતાનું જીવન ધન્ય કરી રહ્યા છે.

સ્વ. શ્રી સંઘવીજીનાં ધર્મપાત્રિ હરિમંગલાબ્ધેન એક આદ્ય-
-સન્નારી હતાં. આ દંપતિએ ગુજરાતના ગૌરવમાં વધારો કર્યો છે.
શ્રી સંઘવીજીના અંતેરા સત્કાર્યોથી તેઓને અનેક પદ્ધિનો પ્રાપ્ત
થયો હતાં. તેમની સ્મરણ શક્તિ, ધરણ શક્તિ, ધ્યેય શક્તિ,
હિસાક શક્તિ અને શરીર શક્તિ બહુ સુદૃઢ હતી.

‘અસન્નેય સ ભવતિ અસદ્વ્યહેતિ ચેદ ચેત્ ।
અસ્તિ વ્યહેતિ ચેદેદ સન્તમેનં તતો ત્રિદુરિતિ ॥
(તૈત્તિ. ગ્રહ્યસૂત્રી ૨, ૪) .

અહીં નથી એવું જાણવાવાળા ‘અસત્’ અસંત છે. અહીં-
ત્રિકાયા બાધ્ય છે. એવું જાણવાવાળા સન્ત છે.

‘આચારલક્ષણો ધર્મઃ સન્તઃશ્ચાચારલક્ષણાઃ’
(મહાભારત)

આચાર જ ધર્મનું લક્ષણ છે. સહચારી હોવું એજ સન્તાનું
લક્ષણ છે. આ હિંચ સદ્ગુણો સંઘવીજીમાં વિશુદ્ધભાવે વિકસતા
હતા. આ તેમની પુણ્ય સ્મૃતિઓ જગતમાં જગતસકુર ચિરઃસ્મર-
ણીય અને અનુસરણીય એક સન્ત તરીકે જાણાંત બની રહે એમ
ધર્મીનાં મહાંમતું બાપ્તિ ચૈતન્ય પરમાત્માના સર્માદિ ચૈતન્યમાં વિસય
પામેય છે, તે ચૈતના શક્તિ વશભેમાં પ્રકટ થાઓ તથાસ્તુ ॥

શ્રી સંઘવીજી સંબંધી વૃત્તાન્ત સંસ્મરણ કુસુમો

શાસ્ત્રીજી: શ્રી ત્રિભુવનશંકર લલ્લુભાઈ દ્વારા સંગૃહીત કરનાર.
શ્રીયુત વાસુદેવપ્રસાદ ત્રિભુવનશંકર શાસ્ત્રી

શ્રીયુત નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજી, સનાતનવૈદિક ધર્મનિષ્ઠ, સ્વધર્મમાં સુસ્ત, સંસ્કૃત વિગેરે વિદ્યાઓમાં નિષ્ણાત અને ધર્મ પાલન કરતું તથા કરાવતું તેમાં નીડર રહી વયમાં આવતાં વિદ્યેશને તહિ ગણીકારનાર ઉદ્ધત સ્વભાવના હતા.

તેઓ સંસ્કૃતના શાતા હોવાથી પાઠશાળામાં લેવાતી પરીક્ષાઓ ઉચ્ચ કોટિના શ્રી પ્રોફેસર આનન્દશંકરભાઈ, શ્રી કમનારાંકરભાઈ, મહામહોપાધ્યાય શ્રી હાથીભાઈ શાસ્ત્રી, શીશુકર્ણવશ્રી શંકરલાલ ભાઈ જયપુરના રાજવૈદ્ય ગંગાધર કવિશ્રી વિગેરે પરીક્ષકો જેવા હતા અને સારી સેવા બજાવતા હતા.

વળી જ્યારે જ્યારે પ્રસંગે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સારા પંડિતોનો લાભ લેવાતું ચુકતા નહિ.

વળી પ્રયાગમાં માધ વિગેરેમાં કુલ મેળા ઉપર સારા સારા વિદ્વાનો જેવા કે પંડિત મૂર્ધન્ય શ્રી શિવકુમાર શાસ્ત્રીજી, શ્રી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રીજી દ્રાવિડ વિગેરેને બોલાવી તેઓ પાસે સમસ્ત પ્રશ્નોને ધર્મનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય તે હેતુથી પ્રગ્ન સમક્ષ વ્યાખ્યાન અપાવતા.

સાથે તેઓ વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘની સ્થાપના તથા તેના પ્રચાર કાર્યમાં પણ વધુ રસ લઈ તેના અધિવેશન વિગેરેમાં હાજરી આપી ઘણો સ્વાર્થ ત્યાગ કરી પુરુષાર્થ કરતા.

જળગાંવ, ગુરુવાયુર જેવા સ્થલોએ બરાએલા અધિવેશનોમાં પણ પોતાના ખર્ચે જઈ, બનતો ધર્મના ઉદ્ધાર માટેનો પ્રયાસ કરતા હતા.

સાથે દક્ષિણમાં બરાએલા અધિવેશનોના પ્રમંથ વખતે ખાસ કરીને તેઓ પોતે રહીને શ્રી ૧૦૦૮ આલયશંકરાચાર્યની જન્મ જૂમિ જે કાલટી નામના ગામમાં આવેલી છે. અને જે ગામ પૂર્ણ

-નામની નદીના કિનારે છે ત્યાં ગુરુવાયુરથી મોટર મારફતે પૂ. પિનાશી ત્રિશુવનચંદ્ર સાચીજી વિ. સાથે તેઓ ગયેલા, ત્યાં ચાલતી વેળાે પાશ્ચાત્યોની મુલાકાત લીધેલી ત્યાં સરસ્વતી દેવીનું મંદિર છે ત્યાં બગવતી સરસ્વતીનાં દર્શન પૂજા પણ કરી હતી.

તેમની સનાતન ધર્મ પ્રત્યે ડેટલી બાવના હતી તે આવાં કષ્ટો સહન કરી જન કલ્યાણ યાચ તેવા પ્રવર્તે આદરવા ઉપરથી -૨૫૪ જણાઈ આવે છે.

સાથે પોતે ધર્મમાં ઘણી વંખતે જણાતી અન્તર અન્ધિઓ કે જેનો ઉદ્ધેશ વિદ્વાનોની સમિતિ મંચી કરી સકાય તે તે પણ કરવા ચૂકતા નહિ.

તેમજ આ શૈય વિગેરેની બાગતો પણ ૨૫૪ કરવા તેઓ શ્રી મહામહોપાધ્યાય સાચીજી શ્રી રામકૃષ્ણ હર્ષજી જેવા અમમય વિદ્વાનોને સેવવા પણ ચૂકતા નહિ.

સાથે તેમનો ઉત્તમ શુભ કે જે ૨૫૪ વસ્તુત્વ તે તે તેમની -“ધર્મ મંડલા” ઉપરથી ૨૫૪ જણાઈ આવે છે, સાથે નિયમ છે કે મન ઇચ્છિત વેદસાત્ત સ્વીકૃત જે વસ્તુ હોય તેને જે ન માને ને વાત દીવા જેવી હોય-તો તે સમજાવવા માટે શુદ્ધ ચિત્તના માણસને મને તેવા કઠોર ચન્દો બોલવા અવસર પ્રાપ્ત યાચ તે દેખીતું જ છે. બાકી તે ઉપર હલ્લા જ હોય છે, આન્તરિક નહિ.

મુંબઈના અનુમાધ, સોલીસીટર હીરાલાલ ડાંગાભાઈ તથા મોટા મંદિરના ગેરવામી શ્રીગેકુવનાયજી મહારાજશ્રી તથા શ્રી શારદાપીઠાધીશ્વર શ્રીરાજસજ્જેશ્વરાત્રમ ચંક્રાચાર્ય શ્રી વિગેરેની સાથે રહી યોગ્ય તીર્થસ્થાનોમાં ડોકોર જેવામાં ધર્મની જાગૃતિ કરવા આગળ આવતા; અને વૈષ્ણિક ગ્રેમ હોવા છતાં પણ યોગ્ય શુદ્ધો કહેવા વિદ્વાનો માટે પણ ખચકાતા નહિ. આચાર્યોની પણ ત્રુટિ જણાતાં સૂચવવા અટકતા નહિ એવા તેઓ નીડર રહી કાર્ય કરવા હંમેશાં ઉત્સાહી રહેતા હતા.

સાક્ષરવર્થ સનાતન ધર્મજૂષણુ શ્રી નગીનદાસ
પુરષોત્તમદાસ સંઘવીના જીવનનું સંસ્મરણ
(શ્રી. પ્રજલાલ ત્રિભુવનદાસ ધર્મરત્ન)

હિન્દુસ્થાનના ધાર્મિક ઇતિહાસના સંકટ કાલીન સમયમાં
જ્યારે જ્યારે હિન્દુ જાતિ અધઃપતનની અંતિમ અવસ્થાએ પહોંચી
ત્યારે ત્યારે જે જે મહાપુરુષોએ ધર્મ જાતિ તથા દેશના પુનરુદ્ધારનું
મત ધારણ કરીને સમાજની સામે ત્યાગ અને સેવાનો જે અનુપમ
આદર્શ સ્થાપિત કર્યો એવા પુરુષના જીવનને તત્કાલ સમજવું
સાધારણ મનુષ્યોને માટે અતિ કઠણ છે. આતુરવર્થ પ્રજાની અનેક
વિધ જાતિઓમાં ચારોકા અને સુધારકોની મનોરમ્ય શબ્દજનનમાં
લોભાળને સ્વેચ્છાચારિતા અને અનુચાસન હીનતાએ જ્યારે
પોતાની જડ જમાવો, માનવતાને નામે દુર્ગમો અને દુઃખીઓના
ઉદ્ધારનો આડમાં સનાતન ધર્મ અને વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાની પરંપરાનો
ઉચ્છેદ કરવામાં આવ્યો, ધર્મગ્રાણુ હિન્દુજાતિમાં જે વખતે ધર્મ-
જ્ઞાતિ અને અધર્મનો અબ્યુદય અનુભવવામાં આવ્યો, રાષ્ટ્રવ્રત
અને સમાનતાના સિદ્ધાન્તોએ જ્યારે ધાર્મિકો ઉપર આક્રમણ
કરીને અત્યારનું વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને આખો માનવ
સમાજ અધર્મિક, અનૈતિક અને અરાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓને કારણે
જ્યારે અવશ્ય ભાવી વિનાશના મુખમાં જઈ પડ્યો અને ચારેય
તરફ જ્યારે ધોર અધિકાર અને નિરાશાનું વાતાવરણ જ્વાળા ગયું, તે
વખતે ધર્મનું સંસ્થાપન, સમાજ અને જાતિઓનું પુનઃ મંગલન
રાષ્ટ્રનું પુનરુત્થાન કરવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવી પડી છે. અને
એવા અશાંત અને ભ્રષ્ટ વાતાવરણમાંથી સમાજને પોતાના ધર્મ
અને કર્તવ્યનું ભાન કરાવી, અધોમાત અને વિનાશના મુખમાંથી
હિંગારી લેવા માટે સંસારમાં એવા મહા પુરુષોનો આવિર્ભાવ થાય
છે. અને ગમે તે જોખમે પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું કરી મહા પ્રયાણ
કરી જાય છે. એવા પુરુષોના જીવનમાં સ્વ સિદ્ધાંતનો આગ્રહ હોય
છે. સ્વદેશ અને સ્વજાતિ પ્રત્યે સાચો પ્રેમ હોય છે તથા સ્વધર્મનું
અભિમાન હોય છે. શ્રી સંઘવીજીના જીવનમાં આ ત્રણેય ગુણોનો

એક સરખો સમન્વય હતો. તેઓએ કદિ પણ લોભથી કે ભયથી સ્વસિદ્ધાંતનો ત્યાગ કર્યો નથી. તેઓ હંમેશાં રચેલને માતૃભૂમિ અને ગોતિને અંગારવરૂપ સમજતા હતા, ધર્મોભિમાન તો તેમના જીવનનો આધારસ્થંભ અને મુખ્ય પ્રાણ હતો. છતાં તેમનામાં ધર્મોન્ધતા કે ધર્મધેલછા ન હતી.

ધાર્મિક મનોવૃત્તિના વિકાસમાં ધર્મોભિમાનનું પણ વિશેષ સ્થાન છે. અને એ સર્વ સમન વાત ■ કે ધર્મોભિમાનને જાગૃત રાખવામાં ધર્મપ્રેમીને અધિક પ્રસન્નતા ઉપજે છે. પરંતુ અવગન એ ધર્મોભિમાનમાં નમ્રતામિશ્રીત હૃદયની ભાવના હોતી જરૂરી છે. ધર્મપ્રેમી મનુષ્ય નમ્રતામિશ્રિત ધર્મોભિમાનથી ધર્મોન્ધતાને દૂર રાખીને પોતાનો પ્રકાશ અને જાગૃતિ ફેલાવવા સક્ષમતા મેળવી શકે છે, ધર્મશ્યામ્બુ બ્યક્તિઓ પણ એવા નમ્રતાપૂર્ણ સાચા ધર્મોભિમાનીઓ. પાસેથી પોતાની ધાર્મિક વૃત્તિઓને ઉત્સાહિત અને વિકસિત કરવાની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરી શકે છે. નમ્રતાપૂર્ણ ધર્મોભિમાન વિરોધીઓ અને વિધર્મીઓને પણ ધર્મ અને યુદ્ધથી દૂર રાખે છે, એટલું જ નહિ પણ એવા નમ્રતાપૂર્ણ ધર્મોભિમાનો પુરુષો વિધર્મીઓના હૃદયમાં પોતાના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોને સ્થાપિત કરવામાં અને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે આદર ઉત્પન્ન કરવામાં વિજયી મને છે. ધર્મની જ્યોતિને અખંડ પ્રજ્વલિત રાખવામાં અને લોકોના અંતઃકરણમાં ધાર્મિક ભાવ જાગ્રત રાખવામાં ધર્મોભિમાન જ એક માત્ર સાધન છે. જેના હૃદયમાં આવા ધર્મોભિમાનની જ્યોતિ સજાગતી હોય ■ એના જીવનમાં ઉદારતા અને વીરતાના ગુણોનું વિરલ સંમિશ્રણ પણ હોય છે. ઉદારતા ધર્મનો પ્રકાશ ફેલાવવામાં સદાયક ને અને વીરતા ધર્મનું સંરક્ષણ કરવામાં સક્ષમ બનાવે છે.

સંઘવીજીનું આશુ જીવન ધર્મોભિમાનથી પરિપૂર્ણ હતું. એમનું હૃદય ધાર્મિક વિવેક અને નમ્રતાને કારણે સાદું અને નિર્મળ હતું. એ નિર્મળ હૃદયમાં સનાતન ધર્મ અને હિંદુ સંસ્કૃતિના પ્રકાશપૂર્ણ દીપક જીવનની આતમ ધડી સુધી સદાય બળતા જ રહ્યા. એ દીપકના દિવ્ય પ્રકાશે કેવળ સંઘવીજીના અંતઃકરણને જ અજવાળું એમ નહીં, પણ એ દિવ્ય પ્રકાશે સંઘવીજીની ઝોજરવી

વાણી અને તેજસ્વી કલમ દ્વારા અંતઃકરણમાંથી બહાર નીકળી સનાતન ધર્મી જગતમાં અજ્ઞાન અંધકારનો નાશ કરી રોન સૂર્યનો ઉદય કર્યો. જે વખતે વિધર્મિઓ અને નવધર્મિઓ દ્વારા ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થાનો વિદ્વંસ થઈ રહ્યો હતો, સત્તાધારીઓ અને સુધારકો તરફથી અનેક ધર્મ વિરોધી કાયદાઓ અને કાવત્રાઓ દ્વારા સનાતન ધર્મ અને હિંદુ સંસ્કૃતિ ઉપર ક્રોધાર્થાત થઈ રહ્યા હતા. તથા અખિલ સનાતનીઓ અને સહધર્મી સ્વાર્થસાધુઓ તરફથી વિપરીત વાતાવરણ અને ધાતક નીતિનો પ્રચાર થઈ રહ્યો હતો; એ વખતે આ વીર પુરુષે કેવળ ગુજરાતને જ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર નહીં બનાવતાં અખિલ ભારતીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘમાં સામેલ થઈ વિસ્તૃત ભારતને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવી સ્વકર્તવ્યનું પાલન કર્યું હતું. સનાતન ધર્મીઓમાં વખતે વખતે પારસ્પરિક સંઘર્ષ અને મતભેદની નોખત વાગતી, તે વખતે સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંતને જરા પણ આંચ નહીં આવવા દેતાં તેમજ સાર્વત્રિક માન્યતામાં પણ જરાય જરૂં કરવાની કે દીકું છોડવાની મનોવૃત્તિ નહીં દાખવતા, કુશળતાપૂર્વક એ સંઘર્ષનો નિકાલ લાવવામાં તેઓ સદાય પ્રયત્નશીલ રહેતા. સનાતન ધર્મના મહામાન્ય ચાણુક્યોએ અ. બા. વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના અમદાવાદ તથા નાગપુર અધિવેશનોમાં પોતાની જાળ બિછાવીને સંસ્થાને પાછળ રાખી પોતે આગળ આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ વખતે ત્રીયુત સંઘવીજી અને સાગાણીજીની વીરતા અને વિચારક બુદ્ધિએ એ ચાણુક્યોને કેવી રીતે પોતાના કાર્યમાં વિક્ષણ, અશક્ત અને કર્તવ્ય-વિમૂદ બનાવ્યા હતા. એ વાત તે અધિવેશનોમાં ભાગ લેનારા સજ્ઞ ડાઈને વિદિત જ છે. સંઘવીજીનું ધર્માભિમાન અને વીરતાને કારણે, ખરું કહેવામાં આવે તો જ્યાં જ્યાં સંઘવીની ઉપરિધિત જોવામાં આવતી, ત્યાં ત્યાં સનાતન ધર્મના હિત શત્રુઓ અથવા સ્વાર્થ સાધુઓ સનાતન ધર્મ અથવા હિંદુ સંસ્કૃતિ ઉપર આક્રમણ કરવાનું કે આક્ષેપ કરવાનું કદિ પણ સાહસ કરી જ ન શકતા. તેઓ સંઘવીજીની સામે ચૂપ રહેવામાં જ પોતાનું શ્રેય અને ધન્યતા સમજતા હતા. સંઘવીજીના વૃદ્ધ શરીરની જર્જરિત

નાદીઓમાં યુવાનીનું લોહી વહેતું હતું. એમનો હિસાહ, પ્રખર શુદ્ધ અને ધર્મભિમાનનો કંદેરતાને કારણે સનાતન ધર્મની સભાઓ અને અધિવેશનોમાં અને ખાસ કરીને વર્ણશ્રમ સ્વરાજ્ય મંધમાં અમુક એવા સભ્યોનું સંગઠન અને અદ્વૈત દામતાનું પરિચય જમાવવામાં આવ્યું હતું કે તેમની સામે સનાતન ધર્મના કાયાપોષ્યા વિચારવાળાઓ અથવા વિરોધિયો ખુશરાખવાની ધાતકવૃત્તિવાળાઓનું કંઈ પણ કામ આવતું નહીં. અને તેઓ સંઘવીજના આ સંગઠનની સામે આત્મસાન અને હન પ્રમજ જોવામાં આવતા.

સંઘવીજ સમ્પન્ન અને અન્ન વઝની તથા કુટુંબની ચિંતાથી મુક્ત હતા એટલે તેઓ શ્રીમંત્રી સહાયતાની પરવા અથવા અપેક્ષા નહીં રાખતા સનાતન ધર્મની રક્ષા અને પ્રચારના કાર્યમાં ખુલ્લા દિલથી સ્વસાધનો અને સ્વચક્રિનો ઉપયોગ કરતા. એનું પ્રથમ પ્રમાણ એ છે કે પોતાને ખર્ચે અને પોતાને એકલે હાથે માના-હિં “ધર્મ-મંગલા” નું વધો સુધી-જીવનની અંતિમ ઘડી સુધી સંચાલન કર્યું અને તેમાં કોઈની પણ સહાયતા કે આદરો પામેથી મજા લવાજમ વસુલ થાય છે કે નહિ તેની કહી પણ દરકાર ન કરી. તેમજ વર્ણશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના વાર્ષિક અધિવેશનમાં તન, મન, ધનથી સહાયતા કરીને અપૂર્વ સ્વાર્થ ત્યાગ અને હૃદયી ઉત્તરતાનો પરિચય આપ્યો છે. એમના ઓગદી, બાપજો અને કવિવચકિન એમની નાકેરતાને શોભાવતા, સાક્ષતા એ સ્ખરતા અને સંસ્કૃત-ચતાની નિયાનો છે. વણીનો વિમળતા અને કનમની કામળતા એ સાકરતાના અનુપમ ચુલો છે. શ્રીયુત સંઘવીજની વાણીમાં અને ધર્મમંગલાના તંત્રીપણામાં લખાયેલા તેમના લેખોમાં એ ચુલોનું વારંવાર દર્શન થતું. પરંતુ સંઘવીજની વિનયશુ શુદ્ધિએ એ જાણી લીધું કે સમયની લહેરને વિમળતા અને કામળતાના ચુલો રોકવામાં અસમર્થ અને છે, ત્યારે સમયસમય પર એ ચુલોને સ્થાને ઉમ્મતા અને મોરતાનું આરોપણ કરવું પડે છે. સંઘવીજના જીવનની છેલ્લી પચીસ માં સમયની લહેર જહુ જ પ્રમજ વેમથી ચાલી ગઈ, હતી. વિરોધાયો અને વિધર્મીઓ સનાતન ધર્મ અને હિંદુ સંસ્કૃતિને

આત્મસાન કરવા આકાશ પાતાળ એક કરી રહ્યા હતા, શાસકો અને સુધારકો પ્રાચીન રીતરિવાજોને બદલી સમાનતા અને સ્વાધીનતાની આડમાં જાતીયતા અને વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાને વિધ્વંસ કરી રહ્યા હતા તથા મદિરાની મર્યાદા અને સ્પર્શસ્પર્શ વિવેકની વાડનો ઉચ્છેદ કરી રહ્યા હતા. અને વિવદાણુ વાતતો એ હત્તી કે આ આનંદાર્પ પ્રયત્ન પ્રવાહના આદિ સ્રોતનો હૃદયમ પશુ સંઘવીજીનાં જ જન્મસ્થાન અમદાવાદમાં સાગરમતીને સામે કિનારેથી ચર ચરો હતો. સંઘવીજીની કસોટીનો આ પ્રસુતિ કાળ હતો. કાંતો ચૂપ મારીને તેઓ પોતાના ધરમાં એસી રહે અથવા ઠેસરિયા કરીને ખુલ્લા મેદાનમાં મુઢને માટે રથા-ગણુમાં ઉતરે ! સનાતન ધર્મના અજ્યેય યોદ્ધાને માટે સમયના પ્રવાહમાં વહેવાનું તો સ્વપ્નમાં પણ શક્ય ન હતું. તેમ પોતાના સ્થાનમાંથી પોતાની નજરની સામે આ ધર્મ વિધ્વંસકારી અનર્થોને દેશભરમાં પ્રચાર અને પ્રસાર થાય એ પણ તેમને માટે સજ્જ નહોતું. સાગર-મતીને કિનારેથી ઉઠેની એ ઉન્માદકારો તરંગો દૂર દૂર પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવો રહી હતી. એ વખતે આ સંઘવીજીએ સાક્ષરતાના અને સ્વયંમન્યતાના સ્વરૂપને પવટો આપ્યો. વાણીની વિમળતા અને કલમની ઠામળતાના સિદ્ધાન્તનો ચોગો કમાવો નાખી વાણી અને કવનમાં હિમતા અને કઠોરતાનું આરોપણ કર્યું. પોતે શું હાઓના સંઘમાં નિરાપદ ન હોવા છતાં નિર્જનતા અને નિડરતા ધારણ કરી ધર્મ અને મંસ્કૃતિની રક્ષાને માટે એકલે હાથે લડ્યા અને આખર મુઢી અણુનમ રહ્યા. તેમના રનેહીઓને માટે એમની એ ક્ષત્રિયેષ્વર્યત્ત વીરતાના શુણેનું જ્વનંત હિદાહરણ અને સુમધુર મંસ્મરણ છે. ધર્મોન્નિમાનને છોડી ચુકેલી અને અંત્રેજોના શાસનથી રહેલી પાગલ પ્રજાને, રાષ્ટ્રિય એકતાની રમીથી માધવામાં સદગતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સુધારકોએ અનેક નવા નવી સરવાઓની સ્થાપના કરી, નવી નવી નીતિયો અને નવા નવા કર્મક્રમોની ગ્યના દ્વારા દેશમાં જાગ્ર નિના પા ગણેશ કર્યા હતા. હીક એવે સમયે થાયુત સંઘવીજીએ “ધર્મમંગલા”નું પ્રકાશન કરીને પ્રકૃત ભાષામાં-વોડોને રમુજ સીચો ને સચોટ ભાષામાં ધાર્મિક ઉપદેશ દેવાનું શરૂ કર્યું. રાષ્ટ્રિયતા અને સમાનતાના માવાવાદનો પડો ફાડી નાખીને સ્વરાજ્યો અને

સુધારોના છાત્રો ઉઘાડો પાડવામાં સંઘવીજીએ અકાદ્ય તક અને શુકિતવાદનો આશ્રય લઈને મમનના પ્રવાહને જીજ્ઞાસામાં વાળવા અથાક પરિશ્રમ કર્યો, એમના ભાષણો અને લેખોએ કેન્દ્રિસના અન્યાયો અનાયારો અને અત્યાચારોને ઉઘાડા પાડ્યા. એક પ્રકારે સંઘવીજીએ મોંઝિસનો ઉઘાડો વિરોધ કરીને વિદ્રોહનો શંખનાદ કુકેયો અને ઘોષણા કરી કે ધર્મ અને સંસ્કૃતિના દ્રોહિયો કદિ પણ દેશભક્ત હોઈ શકે જ નહીં; એવા પ્રચલ્ન દેશભક્તો દ્વારા સ્વાધીનતા અથવા શહીદ્ય એકતા પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહીં. અપિતુ સોફાને ધર્મ જાતિ અને દેશનો વિલપ થઈ મહાન અશાન્કતા અને વિશ્વસનાજ ભોગ બનવું પડ્યો. પ્રજાના સુખ સમૃદ્ધિનો નાશ થઈ પરસ્પર વિરોધ અને વિદ્રેપનો દાવાનળ સળગી ઉઠી સ્વયં પ્રજાનો પણ નાશ થયો. ખરેખર દીર્ઘદર્શી સંઘવીજીની આ ભવિષ્યવાણી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થયા પછી પણ આજ અક્ષરથઃ સાચી પડી છે.

સંઘવીજીની સનાતન ધર્મની મેવાજો અને સહાયતાઓની કદર કરીને ભાવનગરની ધર્મપ્રાણ સનાતની પ્રજાએ પોતાના એ સાક્ષરોત્તમ ધર્મધીરને સુવર્ણપદક અને "સનાતન ધર્મભૂષણ" ની પદવી આપીને એમનું સરધમ કાદીને અપૂર્વ સન્માન કર્યું. ધર્મ-ચાર્યોએ પણ તેમને "સનાતન ધર્મ માતા" આદિ પદવીઓથી અલંકૃત કર્યાં. તેમજ અન્યોન્ન સનાતન ધર્મ મહાજો અને સંસ્થાઓએ અનેક માનપત્રોથી નવાજ્યા. એવા સદ્ચારિગ્રવાન ધર્મોત્તમ 'કર્મનિષ્ઠ અને સ્વધર્મ' તથા સ્વસિદ્ધાંતને અંત સુધી વળગી રહેનાર પુરુષનું આદર્શજીવન ચરિત્ર છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવું એ ગુણગ્રાહકતા અને કૃતજ્ઞતા છે. સંઘવીજીના દૃષ્ટિએ ખરેખર આ સમયોચિત સ્તુત્ય પગલું ભર્યું છે એ માટે એમને ધન્યવાદ ઘટે છે. ખસે રીતે ઉચિત તો એ હતું અને છે કે સંઘવીજી જેવા આદર્શ પુરુષનું સમસ્ત સનાતન ધર્મી પ્રજા તરફથી કલંક વિશેષ પ્રકારે સ્મારક ઉત્તર કરવામાં આવે અને એ સ્મારકના દર્શન સ્મરણથી ભાવી સનાતની પ્રજા પ્રેરણા અને કર્તવ્ય ભાવનાનું પાન કરી સદાય જીવતી જાગતી રહે અને સનાતન ધર્મનું પાન રક્ષણ અને ઉત્થાપન કરવા ભાગ્યવાળી બને! અસ્તુ

સિદ્ધપુરમાં શ્રી ગોકુલેશ જયન્તિ નિમિત્તે સંઘવીજીનું ભાષણ

નિવેદક—પંડિતજી જગન્નાથ ગોપાળજી

શ્રીમાન સંઘવી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ “ધર્મમંગલા” ના તંત્રીએ સિદ્ધપુરમાં સંવત ૧૯૯૬ ની શ્રી ગોકુલેશ જયન્તિ નિમિત્તે થયેલા શ્રી ભાગવત સપ્તાહ મહોત્સવ સમયનું શ્રી ષષ્ટીકાખીન્દ્ર શ્રી વ્રજરત્નલાલ પૂન્યપદ ગોસ્વામીના સભાપતિત્વમાં આપેલું ભાષણ.

માર્ગશીર્ષ પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. ભાગવત ધર્મ પર વેદ-વેદાન્ત, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને સમાધિ ભાષાના સમન્વય સાથે પ્રમાણુ અનુષ્ટયે વેદવાદ સુદૃઢ કરી સનાતન ધર્મને વિશ્વધર્મ રૂપે કેમ ઓળખવો તે માટે મતમતાન્તરવાદનો નિરાસ કરી શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રમાણુ મૂર્ધન્ય છે તેના સ્વીકારે જ વેદ માર્ગની રક્ષા સર્વોપરિ દર્શાવી છે. સભાપતિની આશા મેળવી સંઘવીજી પોતાની બ્યાખ્યાન પ્રવૃત્તિનો આર્નદ લેવા લાગ્યા.

પ્રમુખસહ ઉપસ્થિત વિદ્વદ સમાજ અને સર્વ સજ્જનો અને સન્નારીઓને વિનવી સનાતનના માર્મિક સિદ્ધાંતને સંક્ષેપમાં કમપુર.સર કહેવા લાગ્યા.

સનાતન ધર્મનો પાયો ધણે મજબુત છે. ધણું પરિવર્તનો કાળખળે થયાં અને થશે પરંતુ સનાતન ધર્મનો કદિ અન્ત કોઇ લાવી શકે તેમ નથી. એ જ એની અબજ કળા છે. એનાથી તે સંધી સાધી શકે છે. સંધ્યાકાળ દિવસરાત્રીનો ફેરફાર કરે છે તેમ સર્વસત્તાઓનો પણ ફેરફાર કરે છે. એ ફેરફાર વખતનો સ્થિતિ જાળવનારા સનાતનધર્મીઓ છે. સંનિવ સાઘયતીતિસંઘ્યા સધિ સાધનારી કળાનું નામ સંધ્યા છે. ઋગ્વેદોદીર્ઘસંધ્યાત્યાત્ત્વ દીર્ઘમાયુ રવાન્નુયુ. પ્રજ્ઞાં યશઃશ્ચ કીર્તિં ચ દ્રહ્મચત્તેસમેવ ચ ॥

દીર્ઘ આયુષ્ય માટે પ્રજ્ઞા માટે યશ માટે કીર્તિ માટે અને દ્રહ્મચર્ય માટે ઋષિઓએ સંધ્યા પર જલ્દી ધ્યાન આપ્યું

છે. અને દીર્ઘ કાળથી તેનો લંપણોગ કંઈને સનાતન ધર્મની રક્ષા કરી રહ્યા છે.

હમણાં આપણી સામે યાંત્રીક યુગ થયો છે. અને યાંત્રીક સાધનો દ્વારા પરદેશનો સંપર્ક વધી ગયો છે. વર્ણાશ્રમનું મૂલ્ય ઘટતું જાય છે. અને સનાતન પવિત્રતાનું સ્વરૂપ સ્વચ્છતામાં પરિણમતું જાય છે, પવિત્રપણું ઘણું મોઘું દેખાય છે અને સ્વચ્છતા એકદમ સોંઘી લાગે છે. પવિત્રતાએ સંક્રાંત્ય સાચવ્યો છે; અને સ્વચ્છતાએ વિકાસ સાધ્યો છે. સ્વરાજ્ય મેળવવાની લડત દેશ વરસોથી લડી રહ્યા છે. પરંતુ જેલમાં જવું, જેલનું ખાવું પીવું, ધર્મ વિરુદ્ધ માનનાર સંસ્કાર સાથે અસહકાર કરી શકતા નથી. એથી સ્વરાજ્ય લેવાની ખાતર ગાંધીજીને મોખરે આવવાનું થયું. એમણે હાલ સમાજની અંત્યજ શાખાને ધુરલ્લીમ થતી ક્રિષ્ણન થતી અટકાવવા સૌથી પહેલાં સ્પર્શસ્પર્શને કાપદાથી ઉડાવી દીધા અને પૂર્વની સંસ્કૃતિનું માથું પશ્ચિમનો આકૃતિમાં મેળવી દીધું છે. એથી મમરાવા જેવું કશુંએ નથી. ઘણી કસોટીઓ થઈ ચૂકી છે તેમાં વળી આ એક પણ થઈ જવાની છે. વિશ્વાસ જ છે, પૂણું અદાથી કઢી રહ્યો છું. એકલા ભૌતિક સુખો મોહિત મનુષ્યોને મુજારક હજો. આપણે આધ્યાત્મ વિચારોથી એ સુખોને તુરંત જોઈએ છીએ. આથી દેવી દષ્ટિએ તો અન્ય સુખોની અવધિ પ્રત્યક્ષ દર્શોવી શકીએ છીએ.

સર્વ બૂદ્ધેશને ધન્યવાદ મળ્યો છે. સંધ્યોપાસનાના એક જ કર્મથી, એ કેવળ નાક કાન પકડવાના ચાળા નથી. એ છે શ્રી ગાયત્રીનું સ્વરૂપ-પૃથ્વીને જળને અગ્નિને વાયુને અને આકાશને આત્મભાવે મંત્રોચ્ચાર સાથે સાધવામાં આધ્યાત્મીક જળ એકઠું કરી શકે છે. અને એ જળ સિદ્ધ થતાં જ્ઞાનમાવિ-જ્ઞાનજ્વની વાણી ચમત્કારી બને છે. મહોટા રાજા મહારાજાઓને શાસની આગ્રા છે કેં તમે કલ્યાણ ચાહતા હોવ તો જ્ઞાનજ્વના વચનનો કદિ ભંગ ન કરશો. અનર્થ-અમત્વનો લેશ જ્ઞાનજ્વની બાપમાં આવે જ નહિ. એ સ્વરૂપ કાળ બળે બદલાયાથી મનાતન ધર્મ પર આવતા આવ્યો છે. તેમાં 'કાંઈની' મંદ જોડતી નથી. 'કેવળ' જ્ઞાન-વિશ્વાસ અને

આત્મ જ્યોતિના અમૃત તરવની જુમીકામાં જ વિચરવાનું છે. કદિ પણ જુઃ શક્તિ જુરઃ શક્તિ સ્વઃ શક્તિ મહા શક્તિ જનઃ શક્તિ નપ શક્તિ અને સત્ય શક્તિ ગુમાવંશો નહિ. આધિદૈવીક શક્તિનું એ નિશાન છે. જેને ઐશ્વર્યનું જ્ઞાન છે તેને વિશાદ થતો નથી. અર્જુનને બગવાનનો સખા કહીએ છતાં પોતે પ્રભુનું ઐશ્વર્ય જૂલાં ખોદે કહાપણ કરી હાથઆર હેઠાં મૂકી મહારાવા લાગ્યો. વીર્ય સ્વામીના સ્વરૂપને જાણ્યો છે. તેના વિના કોઈ ક્રિયાથી તે હસતો નથી—યશ જાણખતાં મારો પ્રભુ અપયશનું કાર્ય કરતો જ નથી. એ નિશ્ચયે બય મટી જાય છે. અને તે દેવ અને લોભ પ્રભુની થી જાણખતાં કદિ થતા નથી. જ્ઞાન એવી શક્તિ છે. આકાશમાં ખોલેલો એકે એક ખોલ પકડાયેલો સાખીત થાય છે. રેડીયોનું કામ તપાસતાં ખાત્રી થાય છે. ધણું જાણવાનું છે. આ જોતક પંચજૂતો પાસેથી.

એ કરતાં આધ્યાત્મીક પાંચ તરવો ધણું પ્રગલ છે. એના પર વેદમાર્ગની સનાતન પંચાયતન પૂજના વિચારો કરવા જેવા છે. પૃથ્વીનું પ્રગલ તરવ મહાદેવ છે. જળનું પ્રગલ તરવ ગણપતિ છે. અગ્નિનું પ્રગલ તરવ દેવી છે. વાયુનું પ્રગલ તરવ સૂર્ય છે. અને આકાશનું પ્રગલ તરવ વિષ્ણુ છે. જેનામાં પૃથ્વી તરવ વિશેષ તે શીવનો ઉપાસક બને. જળ વિશેષ તે ગણપતિનો, અગ્નિ વિશેષે દેવીનો, વાયુ વિશેષે સૂર્યનો અને આકાશ વિશેષે વિષ્ણુનો ઉપાસક બને છે. ઉપાસનાને એ આધીન તરવ બ્યક્તિગત મનુષ્યની બોગોલીક શોધનું કાળ બને છે તેથી આસ્થળે આસૃષ્ટિક્રમ જુવવાનો નથી.

વદિચ્છેત્ પ્રકટઃ સ્વાત્મા ચન્દિહવત્ પ્રવિશેદ્યદિ । તદેવ સકલો ચન્ધો નાશમેતિ ન ચાન્વથા ॥ આધિદૈવિકમાં આત્મ પરીક્ષા થાય છે. કાષ્ટમાં અગ્નિ છે. છતાં બે કાષ્ટ મંથન કરી અગ્નિના તણખા નીકળે છે ત્યાં સુધી મથવામાં આવે છે. એ ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ આખા કાષ્ટને અગ્નિરૂપ કરી મૂકે છે, તેમ સર્વના હૃદયાકાશમાં પ્રભુ નિરાજીત છે. તેને વિરહભાવથી બહાર પ્રકટ કરી

સ્વત્વ કર્તૃત્વ સર્વરૂપત્વ, સર્વોધારત્વ વ્યાપકત્વ અને વિસ્તૃત ધર્માશ્રય-
ત્વનો અનુભવ કરનારા દૈવીજનો છે. તેમને માટે જુના પર પોતે
પંધારી પ્રજાભૂમિ, યમુના, આર્યા, શ્રી ગોવર્ધન-અને શ્રી કૃષ્ણ
લીલાનુભવ કરાવે છે. જ્યાં આનંદ તિરોમાર થતો નથી, ત્યાં
અખંડ લીલાનુભવ થવા કરે છે. એ કાર્ય કરીને ત્રિલોકમાં શુદ્ધ
પ્રેમ પ્રકટ કર્યો છે. મર્વધર્મીનો શ્વેષ પ્રેમ પરત્વે ગુલાઈ રહેતાં
આસુરભાવની નિવૃત્તિ થાય છે, સ્વાર્થ અને કૂરતા પમાવન કરી
જાય છે. અહિંસા, સત્ય, શૌચ દયા આસ્થિકતા આપોઆપ ખીસવા
લાગે છે. ખરે શ્વરાજ્ય સમાજ ધર્મમાં નથી. આત્મધર્મમાં જ છે. માટે
સંધિ સાધનારા સનાતન ધર્મીઓએ સત્ય સંપાદન કરવા શક્તિ કેળવવી
જોઈએ. શક્તિ છે આજના ધાંત્રીક બળ એના આગળ તુચ્છ લાગે છે.
એ શ્વભાવ વિજય કરનારી શક્તિ છે. વૈરાગ્ય પોતાનું સર્વશ્વ પ્રભુને
સમર્પી પરમાર્થ સાધવામાં પાછી પાતી કરતા નથી—સૌક વેદ પ્રસિદ્ધ
સત્યના માધન્યથી પોતાના છુટ સર્વ શક્તિમાન અને સર્વોપરિ ભાસે
છે. આ સનાતન ધર્મનાં સર્વોપરિ તત્ત્વો છે. એક એવી પ્રેમાવસ્થા
પ્રાપ્ત કરનાં બેભાવ ટળી જાય છે, સર્વજ બલ વર્તાવ છે.

આ પછી સંઘવીજીએ મર્વને વંદન કરતા આપેના શ્રમની દામા
માંગી સ્વસ્થાને બેઠા લીધી.

વળી આ ઉદાર ચરિત મંધવીજીનું સ્વાસ્થ્ય સુદઃ કમાયેલું
અને પરિશ્રમી દલ્લું. વિદ્વદ્ધ વર્ગમાં એમનું માન પુરેપુરું રહેતું.
પોતે પોતાની કાદીમાંથી જરા પણ કમતા નહોતા. વધાર્થ રામાય-
વાળા ખપ પુગતું જ બોલે. સોકરજનીય મામાને રાજી રાખવા જેવું
બોલે. પણ આ તો છેક મલ્લ સ્વમાનના તે બહે સામાને બોલું
લાગે પણ નિર્મલ રીતે રૂપેટ કદી દેવાની દેવરાજા દત્તા. જ્યાં
દરેક દરેક મનાતન ધર્મની ઉન્નતીના કામ કરવામાં એખરે જ રચા
છે. તેવા પુણ્ય પ્રાપ્તિને વંદન કરી એમના શક્તિદેહને પુષ્પાન્તો
મમયું ૧૩.

ભારતવર્ષમાં સંઘવીજ્ઞાનો પુનર્જન્મ

લેખક : વૈદ્યરાજ ભારકરભાઈ મલભાઈ

શ્રી. સંઘવીજ્ઞાના રમરણુચે તેમના ટ્રસ્ટીઓએ તેઓથીને રમરણુજ્ઞાન સમારક અંચ પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઇરાદ્યું છે તે બહુ સ્તુત્ય પ્રયાસ છે અને અત્યારના જમસુકત સમાજને માર્ગદર્શક થઈ પડશે એમ હું માનું છું. શ્રી. સંઘવીજ્ઞાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન તો મને નથી થયાં. કારણ અમે ધ્રાંગધ્રા રાજ્યમાં તેર વર્ષ સુધી રહ્યાં. એક વખત પોતે રાજકોટ આવેલા ત્યારે મારા પૂ. પિતાથીને મળવાનો સાજ મળેલો. પરંતુ હું તેમના દર્શનથી વંચિત રહ્યો, પરંતુ તેઓશ્રીનાં સુખપત્ર ધર્મમંગલાનો હું સરઆતથી જ ગ્રાહક હતો. અને નિયમિત વાંચતો, અને તે રીતે પત્રવ્યવહારનો પ્રસંગ મને ઘણી વખત પ્રાપ્ત થતો. તેમજ મારી તેમના પ્રત્યેની બાવના તથા પત્ર તરફની સહભાવના તથા પ્રેમને જોઈ બહુ ખુશી જતાવતા અને આંશી-વાંદ આપતા. તે તો મને બરાબર યાદ છે.

આ રીતે શ્રી સંઘવીજ્ઞાના અંગત પરિચયના કોઈ પ્રસંગો હું આપી શકું તેમ નથી.

પરંતુ તેઓશ્રીનાં 'ધર્મમંગલા' પત્ર તેમજ તેઓશ્રીએ રચેલ "પદ્મસંઘ" વગેરે સાહિત્ય વાંચતો તેઓશ્રીની પ્રભાવશાળી, નવન સત્યને કહી, નિષ્પક્ષપાત રીતે ધર્મ સિદ્ધાંતોને નીડર રીતે બહાર પાડનારી ઓળટવીલેખિની હતી તેમ તો મારે કહેવુંજ જોઈએ.

જો કે કેટલાક વર્ગને તેઓશ્રીની ધર્મભાવના તરફ માનદષ્ટિ રહેતી છતાં તેમની વાણી તથા લેખનમાં કંઈક અસહ્ય હોવાનો મત ધરાવતા. પરંતુ તે દોષ એ તેમનો આંતરિક દોષ નહોતાં પણ તેમની ધર્મ ભાવના તથા તેના સિદ્ધાંતોને નેવે મુકી આપણાં ધર્મ-સંસ્કૃતિ દેશની અવનતિમાં મુકનારાં તત્વોને ખુલાં પાડી પોતાના હૃદયની વરાળ જ સત્ય સ્વરૂપે કહાડતા.

સત્ય હંમેશાં સામાપક્ષને કડવુંજ લાગે છે. સત્ય દ્રુયાત્પ્રિય દ્રુયાત્ ન દ્રુયાત્સત્યમપ્રિયમ્ એ સનાતન સિદ્ધાંત છે પરંતુ જ્યારે હારમાં તે પૂર્ણ રીતે નથી પાળી શકાતો કે સમજી શકાતો એટલે 'સત્ય' વસ્તુવિપક્ષીને કડવીજ્ઞ હંમેશાં લાગે છે. અને એ સત્યોને પચાવવાની શક્તિ સમાજમાં હોય તો અત્યારની આપણી અવનતિ શા માટે હોત ?

અપૂજ્યા યન્ન પૂજ્યન્તે પૂજ્યપૂજાન્વતિક્રમઃ ।

શ્રીણિ તન્ન પ્રવર્તન્તે દુર્ભિક્ષં મરણં મયમ્ ॥

આ તેઓશ્રીની ચેતવણીના સૂરો બધિરતામાં પરિણમતાં, અત્યારે આપણે તેનાં ફળ જોઈએ, અનુભવી રહ્યા છીએ.

ખાંધો તો “કાલમલ” દરેક તત્વમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે અત્યારે ધર્મજ્ઞાનનો સમય આવે છે. એટલે આરા ધર્મચુરત પુરુષોનાં કથનને સાંભળ્યા નહીં અને કદર થઈ નહીં અને હજી પણ તેનું મૂલ્ય નહીં આવે પરંતુ સિવેકમ્રષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ ઘાતમુલ્લઃ એ રીતે પૂર્ણ વર્તન થયા પછી જ્યારે કાલમલ કરતાં ધર્મના અભ્યુદયનો સમય પ્રાપ્ત થયે તેવા પુરુષોનું જરૂર રમરણ થશે અને તેઓનું મૂલ્ય અંકારી

અત્યારના કાલમાં તો તેઓશ્રી જેવાઓનું મૂલ્ય ઘણું મધુર તે પણ ધન્ય જ માનવું ઘણા મરા યે સૂતાઃ આવે સમય છે.

તેઓશ્રીના રમરણ સાથે તેઓના જ સહકારો અને તેમના જેવી જ ધર્મની ધગલવાળા શ્રી. સાંગાણીજીનું પણ રમરણ થાય છે. હમણા જ તેઓશ્રી રાજકોટ આવતાં મળેલા અને શ્રી સંઘવીજી અને શ્રી. સાંગાણીજી એ બંનેની જોડીની એક અનોખી પ્રતિમા હતી. જે ખડિત થતા શ્રી. સાંગાણીજી એકલા છતાં અત્યારે ધણે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે પરંતુ કાલમળ આગળ તેઓને પણ નિરાશા પ્રાપ્ત થઈ રહી છે.

‘પરંતુ કાંઈ કીધર નહીં. શ્રી.સંઘવીજી જેવાઓની ધર્મ-દેશ પ્રત્યેની ભાવના કે વાસના એવી હતી કે પુન. ચોથ સમયે તેવાઓનો પુનર્જન્મ આપણા ભારતવર્ષમાં જ થઈ નિર્ધારિત પોતાના કાર્યને ફળાબૂત કરશે જ એ મદા છે.

હરિ : ૪૮

સ્વ. સ્વધર્મનિષ્ઠ, પ્રભુગુણાનુરાગી શ્રીયુત!
નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજના સ્મરણાંજલિ
સ્મારક ગ્રંથ માટે

સનાતન વૈદિક હિન્દુધર્મની સમીક્ષા

લેખક : લાલજી વીરેશ્વર જાની, ગીતા મંદિર, જસપુર
(અગધરા વૃત)

જેમાં આચાર સાથે વિધવિધ વિધિના છે વિચારે ભરેલા,
જેમાં ઐદિક સાથે પરમવ સુખનાં સાધનો છે કહેલાં,
શિક્ષા આપે અદ્વિતીય વ્રતતથો સુખદા, રક્ષીને જીવ સર્વે
એવા આ હિન્દુ ધર્મે જનમતિ દરજે, નિર્મળા નિત્ય ગર્વે.

(૨)

શિક્ષા આપે મદા જે તનમન વચને, સત્તને સેવવાની,
શિક્ષા આપે બધાને, પરદિન કરવા, દાનધર્મે જણાવી;
ચોરી, જારી, જુગારી તરત જ તજવા, શિખવે જેહ મર્મે,
એવા આ હિન્દુ ધર્મે જનમન દરજે, નિર્મળા નિત્ય ગર્વે.

(૩)

નીતિ ધર્મે રહોને નિરમળ શિખવે, પાક નિર્વેર કરા,
સ્નેહે માયા-દયાના હિતકરે શિખવે પાક આતિથ્ય કરા;
ગીતાના પાઠ જેમાં અનહદ ઉપકારો કરે પ્રાર્થો પ્રત્યે,
એવા આ હિન્દુ ધર્મે જનમતિ દરજે, નિર્મળા નિત્ય ગર્વે.

(૪)

શિક્ષા જે શ્રેષ્ઠ આપે 'જનની' સમગણો અન્ય નારી સદાથે
શિક્ષા આપે સદા જે ગૃહિણી ગુણીતણા ગુણને પૂજવાને,
ઝીંતે બોલે સુખાર્થે, પતિમન નિજના પાગવા પૂર્ણ પ્રેમે,
એવા આ હિન્દુ ધર્મે જનમતિ દરજે, નિર્મળા નિત્ય ગર્વે.

(૫)

પુત્રો જે ગાય પ્રેમે, રવિ-શશિ, ગુણીને પ્રાપ્તને પડિતોને,
શિક્ષા દે જે મદાથે, તન મન ધનથી, શુદ્ધિને માધવાને.

- સંખ્યા ને દેવ સેવા અનુદિન શિખવે નેક વ્યવહાર સર્વે, —
એવા આ હિન્દુ ધર્મે જનમતિ દરજે, નિર્મળા નિત્ય ગર્વે.

(૬)

માતા ને તાત પ્રત્યે, ગુરુજન ગુણીને, પૂજ્ય આચાર્યને વા,
દેવા સન્માન ભાવે, પ્રતિદિન શિખવે, બોધના પાઠ એવા;
દાખે નિત્યે દયા જે પતિત જન પ્રતિ, રંકને રોગી પ્રત્યે,
એવા આ હિંદુ ધર્મે જનમતિ કરજો, નિર્મળા નિત્ય ગર્વે.

(૭)

સાચા કષ્ટાણુ માટે ગુરુવર શિખવે શિષ્યને આત્મ—તત્ત્વ,
વિદ્યા આરોગ્ય માટે હૃદ મન કરવા દાખવે બ્રહ્મચર્ય;
તૃષ્ણા ટાળે ધણી ચે, પ્રિયતમ પ્રજામાં પ્રેરીને પુણ્યકર્મે,
એવા આ હિંદુ ધર્મે જનમતિ કરજો, નિર્મળા નિત્ય ગર્વે.

(૮)

જેમાં સર્વો તણા છે, જીવિત સુખ તણા ઉચ્ચ આદર્શ પ્રેમાં,
જેમાં દાંપત્યકેરા નિરમળ ધરમો, કહાપણે છે જ દોષો;
જેના ગીતાદિ ગ્રંથો સુખકર સહુને પ્રેરતા વિશ્વધર્મે,
એવા આ હિંદુ ધર્મે જનમતિ કરજો, નિર્મળા નિત્ય ગર્વે.

(૯)

શિક્ષા આપે સદા જે પર હિત કરવા, બહુ ભાવે રહેવા,
શિક્ષા આપે ક્ષમાની, દુરચણ દગાને, સત્તુકાર્યો સહેવા;
બોધે જે બ્રહ્મવિદ્યા, પરબવ મુધરે, આ બધે શાંતિ અર્પે,
એવા આ હિંદુ ધર્મે, જનમતિ કરજો, નિર્મળા નિત્ય ગર્વે.

જેઓ છવી જ ગણ્યા જનહિત કરવા ધર્મધરા ધરીને,
જેણે સદ્ધર્મ બોધ્યા તનમનધનધી ધરીની પ્રીતિ-અર્થે;
શિ શા દેવા જ જન્મ્યા નરતનું ધરીને, દેવતાં દાર છાડી,
એવા આ સંઘવીજી, અમર ફરી થયા દર્શમાં પ્રાણ લોડી.

અનુષ્ટુપ

ચતાં સદ્ધર્મનો લોપ, વિશ્વ આ નાશ પામતું;
ચતા સદ્ધર્મની રક્ષા, વિશ્વ પ્રાણ પ્રમારતું.

ૐ શ્રુતિ શિવમ્ ।

ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ॥

સ્વદેશ અને ધર્મસેવક સંઘવીજી

શ્રીમાન હરિદાસ અચરતલાલ

શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી જાતે લેઉઆ પાટીદાર અને ગભાં શ્રીમંત હતા, છતાં ઇડર સ્ટેટમાં નોકરી કરવા દરમ્યાન રામ પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરેલી હતી. તેઓ સનાતન ધર્મની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાણરૂપ હતા. એક સમર્થ સાક્ષર અને કવિ હતા. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ગુજરાતી તેમજ હિંદી વિગેરે ભાષાઓ ઉપર તેમનો સારો કાબુ હતો, તે તેમનો લખેલો “પદ્યસંઘ” વિગેરે કાવ્ય ગ્રંથ વાંચી જોતાં લાગે છે. તેમણે ‘મહાકાવ્ય’ વિગેરેમાં લખેલા ધાર્મિક લેખો ઉત્તમ અને આનંદ અને બોધદાયક છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં શ્રી સંઘવીજી તીવ્રકના અનુયાયી હતા. ખંગાળના ભાગલા સમયની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે અત્ર અત્ર સક્રિય ભાગ બજાવેલો. સ્વદેશની ગળવળમાં પણ તેઓ ભાગ લેતા હતા. સામાજિક અને ધાર્મિક વાગ્યતોમાં મહાત્મા ગાંધીજી સાથે તેમનો સાચો તીવ્ર મતભેદ હતો. અને તે જરા પણ ડબ્બા સિવાય વિના સંકોચે મોટી મોટી સભાઓમાં પણ જાહેર કરેલો છે. વડોદરાના શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી સ્થાપિત શ્રી ઐય: સાધક અધિકારી વર્ગના તેઓ એક અગ્રેસર શિષ્ય હતા. તેમનું આશુર્યે જીવન અનેકવિધ ધાર્મિક કાર્યોમાં અને વ્યવહારોમાં વ્યતીત થયેલું છે. જાહેરમાં શ્રી સંઘવીજી એક પ્રખર વ્યાખ્યાના તરીકે જાણીતા હતા.

તેમના અવસાનથી રૂઝા અમદાવાદે જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતી આલમે એક પ્રખર વિચારક, એક સમર્થ વિવેચક, સાહિત્યકાર અને ધાર્મિક પુરુષને ગુમાવ્યો છે.

ધર્મગ્રંથી સંઘવીજી

લેખક ધર્મધુરંધર શ્રીમાન રમણલાલ લલ્લુભાઈ

ભારતમાં સનાતન ધર્મ ઉપર જેટલા આક્રમણો થયા છે એટલા કોઈ પણ દેશના કોઈ પણ ધર્મ ઉપર ભાગ્યે જ થયા હશે. છતાં આજે સનાતન ધર્મ આ દેશમાં ટકી ગયો છે એ એના અમરપણાનો અદ્વિતીય પ્રતિદાસ છે. સનાતન ધર્મને આમ ટકાવી રાખવામાં અને તેના આક્રમણકારોને મક્કાત કરવામાં ભારતના અનેક મહાન પુરોહિતા આત્મભોગ અને મલિદાનના જીવનંત કષ્ટાતો ભણીતા છે. વેદનારાયણના અવતારોરૂપે એ મહાન પુરોહિતે સનાતન વેદ ધર્મની રક્ષા કરી છે, અને સનાતની વિજય જગ અણુતમ રાખ્યો છે.

સમગ્ર દેશમાં બાપક મનના મૌઘ ધર્મ સમયે ચક્રાચાર્યે કર્યો. દ્વિગિજય અને આનંદામી ભોગન બાદશાહોનાં ઝંનુની હુમલાઓ સામે શિવાજી અને મહારાજા પ્રતાપ જેવાના જીવન સમર્પણો કોઈ પણ સનાતન ધર્મપ્રેમી જૂને તેમ નથી.

સહભાગ્યે એ ધર્મ યુરોનો મમય ગયો છતાં સનાતન ધર્મ આજે જીવતા જાય છે. આજે ગણ આક્રમણો કરતાં આધુનિક આક્રમણો વધારે વેગ લેતા જાય છે વીસમી સદીથી સુતારાને નામે આ ધર્મ ઉપર અનેક ચડાઇઓ થયા માટી. આવાં આક્રમણો સામે અમદાવાદમાંથી એક ધર્મોગ્રંથી પુરોહિતે કરીમદ્ થઈ સામનો કરવા માટે, એ મહાપુરોહ કોઈ ધર્મોચાર્ય ન હતો કે ન હતો કોઈ માધાગી મન્વારી એ ન હતો કોઈ પાંડિત કે ઉપદેશક કોઈ યાજ્ઞજી પરંતુ એક સાદો સહવિચારને, ધર્મને અવગમી સનાતન વ્રાત્યરણી પાટીદાર કુળેત્પજ નચીનદાસ પુરોહિતમદાસ સચવી.

સનાતન ધર્મના પ્રત્યાધાની સુધારકોનો સામનો કરવામાં શ્રી સધરીજીએ કમર કસી હતી સુધારકોની એકેએક દિનિયોનો તેમજ સચોટ રદિયો આપ્યો હતો અનેક તાલિવાદમાં ધર્મ વિરોધિઓને

તેમણે શિક્ષત આપી હતી અને સુધારક પ્રવૃત્તિઓ સાથે લાજ પતી ધરી હતી. સનાતન ધર્મનું રક્ષણ એ જ તેમનું ઇચ્છનું ધ્યેય હતું અને તે છેવટ સુધી એ ધ્યેયને વળગી રહ્યા હતા.

જાતે તેઓ પાટીદાર હતા છતાં એક ઉચ્ચ બ્રાહ્મણને જાણે તેવા આચારવિચાર અને ધર્મ બચ્ચાર પાળતા હતા. ધર્મ, વેદ, સ્મૃતિ અને બ્રાહ્મણને તેઓ પ્રાણ કરતાં પણ અધિક માનતા. શાસ્ત્ર પંડિત કર્મકાંડી બ્રાહ્મણને તેઓ સદા પૂજ્ય માનતા અને અંતઃકરણના આદરથી વધાવતા.

સનાતન ધર્મ પ્રેમી ત્રિદેહ વર્ગના ન્યાય તે સર્વક ધરાવતા અને પકિતો સાથે ધર્મની ચર્ચાઓ કરતા. ધર્મવિરોધક કાયદા કે બીજાના અનેક વખતે સંઘવીજીએ સામના કર્યા છે, અને સચોટ દલિલો સાથે લડતો ચલાવી છે.

ગનુરમૃતિ અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તેઓ નિત્ય નિયમિત પૂજા પાક કરતા. યજ્ઞ અને સનાતન ધર્મ સંમેનનોના સચોજનોમા એમને ઘણો રસ અને ઉત્સાહ હતો. આવા ઉત્સવો તેમણી વખત ચોજતા, ઉજવાવતા, અને તેમાં મક્રિય ભાગ લેતા. સને ૧૬૩૮માં મે દેવી ભાગવત અષ્ટોત્તરશ્વ પારાયણનો સમારંભ કરેલો તેમાં પણ સંઘવીજીએ વલ્લભધોળાવાળા પૂજાભાષ સાથે આવી મને ઉત્સાહ પૂર્વકનો સારો સહકાર આપ્યો હતો. આવા ધર્મોત્સાહો જ્યાં જ્યાં થતા ત્યાં ત્યાં તેઓ ખૂબ જ આનંદ ઉર્મિ અનુભવતા, અને પ્રયોજીને પ્રોત્સાહન આપતા.

આશરે ૪૫ વર્ષ ઉપર સાક્ષર થી રમણભાષ નીલકંઠનું એક પુસ્તક 'બદ્ર બદ્ર' પ્રગટ થયું હતું. આ પુસ્તક શુજરાતી ભાષામાં એક હાસ્ય રસ પ્રવાન પુસ્તક તરીકે ઘણું લોકપ્રિય નિવડ્યું હતું. આજ પુસ્તકે ૨૪૦ રમણભાષને એક હાસ્ય લેખક તરીકે ખ્યાતિ અપાવી; પરંતુ આ પુસ્તકમાં ધર્મના ઉપર હાસ્ય કદાક્ષ કરવામાં આવેલા બોધ સનાતન ધર્મ ઉપર એક કદાક્ષ શુક્ત આક્રમણ થાય છે એ સંઘવીજીને ચોખ્ખું જણાયું અને તેમનું ધર્મપ્રેમી હૃદય કંકળી ઉઠ્યું અને તેનો તેવાજ ૩૫ રગમા સામનો કરવાનું તેમણે બીડું ઝડપ્યું હોય એમ તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા બ્રેગણ્યદ્ર

પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે. આ વખતે સાક્ષરો સાક્ષરોના આ વાક્ય-
યુદ્ધે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અનેરો રસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો.

આવાં શાબ્દિક ધર્મ યુદ્ધો તેઓએ અનેક વખત ખેડ્યા છે
અને ધર્મધોષણા માજતી કરી છે.

શ્રી નગીનદાસ સંઘવીજી સનાતન ધર્મના પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાન
વાચકરૂપિ હતા, તેમનાં અનેક પ્રસંગનાં વ્યાખ્યાનો પુસ્તિકા રૂપે
પ્રમિદ થયાં છે, તેમના વ્યાખ્યાનોમાં હૃદયનાં ઊંડાણની ધર્મ ભાવના
અને સનાતન લાગણીઓ ઉભરાતો અને શાસ્ત્રોપદેશનો વેગીસો
પ્રવાહ વહેતો જણાતો. હિન્દુ સનાતન ધર્મનો તેઓ જ્વલંત પક્ષપાત
કરતા અને ધર્મ વિદ્રોહીઓને કડક અને જડખાતોડ દલિલોથી અનેક
પ્રસંગે મદાત કરતા.

અમદાવાદની સુપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મચારીની વાડીના શ્રી સંઘવીજી
ટ્રસ્ટી હતા. અમદાવાદની મધ્યમર્મ આવેલી આ વાડીને બ્રહ્મચર્ય-
શ્રમની કુટીર જેવી તેમણે બનાવી હતી અને ત્યાં અનેક બ્રહ્મચારી
બહુકો સનાતન ધર્મ પ્રમાણે રાત્રિ અને કર્મકાન્ડનો અભ્યાસ કરતા.
એમાંના કેટલાક બ્રહ્મચારીઓ આજે પણ મહાગત સંઘવીજીને
યાદ કરે છે.

આ વાડીમાં ભોંયરામાં રોજ નીચે એક શિવલિંગ હતું. આ
શિવલિંગ બહાર કાઢવાની અને એક બધ્મ શિવમંદિર બંધાવવાની
તેમની હિત્સુકતા હતી, પરંતુ તેમના જીવનકાળમાં તે બાવના સિદ્ધિ
તેમને સાંપડી નહિ. ૨૯ સંઘવીજીની એ બાવના તેમના સ્વર્ગવાસ
પછી ટ્રસ્ટીઓએ સિદ્ધ કરી છે અને ત્યાં આજ એક બધ્મ શિવાલય
ભાંધરામાં આબુ છે. જે શાંતિશુભન થીએટરની બાજુમાં છે.

સનાતન ધર્મો વિદ્વાનોએ તેમના અનેક સનાતન ગુણધર્મ અને
વેદશાસ્ત્રયુક્ત વ્યાખ્યાન માળાઓથી આકાષામ્ "વ્યાખ્યાન માર્ગ"નું
બીરદ અર્પેલું અને "વ્યાખ્યાન માર્ગ" સંઘવીજી તરીકે તેમને
સંબોધતા. તેઓ કેમ યોગબ્રહ્મ પુરુષ જેવા હતા. અમદાવાદમાં
સનાતન ધર્મ સેવાના એક પરમ તેજોજ્વલ નર જેવો હતા. તેમની
એટ આજે પણ સનાતન ધર્મપ્રેમી જનતાને સાથે તેમ છે.

૧૧૮. સનાતન ધર્મપ્રેમી સંધવીજી

શ્રીમાન બાલાભાઈ ગિરધરભાઈ.

સધવી નગીનદાસ પુરોતમદાસ એક બાહોણ, નીડર ને મનાતન ધર્મપ્રેમી વ્યક્તિ હતા. તેમની સાથેનો મારો પરિચય લગભગ વીસ વર્ષનો હતો. વર્ષોગ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘ સમય અધિ-વેશન ને અન્ને શ્રી સ્વામિનારાયણના મંદીરમાં શ્રી.૧૦૮ શ્રી ગોકુળ-નાથજી મહારાજના અધ્યક્ષપણામાં ભરાયુ હતું તે વખતે મારી જોડે તેમણે ઘણું સારુ કામ કરી બતાવ્યું હતું; ને તેમની હિંમત તો અજમ, પમાડે તેવી હતી; જો કે તે વયોવૃદ્ધ છતાં જીવન કરતા વધારે જીવસાથી બાપણુ કરતા તેમજ તેમની હિંમત તથા ધર્મને મારેનું જ્ઞાન તેમજ સાગણી એટલી બધી હતી કે અત્યારે તેમની પાછળ વખાણુ કરનાં તે તેમનું ચિરમરણુ તરીકે મળ્યાય. તે બાગ્યે જ સનાતની સમામાં કાર્ય કરતા જોરામાં આવતા ના હોય. તેમની દોરવણીથી બીજામાં ઉત્સાહ ને ધગદ પેદા થતી. તે પોતાના પદરના પૈસા ખર્ચવામાં પણ પાછી પાની કરતા નહી. તેમજ ડોપ પણ વ્યક્તિથી અંગાઠ જમ પોતાનો સ્વધર્મ, સનાતન ધર્મ તેમજ હિંદુઓના ધર્મને ડોપણુ પ્રતિસ્પર્ધીના પડકારને ખડે પગે ઝીનવા હંમેશાં તૈયાર હતા. તેમના સાનિધ્યમાં ડોપતી પણ હિંમત વ્યાપ્ત નહીં કે તેમની વિરુદ્ધ વિચાર જાહેર કરે એટલા પ્રખર ને સુસ્ત વિચાર ધરાવનાર વ્યક્તિ હતા, તેમને મારે વધારે તો શું લખું પરંતુ તેમના જૂતન ઉપરથી વિરોધાન થયા બાદ લખ્યા ઉત્પાદ ને વિધર્મના કામદાઓ ઠોકી બેસાડવામાં આવ્યા છે. જો કે જાહેરમાં બહુ વખત વિરોધ થયેવ પણ સરકાર કાંઈ માગણીને કશુંલ નહીં કરતા પોતાનું ધાર્યું કરે જાય છે એ જ કાળ જળનો મહિમા છે.

૫

પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે. આ વખતે સાક્ષરો સાક્ષરોનાં આ વાક્ય-
યુદ્ધે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અનેરો રસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો.

આવાં સાબિતક ધર્મ યુદ્ધો તેઓએ અનેક વખત બેઠ્યાં છે
અને ધર્મધાણી ગાજવી કરી છે.

શ્રી નગીનદાસ સંઘવીજી સનાતન ધર્મના પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાન
ધાત્રેપતિ હતા, તેમનાં અનેક પ્રસંગનાં વ્યાખ્યાનો પુસ્તિકા રૂપે
પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેમના વ્યાખ્યાનોમાં હૃદયનાં ઊંડાણની ધર્મ ભાવના
અને સનાતન લાગણીઓ ઉભરાતી અને શાંતોપદેશનો વેગીસો
પ્રવાહ વહેતો જણાતો. હિન્દુ સનાતન ધર્મનો તેઓ જ્વલંત પક્ષપાત
કરતા અને ધર્મ વિઠોહીઓને ઠડક અને જડગાતોડ દલિલોથી અનેક
પ્રસંગે મઢાત કરતા.

અમદાવાદની સુપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મચારીની વાડીના શ્રી સંઘવીજી
ટ્રસ્ટી હતા. અમદાવાદની અધ્યક્ષ આ વાડીને બ્રહ્મચારી-
શ્રમની કુટીર જેવી તેમણે બનાવી હતી અને ત્યાં અનેક બ્રહ્મચારી
બહુકો સનાતન ધર્મ પ્રમાણે શાસ્ત્ર અને કર્મકાન્ડનો અભ્યાસ કરતા.
એમાંના કેટલાકે બ્રહ્મચારીઓ આજે પણ મહાગત સંઘવીજીને
યાદ કરે છે.

આ વાડીમાં ભોંયરામાં રોજ નીચે એક શિવલિંગ હતું. આ
શિવલિંગ બહાર કાઢવાની અને એક બધ્મ શિવમંદિર બંધાવવાની
તેમની હિત્સુકતા હતી, પરંતુ તેમના જીવનકાળમાં તે ભાવના સિદ્ધિ
તેમને સાંપડી નહિ. સ્વ. સંઘવીજીની એ ભાવના તેમના સ્વર્ગવાસ
પછી ટ્રસ્ટીઓએ સિદ્ધ કરી છે અને ત્યાં આજ એક બધ્મ શિવાલય
બાંધવામાં આપ્યું છે. જે શાંતિજીવન થીએટરની બાજુમાં છે.

સનાતન ધર્મો વિદ્વાનોએ તેમના અનેક સનાતન ગુણધર્મ અને
વેદશાસ્ત્રયુક્ત વ્યાખ્યાન માળાઓથી આકાષાઈ “વ્યાખ્યાન માર્તંડ”નું
બીરદ અર્પેલું અને “વ્યાખ્યાન માર્તંડ” સંઘવીજી તરીકે તેમને
સંબોધતા તેઓ કેન્દ્ર યોગગ્રંથ પુરુષ જેવા હતા. અમદાવાદમાં
સનાતન ધર્મ સેવાના એક પરમ તેજોજ્વલ નંદ જેવા હતા. તેમની
બેઘ આજે પણ સનાતન ધર્મપ્રેમી જનતાને સાથે તેમ છે.

સંધવીજીનું સ્વદેશાભિમાન

શ્રીમાન નરસિંહલાલ લલ્લુભાઈ

સ્વર્ગસ્થ સનાતન ધર્મપરાયણ શ્રીયુત નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંધવી એક પ્રસિદ્ધ સનાતન ધર્મના કાર્યકર્તા હતા. સંધવીજી સાથે મારા પિતામહ સ્વ. મોતીલાલ હીરાભાઈને થોડો સ્નેહસંબંધ હોવાથી તેમની સાથે મારે પ્રસંગોપાત મળવાનું ઘણીવાર થતું હતું. જ્યારે જ્યારે તેઓમીને મળવાનું થતું ત્યારે તેમનામાં તેમની ધાર્મિક વૃત્તિ, સત્યપ્રતિ આગ્રહ, એક વચનીપણું, સૌજન્યતા, વિદ્વતા, પ્રમાણ્યતા અને ધર્મ પરાયણતામાં તો એક પવિત્ર ધ્રાણ્ય પાળે તેવી રીતનું તેઓ જીવન ગુજારતા જોવામાં આવતા હતા.

સંધવીજી પ્રખર વક્તા હતા. તેમની વક્તૃત્વ શક્તિ અદ્ભૂત હતી. તેમના ભાષણો સાંભળવામાં રસ પડતો અને કંઈ જાણવાનું મળતું. તેમના ભાષણોને શ્રોતાઓ ઉપર સારો પ્રભાવ પડતો.

સંધવીજીમાં ધાર્મિકતા હતી તેમ તેમનામાં સ્વદેશાભિમાન પણ હતું. એકવાર બગુભાઈના વંડામાં રાણાશ્રી સરતાનસીંગજીએ મત્સ્યવેધ, ક્ષુદ્રવેધ વિગેરે પ્રમેગો ક્યાં હતા. જેમાં ઘણા માણસો આઘ્યા હતા. આ પ્રસંગે જુદા જુદા ચાર રંગના ગોળાનું એક ફરતું ચકકર રાખવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે રાણાશ્રી સરતાન સીંગજીએ પ્રેક્ષકોને પૂછ્યું કે આ ફરતા ચક્રમાં કું કયા રંગના ગોળાને વીંધું? ત્યારે પ્રેક્ષકોમાંથી કાળાને વિંધવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. ત્યારે સંધવીજીએ કહ્યું કે કાળાને નહિ પણ સફેદ રંગના ગોળાને વીંધો. એમ કહ્યું. અને પછી સફેદ રંગના ગોળાને વિંધવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે સંધવીજીનું સફેદ રંગનાને વિંધવાનું કહેવામાં તેમનું સ્વદેશાભિમાન લોકોને સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું હતું. અને સંધવીજીના એવું કહેવાથી ઘણા ખુશી લોકો થયા હતા.

નગીનદાસ-સંઘવીના જીવન ઉપર દષ્ટિપાત

શ્રીમાન ડાહ્યાભાઈ આદરભાઈ પટેલ

૧. સંઘવી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સાથે માઠ પરિચયમાં હોવાવેલો તેમ કહી શકું નહિ. ફક્ત એક, બે વખત સામાજિક સંમેલનમાં રૂબરૂ મળવાનું થયેલું. પરંતુ તેમના લેખો તેમજ વ્યાખ્યાનો મારા જોવામાં આવ્યા હતાં. તે ઉપરથી તેઓ એક સુસ્ત સનાતની હતા તેમ સિદ્ધ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાના વિચારો જાહેરમાં ચૂકતાં તેઓ બોલકુલ અચકાતા નહિ. કેટલીક વખતે તો તે વખતના સુધારકો અને શબ્દહારી પુરુષો સાથે પણ તેઓ ધંધો સખત ભાષામાં ટીકા કરતા અચકાતા નહિ.

તેમનું જીવન સાદું અને તપોમય હતું. તેઓ સુસ્ત સનાતની હતા. અને તેઓએ હરિજન મંદિર પ્રવેશને અંગે મહાત્મા ગાંધીજી સાથે ધણો સખત વિરોધ ક્યો હતો. પાશ્ચાત્ય ઈશવણી લીધેલા ધણા યુવાનો જે પશ્ચિમનું અંધ અનુકરણ તેમના જીવનમાં કરતા હતા તેમની પણ ટીકા કરવા તે ચૂકતા નહિ.

તેઓ બાળસંન્યાસી હતા અને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અહમદાબાદ પાળવાના તેઓ પ્રખર હીમચત્રો હતા. મુઢરશાસ્ત્રમાં પણ મિતાહાર અને સંઘમ પાળવાનો બોધ આપતા તે જમાનામાં મીમંસુસિંહાચાર્યજીએ રથાપેલ એવરસાધક અધિકારી વર્ગના તે આગેવાન પ્રચારક હતા. તે વખતના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓમાં પશ્ચિમના દુર્ગુણો પેસી ન જાય અને તેમનામાં આર્વસંસ્કૃતિના સંસ્કારો આવે તે માટે તેઓ ખાસ પ્રયત્ન કરતા.

અગ્રણી હોવા છતાં નિરાભિમાની હતા. સ્વભાવે સરળ, શાંત, નમ્ર અને મળતાવડા હોવા છતાં અસત્યની સામે વીરતા દાખવવામાં શાંતપણે વીર હતા. જનતામાં- ધર્મ પ્રચારથી 'ધર્મમંગળા'ના નામે વર્તમાન પત્ર દ્વારા તેમણે જે જે સેવા કરી છે તે શુદ્ધ સનાતન ધર્માવલંબીને શોભાવે તેવી છે. ધણી ધર્મપ્રચારક સંસ્થાઓમાં તેઓએ પોતાના જીવનનો મહાન ધાળો આપ્યો છે. જીવદયાની સમા-ઓમાં મારી વિનંતિથી તેઓશ્રીએ હાજરી આપી જીવદયા પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમ દાખવ્યો છે. તેમણે વૃદ્ધ હોવા છતાં, વિદ્વાન્ હોવા છતાં, શ્રીમંત હોવા છતાં, ધર્મશાતા હોવા છતાં, નેતાનાં મોટાં સર્વ સાથે સન્માનપૂર્વક સમાનતાએ સહભાવપૂર્વક કાર્ય કરી પોતાના જીવનને અને કુળને શોભાવ્યું છે. એ મારો જાતિ અનુભવ છે. મારા દરેક કાર્યમાં તેમણે મને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. મારા લખેલા નવમંદાશતક પુસ્તકમાં તેઓશ્રીએ ભક્તિભાવ દર્શક સુંદર અભિપ્રાય આપી મારી કાવ્યશક્તિને આશ્ચર્યજનક અમૃતક્ષણ જેવી રસવતી બનાવી છે. કેટલીક ધર્મ સમાજોમાં મારા કાવ્યોત્તું પ્રકાશન કરવા સમય આપ્યો છે. એકંદરે તેમની સાથેના વાર્તાલાપમાં મારા જીવનને ખિલવનારા પ્રોત્સાહનો આપી મારી શાનદિપિકાને તેજસ્વી બનાવી છે. અનેક રીતે હું તેમનો આભારી છું. અંતમાં કહેવું જોઈએ કે તેમની ધર્મપ્રવૃત્તિ ધર્મોત્તમા તરીકે ગણાવાને યોગ્ય છે. શુજરાતને તેમની મહાન ખેડ પડી છે તે નિર્વિવાદ છે. પરમાત્મા સંઘવીજીના આત્માને શાશ્વત શાંતિ અપી એવી આંતરિક ભાવના વ્યક્ત કરતાં વિરમું છું.

ધર્માત્મા સંઘવીજી

લેખક - શ્રી કાશીરામ લાલશંકર ઝોઝા (ગ્રેમી)

સામ્રાટ સમયમા સનાતન ધર્મની અવહેનના યત્ન રહી છે અને વિદેશીય વીતાવરણના અન્વયે કૃત્રિમ સુધારાએ ધમધેસારો કર્યો છે. એવી સયોગેયા શુદ્ધ સનાતન ધર્મોવલંબી મહાપુરુષોમા સ્વ-નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ મંઘવીજીનું નામ ગુજરાતની જનતાને બાએ જ અજાણ્ય હશે. સંઘવીજી જાતે પાટીદાર હતા. છતાં ધર્મે કર્મે શુદ્ધ બ્રાહ્મણ જેવા હતા. સંઘવીજીએ પોતાનું આખું જીવન સનાતન ધર્મ સેવક તરીકે બતીન કરી દેશમશહૂર વિદ્વાન પંડિત વર્ગમા પ્રથમ પકિતનું નામ મેળવ્યું છે આજકાલ બ્રાહ્મણ જાતિમા ઉત્પન્ન થયેના બ્રાહ્મણો પણ મોટે ભાગે સનાતન ધર્મોચારને પાળી શકતા નથી. નિત્ય કર્મ કરવાને ઉદાસિનતા સેવે છે. જ્યારે સંઘવીજી પાટીદાર કોમમા ઉત્પન્ન થયેના હોવા છતાં સનાતન ધર્મોચારના સુરત હિમાયતી હતા. નિત્ય કર્મમા નિપુણ હતા. તેમની બક્તિભાવના અને તેમની સેવાશ્રુતિ સમાજને આદર્શરૂપ હતી. ખરોપકારી કાર્યમા હમેશા ઉત્સાહપૂર્વક તન મન અને ધનથી સેવા અપતા હતા. જીવન-દેવાના પ્રતિપાવક કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. સંઘવીજીના પરિચયમા હેઠા પાંચસ વર્ષથી હું આવેયો છું. જ્યારે જ્યારે જે જે કાર્યે હું તેમને મળવા જતો ત્યારે ત્યારે તેમના સરગ રવમાવે અને ધર્મગુણે મારા ઉત્સાહમા વૃદ્ધિ જ થતી હતી ધણી વખત સવારના સમયે ગયો હોય ત્યારે તેઓ પાઠપૂજાદિ નિત્ય કર્મમા નિમગ્ન જણાતા હતા. સાચા જ્ઞાન તેમનું પ્રશસનને પાત્ર હતું. ભારતની ધર્મપુરી ગણાતી કાશી નગરીના મહામહોપાધ્યાય વિદ્વાન મંડળમા તેઓએ પ્રથમ પકિતનું માન મેળવ્યું છે. તેઓએ ધર્મને અતુલરતા ધણી પુસ્તકો લખ્યા છે એટલું જ નહિ પણ પાખંડનું ખડન કરવા અને દબીએનો દબ દૂર કરવા જીવન પવંત અંધા અપરિશ્રમ કર્યો છે અને સુધારકો સામે કેડ બાંધી લેખનસક્રિય એ અનેક પુસ્તકો લખ્યા છે. એવો ધર્મગુણી અને વિદ્વદ્ધ મંડળમા

શ્રી. નગીનદાસ પુરષોત્તમ સંઘવી

લેખક : શ્રી. ગૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ,

બી. એ. એલએલ. બી, એડવોકેટ, અમદાવાદ

ધર્મધુરંધર, બ્યાખ્યાન માર્તન્ડ શ્રી. સંઘવીજી સિવાયતું અમદાવાદ જોઈશું ? ને તે ક્યારે ? એનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. ધર્મમંગળા, ભાષણો, દરેક સત્પ્રવૃત્તિમાં તેમનો કાળો હોય. તેમનું વાક્યાવૃત્ત, તેમનો ઘાંટો, નાદ, વાકપ્રવાહ અને વિનોદ દરેક સભામાં હોય. રાહ જોવાતી હોય કે શ્રી. સંઘવી ક્યારે જોવાના હોવા થાય ? શ્વેત વસ્ત્રો, મોટી જાંબુડી પાધડી, દેશી પોષાક અને છુસંદ અવાજ. એજ શ્રી સંઘવી. સભાઓ ગજવરી હોય તો “ ન. પુ. સંઘવીને જોવાનો ” એમ કહેવાય. કેઈ પણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ તેમના સિવાયની ન હોય.

તેમનામાં આજસ ન હતી. દરેક શુભ પ્રવૃત્તિમાં તે સાથે આપે, આનંદ થાય. કાળજી રાખે. જુના સંસ્કાર છોડાવી દેનાર આજની ઋષુ કોણ ? ગંધા એક ખાસે પાણી પીએ ? બાળકોને નિશાળોમાં એક ખાસે પાણી પીવડાવાય ? એક ખાસે પાણી પીવાતું અને એક બાજુ જમવાની તો આપણા આધુર્વેદમાં પણ મના કરેલી છે. એનોપથીવાળા પણ કહે છે કે તે આરોગ્યથી વિશદ છે. એથી જંતુઓ અને એવે ફેલાય છે. પાચેરીયા થાય છે. હિંતા એવી રીતે ફેલાય છે એમ તે માનતા.

ધર્મ, મંસ્કૃતિ અને વિવેક, વિચાર, વાણી વગેરેને મળીને મુકવા તેમણે દરેક જગેર પ્રવૃત્તિ અને સંસ્થાઓમાં જાગ લીધેલો. તેઓ પાંદરાળા ચલાવતા, ધર્મ સંસ્થાઓ ચલાવતા, ધર્મ મંડળો ચલાવતા. સનાતન ધર્મના રક્ષણ માટે પોતાનાથી જનતું કરી છુટા. જરૂર પડે ત્યાં પ્રહારો પણ કરતા અને આડે પથે પડેવાને ગ્રીમડી પણ આપતા. તેઓ વિદ્વાન હતા. પુસ્તકો લખતા; કાવ્યો લખતા સામાયિક ‘ ધર્મમંગલા ’ ચલાવતા.

જીવન જ્યોતિ

[શિખરણી]

મુખ્યેના પુષ્પો, પરિમલ પ્રસારે જગતમાં,
 જનાવે શુદ્ધાત્મા, પ્રુનિત જળ મંગલ જગતમાં;
 અને વૃક્ષો આપે, મધુર ફળ મીઠાં જગતમાં,
 બને ધર્મે કર્મે, પુરુષ યજ્ઞનામી જગતમાં.
 પશુ, પક્ષી જીવો, પરમ ઉપકારી જગતમાં,
 શસી બાનુ ટાળે, તિમિર નિજ તેજે જગતમાં;
 જીવો બ્યોમે તારા, ઝગઝગ જગે છે જગતમાં,
 મહા જ્ઞાની જ્ઞાને, હૃદય જન રૂપશે જગતમાં.
 મહર્ષિ દેવર્ષિ, પરમ પદ પામ્યાં જગતમાં,
 પૂજયે છે પ્રેમે, વિરલ નર આજે જગતમાં;
 કવિ, સાધુ, સતો, રમરણ કરવે આ જગતમાં,
 મનુષ્યો ધર્મમાં, કુળદીપક દીપે જગતમાં;
 ગવાયે ગુણો એ, ગુણનિધિ જનો સૌ જગતમાં,
 સદા સેવાભાવી, જીવન ઝગઝગે જગતમાં;
 વિચારે આચારે, શુભસમ જજીયે જગતમાં,
 સમાજે શોભે છે, નરમણિ નરો આ જગતમાં.
 જીતે જાવયું જન્મો, દિપતી કુખ માતા જગતમાં,
 પિતા, પુત્રે, પિતૃ, જીવન ક્રમ્યુ દેર્શા જગતમાં;
 કરીને સત્કર્મો, અમર પદ લોધું જગતમાં,
 પ્રશ્નતાયે પ્રેમી નમીન નર વીરે જગતમાં.

કાશીરામ બાપશંકર બોઝા (પ્રેમી)

શ્રી. નગીનદાસ પુરુષોત્તમ સંઘવી

સેખક : શ્રી. ગોરીશંકર મોતીરામ લદ્દ,

ખી. એ. એલએન. બી, એડવોકેટ, અમદાવાદ

ધર્મધુરંધર, બ્યાખ્યાન માર્તન્ડ શ્રી. સંઘવીજી સિવાયનુ અમદાવાદ જોઈશું ? ને તે ક્યારે ? એનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહતો. ધર્મમંગળા, બાપજો, દરેક અત્પ્રવૃત્તિમાં તેમનો ફાળો હોય. તેમનું વાક્યાતુર્ય, તેમનો ધાંટો, નાદ, વાકપ્રવાહ અને વિનોદ દરેક સભામાં હોય. રાઈ જોવાતી હોય કે બી. સંઘવી ક્યારે જોવાના હોવા થાય કે શ્વેત વસ્ત્રો, મોઢી જાંજીરી પાધડી, દેશી પોષાક અને શુભંદ અવાજ. એજ શ્રી સંઘવી. સભાઓ મજબૂરી હોય તો “ ન. પુ. સંઘવીને જોવાનો ” એમ કહેવાય. કેઈ પણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ તેમના સિવાયની ન હોય.

તેમનામાં બાળસ ન હતી. દરેક શુભ પ્રવૃત્તિમાં તે સાથે આપે. બાળજી થાય. કાળજી રાખે. જુના સંસ્કાર છોડાવી દેનાર બાળની મુખ કોણ ? બધા એક ખાસે પાણી પીએ ? બાળોને નિશાળોમાં એક ખાસે પાણી પીવડાવાય ? એક ખાસે પાણી પીવાનું અને એક બાજુ જમવાની તો આપણા આયુર્વેદમાં પણ મના કરેલી છે. એલોપથીવાળા પણ કહે છે કે તે આરોગ્યથી વિરુદ્ધ છે. એથી જાંતુઓ અને એપ ફેલાય છે. પાથોરીયા થાય છે. હિંડના એપી રોગો ફેલાય છે એમ તે માનતા.

ધર્મ, મંસ્કૃતિ અને વિવેક, ત્રિચાર, વાણી વગેરેને મયોદામાં મુકવા તેમણે દરેક જગેર પ્રવૃત્તિ અને સંસ્થાઓમાં ભાગ લીધેલો. તેઓ પાઠશાળા ચલાવતા, ધર્મ સંસ્થાઓ ચલાવતા, ધર્મ મંડળો ચલાવતા, સનાતન ધર્મના રક્ષણ માટે પોતાનાથી બનતું કરી છુટના. જરૂર પડે ત્યાં પ્રહારો પણ કરતા. અને આડે પંથે પડેવાને ચીમકી પણ આપતા. તેઓ વિદ્વાન હતા. પુસ્તકો લખતા. કાવ્યો લખતા. સામાયિક ‘ ધર્મમંગલા ’ ચલાવતા.

શ્રી. સંઘવી એટલે સર્નાનન ધર્મના જાહેર જીવનનો પ્રાણ. હજારો ને લાખોની સંખ્યામાં લોકો કથા વાતોઓ સાંભળવા જાય. નદી પાર સંન્યાસ આશ્રમ સ્થપાય. મહાવક્ત્રીનું મંદિર થાય. વિદ્વાનદંજલ જેવા બીજા ઘણા તપસ્વીઓની કથાઓ થાય. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિની ચર્ચા મીમાંસા થાય. બાવિઠ લોકો સાજ-સવાર યજ્ઞેરના રાજમાર્ગો વટાવીને નદીનો પુન વટાવીને, સંન્યાસ આશ્રમમાં ભેગા થાય. પ્રથંડ મેદની જાય. બાપજી થાય. આ પતિત પાવન સાગરમતિના કિનારે ધર્મરક્ષા અને ધર્મભાવનાની ખોનવણી થાય. એ મોટો પ્રતાપ શ્રી. સંઘવીજીનો.

બંને સુધારકો શ્રી. સંઘવીજીને જડસુ કે ધુની માને; પણ જ્યાં સુધી તે જીવ્યા ત્યાં સુધી સખનમાં સખન વિરોધ કરીને એક વિનોદમાં વિનોદો, સખતમાં સખત, હેનમાં હેન્યો અભિપ્રાય આપીને તે આગળ પડતો ભાગ લેતા. યુનદમાં સુસંદ અવાજ કહોડતા. સમાઓમાં સખતમાં સખત પ્રવાર કરતા. કંઈમાં કંઈ સખ્તો કહોડતા, પણ તેથી તે પોતાનો અભિપ્રાય જાળવતા પોતાનો સિદ્ધાંત પાળતા સુધારકો તેમની ઠેકડી કરતા તેની પરવા કરતા નહિ સુધારકો વિરુદ્ધ તેમજી પુસ્તકનો જવાબ પુસ્તકથી જ આપેલો. તેમનામાં હારપરસ, વીરરસ, કરુણરસ, રોદ્રરસ પણ હતો ધર્મ વિરોધીઓ તેમની પાસે જતા પણ કપના. “જદ્રમદ્રનો બવાડો” એ પુસ્તક રહેતો જવાબ છે.

શ્રીમદ્ શકરાચાર્યની ગાળી માટે તેમજી ધણી જ તાગી મુખેશ ચલાવેલી. દ્વરકા, ડાકોર અને ચકલાથીમા શકરાચાર્યોની ગાદીઓ મારે ઉમેદવારો ઉભા થયા. તેમનો રવાનીઓ, પ્રવચનો, મન્તવ્યો વગેરેની આખા વારવાર ચતો. છેક હાઈકોર્ટ સુધી એ લડત ચાલેલી અને પ્રી વી. કાઉન્સિલ સુધી લડત જવાના હતી. પ્રજામાં આદોષનો પણ ચમેલા.

એક સીધો પ્રસંગ વર્ણવું. સાધુઓ બાવાઓ, નામદા-બાવાઓ અમદાવાદ આવેના તેઓ તેમની સાથે હાથીઓ વગેરેનો જજરો

સરન્ગમ લાવેલા ને એક લરકર માફક પડેલા. કાંકરીઆ ઉપર તેમનો એક મેલો થયેલો. તેમના ગયા બાદ કેટલાક બાવાઓની મદી કઢાડી નાખવા મ્યુ. એ પ્રયત્ન કરતાં તે ખસેલા નહિ. તેમના પૈકી ૭-૮ બાવાઓ ઉપર દુલ્લડ કરવાનું તહોમત આવેલું. મ્યુ. અને પોલીસના ૧૦૦-૧૫૦ માણસો જવા છતાં એ ખસેલા નહિ. સંઘવીજીએ આ બાવાઓનો કાયદેસર બચાવ કરવા વિનંતિ કરતાં ક. ક. સીટી એજીસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં તથા અપીલ કોર્ટમાં તેમનો બચાવ કરવામાં આવેલો. તેમની પાસે એક પાર્ક પશુ ન હતી. તેમને ગરકાયદે નોટીસ આપીને ખસેડવા ધારેલ. તેમનો માલ સામાન છુંડાઇ ગયેલો. એમનો યુ-હો એટલો હતો કે હરિકાર અયોધ્યા આદિ સ્થળેથી આવનાર સાધુઓને તે રાખતા ને જમાડતા. તેમની પાસે હનુમાનજીનું જીનું દેવળ, પાલખી, અનાજના થેલા, ઘી ગોળના ડબ્બા હતા. છતાં પોતાનો ખાનગી બચાવ કરતાં કાયદાના સપાટામાં તે આવી ગયા ને ન્યાય કોર્ટમાં તેમને આરોપી તરીકે ઊભા કરવામાં આવેલા. આરોપમાંથી કાયદાની બારીકાઇથી તે છૂટયા અને "હરહર મહાદેવ"ની જય થોલણા કરી કોર્ટને તેમજો ગળવી મુકી. ક્યાં છે આજે તે જય થોલણા? ક્યાં છે આજે તે ધર્મનું ઝનુન? ક્યાં છે આજે તે પવિત્ર જીવન અને અતિથી પાલનની બાવના? એ પ્રવૃત્તિનો બધો ફાળો શ્રી. સંઘવીજીના ભાગે જય છે. અમદાવાદ તેમને પુરોગાથી વધાવી લે છે. અમદાવાદ તેમનું પ્રુપ્ત સ્મરણ હજી પણ શૂંચે તેમ નથી. તેમનો અમર આત્મા હજી પણ અમદાવાદની બાવિક પ્રજા ઉપર અમી વર્ષાવી રહેલો છે.

એક બીજો પ્રસંગ મ્યુ. અને ધારાસભાઓની સુન્ટણીઓનો લછએ. લોઠા પગે ચાલીને તેમને વોટ આપવા જતા. વાહનો રાખવામાં અને દોડધામ કરવામાં તે માનતા નહિ. જલે દસ ટકા વસતિ તેમને વોટ આપી જય અગર પોતે સુન્ટણીમાં ન આવે તેની દ્વિધા નહિ, પણ સુન્ટણીમાં ગોલગાલ, ખુશામત, ખર્ચા વગેરે તે મસંદ કરતા નહિ. વોટ આપવો એ શુદ્ધિને સોદો છે. માન અને

શુદ્ધિ, વિવેક, વિચાર હશે તો વોટ આપવા આવશે; નહિં તો નહિ, વોટ ખરીદવામાં અને મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં ધારાસભામાં જવાથી શું ફાયદો છે? એમ તે માનતા. પોતાની વિચારશ્રેણી અને ધર્મભાવનાને પોષવા તે દરેક સ્ટુડન્ટમાં પોતાના તરફથી ઉમેદવારો પણ ઉભા રાખતા. પરંતુ એ બધી પ્રવૃત્તિનો સાર એટલો જ હતો કે ધર્મભાવના પોષવી; નહિં કે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં ધારાસભામાં જેન જેન પ્રકારે જવું અને અમન ચમન કરવાં. બધે પોતે કે પોતાના ઉભા કરેલા ઉમેદવાર સ્ટુડન્ટમાં ન આવે તેની તેમને ખરવા ન હતી. તેવા તેમણે ખોટા પ્રચાર કરી પણ ક્યો નથી. અને કોઈની એ જામતમાં ખુશામત પણ કરેલી નથી. આ ખુશામતના જમાનામાં ઘણાએ તેમની ઠેકડી પણ કરતા. છતાં પોતે પોતાના સિદ્ધાંતમાં અડગ હતા. “મધીવાદ” અને “કોંગ્રેસ”ના સામે પૂરના વિચારને ધગવતા અને ન્યાં ન્યાં સંસ્કૃતિ અને ધર્મનો આડે આવનાર આદોષનો ચર્તા ત્યાં ત્યાં તે કોઈની પણ ખરવા ક્યો વગર એક વાદની માફક “કુ”કાર કરતા તેનો પડથી પ્રગમમાં તેમજ આખા દેશમાં પડતો.

એમનો કાર્યપદ્ધતિથી જુદી જુદી સનાતન સભાઓમાં કામ થતાં. પંડિત સભા, સનાતન ધર્મ સભા, સાધુમંડળ સભા, સંસ્કૃત સભા વગેરેમાં તેમનો અપૂર્વ હિસ્સો હતો. સંત, સાધુઓ, ઇંગ્લેન્ડના યાત્રીની અમદાવાદમાં પધરામણી થાય ત્યારે તેમાં તેમનો અપૂર્વ હિસ્સો હતો. વિદ્વાનો, ધર્મીઓ, વ્યાપારીઓ એકીસરે સૌ તેમને ટોચે આપતા, અને તેમની પાછળ પાછળ ચાલતા. તેમનાથી શી સંઘવીજમાં શું વિશેષ હતું? એક ધર્મભાવના. આ ભાવનાથી હલેલાએ તેમનું આખું જીવન નાવ ચલાવેલું છે. પ્રજા તેમના આગમને યાન્તિ આવે.

સાદુ જીવન અને ઉચ્ચ મનનના ઉપાસક

રા. જ. ત્રિભુવનરાય દુલેરાય રાણા

શ્રી અહમદાબાદના વતની ગર્ભશ્રીમાન .પરેશ કુલવિભૂષણ ,
સ્વર્ગસ્થ થી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘની મહોદયનો પરિચય
અમોને રાજકોટમાં ઈ. સ. ૧૯૩૦-૩૧ માં થયેલો. બ્રહ્મીભૂત પૂજ્યપાદ
જગદગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય શ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સ્વામિ મહારાજની
સ્વારીના અમરગણ તેઓ હતા; અને તે સ્વામિશ્રીના પક્ષના મહા-
સ્તંભરૂપ પોતે છેવટ સુધી રહેલા. સનાતન વૈદિક વર્ણાશ્રમ ધર્મના
અડગ ચૂસ્ત પાસક હતા તેથી ગૌપાક્ષન અને ધાર્મિક રક્ષાના સર્વે.
કાયોમાં તન મન અને ધનથી એક શુદ્ધ નિષ્ઠાપૂર્વક સર્વથા સહકાર
આપતા. પોતે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, હિન્દી તથા ગુજરાતી બાવાના સંપૂર્ણ,
વિદ્યાતા હોવાથી તથા શ્રી સરસ્વતીના કૃપાપાત્ર હોવાથી કાવ્યો રચતા,
પ્રખર વક્તા હતા અને ધાર્મિક માર્મિક સિદ્ધાન્તોને નિર્ભયતાથી
નિવેદતા જરા પણ સંકોચ ન રાખતા. તેઓને જ્યાં જ્યાં ધર્મરક્ષાનાં
કાયો માટે બોલાવતા ત્યાં ત્યાં સ્વધર્મે નિરપૂરતાપૂર્વક આત્મભોગી
બની જઈ સર્વ પ્રકારની સહાયતા આપતા. સંયમી જીવનવાળા
હોવાથી આચાર, વચનમાં રતુત્વ સરલતા રાખતા અને Plain
living high thinking સાદા જીવન અને ઉચ્ચ મનનના ઉપાસક
હતા. શ્રી ધારદાષીકની શુદ્ધ પરપરા, રમાર્ત પ્રજના હજી અને ચૂસ્ત
ધર્મ પાવનની યોગ્યતાની માન્યતા રાખી પોતાને ખર્ચે “ ધર્મ-
મંગલા ” નામનું સાપ્તાહિક છાપું પ્રકાશ કરાવી પ્રજાને દોરવણી
આપતા. દેવ, દ્વિજ-ગ્રંથ અને પ્રાચીનગ્રંથ હતા. રસોરસ, બક્ષાબક્ષ
મહામહામ ધાર્મિક વિવેકરૂપ વર્ણાશ્રમ ધર્મના ત્રણ મુખ્ય કિલ્લાઓની
રક્ષા માટે પોતે કદર સનાતની તરીકે સદૈવ તત્પરતા દર્શાવતા. તેઓનું
જીવન, કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનયુક્ત હોવાથી સદાચાર, વિશ્વપ્રેમ,
સદ્બલકિત અને અસંગ યોગમા સદા સંજ્ઞાનતા અને કાર્યદક્ષતા
ચીવટપૂર્વક સંરક્ષતા-પોતાને પ્રજા ન હોવાથી પોતાની સ્થાવર જંગમ-
મિલકતનેા મોટા ભાગ સતતન ધર્મના કાર્યોની અભિવૃદ્ધિ કરવા
દરરોને સોંપી ગયા છે-તેવા ભક્ત, શર અને દાની સંજ્ઞાન પ્રપન્ન
યોગ્ય રમારક સચવાવ એમ કંચીએ છીએ.

ભાવનગરમાં સનાતનીઓની જીતમાં સંઘવીજનો ફાળો.

લેખક:- પંડિત ગોરીશંકર નથુરામ, નાસીક

હું પોતે તો માત્ર ભાવનગરમાં "કાઠિઆવાડ પ્રજા પરિષદ" વખતે ગાંધીજીના દુરાગ્રહમાં શ્રીયુત મધવીજ સાથે પરિચયમાં આવ્યો હતો. ગાંધીજીએ એવા દુરાગ્રહ માંડ્યો હતો કે અસવજોને રૂપરવો સાથે બેસે તો જ હું પ્રમુખ તરીકે કામ કરું ને તેમણે કરેલા તે આગ્રહ સાથે ભાવનગરની પ્રજાને સંઘવીજીએ જાગૃત કરી. ભાવનગરમાં મારા કાકા શ્રી સાચી મણિશંકર મહાશંકર, પૈઘરાજ લક્ષ્મીશંકર નરોત્તમ તથા શ્રીયુત યુનીલાલ હોટમલાલ વોહરા સનાતન ધર્મ પ્રવર્તક મંડળના મંત્રી વગેરે સૌએ પ્રયત્ન કરી ઔદિચ્ય આશ્રયની યાત્રાની "રામવાદી" માં મહાન વિરાટ સભા બરી તેમનો વિરોધ ક્યો હતો. અને હોટમાને ગાંધીની સમામા ન જવા બોધ ક્યો. અમદાવાદથી સંઘવીજીને તે પ્રસંગે ભાવનગર ખાસ બોલાવ્યા હતા. મુંબયી પંડિત રમાપતિ મિશ્રજી અને એક પરમહંસ મહાત્મા પરશુરામજી તથા સાંગાણીજી આવ્યા હતા. આ સર્વેના સંયુક્ત પ્રવાસથી કાઠિઆવાડ પ્રજા પરિષદે અસવજોને માટે ગાંધીજીની પાસે જ પહોંચવામાં દારકાની આડ રાખી બેસવાની વ્યવસ્થા કરી. આ એક સનાતન ધર્મના વિજય હતો. શ્રીમાન પદ્મજી પ્રભાશંકર દક્ષપતરામ પણ તે સભામાં એક દિવસ હાજર રહ્યા હતા. તે ગાંધીજીની સભા છોડી એક દિવસ હાજર રહ્યા હતા. તે તેમની નરાજદારી કુનેહ અને સનાતનીઓની એક પ્રકારની જીત હતી. ત્યાર બાદ ધર્મ મરૂવાના પ્રચાર માટે ભાવનગરમાં બનતો હતો અને ક્યો હતો, પરંતુ પ્રવાહનું જોર ગાંધી તરીકે વધતાં કાંઈક દોષ પણ અનુભવવા પડ્યો હતો. ત્યારે મારા કાકા શ્રી મણિશંકર મહારાજશ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સાથેના પ્રસંગ અને પરિચય પછી સંઘવીજી સાથે વધારે પરિચય માધ્યો હતો. જો આજી કંઈ ઉપયુક્ત વસ્તુ સૂચન મળતું હોય તો મેં પણ મધવીજ તરફની મારી પ્રેમપૂર્વક ભાવનાનો વર્ણવ્યો આપી ॥ એમ દિલની યાત્રા અનુભવીશ. પરમાત્મા એમના આત્માને યાત્રિત અર્પે એ મહાન નિર્ણયને અભ્યર્ચના :

સંઘવી નગીનદાસ સ્મરણાંજલિ સ્મારક ગ્રંથનાં વિવિધ કાવ્યો

કવિ કાલીદાસ ભગવાનદાસ પાટણ

કાવ્ય ૧ (ગગાઝીઓટી ત્રીન તાલ)

પ્રાણુ છે, પ્રાણુ છે, પ્રાણુ છે, પ્રાણુ છે રે;
સનાતન ધર્મ જેનો પ્રાણુ છે. ૨૬૦

જેવા સંઘવીજ આવે છે વાદ,
સ્વધર્મ સ્વર્ગની ખાણુ છે રે.—સનાતન૦

જેવા નગીનદાસ નયણે નિરખ્યા;
પિતા પુરુષોત્તમ સુખણુ છે રે.—સનાતન૦

સનાતન ધર્મ બીજ વાળ્યા જેમને;
જીવ્યું તેમનું પ્રમાણુ છે રે.—સનાતન૦

અનુભવ વાણી કાલિદાસની,
સાચા શૂરવીર નિર્વાણુ છે રે.—સનાતન૦

કાવ્ય ૨ (રાગ-માલ)

સનાતન ધર્મનો પાયો, જેના જીવનમાં આવ્યો,
જાન ગંગામા નાહ્યો, જેવા સંઘવીજ આવે છે વાદ—૨૬૦

સાખી

પરણ પરમાર્થી સાચા એ સંત, તત્ત્વજ્ઞાની હતા ખાસ
ગીતાના ઉપાસક એ પુરુષોત્તમના દાસ રે.—સનાતન૦
સાચાં સંદેશ એ હતાં, લેખકને વિકાસ;
નગીન નયન જ્ઞાનનો, ધરતા મહરિતું ખાસ રે.—સનાતન૦

ધેરધેર ગવાય ગીત જોમનાં, કૃષ્ણ કિર્તન ખાસ;
 કવિશ્વર હતા એ ધર્મના, વૈકુંઠમાં જોતો વાસ રે.—સનાતન
 ગરવી ગુજરાતને દીર્ઘા દાન, સ્વધર્મ વારસો ખાસ;
 અમર છે સંઘવીજી આજે કહે કવિ કાલિદાસ રે—સનાતન

કાવ્ય ૩ (રાગ ટોપીચળાનાં ટોળાં ઉતર્યાં રે)

સ્વધર્મનો ખરો દરકારીઓ રે;
 સંત સંઘવીજીએ નિરધાર—૨૬૦
 રાજનગરમાં રંગ રાખીઓ રે;
 જોના શુદ્ધ છે વિચાર—૨૭૦
 દાન દીર્ઘા સનાતન ધર્મનાં રે;
 ગાય ગુણ નરને નાર—૨૮૦
 સુપુત્ર પુરુષોત્તમ તમ તણા રે;
 નગીનદાસ સનાતનની સાર—૨૯૦
 અમર-ગાને આજે એ છે રે;
 તે શું સમજે મમાર—૩૦૦
 કડવો કલમ એમની રે;
 ખણુ મુણુ જોના અપાર—૩૧૦
 એવા નગીનદાસનાં ગાન જોણે લીધાં રે;
 તેના ટળી ગયા વિકાર—૩૨૦
 લિંમડો કડવો લાગે છે સૌને રે;
 પીધે રોમ રહે ન લગાર—૩૩૦
 કહે કાવિદાસ અનુભવથી રે;
 કૃષ્ણ ભક્તિના એ જાગાર—૩૪૦

કાવ્ય ૪ (રાગ ધનશ્રી)

કોઈ નવ દેખાય, સંધવીજી જેવા કોઈ નવ દેખાય—ટેક૦
નિડર એ બડત નગીનદાસ સ્વધર્મો શુભ ગાય—સંધવીજી૦
પુષ્પે પૂજે તો હર્ષ નહિ એક રસ દેખાય—સંધવીજી૦
પાશાણે પૂજે તો દુઃખ ન જોએ આનંદ હૃદય સોહાય—સંધવીજી૦
ધૂળ નાખે કે ગુનાલ નાખે સ્વધર્મથી ચલિત ન યાય—સંધવીજી૦
સાચા વૈષ્ણવ હૃદય ત્યાગી કૃષ્ણ કિર્તન ઉભરાય—સંધવીજી૦
ધર્મવીર, બડવીર એ ધર્મવેતા જણાય—સંધવીજી૦
કાવ્ય કરાયે કૃપા કેશવની શુર્ગરી ઘેર ઘેર ગાય—સંધવીજી૦
કે, કાલિદાસ શુભ પ્રસંગ ગ્રંથ પ્રગટ થાય—સંધવીજી૦

કાવ્ય ૫ (રાગ મનહર છંદ)

પૂણ્ય ભૂમિ ગુજરાત, અમદાવાદ શે, ૨ છે;
જન્મભૂમિ સંધવીજી, પ્રભુની મહેર છે.—૧
પિતા પુરુષોત્તમ છે, સ્વધર્મની નહેર છે;
સનાતન ઉપાસક, ના કે, સાથે વેર છે.—૨
લેખક નગીનદાસ, સ્વધર્મથી સોહાય છે;
તત્રી હતા પેપરના, જન શુભ ગાય છે.—૩
જીમુ સાર્થક જેમનું, લખે ગ્રંથ થાય છે;
કહે કરિ કાલિદાસ, અમર દેખાય છે.—૪

સ. ગ. હિંદુ ધર્મવીર, પુણ્ય શ્રુતિ નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ સંઘવીજીનું સુસંસ્મરણ

શ્રીયુત કૃપાસંકર બહેચરલાલ પંડિત

આવા પુણ્ય શ્લોકનું સંસ્મરણ લખવાનો યોગ મને પ્રાપ્ત થયો છે; એ હું મારા પુણ્ય સમજું છું. મનની અસ્વસ્થતાના કારણે આં મળેલા યોગનો વખતસર લાભ હું નથી લઈ શક્યો, તેને માટે હું અતિ દિલગીર છું.

સમાજમાં રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષ માટે કેટલા વિશેષ પ્રવૃત્તિ થવાની હોય છે ત્યારે તે પ્રવૃત્તિના નામક અને પ્રવર્તક વિશેષ વ્યક્તિઓનું સમાજમાં અવતરણ થાય છે અને તેમની સાથે તેમની કાર્યના અનુભોદક અને સહાયક વ્યક્તિઓનું પણ અવતરણ થાય છે; અને તેઓ તેમાં યોગયોગનો પૂર્ણપણે પાક બજાવે છે. આપું સર્વત્ર દીકામાં આવે છે. પુરાણોમાં વિશેષ કાર્ય પરત્વે ભગવાનના અને તેમની સાથે વિશેષ દેવોના અવતરણનો કથાઓ આવે છે; તે આ સત્યને પ્રુષ્ટિ આપે છે. અગ્નિનર બારતના સર્જનના જે મહાપુરુષો અને તેમની સાથેના જે સહાયક પુરુષો યજ્ઞ ગયા; તે માંહેના જ પુણ્ય શ્લોક સંઘવીજી પણ એક હતા. તેમણે પોતાના જીવનનો મુખ્ય ભાગ ગરવી માતૃભૂમિની સેવામાં જ મર્મર્પિત કરેલો હતો. તેઓ ભારત મૈવાના સાચા અને લાઠીલા સેવક હતા.

પુ. શ્લોક સંઘવીજી સાથે મળવાનો સુયોગ મને ઇ. સ. ૧૮૯૬-૯૮ માં પ્રાપ્ત થયેલો. હું મારા કર્મ ક્ષેત્રમાં નવો હતો; પણ સંઘવીજી તો એ વખતે પણ પોતાના ક્ષેત્રમાં સારી પેઢે ધ્રુમતા હતા. તેમનું નામ તે વખતે પણ જનસમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું. એ સમયમાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ જ હતી. રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ સમાજનું વિશેષ લક્ષ્ય બેઝુ નહોતું. આખા દેશમાં અને આપણી ગરવી ગુજરાતમાં નવ યુગમાં નવ ઘડતર ઘડવા માટે સમાજ અને ધર્મ વિચારોનું પરિમંથન ચક્ર રહ્યું હતું. એ વખતના

સુધારકો રાજ્ય કર્તા અંગ્રેજોની સંસ્કૃતિ, આદર્શ અને વિચારોથી અંગ્રાજ સંસ્કારિત થયેલ હતા. તેમનાથી જ તેઓ પ્રેરાયલા હતા. અને પોતાનું ભારતીય વ્યક્તિત્વ અને સનાતન પ્રુદાણ ભારતની સંસ્કૃતિ આદર્શ અને મહાન વિચારોનું તેમને પૂર્ણ વિસ્મરણ થઈ ગયું હતું; તેઓએ પોતે પોતાપણને એક બાળુએ મૂકી દીધું હતું. પરમ દેશાભિમાની અને વેદાભિમાની સ્વામી દયાર્નદેનો સ્થાપીત આર્ય સમાજ આ સુધારકોની સામે અવરોધક એકરૂપે હતો. આર્ય સમાજ ભારતીય અસ્મિતા લાવવા માટે પુરતો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. બંનેના ધર્મધુધી હિપજતા પરિણામમાં જે ત્રુટી હતી તેમાં શ્રીઓ-સોફીએ 'હીરો હીરોને કાપે' એ કથન અનુસાર અંગ્રેજીના સાધનથી પાશ્ચાત્ય ભૌતિકવાદની આલોચના કરી. ભારતના આત્મસત્ત્વ સમાન ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાને તારવીને આગળ આણી અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ અને જડ ભૌતિકવાદને મોણ પદ આપ્યું. આ કાળમાં જ ભારતવર્ષમાં અનેક ભારતીય સંસ્થાઓ અને મહાન પુરુષો શુદ્ધ ભારત જીવનના અવરોધક અને વિકૃતિકારક પ્રવાહોને અટકાવવાના અનેકવિધ પ્રયાસો કરી રહ્યા હતા. ખૂદ ગુજરાતમાં જ આ પ્રવાહો સામે એક મહાન બળ કામ કરી રહ્યું હતું અને તે બળ તે આર્ય જાતિની લાવના અને આર્ય ધર્મના રહસ્યોની સાક્ષાત મુક્તિ સ્વરૂપ નૃસિંહાચાર્યજી અને એમના પ્રખર શિષ્યોનું પરિશીલનનું અને પરિચાલનનું બળ હતું. ગુજરાતના વાકમય અને એના જીવન ઉપર એની ભારે અસર હતી. શ્રી સંઘવીજી એ પ્રખર શિષ્યોમાંના એક અગ્રગણ્ય પ્રખર શિષ્ય હતા. તેઓ સાર્વાત્રિક ભાવનાના હતા. તેઓ તે વખતની સામા ભારત જીવનને પોષક સર્વ દિલઆસોમાં ભાગ લેતા. તેમના શ્રેયઃસાધક અધિકારી પર્ગમાં તેઓ પૂર્ણ હૃદયથી કામ કરતા તેમજ સમાજના સર્વ અંગિમાં સામેલ રહી ઉત્કટપણે તેઓ કામ કરતા, તેમજ પોતાના સ્વામીત્વનું ઠોઠ એક માસિક અથવા ઠોઠ એક પત્ર કાઢી સમાજમાં સંસ્કાર આપવાનું અને જાગૃતિ આણવાનું કાર્ય કરતા.

જીવન કૃત કૃત્ય વિહૃદય મણિભાઈ નણુભાઈ દિવેદી ૨ જેઓ પણ એ વખતના ભારતના અજિનવ જીવન ધડતરના એક પ્રખર

મહા પુરુષ હતા, તેમના આદર્શ અને વિચારોને પૂર્ણ રીતે ઝીલનાર અને એને સક્રિય કરી એનો પ્રચાર કરનાર કૈવલ્ય સરૂપ સ્વામી મધુસૂદનાનંદ સરસ્વતી જગતગુરુ શંકરાચાર્યના અદ્વૈતવાદના એક સંન્યાસી હતા. તેઓશ્રીના સમાગમમાં અત્રે અમદાવાદમાં આશરે ઇ. સ. ૧૮૯૫-૯૬માં હું આવ્યો હતો. તેઓશ્રી દ્વારા મને શુદ્ધ સનાતન ધર્મની ઉત્તમ ભાવનાને સંસ્કારો પામવાનો મુયોગ હતો. જનસમાજમાં સેવાક્ષેત્રમાં ઝુકાણી પ્રેરણા અને વેગ પણ તેઓશ્રીથી જ અમને મળ્યા હતા. અને તેમના ઉપદેશ અને પ્રેરણાથી અમદાવાદમાં વેદસનાતન ધર્મોત્તેજ્ય મંડળ સ્થપાયું હતું. તે મંડળ દ્વારા અનેક ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ. ખાડીઆમાં જોડામાઈની પોળ સામે આવેલા નાગરોના હાટકેશ્વર મહાદેવના રસ્તા ઉપરના મેડાના મકાનમાં નિત્ય ઉપયોગો સધ્યા વંદનાદિ કર્મકાંડ ભણાવવાની શાળા કાઢવામાં આવી. તેમાં સારા સદ્ગૃહસ્થોના બાળકો લાભ લેતા. આ લાભ લેનારાઓમાંથી અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવાની પ્રચલિતતાઓને સારી મદદ અપાવવામાં આવતી. આ શાળામાં સાપ્તાહિક મહાભારતનું પણ શ્રવણ કરાવવામાં આવતું. ઉપરની સંસ્થા દ્વારા અનેકવિધ જુદે જુદે સ્થળે ધાર્મિક પ્રવચનો કરવામાં આવતા. અન્ય સ્થળોએ આવેલી કન્યાશાળામાં અને મીશન હાઈસ્કૂલમાં જતી બાળાઓને તથા બાળકોને જતાં અટકારવાના પ્રવૃત્તિ ઘટ અને માંશન હાઈસ્કૂલમાં જતા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ બધે થયા અને ખાડીઆ વગેરેનાં કેટલીક કન્યાશાળાઓ પણ બંધ થઈ. અંગ્રેજી રાજ્યના સમયમાં ભારતના ઇતિહાસમાં બંગલોગનો બનાવ એ અતિ લઘુ ખેંચનારો છે. એ બંગલોગને લઈને સમગ્ર દેશમાં ભગ્યતિની જવાબાઓ ભણુડી નીકળી હતી. આ હિલચાલથી ભારતની રક્તવાહિનીઓમાં રક્ત ઉઠાળા મારી રહ્યું હતું. ભારતનાં હૃદય અને મન દેશાભિમાન અને ધર્મ-ભાવનામાં મસ્ત બની ગયાં હતા. અત્રે અમદાવાદમાં આ હિલચાલની શરૂઆત મોટે ભાગે ઉપર જણાવેલી સંસ્થામાં થઈ હતી. આ મંડળના મકાનમાં જ શરૂઆતની સભાઓ ભરાતી હતી.

ઉપર જણાવેલી આ સંસ્થાની સમગ્ર હિલચાલોમાં સંઘવી ૭ આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા. આ સર્વ હિલચાલોને તેમજો પોતાની જ કરી લીધો હતો. એ વખતના

સંધવીજી મહાયોદ્ધા સમાન હતા. એમની વાણી અને લેખન પૃથ્વિ વીરત્વથી ભરેલાં હતા, યુગરાતના બીજમપિતામહ સમાન ઐન-ય મૂર્તિ સ. ગ. અંખાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ, પણ આ મંડળની હિલચાલમાં લિહળતા હૃદયે ભાગ લેતા. એટલું જ નહિ પણ શ્રી. સંધવીજી અને તેઓ આ મંડળના અને એની અહુમુખ હિલચાલના આશ્રયરૂપે બન્યા હતા. સંધવીજીનો એ કાળ તે એમના લોકાર્થ જીવનનો ખરો જોમન કાળ હતો. તેઓ મકના હાથી સમા હતા. તેઓ કોઈની પણ પ્રતિભામાં લેવાઈ જાય એવા નહોતા. પણ સામા ઉપર પોતાની જવલંત પ્રતિભાનો અસર પાડી ચકતા. તેમનું જ્ઞાન સંગીન હતું. તેમનો સંસ્કૃત વાગમવનો પણ અભ્યાસ સારો હતો. તેમનો સ્વભાવ ‘એક જગ દહીંમાં અને એક પગ દૂધમાં’ એવો ન હતો. તેમના સિદ્ધાંત ચોકખા અને નિર્મળ હતા. અને જન સમાજની સન્મુખ મૂકવામાં તેમનો સ્વભાવ નિર્ભય હતો. “હું દિવાનો દેશનો” એમનું એ સ્વદેશી ગીત એ એમની પ્રકૃતિ સૂચક હતું. એ એમનું ગરબું ગીત સર્વને ડોલાવતું અને દેશાભિમાનમાં મસ્ત બનાવતું. તેમના રોમેરોમમાં સ્વદેશાભિમાન અને હિંદુ સનાતન ધર્મની ભાવના ઓતપ્રોત હતી. તેમના જેવા મંતવ્ય હતા તેવા જ તેમના વચન અને તેમનું વર્તન હતું. તેઓ જનસમાજને સત્ય કથન કહેવામાં એટલા યથાર્થ રહેતા કે વાણીની કડવાશ આવી જાય તો તેની પશ્ચા તેઓ કરતા નહિ. આથી એમને ઘણું સોસવું પણ પડ્યું છે. છતાં તેમણે પોતાનો પથ કદિ પણ છોડ્યો નથી. તેઓ દંભ વગરના સાચા હિંદુધર્મી હતા. તેઓ મન, વાણી અને કર્મમાં એક હતા. આવા એક સ્વદેશના કલ્યાણ અર્થે તપનાર તપસ્વી ગયા છે. પણ તેમના હૃદયની લાગણીના વિચારો આપણા વાતાવરણમાં છે. અને એ લાગણીના વિચારો એનું પરિણામ લાવ્યા વગર કદી વિરમવાના નથી. મહાન પુરુષોના વિચારો સદા જીવંત અને પરિણામાવસાની હોય છે. અંતમાં કૃતકૃત્ય સંધવીજીના જીવનનો જીવંતને જવલંત પ્રદિપ હાલના અટવાયલા ભારતવર્ષને પ્રકાશક બને એટલું મુશ્કેલી આ લેખ પૂરો કરે છે.

સંવલીલના સંસ્મરણરૂપ પ્રસંગો

શ્રીયુત ગોરીશંકર લીમણ પુરોહિત

શ્રી. નગીનદામ પુ. સધવીનો પરીચય મારા પૂજ્ય શાસ્ત્રીજી દેવાચંકરભાઈ દેવવાજાકર દ્વારા-તેમના અન્તેવાસી તરીકે-શુનાતવાડી દે. ત. સંસ્કૃત પાઠશાળા મુજબના હતો એ મધ્યે પરિચય થતા તેમના તરફ મને અપૂર્વ માન થયું હતું.

તેઓશ્રીએ વેદ, દર્શન, ઇતિહાસ, પુરાણ, વગેરેનો ચિન્તન-પૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો. અવલુ કર્યું હતું એટલું જ નહિ પરંતુ કોઈપણ કાર્ય દિવસપૂર્વક કરવામાં જરા પણ આગમ કરતા નહોતા. ઉમરમાં વૃદ્ધ અને કાર્યમાં નવયુવાન હતા. ધર્મ, સેવાને નામે ભારતમાં કેટલાએક લોકોએ ફેનાવેના દંબ તરફ તેમને અખત ધૂણા હતી. માત્રી વાત રજુ કરતા અમજવા દલીલોથી જ્ઞાન આપતા હતા. ધર્મ વિષે માત્રી અને સ્વતંત્ર લાગણીઓ, માન્યતાઓ વ્યક્ત કરવા તેમના તરફથી પ્રકટ થતા 'ધર્મ મંગલ' સાપ્તાહિકને અગ્રે (વિદ્યાર્થીઓ) મહાદેવનાપૂર્વક અભ્યાસ કરતા અને તેમની મુશાકાત વખતે પ્રશ્નોત્તર કરતા હતા. જેમાં ધર્મની વ્યાખ્યા પૂજના વિરાગ રીતે કહેતા કે રવ ય, અભિમાન કષ્ટનો ત્યાગ, અખંડ જ્ઞાનોપામના અને અવિદિતકારિતા, અરકારિતા, નિખાતમતા, અજુના અને હૃદયની એકતા રેણવતી જોઈએ. મુખ્ય મદાચારનો ખ્યાન જરૂરી હોવાનું આપૂર્વક કહેતા. તેમનામાં શાસ્ત્ર સાથે તર્ક-શુદ્ધિની જગૃત મુખ્ય હતી, પ્રત્યેક વસ્તુ કાર્ય અર્થોને તપાસી વિચારીને જવાબ દેવાનું કોણેય હતું.

પૂજ્ય શાસ્ત્રીજી દેવાચંકરભાઈએ વિક્રમ સ. ૧૮૯૧ માં સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા દેસવાડા પામેના મુખ્ય પ્રધાનમાં હોમાત્મક મદારક કર્યો એ વેળાએ તેમની સાથેના મંપકમાં વ્યવસ્થા માથે સંસ્કૃત શુજરાતી બાષામાં શીઘ્ર કવિવતી પ્રતિની જતા ફૂ આશ્ચર્યચકિત થયો હતો. પાંચ પ્રમજના મંજૂરમાં અમલકાર અને સ્તેર વિજિતવો સોજો જનાની પોતાનો નજા સાથે ચકિત અને મંજારિતા રાખરી હતી.

સ્વ. ની જોડે અમર કે માર્ગનિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા સોજો એમના વિચારોથી જુદા પડતા એ વખતે તેઓ મુદર દલી સોધી પ્રતિષાદન કરી અમજવના હતા.

મંજૂર પાઠશાળાઓમાં પ્રાચીન પ્રજ્ઞાતિજ્ઞાનમાર અખ્યાપન રજુ લેઈએ તેમજ ધનપાલ કે બાતિક મુખની દષ્ટિએ અભ્યાસન કરતા મંજૂરવતી દષ્ટિએ કરવાનું ખામી મુજવના હતા.

સ્વ. સંઘવીજી નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ પ્રત્યે
મને માનદષ્ટિ કંઈ કંઈ રીતે ?

શ્રી રતિલાલ ભાઈચંદભાઈ મુની માજી અધિપતિ 'સૂર્ય' પ્રકાશ'

ધર્મવોર સ્વ. શ્રી. સંઘવીજી ધાર્મિક—સામાજિક અને રાજકિય
સેવાભાવિ વિચારના હોવાથી—ધર્મ વડેજ સમાજ જીવી શકે છે
અને સમાજ પર રાજકિય કારણો ટકી ગઈ છે. ધર્મ પ્રત્યે ધર્મ-
ધરા રાખના હોવાથી ધર્મવોર તરીકેની માનદષ્ટિ સંઘવીજી પ્રત્યે
અને હતી અને છે.

સનાતન ધર્મભૂષણ

તેઓ કદર સનાતની હોવાથી નમ્રમત્ય ભાવણો—લેખો નિરૂપણે
આપતા લખતા તેથી કેટલાક કહેવાતા સુચારક મધુઓ તેમને પગવવા,
અને હેરાન કરવા પણ ચૂકતા નહિ છતાં પણ એ ધર્મોભિમાની
સંઘવીજીએ અનેક અનેક સામનાઓ ધાર્મિક સેવા માટે કરતા
રહીને પોતાનું આખું જીવન સનાતન ધર્મની સેવા બળવવામાં
બ્યતીત કરેલું છે તેથી સનાતન ધર્મ—ભૂષણ તરીકેની માનદષ્ટિ
સંઘવીજી પ્રત્યે મને હતી અને છે.

સેવાભાવ

સ્વ સંઘવીજી તન—મન અને ધન વડે ધર્મસેવા તેમજ સમાજસેવા
કરવામાં પીછેહઠ કરતા નહિ તેઓ મહુજ મુકમ વિચારના હતા.
તેમનું સ્વમાન તેમની ગુણિતમાં સનાતની પ્રજામાં અને હિન્દુઓમાં
આબૂપણ રત્ન તરીકેનું ગણાતું કારણ જાહેર ચળવળોમાં લગભગ
૬૫ વર્ષ હિંમરાત તેમણે ભાગ લીધેન છે તેથી સેવાભાવિસિદ્ધ તરીકેની
માનદષ્ટિ સંઘવીજી પ્રત્યે મને હતી અને છે

ધર્મસિંદ્ધ

વર્મપ્રાણ સાગાણીજી અને ધર્મનિદ મધવીજી અને
ધર્મસેવક હુ એટલે રતીવાલ ભાઈચંદભાઈ મુની એ ત્રણે

ત્રિપુટી એક સ્થળે સેવાભાવિ કાર્યો અંગે એકઠાં થતાં તો ત્રણેનાં વિચારો મતભેદ વિનાં મક્કમ રહેતાં. સંઘવીજી પ્રત્યે મને ધર્મસિંહ તરીકેની માનદષ્ટિ હતી અને છે.

ધર્મમંગલાનાં તંત્રીજી સ્વ. સંઘવીજી હતાં. તે અદ્વાઈતિક પેપરમાં સનાતની પ્રભને જાગૃત કરવા ચુકના નહિ તેમણે નાના મોટા અનેક પુસ્તકો પણ લખ્યા છે. ધર્મમંગલાનાં લેખો એટલે નિર નમ્રસત્ય લખાણ. ધર્મમંગલામાં મારાં લેખો અને બાપણેને સ્થાન આપવા તેઓ ચુકતાં કે શૂંકતાં નહિ.

સાચું કહું તો મારી ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકિય લડતોને ધર્મમંગલામાં સ્થાન મળતું રહેવાથી સનાતની પ્રભાં જાગૃતિ થવા પામતી. સંઘવીજીના સ્વ. થતા પહેલાં ધર્મમંગલા બંધ થવાથી સનાતનો પેપર તરીકેનો ખોટા પુરાવી મુશ્કેલ છે. ધર્મમંગલાનાં તંત્રીજી તરીકે સંઘવીજી પ્રત્યે મને વિશેષ માનદષ્ટિ હતી અને છે હિતિ શિવમ

સ્વ. સંઘવીજી નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસની

જીવન ઝરમર

શ્રીમંત રાજકુમાર સાહેબ શ્રી. રમેશચંદ્રજી-કાલોલ

ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદ શહેરમાં શ્રી. નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ સંઘવી પોતાના જ “સંઘવી જીવન” નામના આલીશાન મકાનમાં રહેતા હતા. ધાર્મિક જનતામાં અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનું સ્થાન અગ્રગણ્ય હતું, તેઓ સુપ્રસિદ્ધ લેખક, ધર્મમાં હિસાબી, સેવાભાવી, વ્યવહારકુશળ, સ્વભાવે આનંદી માયાળુ અને મીઠાનસાર હતા. સ્વર્ગસ્થ શ્રી સનાતન ધર્મવિભૂષણ શ્રીમાન નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ સંઘવીજી કે જેઓ શ્રુતિ, સ્મૃતિ પ્રતિપાદિત શુદ્ધ સનાતન ધર્મના સમર્થ ઉપદેશક, સાચા ક્ષત્રિય વીરરત્ન, વયોવૃદ્ધ, યૌનવૃદ્ધ, અનુભવવૃદ્ધ હોય ભારતવર્ષની જનતાને “મહાકાલ” “ધર્મમંગલા”દિ પત્રો, અન્ય પુસ્તકો, જેઓ તેમજ બ્યાખ્યાનો દ્વારા જાગૃત કરી રહ્યા હતા. તેમનો બહોળો અભ્યાસ, વિશાળ વાંચન અને ધર્મરક્ષાની નિસ્વાર્થ સેવાભાવી પ્રજ્ઞાતથી આકર્ષાઈ અનેક સંસ્થાઓ તેમજ ધર્મોચાર્યો તરફથી તેમને અનેક પદવીઓથી વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા હતા. શ્રી સનાતન ધર્મવિભૂષણ, સાક્ષરોત્તમ, ભારતભૂષણ, બ્યાખ્યાન માર્ગડ, સદ્ધર્મ-ભારકર, શ્રી સનાતન ધર્મકેસરી, શીઘ્ર કવીશ્વર, ધર્મમયોદા સરક્ષક ભારતીય વીરરત્ન, આવી મહાન પદવીઓ પ્રાપ્ત કરનાર એ મહાન પુરુષની આ જગત પરની વિદાયગીરી મૌ કાંઈને સાથે એ દેખીતું છે. સંઘવીજીના અવસાન પછી ભારતવર્ષની ધર્મપ્રેમી જનતાને એમના જેવું સાચું માર્ગદર્શન મળી શકતું નથી અને ભવિષ્યમાં મળવાની આશા પણ નથી. મહાગુજરાતની તેમજ ભારતવર્ષની સનાતન ધર્મપ્રેમી જનતા આજે સ્વ. સંઘવીજીને ડગલે ને પગલે યાદ કરી રહી છે.

... અમારી સાથેનો પ્રથમ સંબંધ :

અખીલ ભારતીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘ તરફથી ધર્મ પ્રચાર અર્થે મહાન વિદ્વાન શ્રીમાન પંડિતજી કદ્દનાયજી સર્મા અમદાવાદ પધાર્યા એ વખતે વર્ણાશ્રમ સ્વ. સંઘની પચ્ચમહાવ જીજ્ઞાસાના તરફથી ડેલીગેટ તરીકે અમદાવાદ જવાનું બહુ માન અમને મળ્યું અને જીજ્ઞાસા ડેલીગેટ તરીકે અમે અમદાવાદ ગયા. એ શુભ પ્રમગે સંઘવીજીને મળવાનું અહોભાગ્ય અમને પ્રાપ્ત થયું. અને મંધરોજીને તેમના પોતાના જ “ સંઘવી જુરન ” નામના નવાસુ ગયાને અમે મળ્યા. ફક્ત ૩૫ મિનિટની જ સંઘવીજી સાથેની અમારી પ્રથમ સુભાષીતમાં જ સંઘવીજી સંબંધમાં અમે ધણું ધણું જાણી અને જોઈ શક્યા, સંઘવીજીનો વિવેક, ચિનય, અત્યાર વિચાર આપુત્તમ જોઈ અમે ધણા જ પ્રસન્ન થયા. શ્રી સંઘવીજીને અમે ધર્મના સાચા પૂજક અને રક્ષક ગણતા, તેમની પાસે જીવનનું દર્શન હવું. તે માનવીના મનના વાત પર હંમેશાં ભાર મૂકતા, તે માત્ર બહીર-રંગમાં નહીં પણ અંતરરંગમાં રામનારા હતા. એવા મહાન પુરુષને મળ્યાનો જે આનંદ અનુભવ્યો છે એ આજ પણ તેમને યાદ કરી અનુભવું છું, સંઘવીજીને મારા વિચારો ગમ્યા. તેમણે મારા પ્રત્યે પ્રેમભરી લાગણી પ્રદર્શિત કરી, અને મને ધણા જ નમ્ર બાવથી વિનયપૂર્વક કહ્યું કે:-“ આપના ઉત્તમ વિચારો જોઈ જાણી મને ઘણો જ આનંદ થયો છે. બરબુવાન વયમાં સનાતન ધર્મ પ્રત્યેની આપની આત્મી લાગણી અને ધમરા જોઈ તેમજ મારા વિચારોને આપ સંપૂર્ણપણે મક્કતા થવાથી મને આપની સુલાકાત અર્થસૂચક નીવડી છે. આપની પાસે મારી એક જ વાચના છે કે:-આપ સનાતન ધર્મપ્રેમી જનતાને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળી શકે એવા લેખો આપણા “ ધર્મ મંગલા ” માટે લખવા તેમજ ધર્મસેવા માટે જનનું કરવા મેદાને પડે. ” વૃદ્ધ વડીલની ધર્મ ધમરા, અને તેમણે ઉચ્ચારેલી વિનયમયી વાણી એ મારા હૃદય અડધું અસર કરી અને મેં “ ધર્મ મંગલા ” માટે મારાથી જનતી યોગ્ય સેવા આપવા કહ્યું,

અને એ મહાન પુરુષની લાગણીને વશ ગતી એ ક્વમ હિપાડી. અને પછો તો મારા લેજો “ધર્મ મગના” મા અવરનવર ચમકવા લાગ્યા સંઘર્ષીજીને તેમજ “ધર્મ મગના” ના બાવિક વાયકોને મારા લખાણો પસંદ પડ્યા અને મને અભિનંદન પાઠવ્યા.

શ્રી સનાતન ધર્મના રક્ષકની મુખ્ય જવાબદારી તો આપણા ધર્માચાર્યોની છે તેમની રીતિ નીતિ સૌ કોઈ જાણે છે.

ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમની સંઘર્ષીજીએ પ્રશંસા કરેલી અને હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા પછો પણ તેમને માટે માન હતું તેમનો સાથેનો મીડો સત્ત્વ ખારો થયો અને તેમ થવાનું કારણ માત્ર એજ હતું કે ગાંધીજીએ વર્ણશ્રમ ધર્મ વિરોધી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી, તેઓના આચાર વિચાર વર્ણશ્રમ વિરૂદ્ધ થયા. સનાતન ધર્મ પ્રેમી જનતાના હૈન દુખાય એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ તેમણે આરબી ગાંધીજીને સંઘર્ષીજીએ તેમણે પકડેલો ઉલ્ટો માર્ગ છોડી દેવાનું અને સ્વધર્મમાં રહી દેશની સેવા કરવાનું સૂચવ્યું. ગાંધીજીએ તેનો સાદ્દ શબ્દોમાં ઇન્કાર કર્યો મસલ ઘસ ચૂક્યું. તેજ દિવસથી ગાંધીજીને માથે પનોતીની શરૂઆત થઈ. સંઘર્ષીજી સાથેનો સત્ત્વ સદાને માટે વૂંટી ગયો. સ્નેહસાક્ષીના અકોડા છુટા થયા. કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે—સંઘર્ષીજી વર્ણશ્રમ ધર્મવિરોધી આદોલન જગાવનાર ગમે તેલો ચમરમધી હોય, કે નીકટનો સત્ત્વ ધરાવનાર હોય, તો પણ તેનો તરત જ ત્યાગ કરતા તેનો પકડાયો પણ પોતાના હિપર પડના દેતા નહીં એટલે સંઘર્ષીજીનો ધર્મ ધમણ જરૂર અલૌકિક જ હતો એમ કહ્યા સિવાય આની શક્ય નથી.

સંઘર્ષીજીનું જીવન ધણું જ આદર્શ અને અનુકરણીય હતું, માનક સાથે બાનક જેવી, સુવાન સાથે સુવાન જેવી અને વૃદ્ધ સાથે વૃદ્ધ જેવી તેઓ વાતો કરતા. તેઓ વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ દરેક કાર્ય સુવાનની ઝંડપે કરતા અને તે જાતેજ.

સંઘર્ષીજી એક અડગ નિશ્ચયી અને પૂર્ણ હિંમતવાન હતા. કોઈની પણ શેઠ શરમમાં આંખતા કે તણાતા નહિ ધર્માચાર્યોને પણ પ્રસંગ આવે સ્પષ્ટ સબજાતી દેતા અને તેમની જવાબદારીનું તેમને પૂર્ણ બાન કરાવતા.

સઘવીજી વયોજૂદ હોવા છતાં પુરા સાહસિક અને નિરઠ હતા. અમદાવાદ એ કોંગ્રેસવાદીઓનું મહાન કેન્દ્ર સ્થાન મનાવું ને આજે પણ મનાય છે, એજ કોંગ્રેસના મહાન કેન્દ્રસ્થાનમા રહોને સઘવીજીએ કોંગ્રેસને તેના અનુયાયીઓની ખમર લેવામા જરાપણ મથા રાખી નથી ગાધીજીના વર્ષોઆગ્રમમા નીવા નાગોણી ઉપર કોંગ્રેસીઓએ જે પાશવી અત્યાચાર મુળથી હતા, એની તમામ હકીકત સઘવીજીએ “ધર્મ મગલા”મા નિરૂપણે પ્રગટ કરી હતી “ધર્મ મગલા”ના લખાણો તેના વિરોધીઓને કટકરૂપ ખૂચતા. સઘવીજીનું ને “ધર્મ મગલા”નું અસ્તિત્વ મીઠાવવા માટે અનેક કાવાદાવા તેમના વિરોધીઓએ કર્યા હતા. પરંતુ તેમા તેમને સરી-યામ નિષ્ફળતા જ સાપડી હતી.

સઘવીજી ગાધી બહતોને અને કોંગ્રેસીઓને જે રાબડોથી નવાજતા હતા એથી ટેલવાક માણસો સઘવીજીને બાડણુકગામા જ હુશિયાર સમજતા અને તેમની નિંદા કરતા, પણ આજે એજ સઘવીજીના નિંદાખોરો સવસીજીએ ઉચ્ચારેને અવિશ્વવણી અને તેમના એકેએક બેન તર્કન સાચા હોવાનો એકરાર કરી રચા છે. અને સઘવીજીની રચિત કાવ્યમને માટે જગત્રાષ્ટ રહે એવું પુષ્ટિ છે કહેવાતું તાત્પર્ય એજ છે કે સંઘવીજીના નિંદાખોરો પણ આજે સઘવીજીને એક મહાન પુરુષ તરીકે લેખી તેમને યાદ કરે છે.

૨૮. સઘવીજી પ્રત્યે મને ધણુ જ માન હતું તેમને જ્યારે જ્યારે જોવાનો કે મલવાનો મને પ્રસન્ન મનનો ત્યારે ત્યારે મને ધણો જ આનંદ થતો. મારા ઇષ્ટદેવને મલવાનો જે આનંદ થાય, તેવો જ આનંદ ૨૮. સઘવીજીને મનવાથી મને થતો.

૨૯. સઘવીજીએ પોતાનું અમૂલ્ય જીવન સનાતન ધર્મ સેવામા જ પૂર્ણ કર્યું છે, તેઓના ધર્મ પ્રચાર કાર્યમાંથી અમેને ટેલુક મૂળ મેળવવાનો અમુલ્ય લાભ મળ્યો છે તે બદલ તેઓશ્રીનો સન્નિધિપૂર્વક ખરા અત કરણથી આમાર માનીએ શ્રીએ અને પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તેઓશ્રીના અમર આત્માને અવિચળ શાંતિ અર્પે એજ પ્રાર્થના સહ વિરમુ છું.

સંઘવીજ ગુજરાતના લોકમાન્ય તિલક

શ્રી કૃતાન્ય બાલકૃષ્ણ માહુલીકર

મંત્રીશ્રી-ધર્મસંઘ-રામરાજ્ય પરિષદ

૨૫. શ્રી ન. પુ. સંઘવીજ સાથે પહેલવેલા હું બપોરે પરિચયમાં આવ્યો ત્યારે એમનો ચહેરો જોઈ, લોકમાન્ય તિલક મહારાજની યાદ આવતી. જોમ લો. તિલકજીની પાધડી, ખેસ, હાથમાં ડંડો, નિશ્ચયાત્મક કડક વાણી, કોઈનાએ કરેલા વગર સત્ય નિહરતા-પૂર્વક, સચોટ દલીલ સાથે, રજુ કરવાનો એમની શૈલી, દેશની શુદ્ધાભીમાં સખડતાં બાંધવો પ્રત્યે ધોર ચિંતા, અને લોકોની અજ્ઞાનતા માટે જોઈ પ્રદર્શિત થતો હતો. તેમ એ સ્વ. સંઘવીજમાં પણ જોવામાં આવતું. બારતવર્ષમાં ગહુમતી હિંદુઓની હોવા છતાં, હિંદુ સંસ્કૃતિ ધર્મ અને સંસ્કારના રીતસર થતા સત્યાનાશથી, તેઓ કકળી ઊઠતા હતા, અને શુ કરવાથી એનું સંરક્ષણ થાય, તે માટે વિચાર મગ્ન રહેતા હતા. વૃદ્ધાવસ્થા છતાં યુવાન કરતાં વધારે જોશ તેમનામાં તરવરી આવતું હતું. બાપણ કરતાં કરતાં તેમનામાં લોકમાન્ય તિલક જેવો આવેશ આવતો અને જોમ સંકર બગવાન પાપીઓના નાશ માટે તાંડળ નૃત્યથી સંહાર કરતાં જે દરથ દેખાતું તેવું દસ્ય તેમનામાં લોકો જોઈ શકતા.

શઠપ્રતિશાઠ્ય શઠપ્રતિસત્ય નહી.

એમને એમ લાગતું કે લોકો ધર્મ-સંસ્કૃતિ-ને સંસ્કારનો નાશ બિધાડી આંખે કેમ સહન કરતા હશે? એમનામાંથી સિવાજી, રાણા પ્રતાપ, નીરજંદા વેરાંગી, ગુરુ ગોવિંદચંદ્ર ને તેમના ધર્મપ્રિય સુપુત્રો જેવા મહા તેજસ્વી વીર કેમ પેદા થતા નથી? એટલે લોકોમાં વીરરસ સંસ્કાર રેડવા માટે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો દ્વારા સતત પ્રયત્ન કરતા હતા. અને તેઓ ધર્મ પ્રચારની આગેકૂચ

ચાણુ રાખનાં તેઓ લો. તિલકનું જ મહાન સૂત્ર “સ્વરાજ્ય હા માફા જન્મસિદ્ધ હક્ક આદે, આંખી તેમી ઘેનારવ” તથા શરૂં પ્રતિ શાઠયું શરૂં પ્રતિ સત્યં નહીં. એ એ સૂત્રો એમણે જીવનમાં ઉતારેલા. તેથી જાહેર જાણણામાં કડક શબ્દોમાં તેઓને બોલવું પડતું હતું.

ધર્મ પ્રચાર પરિચારક મંડળ

વ.સ્વ. સંઘ આદિ અનેક સંસ્થાના મુખ્ય કાર્યકર્તા હોવા છતાં નિરુપાર્થ સેવાભાવથી ધર્મ પ્રચાર કરવા પરિચારક મંડળ કાઢવામાં આવ્યું, અને તે દ્વારા પોણે પોણે પ્રચાર સભાઓ શરૂ કરી. તેમાં ખેસવા માટે બેઠક, લાઇટ માટે કાટસન લાઇટ, પોનાને ત્યાંથી સાથે લઈ, એ મંડળ પ્રચાર સભાઓ બરતુ. તેમાં નાના જાળકો દ્વારા ચાળી પિટાવી સભા સ્થાને લોકોને બોલાવવામાં આવતા હતાં. ધર્મ પ્રચાર અંગાર તેમના બાવણમાં દેખાતો. ધર્મ પ્રચાર અને દેશને ચુલાખીમાંથી ચુકિતના કાર્યમાં અને રસ હોવાથી કુ દરેક સભામાં તેમની સાથે જતો. અને તેઓ પણ મને પ્રેમથી સેવા કરવા બોલાવતા હતા. સભામાં મને આગળ કરી બોલાવતી તક આપતા અને કોઈ સુદો કહેવાનો રહી ગયો હોય તો મને સમજવતા.

પરદેશીઓનું રાજકારણ પકડી પાડતા.

મને એક વખતે કહેણું કે એક એકા એકા ઝોઝીમરે તેમના સામાજિક ધર્મ મંડળના મટિ ડા. પાંચ હજાર દર વર્ષે અપાવતો જઈશ, પરંતુ તેના બદલામાં તમારે મ. ગાંધીજીના વિચારોને તોડી નાખનારા હોજો લખવા જોઈએ. ત્યારે તેમને યોજાઈ ધમીને ના પાડનાં, કહેણું કે મ. ગાંધી પણ દેશની સ્વતંત્રતા માટે લડી ગયા છે, તેની મામે પેમા લખને દું, તેમના વિચારોને તોડી પાડવા માટે કાંઈ પણ લખીશ નહીં, તે તો મરા દેશજંદુ છે, અને તમે તો પરદેશીઓ જાનેને લડાવી-રાજકાર્ય ચલાવણું એ રાજનીતિચાળ

એતાં જાય છે. એ સત્ય આજે દેખાઈ આવે છે. તેઓ સંસ્કૃતના એવા ઝાતા હતા કે કાશીના પંડિતો તેમનાથી ગભરાઈ જતા. તે એવા શ્લોક બનાવો પંડિતોની સભામાં મુકતા કે, પંડિતો છક થઈ જતા. તેઓ શીઘ્ર કવી હતા. એટલે હિંદુ ધર્મમાં તેમનું નામ સૌ કાંઈ જાણતું હતું. એ સત્પુરુષનું સ્મારક આજે ગુજરાતે કરવું જોઈએ, પરંતુ તેમના અનુયાયી વર્ગની શિથિલતા જોઈ દુઃખ થાય છે. આ સંમરણાંજલિ સ્મૃતિ ગ્રંથ રૂપી તેમનું સ્મારક કરવા માટે તેમના દૂસ્તરીઓને ધન્યવાદ. પરંતુ તેમનું ખર્ચ સ્મારક તો તેમના જેવા સંઘવી તૈયાર કરવા માટે જે ઋષિકુન સંસ્થા સ્થાપવાની એમની ઇચ્છા હતી તે પૂર્ણ થાય ત્યારે જ તેમનું ખર્ચ સ્મારક થયું કહેવાય. એમાંથી સંજ્ઞાપત્ર ધર્મ પ્રચારકો ભારતશ્રમિકા પ્રચાર કરતા થાય ત્યારે જ તેમના આત્માને સાચી સાતિ મળવાની છે, એ કાચું સંકળ કરવા ગુજરાતની ધાર્મિક પ્રજાને હું નમ્ર વિનંતી કરી આ શ્લોક સમાપ્ત કરું છું.

ધર્મસેવક સંઘવીજી

લેખક : શ્રીયુત કાળીદાસ રામચંદ્ર લાદ

ખી. એ. એલ.એલ. ખી. ડાકાર.

સ્વ. શેઠશ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી સાથે મારો પરિચય દસા વર્ષ પહેલાનો હતો. ત્યારે તો હું ફક્ત વિદ્યાર્થી તરીકે તેમને ત્યાં આવ જ કરતો હતો. મારો તેમનો પ્રત્યે ખૂબ પૂજ્યભાવ હતો.

વિદ્યાર્થી અવસ્થા બાદ તો મને તેમનો પરિચય જ્યારે જ્યારે તેઓશ્રી શ્રી રણછોડરાયનાં દર્શન કરવા માટે ડાકાર આવતા ત્યારે થતો. સ્વ. શેઠ શ્રી. રણછોડરાય પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા રાખતા, અને વખતોવખત તેઓશ્રી જરૂરથી ડાકાર પધારતા. ડાકારમાં સ્વ. શેઠ શ્રી. થોડી ઘણી મિશ્કત પણ ધરાવતા હતા કે જેની તેમને પોતાની હયાતિમાં જ સદૃષ્યભાવે પોતાનાં ધર્મપત્ની સૌ. મંગળ ગૌરીના આત્મ કલ્યાણાર્થે ખસિસ કરી દીધી હતો. તેની પૂણ્ય પ્રસાદી મને મળ્યા બદલ સ્વ. શેઠશ્રીનો હું અત્યંત ઝણી છું.

સ્વ. શેઠશ્રી એક મહાનુભાવ હતા અને તેમની સાથેના મારા હુંકા પરિચયમાં જ તેમના ચારિત્રની અને નિખાલસતાની મારા ઉપર ઉંડો છાપ પડી. તેમનું ચારિત્ર્ય ઘણું ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું અને તેમની નિખાલસતા બાળક જેવાં સરળ હતી. ઉંચું સશક્ત શરીર અને ગૌરવશીલ તથા પ્રભાવવંતુ તેમનું શુભ ગમે તેવા માણસ ઉપર પ્રથમ પરિચયે જ જાદુઈ અસર કરતું, અને વિચારોની અશ્રુતધારા શ્રવણ કરતાં જ દરેકને તે પ્રવાહમાં દસડાવું પડતું. તેમના વિચારો ઘણા જ વેગવંત અને પ્રગતિશીલ હતા, અને તે સર્વને અનુકૂળ સરળ જોરદાર અને અસરકારક વાણી દરેકને સુઝ કરતી. વિદ્યા, શીલ તથા પ્રભાવના સુભગ સુયોગથી તેઓ એક પુરુષબાદ્ર સમાવીસતા.

તેઓશ્રીનો ધર્મપ્રેમ ધણો જ ઉત્કટ હતો અને તેના પ્રચાર માટે તેઓશ્રી મરણાંત સુધી પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. સનાતન ધર્મની પ્રગતિ એજ એમનું ધ્યેય હતું. “ધર્મ મંગળા” નામે અડવાડીક પ્રગટ કરી પોતે તેના પ્રચારમાં એક અમુલ્ય અને ચિન્હસ્વરૂપ ફાળો આપ્યો છે. વળી થીમદ્ જગદ્ગુરુ શ્રીમન્માધવતીર્થ સ્વામીના સ્વર્ગવાસ પછી શ્રી દારકા શરદાપીઠ માટે, પોત્ત શિષ્યની પસંદગી માટે જ્યારે તકરાર ઉઠી અને તેવામાં શ્રીયુત સયાજીરાવ ગાયકવાડે શ્રી. શાંત્યાનંદ સ્વામીને તે પદે નિયુક્ત કર્યા ત્યારે તેનો ઉમ્મ વિરોધ કરી પ્રજને જ તેના ધર્મગુરુ નીમવાનો સાચો હક છે એમ પ્રતિત કરી શ્રી રાજ રાજેશ્વર મહારાજશ્રીનો એ યાદી ઉપર હાકોરમાં અભિપ્રેક કરાવ્યો—પ્રજામતને જીવંત જનાવ્યે સદ્ગત પોતે પણ ઉત્કટ ધર્માનુવર્તી હતા. સંઘા વંદન, દેવ પૂજા વિગેરે ધાર્મિક કાર્યો તેમનો દૈનિક કાર્યક્રમ હતો. તેઓએ વાનપ્રસ્થ જીવન પણ ગાળી બનાવ્યું છે.

સાહિત્યનો શોખ પણ તેઓના જીવનમાં એટલો જ જીવંત હતો. અને પોતે એક “પદસંઘ” બહાર પાડી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગરબા તથા ગરબીઓનો અસામાન્ય ઉમેરો કર્યો છે. મરજ અને બાવવાહો સૈલીયો તેમણે વાંચકોનાં દિલને મુગ્ધ કર્યાં છે.

સામાન્ય જીવનમાં તેઓ ખુબ વ્યવહારુ અને પ્રાપ્ત હતા, સાંસારિક બાબતોનો ઉત્તેજ તેઓ એક બાહોશ સવાહની અદાથી કરતા.

ધર્મની સાથે સાથે તેઓશ્રીનો રાષ્ટ્રપ્રેમ પણ એટલો જ ઉત્તેજ હતો. સ્વરાજના ધ્યેયને હાંસલ કરવામાં તેઓ હમેશાં કટિબદ્ધ હતા. દેશપ્રેમની આગ તેમના જીવનમાં સદાયે જ્વલંત હતી અને તેનો સ્વંસ જોતાં જ તેઓ એક જવાણામુખીની માફક બહુડી ઉડતા. સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે જ્યારે ‘પટેલ બીલ’ લખાલ કહ્યું ત્યારે તેનો ઉમ્મ વિરોધ કરી તેને પાછું ખેંચાવરાવવામાં તેમનો અમુલ્ય ફાળો હતો. પરંતુ આજના સ્વરાજ અને તેમના સ્વરાજમાં કંઈક ફેર હતો. તેઓ સ્વરાજ સાથે ધર્મોત્તેજ પણ ચાહતા હતા. આજના બિનસાં-

પ્રદાયિક રાજ્યને બદલે તેમને ધર્મના પાયા ઉપર નિર્મર રાજ્ય સ્થાપવું હતું. અને આજ સુદ્ધા પર તેમનો પૂ. ગાંધીજી સાથે મત-બેઠ હતો. કે જે તેમણે ઘણી વખત ખુલ્લી રીતે પ્રકટ કર્યો હતો.

આવા સદ્ગુણી સદ્ધર્મજૂથ, સનાતની, અખર ત્રિચારક અને ઉદાર સખાવતી પુરુષની આજીવનિકાને ખરેખર જોટ જ છે, મારો તેમની સાથેનો પરિચય અહીં પુરો થાય છે. પરંતુ એક વસ્તુ તો સત્ય જ છે કે હુંકા પરિચયમાં પણ મને તેમના વિષેનો જિંદી છાપની પ્રતીતિ થાય છે અને તેમના ગૌરવશીલ મુખની ઝાખા તેમની મેઘગર્જના સમી વાણીના પડધા અને તેમની વાતચીતમાં પ્રતિ થતા ઉપદેશોની ઝલક આજીવનિકા પણ મારા રમરણમાં છે અને રહેશે. આવા સત્ પુરુષના જીવનને મારી નજીવી કલમથી આજીવનિકા એ ખરેખર દુર્ઘર્ષ અને વિકટ કામ છે, પરંતુ જે કાર્ક તેમના વિષે લખાયુ છે તે તેમના પ્રત્યેનો સદ્ભાવ બક્ષા કરી વાચકને તેમના જીવનમાંથી કંઈક મેળવવાની તક સુઝાશે એમ માની, મહાપુરુષને મારી પ્રશ્ન-માજલિ અપી અત્રે વીરમું છું.

શ્રી સંઘવીજ એક પ્રખર સિદ્ધાંતવાદી

લેખક : શ્રીયુત માધવપ્રસાદ શંકરપ્રસાદ પંડિત

બી. એ. એલ એલ. બી. એડવોકેટ.

વાઘસ પ્રિન્સિપાલ, સર લક્ષ્મીભાઈ શાહ હાઈ સ્કૂલ—અમદાવાદ.

સ્વર્ગીય શ્રી સંઘવીજના સ્વર્ગવાસ પછી આટલા લાંબા ગાળે તેમને વિશે એ સ્મૃતિ લખનાં સમયનો આટલો પ્રવાહ વધી ગયા છતાં તેમની સ્મૃતિ મારા મનમાં એટલી તાજી છે કે એ મહાનુભાવ વ્યક્તિના પ્રત્યક્ષ દર્શન જેવો મને અનુભવ થાય છે. શ્રી સંઘવીજ સાથે અનેક પ્રસંગે તેમના નિવાસસ્થાને વાર્તાલાપ અને ચર્ચાઓ કર્યાં પછી જે આનંદનો અનુભવ મને થયો છે તે હું કદી વિમરી શકું તેમ નથી. ચર્ચાનો વિષય ગમે તે હોય પરંતુ સંઘવીજની પ્રતિમા કાંઈક અવનવું જ દર્શન કરાવતી. પોતાના દૃઢ મિદ્ધાતોને વળગી રહી સંઘવીજનો સ્વૈરવિહાર કોપણ વિપયના નિરપણમાં અનેરો આસ્વાદ આપતો. વિનોદ અને હાસ્પરસના તો તેઓ અધિષ્ઠાના હતા. શ્રી મુનશીજીએ સંઘવીજની આક્ષેપાત્મક વક્તૃત્વશક્તિને અંગતિ આપી છે. પરંતુ આક્ષેપાત્મક લખાણો કે વ્યાખ્યાનોમાં જ તેમની શક્તિ સમાધ ગએલી ન હતી. વિરોધીઓ અને પ્રતિસ્પર્ધીઓના ચુણોની પણ સંઘવીજ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતા. પરંતુ અર્વાચીનયુગમાં પોતાને અશ્ચીકર વસ્તુઓની પણ પ્રશંસા કરવાની કહેવાતી સુરચિ પર તેમને લેશમાન પણ રચિ હતી નહીં. આજ કેટલાક સનાતની હોવાનો ડોળ કરી સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંતો પર કુમારાધાત કરવાની પ્રવૃત્તિઓમાં ઝડપાવવાઓમાંના તેઓ એક ન હતા. ચિત્તે વાચિ ક્રિયાયાં જ સાધૂનામેકરૂપતા । સંઘવીજ સંપન્ન અને સુખી શૂદ્રસ્ય હતા. પરંતુ તેમનું જીવન તદ્દન સરળ અને નિષ્કલંક હતું. જે સિદ્ધાંતોમાં તેમને શ્રદ્ધા હતી તેનું તેમણે આજીવન પરિપાક્ય કર્યું. તેમને માટે તેમણે સર્વસ્વસમર્પણ કર્યું. સંઘવીજ તેમના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર માટે આજીવન ઝુકમ્યા અને

પ્રાણસંકટે પણ તેમાંથી હજ્યા નહીં. સમગ્રહીઆ સિદ્ધિતો અને તકસાધુ કાર્યકર્તાઓએ જોડે સંઘવીજીને કહી પણ મેળ ખાતો નહીં.

સંઘવીજીના વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યના આકર્ષણમાં તેમના રહેલીજનો મદાચિત્ તેમની વિદ્યાના અનુભવ ન કરી રહ્યા હોય પરંતુ મને પોતાને તો તેમના પાંડિત્યનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયેલ છે. ગુરુમુખે સંસ્કૃત વિદ્યાનો અભ્યાસ કરી સંઘવીજીએ સંસ્કૃતમાં જે કાવ્યો રચ્યાં છે તેમાં તેમનાં આવદૂત અને ગુરુમહિમ્નઃ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. સંઘવીજી સાહિત્યના માર્મિક વિદ્વાન તથા સમર્થ વિવેચક હતા. સંસ્કૃત સાહિત્યના કાવ્યોનો રસ, જ્ઞાન અલંકાર વિગેરેની ચર્ચાઓમાં સંઘવીજી જે રીતે સ્વૈરવિહાર કરતા તે જોઈ મારા મન ઉપર તેમના પાંડિત્યની ઘણી જ ઊંડી છાપ પડેલી છે. આપદ્વૈષ્ણ-ઓએ જે પ્રજ્ઞા અને જ્ઞાતિનો મહિમા ગાયો છે તેનો સંઘવીજીમાં સુંદર સુમેળ હતો.

આજ પ્રભાવશાળી પ્રજા અને નિર્મળ શીલનો અનુભવ ગુજરાતના અસંખ્ય નરનારીઓને સંઘવીજીના વ્યાખ્યાનોમાં થયેલો છે. સંઘવીજી જેવા સમર્થ વક્તાઓ હાન તો શોધ્યા પણ જડે તેમ નથી. કલાકો સુધી વાણીના અવિચ્છિન્ન રસપ્રવાહમાં ડૂબી ગયેલા શ્રોતાગણો આજે પણ તેમને જાવહીના હૃદયે અંગતિ આપે છે. તેમના વ્યાખ્યાનોમાં દેટલાકને વ્યક્તિગત કારણોને લીધે કંઠવાસ લાગી હશે, પણ કાશ્મીરજસ્ય કહુતાપિ નિતાન્તરમ્યા । કેસરની કંઠવાસ પણ ઘણી મનોહર હોય છે અને સંઘવીજીની વાણીના વિદ્વાસ આજે પણ મારા મનમાં સુખદ સંસ્મરણો જન્માવે છે.

સંઘવીજનાં સંસ્મરણો.

લેખક—માર્કેન્ડરાય સુન્દરીલાલ રાવલ, શ્રી સનાતન ધર્મભૂષણ

પરમ પવિત્ર સદ્ગત શ્રી. સનાતન ધર્મ બારકર, ભારતીય રત્ન શ્રી. નગીનદાસ પુરુષોત્તમદામ સંઘવીજ કે જેમનું પ્રથમ મીઠન તેજ મારી જીનચર્માનાં પરિવર્તનનું પ્રથમ પગથીયું હતું. સને ૧૯૨૩-૨૪ માં જ્યારે હું યુવાવસ્થાની રૂઝ થતી યુવાની જોરમાં, સ્વકર્તવ્ય રહિત બની, મરન જીવન ગાળવાની બાવનાવાળો હતો, તે સમયમાં મારે શાળાના સંસ્કૃત બાપના અધ્યાસની સહાયતા માટે કાંઈક સહારો શોધવાની જરૂર પડી. દૈવગુણના પરિણામે મુશ્કેલીથી મને ખબર પડી કે માસ સ્થાનની તજક બ્રહ્મચર્યાગ્રમ આવે છે, તેમાં વર્ણાશ્રમાનુયાયી બાળકોને વિના વેતને વિદ્યાભ્યાસ કરાવાય છે. આવા સંદેશો મળતાં જ મારે તે સ્થાનમાં જવું અને મારા મુઠ્ઠ વડિલના દર્શન થવાં તેજ મારે પ્રથમ મીઠન.

સ્થાન (બ્રહ્મચર્યાગ્રમ) મહત્તાની સાથે વ્યક્તિભાવ અને સાચું જનકવ્યાણ અને ધર્મસેવાની બાવના યુક્ત વર્ણાશ્રમ મર્યાદાપુરક વર્તન તેજ મારા જીવનને અતુલરસુરૂપ હતું.

સંઘવીજની ભારતીય હિંદુ આદર્ષ પેપાક (લાંબોઝોટ, ઘોતીયું અને પાદહી) યુક્ત રમ્ય મૂર્તિ, તેજસ્વીતા અને વર્ણાશ્રમની મર્યાદાના પાલનની મહત્તા સાચવતા જોઈ હું મૂઝવળ બની ગયો.

તેઓથી બ્રહ્મચર્યાગ્રમના વિદ્યાર્થીઓને ન્યાય અને તર્ક સાબિત ગૂઢાઈ સહિત સમજાવી રહ્યા હતા, જેટલે ગુરુ સ્થાને ગણાય, છતાં તેઓની સ્થાન મર્યાદા જોઈ મારામાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે—આ સ્થાનમાં આવા વયોવૃદ્ધ, યાનવૃદ્ધ પુરુષે આમ સ્થાન મર્યાદા કેમ રાખી હશે. મારા યુવાવસ્થાના મત્ત સ્વભાવે તરતજ પ્રશ્ન થયો કે—આપથીએ આમ કેમ સ્થાન લીધું હશે?

ધન્ય ! ધન્ય ! ભારતીય રત્ન, વર્ણાશ્રમધર્મ મર્યાદારક્ષક, ધર્મવીરને કે જેને મી અને ધિના નિશિમાનપણાથી કહ્યું કે—“હું

બ્રાહ્મણોનો સેવક છું, એટલે બ્રાહ્મણોથી હિંચે રથાને બેસવા યોગ્ય નથી, માટે આ બ્રહ્મદેવોને મારા પૂજ્ય ગણી, હિંચે રથાને બિરાજમાન કરી કાંઈક મારામાં જ્ઞાન હોય તે તેઓની સેવામાં રજુ કરું છું.” ધન્ય ! ધન્ય ! ભારતીય રત્ન કે જેણે સનાતન ધર્મની મયોદાના રક્ષણમાં-પાલનમાં પગલે પગલે પુરતું ધ્યાન આપ્યું હતું.

વસિષ્ઠને મારું, પ્રથમ અને અપરિચિત મીલન અને વળી તેમાં આવેા પ્રશ્ન જોઈ તેઓને મારી તે સ્થાન પ્રત્યે આવવાના હેતુને જાણવાની હિતકંઠા યતાં જ પ્રશ્ન કર્યો કે આપ કોણ છો ? અત્રે આવવાનું શું પ્રયોજન છે ? મેં તેઓથીને મારી જ્ઞાતિ અને આશ્રમમાં આવવાનો મારો મુખ્ય હેતુ સાંજોપયોગી સંસ્કૃત બાપાના જ્ઞાન મારેનો જણાવ્યો.

તેઓથી મને બ્રાહ્મણ જાણી બાવધુક્ત યતાં જ મારા વેપ તેમજ હિન્દુ તરીકે આદર્યતાના બાવમૂલ્યા વિચારેને સુગ્યવરિધત લાવવા પ્રશ્નો કર્યા કે જેઓને અત્રે રજુ કરીશ તો તે અથોગ્ય રથાને નહિ ગણાય.

સંઘવીજ—તમે કોણ છો ?

મેં—હિન્દુ છું. બ્રાહ્મણ છું.

સંઘવીજ—માઈ ! બ્રાહ્મણની વાત તો પછી, પણ તમે હિન્દુ છો કે કેમ તે જ જોગખી સકાતું નથી. મુસલમાનો, પારસી, ખ્રીસ્તી, વગેરે પોતાની જાત દર્શાવવા અહર્નિશ નિશાનીયુક્ત જ રહે છે; પરંતુ તમારામાં હિન્દુની નિશાની તરીકે કાંઈ દેખાતું નથી.

મેં—શું ?

સંઘવીજ—શિખા.

મેં—મારા માથા ઉપરના વાગ જનારી કંચું કે આમાં મારી એટલી સમાયેલી છે.

સંઘવીજ—માઈ, ચરીરના જુદા જુદા અંગકોષાંગ ઉપર વાગ હોય છે; પરંતુ તેનાં જુદાં જુદાં નામો અપાય છે.

માયાના સામટા વાળને તો જાહરા કહેવાય છે, પરંતુ માયાના વાળમાં વિશેષતાપૂર્વક બ્રહ્મરંધ્રનું રક્ષણ કરવું, સ્થાન સચવાવું, ગાયત્રી ખરી જેવડું વાળનું જીવ, તેનેજ શિખા કહેવાય છે. આ શિખા તેજ દિવ્દુ તરીકેની સાચી ઝોળખાણ આપનાર નિયાની છે.

ત્યાર બાદ તેઓઓએ મને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે તમે સંધ્યાપૂજન કરો છો ?

મેં—ના. જ્યારે હું નાનો હતો ત્યારે યજ્ઞોપવિત આપ્યા બાદ સંધ્યા પૂજા કરતો હતો; પરંતુ મને શુભવાની છઠ્ઠા ઘોરથામાં મારા શિક્ષકની સમજીનીથી તથા મારી ગેરસમજથી મેં તે લગભગ ૬-૭ વર્ષથી છોડી દીધાં છે.

સંઘવીશ્રી—બાઈ! જ્યારે તમારે સંસ્કૃત-દેવ બાપાને અભ્યાસ કરવો હોય તો તમારે આદ્ય દેવરૂપ, દેવીજીન સુક્ત, પવિત્ર બનવું જોઈએ અને તે સર્વને પ્રાપ્ત કરાવનાર માયત્રિ-સંધ્યા ષટ્કર્મનું યથાયોગ્ય પાલન કરવું જોઈએ; તે જ તમારું બ્રાહ્મણનું સાચું બળ-ધન છે. તમારા વડિલો ત્રાપિ મુનિયો આનાજ પ્રતાપે સર્વ વર્ણોના શુદ્ધ બની, કામધેનુરૂપ શક્તિ મેળવી સર્વ સાધન, સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા, અને રાજા જેવાને પણ પોતાની સંપત્તિ આગળ તુચ્છ ગણવા શક્તિમાન થયા હતા.

મારા જીવનચર્ચાના પરિવર્તનનો પ્રથમ દિવસ અને મારા પિતામહની શુભેચ્છાની પરિપૂર્ણતાની આદ્યરૂપ પ્રથમ ઘડી તે આજની ચર્ચા હતી.

વડિલચીની બાવચુકા ચર્ચાએ મારા જેવા રામાન બૃહ્વાને માર્ગ ઉપર આવવા સમસ્યા કરી કે જેનાથી મને બ્રાહ્મણ બાળક તરીકે માફ જીવન, આચાર, વિચાર તથા વર્તન તરફ પુરતું ધ્યાન આપવા પ્રેરણા કરી. ત્યાર બાદ બીજો દિવસે મેં મારા માયાના શિખા સિવાયના સર્વ વાળને વિદાયગીરી આપી તેમની સમક્ષ અચેત્તો જોઈ તેઓથી ધણી હર્ષિત થયા અને તેઓને મારા પ્રત્યે

અનન્ય પ્રેમ હિતન થયો અને ભવિષ્યની મારી સ્વધર્મયુક્ત હિતનિતી આશા રાખી. તેઓશ્રી અને અવારનવાર સનાતન ધર્મના સાચા સિદ્ધાંતો, આચાર, વ્યવહાર વગેરેના સ્વરૂપો સમજાવવા લાગ્યા. વિશેષમાં હું તેઓની સાનિધ્યમાં જ રહી શકું તેવી અભિલાષાથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ગણિત ત્રિપથના અધ્યાપક તરીકે જોડ્યો, પરંતુ દૈવેચ્છા આગળ મનુષ્યેચ્છા વિજ્ઞાનમાં જ નથી, તદનુસાર મને રેલવેમાં જોડાવાના સમાચાર મળતાં મેં તેઓશ્રીની સ્પષ્ટ સૂચના તથા સલાહથી સ્વીકાર કર્યો. હું તેમનાથો કાંઈક દૂર રથને ગયો. પણ તેઓશ્રીના હૃદય સ્થાનમાંથી દૂર ન હતો. જ્યારે જ્યારે મારે તેમની સલાહની તથા મદકારની જરૂર પડતી ત્યારે તેઓ કટિબદ્ધતાથી તૈયાર થતા અને શક્ય અંત સુધી સાથે હોવા રહી બાળક-વૃદ્ધનો ભેદ રાખ્યા વગર કાપની પરિપૂર્ણતા કરતા.

સને ૧૯૩૦ માં જ્યારે ધર્મવિધ્વંસકોના આક્રમણો પુરજોસથી ચાલી રહ્યા હતા, તેઓની જ્યન્તિ મહોત્સવો બેજવાઈ રજા હતા, તેવા પ્રમંજે ભારતના વેદધર્મ ઉદ્ધારક આચાર્યદેવોને વિસ્મૃત થતા જતા પ્રસંગે તથા વીરમગામ જેવા આક્રમણોની વિસ્તૃત વસ્તીમાં બ્રાહ્મણ બાળકોને ગાયત્રિને બદલે ગાવત્રિ બોલતા સાબળી અને ઘણો જ ખેડ થયો, અને અમદાવાદ આવી મેં મારી ઇચ્છા સંઘવીજીને દર્શાવી. સંઘવીજીએ મારા વિચારને સમ્મત બની મને મારા કાર્યમાં પૂર્ણ સહકાર આપવા ઇચ્છા દર્શાવી. મને પણ " મોસાળ જવું અને માં પિરસનાર " જેવું યથું. મારી ધર્મસેવા કરવાની જાવના તેમા વળી તેમનો સાચો અંતઃકરણનો સાચો એટલે હિતસાહનો પાર રહ્યો નહિ. મેં વીરમગામનાં વતની વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન્, સ્વધર્મધુરંધર શ્રી ત્રિજ્ઞાન કાલાબાઈ વિપાહીનો સહકાર મેળવી રચાનિક કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ વડિલ, અધિકારી વર્ગ તથા બ્રાહ્મણોને આધુનિક પ્રવૃત્તિ, સંસ્કાર તથા જ્ઞાન સત્રધી વાર્તાનાથ કરી તેઓ સાથે ભારતીય સંસ્કાર દર્શક એક સનાતન ધર્મ પુસ્તકાલય તથા કર્મકાંડ તથા સંસ્કૃત જાપાના જ્ઞાન સાર પાઠ્યાગાની વાત કરી. તેઓએ મારી વિચારણા સ્વીકારી.

ઉપરોક્ત કાર્યારંભ કરતાં પહેલાં પ્રજાની જાગૃતિ તથા વિચારોની દિગ્દર્શકતા માટે એક જર્નલિ મહોત્સવ નક્કી કરવા વિચારવામાં આવ્યું. અને તે માટે શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ આદ્ય સંકરાચાર્ય જમવાનનો જર્નલિ મહોત્સવ ઉજવવા નક્કી કર્યું. તે પ્રસંગે અમદાવાદથી સંઘવીજી જાહચારી જટુકો સહિત પધારી ભારતના જ્ઞાનચર્ચામંત્રની વ્યવસ્થા, જાહચારીઓની દિનચર્યા વિગેરે વિદ્યાધીઓને પ્રત્યક્ષ બનાવી અને વર્ણાશ્રમ ધર્મ ઉપર પ્રખર વક્તૃત્વ કરી કાર્ય રેખાના નિર્દેશના કરી. આ પવિત્ર પુણ્યની ઉત્સાહપૂર્વક મહકાર આપવાની ભાવના તેમજ સાચી ધમણના પરિણામે અત્યારે તે કાર્ય ફળાશ્રૂત રીતે વીરમગામમાં દિષ્ટિભાચર ચંદ્ર રથું છે. ત્યાર બાદ તેઓએ વીરમગામમાં અખીન ભારત વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘની શાખાની સ્થાપના કરાવી તેના કાર્યથી અવરનવર સનાતની પ્રજાને જાગૃત રાખી હતી.

સને ૧૯૪૦-૪૧ માં જ્યારે અખિનભારતવર્ષિય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય મંઘ પુર જોડથી ધર્મપ્રચાર કરવાનું કાર્ય કરી રહ્યો હતો તેવા પ્રસંગે તેના સહારાશ્રય અમદાવાદમાં "ચંદાપુર-ઠરીયાપુર વોડ" ઓ. હિતવર્ધક સભા" તરફથી એક વ્યાખ્યાન સપ્તાહ ઉજવવા વિચારવામાં આવ્યું. દેવયોગે મારે આ કાર્યમાં ધમણ બંધો ભાગ જળવવાનો પ્રસંગ જનતાં મે વડિવખીતે આ કાર્યની વાત કરી. તેઓથીએ આ કાર્યમાં પોતાની સર્વ શક્તિનો વ્યય કરો, સ્થાનિક તેમજ અન્ય સ્થળોના વિદ્વાનોનો સહકાર મેળવી કાર્યને ફળાશ્રૂત કર્યું. આ મહોત્સવનો પડયો નાગપુરના અ. ભા. વ. સ્વ. સંઘના ૧૨ મા અધિવેશનમાં પડયો, અને સ્વકર્ણે સંમગાણું કે સંઘના મિત્રમિત્રામદ સ્વરૂપ સંઘવીજીની દોરવણીથી થયેલ અમદાવાદમાં વ્યાખ્યાન સપ્તાહની માફક મામેમામ પ્રચાર કરો તો જ તમને પ્રચાર સફળ થશે.

ત્રેવ સાધક વર્ષમાં તેઓની પ્રેરણાથી માઈ જોડાજી સને ૧૯૪૧-૪૨ માં વડિવખીના અધિક ગ્રેમના જાળને માંડી આખ્યાનિક

ઉન્નતિ જોવા વિચારી અને મને તેની અનુકૂળતા માટે શ્રેયઃસાધક વર્ગમાં જોડાવાનું કહેવામાં આવ્યું. અને મારા કર્મના ઉદ્ધવના પરિણામે, વડિલશ્રીની ગ્રેરણાથી મને આ વર્ગમાં જોડાવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. આ વર્ગમાં જોડાયા બાદ તેઓશ્રીનો મારા ઉપર અનહદ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો, અંતમાં તેઓને મારી આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્તિ સાર, તેઓની પાસે પાતંજલ યોગ તથા બ્રહ્મસૂત્ર શિખવાની આજ્ઞા કરી. મેં તે શુભેચ્છાની તક વિચારી કાર્યારંભ કર્યો, પ્રથમ તેઓશ્રીએ ગુજરાતી બાપામાં પાતંજલ યોગ સમજાવી નાગોજી બદૈયનું ટીકાવાળું સંસ્કૃતમાં શરૂ કર્યું; પરંતુ તે કાર્ય અધુરું રહ્યું અને સંઘવીજીએ સ્વધામમાં પ્રયાણ કર્યું, પરંતુ તેઓશ્રીના કાર્યો તથા મેવાના સંસ્મરણો સનાતન ધર્મોજીના હૃદયમાં ચિરકાળ સ્થાયી થઈ ગયાં.

સંઘવીજી વિના સંકલ્પે સત્ય જાહેર કરી પ્રજાને કમ્પાણનો માર્ગ બતાવી દેતા. તેઓને ગુરૂકૃપાથી ક્રોધ માણસ વાણીમાં જીતી શકતું નહિ, પરંતુ વિનાય હોય ત્યારે પોતાના પરમ હૃદયની વચનો પણ ત્યાગરૂપ દેખાય છે, તદનુસાર ભારતના બાવિ વિશે પ્રજાને જાહેર વ્યાખ્યાનો, પત્રોદ્ધારો મૂલ્યન આપતા ત્યારે સમાજ પૂર્ણ હેતુ ન મમજવાથી તેઓશ્રીના વચનો પર પુરતું ધ્યાન ન આપવાથી આજ ભારત પશ્ચાતાપ કરી રહ્યું છે.

તેઓશ્રીનો જન્મ મહાન સિદ્ધ હરિદાસ મહારાજની (હાલમાં તેઓશ્રીનું મંદિર અમદાવાદ ઘીકાંટા નવતાડની પોળના મોઢે) પૂર્ણ કૃપાથી થયો હતો, અને તેઓશ્રીની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તથા યોગ જ્ઞાનવૃદ્ધિ પરમ પૂજ્ય ધીમન્ નૃસિંહ બગવાનનો પૂર્ણકૃપાથી શ્રી શારદાપોક્તીપવિત્ર ભક્તિથી થઈ હતી. તેઓશ્રી એક આત્મશ્રદ્ધાવાન, યોગીજીવન માળનાર, ગુરૂવાક્ય પ્રમાણુ માનનાર, સાચા ધર્મવીર હતા. તેઓશ્રીને કાળનું પણ જ્ઞાન હતું.

એક વખત અમે જાને જણા ગુરૂપૂર્ણિમા ઉપર વડોદરા નૃસિંહ આશ્રમમાં બેઠા હતા, તે પ્રસંગે વાર્તાલાપ કરતાં તેઓએ

પોતાના જન્મ તથા સુરક્ષાન સંબંધી વાર્તા કરેલી અને ગુરુવાક્ય પ્રમાણુ માનનાર આત્મશ્રદ્ધાવાન જીવનનો પ્રસંગ રજુ કરેલો અને કથું કે મને ૪૧ મા વર્ષે લોહીનાં દમ્ભાણુનું દરદ થયું હતું. સર્વને મારા જીવનની ચિંતા પડી, પરંતુ “ગુરુપા કેવલમ્” આ સૂત્રમાં શ્રદ્ધાવાન પુરુષે શ્રોમનૂ નૃસિંહ ભગવાનને સદિશો કહ્યાંયો. ગુરુ તે પિતા તુલ્ય છે. ભગવાનશ્રીએ આ વાત સાંભળી અમદાવાદ પધાર્યા તેઓશ્રીનું દષ્ટિપાત થતાં જ લોહીનું દમ્ભાણુ ઝોલું થઈ ગયું અને તંદુરસ્તી જણાવા લાગી. ત્યારમાદ હંમેશને મારે ઉપાય દેખાડ્યો કે જ્યારે જ્યારે તને આ દરદ થાય ત્યારે તારે મારામાં મન સ્થીર કરી કામ કરવાનું શરૂ કરવું, તદનુસાર જ્યારે જ્યારે આ દરદ દષ્ટિગોચર થતું ત્યારે તેઓ ગુરુ આગ્રાનુસાર કાર્ય કરી દરદ મમાવી દેતા. આ વાર્તાશ્રાવ સાંભળી મેં પૂછ્યું કે-હાહાઓ, તમે વયોવૃદ્ધ હોઈ આવા દરદના આકસ્મિક ભોગરૂપ ન બનેા મારે તમારે એકલા કેમ સ્થળે મુસાફરી ન કરવી જોઈએ. ધન્ય ભારતીય જ્ઞાનવાન ધર્મધોરને કે જોણે વિસાદ પૂર્વક જન્માજ્ઞ આપ્યો કે મારા મૃત્યુ પહેલાં હું તમને ૨૪ કલાકે અગાઉ ખબર આપીશ. આત્મશ્રદ્ધાવાન ધર્મધોરનું વચન સાચું પડ્યું, અને પોતાના મૃત્યુ પહેલાં તેઓએ ૨૪ કલાક પહેલાં સૂચન કરાવી સર્વ સમાધિ શુકલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી આત્માને અક્ષરમાં જોડી દીધો.

॥ શાંતિ : શાંતિ : શાંતિ : ॥

સાક્ષરોત્તમ શીઘ્ર કવીશ્વર સંઘવીજી

લેખક : શ્રીયુત મણિલાલ યુનીલાલ ભટ્ટ

શ્રી સંઘવીજી ઇ.સ. ૨૦૧૫ માં ડી. મેજસ્ટ્રેટ તથા ન્યાયાધીશ એમ બંને હોદ્દા પર કામ કરતા હતા. આ ઉપરાંત પોલીસ સુપ્રોટેન્ડન્ટ સાહેબનો હોદ્દો ભોગવતા, તે વખતના ઇ.સ. નરેશને બહુ જ મનોરમ આપીને તેમની અદ્ભુત શક્તિથી મુગ્ધ કરી મુક્યા હતા. સંઘવીજીને પ્રમુખ રાખવા ઇ.સ. નરેશ લેશ પણ ચૂકતા નહિ. આ સમયે શ્રી અબાનાત નં. ત્રિવેળના પિતા નૃસિંહલાલ ઇ.સ. તા. ૧૫/૧/૧૯૫૧ માં ભારતર તથા વેષ તરીકે કામ કરતા હતા. જેથી કોઈ કામે અબાનાલને ઇ.સ. આવતા શ્રી સંઘવીજી જોડે જોળખાણ થઈ અને પરિચય વધતો ગયો. અને પછી તે દરરોજ અવકાશના વખતે શ્રી. અ. નં. ત્રિવેળી હાજર હોય.

આ સમયે જુનાગઢના નવાજ સાહેબના પાટવીકુવરજી લગ્ન થતું હોવાથી નવાજ સાહેબને મુજરાન અને કાઠીયાવાડના કવિઓનું એક સંમેલન કરવું એ નિશ્ચય થતા તેમના ખાનગી ખાતામાં આ ખામત કેમ કરવું, તેનો તપાસ થતા કચ્છના પાટનગર બૃજમાં રહેતા રાજકવિ શ્રી. જીવરામ અજરારામ ગોર કરીને હતા. તે કવિશ્રીને બૃજથી આમત્રણ આપી પ્રથમ જોનાવી કવિઓને ભેગા કરનાર કામ બૃજના રાજકવિને સોંપવામાં આ મુ. આ વખતે અમદાવાદમાં શ્રી વર્ના સોસાયટીમાં ૧૯ વર્ષની ઉંમરમાં “ઉલ્લોગ” વિશે નિબંધ લખી રહ્યા હતા. ૧૦૦ નું ઇનામ શ્રી સંઘવીજીએ મેળવેલું. તે ઉપરાંત સ્વદેશ વત્સન નામના અકાશવાણીમાં તેમની કવિના પ્રસિદ્ધ થતી હતી આ કામ ઇ.સ. ૧૯૫૨ માં નોકરી કરતા ને આહિત્યમાં પણ ગમ્મતની ખાતર લખતા. પ્રતિષ્ઠા કે વિદ્યાન કહેવડાવવાનો હેતુ તેમના મનમાં લગાર પણ નહોતો. આ યુવાન સંઘવીજીનું સાહિત્ય બૃજના કવિશ્રીને એટલું સારું લાગ્યું કે કાઠીયાવાડના રાજકવિઓને

તેમજ તે વખતના ગુજરાતના કવિઓને બાળુએ રાખી શ્રી સંઘવી-
જીને પણ લખી પૂજાવ્યું અને પ્રમુખસ્થાન માટે પણ વિનંતિ રહ.

સમના દિવસોમાં કવિઓને આપવાના આમંત્રણો નીકળ્યાં.
શ્રી સંઘવીજીને પણ બાર દસને લખવામાં આવ્યું, આ હકીકત
શ્રી ઇંડર નરેશને નિવેદન કરતાં શ્રી સંઘવીજી તરફ ધણો સમય
ઓન રહી જવામ આપ્યો કે મારા રાજ્યના નેતર હો ને બીજો
જવાની ઈચ્છા કેમ થાય છે? શ્રી ઇંડર નરેશના મનમાં આવ્યું કે
આ રત્ન શ્રી સંઘવીજી જો જશે તો પુનઃ પાછા આવશે જ નહિ.
અને નવામ સાહેબ રાખી લેશે વગેરે. જેથી બૂજના કવિશ્રીને
સંઘવીજીએ વિનય પૂર્વક લખ્યું કે પોતાનાથી આવી શકાશે નહિ.
જેથી નિરાશા પ્રગટી પણ ખુદ નવામ સાહેબે કહ્યું કે જો કવિઓ
આવી શકે નહિ તેઓ પોતાની કવિતાઓ મોકલી આપે. જેથી શ્રી
સંઘવીજીએ સિંહાસન પ્રગધ, ને આમર પ્રગધ, એમ બે કાળે
તેમણે લખી મોકલી આપ્યાં હતાં. હુંકામાં નવામ સાહેબે જો જો
કવિઓ તરફથી કવિતાઓ આવેલી તે તમામ તપાસવા શ્રી સંઘવીજી
તરફ મોકલી આપવામાં આવી અને કવિઓને ડેટડેટલુ ઇનામ આપવું
વગેરે સંબંધી શ્રી સંઘવીજી તરફથી નિર્ણય થયો હતો. ત્યાર બાદ શ્રી
સંઘવીજીને આ કામ પૂર્ણ કરી આપવા બદલ શ્રી નવામ સાહેબ
તરફથી રૂ. ૧૦૦૦નું ઇનામ અર્પણ થયું હતું એમ મને યાદ છે.
આથી સંઘવીજીની કાવ્ય રચના શક્તિ અતિ ઉત્તમ અને પ્રતિભા
સંપન્ન હોવાની જાહેરાત થતાં ડેટલાક કવિઓને તેમના પ્રત્યે
અસૂણા જેવું પણ થયું. પણ તે પ્રમંગ પછી શ્રી સંઘવીજી “સાક્ષી-
જ્ઞાતમ શીઘ્ર દર્શીશ્વર” તરીકે લખાવા માંડયા. આથી ઇંડર
નરેશને બાન થયું કે સંઘવીજીને મેં મોકલ્યા નહિ તેથી તેમને દીક
લાવ્યું નહિ હોય, જેથી ઇંડર નરેશ જોએ એક પરમ વૈષ્ણવ
બક્ત હતા અને મંદિરોમાં પણ દર્શન કરવા જતા હતા તેથી
શ્રી કૃષ્ણ ભક્તિમાં તેમનો ભાવ જાગત રહેતો તેથી એક વખતે
સંઘવીજીને બોલાવીને કહ્યું કે કવિરાજ! મહારાણી ઓઝનામાં રહે

છે તેમને નાટક જોવા સાર પ્રત્યંધ કરો. આના જવાબમાં શ્રી ઈડર નરેશના ખર્ચે “ શ્રી રક્ષમણી હરણ ” નો નાટ્ય પ્રયોગ કરી બતાવ્યો હતો. આ કામમાં એકટરો દ્રેસ વગેરેની વ્યવસ્થા તેમના સુવાન ખચરથાપક શ્રી અંબાલાલના હસ્તે થઈ. નાટક વિજયી થયું. અને શ્રી સંઘવીજીને શ્રી ઈડર નરેશ પોતાના તરફથી સોનાનું રૂ. ૧૦૦૦નું કિંમતનું ઘડીઆળ ભેટ આપ્યું, અને ત્રીવેદીને પણ ક્ષામ આપી ખુશી કર્યા હતા અને સંઘવીજી જેવા વિદ્વાન તેમના રાજ્યમાં હોવાથી તેઓ તેમને બાગ્યશાળી સમજતા હતા.

શ્રી. અંબાલાલ નૃસિંહપ્રસાદ સાથે સંઘવીજીને ઘેર હું ગયો હતો. નમસ્કાર કરી બેઠા પછી મારી હઠીકત શ્રી અ. નૃ. ને પૂછી ત્યારથી માફ ઓળખાણ થયું, તેમની ખ્યાતી તો પ્રથમથી જ હું જાણતો હોવાથી તે જ દાણે શ્રી સંઘવીજીને પ્રાર્થના કરી કે બાદ માસ ચાલે છે ને તે પછી નવરાત્ર આવશે જેથી અમદાવાદમાં પ્રતિપદાથી તે ઔદસની આખી રાત્રી ગરબા ગાવાનો રીવાજ છે. જેથી પ્રતિ-પદાથો ૧૪ અઢિદસ સુધીના ગરબા હાલની બહુતી બાળાઓ ગાય તેવા પ્રત્યક્ષ રામમાં લખી આપવા કૃપા થાય તો સારું. આ મામણી સંઘવીજીએ સ્વીકારી-ઔદ રામ પસંદ કરીને આપ્યા. અને તેમણે મને માત્ર ચાર દિવસમાં લખી આપ્યા અને છપાવ્યા. અને નજીરી કીમને વેચવા માટે પણ રકમ થયા. આ ગરબાઓ તે સમયે દરેક પોણે પોણે ગવાતા હતા. આમ વધારી મારી બક્તિ અને પ્રેમ તેમના પ્રત્યે વધતો ગયો.

સંઘવીજીને સમર્થ શુરુ મળેલા હોવાથી તેઓ નિર્ભય હતા. હવે શ્રી સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે સંબંધી શ્રી-મનૃસિંહાચાર્યજી કહે છે કે—

સદ્ગુરુની સંગતિ શોધી નહોં મળે;

પગે ન્હારે પુર્વ જ-મનાં પુણ્ય જો...

તેમ વડોદરામાં સુસ્તથી એક મહાત્મા પંચાયો છે આરી વાતો ધણુ વખતથી અમદાવાદમાં આવતી હતી. આ સમય દરમ્યાન શ્રી

મારતર સાહેબ છોટાલાલભાઈ અને સંઘવીજી સાથે રકુલમાં ભણતા હતા. તેઓશ્રીનો અભ્યાસકે ભોગે થયો. સનિવારનો દિવસ હતો તેમણે સંઘવીજીને ખંધુઆવે કહ્યું ચાલો આવવું છે ! ક્યાં ? હું જાઉં ત્યાં નિશ્ચય થતાં શ્રી. છો. જી. સાથે પિતાજીને આવું છું કહી ગયા, ને પારોપાર વડોદરાની ટીકોટ લીધી અને સદૃશ્યરૂપા દ્વારે જઈ પહોંચ્યા. “સદૃશ્યરૂપ પ્રાપ્ત કરાવનાર માધકના ઉપકાર” આ સંબંધની કવિતા શ્રી મહાકાળમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે આવી રીતે પુણ્યના રૂળ રૂપે શ્રી સદૃશ્યરૂપ શ્રીમદ્ નૃસિંહાચાર્યનાં દર્શન થયાં.

મારા કામથી પરવારી દરરોજના નિયમ પ્રમાણે શ્રીસંઘવીજીને ઘેર જવાની ટેવ પડેલી હોવાથી જેટલું નવું લખાયેલું હોય તે વાંચવાનું મને વ્યસન હોવાથી તે સાત્રચે હું જતો હતો. અગાધ સકિત વાળા સંઘવીજીને અનુભવ્યા. તેમના મમજમાં કેટલું ખંધુ જ્ઞાન છે. તેણે માપ કાઢી શકાવું જ નહીં. તેમાં વળી ડાઈનું લખેલું કે વાંચેલું ને કાંઈ ખીજ પુસ્તકોનું અમર તેને ભળતું લખાણ આવે જ નહિ, કેવળ અંતઃકરણમાં રકુરતા વેગ પ્રમાણે એક ધારી કલમથી તેઓ લખ્યા જ કરતા, તેઓ જ્યારે વેગભર લખતા ખેસે ત્યારે ૧ કલાકમાં લગભગ એક ફરમા જેટલું મેટર લખી નાખ્યાનું અનુભવમાં આવ્યું છે. જ્યો શ્રી સંઘવીજીના મસ્તકમાં રહેલું દેવી જ્ઞાન કેવી રીતે બહાર કઢાવવું તેવો વિચાર થતાં શ્રી. અર્જુન ત્રીવેદી કપાવણજીકરને અમે બન્ને જણે શ્રી સંઘવીજીને અમારા વિચારે જણાવ્યા અને તે ઉપરથી જ “શ્રી વિદ્યાથી જીવન” નામનું માસિક ચર કરાવું તે કેટલાક વર્ષો ચાલ્યું. શ્રી શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ત્ત તરફથી પ્રગટ થતાં શ્રી “મહાકાલ” માં તેમની કવિતા તથા લેખ ચાલુ આવતા હતા. આ સાહિત્યના વાંચવાથી એક આર્થ સમાજ ખંધુ વૈજયંતી સંપ્રદાયમાં જન્મે હોવા છતાં આર્થસમાજમાં ભળેલા. શ્રી હોમતલાલ યજ્ઞવલ્કલ વીમાવાળા જે એક પાનદાન કુટુંબના હતા. તેઓ આ સાહિત્ય રસિક હોવાથી વિદ્યાથી જીવનની ઝાંઝીમમાં આત્મ સમા-

ગમ વધતાં ફેટલોક શંકા સમાધાન થતાં તેઓશ્રીને શ્રી સંઘવીજીનો પરિચય કરાવ્યો, જેથી સમાજ મટી તેઓ પુનઃ સનાતની ધર્મ ધર-સેવા વગેરે કરવા લાગ્યા. જેથી તેમનું વૈશ્વવ કુટુંબ તથા તેઓશ્રીના ગૃહપત્ની વગેરે બહુ આનંદમાં આવી ગયા. તેમને ત્યાં જવું ચાહુ જ હતું. દરમ્યાન કપડવણુજીકર ને શ્રી સંઘવીજીના સંબંધથી નાટક બજવવાનો પ્રસંગ પડેલો તેથી તેમાં તેમને અધિક રસ જણાતાં ‘વિદ્યાર્થી’ જીવન’માં કાળજીપૂર્વક કામ થવા લાગ્યું નહીં. જેમ સિંહ વનરાજ હોવાથી કામ કરવાનું હોય તો તુર્તજ કરે છું એમ માની આજસને સેવે તેમ આપણા માનવંતા શ્રી સંઘવીજીને ફેટલોક વખત લખવામાં પ્રમાદ થતો ને બે અંકો ભેગા પણ થતા, તેથી આ કામ શ્રી હીંમતલાલ વીમાવાળાને સોંપાયું અને પ્રકાશક તરીકે તેમણે આ કામની લગામ હાથમાં લીધી. વિદ્યાર્થીજીવન છ સાત વર્ષ ચાલીને બંધ થયું અને પછી “શ્રી મહાજ્યોતિ” નામનું માસિક શરૂ કરાયું.

સંવત ૧૯૫૬ ની અસાડી પૂર્ણિમાનો ઉત્સવ હતો. સાધકવર્ગ જીવતા મર્દિના મુખ્ય ભાગમાં ખોચોખોચ ભરાઈ ગયો હતો. તે વખતે શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્ર ભગવાન એક ખામ રચેલા આસન ઉપર ખીરાજમાન હતા. વિદ્વાન વર્ગ અમ્રભાગે બેઠો હતો, બજનો વાજંત સાથે બહુ જ સુંદર રીતે ગવાતાં હતાં. આ સમયે શ્રેણીના છેલ્લા પેજ ઉપરનું “પડરિથી માંડો મુજન સંગ્રામ” એ બજન શરૂ થયું. તે વખતે શ્રી માસ્તર સાહેબ, શ્રી કલિયાજી, શ્રી નર્મદા-શંકર મહેતા, વગેરે વગેરે બેઠેલા હતા. દરમિયાન સંઘવીજીને આગ્રા ધર્મ કે આ બજન ગવાઈ રહે તેટલા જ વખતમાં શ્રી સંઘવીજીએ આ જ રાગનું બજન લખી આપ્યું. તુર્તજ શ્રી સંઘવીજીએ કલમ લઈ લખવાનું શરૂ કર્યું, બજન પૂરું થતાં જ સમીપમાં તૈયાર કરેલું બજન જોતી પહેલી કડી “પડરિ છે તેને મૃતક સમાન” એ જ રાગનું તેના અનુસંધાન સાથે ગવાયું. અને તાળીઓ અને જમનાદ સાથે વધારી લેવાયું. વિદ્વાનો ભેગા મળે શ્રીનરસનો આસ્વાદ

કાંઈ જુદો જ અનુભવ કરાવે છે. તે પ્રસંગ અને ચર્ચા થયા બાદ બાણોચ્છિદ્ર જગત્ સર્વમ્ ત્યારે શ્રી સંઘવીજીએ કૃતુહલ વાણીથી નિરબિમાન સાથે બોલી ગયા કે “સંઘવાહઃ કૃતિં વિના” સંઘવી ઉચ્છિદ્ર જન્મતા નથી. આમ વિનોદ યતાં તેઓશ્રીમાં ઠટલી સક્રિય છે તે જાણવા મારે પ્રશ્ન થયો કહેવામાં આવ્યું કે સામીન કરો. શ્રી સંઘવીજીએ નમ્ર બાવે આગ્રા માગી, તો બાણ જેવી કાદમ્બરી થું લખી શકશો ? સંઘવીજીએ કહ્યું સદ્ગુરુની કૃપા થાય તો તે પણ થાય. એ પ્રમાણે યતાં તેઓશ્રીને શ્રી મારતર સાહેબ વગેરે મંડળીએ સંઘવીજીને તેવું લખવા અને જે લખાય તે શ્રી મહાકાશમાં પ્રસિદ્ધ થાય એમ જણાવ્યું આ પ્રમાણે યતાં ગુરુ કૃપાએ બાણની રચેલી કાદમ્બરીના જેવી જ શૈલીથી અને અર્થકારથી સજ્જ લાલિત્યથી બરેલી બાપામાં લખવું શરૂ થયું તેમાં ‘કાદમ્બરી’ માં લખ્યા પ્રમાણે પ્રથમ કવિકુલ જૂષણની કવિતા લખાઈને તે પછી દિવ્યાંબરા, નામતી વાર્તાનો આરંભ પણ કરી જતાઓ. સર્વે વર્ત્તાત મહાકાશમાં પ્રત્યક્ષ છે. આથી મંડળના વિદ્વાન વર્મ હિપરાંત આખા મુખક ઇલાકામાં શ્રી સંઘવી અગ્રેડ અદિતીય પુરુષ છે. એ વાતની ખાતરી યતાં મૂળ સ્વભાવ પ્રમાણે જેને લેખનકલા કે વિદ્યાનું અભિમાન નથી, તેવા શ્રી સંઘવીજીએ જે લખી જતાવ્યું તે સિવાયનું અપૂર્ણ રહ્યું. આ સિવાય સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એટલો જણો એમનો કાશુ હતો કે તેમનું સંસ્કૃત સાહિત્ય કશું મુનિના જેવું આગળ પડતું હતું. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ શ્રી સદ્ગુરુ મહિમ્નઃ સાવક વર્ગમાં ધેરધેર વંચાય છે. અને કંઠાએ પણ કરાય છે. આ હિપરાંત કવિ કાલિદાસે મેઘદૂત લખ્યો છે. ત્યારે શ્રી સંઘવીજીએ ભાવદૂત નામનો સંસ્કૃત લેખ લખી રાખ્યો છે જે અપ્રસિદ્ધ છે એમ જાણવામાં છે. અને આના કરતાં વિશેષ ચમત્કૃતિઓ પ્રજામાં જાણુ યતાં તેઓશ્રીને અપૂર્વમાન મળતું. શ્રી સિદ્ધપુર ક્ષેત્રમાં હનુમાનજીની મૂર્તિ માટે બાણજો અને બોરા. લોકો જોડે કામી હુલ્લક થયું હતું તે કાળ આમંત્રણ આવતાં આ સનાતની વીર તત્કાળ જઈ પહોંચ્યા. રોચન ઉપર બાણજોએ પુષ્પના હાર અને વાજતો સાથે પધરાવ્યા. તે

સમયે મેં સુગા સાહેબ વગેરેને મળી બહુ જ સંતોષકારક સમાધાન કરાવી આપ્યું હતું હતું પણ જુના બ્રાહ્મણો શ્રી સઘવીજીના ગુણાનુવાદ ગાય છે એ સા અ. વર્ગમાં શ્રી સઘવીજીના મતના શુરુ બધુઓમાં ૧. શક સાતન, ૨. ખનખડન, ૩. શકનશર્મા આ નામવાળી ત્રિપુરી જ્યારે મળે ત્યારે બહુ જ સાબળવાનુ અને જણવાનુ મળતું.

શ્રી પદસઘની પ્રથમ યાત્રા શ્રી જટાશકરભાઈને અર્પણ કરેલી છે જે ઉપરથી ખાત્રી થશે કેાઈ પ્રસંગે વાતોમાં બેઠેના હોઈએ ત્યારે પ્રશ્ન કર કે કવિતા લખતા પૂર્વે વિચારની તૈયારી કરવી પડે ખરી ? તો તેઓશ્રી કહેતા કે કવિતા લખવી એ તો દોરીનું કોકડું જેમ ઉઠેનાય તેમ એક ધારા બદ્ધ ૧કિતઓ રચાતી નિકળી આવે જ. આ સિવાય કોઈ વાર્તા લખવી હોય તે પણ તેવીજ રીતે લખી શકાતી હતી ને તેની સામીતી તે વખતે શ્રેયઃસાધક મહાજના શ્રી ગણપતિરામ બદે સઘવીજીની મદદથી “ શ્રી વાર્તા વારિધિ ” નામનું માસિક ઘણું જ ઉચ્ચ પ્રકારનું ચર કર્તુ હતું. જોન જોતામાં બે મામની અદર નમ્રમ ૧૦૦૦ ગ્રાહકો થઈ ગયા હતા ઈંડર મુકામે નોકરી કરતા લેખ નિયમિત મોકલતા હતા મસખદ વાર્તા-વારિધિની વાતો વચાતી મર્મ તેમ તેમ શ્રી સઘવીજીની લેખન સકિતની જણુ થતા પ્રસિદ્ધિમાં આવતા શ્રી ગણપતિરામ બદે સાથે તેમણે કરેલા કરારમાં મતભેદ થતા દુકી વાર્તા જે હાસ્ય રમથી ભરેલી ‘ કહાના કુભાર ’ ની વાતો શ્રી સઘવીજીએ પુરી કરી બીજી ચારુચિત્રા, ચક્રતિદુ, ઈડિમન નાઈટ વગેરે જે નિયમિત છપાતી હતી તે “ કહાના કુભારની વાત પુરી થતા ” સઘવીજી ગણપતિરામ બદે જોડે મતભેદ થતા પરિણામે આ સઘવીજીનો યાન બહાર જે ખાલી થવ નો હતો તે કમભાગ્યે આ માસિક બંધ થતા તે અપૂર્ણ જ રહ્યો, આમ સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ધૂમતા અજોડ સઘવીજી ઘણા પુસ્તકોનો આરબ કરેનો હતો પણ તેમાં ઘણા અપુરા

જ રજા છે! વડનગરા નાગર શ્રી ભવાનીશંકર ગિરિજશંકર જે તેઓશ્રીની નજીકમાં જ રહેતા હતા તે નામના એક સજ્જન દર સાત શ્રી હાટકેશ્વર સ્તુતિ ચિત્ર શુક્લ ૧૪ ઉપર ખાસ લખાવી જતા. ઘણા વિદ્વાનો પોતે પોતાનું સાહિત્ય ધરમાં એકાંતમાં ઘણા વર્ષો સુધી લખે. તે પોતાના મનને હિનમ પ્રકારનું લાગે ત્યારે પ્રસિદ્ધ કરવા તેમની વૃત્તિ ચાપ. કેટલાક તો સાક્ષરોમાં પ્રસિદ્ધ થતા માટે ઘરના પૌમા ખર્ચા બહાર મેદાનમાં આવતા. ત્યારે આપણા શ્રી સંઘવીજીને માત્ર વગર પ્રપત્ને કોઈ પણ જાતના ખર્ચ સિવાય પ્રજાએ ઘણા મહકામો આપી માનવંતા કર્યો. શ્રી સંઘવીજી પાસેથી શ્રે. સા. અ. વર્ગના પ્રાણરૂપ શ્રી ઇશ્વર બાપા દરોજ એક ગ્લેઝ 'શ્રી સદ્ગુરુ મહિમ'નો લખે ત્યારે શ્રી ઇશ્વર બાપા જમતા. આવો કડક નિયમ લેખ તેઓશ્રીની પાળળ પડી લખાયેલો આ અન્ય શ્રી ઇશ્વરભાઈને જ પ્રસાદરૂપે અર્પણ થયેલો છે.

આ સિવાય શ્રી મહાકાલમાં તેમનું કાગ્ય હમેશાં ચાલુ આવતું જ રહેતું—શ્રી મહાકાલ પ્રસિદ્ધ થતા પૂર્વે પ્રથમ 'રૈકવ સ્મરણ' નામનું માસિક રાયકવાળ બ્રાહ્મણ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતું હતું. તેમાં બાપજીશ્રીને પ્રાર્થના થતાં પ્રમંગ પરત્વે તેમાં લેખ આપતા. આ સમય બાપજીશ્રીનો આરંભકાળ હોવાથી તે વખતના કેટલાક સુધારકો તરફથી ટીકા રૂપે ચર્ચા થવા માંડી. જેથી આપણા શ્રી સંઘવીજીથી સહન ન થતા તે જ માસિકમાં કે ખીન કોઈ પેપર દ્વારા "કવિનો પત્ર" એ નામથી કડક બાપામાં એટલે શ્રી સંઘવીજીની સ્વાભાવિક બાળમાં જવામ આવતા. આમ થતાં તે સમયે પરસ્પર વિવાદાસ્ત્ર વિષયો વાંચવાની મજા આવતી. ઘણી વખત બાપજી શ્રી સંઘવીજીને ના કહે પણ તે માને નહિ. સંઘવીજી તે જ આસામાં ઇડર રોષ્ટરમાંથી માગણી આવતાં ઇડર ગયેલા. બાપજીશ્રી તેમને ગજેન્દ્ર નામથી સંબોધતા. જ્યારે ઇડરથી છુટવા વૃત્તિ થતાં શ્રી સંઘવીજીએ માનસિક રીતે પ્રજુને હાજર જાણી તેઓશ્રીને ત્યાં બાપજી શ્રી હાજરા હજુર પ્રમંગે યોગસિદ્ધિના

પ્રભાવથી અનુભવતા પણ હતા તે તેમના એક કાવ્યથી સમજાય છે
 “ હુ તો નિશ્ચિન ન્યાણું ચુર હાજરા હજૂર ” એમ માની ગળની
 વિનિતિ ચુર સાબળો ” આ નામનું લજન કરી પ્રાર્થના પણ કરી
 હતી. આ લજન પણ મહાકાવ્યમાં હપાએલું છે. બાદ શ્રી સંઘવીજી
 અમદાવાદ મધ્યાંશ હતા પુ. બાપજી શ્રી પ્રત્યક્ષ નહોતા તેજ માત્ર
 ખોટ હતી. બાપજી શ્રીનાશિષ્યો દરે સાલ વર્ગ તરફથી સાધન સમારંભ
 નામનો ઉત્સવ ઉજવતા હતા. સવત ૧૮૫૬ થી વિરમગામના પવિત્ર
 રથગમા શ્રી સદ્ગુરની પૂર્ણ કૃપાથી શ્રી નાયજીભાઈ જેઠાભાઈની
 પૂર્ણ વ્યવસ્થાથી યદ્યયો. આ સમારંભનો વ્યવસ્થા સર્વોત્તમ હોવાથી
 બહાર ગામના અન્ય સત્જનો પણ લામ લેના. વર્ગનો મહિમા
 વધતો ચાલ્યો. પ્રથમ સમારંભમાં “ શ્રી સદ્ગુરુ મહિમ્ન. રતોત્ર ”ના
 મૂળ જોડોની ટીકા લખાવેની તે શ્રી કૌશિકરામભાઈ વાંચી
 મંજલાવતા હતા.

અમદાવાદમાં શ્રી ગાંધીજી આફ્રિકાથી પ્રથમ આવ્યા ત્યારે
 તેઓશ્રી પ્રત્યે સદ્ભાવ હોવાથી અમે સંઘવીજી સાથે રેલ્વે પર
 ગયા હતા. અને તે પછી થતી તમામ સભાઓમાં શ્રી સંઘવીજી
 જતા અને સ્વદેશ સેવાના કાર્યમાં રમપૂર્વક ભાગ લેતા. અને
 સેવા આપતા સુરની કોએમમાં મતભેદ ચલાવી અને ગાંધીજીના
 મતભેદવાળા વિચારો જણાવવાથી અને સંઘવીજી સ્વતંત્ર મતના હોવાથી
 શ્રીમાન તિલક મહારાજના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પ્રચાર કરવા ચાડ્યો હતો.
 આ સમયે પ્રો. રંગમિનારાયણ, શ્રી સંઘવીજી, અને શ્રી કૃપાશંકર
 પડિત, આ ત્રિપુટી રાયપુર, કાળુપુર, ખાડીયા વગેરે સ્થળે બાપજો
 આપના. આવા પ્રસંગોમાં તેમના બાપજો ઉપર પોનીસ દેખરેખ
 રાખતી હતી.

સાક્ષર શ્રી રમણભાઈ નીતકંઠ તરફથી “ભદ્ર ભદ્ર” નામનું પુસ્તક
 એક વર્તમાનપત્રના અધિપતિએ બેટ તરીકે આપેલું તે યુગરાતમાં
 વંચાવવા બરોજર દરેક વર્તમાન પત્રોએ તેમના વિરુદ્ધ સખ્ત ચબ્દોમાં
 ઝાટકણી કાઢી હતી. સુંબઈના પત્રમાં પણ બહુ ટીકારો લખેલું; કારણ

સનાતન ધર્મ સંસ્કૃત ભાષા અને જુના વિચારના ને બાહ્યો ઉપર મશ્કરીના રૂપમાં આપુ પુસ્તક લખાયેલું હોવાથી જ્યારે તમામ પેપરોના પોતાના અભિપ્રાય આવી રહ્યા બાદ શ્રી. સંઘવીજીના મિત્ર શ્રી. અંબાલાલ ત્રિવેદીદ્વારા “જમણચંદ્ર” નામનું પુસ્તક લખવા શરૂ કરાવેલું. તે પુસ્તક લખાયા બાદ શ્રી સંઘવીજીએ તેમાં કેટલોક સુધારો સુધારો-વધારો કરી આપ્યાનું કહેવાય છે. પણ આ પુસ્તક બહાર પડવાથી જડખાતેડ સજ્જન ભાષામાં તેમનું યોગજ ઉધાકુ પડવાથી તેમનો (સુધારાનો પક્ષ) વિરોધમાં ઉતર્યો હતો, આ તમામનું કારણ શ્રી સંઘવીજી છે એમ મનાયું. કેસ કરવા ઘણા પ્રયત્ન થયા પણ શાન્તા નહીં. ઉવટ એક ઉમરેના સામાન્ય લેખક દ્વારા એક ચોપડી લખાવી પણ તે બહુ જ કિલબટ ભાષામાં હોવાથી બહુ જ પ્રચારમાં આવી નહી. “જમણચંદ્રની ટાપી” મેળવવા અને વાંચવા આજે પણ ઘણા માગે છે તે પ્રસિદ્ધ કરવી જરૂરી છે. સંઘવીજીએ પોતાની લેખિની દ્વારા “ધર્મ-મંગતા” સાપ્તાહિક ચલાવ્યું. સંઘવીજી માટે જેટલું લખાય તેટલું જોઈએ. પરમાત્માએ તેમને તેમની બક્ષિતતા પ્રભાવ પ્રમાણે શ્રી. ૬૪ સ્વરૂપમાં શમાવ્યા છે. તેમના જવાબી એક અનોડ અદ્વિતીય પુરુષની ખોટ પડી હોય એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવીઓ કહે છે એટલું જ નહિ પણ વિરોધ પક્ષવાળા પણ તેમનાં યાન, નિડરતા, તે યક્તિ ઉપર ચક્રિત થઈ તેમનામાં ધંધરી બક્ષિત છે એમ માનતા. આ વાતો શ્રી લાલચંદર ઉમિયાશંકર ત્રવાડીના અરસામાં તેમની મંડળીમાં થએલી છે એમ સાંભળ્યું છે. ઇતિ.

શ્રી. સદ્ગુરુ દેવ ભક્ત સંઘવીજી

(શ્રીયુત જાવિંદલાલ કેશવલાલ અમીન)

સંઘવીજીએ પોતાના માતા પિતા પાસેથી ઉચ્ચ અને સારા સંસ્કારો મેળવ્યા હતા. એયરસાધક અધિકારી વર્ગના આઠ આચાર્ય પ. પૂ. શ્રી. નૃસિંહાચાર્યજીના મુખ્ય શિષ્યોમાંના એક હતા. તેઓશ્રીના ઉપર ગુરુદેવની અનહદ કૃપાને લીધે તેઓશ્રી શીઘ્ર ઠવિ થયા હતા, તેમ કહીએ તો તેમાં જરૂરીએ અતિશયોક્તિ નથી. જેવી રીતે શ્રી. પુષ્પદંતે શ્રી શિવ મહિમ્ન રચ્યું છે, તેવીજ રીતે સંસ્કૃત ભાષામાં શ્રી. સંઘવીજીએ શ્રી સદ્ગુરુ મહિમ્ન:સ્તોત્ર સારા અલંકાર વાપરીને રચ્યું છે. વળી તેઓશ્રીએ સાર્વવૈદિક સંધ્યા નામની પુસ્તિકા તેમજ બીજી કાવ્યો સંસ્કૃત ભાષામાં અને ગુજરાતી ભાષામાં લખેલા છે, તે ઉપરથી તેઓશ્રીનું કવિપણું કેટું સુંદર રીતે ખીલ્યું હતું, તેનો ખ્યાલ વાંચક વર્ગને આવે તેમ છે. તેઓશ્રી વ્યાખ્યાન પથુ જનતાને મુગ્ધ કરી દે તેવી ભાષામાં શ્રેયસાધક અધિકારી વર્ગમાં તેમજ બીજી ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં અને જાહેરમાં આપતા હતા. તેથી તેઓશ્રી એક સારા વક્તા તેમજ શીઘ્ર ઠવિ હતા તેમ કહી શકાય.

શ્રી સદ્ગુરુ દેવ માટે તેઓશ્રીની સેવાઓ અગાધ હતી, પ. પૂ. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ. પૂ. શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યના જન્મ પછી તે બાળકને મોસાળમાંથી ઘેર લાવવાનું કાર્ય તેઓશ્રીને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તે કાર્ય તેઓશ્રીએ સારી રીતે બજાવ્યું હતું. પ. પૂ. શ્રી. ઉપેન્દ્રાચાર્યના સ્વર્ગવાસ પછી તેઓશ્રીના લઘુ બંધુ પ. પૂ. શ્રી. સુરેશ્વરાચાર્યને ગાદી પર બેસાડવામાં તેઓશ્રીએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. અને તે કાર્ય સારી રીતે પાર પાડ્યું હતું. પ. પૂ. શ્રી. સુરેશ્વરાચાર્યજીને પોતાના ઘેર દબાવ્યાથી પધરાવ્યા હતા, અને ભક્તિ-પૂર્વક પૂજન કરાવ્યું હતું. બીજું પ. પૂ. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં તનુજા શ્રી ભારતીદેવીના આખર મંદવાડમાં શ્રી સંઘવીજીએ અતિશય શ્રમ લેધને તેમની અનેક વિધ સેવા કરી કરાવી હતી.

છવે તેઓશ્રીની ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રી 'મહાકાલ' નું પ્રકાશન અમુક સંજોગોને લઈને બંધ પડ્યું હતું, તે તેઓશ્રીએ અયાગ શ્રમ

લઈને તથા તે કાર્વમાં તન, મન, અને ધન દઈને ઇષ્ટના ગુણ ગાન ગાવા પુનઃ પ્રકાશન શરૂ કર્યું હતું. તેઓશ્રી શ્રી 'મહાકાવ' માસિકના એકવાર ફરી તંત્રી બન્યા હતા. તે વખતે હું તેઓશ્રીની સાથે સંસર્ગમાં આવ્યો હતો. તેઓશ્રીએ પોતાની ધર્મપત્નીના અવસાન બાદ 'ધર્મમંગલા' નામનું માસિક પણ કાઢ્યું હતું, અને તેમાં સનાતન ધર્મનો સારો રીતે પ્રચાર કરતા હતા.

આખરમાં શ્રી. શંકરાચાર્યનો કેસ ચાલતો હતો, તેમાં શ્રી. રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સ્વામી તરફથી તેઓશ્રીએ સારી રીતે કામ કર્યું હતું.

હું કાશ્યમાં તેઓશ્રીનું ગુપ્ત ધ્યેય સનાતન ધર્મનો સારો રીતે પ્રચાર કરવો અને ફરાવવો તે હતું.

સનાતની પ્રજામાં તેઓશ્રીનું સ્થાન અનોખું અને અન્નેડ હતું. તેવીજ રીતે શ્રેયસ્માધક અધિકારી વર્ગમાં પણ અન્નેડ હતું.

તેઓશ્રીનાં પત્નીના અવસાન બાદ પણ તેઓશ્રીની શરીર સંપત્તિ એમને એમ સારી રહેતી હતી તથા પ્રવૃત્તિમય જીવન પહેલાની માફક જાળતા હતા. આ બધું બાઈ રતિનાથ તથા તેમના પત્નીને આભારી છે.

કર્મવીર સંઘવીજી

લેખક : પં. કૃષ્ણશંકર દલસુખરામ શાસ્ત્રી,
વૈદાન્તાચાર્ય, સાહિત્યતીર્થ-નડીયાદ.

ગુજરાતની જનતા મંઘવીજીથી ભાગ્યે જ અગ્નણી છે. કાન્તિના જમાનામાં પ્રજામાં જાગૃતિ લાવવામાં તેમનો ફાળો અસાધારણ હતો. તેમણે સુધુષ્ઠ આત્માઓમાં ભાવના ને ચેતનાના જન સિંચ્યાં છે. દેશપ્રેમ અને ધર્મપ્રેમ એ બે તેમના જીવનના કાર્યક્ષેત્રો હતા.

ધર્મની અસ્થિતા માટે તન, મન, ધનથી ફાળો આપવામાં તે સુઢવા નથી પ્રજારાજાના મક્કમણકાળમાં ખૂબ જ સધરણ થયા. રજામાવિકે રીતે રાજ્યનીતિ વિપક્ષીને નિર્ગળ બનાવવા પ્રયત્ન-શીન બને ત્યારે તેનામાં અન્તર્ભેદ જામત કરે. આમ વિદેશનીતિનું મયાનન હંમેશા ભારતને અહિતાવહ નીવડ્યું. વિદાય થતી સત્તાએ પ્રજામાં માનમભેદ કર્યો. તે કાનમાં મંઘવીજીનું જીવન પ્રજાની સેવામાં સમર્પાયું. સિદ્ધાન્તને સર્વથા વળગી રહેવું ને તેમ કરવામાં કદાચ સ્વમાન ને લૌકિક ક્ષાંતિ જોખમાય તો જોખમાવા દેવા પશુ કુદ નિશ્વયથી જ રહેવું એ એક સદૃશ્ય તેમણે ધણું સારો ડેંગ પો હતો.

નિડરતાપૂર્વક શહેરામાં ને ગામેમાં પોતાના જ અર્થવ્યયે પ્રજાને સાચી સેવા આપી ને સનાતન સદેશ શો છે, આર્થધર્મ શો છે તેનો દિવ્ય બોધપાઠ તેમને આપ્યો.

એકવાર પ્રજામતને જાગૃત કરવા માટે તેમણે લડત શરૂ કરી. સાગાણી, સધરી એ જાનને વીરોએ પત્રો, પત્રિકાઓ ને પ્રવાસ ખેડી પ્રચરનો કાધા, અધિવેશનો બર્ષા અને અધિવેશનોથી મારી પ્રજામાં જાગૃતિ આણી.

તેમના જમાનામાં નડિયદ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુપાઇ, ખેડા, કાઠિયાવાડ વિગેરેમાં થયેના અધિવેશનોમાં તેઓએ સક્રિય ફાળો આપ્યો. કર્મવીર તરીકેનું આદર્શ જીવન જીવ્યા ક્ષત્રિયોગિન ગુજોડ તે વિકાસોન્ન હતા. ધર્મમગલાની સેવા અખંડ હતી-

અમૂલ્ય હતી. તેમના જીવનની ઝમર તો તેમની તે પત્રિકાથી મળી આવશે. જમતને સ્વપ્નું દર્શન કરાવામાં ઘણો સારો ભોગ આપ્યો છે.

ક્રિયા વાણીના સમન્વયથી જીવનું એ એમનું જીવનસૂત્ર હતું. ક્ષત્રિય તરીકે જીવનું ને તદ્દુચિત નિત્યકર્મમાં પ્રમાદ ન થવા દેવા તેનો કાળજી સતત રાખતા આવ્યા છે.

શ્રીશારદાપીઠના શંકરાચાર્યનો અન્નેડ સેવા કરી છે, વૈષ્ણવ રમાર્ત શૈવ સમુદાયના પ્રધાન આચાર્યોનો સહવાસ સેવી ખૂબ જ બહુશ્રુત બનેલા યુજરાતીમાં તેજસ્વિની બાપામાં બોલતા તેણે જ લખી જણાવતા કવિતા પણ કરી શકતા. દેશદાઝ પણ હૃદયમાં તેટલીજ હતી. શ્રીશારદાપીઠના શંકરાચાર્યના નીમવાના કેસ અંગે તેમની તન-મન ધનની સેવા સ્મૃતિપટમાં રહે તેવી છે. વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંઘના પ્રત્યેક અધિવેશનમાં તે સાફ કાર્ય આપી ચુક્યા હતા.

સ્વરાજના હિમાવતી હતા. કદર દેશભક્ત હતા. સમાજમાં સ્વરાજ્ય સંસ્કૃતિ વિના આવશે નહિ. અને આવશે તો ટકશે નહિ. તેવા દૈન-નકકર વિચારને કારણે તેઓ તે અરસાના દેશભક્તોમાં મતભેદને લીધે અલગ પડ્યા એમ લાગતું છતાં સત્તને વળગી રહેનારને સ્વાભાવિક જ સહેણું પડે છે તે વેડું છે.

વીર સિંહની અદાથી સર્વ સભાઓમાં હાજર રહેવું, ગર્જવું અને કાર્ય કરી છુટવું એ થયેથી ઘણું સાફ જીવન જીવી જાણ્યું છે.

તેમના પરિચયમાં આવનારને તે કેટલા બધા વિતાડી છે, ને સરન છે તે લાગ્યા વિના રહેતું નહિ. જાણવા પ્રમાણે પોતાની મિત્રતાના મોટા ભાગનો ધાર્મિક વ્યવ ધાવ તે મારે એક દ્રષ્ટ બનાવી ગયા છે. આમ મન-વાણી ક્રિયાથી ધર્મપ્રાણુ જીવન જીવી ગયેલા શ્રી સંઘવીજી સનાતન આત્માઓમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે.

ધર્મવીર સંઘવીજી

લેખક : શાસ્ત્રીજી રમણલાલ જયેષ્ઠાશામ

શુદ્ધાદ્વૈતરત્ન, સાહિત્યભૂષણ, વ્યાખ્યાનવિશારદ સાહિત્ય-
મણિ, વ્યાખ્યાનભૂષણ, ઈશ્વરવિશારદ, આદર્શ અધ્યાપક, માનદ
અધ્યાપક, ગીતા પાઠશાળા, ગાંધી બચન, કાંદીવલી.

સ્વર્ગવાસી વ્યાખ્યાનમાર્ગેડુ મુરબી શ્રી નગીનદાસ પુરષોત્તમ-
દાસ સંઘવીજીનો પરિચય મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી દ્વારા થયો હતો.
'ધર્મ'મંગલા' સાપ્તાહિક મારે ત્યાં આવતું હતું તેના તેઓ
તંત્રીશ્રી હતા. પોતાના ખર્ચે વગર લવાજમે આ પત્રિકા તેઓશ્રીએ
સેંકડોને ત્યાં ભેટ મોકલાવી હતી. તેમાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં
લખ્યા લેખો પ્રકટ કરીને સદ્ગત શ્રી સંઘવીજીએ સનાતન ધર્મની નોંધ-
પાત્ર સેવા બજાવી હતી. 'સંદેશ' દૈનિક પત્રની સારંગપુર, સરસ્વતી
પુસ્તકાલય દ્વારા 'ધર્મ'મંગલા' પત્રિકાના છાપકામે મુરબી શ્રી
સંઘવીજી અચારનવર આવતા હતા. દસવર્ષ સુધી મેં સંદેશ, ગુજરાત
સમાચાર વગેરે દૈનિક પત્રોમાં ખજરપત્રી તરીકે સેવા બજાવી છે
તેથી હું શ્રી સંઘવીજીને નિઃસ્વ લેખક અને પત્રકાર તરીકેના પરિચયમાં
આવ્યો હતો જદા ઉંમરે તેઓશ્રીની એ શક્તિ માટે મને ખરેખર
સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થતો હતો. મેં તેમનામાં કદી આળસ જોયું નહતું.
તેમનામાં કતવ્યનિષ્ઠ વીરતા હતી.

ઉમરેઠમાં તેઓશ્રી ત્રણ વખત આભ્યા હતા. પહેલા બે વખત
તેઓશ્રી પૂજ્યપાદ જગદ્ગુરુ શ્રી આચાર્ય સંકરાચાર્યજી મહારાજશ્રીની
જયંતિ નિમિત્તે મુખ્ય વક્તા તરીકે આભ્યા હતા. મારા પૂજ્ય
પિતાશ્રી તે સમાના પ્રમુખ તરીકે હતા. ઉમરેઠના ઠાંત્રેસ કાર્યકરોને
એવી ખાતરી હતી કે શ્રી. સંઘવીજી ઠાંત્રેસ વિરુદ્ધ ખૂબ કડક
બોલશે. આથી આ કાર્યકરો મારા પિતાશ્રીને મળ્યા. સમાના પ્રમુખ
તરીકે મારા પિતાશ્રીએ સૌને ખાતરી આપી હતી અને સંપૂર્ણ શાંતિથી,
નિર્વિદ્વે શ્રી સંઘવીજીનું ભાષણ થયું હતું. વૈદ્ય જયરામકર મનસુખ
શામ, મંત્રી સનાતન ધર્મસભા, આ સમાના યોજક હતા. બીજો

પ્રસંગ પણ તેઓના હસ્તક યોગ્યો હતો. શ્રી સંઘવીજીના તેઓ સેવાનારી પ્રશંસક હતા. સારી સેવા બળવો હતી.

ઉમરેડમાં શ્રી સંઘવીજીને ત્રીજી વખત બોલાવવાનો લાભ મને મળ્યો.

અખિલ ભારતવર્ષીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘ તરફથી પ્રચારક તરીકે મહોપદેશક પંડિતજી કંપનાથ શર્માનો ગુજરાતમાં પ્રવાસ યોગ્યો હતો. ખેડા અને પંચમહાલ જીલ્લાનાં કેટલાંક ગામેમાં હું સાથે ગયો હતો. ઉમરેડમાં વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘની શાખા સભા સ્થાપનામાં આવી હતી. પ્રધાન મંત્રી હું હતો. એ શાખા તરફથી ધણી સભાઓ થતી હતી. આ શાખા સભાના સહમંત્રી શ્રી મંગળદાસ મનસુખભાઈ લાધાવાળા, ડાયાધ્યક્ષ જોલોકવાસી ગાંધી કૅથવલાસ મંગળદાસ બોન પ્રેમચંદ વગેરેના ઉત્સાહથી સભ્યોની મોટી સંખ્યા થઈ હતી. જરૂરી ફંડ પણ થયું હતું. ખેડા અને પંચમહાલમાં મોખરે કાર્ય થતું હતું. ઉમરેડમાં એક સંમેલન બરવાનું નક્કી થયું. સંમેલનમાં ડોશ્યાના મહંતજી, મુરબ્બી શ્રી નગીનદાસ સંઘવીજી, શાઓજી વસંતરામ હરિકૃષ્ણ, ન્યાયરત્ન મહંતજી શ્રી વૈષ્ણવદાસજી, મહોપદેશક પંડિતજી કંપનાથ શર્મા, ડાકેર શુદીવાળી જગ્યાના મહંત અને પત્રકાર સદ્ગત પંડિત દેવદાસજી વગેરે વિદ્વાન્ વક્તાઓનાં બે દિવસ સુધી ઉમરેડની દોશી વાણીઓની ધર્મશાળામાં બહેર બાપણો થયાં હતાં. સૌનો મુકામ અને ભોજનનો પ્રાંધ મારે ઘેરજ હોવાથી હું મુરબ્બી શ્રી સંઘવીજીના વિશેષ પરિચયમાં આવ્યો હતો. જુદાવરવા અને પાત્રનશક્તિ એટલી હોવાથી શ્રી સંઘવીજી સામાન્ય નાદુરસ્ત લાગતા હતા. પણ સભામાં બાપણ વખતે સક્રિય ભાગ લઈ સિંહચર્ચના કરતા હતા. બે દિવસના સંમેલનમાં યાદગાર સંસ્મરણો હજી યાદ આવે છે. શ્રી સંઘવીજી સ્પષ્ટ વક્તા હતા એટલું જ નહિ પણ પ્રતિભા-શાળી નિડર વક્તા હતા. તેમને લાઉડ સ્પીકરની જરૂર નહોતી પડતી.

તેમનો શુદ્ધ અવાજ હતો. હું તેઓશ્રીની હયાતીમાં ‘સંઘવી શુવન’ તેમના મકાને પણ ઠેકઠીક વખત ગયો હતો.

મુરબી શ્રી સંઘવીજીનો વધુ પરિચય મોંદર પ્રવેશ બાંધ વખતે થયો. એ બીજાના વિરોધમાં હું ઘણાં ગામોમાં ફર્યો અને હજારોની સંખ્યામાં ગુજરાતમાંથી સહિજો મેળવી હતી. મને તેઓ અવરનવર ઉત્સાહ અને પ્રેરણા આપતા હતા. જેડા જીદા વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય મંધ, મુમઝ પ્રાન્તીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના અધિવેશનોમાં તેમની પ્રેરણાથી મેં જનતી સેવા કરી હતી. નડીઆદ રજો હતો. ઉમરેઠથી ૩૦ પ્રતિનિધિઓ સ્પેશીયલ મોટર દ્વારા ઉત્સાહથી ભાગ લેવા આવ્યા હતા. જામના પ્રતિષ્ઠિત સનાતની નેતાઓ સાખા સમાના હોદ્દાઓ હતા. તેઓ બધા જ નડીઆદ આવ્યા હતા.

અમદાવાદમાં અખિલ ભારતવર્ષીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘનું અધિવેશન સંઘવીજીના આમંત્રણને લખને ગોસ્વામી કૃષ્ણમૂવળુ શ્રી ૧૦૮ ગોકુળનાથજી મહારાજના અધ્યક્ષ પદે મળ્યું ત્યારે પણ હું ઘણા દિવસો અગાઉ ગયો હતો. અને સેવાનો સુઅવસર મને મળ્યો હતો. મહારા જીવનવિકાસમાં ત્યાં શ્રી. સંઘવીજીની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ અને ઘણાં મળતાં હતાં.

બીસ હજારની માનવમેદનીમાં શ્રી. સંઘવીજી જીભપિનામહ જોવા લાગતા હતા. વૃદ્ધ સેનાપતિ હતા. વડી ધારાસભાની ચૂંટણી વખતે શ્રી સંઘવીજીનો સંપર્ક વધ્યો. કેંગ્રેસના પીઠ નેતા સ્વ. શ્રી. ખુવાભાઈ દેસાઈ જોવા મોવડી સામે શ્રી. જ્યેન. જ્યેન. અંકલેશ્વરીઆ પારસી ગૃહસ્થને વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય મંધ તરફથી સને ૧૯૩૪માં ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. મેં વિનંતિ કરી હતી કે આ નિષ્ફળ પ્રયત્ન છે. આમ છતાં મને અમદાવાદ તેડાવ્યો હતો અમો જન્નેજે શ્રી. અંકલેશ્વરીઆ સાથે ખૂબ વાતો કરી હતી. શ્રી. સંઘવીજીએ વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘ તથા અન્ય ધાર્મિક સંસ્થાઓના ટેકાથી શ્રી. અંકલેશ્વરીઆને સારી મદદ કરી હતી. ઘણી મોટી પત્રિકાઓ છપાવી બહાર પાડી.

-હતી. “ધર્મમંગલા” પત્રિકામાં ઘણું છાપું હતું. બનતો બધો જ સહકાર આપ્યો હતો. શ્રી સંઘવીજીને તે વખતેના ઉત્સાહ દુ જુલ્યો નથી. તેમની કાર્યશક્તિ યુવાનોને કર્તવ્ય-પરાયણતાનો સાચો બોધપાઠ આપે તેવી હતી. છૂટાછવાયા શ્રી અધવીજી સાથે પ્રસંગે આવ્યા હતા. તેમનો ખૂબ વ્યવહાર બહુ નિનમિત્ત હતો. તેમના સ્વર્ગવાસથી સ્નાતની પ્રજાને ભારે ખોટ પડી છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ બન્ને સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન ધરાવનાર શ્રી ધર્મવીર સેનાપતિના સત્કાર્યો જનતાની અજાણુમા નથી.

મુરબી શ્રી સંઘવીજીનાં સેવા કાર્યો મનાતની સંજ્ઞિના ઇતિહાસમા ચિરમરણીય રહેશે.

અન્તમા વિનમ્રભાવે શ્રી. સંઘવીજીને રમરણાંજલિ-અર્દાંજલિ-સમર્પી વિરમું છું.

ધર્મપ્રાણ સંવવીજી

લેખક : શ્રી. લક્ષ્મીપ્રસાદ આચાર્ય

૨૫. સંઘવીજીનો સ્મારક મંથ તૈયાર થાય છે એવી ખબર મળતાં મ્હને પણ પૂ. સંઘવીજીને એક નમ્ર સ્મરણાંગલિ આપવાનો પ્રેરણા થયું.

૨૬. સંઘવીજી 'ધર્મમંગલા' નામનું એક સાપ્તાહિક પ્રગટ કરતા હતા. આ સાપ્તાહિક 'સદૈશ્વ' કાર્યાલયમાં છપાતું હતું, એટલે પૂ. ૨૬. સંઘવીજી નિયમિત પ્રેસમાં આવતા હતા. 'ધર્મમંગલા'નો હું નિયમિત વાંચક હતો અને પૂ. સંઘવીજીનો પણ અદ્ય પરિચય હતો એટલે તેમના માટે બે શબ્દો લખું તો તે અસંધાને નહિ જ ગણાય.

૨૭. સંઘવીજી જ્યારે જ્યારે પ્રેસમાં આવતા ત્યારે પ્રસન્ન વદન જ હોય. મ્હને જોતાં જ 'આચાર્ય દેવો ભવઃ' ઠહી મ્હાફે ધ્યાન તેમના તરફ ખેંચતા. હું આ તપોમૂર્તિને બાવથી નમસ્કાર કરતો અને જવાબમાં તેઓ પણ મસ્તક હલાવી મોકું હસતા. આ લખું છું ત્યારે પણ એ ભગ્ન પુરુષનાં દર્શન મ્હારી દષ્ટિ સમક્ષ તરી આવે છે.

બળ્ય લનાટ, કુંકુમનો ગોળ ચાંદલો, માથે પાવટી, લાંબો ઠોટ, હિપર સદેશ ખેસ અને વૃદ્ધ હોવા છતાં મુવાનને શોભે તેવી હટામરી ચાપ એવી એ બળ્ય મૂર્તિ જૂનાય તેમ નથી.

મ્હને તેઓની સાથે જ સુખદ મિત્રતા ઘડીઓ મળેલી એ દારા મ્હને ઠીક ઠીક જણાવા મળ્યું છે.

ખ્રિષ્ટિય રાજ્ય અમલનો એ કાળ હતો. સનાતન ધર્મ પર અનેકવિધ આક્રમણો આખ્યા કરતા હતા. આવા સમયે તદ્દન નમ-સત્ય કહે તેવા ધાર્મિક પત્રોનો લગભગ અભાવ જ હતો. ત્યારે 'ધર્મમંગલા' ધર્મની બેરી જાળવતું હતું અને આ રીતે સમાજ સેવા કરતું હતું.

૨૪. સંઘવીજની ખ્યાતિ માત્ર ગુજરાત પુરતી જ નહોતી. બારનબરમાં જે સનાતન ધર્મનાં આદેશનો જામતાં તેમાં ૨૪. સંઘવીજનો પણ અગ્રભાગ રહેતો. એમની ખ્યાતિ હિંદ બરના સનાતન સમાજમાં હતી. ભારતભરના આચાર્યોની ૨૪. સંઘવીજ તરફ સદ્ભાવના હતી.

બીજા એક વિચિત્રતા એ તેમનાં ભાષણોની હતી. ૨૪. સંઘવીજ શીઘ્ર કવિ હતા, એક સારા વક્તા હતા. એમનું છટાદાર ભાષણ સાંભળનારા હજુ આજ પણ એમને યાદ કરે છે. એમની વક્તૃત્વ-શક્તિ એટલી બધી અસરકારક હતી કે, જ્યારે જ્યારે ગુજરાતમાં કે ગુજરાત બહાર ભારે સંમેલનો અને ધર્મ-આદેશનોની સમાવેશોય ત્યારે ૨૪. સંઘવીજને યાદ કરી ખાસ આમંત્રવામાં આવતા હતા. ભાષણ કરવાની એમની ખૂબીઓ મંત્રમુગ્ધ કરે તેવી હતી. જ્યારે કોઈ ધર્મ ધોષણ કરવાની હોય ત્યારે સંઘવીજ મોખરે જ રહેતા. કડક અને જડખાતોડ જવાબ આપવામાં ધર્મધીર ૨૪. સંઘવીજ અજોડ હતા.

કેટલીકવાર 'ધર્મમંગલા'નાં મુક જોતા હોય ત્યારે તેઓ વર્તમાન ધર્મ સમાજની દ્વંદ્વિયા ઉપર વિચારપૂર્ણ હકીકતો આપી જેઃ વ્યક્ત કરતા. સુધરેલો સમાજ એમજ કહે છે કે સનાતન ધર્મના અમુક સિદ્ધાન્તોમાં ઘેલછા છે. પરંતુ સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંતોનું સાચું રહસ્ય સમજવામાં આવા 'અનુભવી જ્ઞાનજૂઠું વડીલ પાસે આવ તો ખૂબ જ સરળતાથી સમજી શકાય કે સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંતો પાછળ શા ઊંડા રહસ્યો બરેલાં છે જે જીવનને સુમાર્જે લઈ લાય તેવાં હોય છે. પરંતુ કેટલીક અજ્ઞાનતા અને પાશ્વિમાત્મ ડેંગરણીનું અધ અનુકરણ સમાજને સત્યમાર્જે જતાં રોકે છે. દાખલા દલીલો અને સિદ્ધાંતો સાથે આપણા ત્રપિમુનીઓની આર્ષદર્શિ પર, આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોની ત્રયાઓ પર અને આપણા કર્મકાંડો બ્રાહ્મણોના નિત્ય જીવન પર જ્યારે ૨૪. સંઘવીજની ગંગાધારા વહેતી ત્યારે એમાંથી અજૂનપૂર્વ ત્રેરણાપાન મળી રહેતું. ૨૪. સંઘવીજ ચુસ્ત સનાતની હતા. એક તપસ્વી જેવું જીવન ચીતાવતા હતા.

કોઈની પણ શેઠ-ઘરમમાં તણાયા સિવાય સાચું સંભળારી દેનાર સત્ય વક્તા હતા. સાથે સાથે સ્વદેશાભિમાનમાં પણ તેઓ જરાય હિતરતા નહોતા. સ્વદેશીના તેઓ હિમાયતી હતા. અને રાષ્ટ્રસેવામાં માનતા હતા.

૨૫. સંઘવીજીનાં બાળપણ સંભળવાનો પણ મને સાબ મળેલો છે. ગુજરાતના સનાતન ધર્મના ઝંડાધારી ૨૩. સંઘવીજીએ ધર્મ-બાવનાને જ્વલંત રાખવા ઘણા અસરકારક ચબ્દોમાં, મોટી મોટી મહાસભાઓ મળવી હતી અને જ્યાં જ્યાં આ નરકેસરી બાળપણ આપતા ત્યાં ત્યાં વિરોધીઓ પણ ઘણી વાર એમની પ્રતિભાથી અંતઃક્રમે ચૂપ થઈ જતા.

૨૬. સંઘવીજી પાટીદાર કોમમાં જન્મ્યા હતા. પરંતુ એમના કર્મકાંડ, વિચારો, કર્તવ્યપાલન વગેરે એક આદર્શ ઋષિ જીવનનો ખ્યાલ આપે તેવાં હતાં. બાહ્યો મારે ૨૭. સંઘવીજીને ખૂબજ માન હતું. બાહ્યો સાચા બાહ્ય પણ અને અને કર્મકાંડ દ્વારા સમાજના પયપ્રદર્શક અને તેણે તેઓ હંમેશાં ધન્યતા હતા, આ મારે તેઓએ શક્ય પ્રયાસો કર્યા હતા.

૨૮. સંઘવીજી જેવા સનાતન ધર્મવીર જવાથી સનાતન ધર્મે એક વીર પુરુષ ગુમાયો છે. પરંતુ એમના અક્ષરદેહ દ્વારા અમુલ્ય વારસો તેઓ મૂકી ગયા છે એમાંથી સૌ પ્રેરણા મેળવે એમ હસીએ.

૨૯. રંગરથના સ્મારક ગ્રંથની યોજના જરૂર આવકારવાયી છે.

સ્વ. શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજીને શ્રધ્ધાંજલિ

લેખક : માસ્તર પરમાનંદ ગ. અંબથુ

પુરુષોત્તમના પુત્ર એ,	નગીનદાસ શુભ નામ;
સનાતની સાચા હતા,	કરતા મંગળ કામ... (૧)
ધર્મતણા ચાતા હતા,	હતા ધીર ને વીર;
સાચા સાધક એ હતા,	નૃસિંહ ગુરુના શિષ્ય... (૨)
અંતર નિર્મળ એમનું,	હતો નિખાલસ બાવ;
કોઈ થકી ડરતા નહિ,	સાચું કહેતાં સાવ... (૩)
વાણીમાં બહુ જોમ ને,	દૈયે હતી બહુ હામ;
હામ હામ ને હામ સહ,	કરતા સધળાં કામ... (૪)
સધળા જોમ થકી સદા,	ઝૂઝતા એ નરહીર;
યુવાનને હંધાવતા,	(બસે) હોય પીરનો પીર... (૫)
માન અને અપમાનને,	જૂવી કરતા કામ;
સાથી જો ના હોય તો,	એકલ હાથ તમામ... (૬)
સિંહ સમી હતી ગર્જના,	સિંહ સમા એ બેલ;
હવે સંભગવા ના મળે,	રાજનગરની ભોમ... (૭)
વાણી એની સાંભળી,	કાપર બનતા ચર;
ધર્મ ભાવના શોભતાં,	'સંઘવીજી' ને ઊર... (૮)
'ભારતભૂપલ' એ હતા,	હતા ધર્મના વીર;
હાલેયા સમ ઝૂઝતા,	છોડયું નિજ શરીર... (૯)
સ્વર્ગવાસી 'સંઘવી' થયા,	પહોઆ પ્રણુને ધામ;
અધુરાં કામ પુરાં કરો,	સાચા મિત્ર તમામ... (૧૦)
નશ્વર દેહ છુટી ગયો,	આત્મા છે અવિનાશ;
'પરમાનંદ' કરે વિનન,	પ્રણુજી દેને પ્રકાશ... (૧૧)

મુરબ્બી શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીનું વ્યક્તિત્વ.

લેખક : શ્રી. રત્નમણિરાવ હામરાવ બી. એ.

આપણા સામાજિક કે રાજકીય જાહેર જીવનની એક આગળ તરી આવે એવી વિચિત્રતા એ છે કે ચાલુ પ્રવાહમાં તથાપને હા એ હા ન બચુનાર નિડર અને પ્રમાણિક વ્યક્તિને ઝાગખવાં લોહા પ્રયત્ન જ કરતા નથી. ચાલુ પ્રવાહમાં વહેનારા, અને એમની વિરુદ્ધ પડી ટીકા કરનારા બન્ને આમ તો માનવી જ છે. એકમાં બધા જ સારા ગુણોનો જંડાર ભર્યો હોય અને બીજા દરેક રીતે ખામીઓથી ભરેલા હોય એવું જગતમાં જનતું જ નથી. પણ પોતાના મતથી વિરુદ્ધ બધા ખરાબજ માનવાની આપણા સમાજના મોટા ભાગને જાણે ટેવ જ પડી ગઈ છે. આ પરિસ્થિતિમાં આ આ જાતની મનોવૃત્તિ વધવાથી પોતાને ન રુચતી હોય એવી બીજી ખામીઓમાં નિષ્ણાત કે નોંધપાત્ર વ્યક્તિઓ તરફ આંખ આડા કાન કરવામાં આવે છે, અણગમો બતાવવામાં આવે છે, અને એમને અન્યાય પણ કરવામાં આવે છે. આવાં ઘણાં ઉદાહરણો આપણા દેશમાં બતાવી શકાય તેમ છે. આ જાતનો અન્યાય ગૂજરાનમાં આપણે એક વિદ્વાન વ્યક્તિને કર્યો છે. એ સ્વ. શ્રી. નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી.

આવાં ઉદાહરણોમાં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે વ્યક્તિના ગુણદોષની તુલના આપણા જમાનાના વાતાવરણને જ માત્ર ધ્યાનમાં લઈને ન કરવી જોઈએ. પરંતુ જે જમાનામાં એ વ્યક્તિએ મમાજમાં સક્રિય ભાગ ભજવ્યો હોય તે જમાનાના વાતાવરણને અને દેશકાળને ધ્યાનમાં લઈને તુલના કરવી જોઈએ. કાંઈ પણ દેશ કે મહાપુરુષને આપણે આપણા જમાનાના ધોરણથી જોઈએ એ કુદરતી છે, પરંતુ જે જમાનાની વાત કરતાં હોઈએ એ સમયના વાતાવરણ અને દેશકાળને ધ્યાનમાં ન લઈએ તો એ ઇતિહાસ સાચો ન કહેવાય.

શ્રી. નમોનર્દસ. સંઘવી એમના જમાનામાં એક સાચા દેશમક્તા હતા. પંગમંગની ચળવળ વખતે સ્વદેશ ભક્તિનું જાહેરમાં નિરુપણ કરવાની હિંમત બહુ ઓછા માણસોમાં હતી. એ વખતે એ સ્વદેશીના પ્રચારક અને ઉપાસક હતા. દેશમક્તિનાં કાવ્યો એ વખતે એમણે લખેલાં. એ શુદ્ધ સનાતન ધર્મવાદી હતા એ કારણથી એમના સાથે વિરોધ થતો ગયો. છતાં એક કાવ્યમાં એમણે લખેલું છે કે જે સ્વદેશને નથી બંછ શકતા તે મહેશને શું બંછ શકવાના છે ? આમ એમણે સ્વદેશને મહેશની કક્ષામાં મુક્યા છે.

શુદ્ધ સનાતન ધર્મનો પ્રચાર જવારથી એમણે હાથમાં લીધો. ત્યારથી અર્વાચીન મનવાદીઓ સાથે એમનો વિરોધ વધતો ગયો. વિદ્વદ્વક્તે જ્ઞાતરથી એમની જાહેર હાંસી કરવા માંડી ત્યારથી શ્રી સંઘવીજીની ટીકા પણ ઉઘ બનતી ગઈ, અને આવી અણગમણમાં બને છે તેમ એમના ગુણોની બાજુ જોવાતી ઓછી થઈ અને દોષની બાજુને આગળ લાવવાનો અર્વાચીન મનવાદીઓએ પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આમ ન્યાયની દૃષ્ટિએ એક વાત જૂઠી જવામાં આવી કે એમનો જમાનો કયો હતો ? આચાર ધર્મને મહત્ત્વ આપતી આપણી પ્રાચીન પરંપરાનો જેમણે ત્યાગ ન કર્યો હોય એમની મનોદશા કેવી હતી ? ખેતાના વિચારોને જાહેર ચર્ચાનો વિષય ન બનાવે એવો દેશમાં ધણો મોટો વર્ગ હતો. એમાં ચર્ચામાં પડનારા નજરે ચડતા. વિચાર સ્વાતંત્ર્યની આપણે વાત કરીએ પણ વિચાર સ્વાતંત્ર્ય જતાવતી કોઈ બક્તિ આપણા મંતવ્યથી વિરુદ્ધ હોય ત્યારે સહનશોક્તા ગુમાવી બેસીએ એ સામાન્ય માણસનો સ્વભાવ છે. પણ વ્યક્તિના જીવનનું મુદ્દાંકન કરતી વખતે એવા રાગદ્વેષી પર ધ્યાનની જરૂર છે. આપણા મન પ્રમાણે આપણે સામા સાથે સંમત થઈએ કે ન થઈએ એમાં વાંધો નથી. પરંતુ કોઈના ગુણ તરફ ન જોવું કારણકે એ આપણા મંતવ્યથી જુદું મત ધરાવે છે, એ વાત તો કોઈપણ સંસ્કારી સમાજ માટે યોગ્ય ન કહેવાય. શ્રી સંઘવીજીના મંતવ્ય પ્રમાણે પ્રામાણિકપણે એમને

ત્યારે એમ લાગ્યું કે દેટલીક નવી પદ્ધતિઓથી પ્રાચીન ધર્મને હાનિ થાય છે ત્યારે એમણે એથી વિરુદ્ધમત ધરાવતા દેશભક્તોની સાથે દીકા કરવા માંડી. આમ છતાં એમની દેશભક્તિ જરા પણ ઓછી થઈ ન હતી.

આમાં એક વાત એ ધ્યાનમાં લેવાની છે કે શ્રી સંઘવીજીની દીકા જરા ઉંચે સ્વરૂપમાં આવતી હતી. આજના જમાનામાં એવી દીકાઓ લોકોને ગમતી નથી. જમાનો ફરે તેમ સાહિત્ય અને દીકાઓની સ્વરૂપ પણ ફરે એ ઐતિહાસિક સત્ય છે. એટલે જમાનાના સાહિત્યની પેઠે એવી ચર્ચાઓ અને માન્યતાઓને સમય પ્રમાણેનું સ્થાન હોય છે એ પણ સત્ય છે. પરંતુ એથી વ્યક્તિને અન્યાય ન થવો જોઈએ એ જ હેતુઓ હોય છે. આપણા સામાજિક જીવનમાં એક જમાનો એવો હતો કે સાહિત્યમાં કહો કે બીજી ચર્ચામાં કહો, પણ ભાષામાં સૌમ્ય તાલ ઓછું હતું અને, વિરોધના બધા પ્રમાણે ઉગ્ર શબ્દો વપરાતા, અને અનુપાસની સાથે શ્લેષની ઝમક લાવી વિરોધની સામે થવાનો ભાષા વપરાતી, પ્રાચીન સાહિત્યમાં એવા ધણાં ઉદાહરણો મળી આવશે, અને એમાં સાંપ્રદાયિક ખેંચતાણ હોય ત્યાં તો એવું વધારે જણાશે. આપણા મહાન આચાર્ય પણ વિરુદ્ધ પક્ષી હતીલો. કરતા રામાનુજ શબ્દને અંતે જ આવવાથી શ્લેષ કરી એ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ માટે અત્યંતઃ એવો શબ્દ વાપરે છે. અને મધ્ય સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ માટે મધ્ય શબ્દને અંતે છ્વ હોવાથી જ્ઞાન્તઃ એવો શ્લેષયુક્તા પ્રયોગ કરી મસ્કરીમાં એ સંપ્રદાયને ઉતારી પાડવાનો યત્ન કરે છે. એટલે આજનો નવો જમાનો રૂઢ થતા પહેલાં આ પરપરાના વારસાથી વણાઈ ગયેલા મહાવિદ્વાનો પણ ચર્ચામાં અલકાર વાપરવા છતાં આજે કમિયર ન લાગે એવા પ્રયોગો કરતા હતા. એ દૃષ્ટિમિત્રથી જોતા શ્રી સંઘવીજીની ચર્ચા વિરોધીને ઉગ્ર લાગે પણ એમના જમાનાને અનુસરતી હતી, અને અમુક સંપ્રદાયનો પ્રચાર હાથમાં લીધા પછી એમના મંતવ્ય પ્રમાણે પ્રમાણિક હતા. આમ છતાં પણ એમના મતના નિખાતસપણા

માટે એક દાખલો જાણવાં જોઈએ છે. એક વખત શ્રી સંઘવીજી એક સંબંધીના લગ્ન સમારંભમાં ગયા હતા. ત્યાં ગોર મહારાજ લક્ષ્મિવિધિ કરાવતાં જો જોડો જોવાના હતા તે લક્ષ્મિવિધિમાં કામના તો નહોતા પણ જે કંઈ જોડતા હતા તે પણ ધણા જ અશુદ્ધ. આ સાંજીને સંઘવીજીનો જીવ દુઃખી થયો અને એ બોલી ઉઠ્યા કે આવાં આજીવો હોય ત્યારે રમણબાઈ ભદ્રંભદ્ર લખેજને! ભદ્રંભદ્ર પુસ્તકના ચુસ્તવિરોધીના મુખમાંથી આ શબ્દો એમનું શુદ્ધ પ્રમાણિકપણું સિદ્ધ કરે છે. એના દાખલા એમના સંસર્ગમાં આવેલા ધણાને થયેલા છે અને પોતાની પ્રિય વસ્તુઓ કે બ્યક્તિના દોષો પણ એમણે ખુદશી રીતે શુદ્ધ દિલથી બહાર પાડ્યા છે.

એ સ્વદેશપ્રેમી હતા. એ ઉપર જોયું, ધર્મપ્રેમી હતા એ પણ જોયું. પરંતુ સ્વદેશપ્રેમના કે બક્તિમાં ધર્મની પ્રાચીન પ્રજ્ઞાસિક્કાનો નાશ ન થવો જોઈએ એમ અંતઃકરણ પૂર્વક માનતા હતા. એટલે દેશપ્રેમના કાર્યમાં એમને કોંગ્રેસ પક્ષ સાથે મતભેદ ઉત્પન્ન થયો, પરંતુ જેમાં ધર્મ અને આચારને વધિ ન આવતો તેમાં એમનો સ્વદેશ પ્રેમ અચળ હતો. એમના શુદ્ધ હૃદયનો એક દાખલો માદ આવે છે. કોંગ્રેસ સાથે મતભેદ થયા પછી એમણે એ પક્ષનો ખુલ્લો વિરોધ કર્યો છે. એક વખત એક મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસ પક્ષના ધણા ઉમેદવારો ઉભા થયા હતાં એમના વિરોધની ઉમતાને લીધે એમના પોતાના અને એ જે સંસ્થા ચલાવતા હતા એના વોટ એમની પાસે હતા. તે માટે બધાએ એટલા માટે વોટ જતા કરી એમનો પામે ન જવાને નક્કી કર્યું હતું. એ વખતે એક કોંગ્રેસ ઉમેદવાર તરફથી વોટ મેગરવાલું કામ કરતો હતો. એમની પાસે જઈ વોટની માંગણી કરવાનો એ નિમિષ કર્યો પણ બીજા કાર્યકરોને એ ન ગમ્યું અને એટલા વોટ ન મળે તો વધિ નહિ પણ માંગણી ન કરવી એમ કહ્યું છતાં પણ હું તો એમની પાસે ગયો. એમણે મારી પાત સાંતિથી સાંભળી, મારો સત્કાર પણ કર્યો. હું જવાન મગરો

કે ટીકા રશે એ સાંજળવા હું આતુર હતો. પણ એમણે તો વાતસલ્ય-સુક્ત શબ્દોથી મને આનાકાની વિનાજ કહ્યું કે ‘ જો હું એ પક્ષના ઉમેદવારને મારો મત આપતો નથી પણ તું માંગણી કરે છે અને સજ્જનને મત આપવાનો છે એટલે મારા જન્મે મત જરૂર આપીશ. મને તારકાસ તો નવાઈ લાગી. મારા સહકાર્પકરોને વાત કરી ત્યારે તેમને નવાઈ લાગી. પરંતુ હું એમનો ઉમર રરમાવ નેટલો જાણતો હતો તેટલો જ ન્યાયી અને પ્રામાણિક સ્વભાવ પણ જાણતો હતો, અને એથી જ એમને વિનંતિ કરવા હું ગયો હતો.

સંઘવીજી ખૂબ વિનોદી હતા. એમની ઉમરતા એમના વિનોદમાં દંકાઈ જતી. જો કે જમાના પ્રમાણે વિનોદની ભાષા અનુપ્રાસ અને શ્લેષથી જરૂર રહેતી. શ્લેષ તો એમને એટલો જાણે પ્રિય હતો કે સામાન્ય વાતચીતમાં પણ જો ચાર શ્લેષ તો આવી જાય. એમના વિનોદના દાખલા પણ ધણા છે. પણ એ જમાનાને અનુરૂપ હોવાથી આજના જમાનાના લોકને આછા ગમે. છતાં દલપતરામના યુગને ધ્યાનમાં લેતાં એ નોંધપાત્ર હતા. સાંપ્રદાયિકતાના બક્ષને લીધે એવાના સારા ગણાય એવા વિનોદને જાહેરાત મળી નથી એટલું જ.

સંઘવીજી એમના જમાનામાં સારા કવિ હતા. ધણીવાર શિશુ કવિતા પણ જનાવતા. દલપતરામ અને એ પહેલાના યુગના કવિ-ઓના જેવી એમની કવિતા ગણી શકાય. એમનાં કાવ્યો અને નાટકો બહાર પડેલાં છે. પરંતુ એમનું ખરું મહત્વ એમના સંસ્કૃતના ચાનમાં હતું. સંસ્કૃત ભાષામાં પણ એ કવિતા રચી શકતા. એનું ઉદાહરણ શિવ મહિમ્ન જેવું યુરુમહિમ્ન એમણે રચ્યું છે. એ યુરુ મહિમ્ન રતોત્રમાં શિવના ગુણનો પાર સરસ્વતી પણ પામી શકતી નથી એવાં અર્થનો આપણા સાહિત્યમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ જે શ્લોક છે તેના અનુકરણમાં જોજો શ્લોક એમણે રચ્યો છે. એ જન્મેની સરખામણી જરા રસિક હોવાથી અહીં કરવા જેવી છે.

શિવ મહિમ્નનો શ્લોક :

અસિતગિરિસમે સ્યાત્ કજ્જલં સિન્ધુપાત્રે
સુરતરુવરશાખા લેલિની પત્રમુર્વી ।
લિલિતિ યદિ જૃહોત્વા શારદા સર્વકાલં
તદપિ તવગુણાનામોશ પારં ન યાતિ ॥

શુરુમહિમ્નનો શ્લોક

- ગતિમિતિ જલતત્ત્વં તેજસા રંજિતં ચ
ભવતિ સુપરિપૂર્ણં ભૂમિપાત્રે પ્રયત્નાત્ ।
પવનલહરિરૂપા ઘર્ણિકા રવં સુપત્રં
નહિ તદ્વલમસંખ્યાઃ શારદાઃ કીર્તિલેખે ॥

આમાં શિવમહિમ્નના કર્તા પુરુષપત્ર ગંધર્વ કરતાં સંઘવીજીની કંપના વધારે વિદ્યાળ અને સુંદર નથી લાગતી ? એકમાં શિવનો મહિમા, કાળા પર્વતને શાહી બનાવવા સમુદ્રમાં મેળવી, દેવના કંપ-વૃક્ષની ડાળને કમળ બનાવી, આખી પૃથ્વીને પત્ર બનાવી, સરસ્વતી પોતે હમેશાં લખવા એસે તો પણ પાર ન પામે એમ કહે છે.

શુરુ મહિમ્નમાં કુદરતનાં તત્ત્વોને યોગ્યાં છે. જલતત્ત્વ જ તેજ તત્ત્વથી ભથ્થિન થઈ શાહી બને એટલે કે એ કાળી નહિ પણ સોનેરી શાહી થાય, કંપવૃક્ષની ડાળોને બદલે વાયુ તત્ત્વ એની સહરી રૂપે કમળ બને, અનેક સૂર્યમંડલોને ધારણ કરનાર આકાશ તત્ત્વ જ પત્ર બને, તો પણ શુરુનામહિમાનો કીર્તિલેખ લખવા માટે એક નહિ પણ અસંખ્ય સરસ્વતીઓ પણ પુરતી ન થાય એ કંપના છે. સામાન્ય રીતે કાળ સમજનાર પણ આ મેમાંથી કંઈ કંપના ઉત્તમ છે તે સમજી શકશે. સાહિત્યમાં ઘણીવાર એવું છે કે કવિ કે લેખકે ઘણું લખ્યું હોય પણ એનો એક લેખ કે એક કાવ્ય એને અમર બનાવવા માટે બસ થઈ પડે છે. આ એક શ્લોક સંઘવીજી એક વિદ્વાન હતા એમ સિદ્ધ કરે છે. કેમ પણ વ્યક્તિની મહત્તાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં ગગદેવ કે આવેશને રવાન ન મળે તો આપણા સમાજ અને સાહિત્યમાં ઘણાં નામાંકિત પુરોગ થયા છે તેમને અન્યાય ન થાય.

કટ્ટરતામાં પણ સહિષ્ણુતા

લેખક—મોહનલાલ મગનલાલ ભટ્ટ,

મંત્રી, રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ, વધી.

શ્રી. સંઘવીજી સાથેના મારો સંબંધ જૂનો ગણાય. ૧૯૨૨-૨૩ માં જ્યારે હું “સ્વરાજ્ય”નો તંત્રી હતો ત્યારે મને તેમનો પ્રથમ પરિચય થયેલો. “સ્વરાજ્ય”ને પણ આજે તો લોકો બૂલી ગયા હશે. “સ્વરાજ્ય” “સંદેશ”ને જન્મ આપી સંઠેલાઈ ગયું અને “સંદેશ” આજે યુગરાતનું સૌથી વધારે લોકપ્રિય દૈનિક છે.

શ્રી મોહીલાલા તે વખતે લાલાવસાની પેઠામાં સંઘવી જીવનમાં જ રહેતા હતા અને મારે તેમને ત્યાં આવવા-જવાનું થતું. તેમાંથી શ્રી. સંઘવીજીનો પરિચય થયો. આમળ જતાં એ પરિચય ઠીક ઠીક વધ્યો અને આજે પણ હું તેમનો પ્રિય સંભારી ગદ્ગદ થઈ જાઉં છું. વિચારોમાં અમારે ઘણા મતભેદ હતા. તેઓ સનાતની વિચારના હોઈ શકિઓને કટ્ટરપણે વળગી રહેનારા હતા. જ્યારે હું ગાંધીજીના વિચારને અનુસરતો હોઈ અસ્પૃશ્યતા આદિનો વિરોધી હતો. છતાં અમારી વચ્ચે રનેહ સંબંધ બંધાયો હતો. અમે એકબીજા પ્રત્યે આદર રાખતાં હતા. અમે એકબીજાની મર્યાદાઓ સમજી લીધી હતી અને તેથી અમારી વચ્ચે કદિ કડવાશ ઉભી થવાનો સંભવ નહોતો અને ઉત્તર સુધી અમારા વચ્ચે સદા મીઠો સંબંધ જ કાયમ રહ્યો હતો.

શ્રી સંઘવીજી પોતાના વિચારોમાં જાહેર કટ્ટર ગણાતા હતા. ભાષા પણ આકરી અને તીખી વાપરવા માટે પંકાયેલા હતા. વાતચીતમાં પણ ઘણી કડક બાવાનો ઉપયોગ કરવાની પણ તેમને ટેવ હતી. પણ મેં તો એમની કટ્ટરતામાં પણ સહિષ્ણુતા છુપાયેલી જાણી હતી. તેમની કઠોર અને તીખી વાણીની પાછળ પણ શુદ્ધ અને સંવેદનશીલ હૃદય હોવાની માત્ર હંમેશા ધારણા રહી છે. વિચારોના મતભેદને કારણે તેઓ કેટલીક વખત વાદવિવાદમાં ઉતરતા તો પણ તેમણે મારી સાથે તો કદિ ધીરજ અને મીઠાઈ છાડી

નહોતી. તેમની વાણી સીધી પ્રહાર કરનારી અને દબીણો સચોટ હતી છતાં પણ સામા પક્ષની દલીલોને સમજી તેની કદર કરવા જોઈતી સહિષ્ણુતાનો તેમનામાં મને અનુભવ થયો છે. કદાચ તેનું એ પણ કારણ હોય કે મારે જોગિયુ ધ્યાનજનું છે અને શ્રી સંઘવીજી ધ્યાનજો પ્રત્યે સદા આદર અને શ્રદ્ધા દાખવતા હતા. વળી તેઓ જુદા હોઈ છુ મારી દલીલો તેમની આગળ હમેશાં બહુ જ નમ્રતાથી રજૂ કરતો હતો.

કદિ કદિ “સ્વરાજ્ય” માટે તેઓ લખતા પણ હતા. લખાણમાં પણ તેઓ સરલ ભાષામાં સોસરી હૃદયમાં જિતરી જાય એવી દલીલો કરતા અને તીખા વ્યંગ અને વિનોદની તો તેમની પોતાની હથોટી જ હતી. લખવાનો શૈલિ પણ મુંદર અને આકર્ષક અક્ષર ચોખ્ખા મોતીના દાણા જેવા. લખતા ગીણા અક્ષરોમાં પણ કંપોઝીટરને તે વાચવામાં કદિ યુક્તોની નહીં નથી, અને કાવ્યમ, જે કેલમ જોઈતું કદ લખી મોકલ્યું હોય તે કંપોઝ થતા અંદાજ પ્રમાણે જિતવું એ એમની વિશેષતાઓ હતી.

તેમને વિશે મારા પર જે છાપ પડી છે તે એ છે કે તેઓ સાહિત્ય અને સુધારાના ક્ષેત્રમાં એક અગ્રણી લડવૈયા હતા. તેઓ ધા કરી શકતા હતા, તો ધા ગીરી પણ જીજ્ઞતા હતા. તેમની ભાષામાં કદાચ કોઈ તોડો શબ્દ આવી જતો પણ તેમના દિનમાં તોછડાઈ કે હનકાઈને સ્થાન નહોતું. જતું કરવાનો વૃત્તિ તેમનામાં નહોતો પણ એક એક તસુ માટે લડી લડીને પણ જો પ્રતિપક્ષી માટે જગ્યા ખાલી કરવી પડે તો તેના પ્રત્યે દેવ કે શાપ તેઓ કદિ સંઘરી રાખતા નહિ. તેમની આ વિશેષતાએ જ મને તેમના પ્રત્યે વિશેષ આકર્ષ્યો હતા અને તેમના પ્રત્યે મને એ કારણેજ સદા આદર અને શ્રદ્ધા રહ્યા છે. અને આ નાનકડો લેખ એ શ્રદ્ધાથીજ લખાયો છે.

સંઘવીશ્રી એક પ્રખર વિદ્વાન્

લેખક. શ્રી બાપાલાલ ત્રજબૂખણદાસ દલાલ એમ. એ.

સ્વ. નગીનદાસભાઈને હું સારી પેઠે ઝાળખતો હતો. તેમના પરિચયમા આવવા માટે મને ઘણા પ્રસંગો મળેલા. એમને માટે મને ઘણો આદરભાવ હતો. તેમનો સ્વભાવ માયાળુ અને સરળ પણ તેજસ્વી હતો. તેમનામા કેટલાક સુદૃઢો ઉત્તમોટીના હતા અને તેથી બીજા પર તેઓશ્રી પ્રભાવ પાડી શકતા હતા.

સંઘવીશ્રી એક પ્રખર વિદ્વાન્ હતા. ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ તેમનેા જોડો અને ખડોળો હતો. પોતાની જાતને તેઓ એક ચૂરત સનાતની કહેવડાવતા અને સામાજિક સુધારકોના વિચારો પ્રત્યે તેમને અણુમતો હતો. જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે ત્યારે પોતાના વિચારો તેઓશ્રી વિના સંકોચે દર્શાવતા. કેટલીક વખત તેમને આવી બામ-તોમા ચર્ચામા ઉતરણું પડતું હતું અને પોતાનું દર્શનિદુ મક્કમ-પણે રજૂ કરતા.

ધર્મનું પાલન તેઓશ્રી હંમેશા હઠ મનથી કરતા તેઓશ્રી ક્ષત્રિય હતા અને યજ્ઞોપવિત ધારણ કરતા. આચાર્યો અને મહાત્માઓને તેઓશ્રી યોગ્ય સત્કાર કરતા.

નગીનદાસભાઈને સાહિત્ય માટે ઘણો પ્રેમ હતો. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્યનેા તેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમનેા બન્ને બાપાઓ પર સારો કાણુ હતો. તેઓશ્રી એક લેખક અને વિચારક તરીકે પ્રખ્યાત હતા. તેમના વાણી અને વિચાર શુદ્ધ અને સચોટ હતા. વક્તા તરીકે તેમણે સારી ક્ષર્તિ મેળવી હતી. શ્રોતાઓને સ્તબ્ધ કરી દેવાની તેમની અજમ શક્તિ હતી. જાહેર જીવનમા તેઓશ્રી રસ લેતા અને વખતોવખત પોતાનો શબ્દ યથાશક્તિ આપતા.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓશ્રી ધર્મનું પાનન ચૂરત રીતે કરતા. તેમના જીવનનેા એક જ દાખલો આપુ. તેઓશ્રી એક પત્ની વૃત્તમા માનનાર હતા. તેમના પત્નીને સત્તાન નહોતું. તેમના સમા સબધોઓ તેમને બીજા વાર પરણાવવાને આગ્રહ કરતા. પરંતુ તેઓશ્રી પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહેલા. આવો દાખલો અમારી લેખેવા કજીમીનો યાતિમા કદાચ એકયો જ હશે. પોતે ખાનદાન

કૃત્યના હતા અને પૈસે ટકે સુખી હતા. ન્યાતમાં એક પર બીજા કરવાનો રિવાજ હતો અને સારી સારી કન્યાઓનાં માગા આવતાં દનાં છતાં પણ પોતે પોતાની પત્નીની હયાતીમાં બીજવાર ન પરણ્યા તે ન જ પરણ્યા.

નગીનદાસભાઈ સ્વદેશીના પ્રેમી હતા. તેમણે પોતે સ્વદેશી સાદસોમાં પોતાનું દ્રવ્ય ઠીક ઠીક રાકેલું. નફાની નજરે નહિ પરંતુ દેશના હિતને માટે જે બોગ આપવો પડે તે આપવા માટે જીંદગી-બર પોતાનો પ્રયાસ તેમણે આપ્યો સખેલો. તેમની રહેણી અને પહેર-વેશ હંમેશા સ્વદેશી જ હતા. રાજકીય બાબતોમાં શ્રી તિલક મહારાજના તેઓ અનુયાયી હતા અને તેમ કરવામાં તેમને જે યાતના વેકવી પડે તે વેકવામાં તેમણે કોઈ વખત પાછો પાની કરી નથી. સ્વદેશી અને સ્વરાજ્ય તેમના જીવનમંત્ર હતા. જીંદગીની છેલ્લી ઘડી સુધી તેમના વસણમાં જરાયે ફેરફાર થયો નહોતો.

ચાંતિ પ્રત્યે તેમને ઘણો પ્રેમ હતો. ચાંતિના નાના મોટા અનેક પ્રશ્નોમાં તેમને ઘણો રસ હતો. અને ચાંતિની ઉન્નતિ કેમ થાય તે જોવાને તેઓશ્રી હંમેશાં આતુર હતા. તેમને ખોટા ટાંચ અને ખોટી મોટાઈ બીજાકલ પસંદ નહોતાં, ચાંતિના મોટરા અને જીવરાનીયા સાથે હરહંમેશ તેમને સ્વર્ગ કરવી ગમતી અને શોગ્ય સુધારા માટે તેઓ પોતાની તત્પરતા બતાવતા.

તેમનું કૌટુંબીક જીવન સાદું અને પવિત્ર હતું. તેમને પોતાને કાંઈ સંતાન નહોતું પરંતુ તેથી તેમને અસતોષ નહોતો. તેમના નિકટના સંબંધીના જે દિકરા નાની ઉંમરમાં ભયારે મા-બાપ વિનાના થયા, ત્યારે પોતાનો ધર્મ સમજીને તે બાળકોને પોતાને ધેર રાખ્યા અને ઉછેરોને મોટા કર્યા. એટલું જ નહિ પણ તેમને શોગ્ય કેળવણી આપી અને સારા સરકારી બનાવ્યા. તેમનો બા પ્રયાસ ખુબ સ્તુતિને પાત્ર છે. જન્મથી પોતે સુખી હતા એટલે તેમને કોઈ પ્રકારની સુધીગત નડતી નહિ. તેમ છતાં પણ પોતાનું જીવન ખર્ચે મર્યાદિત હતું અને કળ્પના નાથું પરોપકારમાં ગ્રમ રીતે તેઓશ્રી ખર્ચતા. નગીનદાસભાઈ એકંદરે બાળ્યશાળી, સદાચારી અને ધર્મપરાયણ હતા. તેમનું જીવન દરેક રીતે પ્રેરણાદાયક અને આદર્શ રૂપ હતું.

સંઘવીજી વિષે મારો હૃદયભાવના રૂપે એ બોલો

લેખક : કવિ હરિલાલ ગિરજશંકર ભટ્ટ

પરમ પુનિત વિદ્વાન્ દૈવી સંપતિયુક્ત સુશીલ પ્રાણશીલ કવિઓના શીરતાજ આદર્શ શીઘ્રકવિત્વ સનાતન ધર્મભૂષણ શ્રીયુત નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી સાથે મહારો પ્રથમ પરિચય બાવનગરમાં રાજકોમ પરિષદ વખતે સ્વ. શ્રીયુત વિદ્વત્ મુનીલાલ છોટમલાલ વહોરાને ત્યાં થયો હતો. અને ત્યાં તેમના દૈવી પ્રભાવશીલ આદર્શ પુનિત દેહાત્માના દર્શન કરી હું પૂર્ણ જાગૃતાળી બન્યો હતો. અને ત્યારબાદ બાવનગરનાં જાજરોની વાડીમાં હજારો બધે અસંખ્ય મનુષ્યની મેદનીમાં અને પ્રખર પ્રભાવશીલ વિદ્વાનોથી ભર્યક રાજકીય પરિષદ મહાસભા પ્રસંગે સનાતનધર્મ ભૂષણ વિદ્વત્ મંઘવીજીનું વિદ્વાતયુક્ત બળ્ય બબકતો વાણીભર્યું સનાતન ધર્મનાં સિદ્ધાંત પર અદ્વિતીય અગ્રેહ પ્રભાવશીલ પરાભાષાથી તે (પીરોસરી નરવીર) સંઘવીજીનું બાપણુ સાંભળ્યું, એ વખતે અંતરમાં એવો ભાસ થયો કે શું આ કુમારિક ભટ્ટાચાર્યનો આવતાર તો નહીં હોય? તે વખતમાં અનુભવેલ બીનાનું વર્ણન આ ટૂંકે પરીચયમાં સંપૂર્ણ લખી નિવેદન કરવાને અસમર્થ છું.

પરંતુ ટૂંકમાં સંઘવીજીની વિદ્વાતા, તેમની ધૈર્યતા, અને મર્મ-ગતા તથા તેમની મહાન પ્રભાવશીલતા અને તેમની બાપણુ કરવાની બબકતી બવભૂતી સમ બળ્ય વાણી જીવદ અવાજ ભરી સાંભળી સર્વ શ્રોતાજનોનાં મસ્તકો સવિનય વંદનરૂપે નમી રહ્યા હતા. અને તેમણે, સનાતન ધર્મના દિગ્વિજય કંઠે વગાડી તેમણે વિજયતા પ્રાપ્ત કરી અને ધર્મ જાગૃતાના મહાન પરીયોગે સનાતન ધર્મના વિજયનાદ બજવી, અને બાવનગરનો સમગ્ર સનાતન ધર્મ જાવિક પ્રગળે મહદ્ બાજરોથી કરી હતી. મનવ્રત કે બાવનગરમાં સનાતન ધર્મભૂષણ શ્રીમાન સંઘવીજી સાથેનો એ વખતે મહારો પ્રથમ પરીચય હતો. અને ત્યારથી હું (શ્રીમાન સ્થિતંઘ્ર સંઘવીજી ને) મહારા ધર્મ પિતા તુલ્ય અગર શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમતા ગુરુત્વ તરીકે મુઅંતર બાંધે માનતો હતો.

અને ત્યારના સને ૧૮૭૪ના જુન માસમા અમદાવાદની અદર એક અઠવાડિયુ રહેન, તે વખતે, ઘીકાટા પર, બ્રહ્મચારીની વાડીમા મહાન પ્રભાવશાળી પડિતો પણ સાથે હતા, તેમા ખાસ કરી ત્યાગ તપોમૃતિ રમેશજી ત્યાગી ચિત્રકોનિવાળા, પડિત શત્રુ-હનદાસજી બાદપટની, અને વ્યાખ્યાન દેમરી પડિનજી કંપનાથ શર્મા મહોપદેશક અ. બા. વ સ્વ સ્વ કાશી તથા બ્રહ્મચારી અકપર શર્મા અમદાવાદ અને સનાતન ધર્મ એવક કવિ હરિનાન શિરમશકર ભટ્ટ ભાવનગર આ પાંચ વક્તાઓ તરીકે અમદાવાદમા શ્રીમાન સધવીજીએ નીમ્યા હતા સાથેસાથ આ પાંચે વક્તાઓની નામાવની સાથે પત્રિકાઓ છપારી પ્રગટ કરી જનતાને જાણુ કરી સપૂર્ણ ધર્મ ભાવના ફેનાવો હતો તાત્પર્ય એ કે તે સમયમા શ્રીમાન પરમપુનિત નિરવ્ય સહવિવેકી શોધકવિવ્ય સધવીજીની આત્મશક્તિનો પૂર્ણ પ્રભાવ યુક્ત બીજાના પરીચય પ્રશુકૃપાએ થયો હતો, અને તે સમયમા તેમની દેવી કર્મ શક્તિનો પૂર્ણ પરીચય જાણી અમારે અતર મૂંઝ જન્મુ હતુ એટલુ જ નહો પણ સાથે સાથ જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-ભક્તિ નિરપક તથા સામાજિક તથા ધાર્મિક ભાવબળો સુકાઓ તેમની પાસેથી પ્રશુકૃપાથી બ્રનજુ કરી અગર સામગી મહાનલાભ પ્રાપ્ત કર્યો હતો એટલુ જ નહો પણ તેમા ખાસ આદર્શના એમની એ અનુભવિ હતી કે, તેમની દેવી પ્રભાવશાળી કાબરચનામા, અદ્વૈત ધર્મભાવના, વાક્યેવાક્યમા કે શબ્દે શબ્દમા બલકિત અગર જણાતી કે જેમા જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, સદ્બોધયુક્ત નિની સાથે અનેક ધર્મભાવનાનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુ હતુ અને તેમાં ખાસ કરી એવસ એવસ ક'વાણુકારી સનાતન ધર્મ, વર્ણધર્મ ધર્મજી બોધાથી આદ્યાત્મિક જ્ઞાન સાથે સ્વધર્મનુ પૂર્ણ વિવેચક વિચાર શીન પૂર્ણ પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરાનનારા ઘણે બારે મહાન આત્મકલ્પણુ કરી સદ્કાઓ પરમપુનિત સાથે આદર્શ છે, એટલી પરમદયાળુ પરમાત્માની પૂર્ણ કૃપાથી ઉપરનો સર્વેવ અનુભવ મીના, મત્ય ભાવનાથી મે જાણેન અને જોએલ તથા જાણુ જ સાતિથી શ્રીમાન સધવીજીની કવિત્વ શક્તિ તથા તેમની મહાન વિદ્વતાનો પરિચય પૂર્ણ રીતે અનુભવેન તે પ્રમાણે ઉપરની મર્વ બીના મદારી અદ્ય મતિ અનુસાર સ્વ. સનાતનધર્મ જૂપણુ શ્રીમાન સધવીજીના સુઆદર્શ

જીવનમાં જે કાંઈ જોયું, જાણ્યું કે અનુભવ્યું, તેમાંથી સામાન્ય
 હેતુજૂત, સત્ય સાર જીના લખી, સનાતન ધર્મભાવિક બાપજી પાસે
 નિવેદન કરી કૃતાર્થ થાઉં છું. એટલુંજ નહિ પણ વિશેષમાં અંતર
 દ્વારા કવિશ્વર વિશે અગર સમર્થ આદર્શ સદ્ગુણી મહાન કવિ
 સંઘવીજી વિષે અંતરમાં એક ભાવનાનો આવિર્ભાવ થવાથી તે વિશે
 જે જોત પાસ નમ ભાવે જણાવું છું કે અખીલ ભારત વર્ણાશ્રમ
 સ્વરાજ્ય સંઘના અધિવેશન વખતે શ્રીમાન સંઘવીજીએ પુણ્ય કૃપા
 બાવથી લગભગ સેળ-સત્તર વર્ષ પહેલાં અધિવેશન વખતે મને કાશી
 મોકલેલ તે એક અઠવાડિયું હું કાશી રહેલ; અને તે વખતે અધિવેશનમાં
 મહાન પડિતો તથા મહામહોષાધ્યાય અગર સમર્થ વિદ્વાનો દ્વારા
 સ્વર્ગસ્થ સંઘવીજીની કીર્તિ અગર તેમની સદ્ગુણયુક્ત વિદ્વતાનું
 વર્ણન સંમિળી હું ચક્રીત જની ગયો અને તે વખતે શ્રીમાન સંઘવીજી
 વિષે અને તેમની કવિત્વ શક્તિ વિશે મને જરૂર એવી ભાવના
 પ્રકટી કે ખરેખર કવિ કૃદ્વરનો એક લાડીસો બાળક છે. કૃદ્વરત
 મંદિરના સૌંદર્ય દેવનો કવિ અખાંડ પુખ્તરી છે. કવિ માનસ કે
 અંતરઆત્મામાં ઉડે ઉતરી કેમ દેવી વસ્તુ હાથ કરે છે. તેને
 અનેકવિધ સુંદર કલ્પના રંગમેરંગી મનોહર વિવિધ અલંકારે
 શણગારી મહાં પોતાનો પ્રાણ મૂકી, તેને સજીવન કરી, (કાવ્ય
 ભાવનાને કવિ) સચેતન બનાવે છે. રમ, પ્રેમ, સૌન્દર્ય, સદ્ગુણી
 આદિ દેવવિભૂતિની આરાધના કવિઓના હૈયે અદર્શિય અખાંડ છે,
 અને તેના યશોગાન કવિની (આંતરદૈવી) હૃદયમંડેલી ભરી ભરી
 ગાજે છે. કવિની વાણીમાં ગવાઇ કીર્તિ પ્રસરિત ને કાળ સાગરના
 પ્રચંડ મોજા પણ ખૂંસી શકતા નથી, તેમ આદર્શ સદ્ગુણી કવિની
 કીર્તિ કાંઈ કાળે પણ ખૂંસાતી કે નાશ પામતી નથી, તેમ સમર્થ
 વિદ્વાનો કહી ગયા છે તે પ્રમાણે ખરેખર સનાતન ધર્મભૂષણ વિદ્વદ-
 વર્ધ શ્રીમાન રત્નચિરોમણી કવિવર્ધ શ્રી સંઘવીજી સનાતન ધર્મના
 મહાન નિષ્કામ ભાવે સેવા કરી તેમની (યશગાથા) અમર કીર્તિ
 આ બવાટીમાં સદાને માટે ચુકી ગયા છે. આટલું લખી (સંઘવીના
 અહોભૂત આત્માને) મહાન વિદેહયુક્ત જનેલા એવા અહસ્તરૂપી
 પ્રજ્વળ પ્રગ્નિના પિતા સંઘવીજીના આત્મચક્રને વંદન કરી વિરમું છું.

સંઘવીજી વિશે આંતરહિમિ

રાગ—હંસલા

શ્રી સંઘવીજી મહા ધર્મગાની હતા, આયર્વોર ધર્મવોર મહાપ્રતાપી,
વર્ણ આશ્રમતણે બોધ મહુને દર્શ, તોડવા હૃદયની પાપમંથી;
પુનિત પિતા દયાળુ પ્રભુની સદા, મપુર રસ ભક્તિનું પાન પાતા,
ન્યાય નીતિ સદાચાર શુભ કર્મનું, ગાન અપી સદા શ્રેય કરતા. ૧

સુરઃ દુષ્ટમી સમા સંઘવીજી હતા, મહાકવિ શીઘ્ર શ્રી ભક્તિચાળી,
હૃદય શુદ્ધિ કરી કર્મ નિષ્કામથી, આત્મતત્ત્વી હતા તે પ્રભાવી;
સનાતન ધર્મનાં સ્થંભરૂપે હતા, મત્ય વક્તા મહા ધીરજધારી,
આદર્શ રૂપિ સમું જીવન જગમાધરી, અમર કીર્તિ કરો ત્રિશ્વમાંહી. ૨

હૃદય સંતુષ્ટને ધીરજ મનમાં ધરી, લોભ તૃષ્ણા તણે ત્યાગ કરતા,
શુભ મનથી સદા સરવના રાખોને, શાશ્વતા સત્યપંથે વિચરતા;
પ્રેમ અમૃત સમી સુચીપરા * વાણીધી પાતના જોધને બોધ દેતા,
સત્યપ્રિય હીન કરા મહાન વક્તા હતા. તે છતાં નીરઅભિમાની મહેતા. ૩

સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતને પુનિત કાચીમહી, વિદ્વાતથી મહા માન પામ્યા,
સનાતન ધર્મની મહા સભાઓ મહી, શુકવક્તા સમા નીત્ય દીપ્યા;
એમની દીવ્યતા પુનિત નિજ વિદ્વાતા, ગુણ ગાંભીર્યને પાર નાહી.
કવિ હરિસાલ કહે કેવન સુગાંધી, એ સમી જોડના જગનમાંહી. ૪

સનાતન ધર્મસેવક

—કવિ હરિસાલ ગિરમશંકર ભટ્ટ

* સુચીપરા એટલે પવિત્ર દેવીચાણી

કર્મવીર શ્રીમાન નગીનદાસ સંઘવીજી.

શ્રીયુત ભાલચંદ્ર બલવંત જોશી—અમદાવાદ.

પૂજ્ય કર્મવીર શ્રીમાન નગીનદાસ પુરોહિતદાસ સંઘવીજીના પરિચયમાં હું આગળથી ૪૫-૫૦ વર્ષ પહેલાં વડોદરામાં હતો ત્યારે હિંદુસ્થાન (૨૧૬) સ્વતંત્ર થવા માટે આ ભારતવર્ષમાં મહાન વિભૂતિઓ પોતાના પ્રયત્નો કરી રહી હતી. શ્રીમાન દાદાભાઈ નવરોજીએ વિલાયતની પાર્લામેન્ટમાં હિંદુસ્થાન સ્વતંત્ર થવાને હાર મૂક્યો હતો. તે વખતે હિંદુસ્થાનના તે વખતના ધણા વિદ્વાનો વિદ્વાનો કેશવ દ્વારા પ્રતિ વર્ષે હિંદુસ્થાન સ્વતંત્ર થવા પ્રિટિશ સરકારને વિનંતિ રૂપે આપણ કરી રહ્યા હતા. તેમાં તે વિદ્વાનોમાં કેવળ હાર મુકીને સ્વતંત્રતા ન મળે તેમ લાગવાથી અને તો સત્ત્વ ક્રાંતિથી પણ હિંદુસ્થાન સ્વતંત્ર થાય તેવા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા હતા. મહાન કર્મવીર લોકમાન્ય તિલક, શ્રી મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, લાતા લજપતરાય, દેશબક્ત દાદાભાઈ નવરોજી, બિપિનચંદ્રપાલ જેવા સત્ત્વક્રાંતિ કરવી કે કેમ તે માટે વિચાર કરી રહ્યા હતા. સને ૧૯૦૬ માં બંગાલના ભાગલા થયા. બંગાલીઓને બહુ દુઃખ થયું. ક્રાંતિ થયા સિવાય હિંદુસ્થાનમાં સ્વતંત્રતા ન થાય તેમ તેમને લાગ્યું. અને દેશમાં ક્રાંતિના બહુકાર ત્યારે દિશામાં વાગવા લાગ્યા. સને ૧૯૦૬થી ૧૯૧૦ સુધી મહાન વિપ્લવ હિંદુસ્થાન સ્વતંત્ર થવાને જાગ્યો હતો. પ્રિટિશ સહનતના પાયા આ વખતે હથમ્બી રહ્યા હતા. હિંદુસ્થાનના પ્રજાજનો ઉપર પ્રિટિશ સરકારનું દમન ચાલતું હતું. અને દેશના ક્રાંતિકારીઓએ પોતાના મન ઉપરથી કાણુ સુખાંચો હતો. બંગાળમાં પ્રિટિશ સરકારના અમલદારોના વારેવારે ખૂનો થતા હતા. ૨૧૬ જાગૃતિની ચળવળ દેશમાં સર્વત્ર જીવ ચાલતી હતી. રાજકારણમાં વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લેવો કે કેમ તે સંબંધી વિચાર ચાલી રહ્યા હતા. વિદ્યાર્થીઓએ પ્રત્યક્ષ ભાગ ન લેવો પણ સ્વદેશી પ્રચાર અને લોકજાગૃતિમાં ભાગ લઈ શકે તેમ હસવાયું હતું. મહાન પુરોહી જર્જરિઓ અને દેવનાઓના ઉત્સવ ઠેકઠેકાએ

યદ્ય રહ્યા હતા. એ દિલ્સવોમાં લોકમર્ચતિનું કાર્ય લોકોમાં ચાલુ હતું. હું તે વખતે ૧૫-૧૬ વર્ષનો હતો. મને પણ પોતાના દેશની સેવા કરવાનું મન થતું આવતું. એવા વખતે બાપણ કરવાની શુદ્ધિ મારામાં નહોતી. પણ વિદ્યાર્થીઓ સરિશબળવાળા થાય તે માટે વ્યાયામશાળા ચલાવવી એમ હું માનતો. હું પણ એક ઘણી સારી વ્યાયામશાળામાં હતો. તેના આચાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓ ઘણા જ સંસ્કારી હતા. વિદ્યાર્થીઓ જરૂર પડે દેશ કાર્યમાં ઝુકાવવા તૈયાર રહેતા. દેશમાંથી સેંકડો વિદ્યાર્થી વ્યાયામશાળામાં આવતા. આવેલા વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર થવા મમન કરતા. પણ વ્યાયામ શાળા રાજકીય બાબતથી અલગ રાખી હતી. બહારગામમાંથી આવેલા વિદ્યાર્થીમાં ઘણા. સી. આઇ. ડી. ના હતા. આ વ્યાયામ-શાળા રાજકારણનું કામ કરે છે કે કેમ તેની તપાસ થતી.

વડોદરામાં દર વર્ષે અમે શિવાજી જયંતિ ઉજવતા હતા. એક વખતે સને ૧૯૦૭ માં શ્રી શિવાજી મહારાજની જયંતિ વિદ્યાર્થીઓએ ધામધુમથી ઉજવવાનો વિચાર કર્યો. દેશ સ્વતંત્ર થવાનો પ્રચાર કરનારા મારા વ્યાખ્યાન કરનારાને બોલાવવાનો એક કાર્યક્રમ ઘડવામાં આવ્યો હતો. અમારી નગર સુઝરાત ઉપર હતી. રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર થવામાં સુઝરાતમાં પ્રચાર કેમ થાય તે અમે વિચારી રહ્યા હતા. એક મારા વિદ્વાન નિરપૂઠ વ્યાખ્યાતાની જરૂર હતી. મારા એક મિત્રે મને પૂજ્ય શ્રી નગીનદાસ સધરીજીનું નામ સૂચવ્યું. અને મે તેમની સાથે પત્ર બદલાવ કર્યો. શ્રી જયપતિ શિવાજી મહારાજની જયંતિ પ્રસંગે વ્યાખ્યાન આપવાને અમે પૂજ્યશ્રી સંઘવીજીને વિનંતિ કરી અને તેમણે મદદ રીતીકાર કર્યો. સદરદુ વ્યાખ્યાન કરવાને સંઘવીજીને લેવાને હું અમદાવાદ આવ્યો. હતો. સંઘવીજીનું વ્યાખ્યાન વડોદરામાં ખડેરાવ મારફટમાં કરાવવામાં આવ્યું હતું. વ્યાખ્યાન ત બગવાને વડોદરાના ઘણા આગેવાનો આવ્યા હતા. અને મદદરાષ્ટ્રના વદ્વાનો પણ આવ્યા હતા. તે બધાને સંઘવીજીનું રાષ્ટ્રમંકિતની પ્રેરણા આપતું વ્યાખ્યાન ઘણું ગમ્યું હતું.

અને બધાંજે સંઘવીજીની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી હતી. સંઘવીજીજે વ્યાખ્યાનમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે જગતમાં અમારી વૈદિક સંસ્કૃતિ ઘણી ઉચ્ચ અને પવિત્ર છે રૂદ્રીમાં “તદ્દુષ્ટાણાં પતયે નમઃ” અમે ચોરોને પણ નમસ્કાર કરીએ છીએ. તેા દુનિયાના સાધારણ અને સારાંજોને નમસ્કાર કરીએ તેમાં વ્યાજ્ઞર્થ શું છે? અમે સંઘવીજીને ત્યારપછી વખતો વખત-બાપણુ મારે બોલાવતા. આશરે પાંચ સાત વરસ બોલાવેલા. ઘણું કરીને એકાદવાર તેા તેમણે વ્યાખ્યાન સાંભળવાને નામદાર માયકવાડ સરકાર પણ આમ્વાનું થાક છે. સંઘવીજી જનતાને પોતાના ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય વિચારોને સારો લાભ આપતા, એકવાર સંઘવીજીને ચારી વ્યાયામશાળા જેવાને હું લાઇ ગયેલો. અને વ્યાયામના પ્રયોગો બતાવેલા તથા સંઘવીજી ઘણા ખુશી થયા હતા. અને મારી પીઠ ચામડી હતી. ગુજરાતમાં બળવાન વિદ્યાર્થીઓ કેમ થાય તે સંબંધી તેમની નિત્યની ઝંખના દેખાતી. જે તેમને ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓનું શારીરિક બળ વધારવાને હું કોશીસ કરીશ એમ કહેલું. તે પ્રમાણે પ્રસંગવશાત શ્રીમાન છોટુભાઈ પુરાણી મારી વ્યાયામશાળામાં મને મળ્યા. તેમની ઇચ્છા પણ સંઘવીજી જેવી જ હતી. શ્રી. છોટુભાઈ વારે વારે મને મળીને ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ બળવાન થાય તેમ કહેતા અને તેમના બે ભાઈઓ શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી અને શ્રી. જગન્નાથ પુરાણી જન્મેને મને સોંપી ગયા. એમને બળવાન થવા કહી ગયા. મારા કહેવા પ્રમાણે એ જન્મેએ સિદ્ધલુ મેળવ્યું અને અપાવ્યું. છોટુભાઈ પુરાણીએ એ જન્મે ભાઈ દ્વારા ગુજરાતમાં વ્યાયામનો પ્રચાર કર્યો. ગુજરાતમાં વ્યાયામશાળામાં વિદ્યાર્થીઓ બળવાન થતા ગયા. તે જોઇને સંઘવીજીને પોતાનું સ્વાનું સાચું થયું હિ તેમ લાગ્યું હતું. હવે મને ઉત્તર ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સ્થિતિ સંબંધી ચિંતા રાખવા જેવું રહ્યું નથી. માફ માનવું છે કે સંઘવીજી સને ૧૯૦૬-૧૯૦૭-૧૯૦૮ માં લોકમાન્ય તિલકને પનામાં મળ્યા હોવા જોઇએ. લોકમાન્ય તિલકની રાજ્ય-

કારણ સંબંધની નીતિ સંઘવીજીને ખાસ માન્ય હતી. સંઘવીજી લોકમાન્ય તિનકના ખાસ મિત્ર અને અનુયાયી હતા. લોકો સંઘવીજીને ગુજરાતના તિલક કહેતા હતા. સંઘવીજી મહાન રાષ્ટ્રભક્ત અને નિકર હતા. તેમને અસત્ય, ગેરરજતો બીવકુલ ગમતો નહિ. એ તેમના વિચારમાં ઘણા નિરપૃહ અને મહમ હતા. બાળક કરતા કોઈની પરવા કરતા નહિ—એમના ઘણા પ્રમંજો મને યાદ આવે છે. તેમના અવસાન પછી તેમની જગો કોઈએ લીધી નથી. જ્યારે જ્યારે સંઘવીજી વડોદરા આવતા ત્યારે તેમને હું મારે ત્યાં લઈ જતો અને તેઓ આનંદ અનુભવતા. સંઘવીજી રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર થવા ઘણું ઈચ્છતા. હિન્દુસ્તાનના મહાન દેશભક્તો સાથે સંઘવીજીને સારો પરિચય હતો. ભારતીય પ્રજા સચક્ત બને તે ખાસ તેઓ ઈચ્છતા. તેમના કાર્યો અને ગુણો સબંધી લખીએ તેટલું ઝોઝું છે.

સંઘવીજી અને સદાચાર

સેષક : શ્રીયુત વા. મ. હાપરે ડાઈંગ માસ્તર—અમદાવાદ.

સંઘવીજીનું નામ હું સાધારણ સને ૧૯૧૭ ની સાલથી જાણુતો હતો. તે વખતની ધારાસભામાં તે વખતે પોતે બીજા નામનું એક ભ્રષ્ટ્ર વિવાહનું બીજા રવ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ લાવ્યા હતા અને તેના ઉપર લોકમત જાણવાની ખાતર સરકારે તેનો પ્રચાર કરવા સુલતવી રાખ્યું હતું. તેની વિરુદ્ધમાં ગુજરાત તેમજ સમસ્ત ભારતમાં પ્રચંડ લોકમત વિરુદ્ધમાં હતો અને તે વખતના પ્રમુખ પત્ર મુંબઈ “ગુજરાતી” એ એની વિરુદ્ધ બૃહદ્ જોરમાં આદેશન ચાલુ કર્યું હતું, તેમાં ગુજરાતના પ્રમુખ આગેવાનોના લેખો આવતા હતા. તેમાં રવ. નગીનદાસ સંઘવીજીના પણ ઘણા લેખો આવતા હતા અને અમદાવાદમાં એ બીજાના વિરોધમાં સભાઓ બસતી તેમાં સંઘવીજી પ્રમુખ હતા. અને એમના પ્રખર બાપણો ચતા હતા. આવી એક બે સભામાં મેં ભાગ લીધો હતો. સંઘવીજીના બાપણો સાંભળ્યા હતા. તેમના ઉપાડેલા સખન આદેશનથી એ બીજા તે વખતે પડ્યું ચુકાયું હતું.

ત્યાર પછી સંજોગવશાત હું જીનું રહેઠાણ બદલી સંઘવીજીના સંઘવી શુવનમાં એક જ્ઞોક ખાધી હતો ત્યાં રહેવા ગયો અને ત્યારથી મારો અને સંઘવીજીનો પરિચય વધવા માંડ્યો. પ્રથમ સને ૧૯૦૮ની સ્વદેશી મળવળના સમયે જ મારા ઉપર સંઘવીજીના સ્વધર્મ સ્વદેશ અને સ્વભાષા સ્વસંસ્કૃતિ માટેનાં અભિમાન અને સંસ્કાર પડ્યા હતા. સંઘવીજી લો. તિલકના અનુયાયી હતા.

સંઘવીજીના આચાર શુદ્ધ અને સાદા હતા. એમનો પહેરવેશ આખર સુધી સાદો અને સંસ્કારી હતો. તેમજ તેઓ સ્નાન, સંખ્યા દેવપૂજા વિગેરે સવાર સાંજ નિત્યનિયમથી કરતા હતા. એમના ઘરમાં ખાવાપીવા સંખર્ષોના આચાર બહુ જ ચોખ્ખા હતા. કેટલીક જાગ-તોમાં તો તે બ્રાહ્મણો કરતાં પણ વધી જતા. કેટલીક જાગતોમાં હું બ્રાહ્મણ છતાં વ્યવસાયના લીધે બીજાની નોકરીને લીધે મારા

આચારમા સિધીના આવી ગઈ હતી તે સઘવીજના પરિચયમા આવ્યા પછી મારે સુનારવી પડી સઘવીજના કેટલાક સરકારે મારા પુત્ર ઉપર પણ પડ્યા છે આજકાલના યુવાનો કોલેજમા ગયા એટલે જુના આચાર વિચાર અને ઇશ્વરોપાસના નકામી ગણે છે અને સ્ફુટી બને છે પણ મારા પુત્રમા તે હજુ કાયમ રહી છે તેમજ સઘવીજના બંતોળઓ અને એમના છોકરામા એ સરકાર બેવામા આવે છે સઘવી પોતે આચાર સાચવતા હતા જ, પણ બીજાઓ પાસેથી તે સચવાવવા પ્રયાસ કરતા હતા. એમના ઘેર ધણા વધાનો જુની જુદી ન્યાતના અને દેશના આવતા હતા એમા કોઈ વૈષ્ણવ કે બ્રાહ્મણ હોય તો તેને પીવા સાર પાણી પણ પોતે શુદ્ધ આચાર વિચારના હોવાથી ચોખ્ખુ આપતા હતા કદાચ પડોશમા રહેતા બ્રાહ્મણ પાસેથી પણ મગાવીને પાતા હતા. એટલી એમનો આચાર વિચારમા શક્તિ હતી

એ શુદ્ધાચારને લાંબે જ એમના વિચારો સારા અને પ્રખર હતા પોતાને ન ગમનારી વાત કોઈ કરે કે કશવે તો તેમને સ્પષ્ટ સંદેશમા પુનાસો કરી દેતા તે વખતે કેમ્બ્રી પણ સરમ રાખતા નહિ એટલા એમનામા નિડરતા હતી (Moral Courage) હતી સાચા વિરુદ્ધની કોઈ પણ બાબત કોંગ્રેસ કે સરકારની હોય તો પણ તમા રાખતા નહિ અને એના ઉપર એમનો સખત ટીકા આવતી હતી તે એમના “ધર્મ-મગતા” નામના છાપામાથી જણી સકાય તેમ છે. ડાક્ટર પ્રથમો ધર્મ એ એમનું અસન સનાતની ધ્યેય હતું કે જ્યાં આપણા આચાર્યોએ એ જ ધ્યેય ઉપર સિદ્ધિ મેળવી હતી અને ધર્મની સરચાપના કરી છે

આજના સમયમા આચાર તરફ કોઈનું ધ્યાન નથી તેથી વિચારો સારા નથી અને વિચારો સારા નથી તેના પરિણામે કેવા સમય આવતો જાય છે તેનો અનુભવ દરેકને આજે થતો જાય છે માટે સઘવીજના ચારત્ર ઉપરથી આપણે સદાચાર શીખીએ તો પણ ખસ છે પરમાત્મા સહુને સદ્ગુણિ અને સઘવીજનું પ્રમાણ કલ્યાણ કરે.

પુન્યશ્રી સંઘવીજ્ઞતા સંસ્મરણો

લેખક : શ્રી.શિદ્ધાચાર્ય આપ્રશંકર નાગેશ્વર શર્મા
(રાય લાવણી) (અભિજ્યોતિ) પંચાલોના ધર્મશુર.

આત રમણનિય, ધર્મ દુરધર, સનાતનો સંઘવી વીરા
સ્વદેશોત્તને સ્વદેશ દેરા, કાર્ય કર્યા અનમુલ હીરા
શુદ્ધ સનાતન સ્વધર્મ કાળે, ક્રુજવી મુકતા આપ દુરા
ભારતનાં ભડવીર વીરાઓ ? સનાતની સંઘવી શુરા...૧
વિદ્યાર્થીજીવન ? માસિક, દ્વારા દેવધર્મનાં બેધ દીધા
સાચુ ભણતર, પવિત્ર ચણતર, કરવાનાં કંઈ કામ કીધાં
પક્ષાપક્ષીને પાહુ મારી, ધર્મશ્રોહીનાં કર્યા ચુરા
ભારતના ભડવીર વીરાઓ ? સનાતનો સંઘવી શુરા...૨
કોઈ લખેનાં, કોઈ ભખેના, એવા કપરા કાળ ૨ મહી
નીડર નરવીર, બ્યાધ સખી, કંઈ કરી ગર્જનાઓ જહો તહો
અક્ષરિસમ, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, આપ હતા યોગી પુરા
ભારતના ભડવીર વીરાઓ ? સનાતની સંઘવી શુરા...૩
દુરંધર પંડીત ઠકાણીનાં સૌ, પ્રામતી આપની રહાય ધર
જગતશુદ્ધ શંકરાચાર્યશ્રી આપને પુછી કાર્ય કરે
શીઘ્ર કવિને, વેદમુર્તિ સમ, આપ પુનઃ પંડીત પુરા
ભારતનાં ભડવીર વીરાઓ ? સનાતની સંઘવી શુરા...૪
વિપ્રવિજયને કળાધર કિર્તીપ, લખી આપે કલ્યાણુ કલુ
વિશ્વધર્મ કલ્યાણુ કાર્યનું, આપે એમાં જ્ઞાન બહુ
ધર્મ કમને, દેશ હિતના, કાર્ય કર્યા આપે પુરા
ભારતનાં ભડવીર વીરાઓ ? સનાતની સંઘવી શુરા...૫
વાતજીવન આપે જીવી દેશ ધર્મની સેવા કરો
અનંત વદન કર આપને, સંઘવી ચણે સિર ધરો
શિદ્ધાચાર્ય કહે અનંત રમણો, લખી રહે શું ? કોઈ પુરા
ભારતનાં ભડવીર વીરાઓ ? સનાતની સંઘવી શુરા...૬

ચાલીસ વર્ષ ઉપરનું માસિક [૧] સરકાર વીરુદ્ધ બાલકે કે લખતું
એ શુદ્ધો હતા [૨] કાશીનાં પદ્મનાભાદિ સાસ્ત્રીઓ [૩] શારદાપીઠાધિશ્વર
શ્રી રાજરાજેશ્વર મહારાજ [૪] ૪૦ વર્ષ ઉપરની કલ્યાણી પુસ્તીમા [૫]

સાક્ષર શ્રી નગીનદાસ સંઘવીજી

શ્રીયુત : ઉમેદવાર પુરોહિતમ મણિયાર બી. એ. એન. એલ. બી.

શ્રી. નગીનદાસભાઈ સઘવી સાથે મારે સંબંધ નહિવત્ જોવા હોતો. હું તો તેમને એક સારા ગુજરાતી સાક્ષર તરીકે તેમજ સનાતન હિંદુધર્મના એક પ્રખર વિદ્વાન અને અનુયાયી તરીકે પીછાનતો હોતો. મેં તેમને ઘણોવાર જાહેર સભાઓમાં બાપણ કરતા સામગેના. અને તે વખતે જોએણું કે તે જ કાંઈ કહેતા તે પોતાના ઉડા અભ્યાસ અને અનુભવ પરથી કહેતા. અને પોતાના અભિપ્રાયો નિરૂપણે દર્શાવતા. પોતાની ઉડી પ્રતીતિનો તે અભિપ્રાય છે તે શ્રોતા સહજ સમજી શકે તેવું તેમનું નિખાનમ વર્ણન હતું.

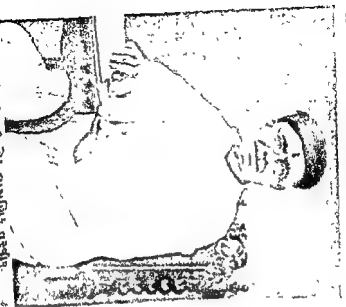
તેઓ સાચ-વાદી, નિખાવસ, નિરૂ અને પરમજી હતા તે જાણીતી વાત છે તેમના લખાણો મનનીય અને બોધક હતા.

સદા આંદોરણીય સંઘવીજી

પ્રધાનાધ્યાપક. દિવેદી સુદરેવ સાંકળેશ્વર યાજ્ઞિક માર્તંડ

સ્વ સનાતનધર્મ જૂણ-ધર્મનિઠ નગીનદાસ પુરોહિતમહામ સંઘવીજી પાસેથી મને જાણવા મળ્યું હતું. શાસ્ત્રની મર્યાદાનું પાનન-સનાતન ધર્મનું રક્ષણ, નિરવાઈ જેવા, ગો બ્રાહ્મણ પ્રત્યે-મદ્ભાવના અને ત્યાગ, દયા-દાનશીલ-ઉદારતા તેમનામાં અનેક વાર જોવામાં આવતી હતી. કર્મકાન્ડ પ્રત્યે તેમની ઉચ્ચકોટિની ભાવના હતી. તે પોતે પ્રાતઃસ્મરણથી આરંભી શયન સુતીનું કાર્ય એકનિષ્ઠા અને સદ્ભાવનાથી કરતા હતા અને પછી તેમણે કહેવું કે સારું કર્મકાન્ડ કરાવણું કે શાસ્ત્રની મર્યાદાનું પાનન કરી જનકલ્યાણનું શ્રેય સાધ, અને મર્યાદાધિકાર નિત્યકર્મ કરવાથી મનુષ્યનો ઉદ્ધાર અને જીવવાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એમ તેઓ શુદ્ધભવનાથી વારંવાર કહેતા જોવામાં આવતા હતા. અમારી પાશ્ચાત્યોના વાર્ષિક મહોત્સવમાં આવી અનેકવાર શુભસ્થાન શોભાવ્યું હતું અને અમારા વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાર્થી અને ગુરુ પ્રત્યેની સદ્ભાવના કેવી હોવી જોઈએ, વિગેરે પ્રત્યન કરી સમજાવતા હતા તેઓશ્રીનું જીવન આત્મનિર્વહને સદા આંદોરણીય હતું એમ હું માનું છું.

ଶ୍ରୀ. ନରୀନାରାୟଣ ସିଂହଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥ

ଶ୍ରୀ. ସୁଧାନିଧିରାୟ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀନିଧିରାୟ ଶ୍ରୀନିଧିରାୟ

ସୁଧାନିଧିରାୟ ଶ୍ରୀ. ନରୀନାରାୟଣ ସିଂହଙ୍କ

સર. સંપાદક શ્રી (ચિત્ર)

સંપાદકની પ્રતિષ્ઠાની વરણી.

ॐ

एकश्लोकी रामायणम् ।

आदौ राम तपोवनादिगमनं हत्वा मृगं काञ्चनं
वैदेहीहरणं जटायुमरणं सुग्रीव संभाषणम् ।
वालीनिग्रहणं समुद्रतरणं लङ्कापुरोद्गाहनं
पश्चाद्रावणकुम्भकर्णहननं एतद्धि रामायणम् ॥१॥

*

एकश्लोकी भारतम् ।

आदौ पाण्डवधार्तराष्ट्रजननं लाक्षागृहे दाहनं
छूतश्रीहरणं वने वितरणं मत्स्यावनौ वर्धनम् ।
लीलागोप्रहणं रणे वितरणं संध्याक्रियावर्धनं
पश्चाद् भीष्मककौरवादिहननं चैतन्महाभारतम् ॥१॥

*

एकश्लोकी भागवतम् ।

आदौ देवकिदेवगर्भजननं गोपीगृहे वर्धनं
मायापूतनजीवितापहरणं गोवर्धनोद्धारणम् ।
कंसच्छेदनकौरवादिहननं कुन्तीसुतापालनं
एतद् भागवतं पुराणकथितं श्रीकृष्णलीलामृतम् ॥१॥

★

શ્રી સનાતન હિંદુધર્મ

મંગલાચરણ

વन्दે પ્રોમન્ટસિદેશ સ્વયં ધર્મ સનાતનમ્ ।

મંગલ્યં ધર્મમર્ષાદાં ધિવં વિશ્વનિયામિકામ્ ॥

ભાવાર્થ :-સાક્ષાત્ સનાતનધર્મરૂપ સદૃશ શ્રી હૃસિકેશ બગવાને તથા સદગા વિશ્વને નિયમમાં રાખનારી તેઓશ્રીની 'શક્તિ ધર્મ' મર્ષાદારૂપ શ્રી મંગલા દેવીને હું વંદન કરું છું. ૧

(૧) સનાતન ધર્મનો અર્થ

પ્રશ્ન—સનાતન ધર્મ એટલે શું? તેની વ્યાખ્યા આપો?

ઉત્તર—સના એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. તેનો અર્થ નિત્ય સદા અથવા હમેશા એવો થાય છે. સના એ શબ્દને તત્ત એવો પ્રત્યય સાગવાથી સનાતન એવો શબ્દ બન્યો છે. એટલે નિત્યનો, સદાનો, હમેશાનો રહી રહે એવો ધર્મ તે સનાતન ધર્મ. ધર્મ એટલે જોનાથી આ દૃશ્ય અને અદૃશ્ય સર્વ ધારણ કરાયેલું છે, નિયમમાં રખાયેલું છે તે ધર્મ.

એ સનાતન ધર્મ શ્રી જગન્નિયંતા વિશ્વપતિ પરમેશ્વરની શક્તિમાંજ રહેલો છે. વિશ્વનિયંત્રક પરમેશ્વર અને તેમની સમગ્ર વિધને નિયમમાં રાખનારી શક્તિ એ જ અને એક જ છે. શક્તિમાન અને શક્તિ જૂદાં નથી. તેથી તે પરમેશ્વરની શક્તિમાં રહેલો સનાતન ધર્મ તે પ્રણી એક પરમેશ્વરનું જ સ્વરૂપ છે. તેથી સનાતન ધર્મ એ, જેમ ધર્મર સનાતન છે, ધર્મરીય શક્તિ સનાતન છે તે જ પ્રમાણે સનાતન છે.

(૨) પ્રશ્ન—એ સનાતન ધર્મ શેમાં કહેલો છે?

ઉત્તર—સનાતન ધર્મ વેદમાં કહેલો છે. તેથી તે વૈદિક ધર્મ એટલે વેદપ્રતિપાદિત ધર્મ કહેવાય છે. વેદ એ શબ્દ બ્રહ્મ છે, એટલે વેદ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા-પરમેશ્વરનું શબ્દ સ્વરૂપ છે. વેદ કોઈએ કરેલા નથી, તે વેદ તો પરમાત્મામાં જ રહેલા છે. તે વેદ સનાતન હોવાથી જ સનાતન ધર્મને જણાવનારા છે.

(૩) પ્રશ્ન—ધર્મનો આધાર શાના પર છે ?

ઉત્તર—ધર્મનો આધાર વેદ છે.

તેથી જ વેદોડસિલો ધર્મમૂલં એમ કહેલું છે કે :—વેદ પરમાત્મામાં જ રહેલા છે. એ કારણથી જ તે સર્વોપરિ પ્રમાણ એટલે આધારરૂપે માનવામાં આવ્યા છે. તે જ અર્થ બતાવવાને કહ્યું છે કે : અસ્ય મહતો મૂતસ્ય નિઃશ્ચયિતં વેદાઃ—વેદ એ પરમાત્માના નિઃશ્વાસ છે.

(૪) પ્રશ્ન :—વેદ એ શું છે ? ધર્મના પ્રમાણ અથો કયા છે ?

ઉત્તર :—સંહિતા શ્રાવણ અને ઉપનિષદ એ ત્રણ ભાગો વેદના છે. એ ત્રણેને સનાતની હિન્દુઓ વેદ (શ્રુતિ) માને છે. વેદને અનુસરનાર સ્મૃતિઓ, પુરાણો અને ઇતિહાસ, રામાયણ તથા મહાભારત તથા તંત્રો પણ સનાતન ધર્મના પ્રમાણ છે. તંત્રો કરતાં પુરાણ ઇતિહાસ, પુરાણ ઇતિહાસ કરતાં સ્મૃતિઓ, અને સ્મૃતિઓ કરતાં શ્રુતિ (=વેદ) અદિયાનાં પ્રમાણરૂપ ગણાય છે. વેદ વગેરે ઉપર જણાવેલાં શાસ્ત્રને જાણનાર અને તે પ્રમાણે વર્તનાર શિષ્ટ પુરુષાના આચાર એટલે શિષ્ટાચાર (સદાચાર) તે પણ પ્રમાણરૂપ ગણાય છે.

સનાતન હિન્દુધર્મ

(૫) પ્રશ્ન :—વેદમાં કયા વિષયોની ચર્ચા છે ?

ઉત્તર :—વેદના ત્રણ વિષયો પ્રમાણે ત્રણ કાંડ છે. (૧) કર્મકાંડ (૨) ઉપાસના કાંડ અને (૩) જ્ઞાન કાંડ. કર્મ કાંડમાં દેવ, પિતર મહર્ષિ અને મનુષ્ય વગેરેની પ્રસન્નતા માટે કરવાનાં કર્મ એટલે ધાર્મિક ક્રિયાઓ બતાવેલી છે. ઉપાસના કાંડમાં મનવડે કરવાની બાવનાઓ વગેરે માનસ પ્રક્રિયાઓ બતાવી છે. અને જ્ઞાનકાંડમાં જીવ, ઈશ્વર અને માયા વગેરે અધ્યાત્મ વિષયોની ચર્ચા છે.

ઉપર જણાવેલા વેદાદિશાસ્ત્ર રાશિને અનુસરતા ખીળ પડિતો અને વિદ્વાનોએ બનાવેના પ્રકરણ અથો અને નિગંધ અથો છે. તેનો પણ ઉપયોગ સનાતન ધર્મ સમજવામાં થાય છે, પણ તે અથોની ગ્રામાણિકતાની કસોટી પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રરાશિથી જ કરવામાં આવે છે. શાસ્ત્રના સંબંધમાં ઘણું કહેવાનું સમજવાનું છે; પણ આપણે

આ લેખમાં સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે કરીને બતાવવાનું હોવાથી તેટલા કામ પૂરતાં અને શાસ્ત્ર સંગ્રહી જણાવી આપણે આગળ ચાલીએ.

(૬) પ્રશ્ન:-પૂર્વોક્ત શાસ્ત્ર શાંતિ અને મ-યોમાં જે સનાતન ધર્મ બતાવ્યો છે. તે ધર્મ વડે શું સાધવાનું એટલે મેળવવાનું છે ?

ઉત્તર:-અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ એ ધર્મથી સાધી શકાય છે.

અબ્યુદય એટલે આ સંસારમાં સુખી થવાય અને દુઃખથી બચી શકાય એવી ઉન્નતિ અર્થાત્ ચઢતી દશા. એક ક્રીડાથી માંડીને બહાણ પર્વતનાં સુખ દુઃખ છે. અર્થાત્ આ સંસારનાં એટલે લૌકિક સુખો ગમે તેટલાં અને ગમે તેવાં મળે તો પણ તેમાં કંઈપણ જિજ્ઞાસુ અથવા દુઃખનો અંશ હોય છે જ. તેથી મનુષ્યનું અંતઃકરણ જેમાં કંઈપણ ઝોઝાપણું ન હોય એવું પૂર્ણ અને જેમાં કંઈપણ દુઃખનો અંશ સરખો પણ ન હોય તેવું કેવળ સુખ મેળવવાને હચ્છે છે. તેવું સંપૂર્ણ અને કેવળ (મોખ્ય) સુખ જ તે નિઃશ્રેયસ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે સુખથી બીજું કંઈ અધિક સુખ છે જ નહિ તેવું સુખ નિઃશ્રેયસ એટલે ચઢીયાતીમાં ચઢીયાતી અર્પક ચૈતન્ય આનંદમય સુખની સ્થિતિ. એવું નિઃશ્રેયસ સમજાવું એ જ બહુ બહુ કઠણહોય એમાં શી નવાઈ ?

એ અતિ દુર્લભ નિઃશ્રેયસ, એટલે કલ્યાણની પરમ કાળા. સૌથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ તે મેળવવાની સાધનપદ્ધતિ તે સનાતન ધર્મ હોવાથી તેના નિદેશમાં જે વિભાગ સ્વાભાવિક રીતેજ હોવાના-

(૭) પ્રશ્ન-જીવ માત્રની શી હચ્છા હોય છે ?

ઉત્તર-જીવ માત્ર સુખને જ હચ્છે છે, અને દુઃખને હચ્છતો જ નથી. પણ તેના જીવપણાના સ્વભાવથી તે સાંસારિક અથવા લૌકિક સુખ તરફ ખેંચાય છે, પણ સાંસારિક या લૌકિક સુખમાં અપૂર્ણતા કે દુઃખનો અંશ હંમેશા બળેલો જ હોય છે. તેથી તે લૌકિક સુખ લેતા જતાં જીવ માત્રે એટલી સારથતા તો જરૂર જ રાખતી પડે. કે તેને જમ બને તેમ સુખનો ભાગ વધારે મળે અને દુઃખનો ભાગ

ઓહો મલે. આ પ્રમાણે સુખ સાધવાની વિદ્યા કળાનો સંપ્રદાય તે સનાતન ધર્મ છે.

(૮) પ્રશ્ન—સનાતન ધર્મ શિક્ષણના વિભાગો કેટલા છે ?

ઉત્તર : સનાતન ધર્મના વિશ્વવિદ્યાલય (ગોટામાં મોટી નિશાળ) માં તેના પ્રયોગપૂર્વક (અખતરા સાથેના) શિક્ષણના બે વિભાગ પડે છે. એક તો વ્યવહાર વિભાગ અને બીજો પરમાર્થ વિભાગ. વ્યવહાર વિભાગનું બીજું નામ પ્રવૃત્તિ માર્ગ અને પરમાર્થ વિભાગનું બીજું નામ નિવૃત્તિ માર્ગ છે.

(૯) પ્રશ્ન : સનાતન ધર્મ અને અન્ય ધર્મો પ્રજા વચ્ચે વ્યવહારનો અને પરમાર્થની માન્યતાઓમાં શો ફેર છે ?

ઉત્તર : આ સંસારમાં વસતી બધી પ્રજાઓમાં વ્યવહાર તો હોય છે જ. પણ તેઓની પ્રવૃત્તિમાં અથવા વ્યવહારમાં અને ભારતવર્ષમાં વસતી આર્ય પ્રજા, જે હાલ હિંદુ પ્રજાને નામે ઓળખાય છે, તેમની પ્રવૃત્તિ વા વ્યવહાર વ્યવસ્થામાં મોટો ભેદ વાને કરે છે. બીજા બધી પ્રજાઓ પ્રવૃત્તિ એટલે કમો કરે છે, પણ તે કમો માત્ર શરીર યાત્રા એટલે જીવનને નિભાવવાને માટે જ કરવામાં આવે છે. તથા તે કમો અથવા પ્રવૃત્તિમાં જીવનનો અબુદ્ધય એટલે જીવનતિ કરવાનો ઉદ્દેશ પુરતી રીતે રહેલો નથી. તેથી બીજા પ્રજાઓમાં “પરમેશ્વર”ની જરૂર જણાયે તેઓએ પરમાર્થ અથવા નિવૃત્તિની સિદ્ધિ માટે પ્રાપ્તિ માટે Religion (રિલિજિયન) દીન, વગેરે નામોરાળી સંસ્થાઓ પોતપોતાની સમજ અને જરૂર પ્રમાણે માની છે. તેમને પ્રોફેટ (Prophet) પેગમ્બર મહાપુરુષો દ્વારા એ ધર્મ સંસ્થાઓ મળી છે. તેથી તેમાં પુરુષ વા માણસમાં રહેલી (અપૂર્ણતાઓ) ખામીઓનો ભાગ સ્વાભાવિક રીતે વિશેષ છે. તથા જીવન નિર્વાહનાં કમો અને પરમાર્થ (નિવૃત્તિ) ની પ્રાપ્તિ વચ્ચે જે સંબંધ છે, તે એ બીજા પ્રજાઓની જીવનયાત્રામાં ઓતપ્રોત જણાતો નથી. તેથી તે બીજા પ્રજાઓમાં પ્રવૃત્તિ (વ્યવહાર) અને નિવૃત્તિ (પરમાર્થ) એ જુદાં જુદાં ખાતાં રહે જણાય છે. તથા એ બીજા પ્રજાઓને

આપણે અબ્યુદયવાદી (સાંસ્કારિક આગાદી પર ચોટ રાખનાર) દરતાં વિશેષ યદતે દરજ્જે મૂકી શકિયે તેમ નથી. તેમની ધાર્મિક સંસ્થાઓની ખાંધણી પરથી પણ તમા વાત સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે. તેઓમાં તો વધારેમાં વધારે સ્વર્ગ, હેવન, બહેસ્ત એ જ ધર્માચરણનું ફળ છે. તેથી આગળ તેઓની ગતિ પહોંચતી નથી. પણ આપણા ધર્મમાં તો-એટલે વૈદિક સનાતન ધર્મમાં તો મોક્ષ, મુક્તિ (નિવૃત્તિ, પરમાર્થ, નિઃશ્વેયસ) એ છેવટનું નિશાન છે. યદતા ઉતરતા દરબાવાળાં સ્વર્ગ તો આપણા સનાતન ધર્મમાં પણ છે; અને તે ઉપરાંત નિઃશ્વેયસ (મોક્ષ)નું સાધન પણ આપણા સનાતન ધર્મમાં છે. તેથી સનાતન ધર્મ એ આખી એટલે સંપૂર્ણ ધર્મ સંસ્થા છે, અને તેમાં સર્વને માટે તેમના તેમના અધિકાર પ્રમાણે રચાત તૈયાર છે.

(૧૦) પ્રશ્ન—અ-ય ધર્મ કરતાં સનાતન ધર્મ શ્રેષ્ઠ શા માટે છે ?

ઉત્તર—આપણી ધર્મ સંસ્થામાં બધી કાયમની બની બનાવી વ્યવસ્થા (ગોઠવણ) છે, તેમાં અપૂર્ણતા નથી કે ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે તેમ નથી. તેથી જ આપણા ધર્મને વૈદિક સનાતન ધર્મ કહે છે. આ વ્યવસ્થા સનાતન પરમેશ્વરમાં જ રહેલી છે. તેથી જ સાક્ષાત્ નારાયણ (પરમેશ્વર) રરરપ વેદનારાયણ શબ્દ ધક્કા-આપણા ધર્મમાં મનાયા છે. તેથી આપણી વેદ પ્રમાણિત ધર્મસંસ્થા તે પણ “સનાતન ધર્મ” એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. બીજા ધર્મો મહમદ, ખ્રીસ્ત, જરેયેસ્ત છુદ્ધ, ક્રોન્ડ્યુસસ, વગેરે આદમીઓના નામોથી ઝાળખાય છે, તેવા કેાઇ નામથી આપણા ધર્મ ઝાળખાતો નથી, પણ “સનાતન” એટલે નિલ હમેશનો-કાયમ-ધર્મ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેથી જ તેમાં આ લોક અને પરલોક તથા મોક્ષનાં સાધનોની મુસંકલના (નંધારણ)ની અવૃટ (અર્ચક) એટલી (લાઇન) જોવામાં આવે છે.

આ લોક અને પરલોક સંગ ધી અબ્યુદય (આગાદી-બહોજલાલી)નાં સાધનો અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિપૂર્વક, જન્મચરણ અને તેની સાથે

રહેલાં સમગ્ર દુષ્ટોની નિવૃત્તિની સિદ્ધિરૂપ મોક્ષ, એટલે નિઃશ્રેયસનાં સાધનોની એવી તો સુંદર વ્યવસ્થા સનાતન ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે કે તેની વ્યવસ્થા બીજા કોઈ ધર્મમાં જોવામાં આવતી નથી.

(૧૧) પ્રશ્ન-સનાતન ધર્મનું જ્ઞાન આપનાર, પ્રદણ કરનાર અધિકારી અને સાધનો-કયા છે?

ઉત્તર:-ઉપર જણાવેલાં અબુદ્ધ્યનાં સાધનો માત્રનો સમાવેશ શ્રી સનાતન ધર્મના પ્રવૃત્તિ વિભાગમાં થાય છે અને તેથી તે પ્રવૃત્તિ ધર્મ એ નામથી જાણખાય છે. અને મોક્ષ એટલે નિઃશ્રેયસના તમામ સાધનોનો સમાવેશ શ્રી સનાતન ધર્મના નિવૃત્તિ વિભાગમાં થાય છે અને નિવૃત્તિ ધર્મ એ નામથી જાણખાય છે. પ્રવૃત્તિધર્મ અને નિવૃત્તિધર્મ કહો કે પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિ માર્ગ કહો, તેનાં એક કરતાં વધારે સાધનો સનાતન ધર્મે જતાવ્યાં છે, અને તેમને વર્ણાશ્રમ ધર્મની આધારશ્રૂતિ ઉપર સર્વોત્તમ વ્યવસ્થાથી જોડવાં છે, પ્રવૃત્તિ માર્ગ પણ નિવૃત્તિ માર્ગમાં પરિણામ પામે એટલે આખરે જઈને મળે એ પ્રકારની ઘટના રાખી છે, અને તેમાં અનેક સાધનો યથાથોમ્મ રીતે જતાવ્યાં છે. સાધનો અનેક રાખવાનું કારણ એ છે કે આ સંસારમાં જન્મ પામેની સર્વે વ્યક્તિઓની યોગ્યતા અથવા અધિકાર એક જ પ્રકારનો હોતો નથી. તેથી અધિકાર પ્રમાણે જુદાં જુદાં સાધનો સનાતન ધર્મ જતાવે છે. સર્વેને એક અસરે સુંડવાનો અવિવેક સનાતન ધર્મ કરતો નથી. અધિકાર ભેદ પૂર્વજન્મોના કર્મોથી ઉપજેલી શરીર અને મનની વિવિધ સ્થિતિ અને પરિસ્થિતિ (આસપાસનાં સંયોગો)નું પરિણામ છે. તેથી અનેક સાધનો અને તે સાધનો યોગ્યતાની અનેક રીતિયો અધિકાર પ્રમાણે જતાવી છે.

આચાર્ય-ગુરુ અને એ યોગનાર આચાર્ય અર્થાત્ ગુરુની આવશ્યકતા તથા મહિમા આચાર્યવામ્પુણ્યો વેદ-આચાર્યવાણો (પુરુષ એટલે શ્રી મુખી જનશાન મેળવે છે.) વગેરે વચ્ચેનો વેદશાસ્ત્ર

જણાવે છે. આ યોજક ગુરુ એટલે આચાર્યશાસ્ત્ર સંમુદાયને જાણનાર અને તે પ્રમાણે ધર્મનું આચરણ કરનાર તેમજ શાસ્ત્રે જણાવેલ પરમતત્ત્વ પર બ્રહ્મમાં નિહતાંજી હોવો જોઈએ, તે પણ વિસ્તારથી સનાતન ધર્મશાસ્ત્રોમાં જણાવેલું છે. તાત્પર્ય એ કે સાધવાનો વિષય, તેનાં સાધનો અને તેનો યોજક એ ત્રણ બાબતોની વ્યવસ્થા એ સનાતન ધર્મની જ ખાસ ઘટના એટલે વિલિષ્ટ વ્યવસ્થા છે. એ વ્યવસ્થા બીજા કોઈ ધર્મમાં નથી. આ વ્યવસ્થાનું એકાદ અંગ કે તે અંગની છાયા માત્ર પર બીજા ધર્મો પોતાનો યુગરો કરે છે.

વર્ણશ્રમ ધર્મ-એ સર્વ સાધનોની તથા સાધવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યની ચોખ્ખતા અથવા આધિકારનો આધાર ભૂમિ પર છે. એ સંબંધો શાસ્ત્ર રાશિ (શાઓના જ્યાં) ઉપરથી સનાતન ધર્મ-શાસ્ત્રકારોની સર્વગતાનું વિચારસીલ માથુસને બાન છે. આદાર નિદા, ભય અને મૈથુન એ તો પ્રાણી માત્રની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે તેને વિધિ નિયંધના બે લગામોથી બોગના પ્રવાહમાંથી ચોગના પ્રવાહમાં એટલે પ્રવૃત્તિ માર્ગમાંથી શુભ પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં કેવી રીતે વાળવી અને એ શુભ પ્રવૃત્તિના માર્ગમાંથી નિવૃત્તિ માર્ગમાં કેવી રીતે વાળી લેઈ જવી એ વર્ણશ્રમ ધર્મની તાલીમ છે. કેમકે સંયમ એ દૈવી હિન્દુ મહાપ્રજાનો પ્રધાન લક્ષ્ય (મુખ્ય ચોક્ષ) છે, જ્યારે બીજી પ્રજાઓનો પ્રધાન, લલ્લ લોભ છે. અર્થાત્ હિન્દુઓનો લૌકિક (સંસાર) વર્ણશ્રમ ધર્મ પણ ચોગ તરફ વલણવાળો છે, જ્યારે બીજી પ્રજાઓનો સંસાર માત્ર બોગના જ પ્રધાન વલણવાળો છે તેથી :-

શ્લોક:

પ્રમાણ્ય યત્ર વેદાનાં સાધનાનાં મુયોજનમ્ ।

વર્ણશ્રમવ્યવસ્થા ચ સૈવ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥૧૧॥

અર્થાત્-જે ધર્મમાં વેદોનું પ્રામાણ્ય છે, સાધનોની સુંદર ચોજના છે, અને વર્ણશ્રમની વ્યવસ્થા છે, તે આ સનાતન ધર્મ છે. તેથી જોટલા હિન્દુ ધર્મ સંપ્રદાયો જેવા કે શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય

શક્તિ, ગણપતિ વગેરેને માનનારા સંપ્રદાયો, પંથો અને મતો અને તેમની સાખા પેટા સાખાઓનો સમાસ સનાતન ધર્મમાં યાપ છે. સર્વે સનાતની હિંદુઓએ એકસંધ થઇ સનાતન હિંદુધર્મનું રક્ષણ કરવું જોઇએ.

આ પ્રમાણે સદ્ગુણમાળી સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે. તે ધ્યાનમાં રાખવાથી શું સનાતન ધર્માનુસાર અને શું સનાતન ધર્મથી વિરુદ્ધ-એ સમજવાનું સુગમ થઇ જશે; અને ભ્રમથી ધર્મભાસમાં ફસાવાનો સંભવ ઘણો જ ઓછો થઇ જશે.

આ લેખનો નિરંતર પાઠ કરનારના હૃદયમાં શ્રી સનાતન ધર્મ ભગવાન પોતે પ્રસન્ન થઇ પ્રકટ થશે.

શ્રી સનાતન ધર્મકી જય !

॥ ॐ श्री ॥ श्रीनृसिंहाय नमः ॥

श्रीसद्गुरुचरणारविंदानुसंधान

[भारा नाथनी चिसारी हुःभी नहि थळं रे : ओ २१६]

धई भवान हुं श्रीनरहरि गुरुदेवतुं रे,

सदाशिव सदैव पंचमुष्पयि गाय. धई० (ध्रुव)

कमल-सहज दलरूपी तंशु, तेजोभय तेभांय,

हुंडली शक्ति न्या दारेयी, पतिने मणवा. नय. धई० १

त्पां द्वादशद्वय कमल समुत्पल, अति अद्भुत सोढाय,

तेने गुरुवरसदन मथुने, भजता श्रीभवराय, धई० २

उक्त उभय कमलोनी कर्णौ, संयुट यक्ष संधाय,

तेमां अकवादि रेभा नख, हाथु हलक्ष सधाय. धई० ३

राभा लयेष्टा रौद्री शक्ति-त्रयुतं स्थान सदाय,

ते न त्रिकोणे नादमिंदु मध्ये मणिपीठ स्थपाय. धई० ४

यलक यलक अपना सम उल्लस, नाद प्रकाशे न्याय,

रक्त जगती मिंदु प्रभा न्या, रपर्धा करि छलकाय. धई० ५

हंसपीठ उपर मणिपीठे, निरभुं श्रीगुरुपाय,

रवि वहिं शशि-त्रयुनी न्योते, नित्य नौराजन धाय. धई० ६

विसर्ग नाद तल्ली उपर, सत्ता लेनी वधुय,

ते श्रीगुरुपदकमय सुगलने, धूर्जटि निशदिन ध्याय. धई० ७

कुंडंभयवित्त गुरुवर अरखे, परम शान्ति समुदाय,

विध्वमंगसारपद ते स्मरतां, हस्तां सर्व अपाय. धई० ८

पंचरदनमुष्पपंकजधी ने जतीं अमृत अरखाय,

अष्टभूतारूपे आ संधवि-हृदय जिने रेजाव. धई० ९

શ્રીગુરુ-સ્થાન-નિર્ણય

આ સંસારમાં જ્ઞાન ધ્યાન અને દાન એ ત્રણ સંસારસાગર તરીકે પાર જવાનાં લોકસંમત તેમજ શાસ્ત્રસંમત સાધનોમાં શિખર-રૂપે જાણે છે. તેમાં પણ એ શિખરત્રયીની મધ્યમાં તે સાધન ત્રિપુટીની નાભિરૂપ (મધ્યબિંદુ રૂપે) અનુભવાતું ધ્યાન અત્યંત લક્ષ્યાર્થક અને ઉપયોગી છે, એમ—વાતડાજી સાધકમંથે અથવા તો સિદ્ધમંથોને બાદ કરતાં—અધ્યાત્મવિદ્યામાં પરિશ્રમ કરનાર શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા નિકૃષ્ટ સાધકોને પણ સર્વથા માન્ય છે. ધ્યાન વિના જ્ઞાન યથાર્થ થવું અસંભવિત છે, અને ધ્યાન (સંકલ્પ) વિના આપેલું દાન પૂણું અથવા ઉચિત રૂળ આપતું નથી; એટલું જ નહિ પણ ધ્યાન વિના દાનમાં પ્રવૃત્તિ પણ થતી નથી.

ધ્યાનનો આટલો મહિમા હોવાથી જ આપણા પૂર્વપુરો-તપોમય ઋષિમુનિયોએ ધ્યાનની જ કલા ઉપર એક વેદથી માંડીને તે તંત્ર સુધીનાં સર્વ પ્રમાણભૂત શાસ્ત્રોમાં વર્ણન કરેલો જણાય છે; અને સાક્ષાત્ જગદાધિકારણ શ્રીમહેશ્વરે પણ વેદાદિક પ્રસંગે એ ધ્યાનનો જ મહિમા વર્ણવેલો છે, અને તે ધ્યાનમાં જ સાધનેના સંબંધે જીવના સમુદારને માટે જીવોને પોતપોતાના અધિકારને અનુસાર કશ્ચાદ્રં હૃદયથી સંબોધેલા છે. તેમાં પણ વિસ્તારના સંબંધમાં અને વિગતવાર શ્રુતિ કરતાં સ્મૃતિ, અને સ્મૃતિ કરતા પુરાણ તથા ઇતિહાસ, અને ઇતિહાસ પુરાણ કરતાં પણ તંત્રો એ ઉત્તરોત્તર અધિકતા ધરાવનાર છે; એમ આપણા પૂર્વજપરંપરાપ્રાપ્ત શાસ્ત્રદાયનાં જમણે શુરંગમં પૂલકં દર્શન કરેલાં છે તેવા સત્જનને નિર્વિવાદ રીતે સમજવા વિના રહે તેમ નથી. પણ નાણિયેરનાં છોટાંને લીધે અને દનસના કંટકોને લીધે જાણિયપણથી કેસરપંખુની પેટે જગન્નિર્વતાના હેતુને નહિ સમજનાર મનુષ્યોની સમાન જેમ આર્યસમાજીએ પુરાણની અવગણના કરે છે, તે પ્રમાણે પોતાને સનાતનો મનાવનારાએ પણ તંત્રોના ઉપર પરાણ પાડે છે. હેય અને

ઉપાદેવ સકળશાસ્ત્રજનની શ્રુતિમાં-પણ અધિકાર પરત્વે છે. તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રરાશિના પણ પેટા વિભાગોના વિસ્તારના પ્રમાણમાં હેય અથવા હેય નહોતો જણાતો વધારે ભાગ હોય તેથી તે તે પેટા વિભાગના જીવરૂપ તત્વ ઉપર પણ અનાદર કરવો એ બુદ્ધિમાન સંજ્ઞાનોત્તું કર્તવ્ય નથી.

આ લેખની સરખાતમાં જે પલ—“શ્રીસદ્ગુરુ-ચરણારવિદાનુસંધાન” ના વિષયમાં આપેલું છે, તેનું વિવેચન કાંઈક ઉપર કરેલા પ્રસ્નાર સંબંધી દિગ્દર્શન કરાવવા સમર્થ થાય તેમ છે. તંત્રમાં એક શ્રીશિવોક્ત “પાદુકા પંચક” છે; અને તેમાં શ્રીગુરુપાદુકાના ધ્યાનનો વિધિ અને યુક્તિ દર્શાવેલી છે. તેની સાથે શ્રીગુરુપદનો અલૌકિક મહિમા શ્રીસાચનમયોદારશાપક શ્રીમહેશ્વરે નિજમુખે ગાંધને સાધકસમુદાયને માટે એક નિર્મય રાજમાર્ગ બુદ્ધિ કયો છે.

આરંભક સાધકને માટે સામાન્ય રીતે જે માનમ ગુરુધ્યાનનો વિધિ દર્શાવેલો છે, તે તો આ પ્રમાણે છે—પોતાના સન્મુખ પ્રદેશમાં હિતમ આસન પોતાની રચિ અનુસાર કંઈપી પોતાને યોગમાર્ગને ક્રમ આપનાર શ્રીસદ્ગુરુનો ભૌતિક શરીરરૂપ મૂર્તિ તેના ઉપર કંઈપીને ધ્યાન કરવું. માનસોપચારથી તેમની પૂજા કરવી. સદ્ગુરુશ્રી જે કે માનવતનુમાં છે તો પણ તેઓશ્રી આપણા પિંડમાં જે ગુરુ-સ્થાન છે તેના અધિપતિ પ્રત્યક્ષરૂપે છે; અથવા તો તેઓશ્રી સદ્ગુરુ-તત્વના સાક્ષાત્ સાકાર પ્રતિનિધિ છે. દૃષ્ય બાહ્ય જગતમાં શ્રીસદ્ગુરુ જે સ્થાને છે તે સ્થાને પિંડમાં ગુરુ તત્વ છે; આ વાત પ્રત્યેક સાધકે હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે. પ્રતીક મમે તેવું હોય તે છતાં પણ તે દ્વારા પૂજાતા અધિદેવ અપરિમિત અમરકારીક કૃણ આપે છે, તે જ પ્રમાણે પોતાના ગુરુ મમે તેવા સાધારણ કે અસાધારણ બુદ્ધિવિભવવાળા હોય, તોપણ તેઓનું યજનપૂજન એ સાધકને પિંડ અને પિરાટમાં રહેલા ગુરુતત્વના પ્રસાદને જ પાત્ર બનાવી અલૌકિક જ્ઞાનગુણના રાશિ અર્પવા સમર્થ છે, એ વાત યોગ, વેદ અને લોકની સાક્ષીએ સિદ્ધ છે. આની જ શ્રીગુરુમહિમાનાં કુંડુઓ

લોક અને વેદમાં નિરંતર ગાથ રહેતાં છે. ગુરુત્વ બુદ્ધિવિભવમાં નથી પણ ગુરુત્વ એ પવિત્ર અંતઃકરણમાં અને પવિત્ર કહેણી રહેણીમાં છે.

વળી ઠાઠ ઠાઠ સિદ્ધ મહાત્માઓ મંત્ર યોગનો ક્રમ આપતાં તે અમુક મંત્રાક્ષરોનું જ અભ્યંતર ધ્યાન કરવાનું સ્થાન બતાવે છે તેમાં સત્ પદ વાચ્ય સદ્ગુણોનું ધ્યાન ભ્રમધ્વમાં આજ્ઞાચક્રની મધ્ય કર્ણિકામાં કરવાનું કહે છે; તેથી તેમાં પણ કાંઈ વિરોધ સમજી ગુરુમુખી સાધકે કાંઈ ગુંચવણીમાં પડવા જેવું નથી. આ ક્રમ તે ખીજી ઠાઠ પણ શાસ્ત્રીય જાગૃતને હૃદયે યિચાય આ શરીરથી બાહ્ય પ્રદેશમાં છે જે ધ્યાન કરવામાં આવતું હતું, તેને બદલે શરીરની અંદરના ભાગમાં ધ્યાનનો પ્રદેશ લઈ અંતર્મુખતા પ્રતિ એક કમળું આગળ વધવાનો જ પ્રધાન હેતુ ધરાવનાર છે. એ જ પ્રમાણે ઠાઠ ઠાઠ મહાત્મા હૃદયપદ્મના પ્રદેશમાં પણ શ્રીગુરુ-મૂર્તિનું ધ્યાન કરવાનો ક્રમ આપે છે-તેના સંબંધમાં પણ એમજ સમજવું. પરંતુ પદ્યકવેધના ક્રમ પ્રમાણે જે શ્રીગુરુસ્થાન અથવા શ્રીગુરુપીઠનો વિચાર છે, તેમાં પૂર્વોક્ત ભ્રમધ્વ અને હૃતપદ્મવાળા ક્રમ કરતાં પણ અંતર્મુખતા પ્રતિ એક કમળું અધિક આગળ વધવાના હેતુ ઉપરાંત, શરીરમાં રહેલાં જ્ઞાનશક્તિના કુરુતી યંત્રોની નિવરણ અથવા બ્લૅક સંબંધો વિચાર પણ અધિકતર પ્રધાનપણે રહેલો છે. તે પદ્યકવેધના ક્રમ પ્રમાણે શ્રીગુરુપીઠનો વિચાર અત્રે વિવક્ષિત છે એ સાધકને મટિ અત્રે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે.

વિવિધ તંત્રના મંથો અને યોગના મંથોમાંની ઉત્તરાઓ આપીને અત્રે લંબાણ કરીને સમય અને રચનાના વ્યય ઉપરાંત વાચકને ગુંચવાડામાં નાખવાને બદલે અહીં તે સર્વના સંદર્ભરૂપે એટલું જણાવવું યોગ્ય ધારવામાં આવે છે કે-સર્વ મંથો પદ્યકવેધના ક્રમ પ્રમાણે શ્રીગુરુપીઠના સ્થાન તરીકે સદ્અસલ પદ્મને સ્વીકારે છે. તે સર્વ મંથો એમ કહે છે કે શ્રીગુરુસ્થાન અથવા ગુરુપીઠ તે સદ્અસલપદ્મમાં છે. આટલી સામાન્ય જાગૃતમાં તો સર્વે ટીકાકારોનો એકમત છે. પણ સદ્અસલપદ્મમાં શ્રીગુરુપીઠનું સ્થાન ક્યાં છે? એ વિશેષ અથવા વિગતવાર જાગૃતમાં ઘણી યંત્રા અને

‘પ્રાતિનો અવકાશ રહેવાથી બહુ મૂઝવણ થાય છે-એ સ્વાભાવિક છે. હિંત મતભેદથી ધણા સાધકને તેમના ગુરુઓ બિન્નબિન્ન પ્રકારે ગુરુપીઠના ‘ધ્યાનનું’ સ્થાન બતાવે છે, અને તે સાધકો તે પ્રમાણે પોતાનો ક્રમ સાધે પણ છે, અને શ્રીગુરુતત્વ તેમજ શ્રીગુરુ એવી વસ્તુઓ છે કે સાકરનો ગાગડો જેણી તરફથી યાગે તેણી તરફ ગળથો જ લાગે, એમ હોવાથી એ ક્રમ ‘યથાર્થ’ રીતે સધાતો હોવા છતાં પણ બહુવત્સલા ગુરુપા તે માધકેનું કલ્યાણ જ કરે છે, અને કોઈ પ્રકારનું અદિત યતુ જણાતું નથી શાસ્ત્રીય રીતે પણ શ્રીગુરુતત્વ અને શ્રીગુરુ ભગવાનના શુચકર્મ, સ્વભાવ, ધર્મ અને લક્ષણ એવાં જ સર્વોત્તમ કલ્યાણકારી છે. તેથી આ વિષય સખવામાં મારો હેતુ કોઈને પોતાના પ્રાપ્ત ક્રમમાં શુદ્ધિએ અથવા અશ્રદ્ધા ઉપગમવાનો નથી, તોપણ તરત આનુપૂર્વામાં શ્રીગુરુપીઠનું ‘વાસ્તવિક’ રીતે સ્થાન ક્યાં આવે છે, તે ચોક્કસ રીતે બતાવી આપવું એ અનેક પ્રકારે સાધકને તેના ચોગક્રમમાં ધણી ઉપયોગી મહાવતા અર્પવા હક્તિમાન થાય તેમ હોવાથી આ ચર્ચા કરીને નિર્ણય કરવાની આ પ્રવૃત્તિ શ્રીગુરુપાનુમાર થાય છે.

શ્રીગુરુપીઠ સબધો સ્થાન વિષયક મતભેદ નીચે પ્રમાણે છે-
 ઠેકાણનું માનવું એવું છે કે સહજદત્ત કમનની મધ્યની કર્ણિકામાં જે ત્રિકોણ છે તે ત્રિકોણ અખમાયા શ્રીગુરુપીઠ છે, પરંતુ આ મત ખરો નહોતા વસ્તુવિષયક બ્રાહ્મિનથીજ ઉપજેલો છે. શ્રોપાદુકાપચક અને બીજા તન્ત્રમયોના વચનોનો વિચાર કરતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે જો કે શ્રીગુરુપીઠનું સ્થાન સહજદત્તકમનની કર્ણિકા મધ્યે છે એ વાત ખરી છે, તો પણ તે સહજદત્તકમનની કર્ણિકાની મધ્યમાં આવેલા ત્રિકોણની મધ્યમાં છે એ વાત ‘યથાર્થ’ નથી-એમ પ્રમાણ પયોનિધિમયનશકિત શ્રીકાલિયરણનો અભિપ્રાય છે. શ્રીકાલિયરણ પડિતનો અભિપ્રાય એવો છે કે-સહજદત્તકમન તે અનોમુખ એટલે નીચે તરફ મુખવાળું છે તેમાં એક ઉર્ધ્વમુખ એટલે ઉંચેની તરફ મુખવાળું બીજું દ્વિદશદત્તકમન છે, તે દ્વિદશદત્તકમનની મધ્ય કર્ણિકા અને સહજદત્તકમનની મધ્ય કર્ણિકાના મુખ પરસ્પર મળીને એક

સંપુટ રચાય છે તે સંપુટમાં શ્રીગુરુસ્થાન છે. શ્રીમાન કાલિચરણ પંડિત કેવળ પંડિત નહિ પણ યોગવિદ્યાના સાધનમાં અનુભવસંપન્ન હોવાથી તેમણે કરેલી ટીકા વધારે માનનીય છે. સહઅદલપદમાં બીજું દાદરાલકમલ છે એ તો પાદુકાપંચકમાં જ કંઈસ્વથી કહેલું છે, તેમજ સહઅદલપદની કથિકા અને દાદરાલપદની કથિકાના બનેલા સંપુટમાં શ્રીગુરુસ્થાન છે એ પણ પાદુકાપંચક શબ્દોથી સ્પષ્ટ સૂચવાય છે. પરંતુ તેમાં પણ શ્રીગુરુપીઠનું સ્થાન તે સંપુટની અંદર આવેલા તત્વોના અનુક્રમમાં કયે સ્થળે આવે છે, તે જાણવામાં શ્રીકાલિચરણની જ ટીકા મુજબ સારો પ્રકાશ નાખે છે અને પ્રમાણભૂત તત્ત્વો સાથે સમન્વય કરે છે.

જેનું વર્ણન આપણે વિગતવાર ઉપર આપી ગયા છીએ, તે સંપુટમાં શા શા તત્ત્વરૂપ પદાર્થો રહેલા છે, તે આપણે ગણાવી જતા જોઈએ. તે ગણવાનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે છે, અને તે એવો છે કે જેમાં શ્રીગુરુપીઠનું સ્થાન પણ યથાર્થ રીતે આપી જાય છે:-

૩ બિંદુ	આ ક્રમ આરોહી ક્રમ છે. અર્થાત્ નીચેથી
૨ મણિપીઠ	મૂળાધારથી ઉપર બહારમ્ન પ્રતિ ચડતી શ્રેણીરૂપ
૧ નાદ	આ ક્રમ છે. મણિપીઠ ઉપર શ્રીગુરુ સ્થાન છે.
	અર્થાત્ નાદની ઉપર મણિપીઠ, અને મણિપીઠ ઉપર મહુ.

અર્થાત્ નાદ અને બિંદુ એ બંનેની મધ્યે મણિપીઠનું સ્થાન નિર્ણયિત થયું. તે મણિપીઠ ઉપર શ્રીગુરુનું સ્થાન તથા મણિપીઠની નીચે વિસર્ગ રૂપ આદિહુસનું મુગલ એટલે જોડું. તેથી હવે ક્રમની રિવતિ પ્રમાણે ખેવ પદાર્થોની આનુષ્ઠાન નીચે પ્રમાણે ઉપરિચત થાય છે:-

હંસઃ એ વિસર્ગ (: = . .) ચંદ્ર સૂર્ય રૂપ છે હંકાર અને સકાર એ એ અક્ષર રૂપ હોવાથી જોકું અથવા “હંસનું જોકું” એ શબ્દોવડે નિર્દિષ્ટ છે. તે હંસ=હંકાર અને સકાર એવા ઉચ્ચાર વિસર્ગનો થાય છે. એ વર્ણ (અક્ષર) સૃષ્ટિમાં આપણે વર્ણ (અક્ષર) સમાનાયથી વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ. તે ચંદ્ર સૂર્ય રૂપ છે એ વાત પણ દ્વકારેણ વહિર્યાતિ સકારેણ વિરોટ્પન્નઃ એટલે હં એવા અવાજથી બહાર નિકળતો વાયુ (પ્રાણ) તે ઉચ્ચ હોવાથી સૂર્યરૂપ છે. અને સઃ એવા અવાજથી શરીરમાં પેસતો વાયુ તે ઠંડો હોવાથી ચંદ્રરૂપ છે; અને હં (સૂર્ય) તથા સઃ (ચંદ્ર) એ પુરુષ પ્રકૃતિરૂપ હોવાથી આદિ હંસનું યુગલ કહેલું છે. તેમાં પણ હં એ શિંદુથી ચિન્હિત છે, તેથી શિંદુરૂપ (પુરુષ છે અને સઃ એ વિસર્ગ ચિન્હવાળો હોવાથી પ્રકૃતિ (સ્ત્રી) છે. પણ તે શ્વામીમહાવાસરૂપ હોવાથી યુગમક એટલે પતિ પત્નીરૂપ જોકું છે. પરંતુ એકલા ચંદ્રસૂર્યથી નાહની પ્રતીતિ થતી નથી તેથી અમિત્રી પણ ત્યાં જરૂર છે. તેથી ઉપરના પદ્યમાં સરિ, વન્દિ, અને શશિ એ ત્રણની જ્યોતિને નીરાજન એટલે નાહની પ્રતીતિરૂપ આરતીમાં એક સાથે એમ ગણાવેલાં છે.

હવે કેટલાક લીકાકારો એમ કહે છે કે મણિપીઠમાંજ હંસ-યુગ્મનું સ્થાન છે. એ ખરોખર નથી એમ તત્ત્વવિદ્ધરિષ્ઠ શ્રીકાલિયરણ પંડિત શ્રીકંકાલભાલિની તંત્ર ઉપર અતુલા કરીને કહે છે. હું શ્રીકાલિયરણ પંડિતના અભિપ્રાયને મારા યોગપુરુષ સદૃશ જગવાન, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય આપેલી ગુરુગમઅનુમાર યથાર્થ ગણું છું; અને બીજાઓના અભિપ્રાય કેવળ પાંડિત્ય ઉપર રચાયેલા પરંતુ યોગના અતુલ વિનાના છે. શ્રીકાલિયરણ પંડિત શ્રીકંકાલ-ભાલિની તંત્રના પ્રમાણને વધારે સ્વોકાર્ય ગણે છે, અને તેમને તેવા ગુરુ પરંપરાપ્રાપ્ત ઉપદેશ હોવાથી તેમનો તે અભિપ્રાય ગુરુગમ સનાથ છે. તે ઉપરાંત તર્કથી પણ એજ અભિપ્રાય ખરો છે, એવા મારા આચાર્ય જગવાનનો અને સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે. તે તર્કપરંપરા

અંધવા કારણાવલિનો વિચાર નીચે પ્રમણે અનુભવગમ્ય થઈ શકે તેમ છે :-

શ્રીકંકાલમાલિની તંત્રને શ્રી કાલિયન્ત્ર પડિત ગમે તે કારણથી વધારે માન્ય ગણ્યતા હશે. તે પશુ કંકાલમાલિની એ નામ કાપાલિકોના સંપ્રદાયનાં તંત્રોનો ખાનિ કરનાર છે. કાપાલિકોએ પ્રથમ જનસગને પોતાનાથી દૂર રાખવાને અને પાછળથી પોતાના મૂળ સિદ્ધાન્તનો અગ્નાયો અથવા ઇન્દ્રિયલોભનાથી વિપરીત કરીને પિતાય જેવી પ્રવૃત્તિયોને સેવી હોય એમ જણાય છે. તોપણ તેઓ પોતાના ભેખના ચિન્હરૂપે નરકપાલ રાખના તે ઉપરથી તેઓએ મનુષ્યના મસ્તિક અને શરીરના અસ્થિરપંજરગત નસો, શિરાઓ અને ગ્લાનનંદુઓના સંબંધી વિગ્નાને તેઓએ પોતાના ખામ અભ્યાસના વિષયરૂપે સેવેલું જણાય છે. આ તેમના તંત્રોની અંદર આવતા વિગ્નાનશાસ્ત્રના અંશો ઉપરથી સ્વતઃ સ્પષ્ટ થાય છે. તથા પદ્મ ચક્ર સંબંધી અભ્યાસ એ સંપૂર્ણ રીતે ગ્લાનનંદુઓના વ્યૂદનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ જ છે. તેથી આપણે જો કે “કાપાલિક” અને “કંકાલ” વગેરે નામથી અને કાપાલિકોનાં બાહ્ય આચારરૂપ કામોથી આપણે તેમની પ્રત્યે ગમે તેવો ખોટો અભિપ્રાય બાધી એક દોષએ, તોપણ આપણે તેમણે કરેલા શાસ્ત્રીય અન્વેષણને ખીળઓના અભિપ્રાયો કરતાં વધારે માન આપવાનું સકારણ જણાવું હોય, તો આપણે તેમ કરવામાં આપણા મત્સરને આડો આવવા દેવો જોઈએ નહિ.

મસ્તિકમાં ગ્લાનના આવિર્ભાવના અનુક્રમ વ્યૂદ વિષે જો આપણે જરા ઉંડા ઉતરીને વિચાર કરીશું, તો આપણને સ્પષ્ટ સમજાશે કે ગ્લાનધન સમ્વિદ્યાનંદ આદિતત્ત્વરૂપ પરમપુરુષાવાધા જગદાકાર પરિણામને પામવાને માટે નિજ શક્તિ જે સામ્પ્રાવરધાને પામેલી હતી તેના પ્રથમ સ્તોમના કારણરૂપ જે પ્રથમ સ્ફુરણરૂપ બિંદુ રૂપ ગ્લાન (ખીજરૂપ)ના અવતરણ પછી તરત જ ગ્લાન-શક્તિનો સમુચ્ચય આવીર્ભાવ પામે છે અને શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ

અને તરેા એને જ “ગુરુ ૩૫” ગણે છે. શ્રી ‘ભાવનોપનિષદ્’માં કરેલું છે કે—શ્રી ગુરુઃ સર્વકારણમૂતા શક્તિઃ અને તે જ્ઞાન-શક્તિ જ છે; અને એ વસ્તુ ઉપર કામ કરનાર કારીગર અર્થાત્ બોધ કે ઉપદેશ આપનાર તે પૂજ્યપુરુષ તેમના તરફથી મળતા ઉપ-દેશના પ્રકાર પરત્વે લોકિક કે પારમાર્થિક ગુરુ ગણાય છે. ગુરુ ગુ (અંધકાર) + ૩ (નિરોધક) = અંધકારનો નિરોધ કરનાર, પ્રકાશ અથવા જ્ઞાનશક્તિ તે સર્વના આદિ કારણરૂપે પ્રતીતિમાં આવતી શક્તિ છે. તે આ શરીરમાં મરિતબ્દના મણિરૂપ મણિપીઠમાં—જિંદુ (જ્ઞાનધનમાયી પડેલું જ્ઞાનબીજ)ની નીચે બીજ નંબરે આવે છે, એ અનુક્રમ હેળવાયેલા અંતાઃકરણને અનુભવમાં આવ્યા વિના રહે તેમ નથી; અને તે જ્ઞાનશક્તિરૂપ ગુરુની પછી જ જીવત્વના નિર્વાહની પ્રતીતિરૂપ જ્વાલોમ્હવાસરૂપ કિપાની કારણમૂત હંસની (સૂર્યચંદ્રની) બેઠીનું સ્થાન નીચે ત્રીજી નંબરે આવે છે; અને તેમાં પણ હું જિંદુ પ્રધાન હોવાથી પુરુષરૂપ છે અને સ્ત્રિઃ વિસર્ગ (સૃષ્ટિ) પ્રધાન હોવાથી—વિસર્ગ બે જિંદુ તે દ્વિત અથવા અનેકત્વરૂપ હોવાથી પ્રકૃતિ (સ્ત્રી) રૂપ છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, અને તે ઉભયમાં અનુરૂપન એવા અમિની શિખા ચંદ્ર સૂર્યરૂપ ઈંડા પિંગલા નિર્દિષ્ટ પ્રાણી (પવનથી) આહુત થયેલી તે નાદ અને અર્થાત્મક વાણીને ક્રમે કરે છે—એ શિક્ષિત મનુષ્યને સ્વતઃ સમગ્રય તેવું છે. આથી ગુરુનું સ્થાન મણિપીઠ ઉપર હસનું સ્થાન મણિપીઠ નીચે એમ નિષ્પન્ન થાય છે.

આ વિવરણથી શ્રીગુરુમુખી સાધકો પ્રસન્ન થાઓ; એવા સંદર્ભ સાથે વિરમુ છુ. સંઘવી

બંધુભાવે બે બોલ

અથ મર્જનલ્પ

શ્લોક :

મર્જનલ્પાં શાંતિમર્યાદાં નૃસિંહં ધર્મરૂપિણમ્ ।

મૃત્યુર્થે મારતીયાનાં માલયે મઘ્ય દમ્પતી ॥૩॥

ભાવાર્થ:— શાંતિ મર્યાદારૂપિણી ધી મંગનાદેવીનું અને ધર્મ
રૂપી શ્રી નૃસિંહમગવાનનું અર્થાત્ એ બન્ધુ દંપતીનું દુ બારનવાસી-
ઓના બંધા મારે ચિન્તાન ૩૩ છું.

હરેક પ્રગળનું ભાવિ તેના યુવકવર્ગ અને તેના નેતાઓ પર
આધાર રાખે છે. આ એક અચલ સિદ્ધાંત છે. તેથી ભારત ભૂમિના
એક શ્રદ્ધાળુ સંતાન તરીકે હાલના યુવકવર્ગની મનોદશા જોઈને
બંધુભાવે બે બોલ કહેવાની પ્રેરણા થાય છે.

એ એક અત્યંત આનંદની વાત છે કે—યુવકોમાં હાલ ઉત્સાહ
અને જાગ્રત અવસ્થા આવેલ જણાય છે. પ્રગતિના પોકાર સાંભળ-
વામાં આવે છે. 'કુછ ન કુછ કર જાયેગે'ના લવકાર કાને પડે છે.
પણ એ જ યુવકોની કડવા ફરિયાદ એવી છે કે, દેશની પ્રજા સમરત
અને તેમાં પણ દેશનો મમત્ર યુવક સમુદાય દેશહિતની ખામતો
મમજવામાં પછાત હોવાથી એ નવ સિદ્ધિત નવયુવકોને સાથ
આપતા નથી. આથી તો ધમશમા ધીખતા ફેટલાક નવસિદ્ધિત
યુવકો તો હિંદુજાતિના મુખ્ય દળ સામે બંડ કરવા પશ્ચ મંડી
પડે છે. પરંતુ જેઓના હૈયામાં દેશહિતની કાંઈપણ ચિન્તા નથી
જનગતી રહેતી હોય, તેઓને એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા નહોતો જ છે
કે—'એ નવધમશિયા બડવીરોનો અને પ્રજાના મુખ્ય દળનો મેળ
કેમ જામતો નથી?' શુ પ્રજાના મુખ્ય દળને તેના ભેગા રહેનાર
મોટા યુવક સમુદાયને માતૃભૂમિના સૌમાન્ય સૂર્યનો ઉદય થાય તે
ગમતું નથી? કે જોછ તરફ જોતો એ ઉત્સાહી અંડખોર બહાદુ-
રિયાઓની પ્રવૃત્તિમાં જ કાંઈ એવો ખામી છે કે જોયો પ્રગળનું

મુખ્ય દળ એ ધમસોઆ ધીરવીરોથી ભડકે છે ? આ પ્રશ્નોનો વિચાર કરીને ખરું કારણ બેઠાવતું શોધી કાઢવામાં આવે અને તેનો ઇલાજ કરવામાં આવે તો ભારતવર્ષની આખી પ્રજા એક દિલ યદને દેશના ઉદયને માટે સામટો પ્રયત્ન કરે તો સંગઠિત ગળતું ફળરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થવામાં લેશપણ અડચણ આવે નહિ, અને બાંધુપ્રેમનો મિકાશ પણ ઠાંધ અનેરો જ આનંદ આપે ! આ કારણથી જ ઉક્ત પ્રશ્નોનો અસ્તર વિચાર કરવાની જરૂર હાલનાં અડાકડીના સમયમાં ઉભી થાય છે. તેથી એવી આશા હરેક ભારતહિતૈષી બાળખી રીતે રાખી શકે કે-આ સવિસ્તર વિવેચનામાં હરેક શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા દેશસેવક અને દેશભક્ત ભાગ લેવાને અથવા કંઈ નહિ તો રસપૂર્વક ધ્યાન આપવાને પણ બાંધાયલા છે. આ વિવેચનામાં પોતાની ખાતગી મતલબ તથા અભિનિવેશો અને પક્ષપાત વગેરે દુરાગ્રહો દૂર ધરીને જ વાસ્તવ વ્યાપકબુદ્ધિથી જ દેશાદ્ય પર યોગ્ય રાખી તરત તોળવાની વિનંતી અર્થ વાચક વર્તમે છે.

સહીધી પહેલાં જુના પક્ષ અને નવા પક્ષની પામેની સોગાત (માય)ની નોંધ લેવાની જરૂર છે તેમાં (૧) જુના પક્ષની-શાસ્ત્ર સંપત્તિ, ધર્મ નિમગ્નતા, અને કલિઓ-એ મિત્રકત ઉઘાડી છે. જુના પક્ષનો જૂનકાળનો ઇતિહાસ પણ આપણી આગળ છે તેમજ વર્તમાન તો આપણી સમક્ષ રજુ છે જ. (૨) હવે નવા પક્ષની મિત્રકત-નેગરો નવા શિક્ષણથી મેળવેના જ્ઞાન સંપત્તિ-સ્વતંત્રતાની આશાઓ-અને તેમની અભિરૂચિઓને અનુસાર તેમની પદ્ધતિઓ (ફેશનો) આમા નવા પક્ષે નવું જ્ઞાન અભ્યાસ કરીને મેળવ્યું છે. જુના પક્ષને તેનો જ્ઞાન અને અનુભવનો વારસો વંચપરંપરાથી ઉતરી આવ્યો છે; અભ્યાસની પદ્ધતિસર સંસ્થાઓ જુના પક્ષની હાન અસલ રિથિતિમાં રહી નથી. હા. તેવી સંસ્થાઓમાંથી વિદ્યુત પામેની આત્મામરૂપ સંસ્થાઓ રહી છે, તેમા અસવ સંસ્થાઓના એક કે વધારે અંશો મળી આવે ખરા. તે ઉપરાંત, ઝાતિઓ અને પેટા ઝાતિઓએ આચારાચારના (તાનીમના) ચાલુ અખાડા અથવા પ્રયોગશાળાઓ રૂપે હજુ પણ વિદ્યમાન છે.

નવ શિક્ષિતોની સઘળી સામગ્રી તેઓની નવ શિક્ષા છે. તેઓની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ તેઓના નવા શિક્ષણની જ છે. તે નવશિક્ષણ માટે તેઓ યોગ્ય અભિમાન અને મમત્વ હોય એ સ્વાભાવિક છે, કેમકે તેમણે સમય અને નાણાં ખર્ચીને તથા મહેનત કરીને એ નવશિક્ષણ મેળવ્યું છે. તેથી તેઓની અત્યારે જે મનોદશા છે, તેજ અત્યારે મુખ્ય મુદ્દાનો વિષય છે; અને નવશિક્ષિતોની જે મનોદશા હાલ લોક પ્રસિદ્ધ છે, જમજવેર છે, છાનો નથી. નવશિક્ષિતોને હાલ જે ઉદ્દગાર કાઢવાની હિંમત આવી છે, તે ઉદ્દગારે તેજ એમની મનોદશાનો આગ્રહ જિનાર આપે છે. તેઓના ઉદ્દગારે આ પ્રમાણે છે —

“ હિન્દુઓએ ધર્મમાં ને ધર્મમાં ગોધાર્દ રહી આપેા આ લોક ખોયો, પરલોક મુધયો નહિ, ઉવટો આ લોક જગાડયેા. સસારની વ્યવહારિક જાગતોમા પશુ જ્યાં ત્યાં ધર્મનાં લક્ષણ આડા આવે એવી સામાજિક વ્યવસ્થા રાખવાથી આપેા હિન્દુ સમાજ સડી ગયો, અને સામાજિક મડાને લીધે સ્વતંત્રતા મેળવવાનાં સઘળાં માર્ગો નધ સધ ગયા. ”

શાસ્ત્ર અને ધર્મને મારે ખરા અતંકરણથી કાંઈક માન ધરાવનાર અથવા એવું માન ધરાવવાને દેખાવ કરનારાઓ એમ કહે છે કે — “ ધર્મશાસ્ત્રમાં કાંઈ આવો જોવડૂશીમરેની શ્દિઓ અને રીતરિવાજો રાખવાનું કહ્યું નથી. ધર્મશાસ્ત્રનો ખરો અર્થ આમ છે, ને તેમ છે. ” વગેરે કહી તેઓ શાસ્ત્રનાં લુપ્ત એવવા તૈયાર થાય છે, અને તેના ગમે તેવા જોડા ખગાવેાના અનર્થ કરીને ઈર્ષા જોળવા મરે છે, અને નાશ જારીઓ શોધે છે.

કેટલાક તો એમ કહેવા લાગ્યા છે કે “ ધર્મ ” અને શાસ્ત્રો -લાવના દેશકાળને પ્રતિકૂળ પડના હોય તો તે જધામા ફાટુ આવે તેવા ફેરફાર કરવો જોઈએ. કુદ અને બચકર શ્દિઓનો તો એકદમ નાશ જ કરવો જોઈએ—વગેરે વગેરે. ”

કેટલાક તો મનુસ્મૃતિને જાગ્રવા નેટલા સુધારાનો પરાકાષ્ટાએ પડોચી ચૂક્યા છે.

એટલું સારું કે આના ઉદ્દારો કાઢનાર અને સ્વીકારનારાઓની સંખ્યા એક મુડીખર છે. તો પણ તેમના વિચારોથી પણ બે દેશનું રિત થવાનું જણાવું હોય તો તેનું પણ પર્વાસોચન કરવું જોઈએ. તેથી શુદ્ધ બુદ્ધિથી આ બાબત ઉઠાપોઠા કરવાની આ પ્રવૃત્તિ આરંભી છે. હવે ઉપરના ઉદ્દારોથી નવશિક્ષિતોનો મનોદશા ફેરી છે, તે બરોબર રીતે સમજાઈ શકે તેમ છે. તેઓ પ્રુદ્ધો રીતે એમ સમજી બેઠા કે કે “જુનાઓનું જાણું” ચે સડી બચેલું છે. તે જ દેશના ઉદ્યમમાં અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિમાં અડચણ કરે છે.” આ પ્રમાણે કેટલાક તો શુદ્ધ બુદ્ધિથી માને છે. એટલે તેમનું માનવું ખરું પણ હોય, અને જુનાઓની માન્યતાઓ વખતે ખોટી પણ હોય. તેથી આ વિષયની આપણે પૂરેપૂરી મીમાંસા કરવી જોઈએ.

એ મીમાંસા સહીથી પ્રથમ આપણે એ વિચારવું જોઈએ કે— નવ શિક્ષિતોના પૂર્વોક્ત ઉદ્દારોનું અને તે ઉદ્દારોથી જણાઈ આવતી તેમની મનોદશાનું મૂળ કયાં રહેલું છે? હિન્દુમત્ત અભ્યારે સ્વરાજ્ય રહિત છે, અને યુરોપીય વગેરે પ્રજાઓ સ્વરાજ્યવાળી છે; તથા હિન્દુમત્તના ધર્મ આચાર વિચાર અને રીત રિવાજ તથા શિક્ષણ જુદા જ પ્રકારના છે. આ પ્રત્યક્ષ જોવાથી એ નવ શિક્ષિતોએ એમ માનવું જણાય છે કે—“જો એ પ્રજાઓના જેવા આચાર વિચાર વગેરે આપણે સ્વીકારીએ, અને હિન્દુઓના આચાર વિચાર વગેરેને આપણે હાડી દઈએ તો આપણી હિન્દુમત્તની પણ સર્વ પ્રકારે ઈન્નતિ થઈ આપણને સ્વરાજ્ય મળે.” નવશિક્ષિતોની મનોદશા અને માન્યતાઓના મૂળનો પત્તો આપણને આ પ્રમાણે લાગે છે, અને તેમનાં જાહેર લખાણો અને બાપણોમાં આવતાં તેમનાં અવાન્તર દયનોથી પણ એ જ પત્તો ખરો છે એમ પૂરતાર થાય છે.

હવે નવ શિક્ષિતોની એ મનોદશા અને માન્યતાઓ થયાઈ કે ક્ષાંતિરૂપ છે કે એ બાબતના નિર્ણય માટે તપાસણી કરવાની ઉપસ્થિત થાય છે. નવ શિક્ષિતોની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તેમને એવા સંસ્કાર નાંખવામાં આવેલાં હોય છે કે હિન્દુઓનો ધર્મ, સમાજ,

અવતાર વગેરે બધું ભયંકર ખામીઓથી ભરેલું છે, અને તે ખામીઓથી જ હિંદુઓની સર્વ પ્રકારની અવનતિ થયેલી છે; તથા જ્યાં લગી એ ખામીઓ રહેશે, ત્યાં લગી હિંદુઓની ઠાઠ પ્રકારે ઉન્નતિ થવાની જ નથી.

આ તપામણીમાં પ્રમાણ રૂપે જે અભિપ્રાયો આપણે ઉપયોગમાં લેવા જોઈએ, તે એવી વ્યક્તિઓના લેવા જોઈએ કે—તેમણે એ નવ શિક્ષિતોના જેવું શિક્ષણ લીધું હોય, તેમજ પશ્ચિમ ગોવાર્ધમાં જઈને ત્યાંની પ્રજાઓનો અનુભવ કર્યો પકણું નહિ પણ અત્યક્ષ અનુભવ લીધો હોય. સ્વામીજી શ્રી વિવેકાનંદ એક એવી વ્યક્તિ છે. એમાં ઠાણથી વાધો લઈ શકાય તેમ નથી. તેઓ નવશિક્ષિતોની મનોદશા અને માન્યતાઓના હિલ્લવ વિષે પોતાના વિચારો આ પ્રમાણે દર્શાવે છે:—

Did not the Occidental conqueror, the man who demonstrated his religion with sword and gun, say that all the old ways were mere superstition and idolatry? Children brought up and educated in the new schools started on the Occidental plan, drunk in these ideas from their childhood and it is not to be wondered at that doubts arose. But instead of throwing away superstition and making a real search after truth, the test of truth became "What does the West say?" The priest must go, the Vedas must be burned, because the West has said so. Out of the feeling of unrest thus produced, there arose a wave of so-called reform in India.

(Swami Vivekanand's Speeches & Writings—Third Edition—Published by messrs. G. A. Natesan & Co.—Madras. P. 6.)

અર્થાત્—જેણે પોતાનો ધર્મ તલવાર અને ખંદકથી સમગ્રવ્યો તે પાશ્ચાત્ય વિજેતા મનુષ્યે શું એમ નહોતું કહ્યું કે—ગધા જુના સિરસ્તાઓ તો વહેમ અને પૂતળાની પૂજા છે? પાશ્ચાત્ય યોજનાઓ ઉપર ખડી કરવામાં આવેલી નિયમોમાં છોકરાંઓ ઉછરેલાં છે. અને કેળવણીમાં છે, તેઓએ અચપણમાંથી એના વિચારોનું પાન કરેલું હોય છે, એટલે તેમના મનમાં સંશયો ઉપજ્યા તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, પણ વહેમોને વેગળા નાખીને સત્યની પાછળ ખરી શોધ કરવાને બદલે, સત્યની કસોટી એ યજ્ઞ બેઠી કે—“પશ્ચિમ શું કહે છે?” ધર્મચુરને ધક્કો મારા, વેદોને બાળી નાંખો—કેમકે પશ્ચિમે એમ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે ઉપજેલી અસ્થિરતાની લાગણીમાંથી રહિન્દમાં કહેવાના સુધારાનું મોજું ચઢ્યું. (સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદના બાપણા અને લખાણા, ત્રીજી આવૃત્તિ, મે ૭. એ. નરેશન અને કંપનીએ છપાવેલ, મદ્રાસ. પૃષ્ઠ ૬ હું.)

આ ઉપરથી નવશિક્ષિતોત્તી મનોદયા અને માન્યતાઓનું મૂળ વિદેશી અને વિધર્મીઓથી મળેલી દીક્ષા શિક્ષામાં આપણને જડી આવે છે. તેમ જ એ નવશિક્ષિતો પણ પરાક્રમી પશ્ચિમને પગલે ચાલવાની તેમની ધુનને માટે તેમનો અભિમાન જાહેર કરે છે. પણ અમે અંધુભાવે દ્રવે અમારા એ નવ શિક્ષિત અંધુઓને પશ્ચિમથી પરિચિત અને પાશ્ચાત્ય કેગવર્ણનો પુષ્કળ લાભ પામેલા મદ્દાને પુણેના જ અભિપ્રાયોથી સમગ્રવત્ત પ્રવર્તન કરીશું કે—જે પાશ્ચાત્ય સુધારાના આવેશમાં તેઓ જુનાઓની સઘળી બાજતોને ખામી અથવા દોષરૂપે દેખે છે, તે તેમની દૃષ્ટિ ખરી છે કે ખોટી? આ કાવ્ય માટે આપણે સ્વામીજી શ્રી વિવેકાનંદનાં કથનોનો ઉપયોગ નહિ કરીએ: કેમકે આપણા નવ શિક્ષિત બાલ્યો જો કે સ્વામીજી એક ત્યાગી વર્ગના હોવાથી તેમને જુના પક્ષની કેટલીક બાજતો તરફ સંસર્ગજન્ય રાગબુદ્ધિ દોષી સંજવે છે, તેથી તેઓ નવ શિક્ષિતોને કદાચ ન્યાય આપી શકે નહિ. જોકે સ્વામીજી ખીળ સંન્યાસીઓ પેઠે એકલા ધાર્મિક માન્યતાને ટેકે ચાલવારા ન હોઈ, આ જમાનાના વિચારનો

પણ આશ્રય લેનારા છે, તે છતાં પણ અમે અમારા નવ શિક્ષિત બંધુઓના સંતોષની ખાતર એક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો જ ધંધો કરનાર સુશિક્ષિત ખેડાણી વિદ્વાનના જ અભિપ્રાયોનો ઉપયોગ કરીશું. આ સદ્ગૃહસ્થ ઓયુત પ્રમથનાથ બોસ ખાસ વિજ્ઞાત જઈને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની રાજધાની લંડન નગરમાં નિવાસ કરી સાયન્સનો અભ્યાસ કરી બી. એસ. સી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી આવેલા છે. હાલ તો તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં હશે. તેમણે પોતાના એક પુસ્તકમાં સન ૧૯૧૬માં આપણા નવ શિક્ષિતોની મનોદશા વિશે લખ્યું છે, તેનો નીચે પ્રમાણે ઉતારો કરવામાં આવે છે:—

But for the present, the persistence and the annually accelerated intensity of the forces of Western Civilization have created a new India, as they have Created a new Japan, and are Creating a new China And new India regards the methods and ideals of that Civilization to be so superior to those of Hindu Civilization as to render their propagation to be, on the whole atleast, a boon and a blessings and eagerly pursues the path of Western Civilization as the right path of progress and reform. (P. 2. Introduction of Illusions of India " by Pramath Nath Bose, B. Sc. (Lond) & C published by messers W. Newman & Co. (1916) Calcutta)

અર્થાત્—પણ હાલમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અંતે અને દરવર્ષ વધતી જતી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બળની સુગ્રિહતાએ, જેમ તેઓએ નવું જાપાન બનાવ્યું છે, અને નવું ચીન તેઓ બનાવી રહ્યાં છે, તેમ તેઓએ એક નવું ભારતવર્ષ પણ ઉત્પન્ન કર્યું છે. અને એ નવું ભારતવર્ષ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની રીતિઓ અને આદર્શોને કિન્દુ

સંસ્કૃતિ કરતાં એટલાં તો વધ્યાતાં માને છે કે તેમને પ્રચાર કરવો તે કાંઈ નહિ તો એકંદરે તે નવા ભારતવાસીઓ માટે એક વરદાન અને આશીર્વાદ થયે ગયું છે, અને તે નવું ભારતવર્ષ, પ્રગતિ અને સુધારાના સાચા માર્ગ તરીકે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના માર્ગને આત્મરતાપૂર્વક અનુસરે છે. (પૃષ્ઠ ૨. પ્રસ્તાવના, બામુ પ્રમથનાથ બોસ લંડન ખી. એસ. સી. વગેરે, એમણે રચેલ “નવભારતની ભ્રમણાઓ” એ નામનું પુસ્તક કલકત્તાની એ. ડગલ્યુ ન્યુમેન અને કંપનીએ સન ૧૯૧૬ માં છપાવેલ આજ્ઞાત.)

આ મહાન વૈજ્ઞાનિક પણ રવામીજી શ્રી વિવેકાનંદની માફક ભારતના નવ શિક્ષિતોની મનોદશા અને માન્યતાઓનું મૂળ વિદેશી અને વિદ્યર્થી પાશ્ચાત્યોની શીખવણીમાં જ રહેલું જતાવે છે. હવે એટલું જ આપણે જોવાનું રહ્યું કે—નવશિક્ષિતોની મનોદશા અને માન્યતાઓ ખરી છે? શ્રીયુત પ્રમથનાથ બોસ જેવા વૈજ્ઞાનિક અને સુશિક્ષિત અનુભવી વિદ્વાન રખેટ રીતે જણાવે છે કે : *This is the great Illusion of new India*—‘નવા હિંદ એટલે હિંદના નવશિક્ષિતોની એ મનોદશા તે એક મોટી ભ્રમણા અથવા છતાંવો છે.’ આથી વધારે રખેટ શું કહેવામાં આવે? શ્રીયુત પ્રમથનાથ બોસ જે કાંઈ કહે છે, તે હામની ડેળવણી વિષે જે ગવેણરની તરફેર પ્રવૃત્તિ અને ચર્ચા થાતી રહી છે, તે ઉપરથી પણ ખર્ષે દરે છે.

હાલમાં હિંદની ડેળવણી વિષે તપાસ કરવાને એક કમિશન પણ નિમાણું હતું. તેમાં થયેલા કામ વિષે જાહેરમાં થતી ચર્ચા ઉપરથી એ ઉધાકું સમજાય છે કે હિંદને મળેલી ડેળવણીમાં આર્થિક લાભ અને શારીરિક લાભ કરનાર તત્વનો લગભગ ડેવળ અભાવ છે. આ અનર્થ તો ઉધાડો પેટપેણણ પર હાથો કરનાર હોવાથી જ સૌની આંખો અનિવાર્ય રીતે મટવો છે. પણ એની નીચે એથી પણ વધારે મોટો અને ઉક્ત અનર્થને પોષનારો અને અવકાશ આપનારો અનર્થ રહેલો છે, તે અનર્થ તો એ છે કે, નવ શિક્ષણને લીધે નવશિક્ષિત હિન્દુઓએ પોતાનું કાળજી અને

વેળું બંને યુમાઓ છે. તેના સાથે તેઓ વળી એમ માનનાં શીખ્યા છે કે તેઓ જ ખરી સમજના ઇગરદાર છે, આખો હિન્દુમતિનો સમજણ અને રીતરિવાજો ખોટા છે, તથા તેમણે પોતે પોતાની નવશિક્ષાના પ્રભાવે જે પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજો વિશે પક્ષપાત બાંધ્યો છે, તે રીતરિવાજો હિન્દુઓ પોતાના બીજી રીતરિવાજોને સ્થાને નહિ દાખલ કરે ત્યાં લગી ભારતનો આગેદમ્ય થવાનો નથી; આ તેમની માન્યતામાં રહેલી ભૂલ અમારા જેવા લેણાએ દેશહિતે-ધીઓ ખુલ્લી રીતે અનેકવાર બહેર કરી ચૂક્યા છે. પણ તેઓ પોતાનો દુરાગ્રહ ઠાઠપણ રીતે છાડવા માગતા નથી, અને વિવિધ પ્રકારના હજ અને બગનો ઉપયોગ કરી યુગોયુગના અનુભવદ્વારા સ્વસંરક્ષણના આત્માવલંબનરૂપ માર્ગથી સારી પેઢે પરિચિત હિન્દુ-પ્રજાનું નાક પકડીને તેને પોતાની પાછળ જગરદસ્તીથી તાણવા મથે છે. તેઓએ વારણી (પશ્ચિમ દિશા)નો પ્યાલો પીધો છે, તેની કેશમાં તેઓ ઉન્મત બન્યા છે-માન ભૂલ્યા છે. છતાં તેઓ ભારત-માનાના વૈદ્ય બનવા બેઠા છે, પણ વસ્તુતઃ આ નવશિક્ષિત ભાષ્યોની ગમે તેટલી ફેફાળ હોય, તે પણ તેમની યંત્રમ થી છે, તે તેમનાં પોતાનાં પરાવર્તથી આપ વડાઠનાં રજીશિંગનાં નાદ ઉપરથી જ જુનો પક્ષ માની બેસે નહિ જ એ સ્વભાવિક અને સકારણ છે.

કારણ કે એ નવશિક્ષિતોએ પશ્ચિમનાં જે નવકૌતુકોનો વ્યાપાર ધારણ કરેલો છે, તે નવકૌતુકો વેગબેધે ‘ધારકે બાણે મોટા લાડવા’ જેવાં છે, એમ જાનમાં રહેલા ભારતવાસીઓને સ્પષ્ટ સમજાય છે. નવશિક્ષિતોને એ નવકૌતુકોનો, તે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓનો, તેમના સમાજની આંતરદશાનો અને તેના આદ્યન્ત ફેરફારોનો ગાદ પરિચય અને અનુભવ નથી. વળી તેઓ પરાયા અનુકરણમાં વેગે ચડવાથી, તેમજ ભાવનાર અમે બમેલાઓના સંગમજળથી સ્વદેશીય પ્રજાના પોતાને અને ખાસીઓને ભૂલી ગયેલા છે. તેઓ સ્વમાનની બાજતમાં વિદેશીઓ કરતાં પણ નાપાટ છે. પશ્ચિમને તેમણે પૂરી બળી નથી. પૂર્વ તેઓ માન ભૂલ્યા છે. તેથી ભારતવાસી

પ્રજને તે નવ શિક્ષિતોને અનુસરતાં સલામતી બાસતી નથી. 'પ્રજના' દાંટિયા ઘુળે છે. નવ શિક્ષિતો આથી પ્રથમ ઉત્સાહ બાંધે યયા, પછી નારાજ યયા, પછી દાંટિયા કરવા લાગ્યા, પછી ક્રોધાગ્નિથી પ્રજા છૂટ્યા, હવે તેઓ જુનાઓ સામે ધટા પથર ફેંકવા લાગ્યા છે, અને સરકારથી સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માત્ર બળવનારા એ નવશિક્ષિતો સરકારની જ સોડમાં પેસી કિન્દુ પ્રજાનો પરમાર્થ અને ધરસંસાર પણ સરકારના કાયદાને સોંપવાના કાયદારાનો ધંધો લઈ બેઠાં છે, તેથી એક રોડ બરેલા અંધુ ભાવથી જુનું સુખ્ય પ્રજાદસ સામ પ્રયોગ તરીકે દેશ હિત અને પ્રજાના અસ્તિત્વની ખાતર તેમને અપીલ કરે છે કે—તમે દેશાન્નતિની દ્વાષ દેષ જે સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતાની વાતો કરો છો, તેમાં જો તમારી પ્રમાણિકતા અને શુદ્ધ બુદ્ધિ હોય તો તમે હવે પોતાની ખુમસુરતીની પોતાની જ માન્યતાનો ધમંડ છોડીને કેષ આરસીને હાથમાં પકડી આપની સીકલનો સાક્ષાત્કાર કરો. આરસી વિના એમને એમ પોતાના સુખની સુંદરતા કે વિરૂપના પોતાની આંખે દેખી શકાતી નથી એ જગત્પ્રસિદ્ધ કદરતી નિયમ છે. ભારતવર્ષના નવશિક્ષિતોની આગળ તેથી અમે શીયુત પ્રમથનાય બોસનાં લખાણરૂપ દર્પણ નીચે પ્રમાણે ચરીએ છીએ.

“This is the great Illusion of new India. The causes for it are not very far to seek. In the first place, new India consists of people who have been educated on western lines—Neo-Indians as they may be conveniently called. Macaulay had the foresight to predict that English education would train up a ‘class of persons, Indian in blood and colour, but English in tastes and opinions, in morals, and in intellect’ That is exactly what has happened. The western-educated

Indian can hardly be said to have a mind of his own. It is more or less a shadow, a reflection of the western mind." (P. 2 of Introibid)

ભાવાર્થ—નૂન ભારતની આ એક બારે ભમણા છે. તેનાં કારણો શોધવાને બહુ દુર જવું પડે તેમ નથી. પ્રથમ તો નૂન ભારત એવા લોકોનું બનેલું છે, કે જે લોકો પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિઓ પ્રમાણે ડેળવાયલા છે, તેઓને આપણે બોલવામાં અગવડ પડે તેટલા માટે નૂન ભારતવાસીઓ કહીએ તો ચાલે. મેકેલેમાં એવું બવિધ્ય બાખવા જેવી આગળ-બુદ્ધિ હતી કે 'અંગ્રેજ ડેળવણીથી મનુષ્યોનો એક એવો વર્ગ ડેળવાઈને તૈયાર થશે કે જે પોતાના શ્વિરમાં અને રંગમાં ભારતવાસીઓ હશે, પણ જે પોતાની શ્વિઓમાં, અભિપ્રાયોમાં, નીતિનાં ધોરણોમાં, અને બુદ્ધિમાં અંગ્રેજોને હોવાનાં.' અને ખરેખર એજ પ્રમાણે બન્યું છે. પાશ્ચાત્ય ડેળવણી પામેલા ભારતવાસી પાસે તો મન પણ તેનું પોતાનું નથી. તેનું મન થોડે કે ઘણે બાજે પાશ્ચાત્ય મનનો પડછાયો-પ્રતિબિંબ છે. (શ્રીયુત પ્રમથનાય બોસ કૃત 'નૂન ભારતની ભમણાઓ'ના ઉપોદ્ધાતનું પૃષ્ઠ ૨) શ્રીયુત બોસ પોતાના સદ્દુર્ઘ ઠયનના ટેકામાં એક અત્યંત પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય હિન્દવાસી મન્થકારના ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર વિમેના પ્રસ્તકમાંનું વાક્ય ટાંકે છે:—
"The rise to a higher standard of life without which no advance in civilization is possible has begun in India." એટલે જીવન નિર્વોહનું વધારે ખર્ચાગ ધોરણ કે જેના વિના સંસ્કૃતિમાં પ્રગતિ પણ પ્રગતિ સંભવતી નથી, તેનું ધોરણ હિન્દમાં શરૂ થયું છે."

આ એક પશ્ચિમના જ વિચારનો પડછા છે, અને તે જૂલ ખર્ચાવનાર છે, એથી આપણું જીવન મુખ્ય અગત્યનું જીવન છે અને તેથી આપણી પ્રાણુવાત્તાની તંગીઓ વધતી જવાથી વ્યક્તિ મામે વ્યક્તિ અને વર્ગ સામે વર્ગ ઝગડામાં ઊતરે છે, અને તેથી ઉદારમાત્ર અને સમાંગ સેવાનો બુદ્ધિનો લોપ થતો જાય છે, તથા સંઘ અને એકપક્ષ

સમાજમાંથી અમાન થાય છે, અને ધર્મિક વિષયો વિવિધ પ્રકારના ઉત્પન્ન થાય છે, વગેરે બામતો શ્રી પ્રમથનાથ બોમ બદ્ધ અસરકારક રીતે જણાવે છે. વળી તેઓ જણાવે છે કે ખર્ચમાં વધારો થવા સિવાય સંસ્કૃતિમાં પ્રગતિ થતી નથી. એ કથનના વિરુદ્ધ કાઈ બોલી શકાય તેમ નથી. એવો ખર્ચનો વધારો ભારતવર્ષમાં આશરે હજાર વર્ષો ઉપર હિન્દુ સંસ્કૃતિની પ્રગતિ વખતે થઈ ચૂક્યો હતો, અને અદ્યાપિ લગી સભ્યતા, સગવડ અને આરામ વગેરે બામ-તોમાં એજ ધોરણુ પ્રમાણે વર્તવામાં આવે છે. પણ હવે નો વધારો ખર્ચમાં કરવાનું કહેવામાં આવે છે, તે વધારો પશ્ચિમની જડ ભૌતિક સંસ્કૃતિના ધોરણુ પ્રમાણે કરવાનું કહેવામાં આવે છે. તેના બદલામાં આપણે આપણી સભ્યતા, સ્વચ્છતા, સુખાકારી અને આરામનો વિદેલી ધતીએ અને તરંગેને માટે ભોમ આપવાનો છે.

આપણા નૂતન ભારતવાસીઓના ઉપર એવી જુલડી નાખવામાં આવી છે કે તેઓ પોતાની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અને વિચાર બેણીને માટે પશ્ચિમની મજૂરીની છાપની અનિવાર્ય અપેક્ષા રાખવાની ટેવ તેઓને પડી ગઈ છે. વગેરે બામનો બાણુશ્રી ભોમ એવી તો હાલ્યગમ મિમાસા પૂર્વક તેમના પ્રસ્થાન પુરતકમાં પ્રતિષ્ઠાન કરે છે કે નવ યુગોને ચઢેના કેર યાને અધારી દૂર કરવામાં તે અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.

વિનાયકમાં જ વાસ કરી વિજ્ઞાનસાહનો અભ્યાસ કરી આવેના તત્વાન્વેષી મન્થકાર શ્રી પ્રમથમાણુ વિગેરે અન્ય વિચારશીલ તટસ્થ સમર્થ લેખકોના વિચારો ઉપરથી એ ઉત્પાદુ સમજાય છે કે-ભારત વપને જો કોતની પણ તત્કથી બપડર જોખમનો મબવ હોય તો એ જમણામાં ભાગ્યેત્ય માનવાના જૂતાવામાં પડેના એ નૂતન ભારત-વાસીઓ તરફથી જ છે. એ જમણામાં જુલેના બાઝ્યોએ વૃદ્ધાનન ભારતજૂમિ માતાને તેણીના કયા કયા અગોમાં કેવા કેવા ગોઠા મારવામાં દેશભક્તિ અને માતૃમેવા માની લીધી છે, તેનો સપૂર્ણ ખ્યાન આવવાને માટે તો નૂતન ભારતવાસીઓએ શ્રીયુત ભોમની દૃષ્ટિ પૂરેપૂરી વાચવાની જરૂર છે. તો પણ હાનની ચકાકેવેડાની ભર-

સદ્વિચાર સ્પુરણ સંવ.

૧. મર્વના આદિકારણુ શ્રી પરમેશ્વરના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન એ અસાધારણુ પુણ્ય સંચયનું ફળ છે. સાધારણુ પાપ પ્રતિજ્ઞધના સંચયનું ફળ તે શ્રી સર્વેશ્વરના અસ્તિત્વનું અજ્ઞાન છે. અસાધારણુ પાપ પ્રતિજ્ઞધનું સંચયનું ફળ તે શ્રી વિષ્ણુશ્વરના પ્રતિ નારીતક જાવના અથવા દેવ શુદ્ધિ છે.

૨. જેને પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ દયાનો જાવના નથી તે મનુષ્ય હોવા છતાં પણ મનુષ્ય જાતિ પ્રતિ પોતાના ધર્મ કદી પણ બળતરી શકેતો નથી, જીવ હિંસક વૃત્તિના મનુષ્યો મનુષ્ય વત્સલતાનો આડંબર કરતા હોય તો તે જુદા છે. તે ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ.

૩. જેને સ્વદેશાભિમાન નથી તેવો મનુષ્ય જો ઠાઠ પણ સદ્ધર્મ મદ્દતન, કે મદ્દશુષુ ઉપર દાવો રાખતો હોય તો તે પાયા વગરનો છે. તેવો માણસ ઉપર ઠાઠ પણ મહત્વની જાગૃત્તિમાં વિશ્વાસ કરવો એ મૂર્ખતાનું ચિન્હ છે.

૪. સ્વદેશ દ્રોહ એ પરમેશ્વરના દ્રોહ કરતાં પણ મેડું પાપ છે. સ્વદેશ દ્રોહી નરક લોકને પણ અપવિત્ર કરનાર છે.

૫. સ્વદેશ દ્રોહી મને તેવો પૂજ્ય વડીલ હોય તો પણ તેનો નાશ કરનાર મનુષ્ય કાંઈ પણ પાપને પાત્ર નથી. સ્વદેશ દ્રોહીનો સંહાર એજ પારખતો મહાવિદ છે. અને તેમાં જ પ્રાણી હિંમા એ સ્વર્ગની નિસરણી છે.

૬. ઔઘો મોટામાં મોટો પરાપકાર એ સ્વદેશાભિમાન છે.

૭. સ્વદેશાભિમાન ચિનાનો પરાપકાર શુદ્ધિ તે પરમેશ્વરનો પાકો દ્રોહ છે.

૮. પ્રાણનો ખરો રાજા અથવા મહીપતિ સ્વદેશાભિમાની શર પુરૂષ છે, કેમકે સ્વદેશ જમિ તેનાથી જ સૌભાગ્યવતી છે; રાજા એ તો પૃથ્વીને ધાવનાર તેનો પુત્ર છે. અને સ્વદેશ જમિની લાજ જતા પહેલાં જે રણજૂમિમા આત્મનિ કરે છે તે જ તેનો પતિ છે.

૬. જનની પોતાના સંતાનના મૃત્યુથી હમે છે અને તેમને જીવતાં જોઈને રૂએ છે એવું તો ફક્ત એકજ પ્રસંગે બને છે. જનની અને સ્વદેશભૂમિ એક જ છે. સ્વદેશભૂમિ પોતાને માટે મરનાર વીરનરોના રણમાં થયેલા મરણથી તેમના જન્મની અને પોતાની કુખની સફળતા થયેલી જણી હસે છે, પણ જીવતા સ્વદેશાભિમાન રહિત કાતડાએને જોઈને રૂવે છે.

૧૦ “અમારો દ્રેષ કરનારનો નારા યાવ” એવા અર્થના મંત્રો જોઈ વેદને કટલાક મૂઠ વિદ્વાનો દોષને પાત્ર ગણે છે. પણ એમાં જ સ્વદેશાભિમાનનું બીજ રહેલું છે. અને તેને હું પવિત્રમાં પવિત્ર માનું છું, “મારા દોશના યજ્ઞ તે મારા યજ્ઞ છે મારા દોશના મિત્ર તે મારા મિત્ર છે.” એ શીખવનારા મારા પિતા શ્રી વેદનારાયણનો સદા બધજમકાર યાવ.

૧૧ બ્રાહ્મણો વિદ્યાકલાનો સંગ્રહ તથા ઉપયોગ કરે તે પોતાના દેશને જ માટે કરે, ક્ષત્રિયો પોતાની સંસ્કારત્ર વિદ્યા અને બળ પોતાના દેશને માટે જ સમજે, શૂદ્રો પોતાને પોતાના દેશના જ સેવક સમજે—અને સર્વે પોતાના જીવનને પોતાના દેશને સમર્પણનું સમજે. એ વારતવ સ્વદેશાભિમાન છે—એ જ કમપોગ છે.

૧૨ સંસારમાં સૌથી મોટી પદવી કવિની છે, પણ કવિનું કવિત્વ તે સ્વદેશાભિમાની વીરનરોનાં ચરિત્રની કીર્તિ જાળવી રાખવામાં જ સમાયેલું છે. માટે કવિઓનું મહત્તર પણ સ્વદેશાભિમાનમાં ગ્રહેલું છે, નહિ કે સ્વદેશાભિમાનનો વૃત્તિયો ઝાંખી પડી જાય તેવા ગીતો પૈસા પ્રતિષ્ઠાનો ખાતર ગાંગડવામાં.

૧૩ ખરો યોદ્ધા અથવા યોગી તો એ જ છે કે જે સમષ્ટિ ભગવાતના સિદ્ધિભાગ રૂપે પોતાના સ્વદેશને દેખે છે, અને ખરો કર્મનિષ્ઠ પણ તે જ છે કે જે સ્વદેશનો પ્રતિષ્ઠા માટે સ્થૂળપત્કંડમાં પોતાના આત્મ સમર્પણદ્વારા અશ્વમેધાદિક મહાવ્રજો પણ જોતાથી ઉતરતી પંક્તિના છે એવો આત્મમેધ યજ્ઞ કરી સૂર્યમંડલને ભેળીને પેલી પાર નીકળી જાય છે.

૧૪ અભિમાન એ ગ્રામવની માફક મનુષ્યના વિનાશનું કારણ છે, પણ તેને સ્વદેશ હિનરૂપ અનુપાનનો સાથે વિવેક રમાયન ક્રિયા વડે સેવવાથી સ્વદેશાભિમાની પુરૂષ એકલોજ સુખી થતો નથી પણ આખા દેશને સુખી કરનાર થઈ શકે છે.

૧૫ કાષ્ઠ મને એમ પૂછે કે પ્રથમ સુધારો કે પ્રથમ સ્વદેશાભિમાન? તો હું વાણ પાકિય હોળ્યા વિના નિખાવસપણે કહીશ કે સહેલી પહેલાં સ્વદેશાભિમાન કેમકે સ્વદેશાભિમાન વિના વાસ્તવિક સ્વતંત્રતા નથી, અને સ્વતંત્રતા વિના સુધારાની શી આશા? ડાહ્યામા ડાહ્યા યુનામોનું કહાપણુ પોતાના પેટમા જ રહ્યું છે; પણ જેમને હુમડા પહેરવાનું પણ બાન નહિ, મેના ગ્રામ્યાની પણ સમજ નહિ એવી પ્રજાએ પણ સ્વદેશાભિમાનના સદ્ગુણ વડે સુધારાના શિખરે ચઢેની આપણે ઇતિહાસમા જોઈએ છીએ.

૧૬ સસાર સુધારો ન કરવો એવું મારું કહેવું નથી પણ સેનાપતિની આજ્ઞામા લશ્કર રહેવું જોઈએ. લશ્કરની આજ્ઞામા સેનાપતિ રહે તેવો સસાર સુધારો મારે જોઈતો નથી. સર્વ સદ્-શુદ્ધોના સેનાપતિ તે સ્વદેશાભિમાન છે.

૧૭ મોટામા મોટા માણુમ તો આ દુનિયામા એ જ છે કે જે સુપેહના વખતમા પોતાના અને પોતાના સ્વદેશના નિર્વાહની ખાતર હજી પકડી શકે છે, અને લડાઈના વખતમા તનવાર પકડી શકે છે જે દેશમા ખેડૂત અને સિપાઈ બનેતું કામ પ્રજા સર્વોત્તમ ગણે છે, તે દેશમા જીવન અને સ્વતંત્રતા અનિનાશી હોય છે.

૧૮. સ્વદેશરૂપ પિતૃનું તર્પણ કરવાની હદ કયા લગી હશે? નરુક્ષેત્રરૂપ તરમાણુમા પોતાના જીવન રૂધિરને રેડીને તલવાર ડપી દર્મની શેર રાખીને અનેક જન્મ લઈને દેશની પીડા ટાળવા તર્પણ કરે ત્યાં લગી પણ મનુષ્ય સ્વદેશ ઋણુમાથી મુક્ત થતો નથી. માત્ર વાસ્તવ બ્રહ્મ જ્ઞાનથી જ સર્વ ઋણુની પરિસમાપ્તિ શાય છે.

૧૯. વાસ્તવ બ્રહ્મજ્ઞાનની કસોટી શી? સ્વદેશ તર્પણ કરવા માટે નિસકંચ હૃદય.

૨૦. જે પ્રજાઓએ સ્વદેશ તર્પણ કરેલું છે અને કરે છે તે પ્રજાઓ ધન, ધાન્ય, પશુ, પુત્ર, લાભ અને અમૃત્ત્વ સંવત્સરનું દીર્ઘ આયુષ્ય પામી છે. અને પામે છે. એ આપણે નજરે નોંધએ છીએ.

૨૧. કઈ પ્રજા ઇતિહાસના યુગમાં મુવેલી મણાય છે? જે પ્રજાએ જૂલ ભવિષ્ય કે વર્તમાનમાં રાજ્ય ન કર્યું હોય તે પ્રજા.

૨૨. કઈ પ્રજા ઇતિહાસના યુગમાં પુરુષરૂપ મણાય છે? જે પ્રજાઓ રાજ્યો પ્રાપ્ત કરીને જાગૃતી રાખી શકે છે તે જ પ્રજા પુરુષરૂપ છે.

૨૨. “મરજવા” પુરુષો એ પ્રકારનાં છે :-(૧) એક તો બલિહાન વડે જેઓ જીવન્મુકિત પામ્યા છે તે. (૨) અને બીજા જેઓ સ્વદેશાભિમાન વડે માથાં ઠેરાણે મુકીને કરે છે તે. જે પુરુષો બીજા પ્રકારના “મરજવા” થઈ શકતા નથી, તેઓ પ્રથમ પ્રકારના “મરજવા” કદી પણ થઈ શકતા નથી—એમ વેદ, શાસ્ત્ર અને સિદ્ધ મહાત્માઓ પોકારીને કહે છે.

૨૩. ધણીએ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનની પૂંછડીઓ એમ બોલે છે કે—‘પ્રજાઓ સ્વદેશ સ્વદેશ કરીને શીદને કપાઈ મરે છે? આ તો જુડો સંસાર છે, અને ઝાંઝવાના જળ જેવો છે. હું તેવા શાણા બગવાઓને પૂછું છું કે—‘જ્યારે આ સંસાર ઝાંઝવાના જળ જેવો જુડો છે, ત્યારે તે સંસારમાં જીવવું તમને શા માટે વહાલું હોવું નોંધએ?’

૨૪. અક્ષરો વાંચી શકે અને પુરુષો સમજી શકે એવા ધણા મનુષ્યો થયાં એટલે દેશની ઉન્નતિ થઈ એમ સમજનાર માથુસ પોપટના પંજરામાં પુત્રના પારણાનો દહાવો લેવા મથનાર છે.

૨૫. દેશની વાસ્તવ કેળવણી કેરા પ્રકારની હોવી નોંધએ, તે આપણી સુખ શાન્તિની અભિલાષો જ વિચારવાનું નથી—પણ ખરું સુખ શું અને ખરી શાન્તિ કયી તેની સમજણ સાથે દુઃખ અને વિપ્રદમાં ટકી રહેવાને માટે પ્રજાને જે તૈયાર કરે તેજ દેશની વાસ્તવ કેળવણી છે.

૨૬. રાજ્યકર્તાની રાજનીતિની સફળતા પોતાની પ્રજાને આત્મ-કિત ગુલામો અથવા તો નાક નીચું અને પેટ ઉચું કરનાર ખુશામત-

ખેરો ખનાવવામાં રહેલી નથી; પણ પ્રજાને જવાંમદ અને પ્રેમાધીન ખનાવવામાં જ રાજાની રાજનીતિની સફળતા રહેલી છે.

૨૭ પુરુષની શોભા વધારે એવું ક્યું ધરેણું છે, એમ મને કોઈ પૂછશે તો મને તો એકજ ઉત્તર સૂચે છે 'કે પુરુષનો કમર લટકતી તલવાર અથવા ખખડા ઉપર ઉઠાવેલી ચળકતી સંગીતવાળી બંદુક અથવા તો ખભે બરાચેલાં ધનુષ્ય અને ખાણના બાધાં જેવું એક પણ ધરેણું પુરુષને ખલે તેવું નથી. સ્ત્રીના અલંકારમાં મુખ્ય તેનો ચાંદ્રો, ચૂડા અને કેચ છે તે પ્રમાણે પુરુષનું ધરણું તે ખદ્ગાદિક શસ્ત્રાસ્ત્ર છે.

૨૮ મતીલ અને પતિવ્રત એ બંને ગુણો અનુક્રમે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને માટે અત્યંત આવશ્યક છે, પણ એ બંને ગુણો નિખાવવામાં માણુની પણ દરકાર રહે નહીં એવા શૈય અને ધર્મની એરી જરૂર છે. તેથી એનાં પવિત્ર શૈય અને ધર્મ સર્વોત્તમ માનસિક ધરણાં છે.

૨૯ મુખ એ મનુષ્ય જાતિના વિશ્રામનું સ્થાન છે, પણ નિરંતર વિશ્રામ લેનાર માણુમ બેઠા ખાડે જેવો થઈ જાય છે, અને શ્રમના પ્રમંજે તેને જમણા દુઃખનું ભાન થાય છે.

૩૦ 'દુઃખ સહ્યું માણુસ અને બૃખ સહ્યું ડોર'—એ કહેવત પ્રમાણે દુઃખ સહન કરવાની જે માણુસમાં સૂક્તિ નથી તે માણુસ ક'ી પણ સુખી થવાને લાભક નથી, એટલું જ નહિ પણ તેનામાં મનુષ્યની વ્યાખ્યામાં પડે એનાં લક્ષણોનો અભાવ છે.

૩૧ દુઃખ એ મનુષ્યોએ કરેલાં પાપની શુદ્ધિને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જેવું છે; પરાધીનતા જેવું પાપનું બીજું કોષ્ટક પણ ફળ નથી; તો દુઃખ વેડયા વિના સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાની જેઓ ઇચ્છા રાખે છે, તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના પાપનો નિવૃત્તિ ઇચ્છનાર જેવા છે. માટે દુઃખ પડે તો પણ હિંમત કરવો, પણ શ્રમથી ડરીને સુખીઆ જીવમાં ગણાવના પ્રમાદ સેવવો નહિ, એ સિદ્ધાન્ત સર્વ પ્રકારનો સુક્તિના ઉપાસકોને માટે નિરંતર યાદ રાખવા જેવો છે.

૩૨ ચાર પુરુષાર્થમાં ધર્મ એ આદિ પુરુષાર્થ છે; તેની પાછળ અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ત્રણ તો ગાયની પાછળ વાછડાંની પેઠે ચાલ્યાં આવે છે. પણ જ્યારે આપણે અર્થ અને કામથી પણ રહિત હોઈએ ત્યારે આપણે વિચારવું જોઈએ કે આપણે જે પાળીએ છીએ તે ધર્મ છે કે અધર્મ છે ?

૩૩ ધર્મ એ એવી વસ્તુ છે કે જેના બરાબર આ દુનિયામાં તો શું પણ ત્રિશુવનમાં એવી બીજ કોઈ વસ્તુ નથી. આવી મોઢી વસ્તુ જેઓની પાસે હોય એવા મનુષ્યોની સિક્કલ કેવી હોય છે તે કંઈ કહેવું પડે તેમ નથી.

૩૪ ધર્મ તો એવી વસ્તુ છે કે તેની ખરી સમજ પડનાં જ પ્રત્યેક હર્મિના મર્મ એવી રીતે સમજાય છે કે અજ્ઞાન અને પ્રમાદ તરત જ નાશ પામી જાય છે, પણ જ્યાં ધર્મને નામે ધૂનપડું જ આવે ત્યાં અજ્ઞાન અને આજ્ઞમ પોતાની પ્રાણ મધી બીખતી સાથે આવીને વાસ પૂરે છે.

(૩૫) જેઓએ પોતાના જુગદંડ ઉપર સ્વદેસનો મહિમા અને મલામતી ટકાવી રાખી છે; તેવા બાહ્યગણના પુરોને જે કાંઈ કરે તે આપવામાં આવે છે તે આવેલક તેમજ પરલોકમાં એકમણું દાન તો મતમણું પુણ્ય આપે છે. મુખમાં અને વિચરમાં જુગદંડ રહેનાર કાપર નમુમકેને આપેલું વિત્ત તે આપનાર અને લેનાર બંનેને આલોક અને પરલોકમાં અપયસરૂપ નરકમાં ઝીકાવે છે.

(૩૬) ખેતી, પશુપાલન અને વ્યાપારના ઉત્તેજનને માટે આપેલું દાન તે એક મણું દાન તો દસ મણું રૂઝ આલોકમાં અને પરલોકમાં આવે તેવું છે. પણ આજ્ઞમમાં રહેનાર મનુષ્યોને જે દાન આપવામાં આવે છે તે આ લોક અને પરલોક બંનેમાં બિખાગી-પણાની નામેાંસી તે દાન આપનાર અને લેનારના કપાળમાં ચોરે છે.

(૩૭) વિદ્યા અને કળા તે બાહ્યગ, ખેતી પશુપાલન, વ્યાપાર અને રજુરીમાં ચમત્કારિક સક્રિય ઉમેરનાર છે. તેથી વિદ્યા પ્રજાને આપણે તેમજ વર્ણવ્યવસ્થા સરૂંધી પ્રથમ ધરજો આપે છે. વિદ્યાકળા એ સમગ્ર દેશ અને પ્રજાની ઉન્નતિની દર્યા સૂચી આપે છે.

(૩૮) ખેતી, પશુપાલન અને વ્યાપાર તે મનુષ્યો પૂરી પાડે છે. અર્થાત્ કામ લે છે, અને રોટના પૂરા પાડે છે. તેથી ખેતી પશુપાલન અને વ્યાપાર તે દેશની ઉપયોગિતામાં ત્રીજો દરજ્જો ધરાવે છે.

(૩૯) ઉદ્યોગ એ પ્રજાની પૂછ છે, પણ લોહપ્રિયતા તેજ રાજાની પૂછ છે. જો રાજા ઘણે પ્રજાના પિતાનું કામ ન સાચવ્યું તો તેનું રાજ્યપદ શા કામનું છે? જુ, માકણ, ગચ્છર, અને ચાચક વગેરે કુદ જાતુઓ પણ પ્રજાનું લોહી તો ચૂસેજ છે; અને બકરીના ગળાના આંચળ પણ શોભામાં ક્યા ઓઠા છે. પ્રજાને રજા કરે તે ગળા અને રોજ પ્રમત્તથી ન રહે તેજ પ્રજા

(૪૦) રાજાનો મિથ્યાભિમાન રાજાને અને પ્રજાને બન્નેને પૂછે છે. મિથ્યાભિમાનથી ઉન્નત વયેસો રાજા સહિષ્ણુ પડેનો તો પોતાની રૈયતને જ રમડે છે. ગાડો સહિષ્ણુ પહેલો ધનનાં જ પથરા મારે છે. મિથ્યાભિમાનમાં અને સંતિપાનમાં કંઈ પણ ફરક નથી.

(૪૧) રાજાનો અને પ્રજાનો સબંધ પિતા અને પુત્રના મનુષ્ય જેવો છે અને રાજ્ય એ એક કુટુંબ છે. એ વાત રાજાએ પોતાના મનમાંથી એક સ્પષ્ટ પણ વિસ્મરવા જેવી નહિ. આ પ્રમાણે મધ્યમાં રાજ્યકર્તાઓ અને એમના સેવકો કહે છે ખરા પણ એ પ્રમાણે વર્તીને પોતાના રાજ્યને પ્રમદા અને પોતાની કીર્તિને અથગા તથા અમર બનાવનાર ઘણા થોડા જ હોય છે.

(૪૨) જો તે બામતમાં કર નાખનારો રાજા તે પ્રજાનો પિતા નથી પણ ઉશઉ મુનીમ જેવો છે તે થોડા વખતમાં રાજ્યરથી પેદાને પાવમાન કર્યા વિના રહેતો નથી

૪૩ જો રાજા ઘણા ગુચરણી ભરેના જકાનના ધારાઓ બાંધે છે તે રૈયતના વ્યાપારમાં હાથ પગ બાંધે છે. અને જો રાજાના રાજ્યને વ્યાપારી વર્ગ ગુચનાયેવો રહે છે તે રાજ્ય પૂરેપૂરા મદલુમાં પ્રમાવના ચંદના જેવું છે. પઠી બંધેને તે પૂર્ણિમાનો ચંદ હોય. ૪૪ ખુદના ગોચર, કાડમીકનો બીન હરકતે લાગ, વસવાને મોકળા જમીન, બંધન વમરનો વ્યાપાર, અને સ્વનત્ર ખેતી એજ ખગ

સુધરેલા રાજ્યની નીચાની છે, બાકી તો રાજ પ્રજાના મહત્વનો વેલ માત્ર બજવવા જેવું જણાય છે

૪૫ જે રાજ પોતાની પ્રજાના એક ભાગને પક્ષપાતથી પેલે છે અને બીજાને પોતાની પક્ષપાતી રાજનીતિથી નિર્મળ બનાવે છે તે રાજના રાજ્યને અર્ધાંગ વાસુ કે પક્ષધાત થઈ વિનાશ ભોગવે! સમજો સખ્યો છે એમ રાજ્યનીતિરૂપ દૃષ્ટિથી જોનારને જણાય છે

૪૬ રાજ્યના રક્ષણ માટે કર નાખવાની જરૂર છે અને તેમાં કોઈપણ પ્રજાજન વાધો લે તેમ નથી, પણ મીથા આડખર અને રાજ્ય હોમના આચાર્ય માટે ધરવામાં આવતો ખરચ જે કળો પિના છે તે કર રાજ્યના રક્ષણનો પુત્ર નથી પણ રાજ્યનો વર્ણસ કર શત્રુ જ છે

૪૭ બધી પદવીને માટે પરીક્ષાઓ છે, પણ રાજ્યની પદવીને માટે પરીક્ષા નથી એટલે ગમે તેવા અયોગ્ય માણસોએ પદવી ઉપર આવે છે, અને યોગ્યતા ન હોય તો પ્રજાને દુઃખી કરે છે, તથા પોતાની નાનાયકીનું નિશાન ચાલી અપકીર્તિને પામે છે આ એક અદ્ભુત વાત છે કે બીજી પદવીઓ માટે પહેનેથી પરીક્ષા થાય છે પણ રાજપદવીની તો મળ્યા પછી પરીક્ષા થાય છે કે તે પદવી અંગીકાર કરનાર નાનાયક ઉમે વારની કળેલી મિત્રાય બીજી ગતિ જ રહે નહિ

૪૮ રાજ્યને પોતાની પ્રજાના સરક્ષણ માટે કાયદો કરતા જોઈએ, પોતાના ખજાનાના બરણ અને રક્ષણ માટે કાયદો ગાંધવાની જરૂર નથી કેમકે રાજ્યના ખજાનાનું રક્ષણ તો રાજ્ય સત્તાથી જ થઈ શકવાનું, પણ રાજ્યના રક્ષણનો હેતુ મુખ્ય મણીને જ કાયદો કરવામાં આવતો નથી તો નિરતર રાજ્યનો અને રાજ્યના નોકરોનો સક્ષ પોતાના ખજાના તરફ રહે છે, અને પ્રજાના તન, મન અને ધનને ચૂશીને તે કાયદો રાજ્યના એકના ખજાનાને જ બરવામાં વપરાય છે

૪૯ મિત્રો! શરીર અને શુદ્ધિની શક્તિને જાળવીને વિદ્યાભ્યાસ કરજો. શરીર અને મન ઉપર જેથી નકામો બોલો થાય એ બંનેની શક્તિ દયાઈ ભય એવી રીતે વિદ્યાભ્યાસ કરવાથી કાંઈ પણ સામ થતો નથી, પણ ઉત્તમી હાનિ જ થાય છે

૫૦ વિદ્યા એટલી બહોળા કે તેનો ઉપયોગ કરીને તેથી તમે પોતે લાભ મેળવો અને બીજાઓને લાભ આપો તેટલો વખત રહે. નહિ તો એકલો બધું બધું કરેલી વિદ્યાને સંચ સંચ કરીને એકલા કરેલા ખર્ચનાનાના જેવી છે. જેથી થતો લાભ અપાયો સેવાયો મહિં એ વિદ્યા અને પુંજ એક સરખી નકામી છે.

૫૧ પુંજ તો આ દુનિયામાં પાછળ રહે છે. તો તેનો ઉપ-યોગ બીજા માણસો પશુ કરીને તેથી જગતને લાભ આપી શકે છે, પણ વિદ્યા તો બહુનારનો સાથે જ જાય છે; માટે વિદ્યાને જાણનારે જાતે જ જગતના લાભ માટે તેને યોગ્ય અને તે માટે વખત મેળવવો. એકલું બધું બધું કરવામાં જ સાર્થકતા રહેલી નથી.

૫૨ મનોવિકારો વિષયબોગોથી ચાંત પડતા નથી; પણ મનો-નિમ્મલથી જ શાન્ત પડે છે. ઇન્દ્રિયે ઇન્દ્રિય જવાથી ઇન્દ્રિય બળ વધે છે, ઇન્દ્રિયની મેત્રી કરતા જતાં તે દમો કરે છે, પણ ઇન્દ્રિયો નિમ્મલ જ નિરંતરતા શાંતિને આપે છે.

૫૩ મનોનિમ્મલ એ જ જીવન-મુક્તિ છે; મનોવિકાર એ જ મંસાર છે, અને બ્રહ્માચાર એ જ તરક છે.

૫૪ શાશ્વત માણસો જહાર સુખ શોધતા નથી. પોતાના અંતઃકરણમાં સાચા સુખને મેળવે છે. વડેપારમાં પણ કહેવાય છે કે:-“આખો પૃથ્વીનો છેડો તે માણસનું પોતાનું ઘર છે.” તે જ પ્રમાણે સમમ સુખનો અર્વાધિ તે પોતાના અંતઃકરણમાં છે.

૫૫. મનુષ્યને પરમેશ્વર તેના અંતઃકરણમાં જ જણાય છે. જો અંતરમાં પરમેશ્વર જણાય તો પરમેશ્વર સર્વત્ર જણાય. જો અંતરમાં ન જણાય તો કોઈપણ સ્થાને જણાતા નથી. માટે અંતરમાં જ પ્રશ્નને શોધો.

૫૬. પરમેશ્વરની કૃપાનું ચિન્હ શું? સદૃશણી વર્તન. પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિનું ચિન્હ શું? પ્રશાન્ત અંતઃકરણ.

૫૭. પરમેશ્વર પરમાર્પણના મહાસાગર છે, પણ મનુષ્યનું પવિત્ર મન એ આખો મહાસાગર પી જનાર અમરત્ય મુનિ છે એમ કયો અનુભવી કહી શકે. આદ્ય પવિત્ર મહાત્માઓના મનનું માહાત્મ્ય.

૫૮. એકે કાળે અનેક જથ્થુ જોતો આજેઆખો ઉપભોગ કરે, છતાં જે ખુટતો નથી એવો આનંદ કયો છે ? પરમાત્માનો.

૫૯. વૃત્તિરૂપી તલવારનો મુક ક્યાં છે ? એ મુક તે તો હૃદય સ્થાન છે. એમ અનુભવી યોગીઓ કહે છે. ત્યાંથી પકડેલી વૃત્તિરૂપી તલવાર વડે સિદ્ધ પુરૂષો અદ્વૈત ચમત્કારો કરે છે, અને સાધકો સર્વ કર્મના ક્ષય કરીને સિદ્ધિ પદને પામે છે.

૬૦. કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાનમાં શું મોટું ? આપણે માટે સચ્ચી મોટું કર્મજ છે. કેમકે કર્મરત્નેશ્વરને તમેશ્વરને હકાવે તો ઉપાસના યોગ્ય મન થાય, અને ઉપાસનાથી વિશ્લેષાદિક શમે તો જ જ્ઞાનનો અવિર્ભાવ થાય. આખી દુનિયા વમુઘરા છે, પણ જે આપણને પૃથ્વીની અંદરના ખજાનાને જતાવે તે જ આપણે માન આપવા યોગ્ય છે. માટે કર્મ આપણે માટે માન્ય છે.

૬૧. કર્મ કરવામાં ઉપાસના કરવામાં અને જ્ઞાન અનુભવવામાં મનની જ જરૂર છે. માટે જે જે કરવું અને વિચારવું તે તે સર્વ મનની સાવધાનતા પૂર્વક જ કરવું. આતું નામ ખરો યોગ છે, અને તે સર્વને માટે બી શકે તેવો હિતકર છે.

૬૨. કામ પરત્તી પ્રત્યે થાય છે તો તે વ્યભિચાર રૂપ થાય છે, ધન પ્રત્યે થાય તો લોભ રૂપ થાય છે; કામ પોતાના અન્યાય માર્ગે હાથેલા વિષયને પ્રાપ્ત કરે છે તો દરેકાંઠ નાતું મોટું પાપનું રૂપ લે છે; અને ન્યાય માર્ગે કે અન્યાય માર્ગે હાથેલા વિષય પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ થાય છે તો પણ ક્રોધરૂપ દુઃખાનુરૂપ ધારણ કરે છે માટે કામ એ તો સર્વથા તજવા યોગ્ય છે.

૬૩. ત્યારે શું મનુષ્યે કામને કાઢી મુકવો ? હા, જે કાઢી મુકાય તો તેના જેવું એકે ઉત્તમ નથી. પણ જમણા જોરથી પાછો આવે એવી રીતે કાઢી મુકવો એ તો અત્યંત અદ્વિતકર છે. માટે પોતાના જગનો વિચાર કરીને કામ જેવો પ્રવળ વિકારની સામે વિમુક્ત મોડવો.

૬૪. ત્યારે કામથી જમવાને કરવું શું ? કામને ધર્મના અંકુશમાં મુકવો, અને કામદેવની ખવજાવણી સીતું શરણ મદણ

કરીને શ્રદ્ધાશ્રમ સેવવો. પણ ધર્મનો અંકુશ રાખ્યા વિના તો શ્રદ્ધાશ્રમ તે પણ કામઘી ઉત્તન થતા સર્વ અનર્થના વેલ રૂપ જ છે.

૬૫. ધર્મના રથાન કયાં કયાં ? સદ્ગુરુ, સત્યાગ્ર અને સત્સંગ. માટે શ્રદ્ધાએ ત્રણમાંથી પ્રાપ્ત થતો ત્રિશુભરૂપ ધર્મનો અંકુશ તે મતગજ જેવા કામના માથા ઉપર નિરંતર રાખવો.

૬૬. ધર્મ એ પારસમણિ છે. જે કામ અનેક પાપરૂપ કાટનું રથાન થઈ પડે એવું લોકોનું છે, અને સર્વ સદ્ગુણનો સંહાર કરનાર તત્ત્વાર રૂપ ઘર્ષ પડે છે, તે કામને પણ મોક્ષ પ્રત્યે વાળીને તેને મોક્ષકામના મોક્ષેચ્છા અથવા સુમુક્ષુતાનું સુવર્ણ બતાવે છે.

૬૭. સુમુક્ષુતા કે મોક્ષેચ્છા તે તો સુવર્ણની પણ તત્ત્વાર જ કેવી ? હા, તત્ત્વાર ખરી પણ તે ભવમંધનને કાપીને મુક્ત બનાવનારી છે.

૬૮. પરમેશ્વર ડોની પ્રાર્થના સાંભળતો નથી ? જેઓ આખો દિવસ પરમેશ્વરને બોલે છે પણ જેઓ કદી પણ પોતાના દેશને સંભાળતા નથી તેમની પ્રાર્થના પરમેશ્વર સાંભળતો નથી.

૬૯. સત્કર્મ કદી નિષ્ફળ જતું નથી, એ સિદ્ધાન્તનો અપવાદ રૂપ દાખલો કિયો છે ? અનેક સત્કર્મો પણ જો તેમાં દેશ દિનનો વિચાર નથી હોતો તો તે નિષ્ફળ જ બન્ય છે.

૭૦. ડાહ્યા કહે છે કે અંગ્રેજોની સાંસારિક સુધારણા તેમની ઉન્નતિનું કારણ છે. કું કહું છું એવું કહેનારા ખાંડ ખાય છે, કુંવારીઓના ટોળાં; છોડાછુટકાના કેસો, લગ્નની કરારી સ્થિતિ, એ વગેરે સાંસારિક સુધારણા નથી પણ પડતી સ્થિતિ છે. તેને પણ દાદી દેઈને અંગ્રેજોની સ્વદેશ ભક્તિ તેમની વિનય પતાકા આખા જૂમંડળમાં ફરકાવે છે. એજ દેશભક્તિની ખરી ચોખ્ખતા બતાવે છે.

૭૧. પુરુષનું મહત્વ વધારે કે ઓતું ? આ મોટા પ્રશ્નનો નિશ્કર્ષ મને એક મિત્રે પૂછ્યો. મને તો એજ ઉત્તર ચોખ્ખ લાગે છે કે પોતપોતાની કર્તવ્ય-મર્યાદામાં જાનેતું મહત્ત્વ એક સરખું છે. તે કર્તવ્ય મર્યાદાનો સમજણ વિના જેઓ ઓ પુરુષના મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે તેજ એ જાનેના ખરા મહત્ત્વને બરાબર સમજનારા નથી.

૭૨. પરમેશ્વરનાં ત્રણ નેત્ર છે. એમ શાસ્ત્ર કહે છે. (૧) અગ્નિ, (૨) 'સૂર્ય' અને (૩) સોમ. 'સ્વદેશની' ખાતર આ જુલોકમાં આવીને શત્રુઓને, સંહારીને પોતે પણ સમી જનાર ધરવીર પુરુષોને સ્વદેશમાં 'વસીને પ્રકાશ કરનાર' અગ્નિરૂપ વિજૂનિ છે. જુલોકથી દૂર રહીને ઉધ્ધૃતા અને પ્રકાશ આપનાર માનીઓ લોકના સંસર્ગથી દૂર રહેનાર હોવાથી, સૂર્યના જેવા છે, અને પતિવ્રતાઓ દાતામકત કે ધરને સુવન (જન્મ) આપનાર હોવાથી તેમજ પતિને આનંદ અને શાન્તિ આપનાર હોવાથી સોમ દેવતાની વિભૂતિ છે.

૭૩. ધર્મ અને અર્થનાં એવા નિકટ સંબંધ છે કે ધર્મ વડે જ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે; આજે પ્રાપ્ત થયેલો અર્થ તે પણ ધર્મની ખાતર વપરાય છે. આ પ્રમાણે થાય તો જ અર્થની સંશ્લેષતા છે; અને એ પ્રમાણે 'ન થાય તો અર્થ તે અનર્થ જ છે. વ્યાપારી પોતાનો વ્યાપારીનો 'ધર્મ' જાળવીને પૈસો રમે છે અને તે પૈસો પોતાના કુટુંબથી માંડીને દેવાદિક પ્રત્યેના પોતાના ધર્મ જાળવવામાં જ ખર્ચે છે. એ દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે જીર્ણ અનેક દૃષ્ટાન્તો યોગ્ય થકારો.

૭૪. માણસે પોતાનું સર્વસ્વ જીર્ણ પરાયો માણસને સંભાળવા સોંપવું જોઈએ, પણ પોતાનાં હોદ્દાંની કેળવણી જીર્ણઓના હાથમાં સોંપવી જોઈએ નહિ; અને સોંપવી પડે તો ધણે ઉડો વિચાર કરીને જ સોંપવી જોઈએ. જેની દ.જ બગડી તેની રસોઈ બગડી, જેની સી બગડી તેનું ઘર બગડ્યું, અને જેનાં હોદ્દા બગડ્યાં તેનો દેશ બગડ્યો, એ વાત સદા હૃદયમાં જડી રાખો.

૭૫. બડેખાં થયા પછી ખરી મોટાઈને માણસ વળગી રહેતાં નથી. પણ જીર્ણ બડેખાંઓનો હાજીઓ કુટી જીવી મોટાઈ ટકારી રાખવામાં માણસ મંડ્યો રહે છે. જનસમાજ તેને નિંદાનો પરાજો ઘોંચી સાવધ કરે છે. પણ તેને આખા જનસમાજ વિરે દબો મન થાય છે. પોતાની આચવાચના રચની વાતો કરનારને તે કેળવણી મતવળા માની કેળવણી મળને અનુમંદાનો હોંકો રાખે છે.

૭૬. ખાલ્યવસ્થા એવી રીતે ગાળવી કે જેથી યુવાનીમાં ધર્મિષ્ઠ રહેવાય. યુવાની એવી રીતે ગાળવી કે જેથી ધડપણ પશ્ચાતાપ વિનાનું થાય. ધડપણ એવી રીતે ગાળવું કે જેથી મરણ ઉત્સવ જેવું લાગે, અને મરણ એવી રીતે કે જેથી ફરીને જન્મવું પડે જ નહીં.

૭૭. દેશાટન એ ધણું લાભ કરનાર છે. એમ કાંઈ કહે છે, અને જેમની પાસે સાધન છે અને અનુકુળતા હોય છે તેના માથુસો દેશાટન કરે છે પણ ખરા. પણ દેશાટનથી થતા લાભ તો થોડા જ માથુસો લઈ શકે છે.

૭૮. મેનથી મેન ધોવાય છે. જીવનથી જીવન શુદ્ધ થાય છે. અને મરણથી જ મરણ જીનાય છે. એ સિધ્ધાંતને જે માથુસ ખરી રીતે સમજે છે તે મત્યૈયાક્રમા વિચરતો જના પણ દેવ છે.

૭૯. વળી જીવનથી મરણનું ફળ મળે છે, અને મરણથી અજરામર થવાય છે. એ સિદ્ધાંતનો મર્મ જાણનાર અને એ પ્રમાણે સમય આગ્યે વર્તનારને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે.

૮૦. પોતાના ગરીબ પતિને તુચ્છ ગણી બીજાની શ્રીમંતાઈ ઉપર મોહ પામે છે તે જેમ સર્વ પ્રકારે કુનટા બી છે, તેજ પ્રમાણે પોતાના રક દેશને ‘કુછ નહિ’ મમજનારની મતિ કુનટા બીના જેવી જ નિંદ છે.

૮૧. પોતાના પૂર્વજોના પરાક્રમ વાચવા વિચારવા અને કથવા—એ કાંઈ પોતાના પરાક્રમ કરવાનો રસ્તો બધ કળતા નથી, ઉનકુ તેવી તો પોતે પણ પોતાના પૂર્વજો જેવા થવું જોઈએ, એવું અત્યક્ષ રીતે ઉદ્દીપન થાય છે.

૮૨. પ્રજાના અગ્રેસરો કેવા જોઈએ? એ પ્રશ્નનો ખરો વિચારને પ્રજા કરી શકે છે, તેજ પ્રજા પોતાનો ઉદ્ધવ કરી શકે છે, “ટકે શેર ખાજી અને ટકે શેર ખાજી” એ પ્રજામાં ચાલે છે, તે પ્રજા “અંગ્રેજી નગરી અને ગડુ રાજા” કરતા પણ વધારે શોચનીય દશામાં કુચકા ખાય છે.

૮૩. પ્રજાના અગ્રેસરો તે પ્રજા તરફથી જમાનની આશા રાખનારા હોવા જોઈએ. સત્તાધિશો તરફના માનની આશા રાખના

રાઓ તે પ્રજના અગ્રેસરો યવાને લાયક જ નથી. પરપુરુષ પાસે પોતાનું
રૂપ વખણાવવાની ઇચ્છા રાખનારી નારી ભાઓ જ પતિવ્રતા હોય છે.

૮૪. પ્રજના અગ્રેસર યવાને તો તેઓ જ યોગ્ય છે કે
જેઓ પોતાના હિતને પ્રજના હિતની પાછળ જ મૂકે છે. પોતાનાં
નાનાં છોકરાંની પહેલાં ખાનારો પિતા તો પોતાના ધર્મથી અટકાય છે.

૮૫. પ્રજા તે નાનામાં નાના બાળક જેવી અને ધરમાં
ધરડા વૃદ્ધ જેવી છે, તેથી તેની સર્વ પ્રકારે સંભાળ રાખવી અને
સર્વ પ્રકારે માન આપવું એ પ્રજના અગ્રેસરનો પહેલો ધર્મ છે.

૮૬. પ્રજના ઉપર પગ મૂકીને જેઓ પોતાનું શાશ્વત્વ
આગળ ધુસાડે તેઓ પ્રજના અગ્રેસર નથી, પણ પ્રજને હમાવ-
નાર છે, અને પ્રજને નામે પોતાનો સ્વાર્થ સાધનારા છે.

**જે હિન્દુજાતિની હયાતી રાખવી હોય તો
નીચેની નિષિદ્ધ બાબતોને ત્યજ દેજો**

હાલની ઊગવણીની સંસ્થાઓનો ઐકદમ ત્યાગ કરો, અને
સનાતની બ્રહ્મચારી આચાર્ય કૃષ્ણ સ્થાપો.

નકલી સુધારકોની પાસેથી વાહવાહ મેળવવાની ખાતર સ્ત્રીઓની
ઠાઠ પણ સંસ્થા હિમો કરશે. નહિ કે તેને સહાયતા ઠાઠ પણ રીતે
કરશે નહિ.

સ્ત્રીઓને વિદ્યાકળાથી ઠાઠ પણ ઊગવણી તેનો પતિ કે પિતા
આપી શકે. પિતા કરતાં એ કાર્ય માટે પતિ વધારે યોગ્ય છે. માટે
સ્ત્રી-ઊગવણીના પાત્રાત્વ મનોરથોની નકલે કદી પણ ચડશે નહિ.

મેળાધીવન સહિતાં બેપર્ગાની વિદ્યા, પદ્ધતિ કે તરંગરીના તેજમાં
તણારો નહિ, કેમકે એવાંઓના તેજમાં તણાવાથી હેરે આખા
પ્રજાનો નાશ જ થાય છે.

નાત જાત અને સમાજ જંધનોની સામે જંડખોરીમાં જઠાદુરી
માનનારાં મકંડોને પૂર્ણ તિરસ્કારથી ત્રેવડજી-તેઓનો સર્વ પ્રકાર
બહિષ્કાર કરજો.

હિન્દુ ધર્મના આચારને છોડી જે બ્રજ થાય એવા માણસને સંસર્ગ કોઈપણ પ્રકારે રાખશો નહિ. એવા લોકો ભાતિ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિના શત્રુજ હોય છે.

હાલ જે કંઈ સુધારાને નામે જનતાની આગળ ધરવામાં આવે છે તે બધું હિન્દુ ભાતિ માટે વિચરે છે. તેને કોઈપણ પ્રકારે કોઈ આપશો નહિ.

સનાતની પ્રજાએ, તેમના આગેવાનોએ, ધર્મશુરોએ, ઉપ-દેશકોએ અને કાર્યકર્તા વર્ગેએ સનાતન ધર્મને ઓછામાં ઓછી કોઈ પણ બાબત કરવી પડે તેમ કોઈના પણ તેજમાં તથાવું નહિ. તેમજ કોઈ પણ પ્રકારની સાક્ષ્યમાં દેવાવું નહીં.

સનાતનીઓએ પોતે પોતાના પગ ઉપર ખડા રહેવું, ખીજા કોઈની પણ ઉપર આધાર રાખવો નહિ. ગાંધીવાદનું પોત પરખાઈ ગયું; હિન્દુ મહાસભા પણ ધર્મ બ્રજનામાં ગાંધીવાદ જેવીજ છે. સીબરલપક્ષ પણ તેવાજ ધર્મવિમુખ છે. તેથી એવા કોઈ પક્ષ સાથે સહકાર કરવા કરતાં સનાતનીઓએ પોતેજ સંગઠિત થઈ સમર્થ દલબંધી કરવી જોઈએ. જેજ ખરો રસ્તો છે. નાન્યઃ પંથા વિવેચ-નાય. આ અતિમ ચેતવણી છે.

જે નાચવા ગાવાનું ચેટક વિદ્યાર્થીઓને અને વિદ્યાર્થીની-ઓને લગાડવામાં આવે છે તેનો સર્વ પ્રકારે અનાદર કરો. એથી માનવતાનું પતન થાય છે.

રોડી એટલે છૂતાછૂટી પાણી અને જે એ ન પાળતો હોય તેને પોતાના પેટનો દીકરો હોય તો પણ ચાંડાળ ગણીને ત્યજ દેજો.

હિન્દુ ધર્મ ભાતિ સંસ્કૃતિની હાલની વિકટ સ્થિતિમાં રક્ષા ન કરી શકે અથવા તે રક્ષક પ્રવૃત્તિમાં બાગ ન લેતા હોય તેવાઓને કોઈપણ દાનને પાત્ર ગણીશો નહિ. કમકે તેવાં દાનથી હાલની પ્રજાની અને ધર્મની કંદેશી દશા ઉપજી છે.

જે સંસ્થાના નાયકો સનાતની હિન્દુ આચારવિચારનું ઉલ્લંઘન કરનારા હોય તે સંસ્થાઓને દારના પીઠા સમજીને તેમનો ત્યાગ કરો.

જેની સાથે આપણી નાન રોટી વ્યવહાર ના રાખતી હોય તેની સાથે બાણ્યા વ્યવહાર રાખવો નહિ તેમજ આ નિયમને તોડનાર માણસને પણ તેવોજ પંક્તિ બહાર ગણવો. તેજ પ્રમાણે આપણી જ્ઞાતિના લક્ષ સંબંધી નિયમોનું કદી પણ ઉલ્લંઘન કરવું નહિ અને એવું ઉલ્લંઘન કરનાર કોઈ પણ માણસની સાથે સંસર્ગ રાખવો નહિ.

આચાર બધા માણસ છાની આચાર બધતા કરે તે ક્ષમ્ય છે, પણ જે ખુશ્કું ખંડ ઉડાવે તે અક્ષમ્ય છે. તેવાથી કદી પણ દમાવું નહિ. પણ બમણો અનાદાર કરવો.*

ધર્મ મંગલનો આદર કરનારનો આહાર અને નિવેદન

જે સજ્જનોએ ધર્મમંગલ માટે આ ચૌદ વર્ષ પર્વ પર્વના એકધારે આદર રાખ્યો છે. અને ધર્મ પક્ષવાદ પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવ્યો છે તેઓનો અગ્રે આજાર માનીએ છીએ. અને તેઓની ધર્મભાવનાનું શુભ ફળ તો ધર્મના ધણી પરમાત્મા આપશે.

આજે ફલાણ્યા નાયકે ફલાણ્યા બહેજાંની મુલાકાત લીધી, જે મુલાકાત સેવાના છે, ફલાણ્યા નેતા આમ જોશ્યા અને આમ લખ્યું, વગેરે બાહુલીઆ પેષરના લખાણ ઉપર વખત ન ગાળતાં સરીર અને મનને આપણા અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસની સિદ્ધિ કરવા સમર્થ બનાવવાને પ્રયત્ન નિરંતર રહો. એજ હવે નિત્ય કર્મ કરી સેવું જોઈએ.

હવે વાંઝમવનું વગારે વ્યવન રાખતા કરતાં કર્મમય જીવન બનાવવું જોઈએ. તોજ છેવટે અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયમ પ્રાપ્ત કરી રાખીએ. અબ્યુદયમાં સર્વ ઇદસૌકિક ઉન્નતિનો સમાવેશ થાય છે. એટલે સ્વરાજ્ય પણ તેમાંજ આવી ગયું. સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે અને વારંવાર સાધ્યના રાસડા ગાવાના છોડી દો. એટલે શુદ્ધ કર્મ

યોગ સધાશે અને તેનું યોગ્ય ફળ મનોરથના માંડવા માંધ્યાં વિના પણ મળશે.

એક વાત ઠીક પણ જૂલસો નહિ કે હિન્દુ જાતિ અને તેની સંસ્કૃતિનું ખમીર અથવા ઘટક તરત તે હિન્દુ ધર્મ છે. હિન્દુ ધર્મનો આત્મા સંયમ (મર્યાદા) અને ત્યાગ (ભોગમાં અનાસક્તિ) છે. અને અવસંબન ધર્મના પછો શ્રી. જગન્નિવંતાનું છે. સંપૂર્ણ સદાચાર અને સંપૂર્ણ વીર ધર્મનો આગ્રહ અમલ કરવાની દીક્ષામાં દોહિત જન્મથીજ પ્રત્યેક હિન્દુ જાતિ છે, આ વાત હિન્દુ પ્રજાનો દોક્ષા મંત્ર છે. તેમાં પરિવર્તન ઇચ્છનારા અથવા દોક્ષા મંત્રનું ઉદ્ધરણ કરનારા ખરી રીતે જોતાં હિન્દુ હોવાનો દાવોજ કરી શકે નહિ. તે છતાં એવા હિન્દુત્વથી પતિત થયેલાં પાત્રો અત્યારે દેશને નામે ચાલતી દરેક પ્રજાતિના નેતાઓ જાનીને ધૂમે છે-મોખરે છે. એને એ પાપનાજ પરિણામે સરકાર અને રાયતને માથે દાનવી માનવી અને દેવી સંકરોના પઠાડના પઠાડ વર્ષવા લાગ્યા છે. રાયત એવા ધર્મ દોહી આગેવાનોનોજ પાછળ ઘસડાય છે અને સરકાર એવા નેતાઓને પૂછજે રાખીને એ અપૂજ્યોની પૂજા રાયતમાં ચાલુ રખાવે છે. આ પાપથી રાજ્ય પ્રજાની પીસણીના ચંત્રો ચાલી રચા છે. તે પ્રત્યક્ષ જુઓ છો. દુનિયાના સર્વ ધર્મોના હવાડામાં જે ગંગાજળીયા કુવામાંથી તરારેષ પાણી આવે છે તે સનાતન હિન્દુ ધર્મના આચાર-વિચારનું અનુસરણ કરવાને બદલે તે સનાતન ધર્મની છોડતી ધાગસભાઓ વગેરે સત્તાના રથોએ ચવા માંડી ત્યારથી દૈવની ચક્ષીમાં સરકારને રાયત કેવાં પીલાઇ રચાં છે ? તે પ્રત્યક્ષ જુઓ.

રાજનૈતિક પક્ષો-કોંગ્રેસ (મહાસભા), હિન્દુ, મહાસભા, જરડીમ પાર્ટી (ન્યાયપક્ષ), મુસ્લીમ લીગ વગેરે છે. તે સર્વના ચાલક-પાલકો સનાતન હિન્દુ ધર્મના વિરોધી છે. છતાં સરકાર તેમની સલાહ લે છે. આ તો પાર્ટીઓ અથવા પક્ષો છે, હિન્દની મહાપ્રજા હિન્દુઓ તો સનાતની છે; તેઓની સુખ્ય પ્રતિનિધિસભા તો શ્રી. અખિલ ભારતીય વર્ણશ્રમ સ્વાયંત્ર્ય સંઘ છે. છતાં સરકારના મી.

એમરી જેવા ધર્મેજી રાજદારો હિન્દુ મહાસભાને સનાતન! સુરત હિન્દુઓની પ્રતિનિધિ કહે છે. તે ઠેકણું હાસ્યપાત્ર છે? મી. એમરીની આ બયંકર જૂલમરેલી મન્યતાથી હિન્દુ મહાસભાનું નામ ધારણ કરતી સંસ્થાના પ્રમુખનાયક બે સાવરકર બડાડી ઉઠે છે કે-હું તો સનાતન હિન્દુ ધર્મનો આત્મનિતક વિરોધી છું.' આ ઉપરથી સનાતનો હિન્દુઓએ હિન્દુ મહાસભાના નામથી હેતરાવું નહિ. અને સરકારે એ બે. સાવરકરને અને હિન્દુ મહાસભાને સનાતનોઓનો પ્રતિનિધિ મનાવવાની જૂઠ્ઠા કરવી નહિ.

સનાતનો સામાન્ય જનતા અતિ વિચાળ હોવાથી અસંગઠિત છે. પણ તે આચાર વિચારના એકનાર પાવનથી બીજા બધાથી નિરાણી રખાઈપણે જણાય છે, તો સરકાર આધિને બહેરૂ ફૂટે નહિ, અને એ અસંગઠિત પણ અતિ-વિચાળ રૈયતનાં રવરૂપ લક્ષણ જળવે અને તેના પર બીજાઓ દ્વારા કાયદાના કત્તાઓથી ઝાટકા ન મારવા દે એ રાજ્યકર્તા તરીકેનો પવિત્ર ફરજમાં કસૂર કરવાથી અત્યારે દૈવકોપનો દાવાનજ પ્રકટયો છે.

સનાતનો શીમાનો અને જનતા કુપાત્રે દાન કરે છે; અને બીજા પક્ષોના દાની શીમાનો જે સનાતનોઓની કરડાડી કરે છે. તેઓએ પણ ગાંધીવાદ, દયાનંદવાદ, સાવરકર મુંજેવાદ વગેરે દુર્વાદોને કુપત્રે દાનોથી પોષ્યા ન હોત તો હાલની દયા સરકારની કે રૈયતની આવત નહિ-એ અમે નોમત બજાવી ઘોષણા કરીએ છીએ.

જો કે ધર્મમંગલ હવે અંતર્ધાન પામે છે, તેમ છતાં સનાતનો હિન્દુ જગતની સેવામાં અમે સર્વદા તૈયાર જ રહીશું, એ વચન આપીને પ્રશ્નને પ્રાર્થાએ છીએ, કે સનાતનો હિન્દુ મહાપ્રભને સન્મતિ આપીને તેનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ પોષણ કરે.

ॐ શાન્તિ : શાન્તિ : શાન્તિ :

ઉવટના બન્ને લેખ સને ૧૯૪૧ માં ધર્મમંગલ બધે કરી વખતે સંઘવીજીએ લખેલા છે.

શ્રી મહાદેવી માતૃભૂમિ મારત્તમસુન્ધરાની આરતી

- જય અંબા ! જય અંબા ! જયભારતધરણી ! જયભારતધરણી ! !
 ત્રિવર્ગ દેવ તરત મોક્ષ તણી સરણી ! જય અંબા જય અંબા ! ! (ધ્રુ)
- ચોક્કણવનમા એકેજ, પવિત્ર તું પૂરી મા ! પવિત્ર તું પૂરી,
 દેવ ચહે નરદેહ, તુજ અર્થે ઝરી જય અંબા ! ૧
- સત્યભૂમિ તુ સાચો, વિશ્વતણી ધરતી. મા ! વિશ્વનણી ધરતી,
 હરિશ્ચંદ્ર સમ સતિયા, નરની જ્યા ઝરતી જય અંબા ! ૨
- અનસુયા દમયન્તી, સાવિત્રી રીતા,—મા ! (૨)
 મનિયોની સેનાના, ગૌરવની ગીતા જય અંબા ! ૩
- વસિષ્ઠ આદિ ઋષિની, તપોમયી ભૂમિ—મા ! (૨)
 શાંત પ્યાત સહ શ્રદ્ધા, ધર ધર જ્યાં ધૂમી જય અંબા ! ૪
- એક બાણ એક વાણ, ધરનારા ધોરા,—મા ! (૨)
 રામકૃષ્ણ સમ પાકયા, તુજ કૃષ્ણે વીરા જય અંબા ! ૫
- નારાયણ હનુમાન, જેવા જાહચારી,—મા ! (૨)
 તુજ ખોગામા ખેલ્યા, મા તુજ બલિકારી જય અંબા ! ૬
- યતુભૂમિ તુ એક, યતુવરાહ વરી,—મા ! (૨)
 સુરમાન પિતૃને મોખે, એવની અમૃત ઝરી જય અંબા ! ૭
- કર્મભૂમિ પણ તુ જ, જીવની ગતિદાત્રી,—મા ! (૨)
 વૃણીશ્રમ દહ મર્મ, ધર્મતણી ધાત્રી જય અંબા ! ૮
- સુવર્ણલકા પીઠે, પદ્માવતી પ્રેમે,—મા ! (૨)
 લક્ષ્મીપિતા રત્નાકર, ચરણકમળ નેમે જય અંબા ! ૯
- વિષ્ણુ ચોવિસ વાર, ૨ તુજ પર અવતરિયા—મા ! (૨)
 શકર તજિ શિવનોક, હિમગિરિ પર હરિયા જય અંબા ! ૧૦
- વિષ્ણુ નામિ પુઠ્ઠરને, પર હરિને વસિયા,—મા ! (૨)
 પુઠ્ઠરમા જાહાજ, જાહલોક—રસિયા જય અંબા ! ૧૧
- કલકલે મહાકાની ખર્જી ખપરવાણી,—મા ! (૨)
 અસુરોને બધ દેતી, પળમા પડતાળી જય અંબા ! ૧૨
- સરસ્વતી કાશ્મીર વસિને ગુણ ગાતી,—મા ! (૨)
 સીવપુરે દ્રવીભૂત, તુજઉદર સમાતી જય અંબા ! ૧૩
- પશ્ચિમમા શુજરાતે, અંબા ને બાળી,—મા ! (૨)
 રૂપગણો સહ રહે દાર ત્રિશૂળ વાળી જય અંબા ! ૧૪
- દક્ષિણ દેશ બવાની, શિવકરોબાળી—મા ! (૨)
 એવે મહામલ્લજન, તુજમ્લ દે તાળી જય અંબા ! ૧૫

તેત્રિસ ઠાટી દેવ-ઢેરી અધિ દેવી,—મા ! (૨)
વિશ્વ વિષે નયિ બીજી, જગતીયું તુજ જોવી. જય અંબ ! ૧૬

તીર્થરાજ સહ તીર્થ, સધળા તુજ દેહે,—મા ! (૨)
દિવ્ય રત્ન પશુ સધળાં, શોભે તુજ ગેહે. જય અંબ ! ૧૭

મયમાયલ અંદનનો, ધૂપ ધરે મોડી,—મા ! (૨)
જવાળાદેવી પદીપ અખંડ તે દીડે. જય અંબ ! ૧૮

કરતુરિયિ પશુપતિની, પત્ની નેપાળે,—મા ! (૨)
અપે અતિ ભક્તિથી, ત્રિંદી તુજ ભાળે. જય અંબ ! ૧૯

સરસ્વતી કાશ્મીરી, કુંકુમ કેશરિયાં,—મા ! (૨)
મા ! તુજ લલિત લલોટે, લેપે રસભરિયાં. જય અંબ ! ૨૦

અંદ્રમુખ નિત્ય નિયમે, આરતિ નિરાળે,—મા ! (૨)
રત્નાકર દે ડોકે, નોખત ધન ગાળે. જય અંબ ! ૨૧

પદ્મ ત્રાસુ વૃક્ષ રસ પાકે, રસોષ શુભ કરતા,—મા ! (૨)
નવેલ રચિર તાંત્રીલ, તુજ આગળ ધરતા. જય અંબ ! ૨૨

ગંગા યમુના આદિક, રત્નકળશ ભરતી,—મા ! (૨)
તુજ પાનાથે પ્રેમે, કૃતાર્થ તું કરતી. જય અંબ ! ૨૩

આયતંત્રી તું અંબા, ત્રિજીવનની ધાત્રી,—મા ! (૨)
વંદન કરિયે પ્રેમે, પૂજ્યપુર્વેત ગાત્રી. જય અંબ ! ૨૪

આશીર્વાદ પ્રાર્થના

“ધણું છવો મુજ બાળ ! તમ અરિ સર્વ દલો,”—મા ! (૨)
અમોઘ એ આશિષ્ણો, અમને તેહ દલો. જય અંબ ! ૨૫

કૃણકૃતિ

ચૌવિસ દૂકતણી આ રવેશગાપત્રી,—મા ! (૨)
મંઘવિ ભણશે તેને, છે મુખસાવિત્રી. જય અંબ ! ૨૬

- ૧—વિશ્વને ધારણ કરનારી; દેવાદિકનો ચક્ષુર્દાયી નિર્વાહ કરે છે તેથી.
૨—ગોવીંદમે અવતાર શ્રી કલિક ભજવાનને આ ચતુર્ધામા ટંકુ દને થવાનો છે. પણ અત્રે અત ચતુર્ધામાને ઉદેશી લખ્યું છે. ૩—સંકરે પાણી અદ્ય કયું તેથી શોભા પામેથી. ૪—પૂજી, ભૂમિ. ૫—વંશજમાં જ્યોત જવાળામુખી નામે દેવતા સ્થાન છે. ત્યાં જવાળામુખીની જ્યોતિએ નિરંતર બળ્યા કરે છે. હિંમળાજ જવારા યાત્રાળુઓ ત્યાં જતાએ અમ છે.

પ્રેમોન્મત્ત

(એ દિવાના નામના મુજબ કાષ્ઠ ન છેડા વે :- એ રાગ)

- હું દિવાનો દેશનો મને કાષ્ઠ ન સતાવો;
હોય જે મારા સમા—મારી કને આવો. હું દિવાનો. ૧
- તોના અને કોવા મળી મુજ સિર ન પકાવો;
ડા'પણ બતાવીને વૃથા મુજ દિલ ન દુઃખાવો. હું દિવાનો. ૨
- હોડી વિના સિંધુ તરો, દિમ્મત ન દડાવો;
હથિયાર વિણ્ય ખૂંચી શકો તો સંગ સિધાવો. હું દિવાનો. ૩
- વિણ્ય પાંખ છઠ્ઠું આદરી પર જેહ છૂં વો;
તે હું દિવાના સાથ સહે નિજ હાથ મિલાવો. હું દિવાનો. ૪
- પકવાન ખાત્રાં હોય તો તમ મુખ છુપાવો;
જો અગ્નિ ખાવો હોય તો પતરાળી નખાવો. હું દિવાનો. ૫
- દાકો તમાઈ મુખ ચહેા જો લોમથી દહાવો;
જે હોય દિવાનો તે બતો મુજ સંગમાં ખાવો. હું દિવાનો. ૬
- મુખ આશ કેરા પાત ખાળી ખાખ લગાવો;
બીતિ જલાવો બઢિમાં 'આદેશ' જગાવો. હું દિવાનો. ૭-
- નવ પાઘડીનો પ્રેમ ધારી સીય નમાવો;
નિજ માથુ અપો દેશને નર નામ મુખાવો. હું દિવાનો. ૮
- નીરાંત કેરી રાનમાં નિદા નહિ લાવો;
ઉત્તમરે આનંદ માનો તો તમે શવો. હું દિવાનો. ૯
- નિજ રવાર્થને સળખાવીને જો દેશ દીપાવો;
વધુ વિત્ત વનિતા બહાલ છોડી ખ્યાલ ખિલાવો. હું દિવાનો. ૧૦-
- શય્યા ચહેા જો પુષ્પની તો મ્હેા ન બતાવો;
સુબું હોય શરશય્યા પરે તો દોસ્તોનો દાવો. હું દિવાનો. ૧૧
- ધસો પાય મરવુ હોય તો તમ ધામ મુહાવો;
લણુવી અમરતા હેમ્મ તો સ્નેહે ઈન્ક વાવો. હું દિવાનો. ૧૨
- એ દેશનો સદેશ ને આદેશ છે આવો;
તે રસ સદા હે સંઘવી? પીવો અને પાવો. હું દિવાનો. ૧૩.

સ્વરી ભક્તિ

રાગ મિશ્ર બનઝરાનો

(જઈ ઓખ ચથું ચોમાસું—એ રાગ)

- મન સ્વદેશ ભક્તિ ન જામી, તવ મહેશ ભક્તિ નકામી;
મન સ્વદેશ ભક્તિ જામી, તેને વચ અંતર્યામી. (ધ્રુ ૧)
- દદ પ્રેમ તેમની શાળા, હો સ્વદેશ ભક્તિ વિશાળા,
તે વિશ્વ ભક્તિના ફેદ, સકળ છળછંદ, ખરેખર ખામી. મન. ૧
- જે કહ્યો વાંચી ન જાણે, તે ગ્રંથગતિ ક્યમ માણે,
તે પંડીતાઈનાં પોલ, કાટકું દોલ, રિતે ક્યમ સ્વામી? મન. ૨
- તુલસી રાક્ષસી માળા, તે ચાળા દાસા માલા,
ચંદ્ર સ્વદેશ દિલનો દાસ, ધરિ ન જયમાલ, ખરો તે હરામી. મન. ૩
- થું વળીયું ટીલાં તાણે, જો સ્વદેશ ભક્તિ ન જાણે,
કટિ કંઠી ન દેશ દિતાર્ય, ઉદરનો સ્વાર્ય, ગયો ન વિરામી. મન. ૪
- તજીને નિજ મુખની આશા, નવ જગમાં વીર પ્રકાશ્યા,
તો વૃથા ધરો કરતાલ, મળે નહિં માલ બીડે ચો હામી? મન. ૫
- તજ સ્વદેશ દિલની સેવા; થયા ભગત બિખારી જેવા,
તેથી બારતને બધ બાર, પેલછાગાર, સિંધાઈ ગુલામી. મન, ૬
- થું વળ્યું બજનિયાં ગાયે, દેશ દિતે હાક ન ચાપે:
તો સખિસમ નાચ્યું ધૂજ, લગભ્યાં ફૂજ, વૃથા બની કામી. મન. ૭
- જો સ્વદેશ ભક્તિ બરિયા, તે મહેશ ભક્તિ-દરિયા,
જો જગ પાવન મદાવીર, ધર્મ દદ ધીર, શીઝે બદનામી. મન. ૮
- જો સ્વદેશ કાજ મરણિયો, તેજો કાટ કીર્તિનો ચણિયો.
તેને કાળ જવાળના ખાવ, અમર લેખાવ, અમર થય પામી. મન. ૯
- બાલ વેળ બગતને સારો, સઠ આરોરે કુલ દારો,
પણ વરસે ન્યાં સંદાર, તહીં રમનાર, ખરો નિષ્કામી. મન. ૧૦
- છે યરવીરનો ભક્તિ, બીજી જગ દમચા જુક્તિ.
નિજ દેશ તણો જો ભક્ત, પ્રભુ અનુરક્ત, સુગુણ ગણ મામી. મન. ૧૧
- મંધરી તન મન ધન વારે, ખરિ સ્વદેશ ભક્તિ દ્યારે,
તો પ્રભુ બજને અધિકાર, પ્રકટશે સાર કદું ॥ ઉપામી. મન. ૧૨

સાચું મંજર તો સ્વદેશની લાગણી

લાવણી

(ધ્યા છો રે પતિ તેજ ધ્યારિ તનના છિર હસિ વરિ આજ્ઞ:-એ રાગ)

બણિયા રે, તેમાં શું ઉધડિયું ? જો પહેલાં ચણિયા,

રણિયા રહે, નિજ દેશ તણા તો જનની શિદ જણિયા ?

[ટક]

અધમ દશા જોઇ દેશની, મગજ ન ધમધમિ ભય,

નર એવા, પશુ જેવા ! જડ કેવા !... ..

નહિ ! નહિ ! નર એ તો નિમકકરામી અસુરો અવશુણિયા. બણિયા રે. ૧

કુખ પડે નિજ દેશને પોતે રહે નચિન્ત,

હરિ ધનમાં, સ્વજીવનમાં, ભય મનમાં,

પામે તે પાગર પંડિત નહિ પણ પાનાપોખણિયા. બણિયા રે. ૨

અનર્થ કરિ નિજ દેશને સ્વારસ્ય પર સ્વાર,

લે પોયાં, તે યોયાં, ખમ જોયાં,

તેવાને આ લોઠે પરલોઠે પરમ પાપિ ગણિયા. બણિયા રે. ૩

વાતો કરે વિવેકની મનઝાલાં તનમાલ,

તે સાણા, છક પકાણા, ભય સાણાં,

રોતા જઈ મ્હોંકાણુ મોડિ હસે મન ભાગો દોંચણિયા. બણિયા રે. ૪

હિંમત હેવામાં નહિ મુખમાં ન મળે જીમ,

કર ચૂડી, જડિ બૂડિ, મતિ બૂડી,

તો સતિના શરા મુગ નહિ પણ એ સાચા શખણિયા. બણિયા રે. ૫

દેશ મમત્વ મટી જઈ દેશ-છિદ દેખાય,

તે બણવું, વિચ ગણવું, નર જણવું,

નિજ દેશ મમત્વ વિસારી બણિ બણિ દાનવ ગાખણિયા. બણિયા રે. ૬

વણસે સાચવતાં પણ વીરા ! તન ધન નથી અમંમ,

તે દેશે, નિજ દેશે, જરા લેશે,

સંઘવી શરના ઇતિહાસ અમર કીર્તિગટ ચણિયા. બણિયા રે. ૭

શ્રી સિવરાજ જયન્તી મહોત્સવ.

એકત્રીશા સુવૈયા-લાવણી.

- ૩૬ અંશ રણુગગનદિવાકર હિંદુ ગિરદ રક્ષક રણુધીર,
યવનઘ્નેઘ્નવનદહનદવાનલ અતુલિત બલવિક્રમવર ॥ વીર;
ગોપાલસુ સાધુજન અગ્રવા હિંદુ ધર્મ રક્ષક સિવરાજ,
ધન્ય દિવસ ઘડિ પલ તે જન્મ આ-ભારતમાં જન્મ્યા સિવરાજ ! ૧
- ધન્ય મહાબાહુ શ્રી સાહુચિતા ધરણીમાં જેનું નામ,
શરવીર સિવરાજે ઝગકાળ્યું કરિ ધર્મધુરંધર કામ;
શ્રી જીજ્ઞાસુ તણી કૃષ્ણ ધન્ય ધન્ય ને ધન્ય સદાજ, ધન્ય.. ૨
- ધન્ય ધન્ય દક્ષિણને બહુધા ધન્ય મહાગલ આવલ સર્વ;
'જય સિવ હત્રપતિ જય' ગજવિ યવન ઘ્નેઘ્નને તોડ્યો ગર્વ,
ધન્ય ધન્ય ગુરુ રામદાસ વતિ પવનગનય મૂર્તિ મુનીરાજ, ધન્ય. ૩
- ધન્ય જન્મસ્થળ સિવનેરી કિશોર જ્યાં ઉગ્યો ભારત માતંડ,
જુલમ તિમરને તોડ્યું જેણે પ્રનાપ દાખ્યો પૂર્વ પ્રચંડ;
ભગવો કુંડો ભારતને શિર ગગન ગાજતું વિજય અવાજ, ધન્ય. ૪
- મહાકાલિ ભગવતી ભવાની કરમાં ઉભી થઈ કરવાલ,
હિંદુ તણા અરિદલનો કરવા કાલ પ્રવય મહાપાવક ભવાલ;
હિંદુ જાતિને પુનઃ સજીવન કરવા અમૃતસનાસમ કાજ. ધન્ય. ૫
- કનકકામિનીમોહરહિત નર પ્રમાદરહિત પરાક્રમપૂર,
સત્યાગ્રહ હતાગ્રહ બંને હોડયા ધરિ ધર્માગ્રહ રર;
બરનશૂભિમાતાના દુઃખનો રામગાણુ સમ કયો ધ્રુવાજ. ધન્ય. ૬
- સમરાગણુમાં અગ્રેસર ગનીને રાખ્યું નાયકનું નામ,
પ્રેમ નેમને રાગ દેપને તજિ કીધાં ભારતનાં કામ;
દંભ ન કીધો લોક રિજવા હયાત રાખ્યો હિંદુ સમાજ. ધન્ય. ૭
- અષ્ટમૂર્તિ સિવ કેરી મૂર્તિ ભવાની સાથે ભારતકાજ,
જીવજી તેમ ઉપજાજે હરદમ-ભારત માગે એક અવાજ;
સંઘવી યશ સિવ નૃપના ગાતો સિવજયન્તિ ઉત્તમમાં આજ, ધન્ય. ૮

દશા વિચાર

રાગ ખિલાવર

(અવધપુરીનો રાજગો, રામ દશરથ ભેતે—એ રાગ)

- શીરે દશા રમ દેશની? વોરા! કરો રે વિચાર; શી રે. ૧
- દેખાદેખીની રોખી તજ, જુઓ જગે ને ઉધાર. શી રે. ૧
- મન નથી સુણતા માતાતણી, તજતા પિતાનો પંથ; શી રે. ૨
- આચાર્યને તો ન ઝોળખો, ગોખ્યા પરદેશી અંધ. શી રે. ૨
- પાપા વિના ધણી માળતું, મંડલું મિથ્યા મંડાણ; શી રે. ૩
- ટકશે નહિ તકલેરીયું, જળશે કચ્ચરધાણ. શી રે. ૩
- કરી ન શક્યા એક કોટડો, મિથ્યા અવલો ચોટ! શી રે. ૪
- ક્યારે જશે, તમે કંગલોં? જુના તોડીને કોટ! શી રે. ૪
- પ્રભુના વિદોષી વિદેશની, આંખ અકલ અંબલ; શી રે. ૫
- ધરમાં કે ખડાર મૂળે નહિ, મિથ્યા બકતા બડાહ! શી રે. ૫
- અવરના રમથી રીડીને, ખોટાં પોતાનું પોત; શી રે. ૬
- ખ્યાલ માલપરનાં ગ્રહો, મૂખ! માગો છો મ્હોત. શી રે. ૬
- રનેહિ સગાં ને પડોશોનો, તમે પરદેશી પ્રેમ; શી રે. ૭
- અનાથ-આશ્રમથી ચલાં, ખોટાં કુલજલેમ. શી રે. ૭
- પાલો ન વિધા કુદુંબમા, કરે નિવિધ વિશ્રામ; શી રે. ૮
- કુલજ નહોં આમ નીપજે, પ્રભ વણસે તમામ. શી રે. ૮
- સુઝ આશ્રમને વિસારોને, બજવા લામરૂન; શી રે. ૯
- કોલેજમા તજ ધર્મને, વાવના વિપમૂળ. શી રે. ૯
- દેશમાં કાર તો લેશ ના, વંદી તમ વિદેશ; શી રે. ૧૦
- વિદાને બદલે વેંગમાં, દસી ફેલાવે કલેશ! શી રે. ૧૦
- વેશ દેશનમા ફિરંગો છો, હિર અમુર આવેશ! શી રે. ૧૧
- નહિ આર્યોમા ન આંગ્રજમાં, ચોળા કુળ પર મેશ. શી રે. ૧૧
- “ મુખ્યદી ” સ્વદેશી સ્વદેશી ” ના માડ્યા મિથ્યા પ્રલાપ; શી રે. ૧૨
- તનમન વચને વિદેશનાં, લાધ્યાં પાપ અમાપ. શી રે. ૧૨
- સ્વદેશી માવનું દાખવો, ખડારથી બારદાન; શી રે. ૧૩
- તાલ ખ્યાલ પરદેશનાં-તેનું તમને છે તાન. શી રે. ૧૩

બહુતર ભુંડું નીવડ્યું, વંદી બહુતર બધ;
 એ બહુતરથી હિંદના, કયાંથી મહેલ ચણાય ? શી રે. ૧૪
 દડપડ મિથ્યા તુમાખની, વટમાં તો વટાલ;
 મકંદ ને મદિરા પિમે ! તેવો જામ્યો છે તાલ. શી રે. ૧૫
 સોળે સાન ન આવતો, વોસે વળતાં ન વાન;
 સંઘવી ઠહે એ હેવાનથી, હિંદ માતા હેરાન. શી રે. ૧૬

હિન્દુ સમાજને સન્દેશો.

રાગ આધવણના સંદેશાનો.

સંઘવીનો સંદેશો હિન્દુ સમાજને,
 ઔપધ સમ કહુ પણ છે હિત કરનાર જો;
 અંદેશો તજ અંતર આપ ઉતારશો,
 તો પરિણામે હોંદ તણો ઉદારજો. સંઘવીનો ૧
 હૃદયે પ્રથમ વિવેક વસાવો વહાલથી,
 જાળ જાળને સરખા મણે ગુમાર જો;
 ન્યાય તણી છુદ્ધિને શિથિલ કરો નહિ,
 તોજ સંપનો ત્રાપો છે તરનાર જો, સંઘવીનો ૨
 શત્રુ તણા પણ સદગુણને જશ આપવો,
 મિત્ર તણા પણ કુર્ણુથી રહો દૂર જો;
 હું પદના મદને તો મૂકો વેગજો,
 તો હરિ વહારે રહેશે નિત્ય હજૂર જો. સંઘવીનો ૩
 ધર્મ વિષે દૃઢ રહેજો લાવચને તજ,
 તોજ વિજય તમને દેશે વિશેષ જો;
 નિજનિજ જાતી કુવના ધર્મ ન છોડશો,
 કુતર્ક કાદવર્મા જ કરોડો કલેષ જો. સંઘવીનો ૪
 સગવડીવા ચઢને જાણો જો સોસજા,
 તો નહિ રાજ્ય મળેને જાશે લાજ જો;

- દેશ અને આવેશો કાગ સરે નહોં,
વિજય વિભવનો ધર્મતણો સિરતાજ નો. સંધવીનો ૫
- ધર્મ મર્મ જાણ્યા વિણ કર્મ કરી મરે,
તેથી શુભ ફળની કદીએ નહિ આરાજો;
મહેનત મિથ્યા જાય મુરખ અતે હરે,
સાય કરે તેનું પણ સત્યાનારા નો. સંધવીનો ૬
- ધર્મ વિના બુદ્ધિ બળ તે.....છળ જાણુ નો,
ધર્મ વિના ઉદ્ધમ તે યમનો દૂત નો;
ધર્મ વિના સાદાર્થ સોદો સેતાનનો,
ધર્મ વિનાનું જાણપણુ તે તો જૂન નો. સંધવીનો ૭
- ધર્મ વિના યમ નિયમ વિવિધ વળી સંયમો,
શમદમ સધગાં બારશનાં તાજૂત નો;
વાજતે ગાજતે આખર જૂડતાં,
ધર્મ વિના સકે તદગીરો તે વૂત નો. સંધવીનો ૮
- વણીશ્રમના ધર્મ જ સાચા ધર્મ છે,
અવર વૃથા અવજાન સંકટશય નો;
રપૂષ્યારપૂરય ઉપર ગદ બક્ષ અબક્ષનો,
લગનવિવેક વિના વણુસે જડ મૂળ નો. સંધવીનો ૯
- તેમ છતાં જ વેકલ વાત ઉધી લવે,
તેને જાણી સ્ત્રી કળીયુગના ચાર નો;
વિશિષ્ટ સર્પ ગણી તેથી રહો વેગળા,
એને સંગે ઉભય લોકમહી માર નો. સંધવીનો ૧૦
- આ સંદેશો શુદ્ધવચસંતાનને,
વણુસંકરને નથી આ સંદેશ નો;
બચી બચાવો ધર્મે નિજ નિજ ઠામને,
યશી સમગ્ર પ્રજારક્ષક અખિલેશ નો. સંધવીનો ૧૧

વીર શ્રાદ્ધ

રાગ મરાઠી લાવણી

થી ભારતનું બદ ચહીને, જે વીરોએ આર્ધ્યા પ્રાણ,
 આજ લગી તે થરા આર્થો, હજી નથી પામ્યા નિર્વાણ;
 તે સધળાને કૃષ્ણપક્ષની, ઔદય દિન બાદરવે મામ,
 સ્વધા શબ્દ સહ વાણી તર્પણ અર્પું ખાન ધરી Cદનામ. ૧
 માતૃશ્રમિનું દુધ દીપાવ્યુ, રણુમા વાઘ્યાં જીવન પીગ,
 અમર જીવનશળ દેખ આવશે, આર્થશ્રમિને દેના રીજ;
 પિંડ દાન દેનારાં બધુ, જાણ્યા ને અણુભક્ષ્યા જેક,
 પ્રેમપિંડ દઈ સ્વધાકર સહ, તમ તમે હો નિસંદેહ. ૨
 સ્વદેશ કાંતે મૃત્યુ તે તો, સધળા મોક્ષ તણા મામાપ,
 તો પશુ મોક્ષ તમારો કયમ નહિ? એવો અગ્ર કરે સંતાપ;
 સ્વદેશહિત કરવા અવતરવા, હજી રહ્યા જય લક્ષ્મી કાગ,
 તેવા તમને બડ બાંધવને, સ્વધાકારથી તપું આજ. ૩
 દૈવી પ્રજા તણી રક્ષાથે, વિષ્ણુ અવતર્યાં ચોરીસ વાર,
 તેથી સમસ્ત પિતૃરૂપ શોભે, ગયા મહાધરનો અવતાર;
 તમે તેમ ફરિ ફરિ અવતરશે, આર્થધરાની કરવા બહાર,
 તેવા તમને આર્થવીરને, સ્વધાકારથી તપું સાર. ૪
 સ્વર્ગ સદન ને દિવ્ય અખસરા, તમ હકનાં તેનો ત્યજી પ્યાર,
 ભારતમાં અવતરવા હિન્દુખ, વીરા મહારા આપકુમાર;
 મૃત્યુલોકવાસી ભારતને, નથી વિસાથો તમે લગાર,
 સ્વધાકારથી તમને તપું, બહાલા વીરા વારંવાર. ૫
 ચોગી યાનીને બહુ શ્રમથી, સિદ્ધ થાય જે મોક્ષ સ્વરૂપ,
 તે તૈયાર તમારે અર્થે, છતાં પડ્યા નહિ નિજ સુખરૂપ;
 સ્વદેશ અર્થે સ્વાર્થ તજી, સરસ્વતિચક્ર ચઢ્યા તૈયાર,
 તેવા રણુમોજા વીરાને, સ્વધાકાર કહિ તપું સાર. ૬
 નિજ સુખ અર્થે યાની ચોગી, ભક્ત યતન કરી મોક્ષે જાય,
 પાપી પશુ તરવાને યત્નો, કરી કરીને ભગતા જગરાય;
 તે જગરાય તમેને ભગતા, યત્નપુરણા હો આકાર,
 તેવા મારા આર્થવીરને, સ્વધા સ્વધા જય જય મદુ વાર. ૭

ખડગધાર ને હાર બરોઝર, પુષ્પગેંદ સમ ગોળા સાર,
બરછી અગરમત્તી બે સરખાં, મરણ્ય મોક્ષ નહિ દેર લગાર;
શંસીને વનમાલા સરખી, જેવ મ્હેલ સરખા મથુનાર,
એવા ધાયા ખૂડયા આયો, સ્વધાકાર તમને જૂદ વાર. ૮
સ્વદેશપત્રે સ્વદેહ અર્પ્યો, અને અર્પવા છો તૈયાર,
શિવ સાયુજ્ય સમીપ છતાં, હજી શ્રવણ કરી રહ્યાં સ્વીકાર;
ધર્મ ગણ્યો પ્રિય ધડથી અધિકો, ધારાતીરે તન તજનાર !
સ્વધાકાર તમ અર્થે ખાસ જ, આગમનિમમ વિષે નિર્વાર. ૯
ત્રિમપિંડ વાણી તર્પણ્યો, વીરા કંધો તમ સત્કાર,
તેથી આશિષ આપો અમને, સ્વદેશની સેવા મોકાર;
સ્વદેશપર બ્રહ્મા અમ વધજો, પ્રભ પ્રકટજો વીર ઝુઝાર,
ભય બંધન બારતનાં છુટો, દય જગ આર્ત તણો જયકાર. ૧૦
વીરા તમ સ્વધાથી યજ્ઞને વેગે આવો ધરિ અનતાર,
આર્યધરા જનનીને અકે, રમતા કાળે આણી ખ્યાર;
અગ્રેસર થઈ ઉદય પંથના, જેવા કદ દીપે અગિયાર,
સ્વધાકારનો એ ચક્રિ તમને, સધળી આજ કરે ઉચ્ચાર. ૧૧

સાચા હિંદુ સંતાનનો સંકલ્પ

પદ

[સદા સંસારમાં સુખદુઃખ સરખાં માની લેઈએ એ લય]
સુણો સંકલ્પ મોકારો જે, સનાતન ધર્મ માટે,
સદા સાચો થનારો તે, અમારા શીશ સાટે. (ધ્રુ.)

અનંત ઠાટિ પુણ્યનું, ફળ હિંદુ અવતાર,
ધર્મક્ષેત્ર બારતધરા, બાગ્ય તણો નહિ પાર !
ધર્મો અવતાર મેં તો છે, સનાતન ધર્મ માટે;
સકળ સંસાર આ તો છે, અમારા ધર્મ માટે સુણો. ૧
“દુવા ! દુવા !!” કરીને રજો, હર્ષ હૃદય ઉમરાવ;
ક્રુપા કાર્ય મમ સિદ્ધ યદ્ય, જન્મ મમય અભિપ્રાય.

કથું પપપાન જનનીયું, સનાતન ધર્મ માટે;

જન્મે પકવાન ઝાઝેર અમારા ધર્મ માટે. સુણો. ૨
બાળક બની આભોટિયો, બરતબૂમિ ઉત્સંગ;

હિંદુ સનાતન ધર્મનો, રગ રગ બાર્યો રંગ.

શિશુપણમાં કર્યો જે ખેલ, તે પણ ધર્મ માટે;

બધી ગણીને યયા કાબેલ, તે અમ ધર્મ માટે. સુણો. ૩
માત તાન મ્હેતા તણો, ખાધો જે કંઈ માર;

હિંદુ સનાતન ધર્મને અર્થ અનેક પ્રકાર.

બન્ધો હું અજાયારી તે, સનાતન ધર્મ માટે;

સુવિદ્યા સર્વ ધારી તે, અમારા ધર્મ માટે. સુણો. ૪
બની ગૃહસ્થ ઓપુત્રનો શિરે હાથું બાર;

સ્વધર્મ અર્થે સહન કરું, ઉપાધિના અંબાર.

સુણું કથું શાસ્ત્ર તે સદે છે, સનાતન ધર્મ માટે;

પકડું શાસ્ત્રાશ્ત્ર તે સદે છે, અમારા ધર્મ માટે. સુણો. ૫
ગો રક્ષણ ખેતી વણજ, શિષ્ય અને સેવાવ;

હિંદુ સનાતન ધર્મને—અર્થ ધર્યો હેનાય.

તરિય તારીય તો પણ હું, સનાતન ધર્મ માટે;

મરિય મારીય તો પણ હું, અમારા ધર્મ માટે. સુણો. ૬
હિંદુ સનાતન ધર્મને, કાળ બન્યું બગવાન;

ધર્મશિરે સંકટ પડ્યે, પકડું તીરે કપાન.

બનું નિઃસંગ હું તોયે, સનાતન ધર્મ માટે;

જગાવું જંગ હું તોયે, અમારા ધર્મ માટે. સુણો. ૭
હિંદુ ધર્મ કાળે સહી—સંકટ કરૂં ઉપકાર;

ધર્મ કાળ આદરિ મરણુ, કરે પકડું તલવાર.

બનું કરતાર તો પણ તે, સનાતન ધર્મ માટે;

કરું સંહાર તો પણ તે, અમારા ધર્મ માટે. સુણો. ૮
નિર્મયને નિઃસંકે યધ, ઝૂઝું ધર્મને કાળ;

ધર્મ કાળ વિપયો તણ, વસું જઈ વનવાસ.

મહું સંન્યાસ તો પણ તે, સનાતન ધર્મ માટે;

તજી સહિ આશ તો પણ તે, સનાતન ધર્મ માટે. સુણો. ૯

સ્વપ્રમારપ્રસ્થ અને વળી, બ્રહ્માભક્ત્ય વિવેક;

સ્વવર્ણને સ્વગ્રાતિમાં, પાણિ મહંતુનો ટેક.

બધાંએ બધનો પાણું, સનાતન ધર્મ માટે;

સકળ હું લાલચો બાણું, અમારા ધર્મ માટે. સુણો. ૧૦

હિન્દુ ધર્મ અર્થે સજી સ્વરાત્મ્ય કે સામ્રાત્મ્ય;

હિન્દુ ધર્મ અર્થે તજી, ત્રિલોક કરો તાજ.

સનાતન ધર્મ કરતા કાંઈ, મોટું હું ન દેખું;

સનાતન ધર્મ આગળ હું સકળ જગ તુલ્ય લેખું. સુણો. ૧૧

હિન્દુ સનાતન ધર્મ તે, પિતા અમારો એક;

અરતશૂંઘિ જનની સતી, કેમ તજી કુસરેક.

અલ્યા એ સંઘવી ! કર ગાન સનાતન ધર્મ માટે;

હું તો છું હિન્દુનું સંતાન, સદા આ શીર સાટે. સુણો ૧૨

શ્રી ઇષ્ટપતિ પુકાર

૫૬

(વારે મારા વિરા રે ન કરીએ સંગ નીચનો રે—એ રાગ)

હે નૃસિંહ ! શુરવર ગરવા રે, લાજ હાર્યા રાખતો રે જી.

વ્યાધો વ્યાધો ફૂડો હવે આ કળિ કાળ;

ધર્મી થતા છુતારા રે, કર્મી કપટી થયા રે જી,

મયાદી તો પેળી ગઈ જ પાતાળ. હે નૃસિંહ ! ૧

વેદ સેતુ તૂટ્યો રે, વિદ્વાનો તો વંઢીઆ રે જી,

કૂતક કંઠે અર્પી વિજયની મણ;

વિચાર તો વંકયો રે, આચાર હિલો પળ્યો રે જી,

સાચા પુણ્યની તો, વૃદ્ધી મઈ પ્રાણ. હે નૃસિંહ ! ૨

ઝપિયો રીસાયા રે, મુનિઓ મૂઝી ગયા રે જ,
 સાચા સંત જનનો તો આગ્યો અંત,
 પંચ વિધ્યોનો રે પ્રપંચ વધી પડ્યો રે જ,
 તરકટનો રેલાયો તંત. હે નૃસિંહ ! ૩

આ બાહ્યણુ બ્રામણુ બનીને રે બોળને બમાવતા રે જ,
 ઠગિમાં તો જૂષ થયા સહિ જૂન.
 વૈરયો વિપ બનિયા રે ધર્મને તો રેંસના રે જ,
 શુદ્ધ શુદ્ધ બનીને બેઠા તાજૂત. હે નૃસિંહ ! ૪

ઠગિયુગમાં તો શુરો રે ગોરી અને ગર્વના રે જ,
 પૈસા પ્રમદા માટે એ કરતા પ્રપંચ,
 ધર્મને દૂબાવ્યો રે ધર્નાગિ ખડાં કરી રે જ,
 સત્યનો તો તોડ્યો સમૂળા સંચ. હે નૃસિંહ ! ૫

દોસ્તો દામ કેરા રે કામ કેરા કેદીઓ રે જ,
 એદો પૂરા નૈયત કેરા હરામ,
 એવા આગવાથી રે, કુરાગ શું ઉપજે રે જ,
 ધોંગાણાનાં યાણાં થયાં ધર્મ ધામ. હે નૃસિંહ ! ૬

બાપ બેટી તાકે રે બાધ બોટે ખેનને રે જ,
 ત્યાં શી બીજની કરીએ વાત,
 સભામાં શોર્જતા રે બાએ બલાં બાપણો રે જ,
 સુણી સુણી અંધા ચતા ગળિયાન. હે નૃસિંહ ! ૭

રાજાઓ રીઝવવારે શુર મણિકા બન્યા રે જ,
 સંજતા જુદી સક્ષતના સોંગ,
 ધર્મ માર્યો ધોડે રે રોકે ટોકે કે નાંકે રે જ,
 ધરણી ઉપર ધમધમતા જડુ ટોંગ. હે નૃસિંહ ! ૮

પુત્ર પુત્રી વેચીરે માતર મહાવતાં રે જ,
 છોરી છોરા માતરોને દે છેલ,

ધરતીએ કસ ચોથો રે, વાડયે ચોથો ચીમડાં રે જ,
આબે ચોથો મેદનીમાંથી મેહ. હે નૃસિંહ! ૯

ન્યાય ગયો નાશો રે, હાથ કળિની થતાં રે જ,
સત્ય કેદે જવા બેઠું સત્યાનાથ,
ગોરસ તો ઘટીયાં રે; ગોરવ વધી ગયો રે જ,
છેલો છ છ માસે ન દેખે હાથ. હે નૃસિંહ! ૧૦

ધર્મના પિતાઓ રે, વરે બેટી ધર્મની રે જ,
બેળા જમે વિષ અને ચાંડાલ,
ભક્ષ્યામક્ષ્ય કેરા રે, ભેદ તો બાગી ગયો રે જ,
વણુની ગયાં સગાં બહાણાંમાંથી બહાલ. હે નૃસિંહ! ૧૧

કાવાગખી માયો રે, બાળને પેલે નહોં રે જ,
ધાવણ વણુ વણુસે કાંઈ બાળ,
મવન આપાને રે હાથે આપ' ઉછરે જ,
આથી વિવશ કયો કળિકાળ? હે નૃસિંહ! ૧૨

દોસ્તી તો દગાની રે, સગાઈ દગાઈની રે જ,
હુલ્યા હુલ્યા સાચાઈ કેરા સંબંધ,
સ્વાર્થને ધૂંસરે રે, બધામા આ બળદીઆ રે જ,
મેહની મહિરા ખોતે જન્યા અંધ. હે નૃસિંહ! ૧૩

કૃપટાઓ કુદે રે, સતીઓ સીકાપ છે રે જ,
નફ્ટ નરો થઈ બેઠા ન્યાન,
ઉજળા દુગોએ રે ઊર્વો ઉભરાઈ ગઈ રે જ,
ખૂન કમાવા લાગ્યા કસાલ. હે નૃસિંહ! ૧૪

જોગીઓ જગાવે રે, જર અને જોડો રે જ,
સન્યાસીએ માડયો હવે સંસાર.
ગૃથસ્થોએ માડો રે હવે બોખ માંગવા રે જ,
અવનિમાં અવળો વધ્યો આચાર. હે નૃસિંહ! ૧૫

બુઢાં ને રાડેલાં રે, લહાવા ચહે લમના રે જ,
 કુંવારાઓ છાનો સેવે બબિયાર,
 દંપતીના ચાતા રે, દેખ્યા છેડા છુટકા રે જ,
 ભણ્યાં ગણ્યાં ગંડુએ બાળ્યો એમાં સાર. હે તૃસિંહ! ૧૬

માયું પડયું નીચું રે, હિંચે થયા ટાંટીયા રે જ,
 નેવનાં તો પાણી પો'ઝ્યાં નજ મોભ,
 કળણુ કલિયું રે, ન્યાં ત્યાં બારે નમિયું રે જ,
 કામ ક્રોધ મોહ મત્સર મદ લોભ. હે તૃસિંહ! ૧૭

હે નાય! હવે આવો રે, લેઈ અવતારને રે જ,
 પ્રભુ! કાટવાસને દડે છે ચોર;
 દંભે થંભ રાખ્યા રે, ચારે દિશ વિજયના રે જ,
 કળિયે તો કીધું અધાર્ ધોર. હે તૃસિંહ! ૧૮

તૃસિંહ! દયાળુ રે, અમે તમ આશરે રે જ,
 રાખો રાખો સેવક નણી લાજ,
 સંઘવી થીશુ તો રે, અન્યને ના ઝોળખે રે જ,
 આપજી! બચાવો આ બુડવું જહાજ. હે તૃસિંહ! ૧૯

નવરાત્રનો ગરબો

[૧ પડવે માટે ગરબો : રાગ-પ્રુનમ ચાંદનીના]

આવો સતી-સિરોમણિ સખિયો, મરબે ખેલિયે રે,
 ગામ્રએ મહામાયા જગદંબાનો જયકાર;
 સકિં સાંખ્ય કરે તો મુખ-સાગરમાં રેલિયે રે. (૨૬)

હજળો આસો માસ પધાર્યો આ તિથિ ખેલોએ રે,
 નવસા નવરાત્રીના ઝોલજીવ બેડા સાર આવે. ૧
 રવામીની આગા લજ, સજ સુશોભ ચણગાર;
 સદગુણ ગરબો સિર ધરી, સદિવર યા દૃસિયાર.

- રમવા આધરાં થઈ બાળક રેતાં નવ મહેવીએ રે,
મહિપરિયે સાસરિયે સદિયર અહિ પતિયાર. આવો. ૨
- જશ ગાઇએ જગદબના, કરિયે સદ્ગુણ ગાન;
પવિત્ર ગ્રેમ વખાણિયે, વણિ સ્વદેશ અભિમાન.
જાન વિસારી ખાતું ગાતું નહિ મતિ ઘેલિયે રે,
જેથી જગમાં ચાય ન અપજસનો વિસ્તાર. આવો. ૩
- જમ આદિ શક્તિ ઉદય, મહેશ્વરી મહામાય;
હવે અમો બાળક ઉપર, માત કરો કરણાય.
આપો ભરતખંડને શુભ ફળ જયની વેલીએ રે,
આયોના કાર્યોમાં સદા પડો પોખાર. આવો. ૪
- સરસ્વતી વિદ્યાગ્રામી, સુનીતિ સન્મતિ જ્ઞાન;
આપોને અમ દેશને યાચુ એ વરદાન.
અટપટિ સુકિત સહજે આર્યજનો ઉઠીએ રે,
પ્રાચીન પૂર્વજ જેવો કરિ આપો અમ કાર. આવો. ૫
- દક્ષી દેવી લક્ષમાં, દ્યો ભારતની ભૂખ;
રિધ સિધ આપી આર્યને, સદાજા આપો સુખ.
અવિચળ વસો હિંદમાં વન, હવે અને હવેનીએ રે.
હૃદયે યાદ કરો અમ આર્ય વડિલોને ખ્યાર. આવો. ૬
- કૃપા કરિને કાલિકા, બાકુમળ લલિયાર;
આપીને લો આર્યને, રણુમા જમ જયકાર.
કે નવ વહિયે ક્રિદિ-રિપુ-મધનને નેળિયે રે,
હિંદુ ધિરથી ઉતરે મસ્કરિયોનો માર. આવો. ૭
- સંપ શાન્તિમાં સર્વને, સ્થાપો અતે આપ;
આર્યપ્રણયનો ઉદય કરિ, પ્રવય કરો સહ પાપ.
સંધવી આર્ય—સઘ નવ વહે બહેમને બહેળિએ રે,
એ વર માચી લેઇએ વિનવી વારંવાર. આવો. ૮

श्रोः

श्रीसनातनसमस्तहिन्दुधर्मसमा-अमदावाद.

॥ श्रीसनातनं भारतगीतम् ॥

अथ मङ्गलम्

पद्यम् १. राग : फल्याणः

श्रीगणाधिनायकं नमामि विश्ववन्दितम् ;

भारतीस्यरूपमिष्टमोदयोधनन्दितम् .

श्रीगणाधिनायकम्० (ध्रु०)

वेदनिधिविधिम् , सकलसर्जनेश्वरम् ;

नटघरं हरिं भजे, महानटं महेश्वरम् .

श्रीगणाधिनायकम्० ॥

श्रीसनातनभारतगीतम्.

पद्यम् २.

धन्दे पितरं धर्मम्, तदनु धन्दे मातरम् .

प्रथमं धन्दे पितरं धर्मम्, तदनु धन्दे मातरम् ;

भारतवल्लभां सुधान्नपूर्णाम्, तदनु धन्दे मातरम् ,

धन्दे पितरं० (ध्रु०)

स्पृष्टयास्पृष्ट्यविवेकः शक्तः ,

स्थूलो देहो यस्य व्यक्तः ,

तं परिचर्यापात्रम् ,

धन्दे शौचप्रभाकरम्. तदनु० १

अस्यामस्यविमर्शविधानम् ,

सूक्ष्मशरीरं सत्त्वनिधानम् ,

यस्य तिमिरहरशास्त्रम् ,

धन्दे ब्रह्मप्रभापरम् . तदनु० २

वंशविशुद्धिविवाहविवेकम्,
कारणवपुरपि धर्मनिपेकम्,
यस्य सुमङ्गलमात्रम्,
यन्दे भव्यं सुभास्वरम्. तदनु० ३

रागद्वेपरहितमभिजातम्,
वर्णाश्रमनियमनचिह्न्यातम्,
विश्वहितमहामात्रम्,
यन्दे श्रेयोमयस्करम्. तदनु० ४

अगणितभुवनजनैरतिचकितम्,
अवलोकितं स्तुतं सपुलकितम्,
तश्चामृतरसधात्रम्,
यन्दे चेतःसुभास्करम्. तदनु० ५

श्रुतिस्मृतिपुराणतन्त्रतत्त्वम्,
इतिहाससम्प्रमाणितसत्त्वम्,
सनातनं दृढगात्रम्,
यन्दे वर्चोयशस्करम्. तदनु० ६

सकलसदाचारसहस्राहम्,
विशदसद्विचारसुप्रवाहम्,
अनवद्यपुण्ययात्रम्,
यन्दे शुद्धं शिवङ्करम्. तदनु० ७.

संघवाहः

અથ મંગલાચરણનો

ભાવાર્થ:—

આખા વિશ્વપડે વંદાયલા શ્રીગણપતિને, તથા ઈષ્ટ આનંદ-
અને જ્ઞાનપડે પ્રસન્ન શ્રીભારતી દેવીના સ્વરૂપને પણ હું
નમસ્કાર કરું છું. (૩૦)

વેદના સાગર અને સૃષ્ટિ કરવાને સમર્થ એવા શ્રીથલા-
જીને, તથા સર્વ નંદામાં ઉત્તમ એવા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનને
તથા સર્વથી મોટા નટ શ્રીમહેશ્વરને હું બજી છું. ૧.

શ્રી સનાતન ભારત ગીતનો

ભાવાર્થ:—

પિતા ધર્મને હું વંદું છું, અને ત્યાર પછી માતાને હું
વંદું છું. પહેલાં તો પિતા ધર્મને હું વંદું છું, અને ત્યાર
પછી માતાને વંદું છું:—અમૃતથી અને અન્નથી ભરપૂર
એવી માતા ભારતભૂમિને હું વંદું છું. (૨૬)

જેનો પ્રત્યક્ષ સ્થૂળ દેહ તે સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય બાબ-
તનો સમર્થ વિવેક છે, તે સેવવાને યોગ્ય તથા પવિત્રાચારના-
પ્રભાત-સૂર્યરૂપ પિતા સનાતન ધર્મને હું પ્રથમ વંદું છું,
અને ત્યાર પછી માતા ભારત ભૂમિને હું વંદું છું. ૧.

જેનું સત્ત્વ ગુણના ભંડારરૂપ સૂક્ષ્મ શરીર તે ભક્ષ્ય અને
અભક્ષ્યના વિચારનું વિધાન છે, કે જે તમોગુણનું નિવારણ
કરનાર શાસ્ત્રરૂપ છે, બ્રહ્મસાક્ષાત્કારપરાવણ પિતા સનાતન
ધર્મને હું પ્રથમ વંદું છું, અને ત્યાર પછી માતા ભારત
ભૂમિને હું વંદું છું. ૨.

જેનું કારણ શરીર પણ ધર્મના આધાનવાળું અને
વંશની વિશેષ શુદ્ધિવાળા લગ્ન વિવેકવાળું છે, તે સમગ્ર શુભ
માંંગલ્યસ્વરૂપ ભગ્ય અને મુપકાશ પિતા સનાતન ધર્મને

હું પ્રથમ વંદું છું, અને ત્યાર પછી માતા ભારત જ્ઞામિને
હું વંદું છું. ૩.

રામદેવશ્રી રહિત અને હિમ્વ કુળમાં જન્મેલા, વર્ણ-
ધર્મના નિયમે ચત્રાવવામાં વિખ્યાન, સમગ્ર વિશ્વના કિતની
બાબતોમાં સર્વોપરિ અધિકારી તથા શ્રેયને અને પ્રેયને
કરનાર પિતા સનાતન ધર્મને હું પ્રથમ વંદું છું, અને ત્યાર
પછી માતા ભારત જ્ઞામિને હું વંદું છું. ૪.

અસંખ્ય જીવનોના નિવાસીઓ વડે અત્યંત આશ્ચર્ય-
પૂર્વક જોવાયેલા, અને રામાંચપૂર્વક સ્તવયેલા, અને અમૃત-
રસને ધારણ કરનાર પાત્રરૂપ, તથા અંતઃકરણના સૂર્યરૂપ
પિતા સનાતન ધર્મને હું પ્રથમ વંદું છું, અને ત્યાર પછી
માતા ભારત જ્ઞામિને હું વંદું છું. ૫.

શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ અને તંત્રના તત્ત્વરૂપ, તથા ક્ષાંત-
હાસસિદ્ધ જોતું સત્ત્વ (સામર્થ્ય) છે એવા, તથા સનાતન,
તથા દૃઢ આત્મજ્ઞાના, તથા વર્ણસ્ત્ર (તેજ) અને યશ આપ-
નારા પિતા સનાતન ધર્મને હું પ્રથમ વંદું છું, અને ત્યાર
પછી માતા ભારત જ્ઞામિને હું વંદું છું. ૬.

સર્વે સદાચારોના સંધને દોરનાર તથા નિર્મલ સદ્વિચા-
રના પ્રવાહરૂપ, તથા તદ્દન બોડખાંપણુ વિનાની પવિત્ર યાત્રા
ઐટલે પદ્ધતિ છે જેની એવા, શુદ્ધ અને પરમકલ્યાણકારી
પિતા સનાતન ધર્મને હું પ્રથમ વંદું છું, અને ત્યાર પછી
માતા ભારત જ્ઞામિને હું વંદું છું. ૭.

સંભવી,

સ્વર્ગસ્થ નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીનું સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર

-લેખક: સ્વધર્મ હુરંધર શ્રીમાન રતિલાલ મનસુખરામ પટેલ
માતૃદેવો મવ । પિતૃદેવો મવ । આચાર્યદેવો મવ ।

(તેતિરીયોપનિષદ-શિક્ષાવધો)

કુટુંબ પરિચય અને પૂર્વજોનો ઇતિહાસ

સ્વર્ગસ્થ સંઘવી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસના વડાદાદા શ્રી. ગોવર્ધનદાસના પૂર્વજો અમદાવાદ પાસેના ગંગાડ (ગાંગાડાવ)માં પ્રથમ આવી રહ્યા હતા. પરેલાંના સમયમાં એમની ઝાતિ શ્રી. હર્ષદંશી લેહણ દાત્રિયની ગણતરી હતી. વર્તમાન સમયમાં એમની ઝાતિ લેહણ પાટીદારને નામે પ્રસિદ્ધ છે. સંઘવીજના પૂર્વજો શ્રી ગોવર્ધનદાસે અમદાવાદમાં આવી પોતાના પુરુષાર્થથી અમદાવાદમાં રેશમના ઉદ્યોગનો પાયો નાખ્યો હતો. અને રેશમના વહેપારીઓ ને તાગીઆ એ નામે ઓળખાવ છે તે તાગીઆના મહાજન ॥ પંચ શેડીઆમાં મુખ્ય શેડ સ્થપાયા હતા. ત્યાર પછી શ્રી ગોવર્ધનદાસે સ્થાપેલી શ્રીમંતાઈ અને પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરીને તેમના પરમ બગવદ્ બકન પિતામહ શ્રી ચતુરદાસ સંઘવોએ શેડ ગોવર્ધનદાસ બગવાનદાસ મધિયાના નામની તેમની પેઢીને વધારે પ્રસિદ્ધિમાં આણી હતી. સંઘવીજના દાદા શ્રી ચતુરદાસ શ્રી ડાકોરનાથ રજુઠોડરાવના પરમ બકન હતા. તેઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી શ્રી ડાકોરનો સઘ દરેક પુનમે કાઢના તેથી તેઓ સંઘવીને નામે પ્રસિદ્ધ છે. અને ત્યારથી તેમનું કુટુંબ સંઘવીના ઉપનામથી ઓળખાવા લાગ્યું. શ્રી રજુઠોડજના અનુગ્રહથી અમદાવાદની લેહણા ઝાતિના સુપ્રસિદ્ધ અગ્રણી શ્રીમંત શેડ શ્રી લાલદામ રાવજના પુત્રી શ્રી ઇચ્છાબાઈથી સંઘવીજના પિતા શ્રી પુરુષોત્તમદાસનો જન્મ થયો હતો. એકના એક અને લાડકવાયા પુત્ર તરીકે પોતાને ઘેર અને મોસાળમા લાલદાસ રાવજને ત્યાં પુષ્કળ ધન હોવાથી તેમના પિતા વૈભવ ભોગી અને ઉદાર સ્વભાવના થયા અને આને પશુ તેમને લોકો પુરુષોત્તમનામ એ નામે હજી સંબારે છે. સંઘવીજના પિતાશ્રી દેદ નિશ્ચયવાળા અને ઉદાર સ્વભાવના હતા. તેઓ બહાર જતા ત્યારે કંઠોટો મારીને ધોતીનું પહેરતા. અંગરથુ અને પાંચડી પહેરતા

અને હાથમાં લાકડી રાખી ઘોડી ઉપર સ્વાર થઈને ફરવા જતા. ડોહની નજર ન લાગે તેથી ગળામાં કાળો દોરો પશ્ચુ રાખતા હતા.

મહાત્માના વરદાનથી જન્મ-સ્વર્ગસ્વ સંઘવીજી નગીનદાસ પુરોગામદાસનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૪, સપ્ત ૧૯૨૦ ના ચંદ્રતર વદી ૧૩ ને રતીવાર થયો હતો. કહે છે કે તેમના પિતાથી પુરોગામદાસનો આશરે આવીશ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યાં સુધી ડોહ સંતતી નહોતી અને તે કાલજીથી તેમના પિતાએ પાંચ પત્નીઓ કરેલી. તેમના પાંચમા છેલ્લા અ. સૌ. મહાકોર બાઈ હતા. પુત્ર ન થવાથી અમારા પિતાને દત્તક લેવાની વિચારણા ચાલતી હતી. દરમ્યાન તેમના માતા શ્રી મહાકોર બાઈને અનાયામે અમદાવાદમાં ધીકાટે નવતાડની પેશના મટોડે રહેતા એક પ્રસિદ્ધ યોગીશ્વર હીરાપુરીજી મહારાજ મળ્યા હતા અને તેમને એક પુત્ર થવાનું વરદાન આપ્યું હતું. એ પછી મહાકોર બાઈ પોટે મધરીજીનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. કહે છે કે જન્મ થવા પછી સંઘવીજી ૭ માસ સુધીની ઉંમરમાં અલ્પ ઉધાડમાં વિના અને હાથ જોડી નમસ્કાર સુદા બાધી પડ્યા રહેતા હતા. ૭ માસની ઉંમરે એક દિવસ સવારના એક તેજનો ગોળા ફેવસેવાના મેડામાંથી બહાર થતે જતો તેમના માતૃશ્રીએ ચોક્કમાંથી જોયો અને તે જ દિવસથી મધરીજીની આપ્તો ઉડડી ગઈ. અને તે વખતે જ સંઘવીજીના કપાનમાં તાજાં કોરાં કદાવું તીલક અને પારણામાં આજી બાજી વેરામણ કદ જોઈ તેમના માં ઘણું ચક્રિત થયા. પાંચ વરસની ઉંમર સુડી નાનપણમાં તેઓ વખતો વખત ઘણા માદા પકના હતા. તેથી તેમની માતા ઘણી દવા કરતા અને ચિતાતુર રહેતા અને તેમને માટે પોતાના ઘણા પૈસા દવામાં ખર્ચતા હતા. સંઘવીજી વખતો વખત માદા પડવાથી તેમનો તાગીપત સંબંધી તેમની માતાને ઘણી જ ચિતા રહેતી હતી.

બાળપણમાં લગ્ન-સંઘવીજી એક પ્રતિષ્ઠિત ધનવાન અને કુળવાન કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા તેથી તેમના માતા પિતાએ તેમની શાંતિના જ વાખાલીના પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાં શ્રીમતી મહાલક્ષ્મી ગોરી

સાથે તેમની ત્રણ વર્ષની વયે લગ્ન કરી લ્હાવે લીધે હતો. અને અગીયાર વર્ષની નાની ઉંમરમાં સંઘવીજીએ પહેલી જ વારનો સંસાર માંડ્યો હતો. આ તેમની પસંદગીનું લગ્ન નહિ હોવા છતાં તેઓ સુખી હતા. તેમના આ પ્રથમ પત્નીથી એક પુત્ર થયો હતો જે બાળ્યાવસ્થામાં એક વાર માતાના ખોળામાં રમતો હતો ત્યારે એક સાધુએ આવી કહ્યું કે બચ્ચા હજી તું જીવતો છો એમ કહી ગયા પછી તેમનો પુત્ર થોડા જ વખતમાં ગુજરી ગયો હતો. અને ધર્મ પત્ની પણ ૧૯ વર્ષની બર યુવાવસ્થામાં જ ગુજરી ગયા હતા.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં શ્રી નીતિવર્ધક સભાના પ્રમુખ પાંચ વર્ષની ઉંમરે તેમના પિતા જે નિશાળે બણેલા તે શ્રી નાનશા મહેતાની ગામઠી નિશાળે દોઢ વર્ષ લગી બણવા મૂક્યા; પરંતુ ઘણી જ જડતા અને ભુદ્ધિ યત્નતાને લીધે કંઈ જ નહિ બણી શકવાથી તે નિશાળેથી છડીને તેમના માતૃશ્રીએ મૂળ્ય શ્રી શામારામ ગણપતરામની ગામઠી નિશાળે મૂક્યા. તેમના આ મૂળ્ય આઘ વિદ્યા શુદ્ધિ ધણી પ્રયત્ને દોઢેક વર્ષમાં નામા લેખાં લગી બણાવ્યા. ત્યાર પછી સરકારી ધોરણ પ્રમાણે તથા અંગ્રેજી બણાવવાને તેમના પિતાએ રા. રા. દુર્ગાઈકર મગનલાલ આસ્તરને રાખેલા તેમણે ગુજરાતી પાંચ ચોપડી ઘેર પુરી કરાવી હતી. અને દસમે વર્ષે બીજા નંબરની બીજી શ્રેણીમાં બણવા ગયા હતા અને પરાણે પહેલું ધોરણ પાસ કરેલું; ત્યાં લગી તેમનો અભ્યાસમાં મંદના હતી. માતૃશ્રી અબણ હતા પરંતુ તેમના મોઢે જીવન કવિઓનાં ઘણાં કાવ્યો અને રાસા મ્હોઢે હોવાથી રસપૂર્વક સાંભળવાથી તેના અતુકરજ્ઞ રૂપે જોડકણાં જોડી કાઢતા આથી સંઘવીજીને તેમના માતૃશ્રી તરફથી બાળપણમાં જ ધર્મ ભક્તિ અને શ્રદ્ધામય શિક્ષણ મળ્યું હતું. જીવન સાદુ અને શ્રમશીલ ભોગવવાની પણ નાનપણથી જ રેવ પડી હતી. તેમના પિતાશ્રી સ્વભાવે ઉદાર તથા સમર્થ શ્રીમાન હતા; પરંતુ સ્વભાવે ઉદરસ્વભાવના હતા તેથી ઘરમાં કલેસ વખતો વખત થતો હતો. બારમા વર્ષે અંગ્રેજી બીજા ધોરણમાં ગયા પછી તેમની ભુદ્ધિ

અભ્યાસમાં જરા સતેજ થવા લાગી અને ચૌદ વર્ષની ઉંમરે વિદ્યા-
ર્થીઓએ સ્થાપેલી શ્રી નીતિવર્ધક સભામાં ગેઝાર યુધ્ધ વ્યાખ્યાનો
કરવાથી સભાસદોએ તેમને તેઓના પ્રમુખ તરીકે નિમ્ત્રણ હતા.

જીવનની સાદાઈ—સંઘવીજીમાં ઘણી સાદાઈ હતી અને ઘણા
કરકસરીયા હતા. સ્વખર્ચે જાણી જતાં હોંશીયાર હતા. તેમનો પહેરવેશ
તદ્દન સાદો અને ગૃહસ્થને શી જે તેવો હતો. ઘરમાં તેમજ બહાર
જતાં ચારે છોડે ધોતીકુડું અને પહેરણુ પહેરતા. બહાર જતી વખતે
મક્ષમસનું પહેરણુ ખેસ અને પાલડી ધાલતા. અને હાથમાં ચાંદીની
ખોલીવાળા નેતરની વાહડી રાખતા. બહાર જતા કેટલીક વાર અંગરખુ
કસોવાળું કબૂત્રું ખુલ્લું રહે તેથી વર્ષો સુધી હમેશાં પહેરતા. પથુ
છેવટના વર્ષોમાં જનના સુધો લાંબો સરેલ કેટ પણ પહેરતા. કપડા
મંગાવવા અને શીવકાવવાની ખટપટ તેમના ધર્મપત્ની જ કરતા. તેઓ
શિયાળામાં ઘરમાં મફદે શાવ ઝોડના આખે જોવાના તેમને ચરમા
રાખવા પડતા પણ વાંચતા ચરમાની જરૂર પડતી નહીં. ઇસરમાં પોલીસ
કમીસ્તરના ઉચ્ચ ઝોખે હતા ત્યારે તેઓ કેટ, પાટલુન અને દેટો
ધાલતા. નેઓ પત્રે સ્ત્રીપર અને કેટલીયવાર મારવાડી જોડા પહેરતા.
કપડા ધોયેના પહેરતા. પથુ અદુ સદામધ અચ્છી કરાવેલા પહેરવાની
ખામ ટેવ નહોતી. ગમે તેવા નાના મોટા યાત્રી અયાત્રી સુખીદુઃખી
માથે ખેસતા ઉઠતા અને વાતચીત કરતા. ઘેર ઘોડાચાડી દોરા હતા
જવા આવામાં પોને જાએ જ તેનો ઉપયોગ કરતા. પત્રે ચાવી જતા.
રોયનથી મામાનનું પોટલું પોતાના હાથમાં લેઈ ઘેર આવતા. ગમે તેવી
નાનો મોટી મુલાકાતી ઘડ કલાસમાં જ કરતા. જ થો કલાસ દોષ તે
તેમા પણ તેઓ કરવા કહેતા હતા. જનતા સુધી દવા દેશી વૈદ્યની
જ કરતા. પોતે કદી હવા ખાવા જતા નહી; તેમના મુંબઈવાળા
મિત્ર હીરાલાલ ડાળાભાઈ નાણાવટી સોલીસીટર પોતાની સાથે
જાનગોળીના આનંદ માટે સંઘવીજીને લેઈ જતા ત્યારે જ માત્ર
તેમનો માથે સેક-ક કલાસમાં મુલાકાતી કરતા.

દિનચર્યા—સંઘવીજી પ્રાતઃકાળે ધ્યાન મુહૂર્તમાં ઉઠતા. અને
દાનધુ પાણી સોય આદિથી પરવારી કસરત તથા મેળના આસનનો

ક્રમ નિયમિત કરતા હતા. પછી રનાન કરી ગો દુગ્ધપાન
 અગર ગરમ મસાનાનો ઉકાળો લેતા. પ્રાતઃ સંધ્યા, મધ્યાહન
 સંધ્યા, પિતૃતર્પણ પુરુષ સુક્ત આદિનો પાઠ અને ગાયત્રી-
 મંત્રનો જપ વૈશ્વદેવ વિગેરે સવારના કરતા. નિત્ય કર્મ કાર્યવશાત
 સહોપમાં અથવા મોડા સુધી પણ ઠોઠ ઠોઠ વાર કરતા. સંધ્યાપૂજા,
 પ્રાણાયામ આદિ તેમના ધર્મપત્ની હરિમંગલા પણ કરના. અને
 તેઓએ અમને અને અમારા છોકરાઓને પણ વસોપવીત સંસ્કાર
 અપાવેલો. બોજન સવાર સાંજ એ વખત કરના. વચમાં બાગે જ કંઈ
 ખાતા. બપોર પછી ચાહ કદી પીતા નહિ. બપોરે આરામ લેત્ર લેખ
 અને ઠોઠને પત્રાદિ લખતા અગર વાંચતા. ગમે તે સમયે મનમાં
 રઠૂણી આવે ત્યારે પણ લખતા અને વાંચના. કાર્ય પ્રસંગે બહાર જતાં
 ત્યારે હમેશાં આલ્લો કરીને જ જતા. કદી રણુછોડત, બદ્ધચરાત,
 બદ્ધકાળી માતાના દર્શને જતા. પંચાવતન દેવતાને માનતા હોવાથી
 રરનામાં જતા આવતા ઠોઠ પણ દેવમંદિરે નમસ્કાર કરતા.
 હાથમાં છત્રી કે લાકડી સિવાય બહાર જતા નહિ. અને ગળવામાં
 એક સાર મોઢુ ચપ્પુ પણ હમેશાં રાખતા. સાયંકાળે વહેલા અગર ગમે
 તેટલા મોડા આવે તો પણ સાયં સંધ્યા કરવા કદી ચુકતા નહિ.
 સાંજે વધારે જૂખ હોય તો જ બોજન લેના, નહિ તો એક શેર
 ગાયત્રું દૂધ હમેશા લેતા. તેમના બાપ દાદાના સમયથી ગાયના ખાસ
 ઓરડીમાં ગાય રખાતી અને તેઓ પણ રાખતા તેનું દૂધ પીના. તેઓ
 ખાંડનાં મીલના કામે બહારગામ જતા ત્યારે ત્યાં સવારના પૂજા કરતી
 વખતે ચૂના ઉપર ટોકળી જનાવતા. પૂજા અને ટોકળી બન્ને સાથે રતા
 તે ખાંડ લેત્રને પછી કામકાજ કરતા. એમ તેઓ કલમ કડાજો અને
 બરછીનો ઉપયોગ સારી રીતે કરી જણતા. આ ત્રણે દરેક મનુષ્યને
 જરૂરી હોવાનું પણ કહેતા હતા. સામાન્ય રીતે રાતના ૬ થી ૧૦
 વાગતા સુતા. જરૂર પડે બાર વાગ્યા સુધી ઠોઠ કાર્ય પ્રસંગે જાગના.
 બપોરના પણ કદી સુતા. પરન્તુ તેમની સુતાકાન પ્રથમથી ખમર
 આપ્યા સિવાય ઠોઠ પણ ગમે તે સમયે લેત્ર ચાકતું. પત્ર આદિ માટે

લેખો નિમિષ પુસ્તક વિગેરે લખવાનું રાત અગર દિવસના ગમે તે સમયે ધાર્યું માપસર ચેજની ગણતરીથી લખતા. તેમને કદી શુદ્ધ કે છાપવા જેવું કરીને ફરી લખવું પડતું નહિ. કાવ્યો અને પદ્યો-ગરબીઓ ગમે તેવા કદીલું અને નવા રાગો બનાવીને સંસ્કૃત, હિન્દી, ગુજરાતી આપામાં લખતા તેઓ કંઈ પણ મોજ ખાતર નકામા કરવા જતા નહિ.

મત્ર સિદ્ધિ-સત્તરીજી બાગપણ્થો જ સરસ્વતીના ઉપામક હતા. અને ઘંટાકરણનો મત્ર સાધ્યો હતો. એ સિવાય પણ સરસ્વતીને પ્રસન્ન કરવાને કેટલાક મત્રો તેમણે સાધ્યા હતા પણ મુખ્યત્વે તો તેઓ ગાયત્રી મત્રનો જ જપ કરતા હતા. અને બીજાને કરવાને કહેતા હતા. તેમને હાથ પગના વાસુના દરદને મટાડવા રાત્રણનો મત્ર, આદા શીશી-અડધી યાજુના માથાના દુખાયા માટે આદા શીશીનો મત્ર, ચીંછી કરડવાનું દર્દ મટાડવાને વીંછીનો મત્ર, નાના જોડરાતી વરાધ મટાડવા વરાધનો મત્ર વિગેરે અનેક મત્રો તેમને સિદ્ધ હતા. આ બધા મત્રોને તેઓ ગ્રહણ અને કાળી ચૌદશને દિવસે ખાસ સાધતા. કાળી ચૌદશે દેવીની ઉપાસના રાતના મોડા સુધી કરતા ઉપરના દરગીઓને મત્રોથી મત્રવાથી તેમના દર્દો જરૂર મટતા હતા.

માતૃભાષાવાત્ સંસ્કૃતનું અધ્યયન-તેમના ખાનગી શિક્ષક શ્રી દુર્ગાચક્ર મારતરે પરચુરણ વાચનનો એટલો બધા શોખ કરાવેલો કે જ્યાં ચૌ-વર્ષની ઉમરમાં શ્રી આપારાવ બોળાનાથ લાયબ્રેરીના થણા ખગ પુસ્તકો વાંચી નાખ્યા હતા અગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં હાઈસ્કૂનમાં જવાયો સંસ્કૃત બણવાનું આશુ, પરંતુ શુદ્ધિની મદતોને લીધે અધરૂં લાગતું અને આવડતું નહીં તેથી વે. શા. સપન પૂજ્ય શ્રી ખારકરાવ શાસ્ત્રીએ પોતાને અપયસ મળે તેથી સંસ્કૃત છોડીને કારસી બાધા લેવાને આજ્ઞા કરી એક બાજુથી બીજી બાજુ તરીકે સંસ્કૃત ના શીખે તો ઘરમાંથી માતા કાઢી મૂકે અને બીજી બાજુથી સંસ્કૃત નહિ આવડવાથી કતાસમાંથી માસ્તર કાઢી મૂકે, આથી સંઘવીજીની મુઝવણ તે વખતે વધી પડી હતી. આ સંજોગોમાં તેમના ગુજરાતી આપાના માસ્તર અક્ષરધામવાસી સુપ્રસિદ્ધ કવિશ્વર શ્રી દલપતરામ

ડાહ્યાભાઈ કે જમના કાળ્યો માટે સંઘચીજીને ધણું માન હતું તેમના ભૂત નિર્ગંધમાના વિદ્યા આપનાર ઘંટાકરણના મંત્રનો પ્રયોગ કર્યો હતો; તેથી તેમને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ઉપજવા લાગ્યું હતું. અને સંસ્કૃત વિદ્યાના સંસ્કાર જાગૃત થયા હતા. આથી શાસ્ત્રીજીની કૃપા વધવા લાગી હતી. વે. શા. સં. શાસ્ત્રીજી શ્રી ભારકરરાવે કોમુડી બજારવાની કૃપા કરવાથી આખરે સંસ્કૃત ભાષા તેમને માતૃભાષાવત્ સિદ્ધ થઈ હતી. અને સંસ્કૃતભાષામાં શુદ્ધિપ્રવેશ સારી રીતે થવા લાગ્યો હતો. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષામાં સારી રીતે પ્રવેશ થવાથી અને સાધુઓના સમાગમથી તેમજ તુલસીકૃત રામાયણ વાંચવાથી હિંદુસ્તાની ભાષા પણ સ્વાભાવિક રીતે આવડી ગઈ હતી.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના અગ્રેસર શિષ્ય-વૈદિક સિદ્ધાન્તનું સમગ્ર રહસ્ય અને ગોપ શાસ્ત્રનો અનુભવ દર્શાવે અને આત્મ સાક્ષાત્કાર કરાવે એવા ગુરુની શૌધમાં સંઘચીજી હતા. તેવામાં વડોદરાવાળા સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી મહારાજનો અનુકૂળતાના સમયે મેળાપ થતા મમથ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી સાથે પ્રખર વાદવિવાદ થયા પછી તેમણે તેઓશ્રીનું શરણ મળ્યું હતું અને તેમના પ્રત્યે સમરત જીતન પર્વત અવળા ગુરુભક્તિ અને શ્રદ્ધા અગ્રેસર શિષ્ય તરીકે અગ્રેડ રહી હતી. સંઘચીજીએ કરેલા ગુરુ માતા પિતાને પસંદ નહોતા પરંતુ પ્રત્યક્ષમાં તો તેમનું સારું સન્માન કરતા હતા. સંઘચીજીનું જ્ઞાન તેમના ગુરુની કૃપાને જ આભારી હતું. વીરમગામ સાધન સમારંભમાં તેઓએ અષ્ટાવધાન કરેલ. શ્રી શ્રેયઃસ્થાવક અધિકારી વર્ગમાં સંઘચીજી એક અગ્રેસર મહાન શિષ્ય હતા. તેમની લખેલી આરતી અને છંદી પૂજન સમયે આગે પણ બોલાય છે. સંઘચીજીએ લખેલા શ્રી સદ્ગુરુમહિમનઃ- રતોત્તમો પાઠ શ્રેયઃ સાધકો આગે પણ બક્તિ અને શ્રદ્ધાપા કરે છે. તેમણે પોતાના ગુરુની પુત્રી ભારતીદેવીને પોતાને ઘેર આખરની રિયતિમાં રાખી સેવા કરી કરાવી હતી. સંઘચીજીએ ગુરુપુત્ર થી સુરેશ્વરાચાર્યજીની શિક્ષા સંબંધી યોગ્ય લક્ષ આપ્યું હતું; અને તેમના પરોક્ષ પ્રસંગે અગ્રેસર ભાગ લીધો હતો; તેમની પોતાને ઘેર વાજતે ગાજતે

શ્રી. નગીનદાસ સુધવી સમારકે ગ્રંથ

અધ્યક્ષ અધિકારી વર્ગના
આચાર્યશ્રી શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પિતાનો કૈલાસવાસ-ઘડના મહારાજ થી કેસરીસિંહજીને કૈલાસવાસ થયો. અને સંઘવીજીના પિતાશ્રી પણ પ્રીમાર પડ્યા. પિતાએ પોતાની મીનકતનો અને રેશમની દુકાનનો વહીવટ વિગેરે સંઘવીજીને સોંપ્યો. અને તેમના ધર્મપત્ની મંગળા ગૌરીએ વહીવટ ચલાવવામાં પુરતો સાથ આપ્યો. થોડા જ સમયમાં તેમના પિતાનો કૈલાસવાસ થયો. તેથી સંઘવીજીએ ઘડ રાજ્યની નોકરી છોડી હતી પણ તેમને નોકરીએ ફરી માન સાથે બોલાવવા છતાં ગયા નહોતા.

વિદ્યાર્થી જીવનના તંત્રી અને મુખ્ય લેખક-સંઘવીજીએ અમદાવાદ આવીને રજા પછીથી સને ૧૯૦૧ માં સામાજિક, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય ચળવળ ગુજરાતમાં ચલાવવાને સાક “વિદ્યાર્થી જીવન” નામનું માસિક તેમના તંત્રીપદે શરૂ કર્યું. જેમાં મુખ્યત્વે તેઓ જ લેખો લખતા હતા. જેના પ્રથમ પ્રકાશક નાયલાલ રંગીતદાસ સુરતી બસવા હતા. અને પછી ત્રવાડી અંગાવાન નરસીલાલ કપડવણજી કરે હતા. છેવટના થોડા હિમતલાલ મજવદનજી વીમલવાળા હતા. આ માસિકમાં સ્વદેશ, સમાજ, અને ધર્મ તથા કર્તવ્ય સંબંધી લેખો આવતા. તેમાં રાષ્ટ્રીય દાબો, દિવાનો, હાલરકુ, ખરી ભક્તિ વિગેરે મંબંધી કાંચો લખાયા છે જે તે વખતના સ્વદેશ કીર્તનમાં પણ છપાયા છે. તે વખતે પ્રો. સ્વામિનારાયણ વિગેરે બરસભામાં તે માઇ સમાજમાં જનગૃતિ આણીતા. સને ૧૯૦૨ થી ૧૯૧૨ સુધી દેશમાં સ્વદેશી ચળવળ અને રાષ્ટ્રીય જનગૃતિનું મોટું મોજી ફરી વળ્યું હતું. આ માસિક સને ૧૯૦૬ માં બંધ પડ્યું હતું.

ખાંડની મીઠુના એજન્ટ-ઘડમાં રેવન્યુ કમીશનર તરીકે શેરડીના પાક સંબંધી કરેલા અબાસના પરિણામે સ્વદેશીના જુરમાંમાં સંઘવીજીએ લોકોને પવિત્ર દેશો ખાંડ ગણે તેથી મેમર્મ નગીનદામ હરગોપિંદલાસનો કંપનીના નામથી ઘડ નરેશના નામ ઉપરથી થી કેટલે ઇન્ડિયન ક્યુરર એન્ડુ ફેક્ટરીમાં કંપની લીમિટેડ આશુરોડમાં અને ૧૯૦૭ માં કાઠી અને તેમજે દેશો ખાંડ બનાવવાનું કારખાનું કાઠ્યું હતું. ગોળનો ખરીદા સાથે સંઘવીજી

કાનપુર, બીકાર આદિ સ્થળે જતા. વળી માઉન્ટ આણુ ટ્રાન્સપેટ કંપની નામનો એક બીજી કંપની આણુરોડથી માઉન્ટ આણુ પેસેન્જરો યાત્રીઓ તથા મલને લઈ જવા લાવવા કાઢી પણ મધવીજીનો ધધામા પુરતો લઈ ઠી ન રહેતો હોવાથી કાલ્યા નહી અને ધધાની ગુચરખમા પડેલા ધધાની કડાકૂટમાથી સધનોજીને મુબમવાળા તેમના મિત્ર શેર હોરાલાલ કાલામાઈ નાથાવટી સેનોરીસીટરે છુટા કર્યા હતા.

ઈંગ્લિશ દ્વારા સ્વદેશ સેવા—ઈ. સ. ૧૯૦૪થી ૧૯૧૨ સુધીમા આખા દેશમા રાષ્ટ્રિય પ્રવૃત્તિ જોરે શોરથી આવતી હતી. લોર્ડ કર્ઝને જગાળના ભાગલા કર્યા હતા. આથી કૃતિકારોઓ અરવિંદ ધોપ 'ખુશામ જોઝ, કનેવાનાન દત્ત વિગેરેની પ્રવૃત્તિ જોરમા આવતી હતી. જોરા અધિકારીઓ ઉપર ભોજ ન ખાતા' દેશમા રાષ્ટ્રિય જનમૃતિનુ પ્રચલ મોજુ ફરી વળુ હતુ. જંગાળના ભાગના રેલ કરવાને અને દેશ સ્વત્ર કરવાને 'લોકમાન્ય તિલક, લાલા લજપતરાય, બીપીનચંદ્ર પાન, અરવિંદ ધોપ વિગેરે દેશ નેતાઓએ દેશમા સર્વત્ર રાષ્ટ્રિય અદોક્ષ કરી પ્રજામા જનમૃતિ આણી હતી. સ્વદેશોની અગવળ ધિગીશ માનના બાંદરકાર સાથે જોરથી આવતી હતી. આ સમયે ગુજરાતમા રાષ્ટ્રિય જનમૃતિ આવી હતી સ્વદેશીની અગવળને લેઈને અમદાવાદની મીતોને જ રો વાલ મળ્યો હતો. સધનોજી લોકમાન્ય તિલકના અનુવાચી હતા તેઓ ગુજરાતના તિલક કહેવાતા હતા કેએમ શુ છે? શા માટે સ્થપાઈ છે? તે સળધી મુગઈ સમેત આખા ગુજરાતમા ઠેકાણે ઠેકાણે જાણ્યો આપી સમજાવતા હતા. સને ૧૯૦૬મા મુરતમા કેએમ તૂડી ભાગતા ચયા, તે વખતે મચાન જહાન બે પડો ખુદની રાંતે બહાર આખા મધવીજી તિલકના જહાન પડે રહ્યા હતા ચિત્રાજી જયંતિ અને મણેશ મહોલસવ જેવા રાષ્ટ્રિય તહેવારો વડોતરા મહેસાણા, મુગઈ વગેરે સ્થળે ઉજવાતા ત્યાં તેમના બાપણો જનમૃતિ લાવતા તે વખતનો રાષ્ટ્રિય અગવળમા સધનોજી સાથે જ કે. માવનકર, ઝો. રસમિનારાયણ, જીવણરાય વગરોય દેવાઈ,

“ધીમહાકાવ” માસિકની સ્થાપના કરી પ્રથમ તંત્રી બન્યા અને એક વર્ષ સગી ચલાવ્યું. પ્રથમ વરસમાં જ મહાકાવમાં આવના આધ્યાત્મિક લેખ આદિથી આખા ગુજરાતમાં તેની સારી પ્રસિદ્ધિ થઈ હતી. પરંતુ 14વિધ મંજોગોથી વધેલા કુટુંબકલેશને લીધે શ્રી મહાકાવનું તંત્રીપદ તેમને છોડવું પડ્યું હતું. અને સાશર શ્રી મનસુખરામ સુવર્ણમની બનામણથી ઇડર રોડમાં નોકરીએ ગયા હતા.

ઈડરના મહારાજ અને પ્રજાના પ્રીતિપાત્ર—સંઘવીજી નોકરી છોડી ઇડરથી અમદાવાદ આવ્યા અને ગેમર્મ પાસે સંઘવી એન્ડ કંપનીના નામથી દરિયાકંઠે કરણાકંઠે, સંઘવી નગીનદાસ પુત્રોત્તમદાસ, બસુભાઈ દત્તેચંદ્ર કારભારી, રૂસ્મનજી અરપંડી આર. જી. શેઠના માથે મળી જાપાનથી રંગ, છત્રી વગેરે કંલરી માલ મંગાવવાનો કાલો કર્યો હતો. જેમા આયરે સાડા હજારનું મોટું જુકયાન ચલાવી પિતાના ઉપ રરખાવને લેખને કુટુંબ કલેશ દૂરો પાડો થયો હતો. સંઘવીજી ધનવાન હોવાથી અને તેમના નામની દુદીએ આવનાથી પિતા પાસેથી જુકયાનોના કપીવા લેખ ચુકવવા પડ્યા હતા. આ કલેશમય સ્થિતિનો ખમ તેમના કદરદાન ઈડરના મહારાજ સર શ્રી કેમરીનિંદજીના જાળવામાં આવી. તેઓએ તેમને પાઠાઈડર નોડગીમા બેમાત્રી લીધા. જ્યાં મહારાજશ્રીના કેમામવાસ સુધી આયરે બાર વરસ નોકરી કરી. નોકરી દરમ્યાન માંજીરદેડ, પોલીસ કમીશનર અને રેવન્યુ કમીશનરના ઉચ્ચ જોગે પ્રમાણિકપને હેતુ સુધી રજા હતા. સંઘવીજીએ એક પ્રમાણિક ન્યાયાધીશ તરીકે મહારાજ સાદેખના આગળ તેમના સમાને ગુન્દેમ ર તરીકે રજૂ કરતા મહારાજએ તેમની ઘણી કદર કરી હતી. સંઘવીજી જેમકાનમાં રહેતા તેમા આજવાનથી મુકુ પામેસો માજીમ બીજાને નડતો હતો તે િ સંઘવીજીને ખમર પડવાથી જી જલસાના રિયારમાં હતા; પણ સંઘવીજીની પવિત્રતા પૂજવાડ કાવાન વિમેરેને દેખે તે તેમનાથી મંજુટ અને સુખો દોવાનું તેને તેમને જાણ્યું હતું. સંઘવીજીના ધર્મપત્ની દિગ્ગજાન અને જલસા હતા.

ઈડરથી એકલા ઘેર આવતા ત્યારે ઇડરના જંગલોમાંથી માકામાં બેસી આવતા ત્યારે માથે ચોકયાટ હોવા છતાં વાધ અને જંગલી જનાવરથી બચતા બોળામાં ઘોડો ચઢાવેલી બરેલી જંકુક હાથમાં રાખતા હતા.

મહારાજા શ્રી કેસરીસિંહજીએ કરેલી કદર-મધરીજીએ મહારાજાની આજ્ઞાથી 'ટેકાગેક્સ' નામના જગત્રિખાત મહાન પ્રયત્ન અંગ્રેજીમાંથી ભાષાન્તર કર્યું હતું. જે આ કિટીસ રાજ્ય કેળવણી ખાતાએ સાચાંસરી શુક તરીકે પાસ કર્યું હતું. બીજી મહારાણી માહેના ઝોઝવમાં રહેના હોવાથી તેમની નાટક જંગલીની લીમ દબા થવાથી મહારાજાની આજ્ઞાનુસાર શિશુપાલ ગદમદન અથવા રૂમિલણી દરમુ નામનું નાટક લખીને તેના શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમરૂપ વિષયના પાત્રો તૈયાર કરાવીને આ મહારાણી સાહેબાને ભજવાવી બનાવરાવેલું. તેમણે શ્રી કેસરી કુંડલ નામનું પુસ્તક કુંડનીયા ઇંદમાં પણ લખ્યું છે. વિશેષે બામતોથી પ્રસન્ન થઈ તેમને મહારાજા શ્રી કેસરીસિંહજીએ શ. ૧૦૦૦) નું ઇનામ આપી સઘવીજીની કદર કરી હતી. મધરીજીનો મહારાજા બીપર ધણે પ્રમાર હતો. તેઓ તેમને વખતો વખત મળવા જતા ત્યારે સન્માન આપી વિવેકપૂર્વક વાતોનાં ચકરના હતા. અને સઘવીજીના કાર્યથી ખુશી થઈ પ્રસંગોપાત ભેટ પણ આપતા હતા.

શીઘ્રકવીશ્વર તરીકે ખ્યાતી—તોકરી હરમાન જુનાગઢના નવામ સાહેબના પાટળી કુવરના લગ્ન સમયે નવામ સાહેબે કવિઓને આમ તથા આપી બેસા કરી કાવ્યો લખાવ્યા હતા અને ન આવી શક્યા તેમની પાસેથી લખાની મગાવ્યા. તે કદરૂખતા રાજકવિએ કરેલી બવામચર્યા આવેના કાવ્યો સંઘવીજીએ તપાસી ફોને કેટલું ઇનામ આપવું તેનો નિર્ણય નવામ સાહેબને મોકલી આપ્યો હતો. મધરીજી નાંક જઈ શકવાથી તેમણે પેતાનું કાવ્ય નવામ સાહેબને લખી મોકલેલું. આ કામગીરીઓ બદલ સઘવીજીને શ. ૧૦૦૦) નવામ સાહેબે ઇનામ તરીકે આપેલા. આ કાર્યથી સાક્ષરો અને કવિઓમાં સંઘવીજી શીઘ્રકવીશ્વર તરીકે ઘણી જ વધારે ખ્યાતિ પામ્યા હતા.

સંધવીશનું સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર

પંચામણી કરી સારો સત્કાર કર્યો હતો. તેમના ગુરુ તેમને પ્રકાશ
દાવીની વૃષભા આપતા. ગુરુનું ચિષ્ટત્વ સ્ત્રીકાવ્યો પછી અનન્ય ભાવ
ગમી હમેશાં સ્મરણ કરતા હતા. તેમના ગુરુ અખર મંડળનાનું કાષ
ધનનું ખોસે તો તેની સખત અખર લેતા હતા.

કચ્છ ગિજસ મેમોરિયલ પ્રાઇઝ અને પ્રથમ વર્ગના
કવી—"કવોગયા થતા લાભ અને આજસધી જ્ઞાનિ" એ વિને નિર્મલ
સંધવીશને સમર્પે અને ગુજરાત વનોદયુક્ત સોસાયટીએ પાસ કર્યો
હો અને દરિદ્રમાં તેમને કચ્છ ગિજસ મેમોરિયલ પ્રાઇઝ મળ્યું
હો. "વર્ણવણું" નામનું કાવ્ય રચિને તેમણે મોકલેલું. "સુદ્ધિ-
પ્રમદ" માં પ્રસિદ્ધ કવિ તેના બીજા દિવસે તેમના પિતાના મિત્ર દિવાન
મહાદુર મેલીનામ લાલભાઈ = દિગમ્બર મંડીટમુદ્ર માં સંધવીશને
અપા અને કહ્યું કે આજથી હું તમને તમારે વર્ણવણું વાંચીને
ગુજરાતના પ્રથમ વર્ગના કવિઓમાં ગણું છું. ત્યારથી પણ સંધવીશનું
પ્રમદ સાક્ષર જીવન શરૂ થયું હતું. રૈકવ રમણ અને કવિતા વિલાસમાં
તેમણે કાવ્યો લખ્યા અને કવિતા વિલાસ માસિકને એ વર્ષ સુધી તંત્રી
તરીકે ચલાવ્યું અને તેમાં સારસતી રાસ, મનહર મળરી, મુંગર
ચાકના ખંડ કાવ્યો અને પરચુરણ કવિતાઓ સ્ત્રી પ્રસિદ્ધ કરી હતી.
શ્રી મહાકાલનું તંત્રીપદ અને સહિત્યની સેવા—આ
સમયે સંધવીશને બીજાવારનું લગ્ન બ. સા. મંગલા ઉર્ષે હરિમંગલા
સાથે માતાપિતાની સમતિ વગર તેમના સસરા શ્રીમાન હીરાચંદ
મંગારામ સાથે વચનમદ થવાથી સ્વેચ્છાથી કર્યું હતું. ત્યાં પછી
"ગુજરાત જોડે" નામના જોગદારી માસિકમાં તેમણે "ગુર્જર
સંધકાર ચિત્રાવળી" નામનો ટીકા રૂપ લેખ લખ્યો. આ લેખે
પણ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને તત્કાલિન આસપાસના માયુર
મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, સદ્ગરામણી શ્રી રણછોડભાઈ ઉદયરામ,
સારદા કવિ શ્રી છોટાલાલ સેવકરામ, તથા સુપ્રસિદ્ધ જ્ઞ ગુર્જર કવીન્દ્ર વી
દનપરામ ડાહ્યાભાઈનો ઘણો નિકટ સંબંધ કરાયો. ત્યારમાં તેમના
પરમપૂજ્ય શ્રીમન્મુનિદાસજીની આદાથી ગુજરાતમાં મળીના

પિતાનો કૈલાસવાસ-ઘડના મહારાજ શ્રી કેસરીસિંહજીને કૈલાસવાસ થયો. અને સંઘવીજીના પિતાશ્રી પણ ક્ષીમાર પડ્યા. પિતાએ પેતાની મીનકતનો અને રેશમની દુકાનનો વહીવટ વિગેરે સંઘવીજીને સોંપ્યો. અને તેમના ધર્મપત્ની મંગળા ગૌરીએ વહીવટ ચલાવવામાં પુરતો સાથ આપ્યો. થોડા જ સમયમાં તેમના પિતાને કૈલાસવાસ થયો. તેથી સંઘવીજીએ ઇંડર રાજ્યની નોકરી છોડી હતી પણ તેમને નોકરીએ ફરી માન સાથે બોલાવવા છતાં ગયા નહોતા.

વિદ્યાર્થી જીવનના તંત્રી અને મુખ્ય લેખક-સંઘવીજીએ અમદાવાદ આવીને રજા પછીથી સને ૧૯૦૧ માં સામાજિક, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય અગવળ ગુજરાતમાં ચલાવવાને માત્ર “વિદ્યાર્થી જીવન” નામનું માસિક તેમના તંત્રીપદે શરૂ કર્યું. જેમાં મુખ્યત્વે તેઓ જ લેખો લખતા હતા. જેના પ્રથમ પ્રકાશક નાથલાલ રંગીનદાસ સુરતી બહુચના હતા. અને પછી ત્રવાડી અંબાનાથ નરસીલાલ કપડવણુજી કર હતા. જેવટના શાહ હિમતલાલ વ્રજવદનજી વીમાવાળા હતા. આ માસિકમાં સ્વદેશ, સમાજ, અને ધર્મ તથા કર્તવ્ય સંબંધી લેખો આવતા. તેમાં રાષ્ટ્રીય કાવ્યો, દિવાનો, હાવરક, ખરી બક્તિ વિગેરે મંબધી કાવ્યો લખાયા છે જે તે વખતના સ્વદેશ કીર્તનમાં પણ ઇપાયા છે. તે વખતે પ્રો. સ્વામિનારાયણ વિગેરે બરસભામાં તે ગાંધી સમાજમાં જાગૃતિ આણીતા. સને ૧૯૦૨ થી ૧૯૧૨ સુધી દેશમાં સ્વદેશી અગવળ અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું મોટું મોજું ફરી વળ્યું હતું. આ માસિક સને ૧૯૦૬ માં બંધ પડ્યું હતું.

ખાંડની મીઠુના એજન્ટ-ઇંડરમાં રેવન્યુ ડીપાર્ટમેન્ટ તરીકે શેરડીના પાક સંબંધી કરેલા અભ્યાસના પરિણામે સ્વદેશીના જુસ્સામાં સંઘવીજીએ લોકોને પવિત્ર દેશો ખાંડ મળે તેથી મેનસ નબીનદામ હરજોવિંદાસની કંપનીના નામથી ઇંડર નરસના નામ ઉપરથી ધી કેસર ઇન્ડીયન સ્યુગર મેન્યુ ફેક્ટરીમાં કંપની લીમિટેડ આજુરોડમાં સને ૧૯૦૭ માં કાઢી અને તેમણે દેશી ખાંડ બનાવવાનું કારખાનું કાઢ્યું હતું. ગોગની ખરીદી સાથે મધવીજી

કાનપુર, ખીહાર આદિ રથજે જતા વળી માઉન્ટ આણુ દાન્ડપેટ કંપની નામની એક ખીજ કંપની આણુરોડથી માઉન્ટ આણુ પેસેન્જરો યાત્રીઓ તથા માલને લઈ જતા લાવવા કાઢી પણ સંઘવીજીનો ધંધામાં પુરતો લક્ષ કરી ન રહેતો હોવાથી કાંચા નહી અને ધંધાની શુચવણમાં પડેલા. ધંધાની કડાકૂટમાંથી સંઘવીજીને મુંબઈવાળા તેમના મિત્ર શેઠ હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી સોનોસીટરે છુટા કર્યા હતા.

કોંગ્રેસ દ્વારા સ્વદેશ સેવા—મ. સ. ૧૯૦૪થી ૧૯૧૨ સુધીમાં આખા દેશમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ જોર શોરથી ચાલતી હતી. લોડ કંઠને ખંગાળના ભાગલા કર્યા હતા. આથી ક્રાંતિકારીઓ અરવિંદ ઘોષ, ખુદીરામ બોઝ, કનૈયાલાલ દત્ત વિગેરેની પ્રવૃત્તિ જોરમાં ચાલતી હતી. ગોરા અધિકારીઓ ઉપર ભોગ ન ખાતા દેશમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું પ્રચલ મોજુ ફરી વળ્યું હતું. ખંગાળના ભાગલા ૨૬ કરવાને અને દેશ સ્વતંત્ર કરવાને લોકમાન્ય તિલક, લાલા લજપતરાય, ખીપીનચંદ્ર પાલ, અરવિંદ ઘોષ વિગેરે દેશ નેતાઓએ દેશમાં સર્વત્ર રાષ્ટ્રીય આદોલન કરી પ્રજામાં જાગૃતિ આણી હતી. સ્વદેશીની અળવળ પ્રિદીપ માલના ખંદિસ્કાર સાથે જોરથી ચાલતી હતી. આ સમયે ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ આવી હતી. સ્વદેશીની અળવળને લેઈને અમદાવાદની મીતોને સારો લાભ મળ્યો હતો. સંઘવીજી લોકમાન્ય તિલકના અનુયાયી હતા. તેઓ ગુજરાતના તિલક કહેવાતા હતા. કોંગ્રેસ શું છે? શા માટે સ્થપાઈ છે? તે સંબંધી મુમૂર્ઝ સમેત આખા ગુજરાતમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બાથરો આપી સમજાવતા હતા. સને ૧૯૦૬માં સુરતમાં કોંગ્રેસ તૃતી બાગલા થયા; તે વખતે મરાઠ જહાવ બે પક્ષો ખુદની રાતે મહાર આપ્યા. અધીજી તિલકના જહાવ પક્ષે રહ્યા હતા. શિવાજી જયંતિ અને મણેષ મહોત્સવ જેવા રાષ્ટ્રીય તહેવારો વડોદરા મદેરાણા, મુંગમ વગેરે રથજે ઉજવાતા ત્યાં તેમના બાથરો જાગૃતિ લાવતા. તે વખતની રાષ્ટ્રીય અગવગમ સંઘવીજી સાથે જ. ૩. માવલકર, પ્રે. સ્વામિનારાયણ, જીજ્ઞારાય વજરાય દેસાઈ,

પંડિતશ્રી કૃપાશંકર જલેચરભાષા વિગેરે ભાગ લેના હતા. તે વખતે સંઘવીજીના રાષ્ટ્રીય કાવ્યો સ્વદેશ કીર્તન તરીકે ઠેકાણે ઠેકાણે ગવાતા હતા. તે વખતે સંઘવીજી ઉપર સી. આર્ચ. ડી. સખત બપોતે રાખતી અને તેમના ઘરમાં રાજકોટી સાહિત્ય, પીરનોડ આદિ મેળવવાને સંઘવીજીની ઝેરહાજરીમાં તેમના ધર્મપત્નીની હાજરીમાં આખો દિવસ ઝડતી કરી હતી. પણ કંઈ મળી આવ્યું નહોતું.

કોંગ્રેસથી છુટા પડ્યા—સંઘવીજી કોંગ્રેસ અને દેશના મહાન સેવક હતા. ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ કર્યો ત્યારે સંઘવીજીએ પ્રેમવશ થઇને ગાંધીજી માટે એક કાવ્યમાં લખ્યું કે “ગાંધીને ત્યાંથી ગુલામ મંગાવો. ટેક તીલક નિજ ભાલ લગાવો.” પણ ગાંધીજી અમદાવાદ આવી રહ્યા અને કોંગ્રેસમાં અરપૂરપતાની બાબત ધુસાડી ત્યારે તેમણે તેના સખત વિરોધ કર્યો. ગુજરાત પ્રાંતીય રાજકીય પરિપદ બશુમાઈના વંડામાં મળી અને તેમાં આહિંસક અસહકાર અને શુભ કોલેજને ઠોરી વિગેરેના બહિષ્કાર સંબંધી કરાવ રજૂ કરવામાં આવ્યો. ત્યારે તેમણે તે સરળ થશે નહિ તેમ ખુશ્લા શબ્દોમાં બાવણમાં જણાવ્યું હતું. પોતાની વીર વાણીથી સખત વિરોધ કર્યો હતો. અને કોંગ્રેસ ધાર્મિક બાબતમાં હાય ધાલતી થઈ ત્યારથી સંઘવીજીએ કોંગ્રેસમાં ભાગ લેવો બંધ કર્યો હતો. છતાં તેમની સ્વદેશભક્તિ કાયમ જ હતી.

પત્રો દ્વારા સેવા—સંઘવીજીએ ગુલાવરયાની શરૂઆતમાં ગુજરાત ગેઝેટ, રૈકવ રમણ અને શુદ્ધિપ્રકાશ આદિમાં સાક્ષરોને આકર્ષે તેવા લેખો લખ્યા છે. સને ૧૯૦૧ માં શરૂ કરાયેલા વિદ્યાર્થી જીવનમાં સદિયાર સ્કુલનું સંઘ, વિદ્યાર્થી વીણા, મણેશ રહસ્ય, સુધારા સતસાધ, જ્યંતીઓ, બદબમણ મીમાંસા સંબંધી ચર્ચા કરેલી. ત્યારબાદ સંવત ૧૯૬૬ ની સાલમાં પંડિત રઘુનાથ સમાના તંત્રીપદે કઠાયેલા “મહાન્યોતિ” —માસિકમાં યોગ સંબંધી ટીકા, બજનો, સુધારા મતસાધ અને ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક લેખો લખતા. જેમાં કર ટોરા દગ જેવા માર્મિક લેખો જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આવતા. આ માસિક સંવત ૧૯૭૧ ની સાલમાં શ્રી. હિંમતલાલ મજવલ્લમ

વીમાવાગાના તંત્રીપદે ચાલ્યું હતું અને સંવત ૧૯૭૩ માં ચૈત્ર માસથી તેના પ્રકાશક, અને સંપાદક તરીકે સંઘવીજીએ મને પસંદ કરવાથી આ માસિક મેંસ ૧૯૭૭ સુધી મારા તંત્રી પદે ચાલ્યું હતું અને સારી પ્રમિદ્ધિ પણ પામ્યું હતું. મેંસ ૧૯૮૧ માં મુંબઈથી શ્રીકૃષ્ણમોહન કાર્તીતિકના તંત્રીપદે પ્રસિદ્ધ થતા માહેણું “સનાતન ધર્મ” કેસરી” સાપ્તાહિક માહે ઓગસ્ટથી અમદાવાદથી પ્રમિદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા કરાવાઈ ત્યારથી તેમાં સંઘવીજીએ વિશેષ કરીને હોબા લખવા માંડ્યા હતા. તેના પ્રકાશક તરીકે તેમણે મને નીમ્યો હતો. આ સાપ્તાહિક પણ પડિત કાર્તીતિકજી તા. ૨૦ મી ડીસેમ્બર ૧૯૨૫ સંવત ૧૯૮૨ ના પોષ સુદ ૫ થી વધુ ચલાવવા હમજીના ન હોવાથી અંધ પડ્યું હતું.

સાપ્તાહિક ધર્મમંગલા અને મહાકાલ — સંઘવીજીએ સંવત ૧૯૮૪ ના કાર્તિક સુદ ૧૪ તા. ૮-૧૧-૨૭ દેવદિવાળીથી પોતાના ધર્મપત્ની હરિમંગલાના નામથી ધર્મમંગલા સાપ્તાહિક રાજકોટવાળા શ્રી શુભમરાય હાથીના તંત્રીપદે અને મારા વ્યવસ્થાપકપણા નીચે ચાલુ કર્યું હતું. સવન ૧૯૮૪ ના પોષ વદ ૧૦ થી સંઘવીજી પોતે જ તેના તંત્રી બન્યા હતા. આ સાપ્તાહિકમાં ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજનૈતિક વિષયો નિંડરતાથી કોઈની પણ રોકડોક કે શેઠશરમ રાખ્યા વગર ચર્ચાતા હતા. તેમના હોબાથી જનતાને પ્રેરણા મળતી. પણ કેટલાંકને મક્ક મોકનાવતા અને તેનો ખર્ચ પોને કરતા તેનો હિદેશ એ હતો કે ધર્મનિષ્ઠ શ્રીમત હિંદુ આગેવાનો પડિતો વિગેરે તેમના વિચારો સનાતન હિંદુ ધર્મ અને દાનની પરિસ્થિતિ સંગ્રહી કેવા છે તે જાણે અને સમજી વર્તી આસોક અને પરલોકનું કલ્યાણ સાથે પવની પ્રતિષ્ઠા આખા દેશમાં વ્યાપી હતી. સંઘવીજી ધર્મમંગલાને પોતાની એક નાની મરખો કટારની હિંમત આપના આ પત્ર સંઘવીજીએ હિંદુ સમાજ અને ધર્મના પ્રચાર અને રક્ષા સાથે તા. ૨૦ મી મે ૧૯૪૧ : ૧૯૬૭ ના વૈશાખ વદ ૧૦ સુધી આગરે ૧૪ વર્ષ સુધી ચલાવ્યું. વળી

“ મહાકાલ ” મામિક સંવત ૧૯૯૩ ના ચૈત્ર વદી ૧૪ થી તેમણે તેમના તંત્રીપદે ફરી એક વાર શરૂ કરેલું. તેમાં આધ્યાત્મિક લેખો લખના અને લખાવતા તે પણ સંવત ૧૯૯૭ ના ચૈત્ર વ- ૧૪ સુધી ચાર વર્ષ ચલાવી ધર્મમંડળના સાથે તેને પણ બંધ કર્યું હતું.

અગ્નિ પરીક્ષા—સઘવીજીના અમદાવાદમાં વિવિધ રથોે ધણા મકાનો છે. લાનાવમાનીપોળમાં પણ મકાનો આવેના હતા. સને ૧૯૧૨ ની સાનમાં સંઘવીજી મુગધ હતા ત્યારે તેમના જીના અમલ દુકાનવાળા મકાનમાં એકાએક પ્રચંડ આગ લાગી. અને મકાન બળી ગયું હતું. આ પછી સઘવીજીએ મકાનનો અને સામાનનો વીએ હિરાબો છેલો. ત્યાર પછી એકજ મામમાં ચાર વાર જુદા જુદા દિવસોએ જુદા જુદા મકાનમાં અને છેવટના રહેવાના મકાનમાં બપોરે આગ લાગી હતી અને તેમાં ધરવાખરો, ફરનોચર, લાયજેરીના હાખરો પુસ્તકો કાઢો માથે બળીને નાશ પામ્યા હતા. જાણે અગ્નિદેવતા ડોખ્યા જેવું લાગતું હતું. ધરાણું માત્ર બચી જવા પામ્યું હતું. કપડા સબધો પહેરેલે લુગડે રહેવા જેવી સ્થિતિ થઈ હતી. વામણકુમલોના બાગીને બૂઝા થયા હતા. આ આગોમાં આસરે લાખ રૂપીયાનું તુલ્યાન થયા પામ્યું હતું; જ્યારે વીમાના આસરે રૂ. ૧૫૦૦૦૦૦ પદર હાખર આવ્યા હશે. આ અમથે રહેવાના મકાનો વડોદરાવાળા બાઈ ગોવિંદનાન સુનીલાલ ડોન્ડાકટગી દેખરેખ નીચે તેમના ધર્મપત્ની હરિમગનાગૌરીએ બધામ્યા હતા આસરે પોણા લાખ રૂપીયા મકાનો બાધરામાં ખરચાયા હતા. ફરનોચર તથા જરૂરી પુસ્તકો ફરીથી લેવામાં આયા હતા. જીવનના આ એક વધુ વિકટ પ્રસંગે તેઓએ અજન્મ ધૈર્વ ધારણ કર્યું હતું સઘવીજીના ધર્મપત્નીએ નવેસરથી ધરવાખરો વમારીને પોતાના ઘરનો વ્યવહાર નવેસરથી હિમતપૂર્વક ચલાવ્યો હતો.

સંઘવીજીના પત્નીનો સ્વર્ગવાસ—સઘવીજીના ધર્મપત્ની શ્રી હરિમગના જ્યોદરના રોગથી પીડાતા હતા અને દવા માર તેઓ સઘવીજીના પરમ મિત્ર શ્રીમાન હીરાલાલ ડાબામણ નાણાવગીને ત્યાં અઘેરી જઈ રહેના ત્યાં તા. ૩૧ મી મે સને ૧૯૨૫ના

રોજ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. સંઘવીજીના પત્ની ઘરનો તમામ વહીવટ સંભાળતા હતા. તેમના દેહોત્સર્ગથી સંઘવીજી જ્ઞાનસંપન્ન હોવા છતાં પણ તેમના મનને ઘણું લાગેલું. આ દુઃખદ પ્રસંગ પણ સંઘવીજી સાથે અમે કુટુંબ સાથે રહેતા. અને તમામ વહીવટ અમે કરતા. આથી તેમની હરેક પ્રકારની જાહેર પ્રવૃત્તિમાં તેઓ પુરતું ધ્યાન આપી શકતા.

શ્રી સનાતન સમસ્ત હિન્દુ ધર્મ સભાની સ્થાપના સને ૧૯૧૬ના માહે ડીસેમ્બરની તા. ૧૦મીને સ્વીકારતા રોજ “શ્રી સનાતન સમસ્ત હિન્દુ ધર્મ સભા” નામનો પડીતો અને નામરીકાની એક પ્રભાવશાળી સભા સનાતન ધર્મના પ્રચાર અને રક્ષાના કાર્ય સાથે સંઘવીજીએ સ્થાપન કરાવી અને તેનું એક બંધારણ અને વ્યવસ્થાપક મંડળ બનાવવામાં આવ્યું હતું. વ્યવસ્થાપક મંડળના અધ્યક્ષપદે રા. બ. જોશીલાલ વ્રજભાઈ મજુમદાર રિટાયર્ડ ડેપુટી કલેક્ટર હતા. અને તેમના અવસાન બાદ ધર્મોપદેશી શ્રીમાન શ્રીધર આપારાવ અગ્નિહોત્રી હતા. મંત્રીઓ તરીકે રા. રા. ગોવિંદરાવ બળવંતરાવ આગ્રેરાવ રિટાયર્ડ ન્યાયાધીશ ભાવનગર રોહડ, રા. રા. બંસીલાલ મણીલાલ મહેના ડીપ્લોકટ પ્લોડર અમદાવાદ, વ્યાખ્યાન વાચરપતિ પંડિત શંકરપ્રસાદ મિશ્ર, રા. રા. નગોવદાસ સંઘવી, રા. રા. રતિલાલ મનસુખરામ ખટેલ, શાસ્ત્રી દામોદર જલદવજા વિગેરે હતા અને શેઠ મોતીલાલ હોરાભાઈ, શેઠ બાલાભાઈ દામોદરદાસ, શેઠ અમરતલાલ દામોદરદાસ, શેઠ ગીરધરલાલ અમૃતલાલ, શેઠ રણછોડભાઈ ગિરધરલાલ મણીનીંગા, રા. રા. બાપુજી જગન્નાથ, રા. રા. ગોવિંદલાલ હરસન દાસ શાહ, શાસ્ત્રી પ્રસિદ્ધ નારાયણ મિશ્ર, રા. રા. ગોવિંદલાલ રામશંકર જાની ગોરાટી ચાંતિના શેઠ, રા. રા. ભગુભાઈ ગોવિંદલાલ શાહ વકીલ, મદારાજ શ્રી રામભણી ગ્રામ, તથા શ્રી વ્રજલાલ અવસ્થા ભદ્રકાળી માતાના મહાસ્થાન વિગેરે સભ્યો હતા. અને કાયદાના સલાહકાર શ્રીયુત હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણુવટી સોસીયીટી હતા. આ સભાને સંઘવીજીએ પ્રથમ રા. ૧૦૦૧) આપ્યો આશ્રપદાત્મ બંધા હતા અને અન્ય મૃદુરચો પાસેથી સારી મદદ મેળવી હતી.

આ સભા તરફથી સંઘવીજીએ ગાયકવાડ સરકાર તરફથી કરાતા પુરોહિતના કાયદાનો, બાળ લગ્ન પ્રતિગ્રંથક કાયદાનો અને ચારદાપીઠના શંકરાચાર્ય નીમવાના કરમાન આદિનો સખ્ત વિરોધ કર્યો કરાવ્યો હતો; અને શ્રીમાન વિલભાઇ કવેરભાઈ પટેલે વડી ધારાસભામાં વલ્ણાન્તર લખેનો ખરડો આપ્યો તેનો સખ્ત વિરોધ ગુજરાતમાં સર્વત્ર કરાવી પાછો ખેંચાવરાવ્યો હતો. મુંબાઈમાં ગોસ્વામી શ્રીવદ્યમલાલજી મહારાજના અધ્યક્ષપદે મુંબાઈ પ્રાંતીય સનાતન ધર્મ મહા સંમેલન ઇ. સ. ૧૯૧૭માં મેગવવામાં આવ્યું હતું ત્યારે તેની સફળતા માટે ગુજરાતમાં સર્વત્ર ફરી ભારે પ્રચાર કર્યો હતો. સંઘવીજી ઉક્ત સભા દ્વારા શંકર જયન્તી આદિ પ્રસંગે પણ બહારગામ ગયા હતા. પ્રચાર પ્રસંગે સંઘવીજીની સાથે ધર્મધીર નારણજી સાંગાણી, પંડિત શંકરપ્રસાદ મિશ્ર તથા શાસ્ત્રી વસંતરામ, શાસ્ત્રી રમણલાલ જ્યેષ્ઠારામ વિગેરે જતા હતા. આર્થ સમાજીઓના અધિવેશનથી કરાતા આદિલન પ્રસંગે પણ આણંદ સુરત મુંબાઈ વિગેરે સ્થળે તેઓ જતા હતા. આ મહાદ્વારો સેંકડો સભાઓ મેળવી મેળવારી તેમજ પ્રસંગોચિત પેમ્ફલેટો છપાવીને ધર્મ પ્રચાર અને ધર્મરક્ષાના કાર્યો પંડિત કાલુરામ, પંડિત કાચીનાથ, મહોપદેશક મણિશંકર, પંડિત પદ્મનાભજી, શંકરાચાર્ય સ્વામી શ્રી. રાજરાજેશ્વરાશ્રમ અને શ્રી ૧૦૮ સ્વામી શ્રી જ્યેન્દ્રપુરીજી મહામંડેવધર વિગેરેના આખ્યાનો પણ કરાવતા હતા. વર્ગી સને ૧૯૨૭ ના ડીસે ગરમા “ગુજરાતી”ના તંત્રી શ્રીયુત મણીલાલધણ્ણારામ દેસાઈબી. એ. ને તેમની સાહિત્ય તથા સનાતન ધર્મની સેવા બદલ શ્રી સ. સ. હિંદુ ધર્મ સભા તરફથી સ્વામી શ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમ શંકરાચાર્યના અધ્યક્ષપદે “શ્રી સનાતન ધર્મ મંડળ પત્રકાર શિરોમણિ” જણાવી અમિનંદન પત્ર અને સોનાનો ચાંદ પણ અપાવ્યો હતો. સંઘવીજીએ અન્ય મંત્રીઓ સાથે આ સભાના મંત્રી તરીકે જીવતા સુધી કાર્ય કર્યું હતું. શ્રી ચારદાપીઠના શંકરાચાર્યની પસંદગી સંબંધીના મતભેદના કારણે શ્રી સંઘવીજી સને ૧૯૧૮ માં સિષ્ટ પરિવર્તમાંથી સભ્ય તરીકે છૂટા થયા હતા.

સંઘવીજી ભાવનગર કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિવર્ત વખતે સનાતન ધર્મ સંમેલન સને ૧૯૨૫માં મેળવવામાં આવ્યું ત્યારે ત્યાંના આગેવાનોના

આગ્રહથી સંઘવીજી આથે સાંગાણી પણ ગયા હતા અને ત્યાં સંઘવીજીના ધર્મપ્રચારના કારણે કા. રા. પરિષદમાં ગાંધીજીની હાજરીમાં અરપૂરપો દોરડીની માટે વાડ જુડી કરવામાં આવી હતી. આ બ્યવસ્થાથી સનાતન ધર્મીઓનો વિજય થયો હતો. સંઘવીજીની ધર્મસેવાને લેખને તેમનું સંઘસ કાઢી માન આપવામાં આવ્યું હતું. અને તેમને સોનાનો ચાંદ આપવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે સંઘવીજી તેમના પતિની સખત ખીમારી છતાં ગયા હતા. સુરતમાં પણ અનેક વખત સ્વામી આત્મચરણજી અને ધર્મમંડળના આગ્રહથી વખતોવખત સભાઓ અને આર્થ સમાજ સાથે મેળવેલા સંમેલનોમાં જઈ સનાતન ધર્મનો વિજય વાવડો ફરકાવ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે આણંદમાં આયોજીત સંમેલન વખતે સનાતનીઓની સભાઓમાં સંઘવીજી પડિત શંકરપ્રસાદ સાથે ગયા હતા. આ પ્રસંગે આર્થ સમાજોએ મેલેન્જ આપવા છતાં કોઈ શાસ્ત્રાર્થ માટે આવ્યું નહોતું.

ખાનદાન કુટુંબો સાથે સંબંધ—સંઘવીજી એક ગૃહસ્થ અને ખાનદાન કુટુંબના હોવાથી તેમને ઘણા જાણીતા સારા કુટુંબો સાથે રહેવા અને બેસવા હિલ્લા મળવાનો ઘાઠ સંબંધ હતો. જેમાં શેઠ ખદેચરદાસ અંબાજીદાસ લશ્કરી, શેઠ મોતીલાલ હીરાભાઈ, શેઠ મંગળદાસ ગીરધરદાસ, શેઠ બાલુભાઈ અને અમરનાથદાસ દામોદરદાસ, શેઠ રણછોડલાલ મણીચાળા, શેઠ હરિવલ્લભ મૂળચંદ વાળા, રા. બા. હરીલાલ દેસાઈભાઈ દેસાઈ, ચીમનલાલ ગીરધરલાલ, રા. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, રા. ચીમનલાલ ખુશાલરાય મહેતા, રા. રા. બાઈશંકર નાનાભાઈ, રા. બાપુજી જગન્નાથ, રા. પંડિતજી શ્રી શંકરપ્રસાદ મિશ્ર, રા. જીવજીરાય નેશંકર ભટ્ટ, વડોદરાવાળા શ્રી મુનીલાલ આત્મસરખ પટેલ, જેવા સાથે સારો કોટુંનિક સંબંધ હતો. આ ઉપરાંત પણ ઘણા સાથે હતો. તેમાં મુજબવાળા શ્રીમાન હીરાલાલ ડાબાભાઈ નાણાવટી સોલ્લીસીટર સાથે પૂરજનમના સંસ્કારોને લઈને ગાઢ સંબંધ થયો હતો. જેથી એક બીજાના કુટુંબો મહિનાના મહિનાએ સુધી એકબીજાને ઘેર રહેતા અને રહે છે

સુખદુઃખના પ્રસંગે સાથે ઊભા રહી મદદ કરે છે. મંઘવીજીએ માઉન્ટ આયુ ટ્રાન્સપોર્ટ કંપની કાઢેલી તેના આયુના મકાનો શ્રી. હીરા-લાલભાઈએ મંઘવીજીના બાગીદાર મારવાડીના બાગમાં ખરીદ્યા. આયુ જ્યાં અર્બુદાદેવી અને વસિષ્ઠ આશ્રમ જેવા પવિત્ર ધામ આવેના હોઈ હવા ખાવાનું રમણીય સ્થાન છે, ત્યાં તેઓ ઉનાળામાં હવા ખાવા જતા ત્યારે સંઘવીજીને તેમના કુટુંબ સાથે અમેને પશુ સત્સંગ, આનંદ, જ્ઞાનગોષ્ઠિ અને હરવા ફરવા માટે સાથે લેજ જતા. તેમના સિવાય સંઘવીજી હરવા ફરવા કે હવા ખાવા કંઈ કોઈ જગોએ જતા નહિ.

સંઘવીજીનું પિતૃશ્રાદ્ધ અને યાત્રાર્થે ગમન-સંઘવીજીના દાદા ચતુરદાસ સંઘવીજી ડાકોરનો સંઘ કાઢતા તેથી તેઓ પશુ અવરનવર તેમના માતા પિતા તથા ધર્મપત્ની સાથે ડાકોર જતા. તદ ઉપરાંત આદોદ મિદ્ધપુર અને અબાજી અને જલુચરાજી આદિ તીર્થ સ્થળોએ જતા. શ્રીનાથજી, કાશી, પ્રયાગરાજ, હરદ્વાર પશુ ગયેલા. પરંતુ સને ૧૯૨૨ ના અરસામાં મે વેકેશનમાં તેઓ અને અમે તેમના પરમરતેહી શ્રીમાન હીરાનાન ડાહ્યાભાઈ નાથુરાની સાથે યાત્રાર્થે પુષ્કરરાજ, એકર્નિગજી, શ્રીનાથજી, કાકરાની, કાશી, હરદ્વાર, હૃષીકેશ અને પિતૃશ્રાદ્ધ માટે ગયાજી પશુ ગયા હતા. સંઘવીજી દરેક વર્ષે માતા પિતા અને તેમના ધર્મપત્નીના સાવત્મરિક અને બાદ માસમાં મહાત્મ્ય શ્રાદ્ધ ગરામર ધર્મશાસ્ત્રાનુમાર ધ્વજમોજન સાથે ગયા જઈ આવ્યા પછી પશુ કરતા હતા.

સુંઝઈની ધારાસલા માટે ઉમેદવારી-ધારામજાઓમાં પ્રજનો અવાજ ઉઠાવવા માટે ધારાસનાઓમાં જર્મ ધારામજાએ કમળે કરવામાં સંઘવીજી માનતા હતા અને તેથી જ્યારે ધારા સમાનો ઠાંત્રેસે જોરોરથી જલ્દિયાર કર્યો ત્યારે એક ગામડીઓનો વેશ ધારણ કરી વડેલી સવારના ઘેરથી નીકળીને પોતાનો મત આપી આવ્યા હતા. આની ખબર પડતા કેટલાક ઠાંત્રેસીઓએ કેટલાક અણાન છોકરા અને છોડીઓને ચડાવીને પજવણી કરાવી હતી. તે તેમજે સદ્ગતની ખાતર સકળ સકળ કંથુ હતું.

આપરામાં આનું હતું. તેથી તે સમયે સંઘવીજ ખાસ દિલ્હી ગયા હતા. સંઘવીજને સંઘની કારોબારીના સભ્ય તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. સંઘવીજ ગુજરાત પ્રાન્તીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘ ને પૂન્ય ગોસ્વામી શ્રી મજરત્નલાલજી મહારાજના અધ્યક્ષપદે સ્થપાયો, તેના મંત્રી તરીકે કાર્ય કરતા હતા. સ્થાનિક વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના પણ એક મંત્રી હતા. તેમણે ગુજરાતમાં વિવિધ સ્થળે વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘની ઘણી શાખાઓ પડિતજી શ્રી કલ્પનાથ શર્મા દ્વારા સ્થપાવો પ્રચારકાર્ય કરાવ્યું હતું. ડેડલાક સ્થળે તો તેઓ જાતે પણ ગયા હતા. વળી તેમણે દિલ્હી, મુંબઈ, ગયા, નાગપુર, જલગાંવ, પુના, અમદાવાદ, બનારસ, કલકત્તા, લાહોર, ગુરુવાયુર વિગેરે ઘણે જ સ્થળોએ બરાયેલા અધિવેશનોમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. સંઘના સભ્યો તેમને બીજા પિતામહ કહેતા હતા. મુંબઈમાં સને ૧૯૩૪ની સાલમાં સંઘનું અધિવેશન મળ્યું ત્યારે તેમણે અમદાવાદમાં સંઘનું અધિવેશન બરવાને આમંત્રણ આપ્યું હતું. સને ૧૯૩૫ની સાલમાં ગોસ્વામિકૃષ્ણજી શ્રી ગોકુલનાથજી મહારાજના અધ્યક્ષપદે અમદાવાદના સ્વામિનારાયણના મંદિરમાં બરાયેલું. વ. સ્વ. સંઘનું આ અધિવેશન તેમના રાત દિવસના પ્રચારકાર્ય અને તન મન અને ધનથી કરાયેલી મદદને લેઈને ઘણી સફળતા વિઠ્ઠ સમયમાં પણ મેળવી શક્યું હતું. સંઘવીજએ હરવખત પ્રભાણે પ્રચારકાર્યની મદદમાં શ. ૧૦૦૧) સંઘને આ વખતે પણ આપ્યા હતા. ગુજરાત અને અમદાવાદની પ્રજાને અધિવેશનો મળેલો અમૂલ્ય લાભ સંઘવીજના આમંત્રણને આભારી ગણાય. મી. એન. એન. અંકલેશ્વરીઆએ વડીધારાસભામાં મંદિરપ્રવેશ ખીલ વખતે મદદ કરવાથી સને ૧૯૩૫માં તેમણે વડીધારાસભા માટે ઇમેદવારી કરી ત્યારે વ. સ્વ. સંઘના મંત્રી તરીકે સંઘવીજએ મદદ કરી કરાવી હતી.

ગુરુવાયુરમાં હરિજન મંદિર પ્રવેશ-સને ૧૯૩૩ માં માધીજીએ હરિજન મંદિર પ્રવેશનું તથા કેમ્પી મનાવિકાર મારેલું આદેશન પુનાથી જોરથી સરેલું હતું. પં. માધવીયાજીએ પશુદરિ-

જનમંદિર પ્રવેશને અનુમોદન આપવાથી કાશી સમેત સનાતની સમાજમાં જન્મને ખળબળાટ થયો હતો. તેવા સમયે સને ૧૯૩૩ માં મલખારમાં આવેલા કાલીકંટના રાજા ઝામોરીનના તાજામાં આવેલા શુરુવાણનાં ભગવાન વિષ્ણુના મંદિરમાં હરિજન પ્રવેશ કરાવવાનું પ્રયાંડ આદિ-લન શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ મંદિરમાં હરિજન પ્રવેશ થાય તો સમસ્ત દેશના મંદિરોમાં હરિજન પ્રવેશ થવાની ધારણા હતી. આ નિષ્ફળ કરવાને વ. ર. સંઘના મંત્રી શ્રી દેવનાયકાચાર્યજી, જોશવામી શ્રી જોહનનાથજી મહારાજ અને સંઘવીજીએ મળી શુરુવાણમાં સંઘનું ખાસ અધિવેશન બરવાની યોજના ધડી હતી. તે માટે રૂંડ ઉછું કરાયું હતું. તેમાં સંઘવીજીએ રૂ. ૧૦૦૧) પ્રથમ બધી અને મહારાજશ્રી પાસે આગાપત્ર કઢાવી શુદ્ધરોને ઘેર ઘેર ફરી આશરે રૂ. ૧૧૦૦૦) જોગા કર્યો હતો. શ્રી જોહનનાથજી મહારાજ, પંડિત દેવનાયકાચાર્યજી, પંડિતજી શ્રી રાજેશ્વર સાઓ, સંઘવીજી, પંડિત કલ્પનાથ શર્મા વિગેરે મુખ્યધથી મોટર દ્વારા નીકળીને પૂના, સતોરા, મદ્રાસ, બેંગલોર, મદુરા આદિ સ્થળોએ પ્રચાર કરતા શુરુવાણ પહોંચ્યા હતા. સંઘવીજી રાજા ઝામોરીનને મળ્યા. અને કહ્યું કે ગાંધીજીના પ્રયાસથી શુરુવાણના મંદિરમાં હરિજન પ્રવેશ કરાવશો તો તમે પાપના મહાન ભાગી થશો અને જે નહિ કરાવો તો પુણ્યના મહાન ભાગી થશો. તમારે મંદિરના દ્રુટી, રક્ષક અને રાજ તરીકે મંદિરની પવિત્રતા સાચવવી જોઈએ. એમ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું હતું. આ સમયે ત્યાંના પ્રદેશમાં મહાન પ્રચાર કરાયો હતો. હરિજન મંદિર પ્રવેશના દિશાપતીઓએ હરિજન મંદિર પ્રવેશ કરાવવા ધણી પ્રયત્નો કર્યા હતા અને ઉચ્ચેબચ પશુપાપયુ હતું. ઉચ્ચેબચને તોફાન કહ્યું હતું. પંડિત કલ્પનાથ શર્મા અને રાયેસ્વામ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો તેથી, ગાંધીજીએ દેલાખને આમરણાંવ ઉપવાસ છોડવાની મવાહ આપી હતી. અને શુરુવાણમાં હરિજન મંદિર પ્રવેશ અટક્યો હતો. અને દેશના મંદિરોમાં હરિજન પ્રવેશ બંધ રહ્યો હતો. અને ગાંધીજીએ દરમ ગણેલી ધારમજામાં રંગા આવર પાસે હરિજન મંદિર પ્રવેશ

બીજા મુકાવરાબુ હતું તેનો પણ અત્યંત વિરોધ દેશમાં સનાતનીઓ તરફથી કરાયો હતો. અને તે બીજા છેવટે પાછું બેચી લેવાવવામાં આવ્યું. આમ તે વખતે હરિજન મંદિર પ્રવેશની ચળવળ નિષ્ફળ કરવામાં સઘવીજનો અમૂલ્ય ફાળો હતો. ગુરુવાચનના પ્રવાસમાં હવા અને ખોરાક પ્રાપ્તિ હોવાથી સઘવીજની કમર બેવડી વળી ગઈ હતી.

પરિચારક વર્ગની સ્થાપના—સઘવીજને સને ૧૯૩૩ ના અરસામાં પરિચારક વર્ગ નામની એક સંસ્થા શરૂ કરાવી હતી તેમાં મધનોજી, શ્રી સત્યનારાયણ દવે, શ્રી માહુવીકર, પડિત કલ્પનાથ શર્મા, શ્રી રતિનાથ પટેલ, શ્રી જમનાદાસ મોહનનાથ પુરોહિત, શ્રી. ઘાબાઈ હર્દે ડાહ્યાભાઈ લલિતુભાઈ પટેલ વિગેરે શહેરના જુદા જુદા ભાગોમાં આ વર્ગ તરફથી એકઠો સમાઠ કંઈ સમયમાં પણ પ્રચાર માટે કરવામાં આવી હતી.

મુમુક્ષુ મંડળ—નામનું એક મંડળ શ્રી નાનાનાથ બાઈશકર જટે સ્થાપાયું હતું તેમાં તેઓ તથા શ્રી મણીલાલ શર્મા, શ્રી જયતીનાથ માણેકતાન વિગેરે કાર્યકર્તાઓ મુખ્યત્વે હતા અને સઘવીજના ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો પોણે પોણે કરાવતા હતા.

ઇલેક્શન બોર્ડની સ્થાપના—અમદાવાદના ખાલાજીના મંદિરવાળા ગણીતા શ્રી ભાગવતાચાર્યજી મહારાજના અધ્યક્ષપદે ઇલેક્શન બોર્ડના નિયમો ઘડાવીને ઇલેક્શન સબધી કાર્ય કરવાને ઇલેક્શન બોર્ડની તા. ૨૩-૧૦-૩૬ ના રોજ ડેટલાક ગૃહસ્થોની સમિતિ બનાવીને સઘવીજને સ્થાપના કરાવી હતી. જે ઇલેક્શનના સમયમાં કાર્યકર્તા સાથે મળીને કાર્ય કરતી હતી. અને ઉમેદવાર પણ ઉભા કરતી હતી તેમજ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા ઉમે વાગને મદદ પણ કરતી હતી.

શારદાપીઠની સેના—ઓમદ જમદગુરુ આવ શકરાચાર્ય ભગવાને સ્થાપેલી શ્રી દારિકા શારદાપીઠના સ્વામી શ્રી માધવતીર્થજી સને ૧૯૧૬ ના અરસામાં ઉત્તરાધિકારી નોમ્યા વખર ઉજ્જૈનમાં શ્રદ્ધાબીન થયા, આથી નામદાર ગાયકવાડ સરકારે શ્રી સયાજીરાવે દારિકા પોતાની હકુમતમાં હોવાથી શારદાપીઠના શકરાચાર્ય નીમવાનો પોતાનો હક્ક જણાવી સ્વામી શાન્તાનંદ સરસ્વતીની નીમણૂક કરી

બદને રાજાને શીમાન હીરાલાલ સોલીસીટરની સલાહ મેળવી લડ્યા હતા. અને જમીનના પટા સંબંધી વધુ વર્ષો વધરાવ્યા હતા. વળી સંઘવીજીએ શેઠ જીવજીલાલ જલાખીદાસ, પટેલ પાનાચંદ જોષીતારામ ચેરીરમજી દેસ્ટ અને હરિમંગલા દેસ્ટના દેસ્ટી તરીકે મહાન સેવા કરી છે.

જ્ઞાતિસેવા—સંઘવીજી અમદાવાદની પોતાની લેડિંગ જ્ઞાતિના લેડિંગ દિનવર્ધક સમાના સ્થાપક અને પછીથી પ્રમુખ હતા. તેઓ જ્ઞાતિમાં કેળવણી સંબંધી પ્રચારકાર્ય કરતા હતા. તેમની સાથેના કાર્યકરોમાં શેઠ જીવજીલાલ જલાખીદાસ, શેઠ ભોગીલાલ યુનીલાલ, શેઠ ગોરધનદાસ યુનીલાલ, રા. રા. ગોરધનદાસ હલધુભાઈ વિગેરે મુખ્ય હતા. જ્ઞાતિની સમાજો. મેરજોધરના મંદિરના મેડા ઉપર તથા હારિકાનાથજીના મંદિર આગળ તથા તેમના પોતાના મુકામે પણ થતી હતી અને તેમાં જ્ઞાતિનું બંધારણ ઘડવા મંબંધી તા. ૨૩-૪-૧૯૨૨ના રોજ સમા મળેલી તેમજ પછીથી જુની જુની યોજાના પ્રતિનિધિઓ નીમી વસ્તીપત્રક તથા પદ્ધતિ વિગેરે સંબંધોના કામો કરવાની વિચારણા થતી. સંઘવીજી યુવાનો અને મોટો ઉમરના આગેવાન કાર્યકરોની સાંકળણ હતા; અને અને વર્ગનાને માનનીય હોવાથી તેમના અધ્યક્ષપદે કેળવણી અને જ્ઞાતિહિતના પ્રશ્નો વખતે વખત ચર્ચાના હતા. સંઘવીજી જનતાનો ઉત્કર્ષ ધમ્મજા સાથે જ્ઞાતિનો ઉત્કર્ષ પ્રચ્છતા હતા. તેમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી માટે પિતાના નામથી રોહરથીય કાઢી છે.

સંઘવીજીની વૈરાગ્ય વૃત્તિ—સંઘવીજી યોગબ્રહ્મ પુરૂષ હતા. તેઓને પ્રથમ પત્ની શ્રી મહાલક્ષ્મીગૌરીથી ૧૬ વર્ષની નાની ઉમરે એક પુત્ર યજ્ઞ મરણ પામ્યો અને પાનોનો પણ દેહોત્સર્ગ થયો ત્યારે ફરીથી સંસારમાં પડવાની ઇચ્છા નહોતી. છતાં માતા પિતા અને ગુરુના આગ્રહથી બીજીવારના પત્ની શ્રી હરિમંગલા સાથે સને ૧૯૨૭ના અરસામાં તેમનું લગ્ન થયું; અને તેમનાથી ચિત્તિ-પ્રસાદ નામનો પુત્ર થયો. તે બે એક વર્ષનો યજ્ઞ દેવલોક પામ્યો ત્યારે પણ ઉમરને એકનો એક પુત્ર મરણ પામ્યો છતાં કાંઈ પણ પ્રકારનો ખેદ થયેલો નહિ. અને તેમના ધર્મ પત્નીએ જ્ઞાતિ રીવાજને અનુસરી કાળો સાલ્લો પણ પહેર્યો નહોતો. વળી સંઘવીજીની

૬૨ વર્ષની વૃદ્ધ વયે તેમના ખલી હરિમંગલા સને ૧૯૨૫ના મે માસની તા. ૩૧મીએ ગુજરી જતા પુત્ર ન હોવાથી યાતિર્માધી લગ્ન માટે કન્યાઓ આવતી હોવા છતાં તેઓએ ત્રીજીવારનું લગ્ન કયું નહોતું. અને સનાતન ધર્મના પ્રચાર અને રક્ષા સંબંધી દેશના દૂર દૂરના ભાગોમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ જન્મને તેમજ ધર્મમંગળા સામ્રાટિક કાઢોતે ધર્મપ્રચાર અને રક્ષાના કાર્યો વધારે જોરજોરથી કર્યા હતા. સંઘવીજીએ વહેપારમાં લાખો રૂપીયા ખોવા છતાં અને અગ્નિમાં મકાનો બળી જવાથી નુકસાન થવા છતાં તેમને કદી દુઃખ લાગેલું નહિ પરંતુ પરમાત્મા જે સ્થિતિમાં રાખે તેમ રહેવાને કહેતા હતા.

સ્વામીશ્રી જયેન્દ્રપુરીજીના વિશ્વાસુ—પ્રાતઃમરણીય શ્રી ૧૦૮ સ્વામી શ્રી જયેન્દ્રપુરીજી મહામંડલેશ્વર સાથે સંઘવીજી કહ્દર સનાતન ધર્મો અને મહાન પ્રચારક હોવાથી સંબંધ થયો હતો. કાશી વિશ્વનાથ મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના સમયે સંઘવીજીએ પ્રચાર-કાર્યમાં સ્વામીજીને ઘણો સાથ આપ્યો હતો. સ્વામીજી ત્યાંથી હોવા છતાં સનાતન ધર્મ પ્રચાર અને રક્ષાના કાર્ય માટે સંઘવીજી જે સજાઓ ભરતા તેમાં અત્યુદ્યમ રવીકાસ્તા હતા. ધર્મવિરોધી ખીસો સામે વિરોધ જાહેર કરવામાં અંતઃકરણથી મદદ કરતા હતા અને સંઘવીજીની ધર્મપ્રચાર અને રક્ષાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં કયાના સ્થાનને ઉપયોગ કરવા દેહને સારો સાય પણ આપતા. એક વાર ઉત્તજનના કુંભ મેળામાં સ્વામીજીએ સંઘવીજીને આમંત્રણ આપેલું હતું.

જ્ઞાનથણી—સને ૧૯૩૯ના માર્ચ માસમાં એક કાર્યવાહક મંડળ પ્રચાર કાર્ય માટે સંઘવીજીએ બનાવ્યું હતું. શ્રી. સનાતન ધર્મ વ્યાખ્યાન સમાહ જ્ઞાન-ચર અમદાવાદમાં સનાતન રામમલા હોલમાં કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે ઉમરેટવાળા શાસ્ત્રી જયેન્દ્રરામભાઈ, શ્રી નારણજી પુરષોત્તમ સાંગાણી વિએરે વિદ્વાનોને ખાસ આમંત્રણ આપી સનાતન ધર્મસંબંધી વ્યાખ્યાનો કરાવવામાં આવ્યા હતા. જેમાં સ્થાનિક વિદ્વાનો પડિતજી શ્રી શંકરપ્રસાદ મિશ્ર, શ્રી રામમનોપ્રાગ, શાસ્ત્રી વસંતરામ, શાસ્ત્રી અનુપરામ, શ્રી માર્કંડ-

રાય રાવળ તથા અમો વિગેરેએ ધર્મપ્રચારના કાર્યમાં મારો ઉત્સાહપૂર્ણ ભાગ લીધો હતો અને જનતાને ધર્મોપદેશનો અલગ્ય લાભ આપ્યો હતો.

અમદાવાદમાં કોમી હુલ્લડ-અમદાવાદમાં સને ૧૯૪૨ માં કોમી હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું હતું તે સમયે બ્રિટિશ સરકારનો હિન્દુ સુરક્ષીભાવે લડાવો મારવાનો હિન્દુઓ વિરુદ્ધની નીતિ માટે વિરોધ દર્શાવતો એક પત્ર અમદાવાદના કલેક્ટર સાહેબને લખ્યો હતો. અને તેમાં હિન્દુઓ વિરુદ્ધ રખાતી નીતિનો સખ્ત વિરોધ કર્યો હતો. તેઓ રાતના પોતાની પોળમાં પહેરો બરવાની માગણી કરી પહેરો બરતા હતા. અને પોતે જુદા હોવાથી પ્રસંગ પડતા મરી જવાય તો તેમાં પોતાનો ધર્મ બળવ્યાનું કહેતા હતા.

પ્રાપ્ત થયેલી પદવીઓ અને અભિનંદન પત્ર-અંધવીજીને સનાતન ધર્મના પ્રચાર અને રક્ષાના કાર્યોને લઈને તેમજ આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક અને સામાજિક ધાર્મિક લેખો અને કાવ્યો લખવાથી અને તેજસ્વી અસરકારક ભાવણો આપી કરેલી લોકસેવાને લઈને ધાર્મિક હિન્દુ જનતા તરફથી વિવિધ પદવીઓ મળી હતી. કાશી પંડિત સભા તરફથી “મહર્ષિ ભારકર”, ચારાપીઠ તરફથી “ભારત બૂણશુ” “વ્યાખ્યાન માતૃંડ”, ભાવનગર સનાતન ધર્મ મંડળ તરફથી “સનાતન ધર્મબૂણશુ”, મેસ્થાન જામનગર શુરે સ્થાન ચાતપીઠ તરફથી “સનાતન ધર્મકેસરી” સંસ્કૃત કાર્યાલય અયોધ્યા તરફથી “ધર્મમણિ”, શ્રી મીર્જાણુ વાગવર્ધિની સભા તથા નગર વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘ કાશી તરફથી સનાતન ધર્મની વ્યાખ્યા ઉપર ભાવણ તાત્કાલીક કરી આપવાથી અભિનંદન પત્ર મળ્યું હતું. તેમજ ભાવનગર, મુન્શર્, સુરત, રાજકોટ હિન્દુ સનાતન ધર્મ મંચા વિગેરે તરફથી અભિનંદન પત્રો અને અમદાવાદમાં શ્રી ઓદિગ્ય સદસ્ય વ્યાજણુ ઝાંતિદિતવર્ધક સભા તરફથી શ્રી રામમવી હોલમાં યોજાયેલા સનાતન વ્યાખ્યાન સત્તાહની કાર્યવાહીના સભ્યો તરફથી પણ અભિનંદન પત્ર મળ્યું હતું. આ ઉપરાંત “શ્રી સનાતન ધર્મબૂણશુ” “સાક્ષરોત્તમ”, “શીઘ્રકવીશ્વર”, “ધર્મગર્ભોદામરદાકવોર”

તરીકેની પદ્ધતિઓથી મંઘવીજી સારી રીતે સન્માનિત હતા. તેઓ ગુજરાતની કાશી પડિત સભા સાખાના સભ્ય પણ હતા.

આચાર્યો અને પંડિતોની સાથે પરિચય અને કસોટી
 બાપ્તિસ્માનો—શ્રી સનાતન સમસ્ત હિન્દુ ધર્મ સભા, પરિચારક વર્ગ અને ગુજરાત પ્રાન્તીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘ તરફથી સંઘ-વીજીએ સેંકડો સભાઓ વિવિધ સ્થળે મેળવી હતી, તેમાં જોસ્વામી ગોકુળનાથજી મહારાજ તથા જોસ્વામી શ્રી વ્રજરત્નલાલજી મહારાજ શ્રીમદ્ જગદ્ગુરુ શારદાપીઠાધીશ્વર શંકરાચાર્ય શ્રીમદ્ રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સ્વામી મહારાજ, શ્રી રાધાવલ્લભીય સંપ્રદાયાચાર્ય અનંતલાલજી, ૧૦૮ સ્વામી શ્રી જ્યેષ્ઠપુરીજી તથા સ્વામી કૃષ્ણાનંદજી મહામંડલેશ્વર મહારાજ, મહોપદેશક શ્રી ગિરિધર રામો ચતુર્વેદી, પંડિત અખિલાનંદજી, કાનપુરવાળા પંડિત ધર્મવીર વિદ્યાસરાવ ડાવરે, શ્રી કાકુરામ પંડિતજી, શ્રી પદ્મનાભ શાસ્ત્રી, પંડિતજી શ્રી કલ્પનાથ શાસ્ત્રી, પંડિતજી શ્રી કેદારનાથ, શ્રી સદાશિવ માધવરાવ પરાડે, ધર્મપ્રાણી શ્રી મણીશંકર મહાશંકર, શાસ્ત્રી જ્યેષ્ઠારામ હરજીવનભાઈ, શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી, પંડિતજી શ્રી શંકરપ્રસાદ મિશ્ર, શાસ્ત્રી અનુપરામ, શાસ્ત્રી વસંતરામ, શાસ્ત્રી ગ્રીમનલાલ તથા મનુશંકર દવે, રમણલાલ જ્યેષ્ઠારામ ગુજરાતીના તંત્રી શ્રી મણીલાલ હચ્છારામ દેસાઈ વિગેરેના સનાતન ધર્મ સંબંધી વિવિધ વિષયો ઉપર પ્રવચનો કરાવીને જનતાને સારો લાભ આપ્યો હતો. સંઘવીજીને આ ઉપરાંત કાશીના મહામહોપાધ્યાય લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી પ્રાવિઠ, પંડિત શ્રી રાજેશ્વર શાસ્ત્રી, પંડિત દિનદયાળ સર્મા, પંડિત કેદારનાથ સર્મા સારસ્વત, દર્શન કેસરી ગોપાળ શાસ્ત્રી, ન્યાયરાજ શ્રી જીવન્યાયતીર્થ કલકત્તા, પંડિત શ્રી કૃષ્ણજીવનજી કાર્તાતિક, કાનપુરના પંડિત જ્વાલાપ્રસાદ, શ્રી નરેશ અચાર મહુરા, વિગેરે સાથે સારો સંબંધ હતો. પ્રચાર માટે પંડિતો તેમને ઘેર ઉતારતા હતા તેમનો સારો સત્કાર પણ કરતા હતા. જોસ્વામી શ્રી દેવકીનંદનાચાર્યજી તેમજ સ્વામિનારાયણના આચાર્ય શ્રી વાસુદેવપ્રભાદજી તથા સ્વામી આત્મસ્વરૂપજીને પણ સંઘવીજી માટે પણ સારૂ માન હતું.

નિષ્કામ કર્મચોગીના દૈવાસવાસ

સંઘવીજીનું સમસ્ત જીવન જોતાં તેઓએ સનાતન ધર્મની સેવા સ્થાનિક તેમજ અન્ય સ્થળોની સંસ્થાઓ મારફત તન, મન અને ધનથી કરી છે. આથી આચાર્યો અને પંડિતો તેમજ સમાજમાં તેમનું સ્થાન આજે પણ ધણું જિંચુ છે. જીવનના છેવટના ત્રણેક વર્ષથી તેમને હૃદયમાં અવારનવાર દુઃખાવો ચલાથી તેમની તબીબત સાધારણ રહેવાથી ખાસ કાર્ય સિવાય દોઢેક વર્ષથી બહારગામ જતા નહિ. “ધર્મમંગલા” અને “મહાકાલ” આદિ પત્રો અવસાન પહેલા જ બંધ કર્યા હતા. છતાં કોઇવાર ‘ગુજરાતી’ આદિ પત્રોમાં લેખ પ્રસંગોપાત લખતા. તેમના ઘણા વિષયો અધૂરા રહેવા છતાં શ્રીનૃસિંહ લીલામૃત અને તેમના સહયુગ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીની આગાથી શરૂ કરેલ શ્રી માર્કેડેય ઋષિએ કરેલ શ્રી મહામૃત્યુંજય સૂત્ર ઉપર સંસ્કૃતમાં શરૂ કરેલું ભાગ પુરૂ કરવાનું રહેલું તથા ખીજા ઘણા વિષયો અધૂરા રહેવા પામ્યા છે. મંઘવીજી સરસ્વતીના ઉપાસક શુરુના કૃપાપાત્ર અને યોગના સારા અભ્યાસી હતા. તેઓ મંકરપસિદ્ધ હતા. બવિધ્યમાં બનનારી બામતો બાજુતા હતા. તેઓ ધરમાં હમેશાં કહેતા કે મારો દેહ છૂટવાનો હશે ત્યારે તમને પહેલેથી ખબર આપીશ. તે સુજન તેમને તા. ૧૬ મી ડીસેમ્બર ૧૯૪૨ સવારના દસેકે વાગતા સ્નાન કરતી વખતે આખા શરીરે ઠંડી લાગવા સાથે ધુમ્મરો થઇ આવ્યો; અને હૃદયમાં અસહ્ય દુઃખાવો જોરથી શરૂ થતાં દિવો વિગેરે કરવું હોય તે કરશો. હવે શરીર નહિ રહે એમ કહી દીધું હતું. નજીકમાં મારો દેહ છૂટશે મારે ભ્રમમાં ન રહેનાં. તેમણે પ્રથમ કરેલા વીલની પૂર્તિમાં સાંજના કોડીસીલ વીલ કર્યું અને મને તથા શ્રી લલ્લુભાઈને આખરનો સદેશ આપના કહ્યું હતું કે-તમે જ્યારે પણ પ્રસંગ આવે ત્યારે સનાતન ધર્મની વાત કરવા ચૂકશો નહિ. પણ છેવટના શ્વાસ સુધી તેમના સહયુગ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી અને ભગવન્નારાયણનું સ્મરણ કરતા હતા. અને બીજો જ દિવસે તા. ૧૭-૧૨-૧૯૪૨ના રોજ સવારના ૮ વાગના આ અસાર સંસારમાં નિષ્કામતાથી કર્તવ્ય બળેલી સંઘવીજીએ દૈવાસવાસ કર્યો.

શ્રી નમીનદાન ના પર્ણ સમારક અન્થ

બ્ર. શ્રી. પ. પ. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય
શારદાપીઠાધીશ્વર શ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સ્વામી

रत्नमिव स्वनाम्ना संयोजितं, भवद्विर्यत्नेन संरक्षणीयमिति शिष्यम् ।

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादाचार्याणामवतारशकाब्दा २३८७

विन्मगकाब्दाः १९१३ स्वारी मु. अमडाबाद.

॥ श्रीवाग्निजयतेतराम् ॥

सिद्धान्तमौपनिषदं शुद्धान्तं परमेष्ठिन ।

शोणाधरमह. किञ्चिद् वीणाधरमुपास्महे ॥

प्रतिष्ठापत्रम् ।

श्रीमान् भारतभूषण, धर्मवीर, नगौनदास पुरुषोत्तमजी संघभीमहोदयः

सांक्रडीशेरी, लालावसाफी पोळ, अहमदाबाद.

अविद्यान्धंतमो निरस्यन्ती विद्या ज्ञानञ्जयति । परमाभ्युदय-

साधकं तस्या. स्वरूपं सतीष्वपि विविधासु भूतमन्यवर्तमानोदय-

निदानत्याद्विधान्तरापेक्षयो वृष्टतमा संस्कृतवाणीमेवाधिष्ठित्य जगति

प्राकाशयत् । साम्प्रतजगदगुस्त्वेनाभिमते भारते जगन्मङ्गलायास्याः

प्रचुरप्रचार आवश्यकः । स च संस्कृताध्यापनाध्ययनाभिभाषणपत्र-

अचारसरलो वृष्टग्रंथलेखनगौरवप्रकाशनसन्मानप्रितरणोत्साहवर्धनादिभिः

सम्भाव्यते । एत कार्यसम्पादनायैव संस्कृतकार्यालयः समजनि ।

सुरसरस्वत्या कृपाकृटाक्षास्पदीभृता ये केचित् निवृद्ध-

धार्मिकाभिभावकास्तेऽस्य कार्यालयस्य प्रेमपात्राणीति तत्रभवतो

भगवत् संस्कृतसंरक्षणकराणि कर्माणि दिवानिर्वाहं मुहुर्मुहुरालोचयन्ति

नि स्वतया वमुल्लेखेनापि सत्कर्तुमप्रमुर्मुहाप्रनिष्ठेपनिपदुल्लेखमदुपाधि-

प्रदानमात्रेणैवोपचर्तुं कामः । साम्प्रत धार्मिकयोग्यतया प्रमत्त.

संस्कृतकार्यालयो भवन्त धर्ममणि-उपाधिनाऽल्लेख्य परमानन्द-

मानोति तथा सर्वशक्तिमत्तया महाकान्याश्वरणकमलयो सप्रिनयं
प्रार्थयते यद्वाङ्मयी परा सास्कृतसमुन्नतिर्भूयादिति शम् मस्कृत-
कार्यालयस्य च ।

प्रबन्धक

फालीपमादशास्त्री

सस्कृतमंपादक

मङ्गलाकाङ्क्षो

श्रीरामानुजाचार्यः

देवनायकाचार्यः

संस्कृतकार्यालयः अयोध्या,

जगद्गुरुः

शमनयन्याम् १९९१ वि

तिरुपाति चितूर-मद्रास-

॥ श्रीकाशोचिश्चैवधरो विद्यते ॥

सुवर्णपुष्पा पृथिवीं चिन्वति पुरुषाख्य ॥

शूराश्च वृत्तविद्याश्च ये च जानन्ति सेवितुम् ॥

श्रीकाशो-पण्डित-सभा ।

★

मानपत्रम् ।

श्रीयुक्तधर्मवीरनगोदासपुरुषोत्तमदाससधर्मीमहोदयानाम् गुर्जर-
प्रदेशान्तर्गतअहमदाबादवास्तव्यानाम् निविधानवय-विद्याविद्योति-
तान्त करणानाम् श्रीवैदिकसनातनधर्ममार्थादासरक्षणविचक्षणानाम्,
तत्रभवता श्रीमता प्रौढ-गुण-ग्रामयशाविशेषसमृद्धा दिगन्त-प्रसूता
सत्यातिमनुसन्धाना प्रमुदितमानसा श्रीकाशोपण्डित सभा सहृदयेभ्य
सुविनीनेभ्य, श्रीमद्भ्य, सद्धर्म-भास्कर इति-पदवीं वितरति ।

श्रीकाशो पण्डित-सभा-कार्यालय

सभापति

तिथि चैत्रकृष्णा ५ भाद्रपदे

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमीमांसक-

वैक्याम्ना १९७६ रससति-

त्रिरोमणि

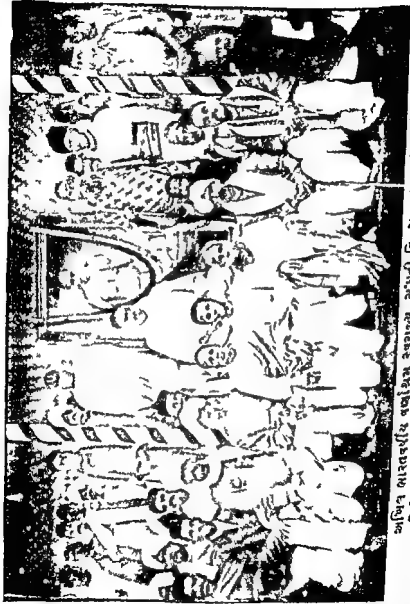
अङ्किकपरिमिताः

स० मन्त्री च

काशो ।

★

અધિવેશન ભારતવર્ષીય વર્ણશિલ્પ સંસ્થાના અધ્યક્ષ ત્રિ. ૨૫ ૧૯૭૭ ની પ્રતિષ્ઠા

परिशिष्ट क-

अभिनन्दनपत्रम्

जा. अद् ८. ॥ शोशारदाम्बा विजयतेतराम् ॥

श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यवर्यपदवाच्यप्रमाणपारावारपारायण-
यमनियमासनप्राप्त्यामप्रयाहारधारणाध्यानसमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननि-
ष्ठतपश्चर्याचरणचक्रवर्त्यदायविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तपद्मतस्थापनाचार्य-
सांख्यत्रयप्रतिपादकवैदिकमार्गप्रवर्तकनित्तिष्ठनिगमागमसारहृदयश्रीमत्सु-
धन्वसाम्प्रान्यप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यचातुर्वर्ण्य-
शिक्षकगोमतीतीरवासश्रीमद्द्वारकापुरवराधीश्वरपश्चिमान्नायश्रीमच्छारदा-
पीठाधीश्वरश्रीमन्माधवतीर्थस्वामिधर्यकरकमलसञ्जातश्रीमद्राजराजेश्वरा--
श्रमस्वामिनाम् ।

त्वस्तिश्रीसंघवीक्षुपनामानं पुरुषोत्तमदारात्मजं नगीनदासं प्रति
प्रत्यग्रसैक्यानुसन्धाननियतनारायणस्मरणसंमूर्चिताशिषः समुल्लसन्नुत-
राम् । जगद्गुरुणां महेश्वरापरावतारश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादाचार्या-
णामादिमैकान्तिकरथानन्दारकास्थश्रीमच्छारदापीठगोचरा भक्तिरत्नबधिरु-
श्रेयोनिदानमिति सार्वजनीनमेतत् ॥

साम्प्रतं, अस्मत्पूर्वाचार्यसन्निवद्धवर्णाश्रमधर्ममर्यादासंरक्षणे चद्वपरि-
कराणां भवतां प्रौढगुणग्रामयशोविशेषसमृद्धासुदन्तपरम्परामनवरत्न-
मनुसन्धाना प्रमुदितान्तःकरणा वर्ये भवद्भयः-

भारतभूषणं—व्याख्यानमार्तण्डश्चेति सत्पदवीद्वयं सम्प्रयुक्तम् ।
इदं च श्रीद्वारकाधीशशारदाम्बानन्दमौलीश्वरप्रसादरूपं सत्पदं, सुवर्णं

श्रीहरि परमानन्दमुपदेष्टारमोक्षरम् ।
व्यापकं सर्वलोकानां कारणम् तं नमाम्यहम् ॥

॥ मानपत्रम् ॥

श्री अमदावाद निवासी साक्षर सनातनधर्मसंरक्षक सद्धर्मभास्कर
श्रीमान् नगिनदास पुरुषोत्तमदाम संधवी महाशय,

आपनी भारतीय सनातन धर्मसंरक्षक असाधारण सर्वदेगीय
आल्यावस्थार्थी आरंभेली शुभ प्रवृत्ति धर्मनिष्ठा श्री शारदापीठ गुरु-
स्थान प्रति सुदृढ भक्ति तथा शुभ वैदिक वर्णाश्रम धर्मदोषक सदा-
चरण अने भारतना कल्याणमूचक अमोघ तलस्पर्शी सुबोधार्थी
आकर्षाई आज्ञना महापुण्य प्रसंगे श्री राजकोट हिंदु सनातन धर्म
सभा तरफथो आपश्रीने दीर्घायुष्य आदि महासंपत्तिमां अभिवृद्धि
मळे एवो श्री परमकृपाळु परमात्मा पासे प्रार्थनापूर्वक आ नम्र हार्दिक
अभिर्नंदन पत्र आपतां अमने अतिशय आनंद थाय छे.

श्री गुजरात तथा काठियावाड आधुनिक धार्मिक ग्लानिना
समयमां तथा विदेशो मोहात्मक राजकीय आदि व्यामोहनो अधार्मिक
प्रवृत्तिओने योगे ब्राह्मणेतर प्रजामां गौब्राह्मणनां सुरक्षण निमित्त शुद्ध
सनातन धर्मनी समजपूर्वक अने धर्मशोज भारतनुं कल्याण छे एम
समजी समजाववा तन, मन, धनना अवर्णनीय भोगे अप्रेसर कार्य-
कर्ताओमां आपश्री तथा अमारा आ सभाना मूळ प्रेरक धर्मवीर
श्रीयुत नारायणजी पुरुषोत्तम सांघाणी अद्वितीय छे ए खरेखर
आपश्रीना बहीलोना महापुण्य-प्रतापनुं फळ बतावी आपना
मात-पिताने कृतार्थ दर्शावी दृष्टांतभूत जीवन गाळनारा छे. अने

ते भावी प्रजामां फलित थाय एम अमे इच्छी आपने शुभ आशीर्वाद अर्पिण छोए.

‘ हिंदु संस्कृति ’ तथा ‘ धर्ममंगला ’ तथा आपनी ‘ भारतमयी सुप्रवृत्ति ’ ए त्रिवेणी संगमरूप पावन करनार जंगम स्वरूप छे एम मानीए छोए. आपनी जावी शुभ निष्ठा कायम सुदृढा बनी रहै बने सबेने अनुकरणीय बने एवो श्री गुरुस्थान पासे पण प्रार्थना छे.
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

श्री पंचनाथ मंदिर,

विज्ञापकः

संवत् १९९४ ना

कालिदास मोतीराम द्विवेदी

वैशाख सुद ५ बुधवार. प्रमुख—राजकाट हिंदु सनातन धर्मसभा.

॥ श्री सनातनधर्मा विजयतेतराम् ॥

सं. ज्ञा. जा. अ ५५५

॥ पदवीप्रदानपत्रमिदम् ॥

श्रीमद्वल्लभविद्वारिष्ठवर्णिवर्गयोगनिष्ठश्रीरामेश्वरस्वरूपसद्गुरुश्रीराम-
परम्पराप्रविष्टसनातनधर्मप्रचारकवेदान्ताचार्यश्रीओत्रियमहानिष्ठसमस्त—
ब्रह्मसम्पद्धिभूषितदैगिकेन्द्रश्रीमद्विश्वनाथपादपद्माधिष्ठितज्ञानपीठाभिषिक्त-
सद्गुरुश्रीभगवानजीनिदेशाहितपीठाधिपत्यवेदान्तराद्धान्तकप्रवचकश्री—
गारदापीठसंरक्षकगुरुश्रीकृष्णलालजीमहाराजसकाशात् ।

स्वस्तिश्रीअमदावादनिवासिशीघ्रसाक्षरकवोधरभारतभूषण
श्रीमन्नगीनदास पुरुषोत्तमदास सद्बुद्धि, मन्त्रिणः श्रीसनातनसमस्त हिन्दु

धर्मसभा(याः) अमदावाद(स्य) एतान् प्रति प्रत्यग्रहैकयानुसन्धाननि-
यतश्रीगङ्करस्मरणसंमूचिताशिषः समुलसन्तुतराम् । वेदान्ताचार्यश्रीरामे-
श्वरस्वरूपभगवत्पूज्यपादाचार्याणामादिमैकान्तिकस्थानाभिनववाराणसी-
जामनगर—नवानगरस्थ श्रीमज्ज्ञानपीठगोचरा भक्तिस्वधिकश्रेयोनिदान-
मिति सार्वजनीनमेतत् । साम्प्रतमस्मत्पूर्वाचार्यश्रीमज्ज्ञानगुरुमहेश्वरपाराव-
तारश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादाचार्योद्धृतश्रीसनातनश्रौतस्मार्तवैदिक—
वर्णाश्रमधर्मकर्ममर्यादासंरक्षणे बद्धपरिकराणां भवतां प्रौढगुणप्राप्त-
यशोविशेषसमृद्धामुदन्तपरम्परामनवरतमनुसन्धानाः प्रमुदितान्तःकरणा
वयं भवद्भ्यः सनातनधर्मकेसरीतिसत्पदवीं सम्प्रयच्छामः ॥ इदं च
श्रीज्ञानपीठाधीश्वरभगवतोभारतोदात्तीश्वरभगवन्मुग्धेन्दुशेखरप्रसादरूप स-
त्पदं सुवर्णं रत्नमिव स्वनाम्ना संयोजितं भवद्विर्यत्नेन सरक्षणीय-
मिति शिवम् ॥

श्रीआद्यशङ्कराचार्याब्दः

श्रीरामगुर्वब्दः

श्रीविक्रमशकाब्दः

२४०१

१९१

१९८७

कार्तिकशुक्लप्रतिपदा

शुधवासरे

रत्नलाल माणिकलाल द्विवेदी

कृष्णलाल भगवानजो

सर्वाधिकारी

स्वारी मुकाम

वेदान्ताचार्य

संस्थान जामनगर

खाटिया

संस्थान जामनगर

गुरुस्थानज्ञानपीठ.

अमदावाद.

गुरुस्थानज्ञानपीठ.

સુવર્ણપુષ્પાં પૃથિવીં ચિન્વન્તિ પુરુષાણ્યઃ ॥
શૂરાશ્ચ શૂતચિદાશ્ચ યે ચ જ્ઞાનન્તિ સેવિતુમ્ ॥૧॥

મુજનો ન યાતિ વિઠ્ઠલિ, પદ્મિતનિરતો વિનાશકાલેડવિ ।
છેદેડવિ પંદનતકઃ સુમયતિ સુખં કુચરસ્ય ॥

શ્રીગુર્જર પ્રદેશાન્તર્ગત રાજનગર—અમદાવાદ નિવાસી શ્રી સનાતન
ધર્મવિભૂષણ, સાદારોત્તમ, બારતભૂષણ, બ્યાખ્યાનમાર્તંડ સદ્ધર્મભાસ્કર,
સનાતન ધર્મ કેસરી, સીમા કરીશ્વર ઈયાદિ પદવી સમર્પકૃત લવવાદિની—
શત્રિય કુલોત્પન્ન, મોક શુભમાય યશઃમયુદ્ધ, ધર્મમર્પાદા સંરક્ષક વીર.

શ્રીમાનુ નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંધવીજી

આપશ્રી જુતિ સ્મૃતિ પ્રતિપાદિત શુદ્ધ સનાતન ધર્મના એકાન્ત-
પક્ષ—સમર્થક તથા વારાન્તિક અનુકાન કરનાર સાચા, વર્તમાન
ઉપદેશકોમા—સર્વાંગમામી મહાન ઉપદેશક છે. આપના ઓગરવી
અને પ્રમાણ્યુક્ત બ્યાખ્યાન શૈલીના પ્રભાવે મુંગમ અને ગુજરાત
જેવા સુધારોના કેન્દ્રસ્થાનમાં પણ આપ તન, મન અને ધનથી
કટિબદ્ધ થઈ શ્રી સનાતન ધર્મનો પ્રચાર હૃદયપૂર્વક સતત કરી
રહ્યા છે. શ્રી અખિલ ભારત વર્ષીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંધની
ઉત્પત્તિમાં ભાગ લઈ તેની વૃદ્ધિને અર્થે પણ આપ અહર્નિશ અધ્યાગ
પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે, જ્યાં સંધની મહત્તા પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત
થવા પામી છે. આપે શુરવાપૂરના મહિરમાં અન્યથા પ્રવેશની
ઐતિહાસિક ધર્મ-વિધાતક અગ્રગણના સમયમાં પણ વાત રોગથી
પીડિત છતાં પણ આપશ્રી સ્વયં સઘળે ધુમો ધુમીને અર્થસંચય
તથા ધર્મ સંકટટાળક પરિશ્રમ કરી વિજયપતાકા ફરકારી વિજય
પ્રાપ્ત કર્યો તેને માટે આપશ્રીને અનેકશઃ ધન્યવાદ ઘટે છે. આપ
સાચા શત્રિય વીરરત્ન, સનાતની વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને અનુભવવૃદ્ધ
હોવાથી આવા ધર્મ જ્ઞાનિના સમયમાં આધુનિક ભારતવર્ષના
પાશ્ચાત્ય જગવજીના હૃદે ચડેલા ધુમકોને તેમજ ધર્મહીન મનુષ્યોને

અન્નાર્ગે દોરવા કટિબદ્ધ થઇ, સતત પ્રવાસ આદરે પોતાનું મયાર્થ કર્તવ્ય “ધર્મમંગલા” મહાકાલાદિ પત્રો તેમજ અન્ય પુસ્તકો લેખો અને વાણીદારા બગીચી આ ભારતવર્ષની ધર્મપ્રાણ પ્રજાને સતત અતુલ લાભ આપી રહ્યા છે. આપશ્રી બાલ્યાવસ્થાથી જ આ કર્તવ્યોમાં કટિબદ્ધ થઇ નીતિ શાસ્ત્રમાં કથા પ્રમાણે—

શાસ્ત્રં પ્રજ્ઞા ધૃતિર્દાક્ષ્યં પ્રાગલ્ભ્યં ધારયિષ્યુતા ।

ઉત્સાહો ધાગ્મિતા દાદર્યમાપત્કલેશસદ્વિષ્ણુતા ॥

પ્રમાયઃ શુચિતા મૈત્રી ત્યાગઃ સત્યં કૃતહતા ।

કુલં શીલં લમલ્લેતિ ગુણઃ સમ્પત્તિદેતયઃ ॥૧॥

ઉપર્યુક્ત આત્મગુણોને ઉત્સાહ આપવામાં સતત શ્રમ વડન કરી રહ્યા છે. તેથી આપની દ્રઢચિંતા માટે અનેકશઃ ધન્યવાદ ધટે છે. તેનું વર્ણન અમો શબ્દો કે વાણીદારા કાંઈ-પણ વિશેષ કરી શકીએ તેમ નથી. આપશ્રીએ આશુ શ્રી સનાતન ધર્મ વ્યાખ્યાન સપ્તાહના શુભ પ્રસંગે—તન, મન, અને ધન સર્વથી અશાગ પરિમ્મ વેડી કાર્યની સફળતા માટે પરમ પ્રમાર્થ કયો છે. તેને માટે આપને અનેકશઃ ધન્યવાદ ધટે છે. અમો સર્વે છેવટે અંતઃકરણ પૂર્વક શ્રીસર્વાન્તર્વામી પરમાત્મા પાસે સતત પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે બગવાન આપને દીર્ઘાયુષ્ય કરે, અને આપશ્રીનાં ધર્મસંરક્ષક ધ્યેયની સિદ્ધિ પરિપૂર્ણ કરે, જેથી ભારતનું કલ્યાણ નિરંતર થવા કરે, જેથી માન્યતા કરી વિરમીએ છીએ.

મિતિ સંવત ૧૯૬૫ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૧, તા. ૩૧-૩-૬૬ અમદાવાદ અમો છીએ આપના ઋણીઃ—શ્રી ઔદિત્ય સદસ્ય શ્રી હાણી શાંતિ હિતવર્ધક સમા તરફથી યોગ્યેતા સનાતન વ્યાખ્યાન સમાદાની કાર્યવાહી સમાના સભ્યોઃ—

શ્રી અમિટોત્રી ઓધર અરપાણ માનિકજૂયજી, શ્રી બદેયરમાડ બાલાચંદ્ર પૌરાણિક, શ્રી મણિલંકર મગનલાલ શાસ્ત્રી સંસ્કૃતમણિ, શ્રી દેવારનાથ એન્ડા નવાય વ્વાકરણાચાર્ય, શ્રી બાલકૃષ્ણ પુરોહિતમ વિલાખૂયજી સાહિત્યાચાર્ય, નાગરદાસ કાશીરામ જાંબજીવા, એમ

પરિશિષ્ટ ખૂ સંપાદક: શ્રી રતિલાલ ઉપર આવેલા પત્રો

વિશેષ આપના તરફથી રવ. નમીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘની સ્મારક ટ્રસ્ટ તરફથી સ્મારક અન્ય કાદવાનો પણ મધ્યે અને જે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. તે હર્ષની વાત છે.

રવ. શ્રી સંઘનીજ સનાતન ધર્મના સંભરણ હતા. દરેક ધાર્મિક કાર્યોમાં રસ લેતા અને સાચા આપના. તેમનું જીવન ધ્યેય ધર્મની ઉત્તતી અંગે પ્રવૃત્ત રહેવાનું હતું. તેઓ સનાતન ધર્મની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેના કાર્યકરો માટે ઉદાહરણ રૂપ હતા. તેમના જવાબી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ખોટ પડી છે. તેમના પવિત્ર આત્માને શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન શાન્તિ અર્પે તેના મારા આશીર્વાદ છે.
તા. ૨૩-૮-૫૩ આત્મી

રાવજીભાઈ દેશાઈભાઈ ખટેલ, હજુર કોઠારી,
આચાર્ય મહારાજ શ્રી દેવેન્દ્રપ્રસાદજી
સ્વામિનારાયણ મંદિર સંસ્થાન, અમદાવાદ.

એ. એલ. એલ. બી, શ્રી રામચત્રી પ્રાગ તિવારી સદ્ગુરુમાનંડ,
શ્રી સતીન્દ્રચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય ન્યાયાચાર્ય અને વેદાન્ત શાસ્ત્રી, શ્રી ચંકરપ્રસાદ
મિશ્ર વ્યાખ્યાનનાયકરપતિ, શ્રી કુર્માનાથજી ન્યાયશાસ્ત્રી, શ્રી પુરુષો-
ત્તમભાઈ મણિલાલ રાવળ કેસરે-હિંદ, શ્રી સત્યદેવ મિશ્ર વ્યાકરણાચાર્ય,
શ્રી જવાહરપ્રસાદ શિવપ્રસાદ પાણ્ડેય સદ્ગુરુભાસ્કર, ધર્મવીર, શ્રી
જેઠારામ જગનરામ, શ્રી માર્કંડરાય યુનીસલ રાવળ સનાતનધર્મશૂંપણ,
મહંત તુલસીદાસજી મહારાજ, શ્રી માધવલાલ દલસુખરામ કોઠારી
સત્સંગસિરોમણિ, શ્રી લક્ષ્મીભાઈ જીવણરામ ભટ્ટ. બી. એ. એલ. એલ. બી.
એડવોકેટ, શ્રી વિષ્ણુદત્તજી મિશ્ર સનાતન ધર્મોપદેશક, શ્રી દામોદરભાઈ
જાડવજી શાસ્ત્રી, શેઠ શ્રી લોગીલાલ જીજીભાઈ, શ્રી સાંકેજયંદ ડાયાભાઈ
અદીજીના ઇન્ડરદાર, શ્રી ભયુભાઈ ગોવિંદલાલ શ્રી. એ. એલ. એલ. બી.
શ્રી અમૃતલાલ મનલાલ વ્યાસ, શ્રી માણેકલાલ બાલગોવિંદ દવે,
શ્રી રતિલાલ મનસુખરામ ખટેલ વ્યવસ્થાપક "શ્રી ધર્મ-મંગલા"
શ્રી મણિલાલ મહાદેવ, શ્રી ગીમનલાલ હરજીવનભાઈ પુરોહિત.

સુરતગિરી વંગલા, કનકલ-હરિદ્વાર, તા. ૩-૧-૫૩

શ્રી સ્વ. સંઘવીજીના ચરિત્ર પ્રકાશિત કર રહે છે, જાન કર ઘડી પ્રસન્નતા હુઈ. આપને કુલ સંસ્મરણ લિખને કે લિપ પ્રેરના કી. પરન્તુ શ્રી સંઘવીજી ના કેવલ એક ઘર શ્રી મહામણ્ડલેશ્વર વ્રહ્મલીન શ્રી જયેન્દ્રપુરીજી મહારાજ કે સમીપ હી વર્ણન હુઆ થા. ન કમો સંભાષણ હુઆ, ન કોઈ યાતચીત. હાં અન્યલોગો કે મુલસે તથા ધર્મમંગલામેં યદા કદા કુલ પદ્ધતિ ઉનકા ગૌરવ સુનનેમેં આપાયા. જે અલ્લે સાક્ષર થે. ધર્મપ્રિય મહાત્માઓંકે અનુયાયી થે. પેરોપકારમય ઉનકા જીવન થા, અલ્લે-મલે થે. તમો લોગ ઉનકી સુધ પ્રશંસા કરતે થે. આપકા પ્રયત્ન સફલ વને, યસી ભગવાન્ સે પ્રાર્થના કરતા. ■ ।

આપકા શુભચિન્તક
મહેશ્વરાનન્દ

તા. ૯ મી જાનેવારી ૧૯૫૩. ગીરગામ, મુ'બઈ ૪.

સ્વ. નગીનદાસભાઈનું જીવન ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર કરો છો તે જાણી રાજ થયો છું. સનાતન ધર્મ સંબંધે એમના મંતવ્યને અમલમાં મૂકવા એમણે જે નિઃસ્વાર્થ પ્રયાસો કરેલા, તે એમના જમાનાના એમના સમયવસ્થા બધાને સારો રીતે જાણીતા છે. એમના વિરોધીઓ પણ ધણા હતા. મહારો ને એમનો સંપર્ક રચાય હતો. ઠાઠ ઠાઠ વખત પોતે મુ'બઈ આવે ત્યારે દૂંઠ મુલાકાત થાય. તે વખત પણ સનાતનવર્માના પ્રચાર સંબંધે એમની ધમશ જવી ને તેરી જોરદાર. વિરોધ પક્ષ તરફથી હાંસી થતી તોપણ ડરતા નહિ. જુના રીતરિવાજો વગેરેના વિરોધી સમાજ સુધારાના હિમાયતી રવઃ સર રમજુભાઈ નીલકંઠ મારા મિત્ર હતા. તેમ રવઃ મણીલાલ નજુભાઈ દિવેદીનાં મંતવ્યો વિરૂદ્ધ એઓ જાહેરમાં લખતા. એઓ એમને ન. પુ. સંજ્ઞા એ નામ આપી એમના કાર્ય સંબંધી ચર્ચા કરતા. અને "બદ્દ-બદ્દ"નું પાત્ર એમના જેવા જુના મતવાદી-

એને લક્ષમાં રાખી ધડાયું છે એમ એ પુસ્તક બહાર પડ્યું ત્યારે એમના મિત્રો માનતા. એ હકીકત તમારી જાણ બહાર નહિ હોય.

એમનો માહિત્ય સેવા, ધર્મસેવા, અને મમાજસેવા, એમને ઓળખના સૌને જાણીતી છે, એ વિશે મ્હારે કાંઈ કહેવાનું હોય નહિ.

શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના ધીરત.

તા. ૧૬-૧-૫૩, ગોંડળ

શ્રી મંધરીજીના સંસ્મરણ રૂપ છપ્પન ચરિત એમના સ્મારક તરીકે તેમના દ્રેષ્ટ તત્કથો બહાર પાડવાનું છે એ જાણીને ખુશી થયો છું. એમના સ્વર્ગવાસ પછી ઘણા વર્ષે દ્રેષ્ટે આ વિચર કર્યો તે મારે કહ્યું છે.

શ્રી સંધરીજી સાથે અમારે ઘણા પત્ર વહેવાર ચાલતો અને અમે પણ તેમને પત્રો લખતા. તેમના મનાતન ધર્મી સામયિકો અહીં આવતા એ પત્રવ્યવહાર હાલ હાથ આવી શકે એમ નથી. તેઓ સનાતન ધર્મ માટે જીવ્યા અને ચાવલજીવન સનાતન ધર્મની જ સેવા કરી છે. સનાતન ધર્મના રક્ષણ પ્રચાર માટે તથા તેના પર થતા આધાત પ્રયાતો વખતે તેમણે જે બોગ આપ્યા છે તે અપૂર્વ અનુકરણીય અને એક ચર ચોક્કાને છાન્ને તેના હતા. અવસ્થા પાકો જવા છતાં હેંની ધડી સુધી તેઓ અડગ રીતે ધર્મ રક્ષક વીર તરીકે અનેક આક્રમણો સામે લડના રહ્યા હતા.

પૂર્વજાળમા ધર્મ રક્ષા માટે દ્વિત્રિયો શત્રુયો લડી દેહનો બોગ આપતા હાનના કવચના જમાનામા સંધરીજી જીવ્યા ત્યાં સુધી કોઈ ન લખી શકે, કોઈ ન કરી શકે, એવા પ્રહારો પોતાના સામયિક પત્રોમા સનાતન ધર્મવિરોધીઓ સામે નિર્ભય રીતે કરતા તેથી તેમને ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે અને ઘણી વખતે બચમા મુકાબ જમા છતાં એમણે અડગ ધૈર્ય અને વાણીતું સૌર્ય જરા પણ ઘટ્યું નહતું અને ધર્મ વિરોધીઓને તેઓ એક બચ સમાન લાગતા. એમના જેવા પુરુષો આજે મળના મુશ્કેલ છે. આજે સનાતન ધર્મ, ધર્મરચનો, શાસ્ત્રો હિપર જે પ્રહારો થઈ આક્રમણો થઈ રહ્યાં છે,

તે વખતે એમના જેવા પરાક્રમી લેખક નિર્ભય પુરુષની જરૂર છે. એ ખામી આજે દેખાય છે. તેઓ સંઘી કામ લેખ લખી મોકલવા આપે લખ્યું. પણ મને અવકાશ નથી તેમ એમના વર્ણના લેખોને ગ્રન્થ ૩૫માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો એક મહાન ગ્રંથ થાય અને એ લેખો જ એમનું સાચું સ્વરૂપ રજૂ કરી શકશે. પછી એમના સ્મરણ ગ્રંથને જીગ્મના લેખની જરૂર રહેશે નહીં. પ્રયાસમાં સફળતા મેળવવા આશીર્વાદ દઉં છું.

શુ. શ્રીચરણતીર્થઃ

તા. ૧૪-૧-૫૩, સિદ્ધપુર

સ્વ. નમોનદાસ સંઘવી. અવગત તેઓ સુસ્ત સનાતની હતા. અને ધ. પૂજ્યપાદ શ્રી ચંકરાચાર્ય મહારાજશ્રીની રૂપ તેઓ કહેતા કે “હું સનાતન ધર્મનો સિપાઈ છું”-ખાફી તેમની વિકૃતતા તથા શીઘ્ર કવિ તરીકે અભિમાન લેવા જેવું છે. તેઓ સારા વક્તા હોય સનાતન ધર્મ પર ઉત્તમ પ્રકારનાં ભાષણો આપતા હતા. ખરેખર સનાતની પ્રજાને તો તેમનો ખોટા જ પડી છે, જે હોય પણ રીતે પુરાવ તેમ નથી જ.

સં. ૨૦૦૬, કલ્પિક વદ ૫, ખાવર હાઉસ, ભાવનગર.

સનાતન ધર્મશૂણ્ય શ્રીમાન નગીનદામભાઈના જીવનચરિત્રની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે ખરેખર દષ્ટ છે, તેઓ મનાતન ધર્મની રક્ષા માટે અપૂર્વ સામર્થ્ય ધરાવનારા પુરુષ હતા.

તેમણે પોતાના સદ્ગુરુ શ્રી પૂજ્યચરણ શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રી સ્તુતિના શ્લોકો લખ્યા હતા તે વાંચી મને ઘણો આનંદ થયો હતો. એમનામાં હોય નવીન પ્રકારનું કવિત્વ હતું. તેમની એ શુભ પ્રવૃત્તિથી મને શ્રી ગુરુસ્તુતિ માટે નવો વેગ મળ્યો હતો.

હું તેઓશ્રીને માત્ર બે વાર જ મળ્યો હતો એમની મનાતન ધર્મ માટેની ધગદગી સી વાત કરવી કેટલાક વર્ષો ઉપર બી અમદાવાદના આનંદાગ્રમમાં અમારા પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુશ્રી શ્રીમત્ નથુરામ શર્મા આચાર્યશ્રીની ન્યતિ મહેતમી ઉજવાયો હતો તે વેળા તેઓશ્રી પધાર્યો હતા, અને પોતાના વ્યાખ્યાન વડે અમને ઘણો આનંદ આપ્યો હતો. તેઓ કૃપાશ્રિંષ્ઠ ગુરુદેવની સ્તુતિ કરતાં બોલ્યા હતા કે

એમણે તો અકર્મીને કર્મી બનાવ્યા છે. આ તેમનું દ્વિઅર્થી કાન્ધરૂપ વચન હતું અથવાપિ બૂઝ્યો નથી. પ્રસંગે તેમણે પોતાના આખ્યાનો વડે સનાતન ધર્મની સેવા કરવામાં ક્યારા રાખી નથી.

અત્યારે મારું શરીર ધણું અશક્ત થઇ ગયું છે, ને મને વિશેષ યાદ નથી.

વિનયનાત

બાણેકલાલ નાનંદ ચંદ્રારાણના

સપ્તેમ પરમાત્મા રમરણ

તા. ૧૧-૨-૫૩ મુંબઈ

ચિ. શ્રીકૃત નગીનદાસ સંધવીજીની સાથે મહારો ભાવ તથા રનેહ હતો. તેમજ તેઓશ્રીનો મહારા ઉપર પણ ભાવ તથા પ્રેમ હતો. પરમાર્થવાદ એ છે કે શ્રી સંકરાચાર્યજીની સમાધિમાં તથા સનાતન પરિપક્વોમાં એક બીજાને મળવા શિવાય તેઓશ્રીના આંતરીક વૃત્તાંતથી કું સર્વથા અસાધ્ય છે.

“ધર્મ મંગલા” છાપાં દ્વારા તેઓશ્રીની ધર્મ તરફની પ્રવૃત્તિ હતી અને તેથી જ મારે અને તેઓશ્રીને સંબંધ થયો હતો. તેઓશ્રીના લેખો ઉપરથી સનાતન ધર્મ ઉપર અતીવ દૃઢ પ્રેમ હતો. અને તે માટે અપત્ન તથા વાદવિવાદ પણ કરતા હતા, એ સમક્ષમાં જોએલું છે. તેઓશ્રીને ઠાટી અભિનંદન પૂરઃસર સપ્તેમ મહાંજલી આપું છું.

લી. શિવશંકર આપાલાઈના જન્મ મહાદેવ.

તા. ૨૫-૮-૫૩ વાઘેશ્વરની પેળ, અમદાવાદ

૨૧. સંધવીજીની પ્રવૃત્તિ જોષ હતી. પોતે સાચા સનાતની અને ચુરત ધર્મ નિષ્ઠાવાળા હતા. નીકરતા અને જ્વલતમહેનતથી જાહેર ધાર્મિક ઉત્સવમાં ભાગ લેતા અને સફર કરતા. વકતૃત્વ પણ ઉત્તમ. મુખારકોના વિચારોની વિરુદ્ધ ખંડનરૂપે એમણે એક પુસ્તક લખ્યું હતું એમ માનું છું. કુંકામાં સનાતની સિદ્ધાંત કે નિયમોનું ખંડન કરનારા વિરોધીના સખ્ત પ્રતિસ્પર્ધી હતા. હિંદુ ધર્મની રક્ષા માટે અને રીતારવાજના પાલન અર્થે પોતે અચાગ અમ લીધો છે. આ મારો અભિપ્રાય છે. લેખ ન લખવા જાલ લાયક છું, તમારા પ્રયાસની સફળતા હજી છે.

લિ. જગુભાઈના મથાગોળ

પરિશિષ્ટ ગ પત્રકારોની અંજલિ
 “ગુજરાતી” તા. ૨૭-મી ડીસેમ્બર ૧૯૪૨
 ધર્મવીર શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ
 સંઘવીજીનું અવસાન

ગુજરાત અને બ્રહ્મ-ગુજરાતની સત્તાતન હિંદુ ધર્મપ્રેમી પ્રજા જાણીને દિલગીરી થશે અને ધન્ય માનશે કે વ્યાખ્યાનમાર્તંડ, અમદાવાદના એક સુપ્રસિદ્ધ નામરિક અને સાક્ષર શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમ તા. ૧૭-૧૨-૧૯૪૨ ને ગુરુવારે ૭૬ વર્ષની ઉંમરે પાખંડી અને અર્ધદંધ સુધારકોની સામે ઝડપના ધર્મવીરની શાસ્ત્રોક્ત વશસ્ત્રી ગતિને પામ્યા છે. દિલગીરી એટલા માટે કે આપણી સાથેનો ગ્રામ્યો સંમધ છુટી ગયો છે, પણ ધન્ય એટલા માટે કે તેઓ પોતાનો જ્ઞાનપ્રદ દેહ ન હોવા છતાં, ધર્મ માટે એક જ્ઞાનપ્રદ કરતાં વિશેષ આપદ રાખી આપણું જીવન મનાતન ધર્મને મમખોં સ્વર્ગલોકે મીધાવ્યા છે. મરદુમનો જન્મ સં. ૧૯૨૦ના ચૈત્ર વદ ત્રીજને દિવસે યાત્રાધ મંથ કાઢવા માટે પ્રમિદ્ધ થયેના લેઉઆ ગાંધીના પટેલ ચતુરદાસ મધરીના વંશમાં અને અમદાવાદના શુચિ શ્રોમંત પુરુષોત્તમદાસને ત્યાં થયો હતો. ગીનાજીમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કલ્પ પ્રમાણે તેઓ માધ્યકાગથી કોઈ મોગલપટ જીનાતમા છે એમ સર્વને લામ્બું હતું.

તેઓએ કોઈ આધુનિક શિક્ષણની પડતી નહોતી મેળવી, છતાં સદ્ગુણ અને સરસ્વતીના કૃપાપાત્ર હતા. મંદૂત, ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી સિવાય પડેલી ૩ બાળાઓમાં સીંધિયાથી અમદૂતિ ભરેલું પ્રાસાદિક કાવ્ય રમી સકતા. તેઓએ આ પ્રમાણે વડોદરાના શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય મદારાજ પામેથી પ્રાપ્ત કરી દત્તી એમ દંતકથા અમે સાંભળેલી છે. તેઓ બાપજીનો નૃસિંહાચાર્યજીના અનન્ય ભક્ત હતા. શ્રી શ્રેષ્ઠમાધક આધિકારી વર્મ દરેક ચાલતી સદુપદેશપ્રેમી મદારાજ વચેર પત્રોમાં તેમની આજીવ દરિયાનો પ્રસાદ ને ધર્મપ્રેમીઓએ સાંખ્યો છે તેઓ હજી પણ તેમને વાદ

કરે છે. જેમ બાણુ બટે કાદંબરી લખી સંસ્કૃત સાહિત્ય જગતમાં વિદ્વાનોને ચકિત કરી દીધા હતા તેમ તેમણે “દિવ્યાંશરા” નામની એક કાદંબરી ગુજરાતી ભાષામાં લખવા માંડી હતી; અને તેમની ચકિત અને સખદો પરની પ્રજાતા જોઈને તે સમયના ગુજરાતના વિદ્વાનો ચકિત થયા હતા.

સંસ્કૃતમય શૈલીમાં લખનારા રવ. મનસુખરામ સુધરામ ત્રિપાઠી વગેરે અને શ્રેયસ્સાધક આધિકારી વર્ગના લેખકોની અને અનાતન ધર્મ પ્રેમીઓની નિંદા કરવા અને કરાવવા માટે રવ. રમણભાઈએ ‘બદ્ધબદ્ધ’ની કટાક્ષમય કથા લખીને ઉક્ત વર્ગવાળાઓની મસ્કરી કરી હતી. તેના જવાબરૂપે એક આખા નવલકથા દ્વિઅર્થી વ્યંગ્યાત્મક અને શ્લેષાત્મક ઉત્તમ ગુજરાતી ગદ્ય ભાષામાં શ્રી નગીનકાસે લખીને સુધારાવાળાઓનો પોલ ઉઘાડી પાડી હતી, અને તેઓ કેટલા અને કેવા ચારિત્રહીન છે તે દર્શાવી આપ્યું હતું. સુધારકો પાસે ખોલવાના દાંત અને માવવાના દાંત જુદા જુદા હોય છે, તે બતાવી આપ્યું હતું. આ વાર્તાનું નામ ‘બ્રમણચન્દ્ર અથવા આધનાનો ગોળાબાર’ છે. એમાંનું “સંતરાયે શંકા ટાળી અને બહુકબોલો સાધુ” એ પ્રકરણ તો કદાચ હજી પણ ઘણાને યાદ હશે. આ બે વાર્તાઓ સંબંધમાં આ “ગુજરાતી” પત્રમાં ખુબ જુએશપૂર્વક ચર્ચા આપી હતી. સુધારાવાળાઓ તરફથી મી સંલગ્નીજી ઉપર બદનક્ષીની ફરિયાદ માંડવા માટે ઘણા ધૂવાપૂવા કરવામાં આવ્યાં હતાં, પણ તેઓને કાવદાની સલાહ મળી કે ફરિયાદ માંડવાથી કોઈ પિછાને કાઢવ નીકળશે અને સામી કેરોતી ઘશે તે નફામાં. કેટલાં ગયા વગર છાપાં છાપી કરીને હેયાં વરાળ કાઢ્યા કગે અને લોકોને કોતુક પેદા કર્યા કરે. તેથી તેઓએ સામ સામી નિન્દાત્મક ચોપડીઓ લખી સતોષ માન્યો હતો. આ પ્રકરણ અર્જુનીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જાણીતું છે.

તેજ પ્રમાણે જ્યારે જાણીતા સુધારક દ્વારામ ગીડમજનાં ગોટાળાનાં બોધણાં બહાર પડ્યાં ત્યારે “તપસી પડ્યા લપસી” નામની કટાક્ષમય વ્યંગ્યાત્મક કથા લખવા માંડી હતી, પણ તે પૂણું

થઈ ચક્રી નહોતી. તેમના લેખો અને વ્યાખ્યાનોનો અને કાવ્યોનો થોડો ભાગ સમઢરપે છપાયો છે. એક નાના પુસ્તક દ્વારા શ્રી ગણેશનું આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક, આધિભૌતિક સ્વરૂપ સમજાવી અને ઐ સાથેની તેની એકતા સિદ્ધ કરી બતાવી હતી. છેલ્લા તેમણે ઢેઠલાક વર્ષો સુધી સાધ્વી ધર્મ પત્રની મંડળાભેનના સ્મારક તરીકે 'ધર્મમંગના' નામનું સાપ્તાહિક નિમાવ્યું હતું, અને મહાકાળના નવાસ્વરૂપમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી મહારાજનું ચરિત્ર આપના માધ્યમ હતું, પણ તે અપૂર્ણ રહ્યું છે.

યુવાનોના સમયમાં શ્રી સંઘવીજીએ ઇડર સંસ્થાનમાં એક બહાદુર પોલિસ કમિશનર અને મહેસુલી અમલદાર તરીકે ઉત્તમ રીતે કામ બજાવ્યું હતું. તેથી ફોજદારી તેમજ દિવાની કાયદાના તેઓ સારી રીતે માહિતગાર બન્યા હતા, અને હો એક સાધન (બદનક્ષીનો કાયદો) સાગી રીતે સમજેના તેથી વિરોધી પણે ઉપર સખત પ્રહાર કરવા અને તીખી તમતમતી ટીકા કરવા છતાં ફોર્ડ પણ તેમને કાયદાની ચૂંગાવમાં પકડી ચક્યા નહોતા, એટલી માહોશી તેમણે પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઇડર રાજ્યની નોકરી છોડ્યા પછી તેમણે સનાતન ધર્મના વ્યાખ્યાના તરીકે અને સનાતન ધર્મની રક્ષા માટે આખી જીવગી કામ કર્યું છે, અને તે માટે ગુજરાત બહાર તેઓ ધણા જાણીના થયા હતા તેમણે ધર્મ માટે તન, મન, ધન એવારી નાખ્યા હતા એવ કહેવામાં સંકેતનું કારણ નથી. આ "ગુજરાતી" પત્ર પ્રત્યે અને તેમના તત્ત્વો પ્રત્યે તેમણે સારો સંબંધ રાખ્યો છે.

તેઓ દંતના પૂર્વક માનતા કે મં ગાધીજીનો ઉપરેય એ હિંદને કોઈ દિવસ હિનકર્તા થવાનો નથી, પણ લોક માન્ય તિવક, મુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ આકેના માર્ગે રાજદારી માડી લઇ જવામાજ લાભ છે. તેઓ પ્રસિદ્ધ લાન બાલ પાલના અનુયાયી થયા હતા અને રાજકીય ઉદ્દામ વિચારો બહાર કરવા માટે અમદાવાદની પોલીસે તેમની ઉપર ધણા વરસો સુધી નિષેખાની રાખી હતી.

તેઓ એકપર “જઠાણ” મનાતા હતા. લો. મા. નિલકની નીતિએ ચાલવાથી રાજકીય લબ વિશેષ છે એમ કહેતા; સરકાર તરફથી જે લાભ મળે તેટલો તે લઈ લેવા અને વિશેષ માટે માંગણી કરતા રહી લડતા રહેતા, એ તેમનો સિદ્ધાંત હતો. કોંગ્રેસવાદીઓએ રાજકારમાર છોડી દેવા એ તેમને અમાન્ય હતું. તેઓ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલની નીતિને ઘણે અંશે પસંદ કરતા, પણ રીસાવાની રીતને વખોડતા; મતનમ કે અસહકારની નીતિ પસંદ નહોતા કરતા.

શ્રી સંઘીજી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સુરત હિમાવતી દોરા છતાં છેક જ જડબદ્ધ નેના નહોતા, પણ આધુનિક રાજકારણનાં કલેક્ટર અને સમજતા હતા. વર્ણશ્રમ સ્વરાજ સંઘર્ષ તેમણે ઘણાં વર્ષ કામ કર્યું છે અને શારદાપીઠના હાલના લોકમાન્ય ચંકરાચાર્ય શ્રી ગજરાજેશ્વરાચાર્ય સ્વમીને ઘણો સહાયતા આપી છે. અમદાવાદનાં સ્થાનિક સનાતન ધર્મ સમાજ તેઓ મંત્રી હતા. તેમની આત્મવૃત્તિ અને સનાતન ધર્મપ્રતિ અચળ શ્રદ્ધા હતી. પોલીસ કમીશનરનું કામ જીવાનીમા કરેલું હોવાથી શરીરે સરાજત હતા, અને તેમની સાથેના ચોડા સમયનો વાર્તાલાપ પણ બોધપ્રદ અને વ્યંગાત્મક મચોટ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાનો ખ્યાલ સારો આપતો. એક વ્યાખ્યાનકાર તરીકે તેમણે સારો કારિગર સંપાદન કરી હતી, અને સમાજો મળવતા હોવાથી વ્યાખ્યાન માર્તંડની વગેરે ઘણી પદવીઓ તેમણે પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓ ખાનગી કે સ્વદેશી, સ્વભાષા, સ્વમળ એટલા સ્વરાજ પ્રાપ્તિ માટે પર્વામાં છે. રાજકારણ એ મેવી અને દારપેચવાળો ખટપટી રમત છે. એમાં સાચા બોલા કે કેવળ અહિં-તારાદીઓ કાલે નહિ. એમાં સામ, દામ, ભેદ અને દંડ એ ચારેય ચાણુક્યનાં નીતિ સૂત્રોનું કામ છે.

તેમના દેહ ત્યાગથી એકલા અમદાવાદને નહિ પણ સમસ્ત સનાતની હિંદુ પ્રજાને ન પૂરાય તેવી જોડ થઈ છે. પરમાત્મા તેમના પોતાનામાં સદા લીન રાખે એ પ્રાર્થના છે.

“ સાંજ વર્માન ”

તા. ૨૨-૧૨-૪૨

સનાતની કેસરીનું અવસાન.

સનાતની “ કેસરી ” સૌથી ક્ષત્રી અને નીડર વક્તા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા ગુજરાતના ગણીના વિદ્વાન શ્રી નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ સંઘવીનાં ૭૫ વર્ષની વયે ગયા અકાલીયામાં નીપજેલા અવસાનથી સનાતની પ્રજાએ ખરેખર પોતાનો એક બડવીર નર ગુમાવ્યો છે. જ્યારે જ્યારે હિંદુઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો કે સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંતો અથવા તે શ્રી શંકરાચાર્ય કે ધર્માચાર્યો સામે સુધારકોના ક્રોધ પણ જાતના દુમસાઓ થતા કે સ્વર્ગસ્થ સંઘવીજી સિંહની માફક ગર્જના કરી ઉઠતા હતા. વર્ણોત્તમ સ્વરાજ સંઘ સ્થાપન કરવામાં તેઓનો મુખ્ય હાથ હતો. સ્વદેશી ચળવળમાં તેઓ ખુબ રસ લેતા હતા. અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેઓ લોકમાન્ય તિલક મહારાજને પગલે ચાલતા એક શ્રેષ્ઠ લડવૈયા હતા. ઈશ્વર તેઓના આત્માને શાંતિ અપો. “ મુમુક્ષુ સમાચાર ”

તા. ૨૨-૧૨-૪૨

સનાતની નેતા શ્રી નગીનદાસ સંઘવીનો સ્વર્ગવાસ

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ મનાતની નેતા, નીડર વક્તા અને ઇડર રાજ્યના માજી અમલદાર શ્રી નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ સંઘવીનું મયા ચુકારે અમદાવાદ ખાતે ૭૫ વર્ષની વયે અવસાન નીપજ્યું છે તેની નોંધ લેતા ખેંદ ઉપજે છે.

તેઓ સુસ્ત સનાતનો અને ધર્મપરાયણ હતા. તેમજ સાક્ષર તથા સૌંદર્ય કવિ હતા. તેઓ વર્ણોત્તમ સ્વરાજ્ય સંઘની કારોબારીના રુબ હતા. સ્થાનિક સનાતન સમસ્યા હિંદુ ધર્મખાના મંત્રી હતા, તથા જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય આચે નિકટ મંત્રણ ધરાવતા હતા.

જાહેર જીવનમાં તેઓ પ્રખર વ્યાખ્યાન કરતા હતા. તેમજ કંટાળેલા લખવામાં પણ પ્રતીણ હતા. રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેઓ લોકમાન્ય તિલકના અનુયાયી હતા. સ્વદેશી ચળવળમાં તેઓ ખુબ ભાગ લેતા હતા.

જન્મથી તેઓ ગર્ભ શ્રીમંત હતા. અને ઇડર રાજ્યમાં તેઓ માજીસ્ટ્રેટ અને રેવન્યુ કમીશ્નરનો જોદો બોમબા ખાદ તેમજે પાકીનું જીવન માહિત્ય અને સનાતન ધર્મના મેવામાં ગુળથું હતું.

જીવનના અંત સુધી તેમનું આરોગ્ય સુદૃઢ હતું. અને મરણ સમયે તેમની ઉંમર ૭૫ વરસની હતી.

“ મંદેશ ”

તા. ૧૯-૧૨-૪૨

અમદાવાદના નાગરીક શ્રી નગીનદાસ સંઘવીનું અવસાન

અમદાવાદના એક જાણીતા મહાન નાગરિક અને સાહર, બાબ્બાન માતૃંડ શ્રી. નગીનદાસ પુરોત્તમદાસ સંઘવીનું આશરે ૭૫ વર્ષની ઉંમરે ગુસ્વાર તા. ૧૭-૧૨-૪૨ ના રોજ સવારે અવસાન થયું છે તેની ખેાષ લેતા અમને ખારે ખેદ યાચ છે. શ્રી નગીનદાસ સંઘવી એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પ્રતીક સમાન હતા. તેઓ સુરત સનાતની અને ધર્મપરાયણ હતા તેમજ સાહર અને શીધ કવિ તરીકે પણ તેમની મહાયુજ્જ્વલતામાં ખુબ પ્રતિષ્ઠા પ્રસરી હતી.

શ્રી. નગીનદાસ સંઘવી એટલે આસ્તિકતા અને ધાર્મિકતાની મૂર્તિ. તેઓએ લગભગ આખું જીવન સનાતન ધર્મની સેવામાં જ ગુજર્યું હતું. વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના તેઓ પ્રતિનિધિ હતા. સ્થાનિક સનાતન સમરણ હિંદુ ધર્મ સંભાળના તેઓ મંત્રી હતા, શ્રી શંકરાચાર્ય અને ધર્માચાર્યો સાથે તેઓ નિકટ સંપર્ક ધરાવતા હતા. દારકા મંડના શંકરાચાર્ય શ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમને તેમણે ખુબ સહાયતા કરેલી. જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી તેમની ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અવિચળ ટકી રહી હતી અને તે એટલે સુધી કે આટલી વૃદ્ધ ઉંમરે પણ તેઓ દરેક દરેક ધાર્મિક પ્રવચનોમાં અને સમારંભોમાં ખામ લેતા હતા. આટલી ઉંમરે પણ તેઓ રોજ ચાર પાંચ માઈલ પગે ચાલી રાકતા હતા. વડોદરાના શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી સ્થાપિત શ્રી શ્રેય સાધક અધિકારી વર્ગના તેઓ એક પદ સિખ્ય હતા, અને ઉચ્ચા છેલ્લા તો તેમણે એ વર્ગની ખુબ જ સેવા કરવા માટી હતી. જીવનના અંત સુધી તેમનું આરોગ્ય સુદૃઢ રહ્યું હતું.

જાહેરજીવનમાં શ્રી સંઘવી ખખર બાબ્બાનકર્તા હતા. તેમના જાપજોની જગ્ય છટા અને તેજસ્વિતાને પરિણામે તેમને “બાબ્બાન માતૃંડ”ની પદવી પ્રાપ્ત થઇ હતી. આ ઉપરાંત “ જારતમૂવજી ”

અને “ધર્મવીર”ની પદવીઓ કાચી પંકિત સમા અને શારદાપીઠ તરફથી તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી. સાહિત્યકાર તરીકે પણ તેમણે પુસ્તકો અસિદ્ધ કર્યા છે, તેઓ શીઘ્ર કવિતા કરવામાં પણ ખુબ નિપુણ હતા. આ ઉપરાંત “ધર્મમંગળા” “મહાકાળ” વગેરે પત્રો તેઓ પ્રગટ કરતા હતા અને કટાક્ષો લખવામાં ખુબ પ્રવીણ હતા. ‘કર તકેરા દાંગ’ એ મથાળા નીચેના કટાક્ષો બહુ લોકપ્રીય થઈ પડ્યા હતા.

રાજકીય ક્ષેત્રમાં શ્રી નગીનદાસ સંઘવી લોકમાન્ય તિલકના અનુયાયી હતા, અને મુંબઈ ધારાસભામાં તેમણે ઉમેદવારી પણ કરી હતી. બંગલગંગના વખતમાં પણ તેઓ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતા હતા.

સ્વદેશી ગળવળમાં પણ તેઓ ખુબ ભાગ લેતા હતા અને ગુજરાતમાં જે વખતે રાજકીય જીવનનો પુરો વિકાસ થયો ન હતો તે વખતે પણ તેઓ એક રાજકીય ઉદ્દામ મતવાદી તરીકે ગણાતા હતા. સ્વદેશીની ગળવળને આગળ ધપાવવામાં ખુબ જ સક્રિય ભાગ લીધો હતો.

તેઓ જન્મથી જ ગર્ભગ્રોમંત હતા. જીવનનો શરુઆતમાં તેમણે ધર રાજ્યમાં જોખો ભોગવેલો, પરંતુ કેટલાક વર્ષો નોડરી કર્યા પછી તેમણે બાકીનું જીવન સનાતન ધર્મ અને સાહિત્ય સેવામાં ગુળથઈ હતું. અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્નમાં મહાત્માજી સાથે તેમને ભારે મતભેદ હતો. તેઓ પુરાણી પ્રજાનિકાઓ અને રૂઢીઓના ખાસ હિમાયતી હતા.

તેમના અવસાનથી ફક્ત અમદાવાદને જ નહિ પણ ગુજરાત-મહાગુજરાતને એક પ્રખર વિચારક સાહિત્યકાર અને ધાર્મિક પુરુષની ખોટ પડી છે. પરમાત્મા સ્વર્ગસ્થતા આત્માને શાન્તિ આપો એજ પ્રાર્થના.

—“ગુજરાતી પંથ”

તા. ૨૦-૧૨-૪૨

વ્યાખ્યાનમાર્તિડ શ્રી નગીનદાસ સંઘવીનું અવસાન અમદાવાદના બહુજાતી વર્ણાશ્રમ ધર્મપ્રેમી નાગરિક અને સાક્ષર, વ્યાખ્યાન માર્તિડ શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીનું આચરે

૭૯ વર્ષની ઉંમરે ગુરુવાર તા ૧૭-૧૨-૪૨ના રોજ સવારે અવસાન થયું છે, તેની નોંધ લેતા અમને ધણો ખેદ થાય છે. શ્રી નગીનદાસ સઘવી પ્રાચીન સંસ્કૃતના પ્રતિક સમાન હતા. તેઓ સુરત સનાતની અને ધર્મ પરાયણ તરીકે સુવિખ્યાત હતા સાક્ષર અને શીઘ્ર કવિ તરીકે પણ તેમની મહાશુભસતમા ખૂબ પ્રતિષ્ઠા હતી.

જાહેર જીવનમાં શ્રી સઘવીજી પ્રખર વ્યાખ્યાનકર્તા હતા. તેમના બાપજીની બબ્બે છઠા અને તેજસ્વિતાને પરિણામે તેમને “વ્યાખ્યાનમાતૃક”ની પદવી પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ ઉપરાંત “ભારતભૂપણ” અને “ધર્મધીર”ની પદ્ધિઓ કાચી પડિત મળા અને શારદાપીઠ તરફથી તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી. સાહિત્યકાર તરીકે પણ તેમજો પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, તેઓ શીઘ્ર કવિતા કરવામાં પણ ખુબ નિપુણ હતા, આ ઉપરાંત “ધર્મ મગળા” “મહાકાવ્ય” વગેરે પત્રો તેઓ પ્રગટ કરતા હતા અને કટાક્ષો લખવામાં તેઓ ખૂબ પ્રવીણ હતા. “કર ટોરારા હમ” એ મયાળા નીચેના કટાક્ષો બહુજ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા રાજકીય ક્ષેત્રમાં શ્રી નગીનદાસ મધવો લોકમાન્ય તિલકના અનુયાયી હતા અને સુબધ ધારાસભામાં તેમજો ઉમેદવારી પણ કરી હતી. મગબગના વખતમાં પણ તેઓ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતા હતા.

“ગુજરાત સમાચાર”

તા ૧૯-૧૨-૪૨

જીવન પરિચય

અત્રેના જાણીતા નાગરિક શ્રી નગીનદાસ સઘવી જેમણે ગુરુવાર તા ૧૭મીના રોજ આશરે ૭૯ વર્ષની ઉંમરે અવસાન નીપજ્યું છે. તેઓ સુરત સનાતની અને ધર્મપરાયણ હતા. તેમજ સાક્ષર તથા શીઘ્ર કવિ હતા તેઓ વર્ણાશ્રમ સ્વરાબ્ધ સઘવી કારોમારોના સભ્ય હતા. રચાનિક સનાતન સમસ્તા હિંદુ ધર્મ સમાના મત્રી હતા, તથા જગદ્ગુરુ શ્રી ચક્રાચાર્ય સાચે નિકટ સબધ ધરાવતા હતા.

જાહેર જીવનમાં તેમજો પ્રખર વ્યાખ્યાન કર્યા હતા તેમજ કટાક્ષો લખવામાં પણ પ્રતીજ્ઞ હતા. રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેઓ લોકમાન્ય તિલકના અનુયાયી હતા. રાજેશી ચળવળમાં તેઓ ખુબ ભાગ લેતા હતા.

જન્મથી તેઓ ગર્ભ શ્રીમંત હતા અને ઇડર રાજ્યમાં મેજસ્ટ્રેટ અને રેવન્યુ કમીશનરો હોદ્દો ભોગવ્યા બાદ તેમણે બાકીનું જીવન સાહિત્ય અને સનાતન ધર્મ સેવામાં ગુળગુલું હતું.

જીવનના અંત સુધી તેમનું આરોગ્ય સુદૃઢ રહ્યું હતું અને મરણ સમયે તેમની ઉંમર ૭૫ વર્ષની હતી. પરમાત્મા તેમના આત્માને શાંતિ આપે.

“પ્રભાત”

તા. ૨૦-૧૨-૪૨

શ્રી નગીનદાસ સંઘવીનું અવસાન

અત્રેના જાણીતા નાગરિક શ્રી નગીનદાસ સંઘવીનું શુરુવાર તા. ૧૭મીના રોજ આશરે ૭૫ વર્ષની ઉંમરે અવસાન થયું છે. તેઓ ચુસ્ત સનાતની અને ધર્મપરાયણ હતા. તેમજ શીઘ્ર કવિ હતા. તેઓ વર્ણશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘની કારોગ્યારીના સભ્ય હતા. સ્થાનિક સનાતન સમરત દ્વિંદુ ધર્મ સભાના મંત્રી હતા. તથા જગદ્ગુરુ શ્રી. શંકરાચાર્ય સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતા હતા. જાહેર જીવનમાં તેઓ પ્રખર વ્યાખ્યાન કરતા હતા તેમજ કટાક્ષો ‘સખવામાં’ પણ પ્રવીણ હતા. રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેઓ લોકમાન્ય તિલકના અનુયાયી હતા. સ્વદેશી નજવળમાં તેઓ ખૂબ ભાગ લેતા હતા. જન્મથી તેઓ ગર્ભ શ્રીમંત હતા અને ઇડર રાજ્યમાં તેઓ મેજસ્ટ્રેટ અને રેવન્યુ કમીશનરો હોદ્દો ભોગવ્યા બાદ તેમને બાકીનું જીવન સાહિત્ય અને સનાતન ધર્મની સેવામાં ગુળગુલું હતું.

“પ્રભાત”

તા. ૧૬-૧૨-૪૨

જાણીતા સનાતની નેતા સ્વ. નગીનદાસ સંઘવી

સાંકડીશિરોમાં લાજાવસાનીપોષમાં રહેતા. શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી ૮૦ વરસનો વયે ગર્ભ કાલે શુરુવારે સવારના હૃદય બંધ પડી જવાથી સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા. મહંમ ચુસ્ત સનાતની હતા, તેમણે પોતાનું જીવન શ્રેયઃસાધક મંડળને અર્પણ કરેલું હતું. મહંમ રાજકીય બાજુમાં પણ ધાર્મિક સલાહ આવતો હોય તો તે સામે જાગરી ઝુંબેશ ઉઠાવતા હતા. મહંમે ધારાસભામાં જવા માટે પણ ઉમેદવારી કરી હતી. તેઓ સનાતન ધર્મનું ‘ધર્મ મંગલા’ નામનું પત્ર પણ કાઢતા હતા.

પરિશિષ્ટ ઘ

જાહેર સભાઓ અને સંસ્થાઓની અંજલિ

અમદાવાદના હિન્દુ નાગરિકોની એક શોકસભા શ્રીમાન નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીના અવસાન બદલ શહેરીઓની લાગણી વ્યક્ત કરવા પ્રેમાભાન હોલમાં તા. ૧૦-૧-૪૮ ને રવિવારે ખંચ વાગે મળી હતી. બ્યારે જાણીતા શ્રીમતિશ્રી, વકીલો, પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ અને કેળવણીકારો તેમજ ધર્મપ્રેમી સજ્જનોની સારી સંખ્યામાં હાજરી હતી.

શોકપ્રી હરિદાસ અચરતલાલે પંડિત શ્રી સંકરપ્રસાદ મિશ્રના પ્રસ્તાર અને શોકપ્રી ત્રીભોવનદાસના અનુમોદનથી સભાનું અધ્યક્ષ રયાન લીધા બાદ પંડિતશ્રી સંકરપ્રસાદે સભાના પ્રમુખ શ્રી ઉપર શારદાપીઠાધીશ્વર શંકરાચાર્ય શ્રીમદ્ રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સ્વામી મહારાજનો હાર્દિક લાગણી વ્યક્ત કરતો પત્ર વંચ્યા પછી કાશીથી અખિલ ભારતવર્ષીય વર્ણાશ્રમ સંઘના ઉપપ્રમુખ પંડિત રાજેશ્વર શાસ્ત્રી, માશ્રી મંત્રી પંડિત દેવનાથકાચાર્ય, વર્ણાશ્રમ સંઘના પ્રધાન મંત્રી, શ્રી પરાડે, મહારાજાના માશ્રી સંઘના પ્રમુખ રાવસાહેબ જ્યેન નરેશ આપર, એડવોકેટ, મદ્રાસથી મહુરા હાઉસ સંઘના જોઇન્ટ સેક્રેટરી અને પ્રમુખ જ્યેન. આર. કૃષ્ણા સ્વામી આયંજર એડવોકેટ, આનંદ આશ્રમ બોલખાવાળા શ્રી માણિકલાલ નાનજી ચંદારાણા વગેરેના શ્રી સંઘવીજીના દેહોત્સર્ગ પ્રત્યે શોક પ્રદર્શિત કરતા અને તેમના અવસાનથી ન પુરાય તેની ખોટ જણાવનારા પત્રો વાંચી ખતાવ્યા હતા. સંઘના કોચાધ્યક્ષ શ્રી લક્ષ્મીરામ તુડીવાળા તો ખામ ખુંમમથી વ્યાખ્યા હતા.

કરોચ ૧ લે।

અમદાવાદના હિન્દુ નાગરિકોની આ સભા સ્વ. ભારતભૂપત્ય સદર્ભભારકર અને વ્યાખ્યાન માતૃક શ્રીમાન નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજીએ આજીવન સત્તાતનો હિન્દુ જનતાની તન મન અને

ધનથી જે કિંમતી સેવા કરી છે, તેથી તેમના તા. ૧૭-૧૨-૧૯૪૨ના રોજ થયેલ અવસાનથી અમદાવાદ અને ગુજરાતને જ નહિ પરંતુ અખિલ હિન્દની હિન્દુ સમાજને નહિ પુરાય તેવી બારે ખોટ પડી છે એમ માને છે. અને પરમાત્મા સ્વર્ગસ્થના આત્માને શાંતિ આપે એમ પ્રાર્થના કરે છે.

સદરહુ ઠરાવને રજુ કરતાં વહીવટ મો. વામનરાવ ધોલકીયાએ સ્વ.ના નિરૂપણની તેમજ શેઠ રમણલાલ લલ્લુભાઈ તથા શેઠ પોપટલાલ નગરીએ સ્વર્ગસ્થના જાહેર જીવનની યોગ્ય શબ્દોમાં પ્રશંસા કરી હતી. શ્રી કૌશિકરામભાઈ તથા પંડિત સતીન્દ્રચન્દ્ર બદાચાર્યે સ્વ. સંઘવીજીની પ્રશંસાના સંસ્કૃતમાં શ્લોકો સંભળાવી વિવેચન કરી સ્વર્ગસ્થને અંજલી આપી હતી.

ઠરાવ ૨ ને

૨૧. શ્રીમાન નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજીએ પોતાની મોટા ભાગની સંપત્તિ શ્રી સંઘવી સનાતન આચાર્ય કુળની સ્થાપનાથે ધર્મદા કર્યા બદલ ઉપકારની લાગણી વ્યક્ત કરે છે અને યોગ્ય સમયે સ્મારક થાય તેવી આશા રાખે છે. એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે.

સદરહુ ઠરાવ રજુ કરતા શ્રી જોશી ગિરિનરાઈકરે સ્વર્ગસ્થ સંઘવીજીએ ધનની મદદ કરી હતી. તેમના આ દાનથી તેઓ ધર્મવીર તેમજ દાનવીર હોવાનું જણાવ્યું હતું. આ ઉપરાંત પ્રમુખશ્રી તથા ખીજા સંખ્યાબધ વક્તાઓએ સ્વર્ગસ્થને અંજલી આપી હતી.

શ્રી મહાગુજરાત પંડિત સભા-અમદાવાદ

તા. ૨૩-૧૨-૪૨ ના રોજ રામજી હોલમાં સ્વર્ગસ્થ નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજીના સ્વર્ગવાસ નિમિત્તે શ્રી મહાગુજરાત પંડિત સભા તરફથી સમરજીવંજલી અર્પણ કરવાને પંડિતજી શ્રી ચંકરપ્રસાદ મિશ્રના અધ્યક્ષપદે જાહેર સભા યોજાવવામાં આવી હતી. તેમાં શહેરના અગ્રમુખ વિદ્વાનો, સનાતન ધર્મપ્રેમી સભ્યો તથા સદ્ગતના રત્નોહીનો અને જહારમાથી આવેલા ધર્મપ્રેમી મજબૂનોની સારી

સંખ્યામાં વિપારશતિ હતી. આ પ્રસંગે જુદા જુદા વક્તાઓએ આપણે આપ્યા પછી સભામાં નીચેનો ઠરાવ પસાર કરાયો હતો.

આગની આ સભા તા. ૧૭-૧૨-૪૨ના રોજ થયેલ ભારત વર્ષની સનાતનો જનતાના અદ્વિતીય નેતા સદ્ગુરુમાતૃંડ, વ્યાખ્યાન માતૃંડ હંદ્યાદિ અનેક પદાર્થો વિબૂષિત શ્રીમાન નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજીના સ્વર્ગવાસથી, હાર્દિક વેદના પૂર્વક વ્યક્ત કરે છે કે સદ્ગુરુના અવસાનથી ભારત વર્ષની પ્રજાને ન પૂરાપ તેવી ખોટ પડી છે. પરમાત્મા એમના પવિત્ર આત્માને શાંતિ અપો, અને એમના અંગત રત્નેહીઓને આ તોલ વેદના સહન કરવા શક્તિ આપે એમ પ્રાર્થના કરે છે. આ ઠરાવ એમના કુટુંબીજનો પ્રત્યે મોકલો આપવા અધ્યક્ષને સૂતા આપે છે.

પ્રમુખ- પંડિત શંકરપ્રસાદ

શ્રેયઃ સાધક અધિકારી વર્ગની સભા

અમદાવાદમાં શ્રી શ્રેયઃ સાધક અધિકારી વર્ગે શાખા અમદાવાદ તરફથી હોલતખાનામાં વિઠોખાના મંદિરના મેડા ઉપર શ્રેયઃ સાધક અમલથી સ્વ. શ્રી નગીનદાસ સંઘવીને અંગતી આશ્રય એક સભા ગયા રવિવારે મળી હતી. શ્રી કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા વગેરેએ સ્વ. સંઘવીજીના જીવનનો પરિચય કરાવ્યો હતો.

કાશીમાં ધર્મવીર સંઘવી માટે સભા

કાશી પ્રાંતીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘ તરફથી શ્રીમાન પં. પદ્મપ્રસાદજી ન્યાયાચાર્યના પ્રમુખપદે સંઘવોજી માટે શોક પ્રદર્શિત કરવા પ્રભાવશાળી વિરાટ શોક સભા યજ્ઞ. જેમાં પંડિત રાજેશ્વર શાસ્ત્રી, પં. દેવનાથકાચાર્ય, પં. કલ્પનાથ સર્મા વગેરેએ અંજલિ આપતાં નીચેનો પ્રસ્તાવ પાસ કર્યો હતો.

કાશી પ્રાંતીય વર્ણાશ્રમ સંઘની આ સભા સંઘના નેતા ધર્મવીર ધર્મજીજી શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીના દેહાવસન પર હાર્દિક શોક પ્રકટ કરે છે, તેઓ સંઘના આજીવન સંરક્ષક અને સંઘના કાર્યોમાં તન મન ધનથી મદદ કરતા હતા. તેમના

અવસાનથી સનાતનો સમાજ ધોર દુઃખ તેમજ હાનિનો અનુભવ કરી રહ્યો છે, તેથી આ સમા સદ્ગતના આત્માનો શાન્તિ માટે પરમાત્માને પ્રાર્થના કરવા સાથે તેમના કુટુંબી સાથે હાર્દિક સમવેદના પ્રકટ કરે છે.

મુંબઈમાં ધર્મવીર નગીનદાસ સંઘવીને અંજલિ

મુંબઈ પ્રાંતીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના આશ્રય નીચે તા. ૧૦-૧-૪૩ ની સાંજે મુંબઈમાં આધવ બાગમાં સનાતન ધર્મ કેસરી શ્રી નગીનદાસ પુ. સંઘવીજીના અવસાન બદલ શોક દર્શાવવા રા. બ. શિવરામદાસ કેડીયાજી જે. પી. ના પ્રમુખપદે મુંબઈના શહેરીઓની એક બહેર શોક સભા મળી હતી. શ્રી નારાયણ પુ. સાંગાણી. શ્રી. રવાશંકર મેઘજી શાઓ, રા. મનુભાઈ સોલીસીટર, વૈદરાજ નેઠાલાલ દવે, વૈદરાજ ઐનાપુરે, રા. બ. મગનલાલ દ. ખખખર. જે. પી. શ્રી મોહનલાલ હ. દવે, શ્રી રમણિકલાલ અ. મહેતા વગેરે સજ્જનોએ શ્રી સંઘવીજીની અનેકવિધ સેવાઓનો ઉલ્લેખ કરી શોક પ્રદર્શિત કરતાં દુરાવો પસાર કરી હિમા ધર્મ સદ્ગતના આત્માને શાન્તિ મળે એવી ધર્મશ્રદ્ધા પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી.

જુદા જુદા વક્તાઓએ સ્વ. નગીનદાસભાઈના સંબંધમાં તેમણે (૧) શ્રી ઐય:સાધક અધિકારી વર્ગમાં કરેલો કામગીરી, (૨) ગુજરાતી સાહિત્યની અનેક રીતે સેવા, (૩) ચારદાપીકના સંકેરાચાર્ય સંબંધમાં અધાવેલી લડત, (૪) શ્રી ગુરુવાયુર મંદિર બાદ કરનારાઓનો વિરોધ, (૫) વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘદ્વારા સનાતન ધર્મની લડત, (૬) લો. મા. તિલકના પક્ષે રહીને સ્વદેશી, સ્વરાજ્ય, સ્વભાષા, અને સ્વસંસ્કૃતિની રાજકીય લડત વગેરે વિષયો ઉપર બાર મુદ્દા સદ્ગતનું એકાદ સમારક યાવ એવી ઠગ્ઠા પ્રદર્શિત કરી હતી.

હેવટે પ્રમુખના બાવણ અને આજાર પછી સમા વિમુગ્ધન થઈ હતી.

મુંબઈમાં-બીજી સભા

તા. ૩૧-૧૨-૪૨ ને ગુરુવારના રોજ મુંબઈ ગુજલ વાડીમાં આવેલી દેવીદાસ લાલુભાઈ સંસ્કૃત પાઠશાળાના હોલમાં રા. બ.

મગનલાલ દલપતરામ ખખખર જે. પી. ના પ્રમુખપદે મળી હતી. આ પ્રસંગે શાસ્ત્રી રેવાચંકર મેઘજી, રમણિક આ. મહેતા, મોહનલાલ હ. દવે. વિમલચંકર શાસ્ત્રી, રા. ભોળોલાલ જોશી, પૂ. સન્યાસીઓ વગેરેએ બાપજી કયાં હતા. અને શોકદર્શક કરાવ સર્વાનુમતે પાસ કરવામાં આવ્યો હતો. સદ્ગતના જીવુથી સનાતની જનતા અને ખાસ કરીને મુંબઈની સનાતની પ્રગળે ન પૂરાય તેવી ખોટ પડી છે. દયાળુ પરમાત્મા એમના અમર પુણ્યાત્માને ચિર શાંતિ આપે અને તેમનાં કુટુંબી અને રત્નેલીજનોને તેમના વિયોગતુ દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ સમર્પે એવી પ્રાર્થના કરે છે.

રાજકોટમાં શોકસભા

રાજકોટમાં શ્રીધંચનાથ મહાદેવમાં શ્રીસદર્શનાચકર રા. બ. ત્રીભોવનરાય દુલેરાય રાણા સાહેબના અખ્યક્ષપદે સનાતન ધર્માનુયાયીઓની સ્વર્ગસ્થ ધર્મવીર નગીનદાસ સંઘવી મટિ શોક પ્રદર્શન કરવાને સભા મળી હતી. તેમાં પ્રમુખશ્રી તથા ડૉ. કાળીદાસ મોતી-રામ વૈદ્યરાજ, અંદ્રકાંત મલ્લભાઈ, શ્રી ગુનામરાય કલ્યાણુરાય હાથો શાસ્ત્રી, શ્રી હરજીવન ગો. જોષી વિગેરેએ અંજલી આપી હતી. અને નીચે પ્રમાણેનો શોક પ્રદર્શન કરતો કરાવ તેમના કુટુંબીઓને મોકલવાનો કરવામાં આવ્યો.

રાજકોટના સનાતન ધર્માનુયાયીઓ, તથા રત્નેલીઓ અને મિત્રો તરફની સદ્ગત શ્રીમાન નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજીના વૈકુંઠવાસ થવાથી સનાતન ધર્માનુયાયી પ્રગળે અસાધારણ ખોટ પડી છે. તે માટે આ સભા શોક દર્શાવે છે, અને સદ્ગતના કુટુંબીઓને આશ્વાસન આપે છે, અને સદ્ગતના આત્માને શાંતિની શાંતિ મળે એમ પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના કરે છે.

સદ્ગતના ધર્મ રક્ષાના મહાકાર્યોની આ સભા નોંધ લે છે અને ઇચ્છે છે કે આવા ગર્ભગ્રીમાન ધર્મધુરંધર મહાપુરુષની સ્મરણાત્મક કાર્ત્ત પણુ યોજના કરવામાં આવે તો સદ્ગતના મહાચુલો અને કીમતી સેવા મુર્તિમાન સ્વસ્થે રહી શકશે.

આ સભા ઠરાવે છે કે આ ઠરાવનો ખરી નક્કલ જાણુ થવા સહગતના કુટુંબી રા. રા. રતીલાલ મનસુખરામ પોલને પ્રમુખ સાહેબની સહીથી મોકલવી.

ત્રિભોવનરાય કુલેરાય રાણા

ડાકોરમાં સભા

શ્રીયુત નગીનદાસ પુરોષોત્તમદાસ સંઘવીજીના બેદગ્જનક અવસાન નિમિત્તે ડાકોરના નાગરીકોની એક સભા તા. ૨૪-૧૨-૪૨ ના રોજ શ્રીયુત બાલકૃષ્ણ સમોના પ્રમુખસ્થાને મળી હતી. તેમાં સહગતના ધર્મપ્રેમ તથા સેવા બાબતો ઉપર વિવેચનો થયા બાદ ધર્મવીર શ્રી સંઘવીજીના અચાનક અવસાનથી સખેદ નોંધ લેતાં, સહગતના સ્વર્ગવાસથી ગુજરાનને 'એક ધર્મ' ધુરંધર અને વ્યાખ્યાન માર્તંડની મોટી ખોટ પડી છે, એવું જાહેર કરતો અને પરમાત્મા સહગતના આત્માને શાન્તિ આપે અને તેમના અવસાનથી આવી પડેલી આફત સહન કરવા તેમના કુટુંબીજનો તેમજ સ્નેહીવર્ગને શક્તિ આપે તેવી પ્રાર્થના કરતો ઠરાવ થયો હતો.

સ્વા. શ્રી. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ-ચક્રલાલી, તા. ૧૯-૧૨-૧૯૪૨

શુભાશીર્ગદ શ્રી ભારતજીવજી "વ્યાખ્યાન ચાર્તર" શ્રીયુત નગીનદાસ પુરોષોત્તમદાસ સંઘવીએ કૈલાસવાસ કર્યાના સમાચાર જાણ્યા છે. અચાનક વીજળી તૂટી પડે તેમ શ્રી સારદાપીઠ અને શ્રી સનાતન ધર્મ પર આફત આવી પડી છે. શ્રી ગુરુસ્થાન ઉપર તો આફત આવી જ છે. તે ખોટ કાઢ પુરી કરી શકે તેમ નથી, શ્રી ગુરુસ્થાનના પદાભિષેક વખતે શ્રી સારદાપીઠના સેનાપ્ત્ય તરીકે તેમની વરણી કરેલી ત્યાર પછી સેનાપ્ત્ય કરતાં વધારે કામ કયું છે. કૈલાસવાસીનું મનોભાજ અને વિદ્વતા અપાર હતી. પણ ધ્રુવર ધ્વજા આગળ ઠાકતું કંઈ ચાલતું નથી. શ્રીયુત સંઘવીજીનો વિયોગ હાલના કટોકટીના વખતમાં અચાનક થાય તેમ શ્રી ગુરુસ્થાન ધારતાં ન હતા. કૈલાસવાસીને પરલોકમાં પરમ શાન્તિ મળે તેમ શ્રી ગુરુસ્થાન તરફથી શુભાશીર્ગદ આપવામાં આવે છે. ધૃતિ શિવમ

આની આગાથી કરુણાશંકર વેણીરામ પંડ્યા

તા. ૨૪-૧૨-૧૯૪૨ રાજકોટ

આજ તા. ૨૪-૧૨-૪૨ના રોજ શ્રી રાજકોટ હિન્દુ સનાતન ધર્મ સમાજી મળેલી બેઠકમાં પ્રસિદ્ધ વક્તા સદ્ગત શ્રી નગીનદાસ પુરષોત્તમદાસ સંઘવીના કૈલાસનાસ નિમિત્તે નીચેના પ્રસ્તાવ સવાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

આ સભા દ્વારા કરે છે કે સદ્ગત શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી સનાતન ધર્મના કંદર અનુયાયી હતા. અને સારા લેખક તેમજ વક્તા હતા. તેમજ પોતાના માર્ગિક પત્ર અને સાપ્તાહિક પત્ર દ્વારા સનાતન ધર્મની અસાધારણ સેવા બજાવી રહ્યા હતા. તેમના અધ્યાત્મિક સ્વર્ગવાસથી સનાતનની પ્રજાને મોટી ખોટ પડી છે. સદ્ગતનું બળ્ય રમારકે કરી ફરેક યુજશતી જનતા પોતાની ફરજ અદા કરી સદ્ગતને શોકાંજલિ અર્પે.

શ્રી હિંદુ સનાતન ધર્મ સમાજ

પ્રમુખશ્રી-ગોરીશંકર વિશ્વનાથ જોષી

મંત્રીશ્રી-જયો. રતિલાલ ગિરિજાશંકર શર્મા

હેમશંકર હરિશંકર ત્રિવેદી.

તા. ૨૧-૧૨-૪૨ રાયખડ, અમદાવાદ.

શ્રી નગીનદાસ સંઘવીજીના અવસાનના સમાચાર સાંભળી આ મંસ્થાના પડિને તેમ વિદ્યાર્થીઓને ધણો ખેદ થયો છે. તેઓ વર્ણ-શ્રમ ધર્મ અને સંસ્કૃત વિદ્યાના જાગર આગ્રહી અને ઉત્સાહી પ્રચારક હતા; એટલે સમગ્ર ધર્મપ્રેમી અને સંસ્કૃતપ્રેમીને તેમની ખોટ પડી છે. આ સરથા સાથે તો તેઓ નિકટ સમ્બંધ ધરાવતા. આ મરથાની પૂર્વાવસ્થામાં દેખરેખ તેઓ જ ગણતા; અને વિચાર પૂર્વક આ સંસ્થાના ફકતી બવરથા કરી, સાતે ફક એકડું કયું, એટલે આ મરથાનો પાયો ન પાયો તેમના માનમાં આ સંસ્થાએ એક શોકસભા બરી તેમાં તેમના પ્રુપ્ત આત્માને પરમાત્મા અનન્ત અન્તિતું દાન કરે એ માટે પ્રાર્થના કરી હતી. તેમની અવસ્થા

પુખ્ત હતી, તેમના માનમાં એક દિવસ આ સંસ્થા બંધ પણ
રાખવામાં આવી હતી એજ. લિ. બવદીય

નાગરદાસ બાંસણિયા પ્રિન્સિપાલ

દેવી ઉપાસક મંડળ-અમદાવાદ ના. ૪-૧-૪૩

સદગત્ શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજી તા. ૧૭-૧૨-૪૨
ના રોજ પંચત્વ પામ્યા છે તેને માટે અમારા દેવી ઉપાસક
મંડળના સભાસદોએ નીચે પ્રમાણેનો શોક પ્રદર્શિત કરતો હસવ
પસાર કર્યો છે.

અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ નાગરિક અને ચુસ્ત સનાતની, ધર્મ-
પરાયણ, સાક્ષર શીઘ્ર કવિ, આસ્તિકતા અને ધાર્મિકતાની મૂર્તિ,
સ્વદેશાભિમાની, નિડર વક્તા, ભારતભૂષણ, ધર્મવીર આપુત નગીનદાસ
પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીજીના તા. ૧૭-૧૨-૧૯૪૨ ના રોજ થયેલા
દુઃખદ સ્વર્ગવાસ માટે આ સભા હાર્દિક શોક જાહેર કરે છે. અને
અમદાવાદ તેમજ સારા ગુજરાતને તેમની એક ના પુરી શકાય એવી
ખોટ પડી છે. તેમ આ સભા જાહેર કરે છે.

ભગુભાઈ ગોવિંદલાલ, ઝોઝા મણીલાલ મહાદેવ
ઑન. સેક્રેટરીઝ-શ્રી દેવી ઉપાસક મંડળ.

Madura-Jan. 1953

Dear Sir,

The sad news of the passing away of your
uncle was received here with deep sorrow by me
and the members of the Sangh. In him the Great
cause of Varnashrama Dharma has lost
an enthusiastic devotee and an ardent
worker. May His soul Rest in peace at the Feet
of Lord Shri Krishna and his spirit guide us to

emulate him to pursue and accomplish all the lines of right action he has shown us.

N. R. Krishnaswami

Madura, 4-1-1953.

Joint secretary A. I. V. S. S. and President
Madura Town sangh.

Madura-4th January, 1953

Sir,

I learnt from our President Elect that your uncle Shri Nagindasji Sanghvi was called by the Almighty to Himself on 17-12-1942. Our friends here and myself pray that He will give you at the same time sufficient strength to bear the separation and to continue, to its full fruition the self-less noble work which he had been doing while in life to our Sangh and mankind.

Rao Saheb N. Natesa Aiyer Advocate.

President Shri Sanatan Dharm Vidyalyaya.

Calcutta, 9th January 1953

"The Bengal Varnashram Swarajya Sangha" Calcutta learnt with regret the demise of Nagindas Sangavi and do consider that the Varnashrami Hindu of India has Lost a sincere and staunch worker in their cause, and they do convey their heartfelt condolence and sympathy with his surviving family members."

Besides the above resolution, I am personally much the poorer at the loss of a valued and devoted friend. I hope his tradition will be maintained and the cause dear to his heart will get new supporters.

Narendranath Set.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ, તા. ૬--૧-૪૩
તા. ૬-૧-૧૯૪૩ ની બ્રહ્મચારીની વાડી સમિતિમાં નીચે
પ્રમાણેનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો છે.

" ઠરાવ કે શ્રી. નગીનદાસ પુરોષોત્તમદાસ મંધરી, જેઓ
બ્રહ્મચારીની વાડીના ઘણાં વર્ષો સુધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ
નીમેલા ટ્રસ્ટી તરીકે કામ કરતા હતા તેમના તા. ૧૭-૧૨-૧૯૪૨ના
રોજ થયેલા અવસાનનો આ અભિનિ સંબેદ નોંધ લે છે અને તેમના
કુટુંબીઓ પ્રતિ પોતાની દિવસોજી જાહેર કરે છે."

પ્રમુખ : Bhaskarrao M. Medli

તા. ૧૩-૧-૧૯૪૩ સાહીગામ-અમદાવાદ.

શ્રી મગ્નાનંદ ઋષિકૃષ્ણ પાઠશાળા

શ્રીમાન ધર્મપરાયણ નગીનદાસના અવસાનના સમાચારથી
આશ્રમીય મંડળ શોકમસ્ત થયું છે. તેઓશ્રી અમારા એક સદાપદાના
હતા. આજે તેઓની પરોપકારી જીતિ અને દયાળુ સ્વભાવ માફ
આવે છે. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા ગત આત્માને શાંતિ અર્પે અને નિજ
સ્વરૂપમાં રિયન કરે એવી અમારી કંથર પ્રત્યે નમ્ર પ્રાર્થના છે.
શિવકુમાર શાસ્ત્રી, શ્રી મગ્નાનંદ, સંસ્થાપિત ઋષિકૃષ્ણ પાઠશાળા
તા. ૬-૧-૪૩ શ્રી કડીઆરા બ્રહ્મકર્મોદયી વૈદિક પાઠશાળા

જત " શ્રી હરિમંજલા ટ્રસ્ટ"ના ટ્રસ્ટી શ્રી નગીનદાસ પુરોષોત્તમ-
દાસ સંઘવીના અકાગ દેવસેક થયાના અમાચાર જાણી અમે ટ્રસ્ટી-
ઓને બારે આધાન થયો છે. મહંમ શ્રી એક ધર્મોત્તમા, પુણ્યવાસી,

ને વિદ્વાન આત્મા હતા. અમદાવાદની જનતાને તે શું પણ આમ સર્વ જનતાને તેમની બારે ખોટ પડી છે. સનાતન ધર્મને સાચવી રાખવા માટે તેમના પ્રયત્નો અગાધ હતા.

છોટાલાલ પાવનલાલ ઠાકર મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી.

શ્રીઆનંદાશ્રમ, ધીસખા, સં. ૧૯૬૬, માગસર તદિ ૩

સુરખી શ્રી નગીનદાસભાઈનું દેહાવસાન યયાના દુઃખદ સમાચાર જાણી અંતઃકરણમાં ખેદ થયો. જગતદ્વિષ્ટા બળવાન છે.

તેમની સનાતન ધર્મના ઉદ્ધાર ને વિકાસની અપૂર્વ લાગણી હતી. તેમના અવસાનથી એક તીવ્ર લાગણીવાળા ધર્મવેવકની સનાતન ધર્મને ખોટ પડી છે. પરમ દયાળુ પરમાત્મા તેમના અંતરાત્માને શાશ્વતી શાંતિ આપવા કૃપા કરે, એમ અમારી શ્રીઆનંદાશ્રમ મંડળની તેઓશ્રી પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

વિ. માણિકલાલ નાનજી અંદારાણના પરમાત્મા સ્મરણ

વર્ધા તા. ૯-૧-૪૩

વરાહ મધ્યપ્રાંતની વર્ણીશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘના પ્રતિનિધી મંડળની સભા તા. ૮-૧-૧૯૪૩ ના રોજ નાગપુરમાં રાવ બહાદુર શ્રી હાદા સાહેબ શિવરામ માધવ પરાડેના મુકામે તેમના અધ્યક્ષપદે મળી હતી. તેમાં દરાવ કરવામાં આવ્યો કે “શ્રીમાન કે. નગીનદાસ પુરપોત્તમદાસ સંઘવી અમદાવાદના અવસાનથી સનાતન ધર્મીઓને ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે તેથી અત્યંત શોક પ્રદર્શિત કરે છે.

અંજક કૃષ્ણરાવ દેશપાંડે-પ્રધાનમંત્રી, વરાહ, વ. સ્વ. સંઘ.

પરિશિષ્ટ ૬

સંઘષીલ્લે લખેલા પત્રો

અખંડ જૂગડલાચાર્ય શ્રીવૈશ્ણાનરાવતાર શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય-
વંશવિભાકર પદમપૂજ્યપાદ શ્રીમદ્ મન્નરેતલાલજી મહારાજ ચરણ
કમળેષુ પ્રણતિતતિપુરસ્સરં પ્રાર્થયતે યદ્

આપથી અરજો સમીપ આવી શ્રીઅખિલ ભારતીય વર્ણશ્રમ
સ્વરાજ્ય સંઘના પ્રધાન મંત્રી મહોદય રાવ બહાદુર શ્રી સદાશિવ
ભાધવ પરાંડેજીએ વિનંતી કરીથી આપશ્રીએ, કૃપા કરી મુંબાઈ
નગર બાણ યુજ્જ્વાલ કાદિઆવાડ કચ્છ સિંધાદિ પ્રદેશનો એકપ્રાન્તીય
વર્ણશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘ સ્થાપવાને પ્રાવિઝનલ કમિટી કરવાની, તેના
પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કરેલો. તે કમિટી અત્રે શ્રી પરાંડેજીની સૂચના
પ્રમાણે બધાઈ, તેમાં વૈજ્ઞયવામ્બી શેઠજી થી દરિદ્રાસ અચરતલાલજી,
શેઠજી શ્રી બાલાબાઈ ગિરધરભાઈ, શેઠજી શ્રી ગોવિંદલાલ માણેકલાલ
વગેરે શેઠીઆઓ સજ્જ બન્યા છે. હવે આપશ્રી દૃઢ અને ધૈર્યવાન
એ ત્રણ સુરતના શ્રીમંતોમાંથી નામ સૂચવવા કૃપા કરશે. એટલે એ
કમિટીની પ્રથમ મિટિંગ બોલાવોને કામ સફળ કરી દેવાય. આપશ્રીનું
શ્રીયજ્ઞપરિક્રમણમાં પધારવું થાય તે પહેલાં કામ સફળ કરી દેવું
જોઈએ. તો સુરત તથા હાલ્યમાંથી દૃઢ ધર્મનિઠ દિમતવાળા
શેઠીઆઓનાં ત્રણ ચાર નામે સૂચવવા કૃપા થાય, તેમ કંઈ વિગત
સૂચના પણ ચોખ્ખી લાગે તે આપવા કૃપા દૃષ્ટિ સીધી થાય.
એ જ પ્રાર્થના.

૨૬૮૫ અને અસક્તિના કારણથી આ પત્ર દ્વારા પ્રાર્થના કરી
છે. પડે એવામાં હાજર થઈ શક્યો નહો, તો સેવકને દાખા કરશે.

ધર્મને માટે વિકટતા થતી જાય છે, હવે રિવંજ અને મઠાય
કરવો એ બદ્ધ બંધન જોખમ બરેલું છે-એ આપશ્રીને સુવિજ્ઞાત
છે. સંવત્ ૧૯૯૩ ના આશાદ વદ ૧૧ ને વાર સોમ. મુ. અમદા-
વાદમાં, સંઘીકરોમાં. લાલાવસાની પોળમાં.

ધર્મરક્ષાપરાયણ શ્રીમાન શેઠજી ખીમજી કુંવરજી જે. પી
મત્રી મહોદય-શ્રી સનાતન ધર્મ મહાસંમેલન-મુનાઇ.

શ્રી સનાતન સમસ્ત હિન્દુ ધર્મ સભા-અમદાવાદના મત્રી
નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સઘવીની સપ્તેમ શ્રી હરિ સ્મરણ પૂર્વક
વિદ્યુતિત કે-શ્રીમાન ગાયકવાડ સરકારે ગૃહતંત્રીના રીત રીવાજમા
દસ્તદાજી કરનારો એક કાયદાનો ખરડો તેમની આજ્ઞા પત્રિકામા
છપાવ્યો છે તેનો સવિસ્તાર નોંધ અત્રેના પ્રસિદ્ધ પત્ર "યુજ્જ્વલ"એ
લેધ તેના વિષે ચોગ્ય પ્રતિષેધ પૂર્વક આપણને સહિ હિન્દુઓને
સાવધ કર્યા છે.

રાજનીતિ અને ધર્મનીતિ પ્રમાણે આવો કાયદો એ આ ભારત
વર્ષના પ્રજાતંત્રને અને ધર્મનો નાશ કરનાર યથા પડે તેવો પાકો
સબવ છે. તો તેના સામે અમારી સભા તરફથી ઘટિત હીનચાન
કરવા હું અત્રે આવેનો છું. તો આપને મારી ખાસ નમ્ર વિનંતિ
છે કે આપના મહાસંમેલન તરફથી અથવા પ્રાન્તિક સંમેલનનો
કમિટી તરફથી બનતો હિતાવશે જેમ અને તેમ જતી એક જાહેર
સભા મેળવીને કાયદાના ખરડા સામે કાયદેસર સુચેહ બરેની રીતે
પ્રતિરોધના ડરાવો કરવાની વ્યવસ્થા કરવા કૃપા કરી પરિશ્રમ લેશો.
તે ઉપરાંત જે જાહેર ખાતે અખિલ ભારત વધીય સનાતન ધર્મ
મહા સંમેલન" મળવાનું છે તેને પણ આ વિશે ચોગ્ય પ્રતિષેધ
કરવાને માટે આપની મોઝાદાર સરકાર તરફથી તાર કરશો એજ
પ્રાર્થના

પરમ પ્રિય બાર્ડ રતિનાન
અમદાવાદ

તા ૨૩-૧૦-૩૨ ગુરુવાર
પોસ્ટ બોક્સ નંબર ૮૮

જે દિવસથી અમે ગુરુવારમા આ-આ છીએ અહીં વર્ણાશ્રમ
સ્વચાલ્ય સઘની સ્પેશીઅલ ડેન્ટરન્સ તા ૨૭-૨૮-૨૯ને રાજ
યનાની છે તે પછી પ્રચાર કરતા કરતા મુનાઇ આવીશું, એવો
સંબવ છે. હરિવદનને ઠીક થઈ ગયું હશે. મુકામે જાહેરાત જવાથી

ચિ. હરિવદનના સંબંધી સમાચાર મળી શકતા નથી તેથી મનમાં ચિંતા થાય છે. અહીં ચાર દિવસે ટપાલ આવે છે. કામને લીધે લખવાનો વખત મળતો નથી. કાલથી લખવા ધારું છું. કૌનરન્સ બહુ જ ક્ષેત્રમંદ ચવાનાં સુખ ચિન્હ જણાય છે. કામ બહુ જોર અને ઉત્સાહથી ચાલે છે. હિન્દી, મરાઠી, ગુજરાતી, પેપરો પરથી સનાતની માકોના લેખોનાં બાધાન્તર અને હિતારા પરથી ધર્મમંગલા-રાહ ન જોતાં કાઢ્યા કરજો. બીજી વકીલ બાદશી હસ્તુબાઈને ખમર આપશો કે મારાથી ત્યાં આવી પહોંચાય નહિ તો બહુચારી વાડીના કેસની મુદત પડાવવાની યોજના કાળજી પૂર્વક કરે.

ઈડરગઢ તા. ૧૦-૩-૧૯૦૧

પ્રા. રવ. ત્રિ હં. હી. પ્રતિ ઈડરથી સી. શા. નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીના આશીર્વાદ સહ જય ગુરુ. વિશેષ તમારો લખેલો તા. ૮-૩-૦૧નો પત્ર કાઢી મળ્યો. તેથી સમાચાર જાણ્યા અને આનંદ થયો. એ પ્રમાણે પત્ર લખતા રહેશો અને ઇષ્ટ સ્મરણ કરી અંતઃકરણને આનંદમાં રાખશો. મને હવે ઉધરસ તદ્દન મટી ગઈ છે શરીર સાઈ છે. ગમે તેમ થાય તો પણ તમારે સદા આનંદમાં રહેવું, પરમાત્મા સદૃશરૂપ સ્મરણ કરવું, તથા અભ્યાસ અને યોગ કરવો; બીજું બહુ ચિન્તા કરવાનું કામ આપણું નથી. શરીર ઘડાવવારથી તે વિષે પરમેશ્વરને ચિન્તા છે. આપણે શરીર ધાર્યાનું સાધકમ શ્રી ઇષ્ટ સદૃશરૂપ સ્મરણ મજનથી જ કરવાનું છે. ધણું હોય તો ધણું ખાવાનું અને થોડું હોય તો થોડું ખાવાનું. પણ ખઈ કર્તવ્ય તો શ્રી ઇષ્ટનું ખ્યાન યોગ દ્વારા કરી મુક્તિ વવામાં જ રહેવું છે. તે તો તે પ્રજા યોગ્ય લાગશે તે રીતે કરશે. પોતાના બકાનું કિંતુ ઘાય તે રીતે પ્રજા સુખ દુઃખ આપીને કર્મનો યોગ પુરો કરાવે છે. એવી દૃઢ સમજણ સાથે જોડો શ્રી ઇષ્ટનું સ્મરણ કરે અને ઇષ્ટનું શરણ પડે તેજ મનુષ્ય અમરપદ પામીને કૃતપ્રાપ્ત થાય છે. બીજા સર્વ સંસારમાં મિથ્યા પ્રયાસ કરે છે. શરીર અને મન પ્રસન્ન રાખી રહેજો.

ता. २४-१२-१९२४

श्री इन्डियन नेशनल कांग्रेसके बेलगाम नशीन अधि-
वेशनके श्री सभापति महोदय—

कोन्ग्रेस-अधिवेशन-मंडल, बेलगाम.

आप श्रीमान् महोदयसे और आपके सभापतित्वसे
सुहागिनी श्री इन्डियन नेशनल कांग्रेस याने अखिल भारत
वर्षीय राष्ट्रिय महासभासे निश्चल बन्धुभाव समेत हम
लोगोंने श्री विन्नेथर स्मरण विदित हो ।

अपरं च सविनय निवेदनीय यह है - कि अगर इन्डियन
नेशनल कांग्रेस और तत्वाचक पर्यायरूप विरुद्धका आप-
लोगोंका हार्दिक सदभिमान हो, तो स्पृश्यास्पृश्यादि मर्यादा
विषयक हमारे धार्मिक विषयोंमें आप लोग दस्तन्दाजी
करनेका कृपा करके छोड़ दे जैसा शाहनशाही या नौकर-
शाहीको भी हमारे धार्मिक आचार विचारमें दखल करना
भयंकर अन्यायरूप है वैसे हि नायकशाही या लोकशाहीको
भी अधिकतर रौफनाक व गैरइन्साफी समझना चाहिये ॥
सब-हरकोई शाही संस्था चाहे राजसत्ताक हो या प्रजा-
सत्ताक हो, तो भी वो अपनी सत्ता नीचेका छोटोंमें छोटा
जनसमुदायकी धार्मिक आचार विचार विषयक मान्यताओंको
रंचमान भी अवहेलन नहि पहुंचा सकती है। आपलोक जो
दर साल राष्ट्रिय महासभा और हिन्दु महासभा वगैरे
कोन्ग्रेस कोन्फरन्स वगैरे परिषद वगैरे नामोंमें विविध
स्थानोंमें जलसा करते हो उनलोगोंको संख्यामें हि हम सारे
भारतवासी सनातनी हिन्दु महादलका समास नहि हो सकता
है, यदि आपलोग जो हम हिन्दु महादलका सुधारका
स्वयं अभिमान सिरपर उठाते फिरते हो वे आप सबका
कुल समुदाय हमारा महादलमें चुनका गंजमें लुनकी चिपटी
मात्र है। ईस्लामी, जर्घास्ती, ख्रीस्ती वगैरेमें भी जो अपने
अपने पदीम मजहबी फिकेदार है वे सभी हमारी मिसाल
आपलोगोंकी नय-कुतूहली मंडली से दूर हि है। आप

लोगका व्यक्ति स्वातंत्र्यकी वीचमें आनेका हमे लेश भी इरादा नहि। मगर मातृभूमि या राष्ट्रहितकी दुहाई के नीचे हम सनातनीओकी धर्ममर्यादाको आपलोग नष्ट करनेकी चेष्टा कर रहे हो इसके सामने हमलोगोंको सर्वस्वाहुति देके सामना करना पडेगा। क्योंकि कोई भी जाति धर्म शैथिल्य करके अपनी हयाति नहि निमा सकती। मर्मज्ञ सनातनी सब समझ गये हैं कि आपलोग स्वराज्य के बदल श्वराज्य उत्पन्न करके हमारी समग्र हिन्दु जातिको और प्रजामें प्रलीन करके 'लेने गई पूत और रोके आई खसम' इस हालतको पैदा करोगें, और श्रद्धाशील दलका अन्तरात्मा भी बही पुकार रहा है कि आपलोग पगड़ी कमानेकी लालच देते हो लेकिन सर कटवानेका अंजाम राडा करोगे। आपलोगोंकी ख्यालातमें आप वंचित है ऐसा समझनेकी दूर दृष्टि परमात्मा आपको दे। इतना हि निवेदन करके हमलोग शान्त होते है। हमलोग अतःपर प्रतारणाके बश न होंगे इति ॥

भवदीय मंत्री, श्री सनातन समस्त हिन्दुधर्म सभा, अमदावाद
बंबई ता. १९-२-१९

मान्यवर पं. श्री ज्ञक्षयराज व्यास-मिरजापुर निवासी
मु. बंबई

सविनय प्रार्थना है कि ता. १८-२-२९ की चिट्ठी मुझे उसी ही रोज सामको मिली। उसपदिले मुझको दुपहरको दूसरे द्वारेसे खबर मिल गईथी, कि आप मद्दोदयने मुझको आपकी तरफसे, आप और श्रीमान् अनन्ताचार्यजी महाराजके बीचमें होनेवाला शास्त्रार्थ संबंधमें नियम बगैरे तय करनेको निर्वाचित किया है। मेरा आपका परिचय न होने पर भी आपने मुझे इतना विश्वसनीय समझा इस लिये मैं आपका उपकृत हूं। परन्तु इस बारे में दोनों तरफसे निकली दूर नोटीसों को पढ़कर मैं यह समझता हूं कि आपकी तरफमें मैं और आपके प्रतिपक्षकी तरफसे श्रीमान् झटकों

ચેમરાજની નિર્વાચિત કિયે ગયે-હૈ, સો કેવલ શાસ્ત્રાર્યકે નિયમ નિશ્ચય કરનેકેલિયે નિયત કિયે ગયે હૈ। મધ્યસ્થકી તોરસે હમારા નિર્વાચન નહિ હૈ। હસે વિષયમેં મેરી વિશ્વસિતિ યહ હૈ કિ નિયમ કરનેવાલે હુસરે હોના યોગ્ય નહિ હૈ। આપ દોનોં પક્ષ પક યા જાદે મધ્યસ્થ બના લિજિયે। યો મધ્યસ્થ હિ વિવાદાનુકૂલ નિયમ મી કર લેગા ઔર શાસ્ત્રાર્ય કા નિર્ણય મી કર દેગા।

દોનોં પક્ષકી તર્ફસે હસ વિષય કા પૂર્ણતયા નિર્ણય કી અપેક્ષા રહતી હૈ યહ નિર્ણય હોને યાદ જો હમકો કર્તવ્ય જાહેગા હસમેં હમ પ્રવૃત્તિ કરેંગે।

વિ. અવધીય

નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી કા નમસ્કાર

તા. ૨૧-૧૦-૧૯૪૫ મંગળવાર

સંઘવીશુવન, લાતાવસાની પોળ-અમદાવાદ.

પ્રિય પૂજ્ય શાસ્ત્રીજી શ્રી મનસુખરામભાઈ,

ઉપમંત્રી-યુ. પ્રા. વ. સ્વ. સંઘ-સૂરત

આપના કાઠં બે પ્રવામરાજ કુંબના મેળા પ્રસંગે અખિલ બા. વ. સ્વ. સંમત મહાધિવેશનના પ્રમુખપદ માટે ત્રણ નામ પસંદ કરી મોકલના સમિતિનો મોટિઅર્માં હાજર રહેવાની સૂચનાનાં આવ્યાં. તે સંબંધી નીચે પ્રમાણે મારી વિનંતી છે :—

(૧) મારાથી જુદાવરવાને લોધે સૂરત આવી સકારો નહિ. તેા હમા કરશીજી.

(૨) પ્રમુખપદ માટે મને ત્રણ નામ યોગ્ય લાગે છે. તે નીચે પ્રમાણે :—

(૧) રા. બ. શ્રી નેટશ ઝીર, (૨) આપણા પૂજ્ય આચાર્યચરણ શ્રી પ્રજ્વલનનાથજી મહારાજ, (૩) પંડિતરાજ રાજેશ્વર શાસ્ત્રી દ્રાવિડ.

ઉપર પ્રમાણે મહારાજશ્રીને મારા નમસ્કાર સાથે નિવેદન કરશી. કાપસેવા કરમાવશીજી.

મંત્રી-યુ. પ્રા. સંઘ અમદાવાદ
નગીનદાસ યુ. સંઘવીના પ્રણામ

પરિશિષ્ટ ૨

સંઘવીજ ઉપર આવેલા પત્રો

શ્રીસનાતનધર્મો વિજયતેતરામ્

ઉજ્જૈન, વૈશાખ સુદી બીજ, બુધવાર
માનનીય ધર્મપ્રેમી લક્ષ્મણ શ્રીચુત નગીનદાસ સંઘવીજ
વિશેષમાં અહીં કુંભ પ્રસંગે સનાતન ધર્મ વિરુદ્ધ ઉભી થયેલી
કેટલીક વિકટ સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે તથા જનસમુદાયમાં ઉભી
થયેલી ગુણવત્તુ દૂર કરવા શ્રી સનાતન ધર્મ, સંસ્કૃત મહામંડળ
તરફથી કેટલીક સભાઓ તથા વ્યાખ્યાનના પ્રસંગો રાખવામાં આવ્યા
છે. આ કાર્ય માટે કારીજીથી પણ કેટલાક અમૂલ્ય વિદ્વાનોને
નિમંત્રિત કરવામાં આવેલા છે. તે ગુજરાત અમદાવાદ તરફથી
આપ પણ અને વેળાસર પધારો આપની અમૂલ્ય સેવાનો શ્રામ
મંડળ તથા પ્રજાને આપી ઉપકૃત કરશે. એજ.

પૂ. સ્વામીશ્રી જ્યેન્દ્રપ્રસીદ મહારાજની આગ્રાથી સિ. સેવક
દેવ આચાર્ય પટેલના સવિનય પ્રણામસહ દરિ સમરણ.

મૂળજી માધવજીની ધર્મશાળા, મુંબઈ તા. ૩૧-૧૨-૨૬

ભા-બૂ-વ્યા-મા-રા. રા. સંઘવીજને શુભાશીર્વાદ.

ગમે કાલે બપોરે સ. બૂ. રા. રા. હીરાલાલભાઈ સોલીસીટર
આચાર્ય હતા. વાતચીત કરતાં કશું કે સંઘવીજ અહીં આવવાના
છે? આવે તો કામ છે મેં કશું કે હું પણ સખીને બોલાવું. ત્યારે
બોલાવવાનું કહી ગયા છે. અહીં એક સનાતન ધર્મ પારવદ મોટા
પાંચા ઉપર બોલાવવાનો રા. હીરાલાલભાઈનો વિચાર પૂરો છે. તે
માટે તેઓ ખરા અનઃકરણથી મહેનત કરી રહ્યા છે. બીજું ગુજરાતી
પેપરને માટે શું કરવું તેના પણ વિચાર કરી રહ્યા છે. તે સર્વે
બાબતમાં મદદગાર થવા માટે આપની જરૂર છે. આ વખતમાં
સનાતન ધર્મ માટે તન મન અને કિંમિત ધનથી પણ કાગળ
પૂર્વક કામ કરી રહ્યા છે. માટે આપના આવવાથી હીરાલાલભાઈ
અન પ્રસન્ન થાય એમ છે—એજ આચાર્ય હતા. સતિ સિવમ્

શ્રીમદ રાજશાસ્ત્રધરામમ સ્વામી.

काशी, भाद्रपद कृष्ण १३ बुधवार १९८५

श्रेयुत धार्मिकवर नवीनदास संघवी महाशयको
अनेक आशीर्वाद-पूर्वक निवेदन।

महोदय। आपका पत्र मिला समाचार मालूम हुआ।
आपके लिखने के अनुसार प्रवेशपत्र धरने भेज देंगे। आपसे
प्रार्थना है कि आपसे जितना हो सके उतना ध्यानसम्मेलनका
प्रचार करें। श्रीमज्जिमगुसु शंकराचार्य श्रीराज-
राजेश्वराश्रम स्वामिमहाराजके पास मुंबई के पक्ष से
प्रार्थना पत्र भेज है यह पहुचा ही होगा परन्तु आप
भी हमारे तरफसे प्रार्थना करके सम्मेलनमें पधारने के
लिये अनुरोध करें तो बहुत उपकार हा। और भी जो जो
लोग योग्य होंगे सभी को हमारे तरफ से प्रार्थना कर
सम्मेलनमें पधारने के लिये अनुरोध करियेगा। कारण
हमारे प्रतिनिधि आप ही हैं। हम तो सभीका नाम जानते
नहीं इसलिये आपही के ऊपर यह भार है। समाध्यक्ष
श्रीमान महाराज धर्मज्ञा नरेश हुए हैं। श्रीशङ्कराचार्य संके-
श्वरमठ धर्मनिर्णयकी घोषणा करेंगे। अतएव मुष्पाधिष्ठाता
शब्द से उनका निर्देश किया जाय ऐसा निर्णय किया है।
जल्दी ही इसको प्रकाशित करेंगे। धर्मचार्य लोग जितने
अधिक संख्यामें आवेंगे उतना ही उपकार होगा इसलिये
हमने सभीको निमन्त्रण दिया है आपभी इसके लिये अनु-
रोध करें यह निवेदन है। काशीमें यह सम्मेलन हो रहा
है इसलिये सूर्यग्रहण पूर्वकालका लाभ होकर लोगोंका
बड़ा पुण्य सक्षय होगा साथ२ धर्मकी रक्षा होगी ऐसा
सोच कर सभी सज्जन सनानन धर्मोंको अवश्य पधारना
चाहिये। किमधिक विशेषज्ञेषु.

आपका

श्रीलक्ष्मण शास्त्री द्राविड.

नागपुर, ता. २५-१-३५

श्रीमान् शेठ नगोनदासजी संघवी, मान्यवर महोदय.

ता. १४-२ को आपको सेवामें चिट्ठी क्रमांक २७ भेजी थी उसका उत्तर आनेकी राह देख रहे हैं रुपा करके शीघ्र उत्तर भेजीये संघने आपके स्वाधीन जो कार्य किया है वह इतने महत्त्वका है कि संघ का पराक्रम ही केवल नहीं पर जीवितभी उसी आधार पर है आप उपेक्षा करेंगे यही कार्यहानि होगी. अर्थ मंत्री तथा कोषाध्यक्ष आपकी सहायता बिना मिले कुछ नहि कर सकते. कार्य कुछ कर अवश्य रहे होंगे पर उसका हाल हमें मालुम होता जाय तो कार्य करने में हमारा भी उत्साह बढेगा. और हमें धैर्य आवेगा. पत्रका उत्तर शीघ्र भेजनेकी रुपा करें. इति शम्

भवदीय मंत्री. व. स्व. संघ स मा: पराण्डे

मु. पनिचा जि. बल्लिआ ता. २५-१-४३

स्व. श्री. संघवीजी के स्वर्गवास का श्रवणसे मुझे जो-य. स्व. संघकी रक्षा के निमित्त चिन्ता हुई है वह सर-सर मनमोहनदास रामजी और स्व. हीरालाल डाह्याभाई सोलीसीटर के स्वर्गवास से इस लिए अधिक है कि ये दोनों सज्जन श्री संघवीजी के संपर्क से संघके अदालत बने थे। मेरी राय है कि आप संघवी के स्मारक में एक धर्म शास्त्र की परीक्षा स्थापित कीजिये.

पंडित रमापति मिश्र

आ-टोडा, भुवर्ध ७, ता. १४-१०-१९३१

पूज्य श्री संघवीजी,

“ कवि श्री भगवदर अने त्रेमनी कविता ” એ તમ્હારો લેખ અત્યારની દૃષ્ટાન્તમાં આવ્યો અને આવનાં જ તે વાંચી ગયો. ધણી ગમ્યો. ભગવદરને મુબારકબાદી આપનારને હું મુબારકબાદી આપું તો પ્રામત્ત્ય તો નહિ ગણાય ને? કમીમાં કમી, 'પ્રાગ-૧૯૫'

ગણ્યા તો પણ, હૃદય શુદ્ધિ અપાવી શકશે. અક્ષર આવા સુરેખ રાખી શક્યા હો એ જેવું તેવું અભિનન્દનીય નથી. વિચારો ઉન્નત, પ્રમાણપુષ્ટ, હિતાવદ્ધ છે; વ્યવસ્થા સુવ્યવસ્થિત છે; ક્ષિપ્રનિરૂપણનો ક્રમ રસાભાવિક છે; ભાષા અખટ વાગ્ધારા છે “જાતીય સ્વતંત્રતા સંરક્ષણ સહિત પશ્ચિમનાં શુભતત્ત્વોનો વિવેક સહિત સ્વીકાર” એ જ કવિની કાવ્યસૃષ્ટિનું ધોરણ સમજવામાં તમહે સાચા છો. અન્ધ અનુકરણ કરે એના વિવેકહીન અને ગુલામી માનસવળા તો કવિશા નથી જ. ત્હમે જેવું અવતરણ આપ્યું છે તે અગ્નિપુરાણનો શ્લોક તો એમના કવિત્વને આપ્યાં સાચું પડે છે. એકદરે તમારો દર ખરો છે.

કિં ઘટના? આપે શ્રમ લીધો તે માટે મ્હારા પોતના તરફથી તેમ જ સમિતિ તરફથી આપનો આપના વિચારપૂર્ણ લેખ માટે અનન્તકરણ પૂરક આભાર માનવાની રજા લઉં છું. આવેના લેખોમા આપનો એક સારામા સારો લેખ મ્હને મ્હારી નજરે લાગ્યો છે.

એક કહો? આપ શીઘ્ર કવિ છો તો એક આથી વધુ કવિઓને કાવ્યરૂપે ન મોકલી દો?

આપનો

અંદર્શકર પંડ્યા.

આકાશીકતા કુળની પોળ, અમદાવાદ, તા. ૨૧-૮-૩૯
શીઘ્ર કવિરાજ, સાક્ષરવર્ધ, શ્રીમાન નગીનદાસ પુ. સંઘવીજી,

આપના પદ્યસંઘની નીલ આવૃત્તિની નકલ મ્હને મોકલવા આપે કૃપા કરી, તે માટે હું આપનો આભારી છું.

આપની રસભરી, બોધપ્રદ કાવ્ય (અને માહિત્ય) કૃતિઓનો દુ મૂલ્યો પ્રશસક છું. આપના પદ્યસંઘ (પ્રથમ માત્રા)નું રસપૂરક વાચન તો ઘણા વર્ષો ઉપર મ્હે કયું હવું; અને વ્યાપારના કાંઈક કદ અનુમત થઈ, આપે સ્વેન “સરસ્વતીનો હાથ વાચના”નું હૃદયપ્રાવક કાવ્ય અમારા ગિતમંડળમા વચાવ્યું હવું. (એ કાવ્ય હું જૂન ન કરતો હોઉં તો વાર્તા વારિધિના પ્લેન્સ જ અમા

પ્રકટ થયું હતું; પણ આપના આ સંગ્રહમાં આવ્યું જણાતું નથી.) આ શિવાય, આપણો ભાષાના સિદ્ધ મહાપદના ઉત્તમ ફકરાઓનો અમે એક સંગ્રહ કર્યો હતો. (જે પાઠ્યથી ગેરવલ્લે પડ્યો!) ત્યારેમાં પણ ગ્રંથે આપના 'સરસ્વતી-રાસ' તથા 'શ્રંગાર રાત્ર' અને 'ટેલિમેકસ' આદિમાંથી સુંદર ઉતારા લીધાતું ગ્રંથને રમરથમાં છે.

આપની-હિન્દુ રાષ્ટ્રનો, અને આર્થ-ધર્મની સેવાઓના જોડાની ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા પણ ઉજાગર, યશસ્વી છે; એમ હું ધણી સમયથી માનતો આવ્યો છું. સાઠેક વર્ષ ઉપરાંતનું સતત સેવામય જીવન ગાળનાર આદર્શ વ્યક્તિનો, દંભને સત્ય માનનાર અત્યારના પક્ષવાદી માનસભર્યો, જાહેર ખજરીયા જમાનામાં, યોગ્ય સત્કાર કદાચ ઓછો થાય, એ સંભવિત છે; તથાપિ ગ્રંથને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે આપના જીવન અને કર્મમાં સઃસુ સુવર્ણ છે, તેવું સુમૂલ્ય તો ભવિષ્યના પ્રામાણિક દાતદાસમાં જરૂર થશે.

શ્રી હપ્ત કૃપાથી આપને સ્વદેશની-સ્વધર્મની-માતૃભાષાની સેવાઓ દીધે કાળ રૂધી આણુ રાખવાનું અરોગ્ય પ્રાપ્ત રહો, એ નમ્ર પ્રાર્થના છે.

લિ. રામભોલુનરાય જશવંતરાયના "જયભારત"

સુરત, તા. ૨૮મી માર્ચ સને ૧૯૩૮

શ્રીમાન મંવરીજી,

જત, અખિલ ભારતવર્ષીય વર્ષોત્તમ સ્વરાજ્ય મંધની ગુજરાત પ્રાંતીય સમિતિની એક બેઠક એવ સુદ ૫ મંગળવાર તા. ૫-૪-૩૮ને દિને સાંજે ચાર વાગે શ્રી શેઠ બાલાભાઈ ગિરધરવાસની પેટ્ટીમાં મંધના કાચીપથમાં રાખવા પૂ. જા. શ્રી ધિગરત્ન દાસજી મદારાજની આજ્ઞા થઇ છે. અ. બા. વ. રવ. સઘની ગુ. પ્રાંતીય સમિતિના અમદાવાદમાંના સભ્ય મદારાજોને, આપ હુકમ મંત્રી હોવાથી, આપની સહીથી ખજર આપવા મદારાજશ્રીનો આજ્ઞા

યક છે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરશેજી. મહારાજશ્રી એક બે દિવસમાં અમદાવાદ આવનાર છે. પત્ર મળ્યાનો ઉત્તર લખવા કૃપા કરશેજી. અત્રે સુરતના સભ્યોને હું ખગર આપીશ. એજ વિનંતિ,

મનુશંકર કૃષ્ણશંકર કવેના મથા ઘટિત

મુંબઈ તા. ૧૫મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૨

પ્રિય ભાઈ નગીનભાઈ,

આ પત્ર લખનાર મહોપદેશક પં. કલ્પનાયજી શર્માને મુંબઈ પ્રાન્તીય વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ્ય સંઘ તરફથી ઉપદેશક નીમ્યા છે.

અમદાવાદમાં જૂદે જૂદે રથને એમની કથા પ્રવચન બાપણુ પગેરે થાય એવી ગોઠવણુ કરેલો.

હડીની સનાતન ધર્મ સભાના મંત્રીનો પત્ર હતો; તેમણે પણ ત્યાં પ્રચારકની જરૂરીઆત કહીંચી છે. તો તમે ત્યાં પણ પ્રચાર કાર્ય સારી રીતે થાય તેવી આ પંડિતજીને ગોઠવણુ કરી આપશો.

શ્રી. હીરાલાલ ડા. નાણાવડીના સપ્રિય જયગુરુ

લાવનગર તા. ૨૧-૧-૧૯૨૦

સાક્ષરરત્ન પ્રાણાત્મસ્વરૂપ બંધુ શ્રીચુલ નગીનભાઈ

શ્રી ઇશ્ટ શુભ કૃપાથી અત્ર કૃતજ છે; આપ સર્વ સુપ્રસન્ન હશે.

આ પત્ર લખી આપને વિનંતિ કરવાની કે તા. ૩૦-૩૧ જાન્યુઆરી તથા ૧ ફેબ્રુ ૦ એમ ત્રણ દિવસ અહિં આયોજમાનનું અધિવેશન નહીં થયેલું છે. એ પ્રસંગે મહાસમર્થ પ્રતિવક્તા રૂપે આપની અમને પૂરી જરૂર છે. પહેલાં આપ આવી શક્યા નહતા, પરંતુ આ સમયે છટકી જવાશ્ચે નહિં. ત્રણે દિવસ આપ અહિં રહેા તો તો અતિ ઉત્તમ; તેમ ન જ બને તો બે દિવસ, અને તેમ પણ ન બને તો છેવટ એક દિવસ માટે પણ પધારશો. આ પત્રને અહિંના સનાતન ધર્મપ્રવર્તક મંડળના રીતસર આમં- ત્રણરૂપે ગણવા કૃપા કરશે. એ મંડળ તરફથી જ આપે અહીં

પધારવાનું છે, આશા છે કે આપને અને આ નગરીની આસ્તિક પ્રાણને આપ નિરાશ કરશો નહિ.

કૌશિકરામના સપ્તમ જયચુરસહ નમસ્કાર

લી., ભવદીય મંગલાકાંક્ષી, ધર્મજંધુ,

ચુનીલાલ છાત્રમલાલ બોહરાના જયશ્રીસાંભ

વિકૃલકીડોલવન બડોદા તા. ૧૦-૫-૧૯૪૧

સાક્ષરશ્રી પરમ રનેહી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી

સપ્તમ નમસ્કાર વિ. વિ.

આપનો કૃપા કાર્ડ આપ્યો તે સમયે આપે મેં મારૂં

જીંદગીનું ધ્યેય બનાવી જે કામ સીકાણું છે તે જ કામ મને

સોંપ્યું તે બદલ હું આપનો આભાર માનું છું. આપે મગાવ્યા

પ્રમાણે હિંદી કવાયતનું પુસ્તક મહં કાલે જ લુક પોષ્ટથી આપને

બેઠ તરીકે મોકલ્યું છે તે મળ્યું હશે જ.

અમદાવાદ જેવા શહેરમાં ગલી ગલીએ વ્યાયામ મંદિરો

સ્થપાવવા જોઈએ અને તેના માટે અમદાવાદમાં ધણી મીલ માલિકો

છે તેઓ જે એક એક વિદ્યાર્થીને રોજ સિપ આપે તો ૫૦-૬૦

હિસાહી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષણ લેવા માટે આવે તે અત્રેના ઠાણ

વિદ્યાર્થી ત્યાં આવી કામ કરે તેના કરતાં ઘણું જ યશ. કારણ કે તે

વિદ્યાર્થીઓ અત્રેથી ત્યાં જઈ ગલી ગલીએ વ્યાયામ મંદિરો ચલાવશે.

આશા છે કે આપ એ કામ હાથ પર લઈ ૫૦-૬૦ની ટોળી આવે

તો ઘણું જ સારું નહિ તો નાનો સરખી ટોળી મોકલે તો અમે

તેમને જરાજર તૈયાર કરી આપીશું. એજ કામ સેવા કરમાવશો.

આપનો આભિકરણ

રાજકોટ તથા ૨૨-૬-૧૯૩૬

સનાતન ધર્મવીર શ્રીમાન નગીનદાસશાષ સંઘવી સાહેબ,

અમદાવાદ

આપનો તખીયત આનંદમાં ચાડું છું. હાલમાં મુંબાઈની

લેજરલેટીવ કાઉન્સીલ અને વડી ધારાસભામાં ધર્મજ્વસીઓ તરફથી

કયાં કયાં ખીસો રજુ થયાં છે તે લખવા મહેરબાની કરશો જેથી

અખિય દિંદ ઔદિય જ્ઞા સમાજના પ્રમુખના દરજ્જાથી હું એ મંત્રાંધમાં ઘટતે રથે ત્રોટરટ મોકલોય.

આપના ચેપરના ગયા અંકમાં એ વિશે લખાણ આવ્યું હતું પણ અંક ગ્રમ થયેલ છે, આપને ધન્ય છે કે આપે ધર્મ માટે આટલો બધો શ્રમ લીધો છે. અત્યારે આખા જરતખંડમાં સનાતન ધર્મ માટે અને તેના હિત દોમતથી લડત ચલાવનાર આપની કોટિના વીર નર થોડા છે કામકાજ કરમાવશે.

શુભેચ્છક-ડોક્ટર કાલિદાસ ભાતીરામના જયનારાયણ વાચશે.

Sir, Bombay, 2nd Novr. 1938

Sheth Nagindas Purshottamdas Sanghavi

At the meeting held at Mudhav Bag on 1st Novr. 1938 for establishing the Vadic Rastrashashan sang, You have been appointed as one of the Vice President of the said sang. I, as the Honorary Secretary of that sang, have the honora to request you to accept the office and kindly acknowledge.

Hon. Secretary,

Vadic Rastrashashan Sang.

નાગરવાડો, પાટણ, તા. ૨૩-૧૦-૧૯૩૪

શ્રીયુત સનાતન ધર્મ પરાયણ મુરબી સંઘવીણ,

પાટણમાં “સનાતન ધર્મ પ્રવર્તક મંડળ” રચાયું છે. તેના મંત્રી તરીકે મને સેવા કરવાની મળી છે.

આપ તે સંઘમાં યોગ્ય સુચનાઓ વખતો વખત આપના રહેશે. અને જે ચાર દિવસ માટે આપ પાટણ પધારવાનો અનુકૂળતા કરો તો ઘણો જ ઉપકાર થશે. મંડળના પ્રમુખશ્રી નરભોરામભાઈએ આપને જય સચ્ચિદાનંદ કલા છે.

રામશંકર મલ્લિકાંકર અધ્યાચીના યથાયોગ્ય.

✱

અ. નં. તારીખ

વહતાનું નામ

વિષય

૨૧ ૧૯-૪-૧૯૨૬

શ્રી ઘોસિકરામ વિન્હડસાવ મહેતા

શ્રી રામ જયન્તી મહોત્સવ

૨૭ ૧૮-૫-૨૬

શ્રી સંકરપ્રસાદ મિશ્ર, પડિત શ્રી કાશીનાથ

શ્રી શંકરાચાર્ય જયન્તી મહોત્સવ

૨૮ ૩-૬-૨૬

બ્યાસ, નચીનદાસ પુ. સંધવી

મનુષ્યધર્મ

૨૯ ૨૭-૬-૨૬

૫૦ અનંતાચાર્યજી તથા પ્રેા. સ્વામિનારાયણ

અસક્ત જનવર

૩૦ ૪-૨-૧૯૨૭

પડિતજી શ્રી કાશીનાથ બ્યાસ, શ્રી સંધવી

સનાતન ધર્મ

૩૧ ૭-૮-૨૭

પડિતજી પદ્મનાથ સાગ્રી

વર્ણાશ્રમ ધર્મ

૩૨ ૨૭-૧૨-૨૭

શંકરાચાર્યશ્રી શ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમ

ધી મહીલાલ હિંચારામ દેસાઈને સુબર્ણ પદ્મ
આપવાનો સમારંભ

૩૩ ૨૪-૪-૧૯૨૮

શ્રી નચીનદાસ પુ. સંધવી

સનાતન ધર્મ અને શંકરાચાર્ય ચરિત્ર

૩૪ ૨-૫-૧૯૨૯

શ્રી બ્રાધાશ્રમ મદાસજી, શ્રી રાનાશ્રમ મહારાજ

સનાતન હિન્દુ ધર્મ

૩૫ ૧૩-૫-૨૯

પ્રમુખ શ્રી બાસકર ગણેશ જોશી, શ્રી સંધ-
વીજી, પં. સંકરપ્રસાદ મિશ્ર, ઘોસિકરામ

શ્રી મહેશ્વરસત્તાર જગદ્ગુરુ શ્રી બ્યાલ શંકરા-
ચાર્ય ભગવાનનો જયન્તી મહોત્સવ

૩૬	૮—૭—૨૯	શ્રી કાલુરામ સાતી સામાય ^૧ મહારથી	વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા
૩૭	૧૦—૭—૨૯	"	શ્રી સનાતન ધર્મ
૩૮	૨૭—૧—૧૯૩૦	પંડિત શ્રી દુર્વાસેકર બાળપેથી	શ્રી હરિકથા
૩૯	૭-૧૧-૧૯૩૨	શ્રી નગીન્દાસ સંધવી	સાતિ બંધારણ અને વર્ણશ્રમવ્યવસ્થા
૪૦	૨૬-૧૧-૩૨	શ્રી કલ્પનાથ શર્મા	ક્રીડન અને ઉપદેશ અને હિન્દુદેવની રક્ષા
૪૧	૩-૧૨-૩૨	શ્રી કલ્પનાથ શર્મા	સનાતન હિન્દુ ધર્મનું ત્રીત્વ
૪૨	૧૧-૧-૧૯૩૩	ધાર્મિક સંસ્થાઓના અગ્રેસર વખાણો	સનાતન ધર્મનું માનનીય તથા વર્ણશ્રમ
		તથા અન્ય વખાણો	વ્યવસ્થા, મંદિરોની વ્યવસ્થા સંબંધી
૪૩	૩-૨-૩૩	"	શ્રી રંગા આચરના બીજ સંબંધી સના-
		"	તનીઓનું કર્તવ્ય: વર્ણશ્રમ ધર્મની રક્ષા
		"	સ્પષ્ટપાદપુસ્તક વિશેષ
૪૪	૫-૨-૩૩	મંડલેશ્વર સ્વામીશ્રી જયેન્દ્રપુરીજી મહારાજ	સનાતન ધર્મ
૪૫	૧-૩-૩૩	પ્રમુખ દ્વીપીપીઠીશ્વર પૂજ્યપાદ ગોરવામી	ભગવાન રાંગસાચાર્ય અને બૌદ્ધમત
		શ્રી જગત્કલ્યાણજી મહારાજ કાંકોલીવાળા	
૪૬	૧૪-૫-૩૩	પં. શ્રી ભટ્ટ્યા જાના પુત્ર પંડિત શ્રી જગ-	
		દીશ જા તથા લક્ષ્મીનાથ જા.	
૪૭	૧૫-૧-૩૩	પં. પદ્મનાભ સાસ્ત્રીજી	ઉપદેશ સદાશ્રી
૪૮	૨૨-૬-૩૩	પંડિત વિલાધર સાસ્ત્રીજી	સનાતન ધર્મ અને વિશ્વસાનિ
૪૯	૨૬-૭-૩૩	શ્રી રઘુવીરરાજીજી, પદ્મનાભ સાસ્ત્રી, અનુપરામ	મનુષ્ય કર્તવ્ય અને સનાતન ધર્મની
		સાસ્ત્રી, પં. શંકરપ્રસાદ મિશ્ર વિગેરે	આવશ્યકતા
૫૦.	૫-૬-૩૩		મયુ. ઇલેક્ટ્રીસાનમાં મહાશિવરાત્ર ઉમેશ્વર માટે

અ. નં. તારીખ

વક્તાવું નામ

૨૬ ૧૯-૪-૧૯૨૬

શ્રી કૌશિકરામ વિનયસાય મહેતા

શ્રી સંકટપ્રસાદ મિશ્ર, પંડિત શ્રી કાશીનાથ વ્યાસ, નગીનદાસ યુ. સંધવી

૨૭ ૧૮-૫-૨૬

પં સંકટપ્રસાદ મિશ્ર, કૌશિકરામ વિ મહેતા

શ્રી સંધવીજી, પ્રમુખ બારડર ગ્લેસ જોશી,

૨૮ ૩-૬-૨૬

શ્રી મહમીશંકર નરોત્તમભાઈ, પં. શંકરપ્રસાદ મિશ્ર, કૌશિકરામ મહેતા, શ્રી સંધવીજી

૨૯ ૨૭-૬-૨૬

શ્રી અનંતાચાર્યજી તથા પ્રો. સ્વામિનારાયણ

૩૦ ૪-૨-૧૯૨૭

પંડિતજી શ્રી કાશીનાથ વ્યાસ, શ્રી સંધવી

૩૧ ૭-૮-૨૭

પંડિતજી પદ્માભ શાસ્ત્રી

૩૨ ૨૭-૧૨-૨૭

સંકરાચાર્યશ્રી શ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમ

૩૩ ૨૩-૪-૧૯૨૮

શ્રી નગીનદાસ યુ. સંધવી

૩૪ ૨-૫-૧૯૨૯

શ્રી જ્ઞાપાશ્રમ મહારાજ, શ્રી રામાશ્રમ મહારાજ

૩૫ ૧૩-૫-૨૯

પ્રમુખ શ્રી બારડર ગ્લેસ જોશી, શ્રી સંધવીજી, પં. શંકરપ્રસાદ મિશ્ર, કૌશિકરામ મહેતા, શ્રી જયેન્દ્રરાવ કુડોળ, શ્રી. નર્મદા-શંકર ગણપતરામ કાકર

વિષય

શ્રી રામ જય તી મહેતાસવ

શ્રી શંકરાચાર્ય જયન્તી મહેતાસવ

મનુષ્યધર્મ

અસાક્ત ભનવર

સનાતન ધર્મ

વર્ણાશ્રમ ધર્મ

શ્રી મણીસાલ હિંચારામ દેસાઈને સુવર્ણપદક આપવાનો સમારંભ

સનાતન ધર્મ અને શંકરાચાર્ય ચરિત્ર

સનાતન હિન્દુ ધર્મ

શ્રી મહેશ્વરાવતાર જગદ્ગુરુ શ્રી આદ્ય શંકરા-ચાર્ય ભગવાનનો જયન્તી મહેતાસવ

૩૬	૮—૭—૨૯	શ્રી કલુરામ શાસ્ત્રી સાત્ત્રાચર્ મહારાષી
૩૭	૧૦—૭—૨૯	”
૩૮	૨૭—૧—૧૯૩૦	પંડિત શ્રી દુર્ગાચંદ્ર બાપ્તેચી
૩૯	૭—૧૧—૧૯૩૨	શ્રી નચીનદાસ સંઘવી
૪૦	૨૬—૧૧—૩૨	શ્રી કલ્પનાથ શર્મા
૪૧	૩—૧૨—૩૨	શ્રી હરપ્રતાપ શર્મા
૪૨	૧૧—૧—૧૯૩૩	ધાર્મિક સંસ્થાઓના અગ્રેસર વક્તાઓ
		તથા અન્ય વક્તાઓ
૪૩	૩—૨—૩૩	” ” ”
૪૪	૫—૨—૩૩	મંડલેશ્વર સ્વામીશ્રી જ્યેષ્ઠપુરીજી મહારાજ
૪૫	૧—૩—૩૩	પ્રમુખ તુલીયબોધીશ્વર પૂજ્યપાદ ગોસ્વામી
		શ્રી જળદાનકાલજી ચઢાસજી કાંકરેલીવાળા
૪૬	૧૪—૫—૩૩	પં. શ્રી ભગ્યા આ ના પુત્ર પંડિત શ્રી જન- દીપ જી તથા સ્વમીનાથ યા.
૪૭	૧૫—૧—૩૩	પં. પદ્મનાભ સાસ્ત્રીજી
૪૮	૨૨—૬—૩૩	પંડિત વિદ્યાધર સાસ્ત્રીજી
૪૯	૨૬—૭—૩૩	શ્રી સુવર્ણદાસજી, પદ્મનાભ શાસ્ત્રી, અનુપરામ શાસ્ત્રી, પં. રાંકરપ્તાદ ત્રિશ્ર વિજેરે
૫૦	૫—૬—૩૩	”

વર્ણોક્તિમ બ્યવસ્થા	અસવાન સંકરાચાર્ય અને બૌદ્ધમત
શ્રી સનાતન ધર્મ	સનાતન ધર્મ
શ્રી હરિકથા	કલ્પદેશ સુસુત્રી
માતિ બંધારણ અને વાર્ણોક્તિમબ્યવસ્થા	સનાતન ધર્મ અને વિશ્વશાન્તિ
કોટન અને ઉપદેશ અને હિન્દુત્વની રક્ષા	મનુષ્ય કર્તવ્ય અને સનાતન ધર્મની
સનાતન હિન્દુ ધર્મનું ઔરવ	આવસ્થકતા
સનાતન ધર્મશ્રંધ માનનીય તથા વાર્ણીયમ	રમુ. હલોકેશનમાં મદદશિસ્તાર ઉમેદવાર પ્રાટ
બ્યવસ્થા, મંદિરોની બ્યવસ્થા સંબંધી	
મી. રંજા આચરતા બીજા સંબંધી સના-	
તનીઓનું કર્તવ્ય : વર્ણોક્તિમ ધર્મની રક્ષા	
સ્પષ્ટપાસ્પૃશ્ય વિચેક	

પરિશિષ્ટ જી સ્વ. નગીનદાસ સંઘવીના

પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકો

	ક્રિ.મત	સંવત
૧ ઉદ્યોગથી થતા લાભ તથા આલસ્યથી થતી હાનિ	૦-૬-૦	૧૯૪૨
૨ ટેલિમેકસ (ગુજરાતીમાં ભાષાંતર)	૫-૦-૦	૧૯૫૪
૩ શિશુપાલ-મદ-મદન અથવા [રિક્તિમણી હરણ]	૦-૬-૦	૧૯૫૬
૪ શ્રી સરલ સદ્બોધ	૦-૪-૦	૧૯૫૮
૫ આનંદેન્દ્ર સેઠશ્રી મોરારજી ગોકુળદાસ, સી. આઈ. ઈ. નું જીવનચરિત્ર	...	૧૯૬૪
૬ ધર્મ [શ્રી નૃસિંહનાદ પરંપરા]*	૦-૧-૦	૧૯૬૭
૭ ચારુચિત્રા [આધ્યાત્મિક રસમય વાર્તા]	૧-૦-૦	૧૯૬૯
૮ ચિન્તામણિ [બીજી આવૃત્તિ]	૦-૮-૦	૧૯૭૧
૯ શ્રી સનાતન હિન્દુ ધર્મ પાઠમાળા	૦-૨-૦	૧૯૭૪
૧૦ શ્રી ગણેશ સ્તવમાળા-ધર્મસંકેત*	૦-૪-૦	૧૯૭૪
૧૧ સામવતરાળા શિક્ષણ*	૦-૪-૦	૧૯૫૭-૫૮
[પ્રથમ આવૃત્તિ] [બીજી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૧૯]		
૧૨ તવરાત્રના ગરબા*	૦-૨-૦	૧૯૭૬
૧૩ બદ્ધ શ્રી વલ્લભ બદ્ધજની લોકવત્સલા વાણી ઠગિયુગનો ગરબો	અજ્ઞાત	...
૧૪ શ્રી વલ્લભ બદ્ધજનો પરબો પૈલોચન આખ્યાન	૦-૨-૦	૧૯૮૪
૧૫ બારડોલીનું પૃથ્વીચરણ અથવા બારડોલીનો બોધપાઠ	૦-૧-૦	૧૯૮૪
૧૬ સાવંપેદિક સંખ્યા	...	૧૯૮૪
૧૭ શ્રી સદ્ગુરુમંદિરના સ્તોત્ર*	૦-૪-૦	૧૯૮૭
૧૮ છાંડાણો અથવા વિજયસિંહ વિજય*	૦-૨-૦	૧૯૯૦
૧૯ પદસંપદ [પ્રથમ યાત્રા અને દ્વિતીય યાત્રા]*	૨-૦-૦	૧૯૯૩

* આ ચિન્દવાળા ઉપર જણાવેલા પુસ્તકો મળી શકે છે.

